

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXV.

BUDAPEST, 1996

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XXXIV.

TANULMÁNYOK BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
ÉS BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA KIADVÁNYA

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL

XXV.

BUDAPEST,
1996

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BÁCSKAI VERA
GYÁNI GÁBOR
HOFER TAMÁS
KISS JENŐ
KLANICZAY GÁBOR
SÁRMÁNY PARSONS ILONA
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA
VARGA LÁSZLÓ

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE
BUZINKAY GÉZA

SZERKESZTŐ
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

ISSN 0238-55-97

ISBN 963 7096 52 3

FELELŐS KIADÓ
BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ
© BTM, BFL

A NYOMDAI MUNKÁLATOKAT BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA VÉGEZTE
FELELŐS VEZETŐ
PESTI MÁRTA

TARTALOM

ELŐSZÓ. ÍRTA DEMSZKY GÁBOR

TANULMÁNYOK

- SZÍVÓS ERIKA: VÁROSVEZETŐ ELIT PESTEN A XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN 9
PEST'S LEADERSHIP ELITE AT THE TURN OF THE 18TH/19TH CENTURIES
- TÓTH ÁRPÁD: HOGYAN FÉR MEG EGYMÁS MELLETT A HIVATALI SZAKSZERŰSÖDÉS ÉS A RENDI MINTÁK KÖVETÉSE 27
THE RELATIONSHIP BETWEEN OFFICIAL PROFESSIONALISM AND THE CONTINUATION OF FEUDAL EXAMPLES
- FABÓ BEÁTA: A BUDAPESTI VÁMRENDSZER A XIX–XX. SZÁZADBAN 61
BUDAPEST' CUSTOMS SYSTEM IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH-CENTURIES
- BREINICH GÁBOR: MAGYAR VÁROSOK SZÖVETSÉGE A DUALIZMUS KORSZAKÁBAN 85
DIE VERBINDUNG DER UNGARISCHEN STÄDTE IN DER EPOCHE DES DUALISMUS
- HORVÁTH J. ANDRÁS: DÍSZPOLGÁROK PEST-BUDÁN ÉS BUDAPESTEN, 1819–1947 115
"FREEMEN OF BUDAPEST", 1819–1947
- ERDEI GYÖNGYI: TÖRVÉNYHOZÁS ÉS VALÓSÁG. NÉPOKTATÁS A FŐVÁROSBAN, 1866–1880 155
LEGISLATION AND REALITY
- SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA: A MÁTYÁS TEMPLOM DEKÓRUMA. A NEMZETI ISKOLA FORMÁLÓI: A POLITIKA ÉS A TUDOMÁNY. 173
THE "DECORUM" OF MATHIAS CHURCH
- SIPOS ANDRÁS: VÁZSONYI VILMOS ÉS A BUDAPESTI VÁROSPOLITIKA 1894–1906 219
VILMOS VÁZSONYI AND THE MUNICIPAL POLITICS OF BUDAPEST 1894–1906
- SÁRMÁNY PARSONS ILONA: JÜDISCHE KUNSTMÄZENTUM IN BUDAPEST UND DIE ROLLE KÜNSTLER IN AUFBRUCH ZUR MODERNE 249
A ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ POLGÁRSÁG MECENATURÁJA BUDAPESTEN A SZÁZADELŐN
- SZEKERES JÓZSEF: NAGY-BUDAPEST KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI 269
GREATER BUDAPEST
- LÉTAY MIKLÓS: A NAGY-BUDAPESTI NÉPRAJZI MUNKAKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETE 315
HISTORY OF THE GREATER BUDAPEST ETHNOGRAPHIC RESEARCH GROUP

JESZENSZKYNÉ BUCSI ÉVA: A BUDAVÁRI KERTEK A KERTÉSZ SZEMÉVEL 325
GARDENS OF BUDA CASTLE THROUGH THE EYES OF A GARDENER

F. DÓZSA KATALIN: BÁNFFY MIKLÓS GRÓF, A SZÍNHÁZI LÁTVÁNYTERVEZŐ 337
COUNT MIKÓS BÁNFFY, STAGE AND COSTUME DESIGNER

KÖZLEMÉNY

PETŐ MÁRIA: A FIRENZEI DOMENICO SESTINI PEST-BUDAI UTAZÁSA
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN. 351
VIAGGIO BUDA-PESTINO DEL FIORENTINO DOMENICO SESTINI COMPIUTO ALLA FINE DEL XVIII SECOLO

FORRÁS

GÁL ÉVA: EGY XVIII. SZÁZADI BUDAI ÜZLETI KÖNYV A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM KISCELLI
MÚZEUMA KÉZIRATTÁRÁBAN 363
EIN ALTES GESCHÄFTSBUCH IN DER HANDSCHRIFTENSAMMLUNG DES HISTORISCHEN MUSEUMS
DER STADT BUDAPEST

KRÓNKA

TÁRGYSZEMLE
VÁLOGATÁS AZ ELMÚLT ÉVTIZED GYŰJTÉSÉBŐL CÍMŰ KIÁLLÍTÁS MEGNYITÓJA. B. G. 377

RÁDAY MIHÁLY: CLARISSA UPCHURCH KIÁLLÍTÁSA ELÉ 379

BUZINKAY GÉZA: BUDAPEST AZ ÚJKORBAN. AZ 1995-RE TERVEZETT ÁLLANDÓ KIÁLLÍTÁS
KONCEPCIÓJA 381

SZEMLE

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM ESEMÉNYEI 1988–1995 387

Előszó

A Tanulmányok Budapest Múltjából — a Főváros által kiadott legpatinásabb és legrangosabb kiadványsorozat — jubileumi, 25. kötetét tartja kezében az olvasó.

Egykori megálmodói — köztük Sipőcz Jenő polgármester, Némethy Károly tanácsnok, Budó Jusztin főlevéltáros — évkönyvnek szánták a kiadványt; terveik maradéktalan megvalósulása esetén ez a mostani már a 64. kötet lenne a sorban.

A Tanulmányok Budapest Múltjából sorsa azonban híven tükrözi a főváros történetét, dicsőségét és nyomorúságát egyaránt. Az első tíz kötet még a szerkesztők tervei szerint valóban évkönyvként jelent meg, 1943 után azonban előbb a világháború, majd a kommunista diktatúra tette lehetetlenné a soron következő kötetek kiadását. Így hosszú szünet után a sorsfordítónak látszó 1956-os évben jelenhetett meg az újabb, a 11. kötet. Ezt követően rendszertelen időközökben láttak napvilágot a Tanulmányok; jónéhány közülük jelentősen hozzájárult a magyar történetírás fejlődéséhez. Vörös Károlynak Budapest legnagyobb dualizmuskori adófizetőjéről szóló három tanulmánya például nemcsak a hivatalos ideológia polgárelenességével szállt szembe, hanem valóságos iskolát teremtett a történészek ifjú generációjában.

A rendszerváltás sem hozott automatikusan radikális változást, a Tanulmányok sorsában, hiszen immár az előző kötet megjelenése óta is öt teljes év telt el.

Nagyan fontosnak tartom, hogy Budapest Főváros Levéltára és a Budapesti Történeti Múzeum elszánta magát a hagyomány következetes folytatására, és közös erőfeszítéssel megkísérli feltámasztani a sorozatot, méghozzá évkönyvként.

A kiadóknak, szerkesztőknek nemcsak azzal a problémával kell szembenéznük, hogy elő tudják-e teremteni a soron következő kötethez szükséges pénzt, hanem azzal is, hogy képesek lesznek-e évről évre tartalmas írásokat publikálni. Hajdani elődömnök Sipőcz Jenőnek a sorozat 1932-es első kötetéhez írott előszavában megfogalmazott kívánságát szereném újból felidézni:

„Legyen ez a kötet s a netalán következők is, otthona a várostörténeti részletkutatásnak, megnyitva hasábjait azok előtt, akiknek mondanivalójuk van a kettős város múltjához. Ha az eredményeket hátráltatja a tudat, hogy azok alkalmas közzététel hiányában közkinccsé nem válhatnak — mint eddig éppen a várostörténet művelőinél láthattuk —, ezzel ellentétben bennünket biztasson a remény, hogy egy ilyen alkalom megteremtésével talán az eredményeket szaporítjuk, siettetjük.”

Budapest, 1996. szeptember

Demszky Gábor

TANULMÁNYOK

VÁROSVEZETŐ ELIT PESTEN A XVIII–XIX. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A XVIII. század végi- XIX. század eleji Pest városvezető elitjével, azaz a pesti városigazgatás tagjaival eddig csak elvélve foglalkozott a társadalomtörténet. Ez alkalommal szeretnénk néhány adalékkal hozzájárulni e réteg társadalmi háttérének, származásának, mobilitásának, vagyoni viszonyainak, végül pedig műveltségének, gondolkodásmódjának jobb megismeréséhez.

Munkánk forrása Pest város tisztségviselőinek három időpontból – 1775-ből, 1792-ből és 1802-ből – származó fizetési listája volt.¹ A városi tanács tagjainak és a városi tisztségviselőknek nagy kicserélődése az említett első két időpont között ment végbe, ezért az 1792-es és az 1802-es listán előforduló nevek nagy hányada azonos. A három forrásban mintegy 300 név szerepel. Ebből kilencvenhét személyt határoztunk meg a városvezető elit tagjaként azon az alapon, hogy ezek az emberek voltak azok, akik a város hatalmi pozícióit birtokolták, döntöttek a város ügyeiben, illetve befolyással lehettek ezekre a döntésekre.

Az említett közel száz hivatalnok nagy része nem vett részt közvetlenül a hatalom gyakorlásában, mivel a város ügyeiben való döntés joga viszonylag kevesek kezében összpontosult. A különféle tisztségek jelentőségének megértéséhez hasznos lesz röviden áttekinteni a pesti városigazgatás akkori szerkezetét.

A városban a hatalom a belső tanács kezében koncentrált. Ennek tagjai a három legmagasabb tisztség betöltője: a polgármester, a bíró és a városkapitány, valamint a 11 tanácsos. A belső tanács hatásköre gyakorlatilag a polgárságot érintő minden ügyre kiterjedt; a polgári és büntető igazságszolgáltatásra, a város vagyonának kezelésére, árva- és gyámügyek intézésére, valamint a polgárjog adományozására. A belső tanács választás kizárásával, saját tagjai közül jelölte ki a város két országgyűlési követét is. Tisztújításra 2–3 évenként került sor; a polgármestert, a bírót és a városkapitányt a tanácsosok közül, a tanácsosokat kezdetben a külső tanács, majd a választópolgárság soraiból választották.

A külső tanács eredetileg 24 tagból állt. E testület feladata volt a közvetítés a belső tanács és a polgárság között (a belső tanács által hozott rendeletek végrehajtása stb.). 1731-től a külső tanács 100 taggal egészült ki, ekkortól fogva a 124 tagú testületet „választó-, ill. választott polgárság”-nak hívták. E testület elsősorban tisztújítás idején játszott szerepet, mivel ők választották a város vezető tisztségviselőit (a fent említett rendben). A választópolgár cím életfogytiglanra szólt. A város autonómiája súlyos csorbát szenvedett 1755-ben: ekkortól, császári rendeletre, a főbb városi állásokra és a választópolgárságra való kijelölés egy tisztújítási királyi biztos egyedüli jogköre lett, illetve üresedés esetén a következő tisztújításig ő töltötte be ezeket a tisztségeket.

A belső tanács alá tartoztak a város különböző szakhivatalai: az ügyészség, a számvevőség, a telekhivatal, az árwapénztár stb. Ezek eleinte egy-egy tisztségviselő által elfoglalt posztok voltak, majd a XVIII. század során hivatalokká bővültek. A XIX. század elején a városi lakosság és az elintézendő ügyek számának megnövekedésével e hivatalok alkalmazottainak száma és differenciáltsága is egyre nőtt.²

A városigazgatási tisztségviselők közül tehát csak a belső tanács tagjainak volt igazi hatalma. Azonban a különféle városi hivatalok vezető posztjainak betöltése, még ha formálisan csak végrehajtó funkció volt is, azzal járt, hogy az illető tisztségviselő erős befolyással lehetett a szakhivatalába

kerülő ügyek alakulására. Ám egy ennél lényegesebb érv is szól amellett, hogy a legmagasabb városi tisztségeknél jóval szélesebb körben vonjuk meg a városvezető elitként definiált csoport határát. A városigazgatásban jól elkülöníthető azoknak a köre, akik potenciálisan a legmagasabb pozíciókba kerülhetnek; s ez a meghatározás viszonylag nagy számú városi alkalmazottra terjed ki. A XVIII. század utolsó harmadában már meglehetősen gyakorivá vált, hogy a legmagasabb, legnagyobb felelősséggel járó városi hivatalok betöltését hosszabb, sokszor évtizedes hivatali szolgálat előzte meg, melynek során a leendő polgármester vagy tanácsnok végigjárta a hivatali számléltra jó néhány fokát, míg eljutott valamelyik fő hivatal – kancellária, adópénztár stb. – vezetéséig, s végül beválasztották a belső tanácsba. Ebből a szempontból jól különválasztható a városi alkalmazásban állók két csoportja: azoké, akik előtt a karriernek ez az útja nyitva állt, és azoké, akik előtt nem. Létező példával élve: járulnokból vagy iktatói segédéből lehetett még helyettes polgármester, de strázsamesterből vagy geometrából aligha. Ezt támasztják alá a pesti városi alkalmazottak pályafutásáról rendelkezésünkre álló adatok.³ A vizsgált korszakból és a XIX. század első évtizedeiből számos karriertörténet ismeretes; az 1775-ös, 1792-es és 1802-es összeírásból kiválasztott csoport tagjainak jelentős része idővel valóban eljutott a városigazgatás magas pozíciójáig, s ily módon a hatalom gyakorlásáig. Ez azt jelenti, hogy az egyes városi tisztviselőknek nemcsak a adott időpontban betöltött tisztségét, hanem teljes életpályáját kellett figyelembe vennünk akkor, amikor a városvezető elitnek tekintett csoportot körülhatároltuk.

Végül szeretnénk megindokolni, miért érdekes számunkra az adott korszak városvezetésének tanulmányozása. A XIX. század elején Pest robbanásszerű fejlődésnek indult; csak a demográfiai mutatókat tekintve, a város lakossága kb. 26 000-ről mintegy 100 000-re nőtt a múlt század első öt évtizede során. A XVIII. század végén még Debrecen volt az ország legnagyobb városa; a XIX. század első felére azonban már vitathatatlanul Pest került a városhierarchia élére, s nagyságával egyre inkább kimagaslott a magyar városok közül. Növekedésének üteme mind a régiót tekintve, mind általában Európához viszonyítva kivételes volt; Közép-Európa legdinamikusabban gyarapodó nagyvárosainak (Berlin, München, Varsó, Bécs) lakossága is csak kb. megkétszereződött ekkor, szemben Pest népességének mintegy négyszeres növekedésével. A demográfiai változás természetesen csak az egyik vetülete a nagyvárossá fejlődés folyamatának; s nem választható el azoktól az alapvető társadalmi átalakulásoktól, amelyek a városban ekkor lezajlottak. S noha Pest a XIX. század közepén még mindig csak közepesen nagy városnak számított (százezres népessége messze elmaradt számos korabeli európai fővárosé mögött, beleértve olyan közép-európai nagyvárosokat is, mint Bécs vagy Berlin), s csak a század végére nőtte ki magát európai mércével mérhető metropolisszá, mégis kétségtelen az, hogy a XIX. század első fele az az időszak, amikor a város megindult a világvárossá válás útján.⁴

Pest múlt század eleji robbanásszerű fejlődése azonban nem volt előzmények nélkül való. A látványos átalakulás nem lett volna lehetséges a XVIII. század utolsó harmadában történt lassú, jószerével a felszín alatt zajló változások nélkül. A Pest nyújtotta gazdasági lehetőségek szaporodása, a meginduló társadalmi átrétegződés, a város igazgatásának szakszerűsödése – és még folytathatnánk a példákat – mind XVIII. századi fejlemény. Ez a XVIII. század végi, XIX. század eleji átmeneti korszak sokféle szempontból leírható; mi ennek a periódusnak egy társadalmi vetületét igyekeztünk megragadni a városvezető eliten keresztül. A városigazgatás szakszerűbbé válása, amely a későbbi fejlemények fontos feltétele, jól nyomon követhető e réteg átalakulásában. Szerencsére e társadalmi csoportra vonatkozóan viszonylag sok adat és forrás áll rendelkezésre; míg, a Pesten lakó főnemeseket és honoráciorokat leszámítva, a város társadalmának egyéb rétegeiről jóval kevesebb. Így leginkább ez, az átalakuló Pest életében nagy befolyással bíró réteg az, amelynek gazdasági tevékenységéről, vagyoni helyzetéről, műveltségéről stb. viszonylag sokoldalú képet alkothatunk, s ezáltal ennek az átmeneti korszaknak az alaposabb megértéséhez tudunk adalékokkal szolgálni.

A VÁROSVEZETŐ ELIT TÁRSADALMI HÁTTERE, MOBILITÁSA, SZAKKÉPZETTSÉGE

A kutatás első szakaszában megkíséreltük a pesti városvezető elit tagjainak családi kapcsolatait végrendeleteik alapján nagy vonalakban felvázolni. Ez a forrástípus természetesen csak a legközelebbi rokonokra nézve tartalmazott információt. Általában a feleség és a gyerekek neve derült ki belőle (ritkábban a végrendelező testvéreinek, illetve azok gyermekeinek neve). Mivel azonban ez a forrás a családok rekonstruálására nem volt elegendő, bevontuk a vizsgálatba a korabeli születési és házassági anyakönyveket is. Mindezek felhasználásával végül a három időmet-szetből összesen 39 városatya családját lehetett többé-kevésbé jól rekonstruálni.⁵

A végrendeletek számos, a családtagok házasságaira vonatkozó adatot tartalmaztak; nemcsak az örökgyógy férjének/feleségének nevét, de azok korábbi házastársainak, valamint felnőttkori gyermekeik házastársainak nevét is (főleg leánygyermek esetében, akik, ha a végrendelet keletkezésekor férjnél voltak, a végrendeletben mindig asszonynevükön szerepeltek). A városvezető elit viszonylag nagy nyitottságára enged következtetni az a tény, hogy a fentiek alapján kapott nagyszámú név közül egy sem ismétlődött, azaz a vizsgált rétegben az egymás között házasodás nem lehetett túl gyakori. Ez főleg az egykorú budai anyaggal összevetve szem-betűnő, ahol a városatyák végrendeleteiben előforduló nevek a városvezető elit nagyfokú össze-fonódottságát mutatják. A Pestre jellemző nagyobb nyitottságot támasztja alá az is, hogy itt megle-hetősen könnyen érvényesültek az újonnan letelepültek; 1775-ben az elitként definiált csoport tag-jainak 35%-a, 1802-ben 27,5%-a nem pesti születésű (a városi tisztviselő-összeírások születési-hely rovatai alapján).

A rokoni kapcsolatok és a családtagok foglalkozása ismeretében vizsgálható volt az is, hogy mennyire gyakori az öröklődő mesterség, illetve hogy milyen családi stratégiák jellemzőek a gyerekek taníttatása, szakmára oktatása tekintetében; valamint az, hogy ha tisztviselői pályára lépett valaki, utódai is követték-e ebben; nyomon követhető-e a tisztviselő-értelmiség kiválása, a családok szétválása különböző foglalkozáscsoportokhoz tartozó ágakra?

A fenti kérdések megválaszolását a vizsgált anyag csak részben tette lehetővé. A források hiányosságai miatt (pl. az anyakönyvek adatainak rendszertelensége) a legteljesebb elemzési lehetőségeket nyújtó három generációs rekonstrukcióra (a vizsgált személy szülei és gyerekei, ill. szülei, gyerekei és testvérei) a 39-ből csak tíz esetben volt mód. Csak a szülők voltak kideríthetők hét esetben; szülők és testvérek öt esetben; csak a feleség három esetben; feleség és gyerekek tizen-négyszer esetben.

Az 1775-ös tisztviselőlistán szereplők közül tizenkét városatya családját lehetett valamilyen mértékben rekonstruálni; de az említettek apjának foglalkozására nézve csak két esetben volt adat. Az apa mindkét esetben kézműves (kötélverő, illetve hímző).

Az 1802-es listáról tizenhét személy családjára nézve volt adat. Ebben a tizenhétben számos tanácsnok és a fontosabb tiszttségviselő (bíró, számvető, adószedő és kamarás, városkapitány stb.) foglaltatik benne. Két esetben már az apa is fontosabb tisztséget viselt (pl. Boráros János bírónak az apja is ugyanezt a tisztséget töltötte be); illetve értelmiségi volt (az ügyész, Mak Antal apja tanár).

A többi esetben jól megfigyelhető az apák (tíz esetben kézművesek) foglalkozásától való eltérés. S ami még ennél is fontosabb, az a vizsgálható három generációs esetekben jól kirajzolódó folyamat, azaz a tisztviselőréteg kiválása a hagyományos városi kézművestársadalomból: az apa még kézműves volt, a fia – listáink valamelyikén szereplő városatya – már pályája nagy részét városi szolgálatban töltötte (nemegyszer végighaladva a hagyományos hivatali számláltra fokozatain); az ő gyerekei viszont már szinte kivétel nélkül tisztviselők, illetve katonatisztek lettek (esetleg egy gyerek még kitanulta a család tradicionális szakmáját).

Az itt vázolt jelenséghez szervesen hozzátartozik a szakszerűsödés kialakulásának problémája. Az eddig elmondottakból levonhatók bizonyos következtetések: kezdett kialakulni a városi tisztviselők csoportja, mint hivatásréteg (akik tehát már nem kiegészítő tevékenységként, pl. mesterség gyakorlása mellett végezték munkájukat, hanem fő hivatásként, s egész életüket a város szolgálatában töltötték). Ugyancsak erre utal az a tény, hogy a legmagasabb városi tisztségek viselői általában több alacsonyabb posztot töltöttek be, illetve gyakran évtizedekig szolgáltak a városigazgatásban, míg végül eljutottak a felelős hatalmi pozíciókig; azaz a magas rangú hivatalnokok többségéről elmondható, hogy kellő igazgatási gyakorlattal bírt.

Lényegi kérdés volna, hogy miféle iskolai végzettséggel rendelkeztek a pesti városigazgatás tagjai, illetve ez hogyan változott a korszak folyamán. Sajnos azonban erre nézve alig van adatunk; kivált az esetleges felsőfokú végzettség kiderítése vált lehetetlenné azáltal, hogy a pesti egyetem XVIII. századi hallgatóira vonatkozó anyagok elpusztultak. Csak feltételezhetjük, hogy a városigazgatásban tevékenykedők, – legalábbis a magasabb tisztségek viselői, – jogvégzett emberek voltak. Ezt azonban csak elszórtan, véletlenszerűen felbukkanó adatokkal lehet dokumentálni. Önmagában is mond azonban valamit az a tény, hogy a XVIII. sz. utolsó és a XIX. sz. első harmadában még nem készültek a városi alkalmazottakról minősítési jegyzékek (furcsa módon II. József uralkodása alatt sem, aki pedig az államigazgatástól a megyei közigazgatásig minden szinten bevezette a hivatalnokok minősítési rendszerét); s a vizsgált városvezető réteg személyes irataiban (tanácshoz beadott folyamodványok stb.) sem történt az iskolai végzettségre való hivatkozás. Mindez annyit mindenesetre jelez, hogy a szakképzettség, az iskolai végzettség a szakszerűsödés látható jelei ellenére sem játszott még perdöntő szerepet a korszakban. Ugyancsak meg kell említenünk, hogy noha túlnyomórészt igaz az az állítás, hogy a felelős pozíciók betöltését rövidebb-hosszabb, a város szolgálatában eltöltött idő előzte meg, azért nem egy példa akadt arra, hogy valakit minden előzmény nélkül választottak be a tanácsba (valószínűleg vagyona, befolyása miatt). Azaz a XVIII. század végén, ha kezdenek is uralkodóvá válni, de még mindig nem játszanak kizárólagos szerepet a városigazgatásban a szakmai-képzettségbeli szempontok.

GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG, VAGYONI VISZONYOK

A hagyatéki leltárak és végrendeletek alapján képet alkothatunk a vizsgált társadalmi csoport tagjainak vagyoni helyzetéről, jövedelmi viszonyairól, valamint arról, hogy milyen mértékben éltek a városigazgatás tagjai a várostól kapott fizetésükből, illetve mennyiben egészítette ki azt más irányú gazdasági tevékenységből származó jövedelem.

E kérdések megválaszolásakor az adathiány problémájába ütköztünk; a városigazgatás vizsgált 97 tagja közül csak keveseknek került elő hagyatéki leltára, ami megnehezítette azt, hogy e csoport – s ezen belül különböző státuszú rétegek – vagyoni viszonyairól átfogó és differenciált képet kapjunk. Inkább csak egyedi esetek számbavételére kínálkozott mód; s még ezeknek az egyedi eseteknek az összevetését is megnehezítette az, hogy a hagyatéki leltárak több évtized különböző időpontjaiból származnak. S nem is csupán az első és utolsó tisztviselőlista az 1775 és 1802 közötti periódusból, hanem még legalább két évtizedből, hiszen a listákon szereplők hagyatéki leltárai esetleg jóval később, az 1820-as évek közepén-végén készültek (ha az illető pl. az összeírás időpontjában, 1792-ben vagy 1802-ben pályája kezdetén álló fiatal ember volt). Az árak változásai, az infláció mind figyelembe veendő tényezők, kivált a napóleoni háborúk időszakában, főként az 1811-es devalvációból adódhatnak az értékek összehasonlításával kapcsolatos problémák.

Mindezeknek a kérdéseknek a tisztázása a korszak pénztörténetében való nagyobb elmélyülést, az árak, ingatlanértékek változásának sokkal alaposabb ismeretét igényli, ez a kutatás további feladatai közé tartozik. Ezúttal inkább olyan kérdésekre helyeztük a hangsúlyt, amelyek az egyes ha-

gyatéki leltárak alapján is megválaszolhatók: így pl. arra, hogy milyen vagyonszerkezet mutatható ki az egyes esetekben, milyen egyéb gazdasági tevékenységre, ill. jövedelemforrásra utalnak az inventáriumok, s hogyan viszonyul egymáshoz a vagyon és az alkalmazotti kereset.

A vagyonszerkezetet tekintve általában jellemző volt, hogy a háztulajdon képviselte benne a legnagyobb értéket; többnyire a becsült vagyon értékével felérő összeget, illetve annak többszörösét. Ezen az általános megállapításon belül azonban szinte minden vizsgált hagyatéki valamilyen sajátos esetet mutatott. Mosel Józsefnek (1775-ben polgármester) 1786-os hagyatéki leltára szerint belvárosi házát jóval meghaladó értékű földjei voltak; a szőlőskert, a majorság, a különböző területeken elhelyezkedő szántók, rétek összesen csaknem kétszer akkora értéket képviseltek, mint maga a ház; Madedl Jánosnak (1802-ben aktuárius, később főjegyzőségig vitte) terézvárosi háza mellett feleakkora értékű tétényi szőleje volt; de találkoztunk olyan esettel is, amikor az illetőnek nem volt háza (ez egyébként a városvezetés felső rétegében eléggé szokatlan), csak egy házhellyel rendelkezett a Terézvárosban, valamint értékesebb szőlővel; ugyanakkor vagyona legnagyobb részét – a szőlő értékének két és félszeresét – aktív kintlevőségei képviselték. Az ő esetében úgy tűnik tehát, hogy mellékes jövedelemforrásként rendszeres és olykor nagy összegű pénzkölcsönzéssel foglalkozott. A készpénz aránya a hagyatékokon belül megint csak igen eltérő lehetett. Volt, akinek esetében nagy összegű készpénz szerepelt a hagyatékokban; volt, akinél ez minimális arányt képviselt, viszont nagyszámú értékes ékszert, ezüsttárgyat tüntettek fel; s volt, aki teljes vagyonát ingatlanba fektette, s a hagyatéki leltárban szereplő megjegyzés szerint („in baaren Geld nichts”) egyáltalán nem maradt utána készpénz.

Egy másik sajátos vonása a hagyatékoknak a passzívum-tétel nagysága. A vizsgált leltárak alapján úgy tűnik, nem volt ritka, hogy a városatyák halálukkor tetemes összegű tartozást hagytak maguk után, ennek nagysága olykor felért a városi ház értékével, bizonyos esetekben pedig a teljes ingó és ingatlanvagyonnal. A kutatás további feladata azt tisztázni (más források bevonásával), hogy mi áll emögött a jelenség mögött; mi vezethet relatíve jómódú, tekintélyes emberek teljes eladósodásához, illetve egyáltalán eladósodásról van-e szó, vagy pedig arról, hogy a gyatéki leltár/végrendelet felvétele időpontjában az örökhagyónak folyamatban lévő üzleti ügyei voltak, még kiegyenlítettlen tartozásokkal, ami nagy összegek esetén talán arra is utalhat, hogy az illető különféle tranzakciói során nagyobb tőkét forgatott. A személyes anyagokban talált, egyes városatyák esetében kötegnyi adásvételi szerződés azt mutatja, hogy a pénz forgatásának elterjedt módja volt az ingatlanok gyakori adásvétele; különösen a szőlők, szántók cserélhettek gyakorta gazdát.

A háztulajdon, mint arról már volt szó, általánosan jellemző a vizsgált rétegre. Bizonyos esetekben a ház – vagy az egyik ház – a feleség részéről került a családba; pl. Domokos József szenátor végrendeletéből megtudjuk, hogy amikor a felek összeházasodtak, a férj kifizette az adósságokat, amelyek az özvegy házát terhelték, s így jutott annak birtokába. A jobb módú városatyáknak két, olykor három háza is volt a városban; feltételezhető, hogy ezeket a házakat kiadták, s az ebből befolyó pénz szolgált külön jövedelemként.

Már az eddigiekből is kitűnik, milyen változatos módokon tettek szert a városvezető elit tagjai a tisztviselői fizetés mellett más jövedelmekre. Esett szó rendszeres pénzkölcsönzésről, házkiadásról, ingatlanok adásvételéből befolyt jövedelemről; a gazdálkodás is meglehetősen elterjedt volt, amint azt a szőlők, rétek gyakori birtoklása mutatja. Ezeket a földeket bérletbe is kiadhatták, illetve a termést – főként bort – értékesítették. Fontos megemlíteni az iparűzést és a kereskedelmet is; amint azt már a szakszerűsödés kérdéskörénél érintettük, a városigazgatásban végzett munka a városvezetés számos tagja esetében még nem kizárólagos hivatás (különösen a XVIII. században). Nem érdektelen megvizsgálunk, hogy mekkora hányaduk élt a tisztviselői fizetésből, illetve hányan rendelkeztek mellékes jövedelemmel. Schmall Lajos közöl egy ilyen jellegű kimutatást az 1791-es fizetési táblázat alapján:⁶

A város összes alkalmazottja közül	189 fő
fizetésből élt	120 fő
fizetésből és mellékkeresetből	69 fő
az utóbbi csoport megoszlása a mellékes jövedelem jellege szerint:	
földművelés	37
házbérfjövedelem	1
klastrombeli ellátás (piarista tanárok)	2
mesterség	11
napszám	2
praxis (orvosok, bábák)	10
stóla (papok, kántorok)	5
szülői segély	1

Ezekből az adatokból a papokra, szerzetesekre, orvosokra vonatkozó adatok pillanatnyilag nem érdekesek, mivel őket nem soroltuk a városvezető elitként definiált csoport tagjai közé (s nyilván a Schmall által kiindulási alapnak tekintett 189 ember – az összes városi alkalmazott – egy bizonyos hányada is, ugyanezen okból, kívül esik a vizsgálódás körén). Mindazonáltal az eddig elmondottakból levonhatók bizonyos alapvető következtetések.

Az egyik az, hogy a városigazgatás tagjainak csoportja a XVIII–XIX. század fordulóján még nem tekinthető tisztán hivatáscsoportnak, noha kétségtelenül útban volt afelé; a városvezetésben ellátott teendők mellett még számos más gazdasági tevékenység, jövedelemszerzési mód jellemző rá. A másik az, hogy a fentebb felsorolt jövedelemforrásokból: a házkiadásból, az ingatlan adásvételből, a gazdálkodásból tisztességes vagyona lehetett ugyan szert tenni, de igazán jelentős tőke felhalmozása ezen a módon nemigen volt lehetséges; másfelől ezek a tevékenységek egy olyan (gazdasági) mentalitást jeleznek, amely a meglévő vagyon megőrzésére, óvatos gyarapítására épült, de amelyre nem volt jellemző a nagy haszon keresése, a nagyobb kockázatok vállalása, azaz a vállalkozói magatartás.

POLGÁRI MŰVELTSÉG ÉS VILÁGKÉP

A korabeli pesti polgárság műveltségének, gondolkodásmódjának rekonstruálásához a pesti városvezetés egyik 1804-ben elhunyt tagjának, Pisztory Józsefnek a hagyatéki leltárában szereplő könyvjegyzék szolgált alapul.⁷ Pisztory hagyatéki leltárának a ház berendezését, a bútorokat számbavevő része már önmagában is egyfajta kultúrára fogékony, literátus polgári miliőre utal: a többi vizsgált inventáriummal összevetve⁸ nem tekinthető teljesen átlagosnak az elkülönített dolgozószoba, benne több nagy könyvszekrényvel és íróasztallal, valamint a többi szobában is megtalálható írószekrények. Tudjuk, hogy Pisztorynak mind a négy fia tisztviselői, ill. értelmiségi pályát választott; a ház berendezése és a könyvtár sejteti azt a légkört, amely őket erre ösztönözte.

A leltárba felvett könyvek jegyzékét abban a sorrendben közöljük, ahogyan a címek a forrásban szerepelnek. A rosszul olvasható részeket pontozással jelezzük.

Corpus Juris Hungarici II tn
 Pesther Stadt Recht
 Formula Solennes Styli
 Huszti Juris Prudentia in 4 tn
 Diarium cum Actis in folian[...]
 Hübners Lexicon II Bände
 Schellers Lateinisch-deutsches Hand Lexicon
 Biblia Sacra
 Zopfens Geographia 2 Tomi in 8°
 [Grohnen] Juris Hungarici in 4 Tn
 Richters [Gematter] Mathies in 8°
 Bibliothek für Kinder 2 Tomi in 8°
 Faustin oder das Philosophische Jahrhundert
 Emmanuelis Alvari in 8°
 Lugos Systematisches Handbuch 2 Theilen
 Die Werke des Horaz in 14 Exemplaria
 Kamp Entdeckung von Amerika 3Th. in 1 Band
 Biblia Lutherana, deutsch
 Der goldene Spiegel
 Commentatio de Initiis ac Majoribus
 [Jazygo...]
 Von dem Verfahren der politischen Verbrecher
 Virgil Aeneis
 Babel Fragments ueber die jetzigen politischen
 Angelegenheiten
 Die 10 Gebote des Herren in Erzählungen
 Kleine Kinder Bibliothek
 Hungars Land- und Haus irtschafts Kalendar
 Institutiones Physicae von Bivald
 Leben und Schicksal des berühmigten Rudolf
 Allgemeine Regeln seine Gesundheit lange zu
 erhalten
 Architectura Civilis
 Der Jesuit und der Teufel
 Justa Solennia Excellentissimo D. Battyan
 Anleitungen zum Rechnen
 Die Wahrheit in der Masque
 Lebens-Geschichte des Freyherrn von Trenck
 Diarium Comitiorum Regni Hungariae
 Handbuch der Gesetze 16. [...]
 Palma. Notitia Rerum Hung. III. Th.
 Sammlung aller K.K. Gesetze 9. Bände
 Kriegs Atlas, ein Band
 Allgemeine Gesetze zwey Bände
 Pohr. Theoria Sensuum
 Doctrina Christiana
 Neues Lateines Wörterbuch
 Werke Friedrichs des II. 16 Theile in 8 Bände
 Neuholds Rechte Sachen 2 Bände
 Gellerts Schriften 10 Th. in 6 B.
 Schröcks. Allgemeine Weltgeschichte in 6 B.
 Biblia Sacra. in cupreis imaginibus
 Erdbeschreibung. 5 Theile in 1 B.
 Schröcks. Allgemeine Weltgeschichte in 1 B.
 Theophron, oder der weise Ratgeber
 Philosophus
 Philosophia Moralis seu Ettica
 Französisch Historisches Buch
 Bivald. Physica
 Heilige Schrift 9. Th.
 Sammlung Deutscher Dichter 9 Th.
 Krisch. Lexicon 3. Bände
 Vita Josephi Calasanty
 Heilige Schrift in 3 B.
 Arany Gondolatok
 Briefe über Gallizien
 Geheime Geschichte des Berlinen Hofes
 Paulini Orationes & Die Nacht
 Szegedi. Tripartitum Juris Hung.
 Szanta-Grusz Gedanken
 Über die Umgang mit Menschen von Freyherrn
 von Geige
 Commentarius über peinliche Hals? Gerichts
 Ordnung
 Signei und Zsily
 Allgemeine Gerichts Ordnung
 Gesundheits Katekimus
 Unterricht für die Tobak Bauer
 Ovidii Helden Briefe
 Kanische Merkwürdigkeiten
 Schematismus Litterarius
 Wahrheiten und Beweise
 Katolischer Unterricht vom Ablassen
 Jus Electionis, & Neue Art zu beten
 Travestierter Blumauer
 [Sommenklarer] Kommentar
 Der Kreutz Zug gegen die Franken
 Gespräch zwischen Maria Theresia und [...] in
 der Reiche der Totten
 Synopsis Vitae Missionis Miraculorum
 Dictionarium Portabile
 Irrtümer in der Begreiffungen
 Italienischer Wegweiser
 Neueste Nachrichten von Türkischen Reich

Werthers Leiden	Der erfahrene Weinhändler
Mythologia S. Fabulosa Historia Deorum	Versuch von Hafner
Unterhaltungen der Gaukeley	Iter Venetum ex Hungaria
Ladisl. Bielek de Majoribus Hungar[orum]	Christiani Baumeisteri Philosophia
Die Hunyadische Familie	Aristomenes und Gorgus
Provincial Nachrichten	Clarissimi Danielis Cornides
Joan. Chrisost. Hanulic Lyricorum Libri 2	Duldung und Menschen Liebe
Kleine Seelen Lehre für Kinder	Der böse Kindling
Babuck oder der Volks Verläumder	Noth und Hilfsbüchlein & Der II th Trenck
Anleitung zur Sitten-Lehre	Constitutiones Clericorum Regulari[...]
Lathmon ein Gedicht	[...] fortgesetzte Fragmente
Prozessus Auszugalis [...] Kanits und Herzberg	Die Umgang mit Menschen v. Geige
Anti-Ninive & Decreta Francisci I. Regis	[...] Ant. Frid. Bischings Erdbeschreibung
Schilderung des häuslichen Lebens	Institutiones Arithmeticae,
[...] über des ganze der Maurerey	Gegen artig verzeichnete Bücher sind von
Sammlung der Rechts-Sachen	Joseph Eggenberger Buchhändler um die
Reisebuch für die Jugend	beigesetzte Preiße geschätzt werden, wie es in
Wielands Werke 1er Band	der anliegen[...].den Beylage ersichtlich ist.

Pisztory József hátrahagyott könyvtára százhusz könyvet foglal magába; ezek közül némelyek több kötetesek. A tematikus elemzés, ill. az arányok vizsgálata során a művek, nem pedig a kötetek számát vettük figyelembe.

A lista a könyvek többsége (87 mű) esetében csak a címet tünteti fel, a szerzőt nem. Mindazonáltal a művek túlnyomó részét sikerült azonosítani. Ez nem jelenti azt, hogy egy-egy könyvről minden adat (szerző, kiadás éve stb.) rendelkezésre áll; azonban erre az elemzés szempontjából többnyire nem is volt szükség. Pl. szótárak, bibliák és egyéb vallásos művek, jogszabálygyűjtemények stb. esetében, vagy amikor a cím egyértelműen utalt a könyv tartalmára (*Italienischer Wegweiser; Erdbeschreibung, stb.*) Sokszor azonban olyankor is be kellett érniünk a könyv jellegéről kapott hiányos információval, amikor a mű lényeges dolgokat árulhatna el olvasója gondolkodásáról, az őt ért szellemi hatásokról. Így csak hozzávetőleges következtetéseket lehet levonni az olyasfajta címekből, mint *Philosophia Moralis seu Ettica* vagy *Französisch Historisches Buch*.

Szerencsére a listán szereplő művek nem jelentéktelen hányada megtalálható nagyobb magyar könyvtárainkban; így kiderülhetett a művek tartalma. Ezek tanulmányozása sok fontos tanulsággal szolgált, olyan adalékokkal, amelyek módosíthatják a korszak városi polgáráról alkotott hagyományos képet.

De nem kerülhet meg egy alapvető kérdés: mennyire következtethetünk valakinek a világnézetére, gondolkodásmódjára abból, hogy az illetőnek milyen könyvei vannak? Nem félrevezető-e valakinek a nézeteit stb. az általa megvásárolt könyvekből levezetni?

A kérdés megválaszolásakor tekintetbe kell vennünk a kor könyvvásárlási szokásait. A kor polgára nem egykönnyen vett könyvet; a könyvgyűjtés, az akár csak kisebbségé saját könyvtár kialakítása polgári körökben még nem volt elterjedt dolog. Az egy-két ezres gyűjtemény már nagynak számított, és más társadalmi rétegekre volt jellemző. Leginkább arisztokraták rendelkeztek ilyen, és ennél nagyobb könyvtárral, illetve néhány kivételes műveltségű, bibliofil tudós, egyetemi professzor⁹. Ez nem azt jelenti, hogy a korabeli polgárok nem olvastak, csakhogy sokkal többen választották a könyvkölcsönzés, mint a vásárlás útját. A XVIII. század végétől egyre szaporodtak

az olvasókabinetek, és egyre több magánkönyvtár nyílt meg a nagyközönség számára. Amikor tehát valaki megvásárolt egy könyvet – kivált, ha nem szépirodalomról volt szó –, eléggé valószínű, hogy az valamiért fontos volt a számára. Egyetértett, vagy rokonszenvezett a benne foglaltakkal, a könyv számára lényeges gondolatokat közölt, vagy szüksége volt az onnan nyerhető ismeretekre. Ha valaki elolvass egy könyvet, az valamilyen módon kétségkívül hat a gondolkodására, befolyásolja akkor is, ha az illető nem azonosul az olvasottakkal. Ily módon a könyv sokféle információt nyújthat. Ha a könyvtár egészét tekintjük, sokatmondó a könyvek tematikus összetétele, az hogy milyen arányban vannak benne képviselve a különféle témák és műfajok. A hivatásbeli felkészültségtől az irodalmi ízlésig, a vallásosságtól a politikai érdeklődésig számtalan dologra következtethetünk bizonyos könyvek meglétéből – vagy akár hiányából.

Joggal vetődik fel az a kérdés is, mennyiben vonhatók le érvényes következtetések a korszak városi polgárságának műveltségére nézve egyetlen polgár könyvhagyatékának alapján? Egyedi esetnek számít-e Pisztory József könyvtára, vagy jellemző példája a jobb módú városi polgárok kultúrájának?

Mindkét feltételezés mellett szólnak érvek. Ebben a korszakban igen ritkán vettek fel könyvjegyzékeket a hagyatéki leltárakba, ezért, ami a városi polgárság könyvkultúráját illeti, kevés az összehasonlítási alap. A vizsgált évtizedekből származó hagyatéki leltárakban egyetlen más esetben sem említene könyveket – ez azonban aligha jelenti azt, hogy négy évtized összes tanácsnok és városi tisztviselője közül, a polgármestereket és a bírót is beleértve, Pisztory volt az egyetlen olvasó ember. (Hagyatéki leltára sem mindenkinek készült, és abban is leggyakrabban csak az ingatlan- és pénzvagyonról történik említés.)

Az egyetlen, a korszakra vonatkozóan támpontot nyújtó összefoglalás Holl Béla írása a XVIII. századi pest-budai polgárok könyvkultúrájáról.¹¹ Az általa tárgyalt könyvhagyatékok jó része a 18. század első feléből való, azaz összehasonlítási alapként csak erős fenntartásokkal kezelhető; azonban Pisztory könyvtárát a század utolsó harmadából származó leltárakkal vetjük egybe, kitűnik, hogy a százhusz kötetes könyvtár polgári mércével mérve korántsem volt átlagos jelenség, és egy szerteágazó érdeklődésű, az átlagnál műveltebb polgár képét vetíti elének.

Egy közvetett érv viszont amellett szól, hogy kellett lennie a városban egy, ha nem is túl széles, de stabil olvasóközönségnek, amelynek tagjai rendelkeztek a Pisztoryéhoz hasonló olvasottsággal és érdeklődési körrel. A korszak (német származású) pesti könyvkereskedőiről köztudott, hogy csak olyan könyveket árusítottak, ill. rendeltek meg külföldről, amelyeknek sikerére bizony számíthattak. A kortársak, kivált az irodalmárok, sűrűn panaszkodtak, hogy a német könyvárusok csak a maguk hasznát nézik, s nemigen vállalkoznak az igényesebb magyar szépirodalom terjesztésére a közönség csekély érdeklődése s az ebből következő sovány bevétel miatt. Tehát maga az a tény, hogy Pisztory könyvtárában megtalálhatók bizonyos könyvek, arra vall, hogy a pesti könyvkereskedők kifizetődőnek látták ezeket külföldről behozatni – feltételezhetően azért, mert létezett irántuk közönségigény.

Ha szemügyre vesszük az egész könyvlistát, szembeűnő a Pisztory-könyvtár rendkívüli sokszínűsége. A csoportosítás szempontjaitól függően legalább tizennyolc-húsz témakört, illetve műfajt lehet megkülönböztetni. Más XVIII. századi könyvhagyatékok tulajdonosaival összehasonlítva Pisztory szokatlanul sokoldalúnak tűnik.

Ezt a sokoldalúságot, és ezen belül is a bizonyos témák iránti érdeklődést megmagyarázhatja Pisztory iskolázottsága, aki – akárcsak a generációjába tartozó pesti születésű városatyák közül szinte mindenki – a pesti piarista gimnázumba járt.¹² A piaristákkal való kapcsolatra utalnak a könyvhagyatéka egyes kötetei: így pl. a *Vita Josephy Calasanty* c. műve, mely Calasanti Szent Józsefnek, a rend alapítójának életét dolgozza fel; több piarista költő műve (Bielek László: *De majoribus Hungarorum*; Hanulik János Chrisostom: *Lyricorum Libri*); közvetetten ide sorolhatjuk a jezsuitákat gúnyoló *A jezsuita és az ördög* című szatírt is, amelyre később még visszatérünk.

A pesti piarista gimnázium a jezsuitáknál sokkal modernebb és sok szempontból gyakorlatiasabb oktatást honosított meg. Fontos volt a számtan és az alapvető jogi ismeretek tanítása; nagy súlyt fektettek a természettudományokra is. A piarista tanárok közül jó néhányan tanultak külföldi egyetemeken, és működtek tudósként nyugat-európai nagyvárosokban és felvilágosult szellemű királyi udvarokban; ezáltal itthon egyaránt terjesztették a modern természettudományos eredményeket és a felvilágosodás eszméit. A filozófiai tanfolyamon, mely 1743-tól működött, Leibnitz és Christian Wolff eszméit s a newtoni fizikát oktatták.¹³ A felvilágosodás gondolköréből egyenesen következett a polgári átalakulás igénye; volt olyan jeles piarista professzor (Koppi Károly), aki nyíltan üdvözölte a francia forradalmat.

A rend oktatási koncepciójába beletartozott – jelentős részben a magyarországi – földrajz és történelem megismertetése is. A piaristák tudatosan törekedtek arra, hogy a különféle tantárgyak, tudományok egyre nagyobb részét magyarul adják elő, amivel a magyar tudományos nyelv megalapozásában vállaltak fontos szerepet, és vonzóbbá tették ezeket a stúdiumokat a magyar anyanyelvű diákság számára. Így a piarista gimnázium kétségkívül az a közeg volt, ahol a diákokban, függetlenül származásuktól és anyanyelvüktől, kialakulhatott a Magyarországhoz tartozás, a magyar történelmi-kulturális hagyományokhoz való kötődés tudata. Ez az iskola tehát a nem magyar anyanyelvű diákok, így a nagyrészt németül beszélő polgárság fiai számára is az asszimiláció fontos színtere volt, akkor is, ha műveltségüket – amint az Pisztory könyvtárán látszik – még túlnyomórészt a német kultúrkör határozta meg. Pisztory könyveinek sorában is egyértelmű a német nyelv dominanciája (nyolcvanegy mű). Viszonylag nagy arányban vannak jelen a latin nyelvű munkák (36), és rábukkanhatunk két magyar nyelvű könyvre is, (az egyik Bessenyei György *A filozófus* c. műve, a másik a címe alapján – *Arany Gondolatok* – alighanem valamiféle aforizmagyűjtemény.) Az utóbbi két kategóriát érdemes akár együtt is szemügyre venni, ugyanis a két magyar címnél több utal Pisztory magyar szerzők iránti érdeklődésére: a latin nyelvű munkák egy része is magyarországi írótól származik. A latin művek többsége egyébként vagy klasszikus latin szépirodalom, vagy jogi munka, vagy vallásos tárgyú írás.

A német könyvek jelentős hányadát nem a Habsburg Birodalomban, hanem valamelyik német államban adták ki. – ez utal a Pisztoryt ért szellemi hatások forrásvidékére. Egy Európa szellemi közegébe Magyarországnál szervezesebben betagozódó, sőt a XVIII. század végén épp annak egyik mértékadó tényezőjévé váló kultúrkör az, ahonnan ez a pesti polgár műveltségének nagy részét merítette. Ez azt is jelenti, hogy az onnan származó könyvek által viszonylag hamar és közvetlen módon tudott megismerkedni az aktuális európai szellemi áramlatokkal.

Érdekes az egyes témák, illetve műfajok aránya a könyvtár egészén belül. Szám szerint messze kiemelkedik négy terület: a szépirodalom, a vallásos művek, a jog és a politikai irodalom. A jogi munkák nagy száma nem meglepő; Pisztory a pesti városigazgatás egyik tekintélyes tagja, akinek nyilván hivatása betöltéséhez volt szüksége ez ismeretekre. A relatíve nagy számú jogi szakkönyv (és azok jellege) alapján feltételezhető, hogy Pisztory az egyetemen, vagy legalábbis valamelyik akadémián hallgatott jogot. Felkészültsége mindenesetre jó bizonyossága a korabeli városigazgatás szakszerűsödésének, és az ő esetében nem is pusztán jogi szakértelemre, hanem ennél sokoldalúbb hozzáértésre következtethetünk. A más témájú könyvek között szerepel egy kétkötetes, városgazdasággal foglalkozó munka (Busch: *Stadt Wirtschaft*); egy másik címből (*Architectura Civilis*) az derül ki, hogy Pisztory a polgári építészet iránt is érdeklődött. Ez utóbbi egyébként a korszakban nem is számít kivételesnek, mivel egyre több iskola tananyagában szerepel az építészet vagy az építészeti alapismeretek mint tantárgy.¹⁴ Amellett, hogy a tudatos várostervezés igénye ekkor már egész Európára jellemző, Magyarországon az építészet iránti megnövekedett érdeklődés nyilván összefüggésben állt a török uralom után újjáépülő ország igényeivel is. A XVIII. század során mindenütt megélénkült az építőtevékenység, s ez kiváltképp igaz az olyan dinamikus fejlődő városokra, mint például Pest.

A következő nagyobb kategória, – a szépirodalmi műveké – két csoportot foglal magába. Az egyiket a klasszikusok alkotják, akik hozzátartoztak a kor alpműveltségéhez: Horatius, Vergilius, Ovidius. A másik csoportban, a kortárs szerzők között a németek dominálnak: itt találjuk Goethe *Wertherjét*, Wielandnak, a XVIII. századi rokokó költőnek idealista államregényét (*Der Goldene Spiegel /Az aranytükör/*), Gellert tanmeséit, német költők tízkötetes kiadását; a korszak népszerű szerzőjének, Blumauernek Aeneis-átdolgozását (a listán *Travestierter Blumauer* néven szerepel), egy Voltaire *Candide*-jához hasonló filozófiai pikareszket (*Faustin, oder das philosophische Jahrhundert /Faustin, avagy a filozófikus évszázad/*) stb. Ez a németes irodalmi műveltség azonban korántsem csak a német származású városi polgárság sajátja; a korszakban a magyar nemesi könyvtárak állományának szépirodalmi anyagára is ugyanez a német dominancia a jellemző,¹⁵ noha azok esetében a tulajdonosok gondot fordítanak a magyar kortárs irodalom legjobbjainak beszerzésére is, ill. több idegen nyelven olvasnak, így más nemzetek (angol, olasz stb.) irodalma is képviselve van.

A világgépnek, amelyet a könyvtár tükröz, személyes oldala Pisztory vallásossága, amely könyvei tanúsága szerint személyiségének egyik meghatározó vonása volt: a második legnagyobb kategória ugyanis a vallásos műveké. Méginkább konzisztensnek tűnik ez a világgép, ha ezeket a műveket a könyvtárban meglevő bölcséleti és etikai művekkel összefüggésben vesszük szemügyre.

Olyan ember belső világa rajzolódik ki előttünk, aki hitében a maga saját útját járta, s aki számára az Istenhez vezető út keresése belső, személyes ügy volt, élete egyik fontos kérdése. A XVIII. század korszellemének a felvilágosodás csak az egyik oldala; ugyanez az éra a miszticizmusra hajló, befelé forduló vallásosság utolsó nagy korszaka is. egyben: a kontinensen a kései pietizmusé, Angliában a metodizmusé. Ezek az irányzatok mind az istenkeresés egyéni útját, a vallásos elmélyülést hangsúlyozták – s ez a szellemiség lényegénél fogva összekapcsolható olyan felekezeteket, amelyek korábban egymással kibékíthetetlenek lettek volna. Pisztory könyvei arról tanúskodnak, hogy ő is az üdvözüléshez vezető saját utat választotta. Lényeges volt számára az imádkozás és annak módja (egyik könyvének címe *Neue Art zu beten*), s igen fontosnak tartotta a Bibliában való elmélyülést. Őt különböző bibliát találunk könyvtárában, latinul és németül írottakat; az egyik közülük Luther bibliafordítása (holott Pisztory, mint a pest-budai német polgárok közül szinte mindenki, katolikus vallású volt.) Mindebből arra lehet következtetni, hogy – vallásosságának bensőséges természetéből adódóan – a felekezeti elkötelezettséget nem tartotta elsőrendű fontosságúnak, elfogulatlanul fordult bármely forráshoz, amelyből a maga számára útmutatást meríthetett. A XVIII. század végén a vallási türelem amúgy is egyre inkább általánossá válik; II. József türelmi rendelete, a militáns jezsuita rend feloszlatása is ennek a tendenciának a jele (sokkal inkább, mint kiváltó oka). Az egyes ember ezt a légkört saját élményein át érzékelhette; Pisztory esetében a toleráns, nyitott szellemű piarista gimnáziumban eltöltött éveit minden bizonnyal kihatottak későbbi gondolkodására, amit olvasmányai azután tovább erősítettek. Ismerte pl. Moses Mendelssohnnak, a felvilágosodás széles körökben olvasott német-zsidó filozófusának az írásait, aki saját és hitsorsosai helyzetén keresztül élesen érzékelte a vallási diszkrimináció problémáit, s aki a felekezetek és vallások megbékélésének gondolatát több műve fontos elemévé tette.¹⁶ Másféle értelemben hidalta át a különböző vallások közötti látszólagos szakadékot a könyvlista egy másik szerzője, Eckartshausen (több munkája szerepel a hagyatékban). Az ő irodalmi és filozófiai munkássága több vallás misztikus tradícióit kapcsolja össze; a pietizmus, a teozófia és a kabbala hagyományai egyaránt hatással voltak rá.¹⁷

Pisztory filozófiai érdeklődése is tükrözi vallásos szemléletét. Nem annyira elvont filozófiai problémák, mint inkább erkölcsi kérdések és az emberi lélek titkai foglalkoztatják. Erre utal több könyvcím (*Anleitung zur Sitten-Lehre /Bevezetés az erkölcsstanba/*), *Philosophia Moralis seu Ectica*, és bizonyos értelemben ide köthető a már említett Eckartshausen egy műve, a *Türelem és felebaráti szeretet (Duldung und Menschenliebe)*. Mendelssohn írásainak abban a

gyűjteményében, amely Pisztorynak megvolt, nagy számban olvashatók a lélekkel foglalkozó tanulmányok, valamint Mendelssohnnak Platon Phaidón-dialógusát továbbgondoló írása, a *Phädon, avagy a lélek halhatatlanságáról* (*Phädon. Über die Unsterblichkeit der Seele*).

Sajátos ugyanakkor, hogy ez a minden jel szerint mélyen hívő ember olyan könyveket is megvásárolt, amelyekben a szerző igen éles valláskritikát fogalmazott meg. Korábban már esett szó *A jezsuita és az ördög* c. satirikus műről. Ebben a jezsuiták mint az Alvilág Urának evilági ügynökei szerepelnek: buzgón szolgálják parancsolójukat, aki azért küldi el egyik ördögét a jezsuitákhoz, hogy még nagyobb odaadásra szólítsa fel őket. Egy másik könyvben (*Faustin, avagy a filozofikus évszázad /Faustin, oder das philosophische Jahrhundert/*) a szerző a felvilágosodásnak az ész győzelmébe vetett hitét illeti ironikus bírálattal, megmutatván, hogy a ráció századában – a XVIII. században – a legsötétebb bigottság, álszentség, tudatlanság semmivel sem kisebb, mint azelőtt; s az ifjú főhős, Faustin utazása során lépten-nyomon az egyház sötét üzelmeibe, szemfényvesztésébe s a hívek vakbuzgóságába botlik.

A korábban leírtak fényében azonban mégsem meglepő, hogy Pisztory ilyesfajta kritikus szellemű írásokat vett a kezébe. A vallás végtelenségei, a katolikus egyházban tapasztalható visszás jelenségek, a fanatizmus tőle, a hitében elmélyülő, erkölcsi kérdések iránt fogékony embertől alighanem éppolyan távol álltak, mint e művek szerzőitől. Másrészt pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy a felvilágosodásnak, amely Pisztory gondolkodására alapvető hatással volt, jellegzetes vonása a valláskritika és a vallásosság együttélése; a kritikai attitűd csak kevesek esetében vezet el az ateizmusig.

Ha Pisztory politikai nézeteit próbáljuk felderíteni, már ellentmondásosabb a kép. Bizonyos dolgok eléggé egyértelműek; így pl. határozottan érdeklődött a hazai politika iránt. Található könyvei között országgyűlési jegyzőkönyv (*Diarium Comitiorum Regni Hungariae*), hogy melyik országgyűlésről van szó, az nem derül ki a címből (a legvalószínűbb az 1791/92-es); s köztük van a pesti egyetemen tanító Leopold Alois Hoffmann név nélkül megjelentetett provokatív elemzése, a *Babel: Töredékek a jelenlegi politikai helyzetről Magyarországon* (*Babel: Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn*). Egy másik cím, az *Anti-Ninive* arra vall, hogy Pisztory figyelemmel kísérte az éppen zajló politikai vitákat; ez a pamflet ugyanis válasz a fent említett L. A. Hoffmann-nak egy másik, *Ninive* c. írására (amely ugyancsak a hazai viszonyokat tárgyalja). A *Babel* és a *Ninive* nem csekély felzúdulást váltottak ki a nemesi olvasók körében, mint azt a válasziratok bizonyítják,¹⁹ élesen bírálják ugyanis a magyar nemességet, amiért az a politikai hatalomban való részvétel jogát a maga számára sajátítja ki, ugyanakkor a nemzetre rótt terhekből nem vállal semmit.

Köztudott, hogy a *Babel* és a *Ninive* provokációs szándékkal, Lipót császár kifejezett kérésére íródott; céljuk az volt, hogy a polgárságot a nemesség ellen hangolják. Az uralkodó iránti lojalitás, az uralkodói tekintély feltétlen tisztelete a két röpirat egyik meghatározó gondolata²⁰, ugyanakkor a *Babel* szinte már radikális hangot üt meg, amikor a francia forradalom vívmányait méltatja, a francia polgárság helyzetére hivatkozva.²¹ Mivel ebben az esetben konkrétan tudjuk, kinek szánta a szerző a két írást, s főleg, hogy milyen cél vezette, feltételezhetjük, hogy a korabeli pesti polgársághoz közel álló nézeteket fogalmazott meg bennük, s az őket ténylegesen ért sérelmeknek adott hangot.

Ugyanerről a sajátos kettősségről, – azaz egyfelől az abszolutista uralkodók iránti tiszteletről, másfelől a radikális gondolatok iránti vonzalomról – árulkodik Pisztory könyvtárának politikai irodalomként definiált része. Híve lehetett pl. Pisztory a porosz Nagy Frigyesnek, akinek összes művei nyolc kötetben szerepelnek a hagyatékban (*Werke Friedrichs den zweyten*); s itt található a *Mária Terézia és Nagy Frigyes beszélgetése a holtak országában* (*Gespräch zwischen Maria Theresia und Friedrich den II in der Reiche der Todten*) c. pamflet – ez a korszak egyik népszerű műfaja volt, amelyben elhunyt uralkodók vagy híres emberek csevegtek a túlvilágon a korról,

amelyben éltek, illetve aktuális kérdésekről, politikáról stb. Ez a fajta képzelt párbeszéd közel hozta a szerepeltetett uralkodókat a mindennapi emberhez, aki mintegy személyes ismerősként lehetett tanúja a koronás fők közti képzelt csevegésnek, – amelynek nyelve nem sokban különbözött attól, amit ő maga is beszélt. Pisztory alighanem szívesen olvasott arról is, ami a fejedelmi udvarok kulisszái mögött történt; erre vall az egyik könyvcím, A berlini udvar titkos története (*Die geheime Geschichte des Berlinen Hofes*). Ez a német fordítása Mirabeau azonos című művének (*L'histoire secrète de la cours de Berlin*). Mirabeau 1786-ban titkos követként működött a porosz udvarban, s ott szerzett tapasztalatait és bizalmas értesüléseit az említett könyvben tárta a nagyközönség elé. A mű hatalmas botrányt kavart, ami nyilván hamar „bestsellerré” tette szerte Európában. Pisztory megvásárolt egy másik könyvet is, amely *A berlini udvar titkos története* ellen írott felháborodott kritika; címe *Contra Mirabeau*, szerzője a korszak híres-hírhedt figurája, a kalandor Trenck báró. Az ő fordulatos élete szintén érdekelhette Pisztoryt – életrajzát ott találhatjuk a könyvhagyatékban (*Die Lebens-Geschichte des Freyherrn von Trenck*).

Az eddig tárgyalt művektől élesen elüt az egyik politikai írás radikális hangvétele. A *Kereszteshadjárat a franciák ellen* (*Kreuz-zug gegen den Franken*) című röpirat szerzője forradalmi hévvel támadja az európai monarchiák uralkodóit, amiért egy emberként rontanak rá a fiatal francia polgári államra, magasztalja az új francia alkotmányt, s élteti a születési előjogok uralmától megszabadult új társadalmat.²²

Nem könnyű tehát a könyvlista alapján egyértelmű következtetéseket levonni Pisztory politikai nézeteit illetően. Egyvalamit mindenképp világosan sugallni látszanak Pisztory politikai tárgyú könyvei: hogy tulajdonosuk hangsúlyosan *polgár*, társadalmi rétegének reprezentánsa, aki átérzi, hogy a polgárság Magyarországon jóformán teljesen jogfosztott a politikai hatalomba való beleszólás tekintetében; legfőbb ellenfelének a politikai hatalmat a maga számára kisajátító nemességet tekinti. Szívesen olvas olyan írásokat, amelyekben ezek a polgári sérelmek fogalmazódnak meg; s adott esetben rokonszenvez az olyan, esetleg forradalmi ideológiával, amelynek valóra válásától társadalmi osztálya felemelkedését remélheti. Ennek az a tény sem mond ellent, hogy Pisztory, kora sok más öntudatos polgárához hasonlóan, a társadalmi presztízs megtestesülését a nemesi rangban látja, ő is, mint a pesti városvezetés tekintélyes tagja, nemességet szerez magának.²³ A könyvhagyaték fennmaradó része számos egyéb területet ölel fel. Szerepelnek itt földrajzi munkák (pl. Zopfen: *Geographia*; A. F. Bisching: *Erdbeschreibung*), egy atlasz, valamint különféle útikönyvek és egy útleírás. Ez utóbbiak arra utalnak, hogy Pisztoryt érdekelte Itália, s talán maga is járt ott (*Itáliai útikalauz /Italienischer Wegweiser/*; Kászonyi András: *Iter Venetum ex Hungaria...*). Az egyik cím (*Útikönyv fiataloknak /Reisebuch für die Jugend/*) érdekes adalék: arra utal, hogy talán már vagyonosabb polgárcsaládokban is szokássá válik a korszakban a felserdült ifjakat egy-egy hosszabb külföldi útra küldeni.

Vannak a könyvek között természettudományos művek, amelyeket Pisztory talán még a gimnáziumban használt (Bivald: *Physica; Institutiones Arithmeticae*). Találkozhatunk egy-két népszerű egészségügyi kézikönyvvel is (*Gesundheits Katekismus* stb.)

Gazdasági ügyekben nyújthattak segítséget: egyes művek: *Der Erfahrene Weinhändler*, Lugo: *Systematisches Handbuch für jedermann, der Geschäftsaufsätze zu entwerfen hat*. Pisztorynak, hagyatéki leltára tanúsága szerint, szőleje is volt, s esetleg más, mezőgazdasági természetű munkákban is érdekelve lehetett; valószínűleg erre utalnak a gazdálkodással foglalkozó munkák: *Hungars Land- und Haus Wirtschaftskalender; Noth- und Hilfsbüchlein für die Bauers Leuthe*.

Jelen vannak a könyvek között a szótárak (német-latin), valamint két több kötetes lexikon. Ez utóbbi ugyanazt az általános tájékozottságra való igényt jelzi, mint a könyvtár egészének tematikus összetétele.

Érdemes felfigyelni a gyerekkönyvek jelenlétére a hagyatékban (*Kleine Kinder Bibliothek* stb.) Ez a korszak modernizálódó attitűdjét jelzi a gyerekekkel szemben, A gyermek nem kis felnőtt,

akinek felnőttek számára írt szövegeken kell az olvasást gyakorolnia, hanem sajátos érdeklődése és igényei vannak, amelyeket neki való könyvek elégíthetnek ki. Egy gyermekcentrikusabb polgári családmódel megltére következtethetünk e jelekből, bár nyilván szerepet játszanak a személyesebb motívumok is: Pisztory, az átlagnál műveltebb polgár, igyekezett gondot fordítani gyerekei szellemi épülésére is. Ugyanez vonatkozik a vallásos nevelésre: erre utal a *Kleine Seelen-Lehre für Kinder* című könyv.

Az eddigiek során levont következtetések alapján kirajzolódik az a kép, amely a XVIII–XIX. század fordulóján élt módosabb, olvasottabb pesti polgár mentalitását, műveltségét jellemezte. Részben kora változó igényeinek, részben a saját társadalmi szerepe támasztotta követelményeknek köszönhetően szerteágazó érdeklődéssel bírt. A városvezetésben betöltött feladatára igyekezett sokoldalúan felkészülni, általános tájékozottsága gyakorlati kérdésekre, technikai vagy természettudományos területekre éppúgy kiterjedt, mint kora irodalmának, egyes filozófusainak stb. ismeretére. Ez utóbbi területek vonatkozásában elsősorban a német kultúrkör hatása érvényesült, de a német könyvek közvetítették számára a főbb európai szellemi és politikai irányzatokat is. Láthatóan hatott gondolkodására a felvilágosodás; ez azonban jól megfért egy mélyen vallásos szemlélettel és erkölcsiséggel. Politikai nézeteit társadalmi helyzete határozta meg, érzékeltte azt, hogy Magyarországon a polgárságnak igen csekély a politikai befolyása, s figyelemmel kísérte a forradalmi Franciaországban zajló eseményeket. A hagyományos felfogással tehát, amely a jelentős arányban német származású városi polgárokat hajlamos konzervatívnak, bizonyos értelemben korlátoltnak, társadalmi változások katalizálására alkalmatlannak beállítani, érdemes egybevetni az eddig felrajzolt képet; ez azt sugallja, hogy a városi polgárságnak legalábbis a felsőbb rétegeiben meglehetett az a szellemiség, amelyet a kor lényeges kérdései iránti fogékonyság és a társadalmi változtatás igénye jellemez, s ami által ez a réteg is aktívan ható tényező lehetett a magyarországi polgárosodás folyamatában.

* *

A fentiekben ismertetett eredmények alátámasztani látszanak a kezdetben tett megállapítást: a város ekkor zajló átalakulásának folyamatát jól tükröztí mindaz, amit vezető rétegéről eddig megtudtunk. Pest modern nagyvárossá válásának folyamata még egészen a kezdeteknél tart, s ez mind a városigazgatáson, mind a városvezető elit összetételén, mentalitásán meglátszik. Az igazgatásban, a szakszerűsödés növekvő mértéke ellenére, a szakképzettség még nem volt kizárólagos követelmény; továbbá, a városigazgatás tagjainak jelentős hányada városi állása mellett más jövedelemszerző tevékenységet is végzett.

Egyéb gazdasági tevékenységük jellege azt mutatja, hogy ebben a korszakban a városi polgárok még számos olyan jövedelemforrással rendelkeztek, amelyek egy alapjaiban feudális berendezkedésű társadalom viszonyait tükrözik; a polgárságnak legalábbis ebben a vezető rétegében a földtulajdon, a mezőgazdaságból szerzett jövedelem jószerével általánosnak számított. Az a tény, hogy ez a réteg pénzt leggyakrabban földre vagy városi ingatlanba fektette, jelzi azt, hogy a későbbi vállalkozói réteg tagjai, a magyarországi kapitalista átalakulás előfutárai nem ebből a – más pályák felé orientálódó – városvezető elitből fognak verbuválódni; s hogy a városi polgárság bizonyos dolgokban még egy feudális-rendi jellegű társadalom értékrendjéhez alkalmazkodott. Erre nem csak a földtulajdon általános volta utal, hanem más jelek is, az öltözködésbeli szokásoktól kezdve a nemesi rang megszerzésére való törekvésig.

Ugyanakkor az átmeneti korszaknak számos olyan jelensége megragadható, amely már egy későbbi stádium, egy leendő nagyváros kialakulása felé mutat. A városigazgatásban kezdtek teret hódítani a szakszerűségi szempontok; az apparátus, a szakhivatalok differenciálódása egy növekvő méretű város igényei szerint alakult. A város dinamikus növekedését mutatja nagyfokú nyitottsá-

ga: aránylag könnyű volt a városvezető elitbe bekerülni, amit a nem pesti születésű városatyák magas aránya jelez. A korszakban kezdett általánossá válni az, hogy a város felelős hatalmi pozícióihoz a városigazgatásban eltöltött karrier fokozatain keresztül lehetett eljutni.

A városvezetés jellegének megváltozását társadalmi átrétegződés kísérte: a város korábban domináns kézműves-és kereskedőrétegéből kivált az a tisztviselőréteg, amely már egyre inkább hivatásként gyakorolta a városvezetésben végzett feladatát, s amelynek tagjai a hivatali karrierben látták a felemelkedés lehetőségét.

E rétegnek megvolt a saját, rá jellemző életmódja és műveltsége. Az anyagi kultúra, a műveltség és a tájékozottság, amely a város e vezető rétegét a jelek szerint jellemezte, minden bizonnyal mintaként és viszonyítási alapként szolgált a városi polgárok számára; így ez a réteg nem csak hatalmi helyzeténél, hanem mentalitásánál és kultúrájánál fogva is fontos alakító tényezője lehetett a születőben levő főváros arculatának.

JEGYZETEK

1. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/c. Int. aa. 5261.
2. SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I. köt. Budapest, 1899. 1–131.
3. SCHMALL 186–244.
4. NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975. 373–375.
5. Itt közlöm a rekonstruált családok tagjainak hagyatéki leltáraira/végrendeleteire utaló összes levéltári jelzetet a végrendelezők neve szerint. A továbbiakban, ha példaként név szerint utalok valamelyik városi alkalmazottra, a hagyatéki leltár jelzete e jegyzetben keresendő. Az itt fel nem tüntetett családok rekonstrukciója anyakönyvi adatokon és a polgárkönyv bejegyzésein alapult. Schwartz József am. 685., Sarlai József am. 1015.; Buday Gábor am. 750.; Krines Mihály am. 1579.; Kregár Mihály am. 941. Boráros János an. 1831.; Pisztory János am. 1473.; Pisztory József am. 1321.; Paschgall Antal am. 1403.; Muskatirovics János am. 1872. Domokos János am. 1445.; Landmüntzer János an. 15.; Timberger András an. 1018.; Weidinger János an. 1130.; Madedl János an. 825. Mosel József am. 52.; Koller János Nepomuk an. 524.; Törpendy József am. 1230.; Hummel Gáspár an. 3086.; Fellner Benedek an. 443.; Vass Jakab an. 24.; Wimmer János am. 1099.; Pruzsinszky András am. 1692.; Vértessy József an. 1116.; Mayer Rókus Mihály am. 865.; Komlósy Antal an. 313.
6. SCHMALL 118.
7. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/cc. Test. a.m. 1321.
8. Lásd a fentebb felsorolt hagyatéki leltárakat. A pesti városi elit anyagi kultúrájának vizsgálata és alaposabb elemzése egy későbbi tanulmány tárgya lesz.
9. NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975., 249.
10. A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Szerk. KOVÁCS M. Budapest, 1962.
11. HOLL Béla: Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Budapest, 1963. 289–327.
12. A pesti piarista iskola első anyakönyve, 1717–1765. (Series inuentutis studiosae ab anno 1717 usque ad 1765.)
13. A piarista oktatásról lásd: A magyar nevelés története. Szerk. HORVÁTH Márton. Budapest, 1988. 115–122.; NAGY Lajos–BÓNIS György i. m. 195–196.
14. Ifj. BIBÓ István: A magyar építészeti szakirodalom kezdetei. In: Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR–SZABOLCSI. é. n.
15. FÜLÖP Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. Magyar Könyvszemle, 1974. 3–4. sz. 255.
16. The Encyclopedia of Philosophy. Vol. 5. The Macmillan Company and The Free Press, New York, 1967. 276–77.; Magyar Zsidó Lexikon. Szerk. Újvári Péter. Budapest, 1929. 586–588.
17. Neue Deutsche Biographie. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Vierter Band. Berlin, 1957. 284–285.
18. Der Jesuit und der Teufel. Eine Entdeckung zum Bessten der Menschheit. Ignatienburg, 1786. 2–16.
19. Pl. An der Mauer-Meister des Babels. (Válasz L. A. HOFFMANN Babel c. művére magyar nemes nő tollából.) é.; h. n.

20. L. A. HOFFMANN: Babel. Leipzig, 1790. pp. 58–73.
 21. I. m. 85–88.
 22. Kreuz-Zug gegen den Franken. (Szerző nélkül.) Germanien (sic), 1791. 2–4.
 23. Ez pl. a pesti városi tisztviselők fizetési jegyzékeiből látható, ahol a nemesi rangot mindig feltüntetik.

IRODALOM

- Magyarország története 1790–1848. Szerk. Vörös Károly. Budapest, 1983
 NAGY Lajos–BÓNIS György: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Budapest, 1975.
 SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Budapest, 1899.
 FALLENBÜCHL Zoltán: Pest város polgárainak származáshelyei a kartográfia és a statisztika tükrében (1687–1770). In: Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban: TBM) XV. Budapest, 1963.
 KOVÁCS Lajos: Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687–től 1790–ig. In: TBM X. Budapest, 1943.
 NAGY István: A választó polgárság testülete Budán a XVIII. században. In: TBM XIII. Budapest, 1960.
 CSIZMADIA Andor: A magyar városi jog. Reformtörékvések a magyar városi közigazgatásban. Kolozsvár, 1941.
 GYIMESI Sándor: Városi önkormányzat és állami centralizáció Kelet-közép-Európában a XVIII–XIX. sz.-ban. Történelmi Szemle, 1984. 1–2. 123–145.
 GYÖMREI Sándor: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán. TBM XII.
 KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. sz.-i Magyarországon. Budapest, 1980.
 KULCSÁR Adorján: Olvasóközönségünk 1800 táján. Budapest, 1943.
 GÁRDONYI Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1913.
 DEZSÉNYI Béla: A magyar hírlapirodalom első százada. 1705–1805. Budapest, 1941.
 ALSZEGHY Zsolt: A könyv és olvasója. In: Magyar művelődéstörténet 4. k. Szerk. DOMANOVSKY Sándor, BALANYI Imre stb. Budapest, 1939., 42.
 A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849–ig. Szerk: Kovács M., Budapest, 1962.
 FÜLÖP Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a XVIII–XIX. sz. fordulóján. (a Skublics család zalaszentbalázi könyvtára. Magyar Könyvszemle, 1974, 3–4.sz. 249–261.
 SZARVASI Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. sz.-ban. Budapest, 1939.
 A magyar nevelés története. Szerk. HORVÁTH Márton. Budapest, 1988.
 TAKÁTS Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Budapest, 1895.
 HOLL Béla: Pest–Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. sz.-ban. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XV. Budapest 1963. 289–327.
 Neue Deutsche Biographie. Hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Vierter Band. Berlin, 1957.
 The Encyclopedia of Philosophy. The Macmillan Company and the Free Press, New York.

PEST'S URBAN LEADERSHIP ELITE AT THE TURN OF THE 18TH/19TH CENTURIES

SUMMARY

The article presents the administrative élite of late 18th and early 19th century Pest; by showing the transformation of this prominent urban group it attempts to capture the beginnings of the development of Pest into a metropolis, the characteristics of a transitional period.

In the first part of this essay I define the group characterised as "élite," and justify the use of this notion. I describe the social background, origins and mobility of the members of this group. This analysis outlines a process in which the administration and leading functions of the city, originally held by artisans and merchants, were gradually taken over by a professional group (significantly, this group largely came from a merchant and artisan background itself). In this process the city's administrative élite appears to be extremely open to newcomers, which was a sign of the city's dynamic development during this period.

The second part describes the financial position of the élite. The examination of property structure and typical economic activities shows that these people were mostly attracted to traditional, safe forms of investment (real estate, land, small-scale money-lending), which explains why the traditional urban élite could not become the leading force of capitalist transformation in Hungary.

The third part is an attempt to reconstruct the cultural background and education of the social group in question based on the analysis of the library that one of the city's senators left behind. This analysis leads to the conclusion that this administrative élite must have been an important factor in the shaping of the character of the would-be capital, not only via its power but also via its mentality and cultural influence.

HIVATALI SZAKSZERŰSÖDÉS ÉS A RENDI MINTÁK KÖVETÉSE

PEST VÁROSI TISZTVISELŐI A REFORMKORBAN

„A közvetlen szokásoktól szabályozott életviszonyokat
mindinkább uralma alá veszi a betű és a szám.”

HAJNAL ISTVÁN

BEVEZETÉS

Magyarország történetében a XIX. század első felében a rendi társadalom polgári átalakulása erőteljesen felgyorsul, ami megmutatkozik a demográfiai jelenségek körében, az urbanizáció eredményeiben, új társadalmi csoportok: a (honorációr) értelmiség, a vállalkozó nagykereskedők és a munkásság születésében-erősödésében, a társadalom „civil szerveződésében”, ami a gazdasági érdekvédelemtől a politikai mozgalmakig széles skálát ölel fel, beleértve a kultúra és a mindennapi élet számos területét is. Mindezek eredménye a mentalitások differenciálódása, mélyreható változása. E fejlemények fokozottan jellemzik Pestet, amely ebben a félszáz évben készül fel a „főváros” szerepre.² Némi fáziselmarradással, – de a társadalmi fejlődés tendenciáival összhangban, – a polgárosulás ez alapvető tényeit az 1848-as forradalom be is cikkelyezi.

E jelenségcsoportból dolgozatunk azt a kérdéskört próbálja megvilágítani, hogy az ország ekkorra legnagyobb és legjelentősebbé növő városának, Pest szabad királyi városnak vezetése és igazgatása hogyan igazodik az új feltételekhez, pontosabban: a város ügyeiért felelősséget viselők életkörülményei mennyiben őrzik a rendiség hagyományát és hogyan tükrözik a polgári átalakulás következményeit.

A feltett kérdés több irányból is megközelíthető. Az *intézménytörténeti* szempontot már a századfordulón kutatni kezdték és mára elmondható, hogy – elsősorban Schmall Lajos és Flaxmayer József munkái alapján³ – a fő tendenciák és a fontosabb részletek is ismertekké váltak.

Fontos tényező az apparátus bővülése is, ami töretlen folyamat a korban, bár mint Vörös Károly megállapítja, a tisztviselő-alkalmazotti réteg létszámgyarapodása viszonylag mérsékelt volt.⁴ E növekedés Pest esetében az alacsonyabb beosztású hivatalnokok számán jól mérhető. Az újabb hivatalok kiépülése, ami az igazgatási funkciók növekvő differenciálódásának tükré, ekkorra már a XVIII. és XIX. század fordulóján jórészt lezajlott.⁵

A városi vezetés *korruptságának* kérdése is ide sorolható. A hatalommal való visszaélés a XVIII. századi állapotokhoz képest ekkorra csökken, amit az a tény is igazol, hogy megritkul az országos hatóságok rendteremtő beavatkozása.⁶

A fenti kérdéskör első felvetői többnyire megelégedtek a hivatalok tevékenységét szabályozó rendeletek leíró ismertetésével és nem foglalkoztak a működési mechanizmusokkal, a háttérben zajló társadalmi folyamatokkal. E kérdések vizsgálatára nyújt lehetőséget a *prozopográfia* módszere (adott társadalmi csoport kollektív életrajza), ill. a *társadalomtörténet* nézőpontja. A prozopográfia művelői a megcélzott réteg tagjainak rekrutációjára és stratégiáira helyezik a fő hangsúlyt. A források szórtsága és relatív hiánya miatt nem meglepő, hogy mindeddig az elitként felfogható csoportok, illetve az értelmiség vizsgálata volt előtérben. A bürokráciára vonatkozó magyarországi kutatások között igen jelentős Benedek Gáboré, aki a dualizmuskori állami hivatalnokokat elemezte.⁷ Az ő szemléletét követtük mi is kutatásunk során. Munkánk egy program része, amely az ELTE BTK-n indult néhány éve és amelynek résztvevői az 1750 és 1850 közötti Pest és Buda tisztviselőit vizsgálták.⁸

A társadalomtörténeti nézőpont maga is több kérdéskört ölel fel. Ide tartozik a Max Weber által a társadalmi fejlődés központi folyamatának tekintett racionalizálódásnak az igazgatást érintő aspektusa: a *bürokratizálódás*. Ha Webert követjük, e kategória segítséget nyújthat a pesti tisztviselők társadalmi helyének megragadásában. Weber a következő módon „bontja föl” a hivatali szakszerűség összetett jelenségét: „az alkalmazáson, fizetésen, nyugdíjon, előléptetésen, szakszerű képzésen és munkamegosztáson, szilárd hatáskörön, aktaszűrésen, hierarchikus alá- és fölérendeltségen nyugszik a bürokratikus hivatali apparátus”⁹.

Mindez összefügg azzal a szintén Weber által megfigyelt folyamattal, ahogyan a politikából és a politikáért élők csoportjai elválnak egymástól.¹⁰ Kérdéses persze, hogy a „városatyák” mennyiben tekinthetők „politikusnak”. Ennek megítéléséhez ma még hiányoznak a város vezetőinek az országos politikai kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásait vizsgáló alapkutatások. Azt viszont tudni lehet, hogy a szabad királyi városok ügyeivel kapcsolatban a kormányéval egyező és a liberális nemesi ellenzékkel szembenálló nézeteket vallottak. A „politikus” szó inkább a város életére gyakorolt hatásra, a város ügyeiben hozott felelős döntésekre utalhat. Maga a megkülönböztetés viszont Pest esetében is alkalmazhatónak látszik. A város igazgatásában döntéshozatali szereppel rendelkező csoport és az elsősorban végrehajtó funkciót betöltők szétválasztása érdekes következtetésre ad módot: míg anyagi szempontból határozott különbség mutatkozik közöttük, addig a karrierminták ezt áthidalhatják.

Nyilvánvalóan társadalomtörténeti kérdés, hogy a kor emberének gondolkodását és cselekedeteit mennyiben határozta meg származása és az, hogy az őt körülvevő társadalomban milyen összefüggéseket, perspektívákat észlelt. Egy átalakuló kor társadalmának szemléletét hűen tükrözheti a pályaválasztás és a házassági-kiházasítási szándékok elrendeződése. A mi szempontunkból kutatandó a tisztviselők – földrajzi és társadalmi értelemben vett – *származása-eredete* éppúgy, mint a horizontjukon megjelenő és a viszonyítás eszközeit képező társadalmi csoportok képe, ezek vonzása és a közéjük történő integrálódás esélye. Az tehát, hogy milyen társadalmi *aspirációk* voltak a legjellemzőbbek a kor pesti városi hivatalnokaira és hogy céljukat milyen *stratégiák* eszközül választásával érhették, vagy érték el.

További lehetséges megközelítést jelent a *társadalmi struktúra* vizsgálata. Ez a nézőpont az előbbinél rendszer-szerűbb, mivel a (helyi) társadalom egészébe próbálja meg beágyazni a vizsgált csoportot. Egyúttal szükségképp statikusabb is, hiszen az egyes csoportok pozicionális viszonyait elsősorban pillanatképekben tudja megragadni a folyamatok nyomónkövetése helyett.

Az ilyen célt kitűző kutatás segíthet eldönteni, hogy mennyiben indokolt *elitről* beszélni a tisztviselőkkel kapcsolatban? Ehhez még további alapkutatások szükségesek, hiszen a korabeli pesti társadalom meghatározó csoportjai közül eddig csupán a nagykereskedők társadalmi helyzetének feltárása történt meg.¹¹ Ezzel kapcsolatban hasznos lenne alkalmazni a szociológiai rétegződés-kutatásokban már klasszikusnak számító *státusz-inkonzisztencia* fogalmat, amely Gerhard Lenski nevéhez fűződik.¹² Ennek lényege, hogy a társadalomban az egyének státusa nem mindig konzisztens a hatalom-érdekvényesítés, az anyagi helyzet, az iskolázottság-tudás vagy a foglalkozás presztízse szempontjából. A státusz-inkonzisztencia a rendi társadalmak bomlásával egyre erőteljesebb.

Dolgozatomban a fenti szempontok közül főként a társadalomtörténet keretébe sorolt kérdéseket vizsgálva igyekszem jellemezni a XIX. század első felében Pest város alkalmazásában álló tisztviselőket.

MINTAVÉTEL ÉS ÉRVÉNYESSÉG

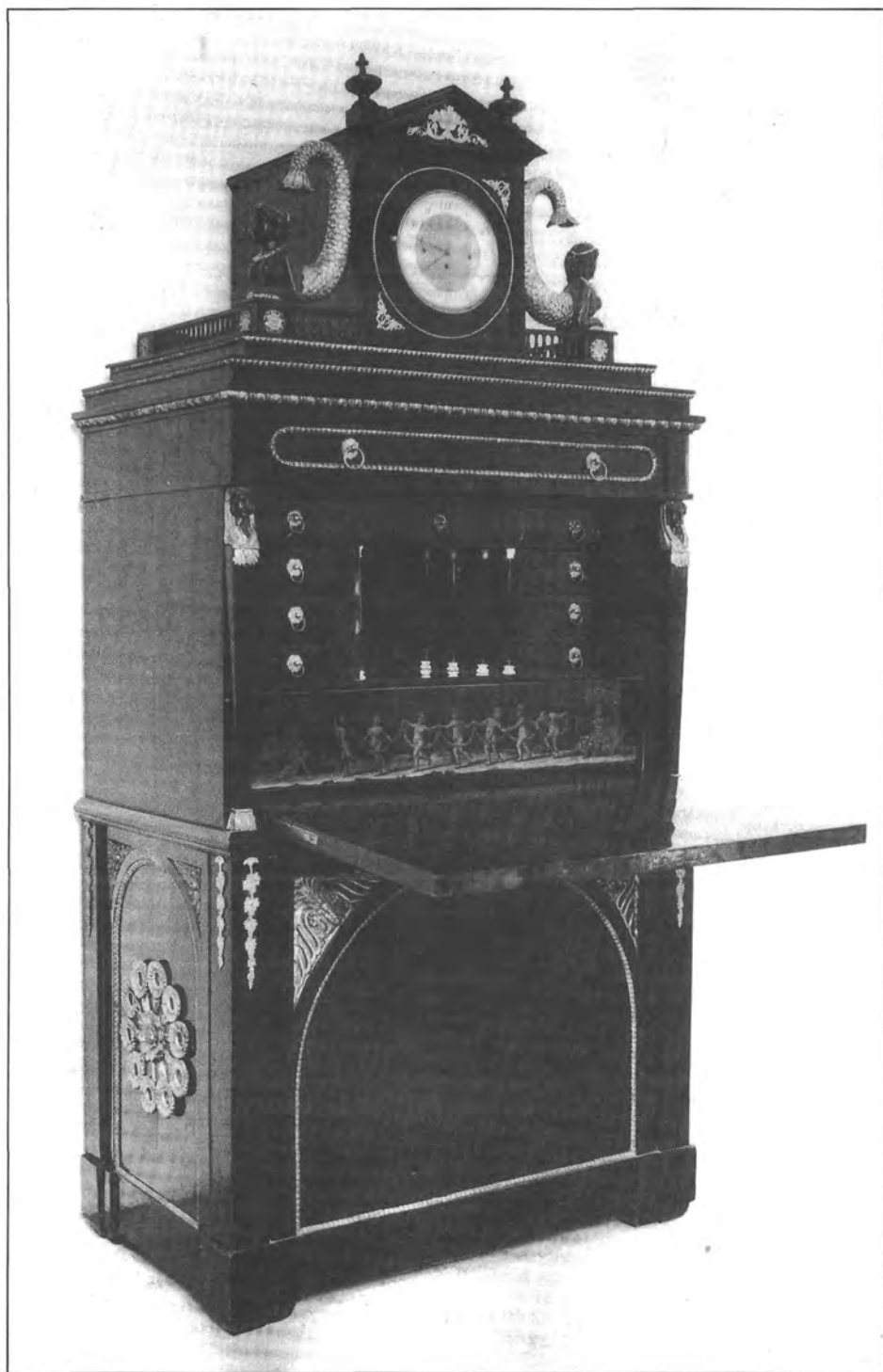
Az elemzés során felhasznált minta forrása a tisztviselők fizetéséről szóló kimutatás.¹³ E forrásról funkciója alapján is feltételezhető, hogy benne teljes és pontos a tisztviselők neve, az abban az évben betöltött poszt és javadalmazás vonatkozásában. Az alternatívaként szóba jöhető egykorú címtárak vagy a Schmall által összeállított listák adatai egyértelműen bizonytalanabbak.¹⁴

A mintavételhez két időmetszet, az 1822-es és az 1833–34-es fizetésjegyzéket használtuk. E listák az összes, a város alkalmazásában álló személyt feltüntetik, amely kör lényegesen szélesebb annál, mint akiket a város igazgatásának apparátusába sorolhatunk. Nem foglalkoztunk a vizsgálat során a város alkalmazásában álló „értelmiségi jellegű” foglalkozásokat űzőkkel, ha nem valamilyik városi hivatal alárendeltségében tevékenykedtek (orvosok, sebészek, tanárok, tanítók, papok) és a felsőfokú képzettséget nem igénylő állások betöltőivel (a városi őrszemélyzet, piacfelügyelő, fabiztos stb.); a pesti „elővárosok” tisztviselőivel; és a városban működő, de nem a város alárendeltségébe tartozó hivatalok beosztottaival.¹⁵ Így végül az első listáról 71, a másodikról 76 fő került a mintába. A két névsorból 44 név egyezik, az elemzés tehát 103 tisztviselőre terjedt ki.

Kérdés, hogy e két időmetszet alapján szabad-e a XIX. század első felére általánosítanunk? Megítélésünk szerint a minta reprezentatív érvényességét feltétlenül biztosítja az, hogy az elemzés teljes hivatali pályafutások trendjeit vizsgálja. Olyan személyek is szerepelnek az általunk kutattak között, akik már az 1780–1790-es években Pest tisztviselői voltak és olyanok is, akik még 1848-ban is vezető pozíciót töltöttek be. Jelképesen szólva: *Boráros Jánostól*, a II. József halálát követő városi mozgalom után választott városbírótól *Rottenbiller* Lipótig – aki a forradalom idején a város liberális nézeteket valló alpolgármestere, majd a március 15-én életrehívott (a márciusi fiatalokat, a vármegye liberális nemeseit is egyesítő) városvezető választmány elnöke¹⁶ – terjed a vizsgáltak köre, hogy csak a hierarchia csúcán helyet foglaló városatyákat említsük.

Nem csak egyes személyek adatait dolgoztuk fel, hanem családi összefüggések után is kutattunk, ami megengedi, hogy egy fél évszázadnyi időszakra általánosítsunk. Így a mintába került tisztviselők szüleinek, esetenként nagyszüleinek, illetve gyerekeinek és vőinek nemzedékéről is képet nyerhettünk, ami – bár kevésbé szisztematikusan – de szintén tágitotta eredményeink érvényességét.

Az elemzés során előbb a mintát alkotó tisztviselők karrierjét vizsgáltuk a Schmall által közölt listák alapján, majd a hivatalnokok rokonsági hálóját próbáltuk meg felderíteni. Ezt általában a születési anyakönyvekkel szokták vizsgálni, ezt a forrást azonban különféle módszertani okokból nem alkalmazhattuk.¹⁷ Ehelyett a hagyatéki iratok között¹⁸ találtunk olyan jellegű adatokat, amelyek segítségével kép alkotható a tisztviselők családi kapcsolatairól. E forrástípus nemcsak a *végrendeletek és/vagy a hagyatéki leltárak* névanyaga és a megemlített foglalkozások révén hasznos, de az elhunyt vagyoni helyzetéről is összetett képet nyújt. Az inventáriumon kívül, amely az örökség szerkezetét mutatja (az ingatlan, a tőkeként kihelyezett, ill. otthon „kéznél” tartott pénz, a nemesfém és drágakő, végül pedig a bútortartás, háztartási eszközök, ruhák értékarányát), az *árverési jegyzékek*, (amelyek ingatlan és ingó vagyona egyként vonatkozhattak), az *ingatlanbecsű* dokumentumai, (amelyek a telekár és az épület értékének viszonyát tükrözik), az *adókivetési lap*, (amely tételesen felsorolja az egyes ingatlanok, a kereset, a bormérés stb. utáni adókötelezettséget), a pénzkölcsönzésről szóló *kötelezvények*, (amelyek az előre megszabott feltételeket, – a kamat nagyságát és a törlesztés ütemezését is – tartalmazzák) mind fontos részletkérdések tisztázásához vezetnek az egyes tisztviselők vagyoni helyzetére, gazdálkodási szemléletére vonatkozólag. Ezek az iratok egyúttal az életmód, a mindennapi- és a magaskultúra forrásaiként is szolgálhatnak. Így a reprezentáció tárgyai: a festmények, a rézkarcok és a hangszerek; valamint a könyvek és folyóiratok, melyek az elhunyt értékrendjét, gondolkodásmódját közvetítik.¹⁹

Írószekreter a XVIII. sz. végétől. BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 20.402

A REKRUTÁCIÓ SZEMPONTJAI

I. A TANÁCSNOKOK KARRIERJE

A mintába került személyek hivatali beosztása három fő csoportba sorolható a feladatok jellege és a befolyás szerint. Legmagasabb rangúak a *belső tanács (magisztrátus) tagjai*: a tanácsnokok, valamint a közülük választott polgármester, a városbíró és a városkapitány. Ők jogosultak dönteni a város életét érintő közigazgatási és bíraskodási kérdésekben.

Munkájukat segíti a *városi iroda apparátusa*, valamint az ehhez az intézményhez csatlakozó iktatóhivatal, levéltár és az ügyészség. Körük a tanács ülésein (szavazati jog nélkül) résztvevő főjegyzőtől a jegyzőkönyvvezető actuariusokon, az írnokokon és a járulnokokon keresztül a díjazott és „díjazatlan” gyakornokokig terjed.

A harmadik nagyobb csoportba azok a hivatalnokok sorolhatók, akik az ún. szakhivatalok valamelyikében töltenek be posztot, akár vezetőként, akár beosztottként. E hivatalok a város egy-egy pénztárának felügyeletét látták el (Árvahivatal, Kamara, Adóhivatal), vagy legalábbis a kor szintjéhez viszonyítva jelentős összegeket kezeltek (Telekhivatal, Gazdasági Hivatal, Mérnöki Hivatal), illetve a város gazdálkodásának és pénzügyeinek a tisztaságát őrizték (Számvevőség). A kancellária és a szakhivatalok alkalmazottaitól feladataik más-más típusú végzettséget igényeltek, a hivatalképesség is különböző anyagi feltételekkel járt számukra (a szakhivataloknál jelentős kauciót kellett letenni²⁰) és az átjárás is ritka a karrierutakban a két csoport között. Ez utóbbi jelenség maga is a szakszerűsödés tünete.²¹

A kor igazgatási gyakorlata szerint a városi testületek (a polgárság, a választott polgárság mint a korábbi külső tanács és „százasként” közös utódja és a belső tanács) közül az utóbbi rendelkezett döntő hatalommal, amit megerősített a tanácsnokok választásának eljárása is.²² A városi tisztújításokkor ugyanis Laffert Ferdinánd királyi biztos 1731-es döntése alapján a választás joga a belső tanácsot, a jelölés viszont a százasként tanácsot illette meg. E rendszer akkor országosan egyedülálló hatáskör-megosztást hozott létre, gátat vetve egyes tanácsnokok nepotista törekvéseinek. E rendszer 1751-ig állt fenn, amikor a Helytartótanács a tisztújítási metódus országos egyesítését határozta el. Ezután a jelölés és a választás joga a két testület között fölcserélődött. Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a „választók” hasonló módszerrel egészítették ki saját intézményüket: az általuk ajánlott három fő közül dönthetett a város polgársága (akik száma a század első felében teljes városi lakosságnak alig 2–3%-ára tehető²³), akkor világosan látszik, hogy a rendszer lehetővé tette, hogy a városi igazgatás vezetői nepotista alapon és akár kontraszelekció árán is, saját kedvezményezettjeiket vezessék be a városi hatalomba.

Tisztázandó kérdés, hány tisztviselő számítható tanácsnoknak is. Ha csak a mintavételi esztendőknél ilyen pozíciót betöltő hivatalnokokat vesszük, akkor 25 főt sorolhatunk ide, de ha azokat is, akiket pályafutásuk valamelyik (későbbi) szakaszában választottak szenátorra, akkor 38 fővel kell számolni. Látszik tehát, hogy minden harmadik városi tisztviselő pályafutása végére eljutott a döntéshozó funkciókig.

A hivatalnokok tanácsnokokká választását megelőző pályaszakaszát vizsgálva feltűnő, hogy nagy többségük a Pest város hivatalában eltöltött szolgálati évek után lett szenátor.²⁴

További lényeges szempont, hogy a vizsgált tisztviselők milyen beosztásokból kerültek a magisztrátusba. Schmall adatai szerint legtöbbjük a város főjegyzője,²⁵ főügyésze vagy alkapitánya volt, amikor tanácsnokká választották (9 főjegyző, 2 tiszteletbeli főjegyző, 4 főügyész és 3 alkapitány). Ők tehát olyan tisztséget viseltek, amely a tanácsüléseken tárgyaló ügyekre nyújtott kellő rálátást, illetve a Kapitányi Hivatal irányításában biztosított vezetői gyakorlatot. De a szakhivatalok éléről is be lehetett jutni a tanácsba, erre egy-egy számvevő, telekbíró, árvagyám és gazda a példa. A többi tanácsnok a kancellária középső szintjéről került a magisztrátusba.²⁶ Mindezek

Virág Ignác kishivatalnok, – kamarai levéltári lajstromozó
– az 1830-as években. Színezett tollrajz, OL

jelentős szórás mellett – mind gyakoribbá válik a többlépcsős és hosszabb karrier. A tisztviselői pályafutások alakulása azt bizonyítja tehát, hogy a városi igazgatás formális értelemben egyre stabilabb alapokon nyugszik. A korábban idézett Weber-féle kritériumok közül az *előléptetés* rendszere a múlt század első felére meghonosodott a pesti igazgatás gyakorlatában.

II. A TISZTVISELŐK KÉPZETTSÉGE

A tisztviselők *képzettségéről* igen keveset tudunk, ugyanis a II. József által elrendelt és az utódai által is végrehajtott időszakokénti tisztviselői minősítés Pest város hivatalnokait érintő iratai századunkban a levéltári selejtezés áldozatul estek.²⁷ Ezért az 1789-ből való, Schmall által publikált irat és az ezt követő legkorábbi (1855-ös) minősítési könyv adataira vagyunk kénytelenek támaszkodni.²⁸

Az 1789-es minősítési táblázat tíz városi vezetőről (a bíróról, a polgármesterről, a kapitányról és a tanácsnokokról) közöl adatokat. Az irat szerint mindannyian beszélnek németül, négyen német anyanyelvűek, ugyanakkor az egyik tanácsnok²⁹ nem beszél folyékonyan ezt a nyelvet. E megjegyzés az egyetlen negatív tartalmú minősítés az egész dokumentumban, ami azt bizonyítja, hogy a német nyelv tudása evidencia volt a városigazgatásban.)

A németen kívül a másik leginkább ismert nyelv a latin volt, tudását csupán egy tanácsnok esetében nem említi a forrás. Kettő nem tudtak magyarul, sőt, a jozefinista politikát képviselő

mögött azonban eltérő foglalkozási pályák lehetségesek. Abból ugyanis, hogy a legtöbb tanácsnokot viszonylag magas hivatalból választották meg, még nem következik, hogy azokból lettek-e a szenátorok, akik karrierje a városi igazgatás középső szintjéről (aljegyző, alügyész), ill. egyenesen a főjegyzői pozícióból vagy a legalsó lépcsőfokról, tehát a pályát vélhetőleg fiatalon kezdők és egyben a hivatalnokságot „hivatásszerűen” űzők közül indult el. Az adatok azt mutatják, hogy a szenátorok közül 15 a gyakornoki beosztással kezdte pályafutását, 5 járulnökként és csak a többi töltött be ennél magasabb funkciót (főként tiszteletbeli ügyészi és jegyzői állást). Nem jelentett tehát kizáró okot a hivatali érvényesülésben, ha valaki az irodai ranglétra legaljáról kezdte a pályafutását.

Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha a tanácsnokká választás előtti pályafutás hosszát vesszük tekintetbe. Az tapasztalható ugyanis, hogy az átlag 15–20 évre esik, vagyis igen ritkán fordult elő, hogy valaki néhány esztendei hivatalviselés után a tanácsba kerülhetett.

Végül, a pesti igazgatás bürokratizációját az itt sorra vett elemzési szempontok szerint folyamatként vizsgálva az is kitűnik, hogy –

Hülff Bálint városbíró is gyenge volt a magyarban. Hatan beszéltek szlovákul és hárman franciául is. Muskatirovics tanácsnok esetében – talán éppen hézagos német tudását feledtetendő – erősen kiemelte a forrás írója, hogy „illírül” tud, sőt „az illír nemzet természetét” nagyon jól ismeri.³⁰ Vagyis a város vezetői nemcsak a munkájukhoz feltétlenül szükséges nyelvismerettel rendelkeztek. Végzettségük vizsgálata is hasonló következtetésekre ad alapot. Ugyan a szóhasználat nem következetes, de úgy látszik, hogy mindegyikük rendelkezett a jogi (7 fő) vagy a számviteli (*Rechnungsfach*: 5 fő) képezések közül legalább az egyikkel. (Kivétel a városkapitány, aki csak katonai képzést kapott.) E megjelöléseken kívül a *Wirtschaftsfach*, a *Kameralwirtschaft* és a jogi ismeretekkel együttjáró *Politische Fach* fordul még elő. Az előbbieket a (kincstári) gazdálkodás ismereteire utalnak, míg az utóbbi az államtudomány elődjére.

Esetenként azt is szükségesnek tartották feljegyezni, hogy ki miben „kiváló”: négyen pl. a bíraskodás területén végzett munkájukban. A jozefinista kort tükrözi, hogy az egyik tanácsnok különleges ismereteként azt emelték ki, hogy az „új törvényrendben” jártas.

Úgy tűnik tehát, hogy a magisztrátus már ekkor felsőfokon képzett személyekből állt. Nem lényegtelen ennek hangsúlyozása, hiszen a városok „belszerkezetének” megreformálására irányuló törekvések két fontos reformkori dokumentuma is törvényben kívánta leszögezni a hivatalképeség feltételei között a jogvégzettséget. Ebből arra következtethetünk, hogy a városi tanácsnokoknál e végzettség még gyakran hiányozhatott.³¹ Az 1855-ös forrás szerint a teljes tisztviselői kar háromnyelvű volt. Németül – többek között a Bach-korszak hatásaként – mindenki tudott, a magyar és a latin nyelvet pedig (néhány hivatalnok kivételével) mindnyájan használták. A szláv nyelvek ismerete sem csökkent 1789-hoz képest: a 77 személy közül, akik nyelvtudásáról adatokat rögzítettek, 16-an tudtak szlovákul (ebből négyen csak „közepesen” vagy „kevésbé”), hárman csehül, ketten lengyelül és horvátul, egy-egy hivatalnok pedig szerbül ill. „morvával” tudott. Továbbá 9–9 személy használta az olaszt és a franciát, négyen románul, ketten angolul beszéltek.

A felsőfokú iskolai végzettség a középső és a felső szinten általános volt és a korábbi írnoki beosztás akkori megfelelőjétől kezdve a fogalmazói karban (egyetlen kivételtől eltekintve) már természetes a jogvégzettség. Különbőség abban mutatkozik, hogy az ügyvédi vizsgát is letették-e a hivatalnokok, vagy csak abszolvták a jogi karon. E szint alatt már előfordul az is, hogy csak a bölcsészkar³² fejezték be vagy egyáltalán nem is jártak egyetemre (a gimnáziumot vagy a főreáliskolát végezték el). Feltűnő, hogy a számviteli posztokat is gyakran bölcsész, ill. jogi végzettségű tisztviselők töltötték be.

A pénzügyi-gazdálkodási típusú képzésen kívül³³ még a katonai és a műszaki végzettség fordul elő, ill. egy tisztviselő a teológiai kart hagyta félbe. A műszaki tanulmányokat részben az 5. tüzér ezrednél folytatták (ez az egység a reformkorban Pesten állomásozott), részben – a Mérnöki Hivatal magyar nevű hivatalnokai esetében – valószínűleg az ekkorra félszáz éves múltra visszatekintő pesti Institutum Geometricumban.³⁴ A katonai képzettséget a kassai és a váci „katonai intézetben” szerezték. Nem világos, hogy milyen szintű iskolázottságot jelent az egyik számvetőségi alkalmazott minősítésében a „csak katonai képzettséggel rendelkezik” kitétel, de a fogalmazásból az gyanítható, hogy a kor megítélése szerint keveselheték az iskoláit.

Nyilvánvalóan problematikus az 1789-ből és 1855-ből származó adatsorok alapján a XIX. század első felére általánosítani. Ráadásul az adatok más hivatalnoki csoportoktól származnak. 1789-ből a belső tanács tagjainak minősítését ismerjük, 1855-ből pedig az alacsonyabb beosztásúakét (a 77 személy között egyetlen tanácsnok és az alpolgármester szerepel, a polgármester és másik négy szenátor oldala üresen maradt az aktában). A két időpont azért is torz képet mutatna a reformkorról, mert valószínű, hogy a jozefinista korban, de a Bach-rendszer idején is magas lehetett a kormányzat által a Habsburg-birodalom más területeiről Pestre „vezényelt” tisztviselő. (E „vándorlást” tükrözheti valószínűleg a beszélt nyelvek tarkasága is, így pl. a szláv, a román és az olasz nyelv ismerete.)

Semmi okunk ugyanakkor a képzettségi szintben nagyobb hullámvölgyet feltételezni a elemzett esztendők között. Ráadásul rendelkezünk olyan – igaz szórványos – adatokkal, amelyek arról tanúskodnak, hogy egyes tisztviselők jogot végeztek, ill. ügyvédként is működtek a városnál.³⁵ Ha ehhez azt is hozzávesszük, hogy a városi magisztrátus már a XVIII. század végén is zömmel jogvégzett emberekből állt és hogy a tisztviselői pályafutásokra már akkoriban is az alacsonyabb beosztásból el lehetett jutni³⁶ a csúsig, akkor valószínűsíthető, hogy a felsőfokú végzettségűek aránya a városi iroda és a szakhivatalok apparátusában is számottevő volt.

Csekély számú forrásunkból tehát az olvasható ki, hogy a XIX. század első felének Pestje a képesítés szempontjából is a rendi szabad királyi város hagyományos igazgatási színvonalát meghaladó.³⁷ A városi igazgatás szakszerűsödése végleg túllépte azt a szintet, amikor a város céhes kézművesei vagy kereskedői vállalták – fő tevékenységük folytatása mellett – a város közigazgatásának és bíraskodásának irányítását.

III. SZÁRMAZÁS, ROKONSÁG, TÁRSADALMI MINTÁK

A tisztviselők származása több elméleti problémát vet fel. Fontos mérlegelni például azt, hogy az egyes társadalmak eltérő mértékben és módon teszik lehetővé, hogy az egyén megválassza foglalkozását. (Milyen széles volt a „skála”, meddig tartott a család döntési kompetenciája, stb.)

Kérdés továbbá az is, hogy a pályaválasztás stratégiaként való posztulálásakor milyen tartalmú kifejezéseket használunk: a mesterember hivatalnok fia esetén „kitörésről”, presztízszorientált modorról (luxusról), a modern társadalmak természetes „foglalkozási diverzifikációs” tünetéről vagy egyszerűen pályaelhagyásról beszéljünk? Hasonlóképpen, ha a családban egymást követő generációkban is tisztviselőkre bukkanunk, akkor mit hangsúlyozzunk: a nepotista korrupció gyanúját, a státusz- (a társadalmi tőke-) átörökítés nagyobb valószínűségi esélyét vagy a fantáziátlanságot-konzervativizmust, amely a kor lehetőségeihez képest a nyugdíj és az állandó fizetés biztonságát részesítette előnyben a kockázat vállalásával szemben. Ekkoriban ugyanis már „közelről” ismerhettek néhány jelentős vállalkozói karriert a pesti hivatalnokok.

Vannak adatok, amelyek e kérdések eldöntésében segíthetnek. Ilyen a bizonyított korrupció vagy a fizetés-nagyság és az alternatív „akkumulációs stratégiák” összehasonlító elemzése. A leginkább járható útnak az tűnik, ha a kor feltételezhető értékrendjéből értelmezzük az egyes foglalkozásválasztások „jelentését”.

Ez az eljárás sem problémamentes, hiszen az átalakuló társadalom mentalitása összetett, ráadásul olyan elemei is lehetnek, amelyeket még nem övez konszenzus. Milyen cél vezérelhette a tehetős Fetter Antal mézáróst³⁸ a XVIII. és a XIX. század fordulóján, mikor második fiát jogot tanulni küldte, hogy később városi hivatalnok lehessen, (a két évvel idősebb első fiú az apai foglalkozást vitte tovább) és mennyire lehetett elégedett korábbi döntésével halála előtt, 1817-ben, amikor a hagyatéki irat tanúsága szerint özvegye és három, még eltartotti státuszban élő gyermeke mellett e két fiára hagyta a család vagyoni és szimbolikus örökségét? Ekkor a 29 éves idősebb fiú már alighanem tisztos szinten megélt mesterségéből, az ifjabb viszont (szintén Antal) csak évi 150-200 forint fizetést kapott. Az összeg nagyságrendjét akkor tudjuk megítélni, ha azt is számításba vesszük, hogy az örökség több mint negyvenezer forintot ért, amiből 3685 forint jutott a tisztviselői pályára szánt fiúra, akinek így apai öröksége mintegy húsz esztendei fizetésével volt egyenlő. Bevált-e az egykor választott stratégia? (Hasonló kérdéseket tehetünk fel mutatis mutandis a szegény csizmadia és fia, vagy a városi sebész esetében is stb.) A választások tényeinek megismerése, majd pedig a mintába került személyek vagyoni szemléletének és anyagi körülményeinek vizsgálata talán közelebb vezethet (cél-, ill. értékracionális) stratégiáik megértéséhez.

A tisztviselők családjaira vonatkozó feltárt adatok más és más szintű bizonyosságot nyújtanak a személyek rokonságáról és nehezen vethetők össze egymással. Viszonylag sok adat gyűjthető a tel-

jes korszak (1780–1848) hagyatéki mutatója, a polgárkönyv, a Schmall-féle tisztviselőlista, az anyakönyvek és a telekkönyvek felhasználásával.³⁹

A mintát alkotó 103 tisztviselő közül mindössze 11 olyan volt, akinek pályafutását sikerült kideríteni, származását nem. 73 esetben azonosítottuk a tisztviselő egy-egy rokonát, ám ezen belül jelentős hányad bizonytalan azonosításon alapszik, vagy a rokon (általában az apa) foglalkozása ismeretlen. E korlátozó körülmények folytán csupán a fontosabb típusokat és a világosan látszó trendeket kíséreljük meg érzékeltetni.⁴⁰

A származás szerinti csoportosításra Vörös Károly meghatározása tűnik a legalkalmasabbnak, mivel ő az átalakuló városi társadalom belső szempontjaiból indul ki: *a nemességet, a városi polgárságot és az ezeken kívül álló társadalmi rétegeket* választja külön, mint az értelmiség társadalmi forrásait.⁴¹ A pesti városi igazgatás esetében ez a keret úgy konkretizálható, hogy először a városban, esetleg Budán, a központi kormányzások környékén élő nemesi születésűeket, másodsor a pesti polgárjogú (de legalábbis Pesten polgári múlttal rendelkező) kézműveseket és kereskedőket és harmadszor a honorációról értelmiséget választjuk külön mint lehetséges társadalmi „gyökeret”. Ezekhez járul egy negyedik csoport is, amelynek tagjait leginkább a róluk szerezhető ismeretek homályossága tartja egybe: a belvárosi háztulajdonosok rétege ez, amely a XVIII. század második felében már a város elitjének tekinthető.⁴² E csoport meghatározásának alapja a tulajdon és az ebből következő kereset, ami nem zárja ki sem a nemesi származást, sem a kereskedést, sem pedig az iparűzést. A réteg szerinti klasszifikációt keresztbe metszi a születési hely szempontja, az, hogy hányadik generációs pesti tisztviselő.

A mintát alkotó tisztviselők vezetéknevei között vannak visszatérők,⁴³ de ezekből a nőági rokonság még nem derül ki. A tisztviselők egyik jellemző származási képlete a *gazdag iparos apa* hivatali lépcsőfokokat végigjárt fiáé. Ide tartozik a Pisztory család, akik közül kimagasló számban

Szavazóurna, XIX. sz. e. BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 2298

jutottak polgárjoghoz a város történetében (1696 és 1829 között 15 személy). A mintában szereplő tisztviselők közül az egyik – Jakab – a család molnár ágából való és egy belvárosi aldunasori házat birtokló gazdag apa fia, akinek rokonságában szinte csak molnárokat találunk (az anyai nagyapa és nagybácsi, fivére és több sógora). A tisztviselő fiú gyakornokként kezdte pályafutását és 1834-ben, huszonnégy esztendei szolgálat után tanácsnokká választva évi 600 forint fizetést kapott. A módos molnárcsalád Jakabnak szánt pályaválasztásában aligha a jövedelem nagyságának szempontja játszotta a döntő szerepet.

Egy másik Pisztory az igen gazdag városi nyerges Rösler családba „házasodott be”. Ebben a családban is hasonló képletet találunk: a feleség apja is (első vagy második generációs) pesti nyergesmester és a másik fiú is e szakmát folytatja. A különbség annyi, hogy a vők (Pisztory sógorai) közül kettő kvázi-értelmiségi foglalkozást űz (az egyik Bécsben, a másik Vácott gyógyszerész), egy harmadik pedig vámtisztviselő Vácott. Pisztory László egyébként nem futott be olyan jelentős karriert, mint korábban említett rokona: utolsó beosztása szerint írnokként fejezte be pályafutását két évtizednyi hivatali szolgálat után.⁴⁴ Ide – a jómódú céhes mester apák fiai közé – tartozik valószínűleg Gemming árvagyám is, akinek parókakészítő apja a város választott polgára volt; valamint a korábban említett Fetter mészáros családja is. A több belvárosi házat is bíró Grossinger családban igen nagy vagyonú mészárosok és tímárok voltak, és az unokatestvérek között a későbbi tanácsi főjegyzőn kívül vaskereskedőt, patikust, szappankészítőt és persze a tradicionális szakmák űzőit is megtalálhatjuk. Ide sorolhatók a Gajary István által vizsgált családok is: Hupf Mihály tanácsnok apja kőfaragó volt, rokona, Neumayer Tivadar szenátoré pedig parókakészítő.⁴⁵

Ezekhez a mesterségekhez képest a korabeli Pesten általában kevésbé jövedelmező a csizmadiáké és a szabóké. Ám azok az ilyen foglalkozást űző családok, amelyekből tisztviselőket látunk kiválni, jobb anyagi háttérrel rendelkeztek, mint ami e szakmák átlagára egyébként jellemző. Ezért látszik a fenti kategóriába sorolhatónak a belvárosi Kecskeméti utcai háza mellett két további ingatlant birtokló Launer csizmadia fia, aki szintén megmaradt kistisztviselő.

Az alább ismertetendő család-csoport több szempontból is általános érvényű következtetésekre ad alkalmat, noha egyes tagok vagyoni helyzetéről nem találtunk adatot.

A Pozsonyban született Laszkár József 1752-ben kapott polgárjogot Pesten. A „magyar szabó” mester, aki később a város választott polgára is lett, egyetlen fiát papi pályára küldte: a veszprémi püspökség egyik egyházközségében lett káplán. Négy lányát ellenben pesti mesteremberekhez adta (kettőt magyar szabóhoz, kettőt pedig szúcshöz), olyanokhoz, akik maguk is első vagy legfeljebb másodgenerációsok voltak Pesten. A családot az teszi érdekessé, hogy mind a négy ágon találkozunk tisztviselőkkel az unokák, ill. a dédunokák között. A mintában szereplő négy utód egyaránt az 1820-as években kezdte hivatali pályafutását és mindegyikükről elmondható, hogy lassan emelkedtek a ranglétrán, és kettejüket végül tanácsnokká választották. Ez utóbbiak közül Kanitser János esetében az apa tekintélyes személy lehetett: választott polgár és hagyományos értelemben tisztviselői funkciót is betöltött: a lipótvárosi templom „gondviselője” volt.

Már a fenti példákban is leszűrhető az a tanulság, hogy a város nyitott volt az idegenek előtt és egészen a reformkorig nagy számban fogadott be nem pesti születésűeket (noha a választott polgárság ekkoriban már a polgárjog megadásának korlátozására törekedett), sőt a városi vezetésbe is magas arányban alkalmazott nem pesti születésűeket. Például az 1830-1840-es évek két polgármestere: Szepessy Ferenc és Eichholtz-Tölgyessy János sem Pesten született (az előbbi Pozsonyban, az utóbbi Vácott). A polgárjogot szerzők számszerű adatai szerint a 69 polgár közül 22-en bevándorlók és közel ennyire lehet becsülni az apai ágon másodgenerációs pestieket is.⁴⁶

E példa valószínűtlenül teszi azt is, hogy e családok egyes tagjaik hivatali pozícióját korrupció módon a meggazdagodásra használták volna fel. Az egyik Laszkár-vő, Medvenits írnok magyar szabó mesterséget folytató apja pl. szegényen, eladósodva halt meg. Aktív hagyatékát hatszorosan

múlta felül tartozása és ezt a jelentős deficitet hagyja két kishivatalnok fiára, leányára (akit egy magyar szabóhoz adott hozzá korábban) és harmadik fiára, aki szintén szabómester volt.

A fenti példák különböző variációi annak, hogy a kézműves apa számára mekkora anyagi terhet jelent fia hivatalnoki pályára irányítása. A reformkori Pesten a vizsgált esetek többségében ez a teher még elviselhető volt, ráadásul a tisztviselő családtag presztízsemelkedést is biztosított (így az anyagi áldozatért cserébe nagyobb, bár más jellegű hasznot hozott, ha az egyik fiú társadalmi státuszát-iskolázottságát tekintve emelkedett), sőt a hivatalos ügyek során képviselte a családot. A presztízsszempont jelentőségét tükrözi, hogy többnyire a legidősebb fiút küldik a szülők tisztviselői pályára.⁴⁷

Hasonló következtetésre ad alkalmat az, hogy a városi tisztviselői poszt utat jelentett a hagyományos nemesi-rendi csoportok felé való tájékozódáshoz is. A város hivatalnokai között jelentős az ebből a rétegből származók aránya.

Világos példa erre Fellner Benedeké, aki három évtizedes szolgálat után lett a város tanácsnoka, majd polgármesterré is megválasztották. Hagyatéki anyagából tudjuk, hogy gyermekei a kor szinte minden lehetséges irányát példázzák: egyik fia orvosi pályára került,⁴⁸ a másikat a meggazdagodás esélyét jelentő kelmefestői mesterségre taníttatta, lányai közül az egyiket egy pesti háztulajdonos kereskedőhöz, a másikat katonatiszthez, harmadikat pedig egy szintén pesti nemes ügyvédhez adta. Végredeletéből az is kiderül, hogy apja báró volt, két unokaöccse pedig katona, az egyikük már tisztí rangot viselt.⁴⁹

Hasonló orientációt feltételezhetünk az esztergomi születésű Szilva Ferencnél, aki tisztviselői pályafutását végig a rendészeti feladatokat ellátó Kapitányi Hivatalban töltötte. Nem ismerjük származását, de tény, hogy mindkét fia katonatiszt lett (a hagyaték összeírása idején a fiatalabbik még csak kadét őrmester, az idősebb viszont már huszár főhadnagy) és hogy tanácsnokokat megszegyenítő nagyságú hagyatékában nem szerepel ingatlan, csak tőkeként kölcsönzött pénz. Ez arra utal, hogy a mobilizálható vagyontárgyakat előnyben részesítő katonai mentalitás erőteljesen jelen lehetett stratégiájában. Így függhet össze egymással az is, hogy Hummel József tisztviselői pályának első fontosabb posztján a város alkapitánya lett és hogy fivérei (vagy nagybátyjai) közül ketten is katonatisztek voltak. Noha nem a katonatiszti pálya irányába mutat, mégis ugyanebbe a nagyobb csoportba, vagyis a nemesi származásúak körébe tartozik Vukovich Mihály, akinek apja Arad vármegye királyi kamerális ügyésze volt és akinek örököse egy kúriai ügyvéd felesége.⁵⁰ Vukovich magas beosztásból, főügyészként kezdte pesti városi pályafutását, a zalai születésű Ságody Istvánt viszont „azonnal” tanácsnoknak választották meg. (Ez nem jelenti azt, hogy ismeretlen személyek lettek volna korábban Pesten: mindketten háztulajdonosok, Ságody korábban szintén kúriai ügyvéd.) Az ő személye azért figyelemreméltó, mert utódai is a város tisztviselői lettek: Sándor fia lassú hivatali emelkedés után tanácsnok, majd 1848-ban a város alpolgármestere, egy másik leszármazottja, Ignác pedig az 1855-ben egy szakhivatal vezetője. Nyilván nemesi származású Komlósy Antal is, akinek apja járási adószedő volt Pest-Pilis-Solt vármegyében.⁵¹

A nemesség mint az előkelők rendi-társadalmi státuszának kifejeződése persze nemcsak a *beleszületés* útján lehetett jelen a tisztviselők életében, hanem követendő *mintaként*, célkitűzésként is. Ez világosan látszik a nemességért folyamodó tisztviselők példájából: a vezető tisztviselők közül Steinbach Ferenc későbbi tanácsnok 1810-ben nyert nemességet (később előnevet is kapott: hidegkúti Steinbach lett), Fellner Benedek 1824-ben polgármesterként, Tölgyessy (Eichholz) János 1838-ban, polgármesterré választásának évében, Járy (Tretter) György pedig 1843-ban, amikor városbíró lett.⁵² Rajtuk kívül is címeres nemeslevelet kapott több városi tisztviselő, ill. családja és ugyan a forrásként használt segédkönyv alapján nem bizonyítható, de valószínű, hogy többnek is volt címerpecsétje.⁵³

Kevesebb példát találtunk a harmadik típusra: a *honorációr származásra*, ez azonban nem biztos, hogy a valóságos arányt tükrözi.

Ebbe a csoportba sorolható Morlin Imre tanácsnok, aki Vácott született, 1810-ben állt Pest szolgálatába mint tiszteletbeli ügyész (előtte feltehetően ő is ügyvéd lehetett), 1819 januárjában polgárjogot kapott és még február elején a tisztújításkor a választott polgárság tagjává választották. (A város tanácsnoka 1822-ban lett.) Magyar nyelvű hagyatéki irataiból kitűnik, hogy Morlin apja és fivére gazdatiszt volt: előbbi a váci püspöki uradalom számvevője, utóbbi kasznár egy közeli faluban. Fivérének és három sógorának foglalkozását nem sikerült kideríteni, de az biztos, hogy unokaöccse az 1840-es években a városi iroda hivatalnoka volt. E család történeténél lehetőség nyílt a hosszabb távú megfigyelésre is. Az 1893-ban nemességet és nemesi előnevet is kapott Morlin családban fővárosi ügyvédől kezdve főárvaszéki elnökön keresztül miniszteriumi tanácsost is találunk, köztük azt a tisztviselőt, aki a magyar kisdédóvó-rendszert megszervező törvény (1891) kidolgozója volt, ezen kívül közíróként is működött és jogtörténeti tanulmányokat is közölt.⁵⁴

Szintén a születő értelmiség státuszával rendelkező apától származott Miskolczy József, a város egyetlen a református felekezethez tartozó tisztviselője. Sem ő, sem pedig apja nem szerzett polgárjogot Pesten, de Schmall tisztviselőjegyzéke és Miskolczy István végrendelete (annak is az a tétele, amelyikben a pesti református egyházra hagyott pénzösszeget) egyértelművé teszi, hogy az apa a város alkalmazásában álló sebész, felsőfokú végzettséggel rendelkező – ahogy ma mondanánk – „szakértelmiségi”. A Királyi Lottóhivatalnál volt tisztviselő Lohr Antal városi írnok apja.

Távolról tartozik ebbe a csoportba Degen Jakab városi mérnök, akinek őseit nem ismerjük, ha pedig a feltételezhető előd az a hasonló vezetéknevű bognármester, akit a polgárkönyv megemlít, akkor Degent az iparos-származásúak között kell említenünk. Az ő családfájáról azonban a szakértelmiségi orientációnak egy sajátos és a kor adottságait jól mutató vonása olvasható le, ezért látszik indokoltnak a honoráciorok sorában említeni.

Degen a pesti Institutum Geometricumot végezte el és így lett a város mérnöke 1807-ben, majd a Mérnöki Hivatal megszervezését követően annak első vezetője. E hivatal többek között a városi utak, csatornák műszaki állapotáért volt felelős. Ez azért lényeges, mert Degen sógora (vagy apósa) Zitterbarth Mátyás építésmester⁵⁵ volt, aki túl azon, hogy a város egyik legtöbbet foglalkoztatott építésze volt (többek között a Vármegyeházát is ő tervezte) kvázi-hatósági funkciókat is betöltött: negyed századon át a városi ingatlan-becsűkön ő szerepelt az építési munkák szakértőjeként és a Szépitő Bizottmányok is tagja volt.

Larson szerint⁵⁶ a modern értelmiségi foglalkozások születésénél az egyik döntő lépcsőfok a formális szakképzés intézményesedése, amelynek következményeként végképp elvált egymástól az egyetemi és a céhes képzettség, mint pl. a sebész és a felcser, az orvos és a patikus, az (építész)-mérnök és a kőművesmester. E foglalkozások más piacra dolgoznak és a presztízszük is különbözik. Az értelmiségi foglalkozások tradicionális, ill. modern formái – mondanánk ma. Degen és Zitterbarth rokonságában azt a stádiumot fedezhetjük fel, amely ezt az elválást megelőzte: a ma építőművészként számon tartott Zitterbarthot a kor társadalmá céhes kőművesmesternek tekintette, ahogy Pollack Mihályt is *murarius magistemek* nevezi az anyakönyv. Ő a képzettsége után is értelmiséginek nevezhető Degen hűgát veszi nőül.

A mintába került tisztviselők egy részéről csak azt tudjuk, hogy apjuk *pesti háztulajdonos* volt. Egy-két bel- vagy lipótvárosi ház birtoklása nemcsak az ingatlanok forgalmi értéke révén jelentett komoly anyagi erőt, de a lakások kiadása esetén jelentős jövedelmet is hozott, így feltételezhető, hogy ezekben az esetekben is tehető emberek küldték tisztviselői pályára gyermekeiket – hasonlóan az említett jobbmódú kézművesekhez. (Ezt sejteti az a gyakorlat is, hogy a polgárrá avatáskor befizetendő egyszeri polgárdíj összege éppen a háztulajdonosok – és az „intelligencia” – számára volt a legmagasabb: a vizsgált korszakban 50 forint, szemben a kézművesek és a kereskedők által fizetett 12 és a „polgár-fiak” számára kötelező 6 forinttal.)⁵⁷ Mit sem tudunk azonban e családok egyéb kereseti lehetőségéről, illetve rendi értelemben vett származásáról.

Az adatokból kitűnik, hogy egy pesti háztulajdonos fia könnyen eljuthatott az igazgatás csúcsáig is. Erre példa a Morvaországból bevándorolt Tretter János György fia: György, aki a gyakornoki állásból indult a városi igazgatás hierarchiájában. Trettert 1843-ban városbírónak választották meg, majd ugyanabban az évben ő lett a város egyik országgyűlési követe. A kortárs Lukács Móric tehetséges embernek, a városi követek között „a legkiválóbb capacitasnak” tartotta, még német nyelvű költeményeinek irodalmi értékét is dicsérte, Lukácsot pedig hiba lenne a szabad királyi városok vezetői iránti pozitív elfogultsággal vádolni.⁵⁸

Ide tartozik Tölgyessy János polgármester is, akinek apja: Eichholtz József Vácra vándorolt be és a terézvárosi Király utcában vásárolt házat. Tölgyessy egy városi csizmadia lányát vette el, akivel igen kis összegű hozomány szállt a családra. Szintén háztulajdonos apa fia Steinbach Ferenc ügyvéd, akinek apja Pesten született és négy lakóházat birtokolt (kettőt a Belvárosban, a Gránátos utcában). Steinbach egy Váci utcai háztulajdonos-órásmester lányát vette el és felesége révén az előkelő fekvésű épületet is „megörökölte”.

Nem esett szó eddig a *kereskedőkről*, akik szerepét pedig a reformkori városok vezetésének társadalmi gyökerei között kutatva fontosnak szokták tartani. Ekkorra a városi vezetésben stabil, ám mérsékelt jelentőségre tesznek szert a görögkeleti felekezethez tartozó „rácok”, akik társadalmi súlya a századfordulóhoz képest a huszas-harmincas évekre kereskedői tevékenységük mérséklődésével párhuzamosan csökkent.

*Ismeretlen mester:
Kalmárfy (Kramerlauf) Ignác
budai városbíró, 1805.
BTM Kiscelli Múzeuma,
ltsz.: 14708*

Mintánkban a nagy többséget adó római katolikusokon, az egyetlen református Miskolczy Józsefen és három evangélikus tisztviselőn kívül⁵⁹ három, görögkeleti felekezeti személy található. Mindhármuknál kétségtelen a kereskedő származás: Damianovits György tanácsnok a tekintélyes Damianovits Tamás nagykereskedő és választó polgár idősebb fia. A családi céget öccse, János vitte tovább. Radoitsits Demeter kórházgondnok végrendelete példa arra, hogy e csoport kötődése Pesthez a más felekezetekhez tartozóknál gyengébb. A jótékony adományok között ugyanis egy, a szentendrei Pozsarevác-templomnak szánt több ezer forintos tétel is szerepel (a pesti Szent György-templom mellett), és a család üzletelt és pereskedett is szentendrei kereskedőkkel. A harmadik tisztviselő, Milinkovits György városi alügyész, később tiszteletbeli főügyész apja valószínűleg a Pozsarevác-on született Milenkovits Jephthimus pesti háztulajdonos-polgár.

Egyetlen tisztviselő, Góniczgy főjegyző származik nem görögkeleti felekezeti kereskedő családjából. Neki feltehetően a nagyapja lehetett az a Góniczgy György, akiről 1776-ban jegyezték be a polgárkönyvbe, hogy tokaji borral kereskedett, amikor polgárjogot szerzett Pesten.

A tisztviselők származásának még két meghatározóját szükséges megemlíteni: a *felekezeti* és az *etnikai megoszlást*. Bár ezeket kiindulásként szokták vizsgálni, ez esetben indokoltnak látszott a tárgyalás végére hagyni, mert igen kevés lényeges információt nyújtanak. Felekezeti szempontból ugyanis az eloszlás arányai a városi igazgatás tagjainál lényegében megfelelnek a teljes városi lakosságéval⁶⁰ (azzal az eltéréssel, hogy az izraeliták a negyvenes évekre már 10% fölé emelkedő száma nem jelenhetett meg a tisztviselők összetételében). Ami pedig az etnikai megoszlást illeti, ennek vizsgálatára nem áll rendelkezésre alkalmas forrás. Szokás az etnikai megoszlást a vezetéknevek (azok „hangzása”) segítségével vizsgálni – a Függelékben közölt névanyag erre lehetőséget nyújt az olvasó számára. E módszer azonban több okból is bizonytalan – pl. a nevek egy részénél nem tudjuk eldönteni a hovatarozást (pl. a Piszatory névnél⁶¹). A jelzett példák azt is mutatják, hogy a XIX. század első felében Pesten többen magyarosították nevüket és nem zárhatjuk ki, hogy egyes neveknél már csak a magyarosított változatot ismerjük. E módszerrel egyúttal az első és a harmadnegyed generációs bevándoroltakat mosnánk össze, ráadásul így a nemzetudatnak a társadalmi identitás egészében betöltött és éppen ezekben az évtizedekben felértékelődött szerepét vonnánk kétségbe. Igen erős megszorítással állíthatjuk azt, hogy a pesti reformkori tisztviselők „németek”, csak azért, mert legnagyobb részük német nevű.

Megfigyelhetjük tehát, hogy a vizsgált tisztviselők társadalmi és gyakran földrajzi értelemben vett eredete igen összetett: az apák-ősök között egyként megtalálhatók köztük a szabad királyi városok régi hagyományát idéző kézművescsaládok, a Pest politikai jelentőségének emelkedését jelző nemesi csoportok, a város életéből mindinkább kiszoruló „rác” és görög kereskedő elemek és a racionalizálódás szempontjából legfontosabb értelmiségi foglalkozású rétegek. A társadalmi aspirációk között egyértelműnek tetsző trend érvényesül: a város legfőbb vezetői nemességet próbálnak szerezni. Nem tárgya e dolgozatnak, ezért nem is vizsgáltuk részletesen, de annyi rövid tájékozódás után is megállapítható, hogy az ötvenes évek második felében és a hatvanas években, amikor a rendszer szigorúságának oldódásával a városi vezetésbe ismét a helyi elit tér vissza, akkor a harmincas-negyvenes évek városi vezetői és hivatalnokai, illetőleg az ő fiaik foglalják el a városigazgatás posztjait.⁶²

A forradalmat megelőző évtizedekben megindul a városi igazgatás tisztviselői között a polgári igényeknek megfelelő átrétegződés. A XVIII. század második felével szemben ugyanis, amikor a hivatalnokok rokonai között piacfelügyelőkkel és templomszolgákkal, darabont káplárokkal és éjjeliőrökkel találkozunk, ekkorra kialakulnak azok az (értelmiségi) tisztviselőcsaládok, akik körében a norma a jogvégzettség és ahol nem a városi vezető pozíció (mint helyi hatalom) gyors megszerzése a fő cél, hanem maga a hivatalnoki munka, illetve szerep. Ezt a folyamatot tükrözi, ahogy az 1840-es években a mintát alkotó tisztviselők többsége esetében az övékével megegyező vezetéknevű személyek tűnnek fel a városi iroda legalacsonyabb posztjain: gyakorlóként és járul-

nokként. Nem valamiféle szellemi elit jutott ezáltal a város élére – ez talán nem is lenne szükség szerű; azt sem állítjuk, hogy a gazdasági vezető csoportok érdekeit érdemeikhez-ambíciójukhoz méltó módon képviselné a városi politika. Az viszont jól látszik az adatokból, hogy a tarka származású hivatalnoki réteg bürokratizálódása egyértelmű tendencia mentén halad előre.

A TISZTVISELŐK VAGYONI HELYZETE, GAZDASÁGI STRATÉGIÁJA

A bürokratikus jellegű igazgatás meglétének egy sajátos kritériuma Weber szerint, hogy a tisztviselőnek „gazdaságilag függetlennek kell lennie azoktól a bevételektől, amelyeket a politika biztosíthat számára”. Ennek az az alapja, hogy „a személyzetet [...] két olyan eszköz készíti a hatalom birtokosa iránti engedelmességre, amely személyes érdekekre apellál: az anyagi ellenszolgáltatás és a társadalmi megbecsülés”. Márpedig a „legális uralom” esetében a „igazgatási testület el van választva az igazgatás eszközeitől” – tulajdoni szempontból. Ez az anyagi függetlenség „egyszerűen azt jelenti, hogy vagyonosnak kell lennie, vagy olyan privát helyzetben kell élnie, amely kielégítő jövedelmet biztosít”.⁶³ – Azt látjuk tehát, hogy a tisztviselők esetében az anyagi helyzet a foglalkozástól nem kezelhető függetlenül, hanem az uralom modern (legitim és hatékony) működésének egyik alappillére.

A mintavétel forrásaként szolgáló jegyzékek megőrizték számunkra a tisztviselők fizetését. De a városi hivatalnokok anyagi helyzetének vizsgálatához ez nem elég, el kell határolni a fizetést, a keresetet, a jövedelmet és a vagyont. Az éves kimutatásban számolt és pénzösszegben kifejezett *fizetéshez* még további, a tisztviselő hivatali tevékenységéből származó összegek járulnak. Az eseti munkákért járó „akcidenciókon” túl esetleg naturáliákat is kap, ezek és a fizetés együttesen teszik ki a tisztviselő *keresetét*. Ezen túl egyéb (törvényes és persze törvénytelen) *jövedelmei* is lehetnek, amelyek a *tulajdonában lévő vagyomból*, annak *működtetéséből* származnak. Pl az ingatlanból, a tőkeként kihelyezett pénzből és – elvben – az értékpapírból és a tőkés termelő üzemből.

A vagyonok elemzését kissé bizonytalanná teszi, hogy hiányoznak a kor gazdaságtörténetének egyes kérdéseire irányuló alapkutatások. A pénzben kifejezett értékek időbeni összehasonlításához feltétlenül tudnunk kellene pl. a pénz vásárlóértékének változásait. A gazdálkodási stratégiák, a különféle tőkegyarapítási módok hatékonyságának szinkron összevetéséhez okvetlenül szükség lenne annak ismerete, hogy pl. a kereskedelmi tőke haszna és a 6%-os pénzkölcsönzés hozama miként viszonyult egymáshoz. Néhány alapvető tény már tisztázott, pl. az 1811-es és az 1816-os devalváció lépései, okai és összefüggései,⁶⁴ vagy az az 1820-as évektől kezdődő tendencia, hogy „a hitel- és kölcsön ügyletek miatt sok kereskedő vonta ki tőkét a kereskedelemből, s gyakran fogyasztási célokat szolgáló, de minden esetben személyi hitelek nyújtására fordította, az átlagosnál magasabb kamatlábbal vagy váltó-leszámítolási üzletekben forgatta tőkét”.⁶⁵ Ezek azonban még nem elegendők ahhoz, hogy felbecsüljük: mennyire reflektáltak a kortársak a körülöttük zajló folyamatokra és reagálásuk mennyire volt rugalmas.

Az 1810–1811-es események⁶⁶ mélyen megrázták a kor embereit. A hangulat felidézésére az általunk használt forrásokban is akad példa: a Komlósy Antal leendő tanácsnok és apja közötti egykorú írásos megállapodás szerint az apa a 18000 forint értékű vagyont „jó és elkelendő pénzben minden devalvatio nélkül az az a' forintot húz garasban, vagy is száz pénzben számlálván” adja át fiának.⁶⁷ Az irat további részéből is árad a bizalmatlan gyanakvás – nem csak a pénz jövőjét illetően, de a fiával kapcsolatban is, akit ez a megállapodás arra kötelez, hogy apját annak haláláig a vagyon évi 6%-os kamatának erejéig tartsa el.

A korszak két általánosan használt pénznemének, a konvenciók ezüst- és a bécsi értékű papírfortintnak (váltócédula) az értékaránya hivatalosan változatlan volt az egész korszakon át, ami már

önmagában is gyanús. Alig hihető ugyanis, hogy az árák változása negyedszáz éven át ne okozzon módosulást a pénz értékében, mindenesetre amíg az újabb ártörténeti alap kutatások eredményeit nem publikálják, addig a szokásos módszert kell alkalmaznunk, vagyis az egyik pénzneben megadott értékeket a másikba átszámolva használjuk, ez csökkenti a legkisebbre a tévedést. 1820–1830-as években általában váltóforintban számoltak, előtte és utána viszont ezüstpénzben – ennek megfelelően az itt megadott értékek pengőforintban értendők.⁶⁸

A tisztviselők fizetését mindkét időmetszetben ezüstforintban számolták.⁶⁹ A tisztviselő fizetése a kortársak szerint is alacsony volt: „Mily aránytalan s a kor szükségéhez nem alkalmazott hazánkban a közhivatalnokok fizetése, mindenki előtt ismeretes.” – írta a Pesti Hírlap⁷⁰ és példaként Pest 1845. évi fizetéseit hozta fel. E véleménnyel a mai szemlélő is egyetérthet – pl. 1821-ben egy tisztviselő számára illő lakás évi bérlete 300-1000 forint körüli értékre rúgott⁷¹ ehhez képest pedig 1822-ben a tanácsnokok fizetése 400 forint volt.

A fizetéseket három dimenzióban hasonlíthatjuk össze: nyomon követhetjük időbeli alakulásukat, szinkron összevetést végezhetünk más nagyobb városok, ill. a vármegyéék tisztviselőinek jövedelmével, végül az egyes vagyonok egészéhez viszonyíthatjuk a béreket.

1822 és 1833 között⁷² az alacsony beosztású irodai hivatalnokok bére nem változott, akárcsak a szakhivatalok apparátusában dolgozóké, míg a belső tanács tagjainak, valamint a városi ügyészség alkalmazottainak fizetése 25–50%-kal emelkedett. Ez az arányeltolódás 1833 és 1847 között kiegyenlítődt, ekkor ugyanis éppen azok a beosztások hoztak 20–40%-kal több fizetést, amelyek az előző periódusban változatlanok maradtak. Összességében tehát úgy tűnik, hogy a huszonöt év leforgása alatt alig emelkedtek a fizetések (a növekedés névértéken átlag évi 1–1.5% körüli).

Ha a pesti városi tisztviselők fizetését a kor nagy lélekszámú szabad királyi városaival – így a természetes referenciaként adódó Budával, a nagy alföldi központokkal: Debrecennel és Szegeddel, végül pedig Pozsonnyal – vetjük össze,⁷³ akkor azonnal látszik, hogy a legtöbb beosztásban 15–25%-kal magasabbak. Ez azért érdekes, mert a többi város között nem könnyű sorrendet felállítani, mivel a különféle posztokat eltérően díjazták. Vagyis még „informálisan” sincsen országosan egységes fizetésrendszer, az illetményeket a helyi hagyományok és igények szabják meg.

Ha Pest városát Pest-, Pilis-, Solt vármegyével hasonlítjuk össze, akkor látjuk, hogy a főjegyzők és a (hadi-) pénztárnokok kivételével, (akik azonos nagyságú illetményt kapnak a megyében és a városban), az összes tisztviselőt Pest városban díjazták jobban. Ezzel szemben Pozsony vármegye és székhelye összehasonlításakor az derül ki, hogy ott egyes posztokat a vármegyében honorálnak magasabb fizetéssel.

Palugyay adatai szerint Pest – anyagi értelemben – jobban megbecsülte tisztviselő alkalmazottait, mint más városok és a vármegyéék. Ezt az is magyarázhatja, hogy a néhány tízezres nagyságúról százezressé duzzadó város igazgatása nagyobb erőfeszítést igényelt, bár Pesten a városi alkalmazottak és a tisztviselők száma magasabb volt, a feladatok terhét tehát többen viselték. Az is figyelembe veendő továbbá, hogy ekkor Pesten a megélhetés lényegesen megdrágult más városokhoz képest.

Az évi fizetéshez gyakran *naturáliák* is járultak (mint pl. Pesten a polgármester és a városbíró 2–2 öl tüzifát kapott).⁷⁴ Ennél jelentősebbek lehetnek azok az összegek, amelyeket napidíjként kaptak „kiszálláskor”. Ezekről összefoglaló számítás nem készült,⁷⁵ de szórványos esetekről vannak adatok, pl. amikor hatósági jellegű tevékenységet végeztek a kiküldött tisztviselők. A hagyatéki ügyek során például magáért az összeírásért az örökös (általában az özvegy) által írásban felkért tanácsnokok 1838-ban Seeber polgármester halála után 30-30 forintot kaptak, a segítségükre lévő írnokok 20-20 forintot. Egy jómódú kézművesmester hagyatéka után (1847-ben) az összeíró tanácsnok 10, a segédkező írnok 7 forintot kapott, 5 forint illette meg a Telekhivatal alkalmazottját, aki a mintegy 25000 forint értékű házat felbecsülte és további 1 forint 20 krajcárba került a hitelek betáblázásáról szóló kivonat elkészítése. Ennél magasabb összeget kapott az iroda kiküldött

tisztviselője a hagyatéék nyilvános árveréséért.

Ezekre az összegekre mindenképp számíhattak a tisztviselők – arra is van példa, hogy még akkor sem engedték el, amikor egyik néhai kollégájuk deficités hagyatékáról volt szó.⁷⁶ – Ezeket az adatokat nem tudjuk összegezni, mivel nem áll rendelkezésre jegyzék az összes hagyatéki eljárásról és az egyéb „kiszállással” járó alkalmakról. A vármegyénél a főispán és helyettese 10 forint 24 krajcárt kapott ilyenkor napidíjként, a főügyész, a főjegyző 4 forint 48 krajcárt stb.⁷⁷ Az is igaz persze, hogy egy ilyen út a megyén belül lényegesen több időt vehetett igénybe és többbe került, mint ha csak a városban kellett volna felkeresni egy címet.

A tisztviselők anyagi helyzetéről tájékozódva az utánuk maradt vagyonról készült hagyatéki leltárakban⁷⁸ megvizsgáltuk a hagyatékok aktív és passzív részének egymáshoz mért arányát, vagyis azt, hogy mekkora tartozási kötelezettségek terhelik a tisztviselők vagyonát. A leltárak adatai pontosan tükrözik a vezető beosztású tisztviselők és a kishivatalnokok vagyona közötti nagyságrendi különbséget is (ld. a Függelékben közölt táblázatokat).

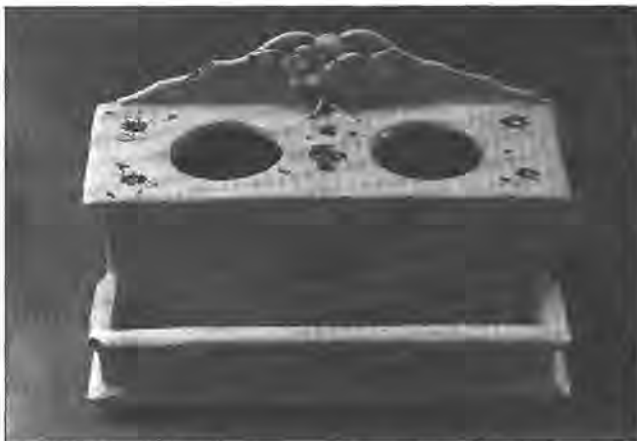
A vagyoni adatok értékének megbecsülését segíti, ha a pesti árvíz pusztítását követő három esztendő során összeírt hagyatéki leltárak közül a tíz legnagyobb összegűvel hasonlítjuk össze.⁷⁹ Ezek aktív része 373900 és 40200 forint között szóródik és egyetlen (uradalmi) tisztviselőt találunk közöttük. Az összevetésből az derül ki, hogy a polgármesterek, városbírók és néhány tanácsnok javai alig maradtak el a város leggazdagabb lakóitól és hogy a kistisztviselők gyakran adósságokat hagytak örökösükre.

A két csoport közötti szakadéknyi különbség megbízható megítéléséhez azt is tudni kellene, hogy a szegényen elhunyt tisztviselők hány évesen haltak meg, de erre a halálozási anyakönyvek nem mindig adnak pontos eligazítást. És noha a tisztviselői pályafutások során az alacsony beosztásokból induló lassú hivatali emelkedés esetenként a városi politika döntéshozó pozícióba jutást eredményezett, ez azonban ellentmond annak a tapasztalatnak, hogy az alacsony és a magas beosztású tisztviselők között óriási a vagyoni különbség.

Tudjuk, hogy az inventáriumok adatai is torzíthatnak. Ha ugyanis a végrendelet alapján egyértelmű, hogy egyes javak kinek a tulajdonába kerülnek, akkor azok értékét általában nem tüntették fel a leltárban (nem egyszer magát a tételt sem nevezték meg). Ez elsősorban a nemesfémekre és a drágakövekre-ékszerekre vonatkozik, de előfordult olyan eset is, amikor ingatlant (lakóházat) íratott át a végrendelező rokona nevére.

Az aktív hagyatéék legnagyobb értékű része általában az ingatlan, azon belül is a lakóház (ha egyáltalán volt ilyen az elhunyt birtokában). A módosabb tisztviselők gyakran több lakóházat is birtokoltak, az egyiket általában a Bel- vagy a Lipótvárosban, a másikat pedig a többi három külváros valamelyikében.⁸⁰

A kor gyakorlatában a ház három különböző funkciót is betölthetett: a tulajdonos saját lakása volt, bérbe adták vagy a tulajdonos spekulációs céllal is adta-vette. A korabeli szemlélet átalakulását tükrözi, egyben pedig az igazgatás tökéletesedését is mutatja, hogy a házak értékének

Fajansz tintatartó, Kuny Domonkos műhelyéből, XVIII. sz. vége.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 13.225

becslésekor a korszak végére új számítást alkalmaznak. (Addig ugyanis részben a telek árát számítják ki a területre és a körzetre jellemző egységár szorzatából, részben pedig egy kőműves- és egy ácsmester az építményt becsüli fel – a bérbé kiadott házaknál is. Ezzel szemben a negyvenes években ezeken kívül a házból származó házbérbéjvédelem forgalmi értékét is kiszámolják a tőke 6%-os alapjaként. Sőt: arra is van példa, hogy olyan házat is felbecsülnek amelyet még nem is adtak ki, de „tudják”, hogy mennyit jövedelmezne.⁸¹⁾

1. Nem minden pesti tisztviselőnek volt saját lakóháza (Szilva Ferenc esetében pl. a még ki nem fizetett házbérbé összege is szerepel a hagyatékban). A korabeli címtárakból felmérhetjük, hogy ki hol lakott,⁸² és a helyrajzi számok térképre vetítésével kirajzolódik, hogy a magasabb rangú tisztviselők a Belvárosban laktak, sőt ezen belül konkrétan sűrűsödési pont is látszik.

Nyilvánvaló, hogy a tisztviselők számára presztízs-szempontról fontos volt, hogy a város előkelőbbnek tekinthető részein lakjanak.⁸³ A lakóhely akár a pályafutásban is szerepet játszhatott hiszen elképzelhető, hogy a társadalmi közelség-ismeretség motiválhatta egy-egy előmenetelt. E megállapítás tovább finomítható, ha tisztázzuk, hogy a központba költözések időben hogyan viszonyultak a státusemelkedésekhez.

2. Ezekben az évtizedekben zajlik a Belváros északi felében és a Lipótvárosban a többemeletes klasszicista házak építése. Mind többen élnek a városban olyanok, akik nem rendelkeznek saját ingatlannal, ezért lakást bérelnék. A lakbér jövedelmekből tisztas vagyona lehetett szert tenni, hiszen pl. a Kerepesi út terézvárosi szakaszán (ma a Rákóczi út északi oldalának belső részén) egy két épületből álló ingatlan 1847-ben⁸⁴ 8 lakás, 2 bolt és egy műhely után évi 1700 forint tisztas jövedelmet hozott. Az általunk vizsgált tisztviselők között kevés esetben van nyoma a házbérbé jövedelemnek (pl. az inventáriumban *Hauszins*-tétel ritkán szerepelt), de aki két házat is birtokolt, az szép hasznot húzott e vagyonából.

A lakáshelyzetet illetően is határozott különbségek mutatkoztak a tisztviselők között. Pl. Makk Antal bírós, akinek háza az Alsó-Dunasoron (a mai Március 15. tér helyén) feküdt, e – gyakorlatilag egyetlen jelentős – vagyontárgyát végrendeletileg unokaöccsére hagyta. A ház értékét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy 1836-ban tíz személynek bérbé adva évi 1150 forintot jövedelmezett. (Öten boltot, hatan lakást béreltek – az első emeleten egy három szobából, egy konyhából és egy „kabinetből” álló lakásért 180 forintot kellett fizetni; egy sarki bolt bérlete 260 forint volt.) Hoffer Károly írnoknak, aki 1842-ben három lakást adott bérbé, heti 4 forint házbérbéjvédelme származott. Az ő háza egyébként szerényebb helyen, a Lipót utcában (ma: a Váci utca déli szakaszán) feküdt.

3. Ismert tény, hogy a század első felében a telekspekuláció erőteljesen fellendült Pesten. Ennek nyomait a telekátírások és az ingatlanbecsük iratanyagában kell majd keresni, de azokban az esetekben, amikor beépítetlen háztelkeket (*Hausstelle*) említ a hagyatéki összeírás, okkal gyanakodhatunk spekulációs célokra. E tekintetben a városi vezetés valódi hatalmat jelenthetett, hiszen a dinamikus terjeszkedő város parcellázási terveit a város tisztviselői jól ismerhették. Ez esetben az információ működött tőkeként.

E tekintetben a pesti tisztviselők mértéktartónak mutatkoztak. Általában egy-két üres telekkel találkozunk a hagyatékokban, vagy éppen egyel sem. Szembetűnő kivétel Makk Antal nővérének esete (akinek Makk másodmagával volt örököse). Az ő hagyatékában ugyanis hat háztelek szerepel az ingatlanok között (mind a Ferencváros akkor még beépítetlen, külső részén), hármat pedig már értékesített is, amint erről egy kötelezvényből értesülhetünk. Az inventárium adatai szerint természetesen ezek értéke igen alacsony (hiszen éppen ez a lényege a telekspekulációnak), alig 1-1.30 forint négyszögölenként.⁸⁵

Az üres teleknél gyakoribb, hogy szőlőskertet bírtak a pesti tisztviselők Pest (vagy Buda) határában: a Városligetben, Kőbányán, a Hermina-mezőn, a Törökőrön, esetleg a híres Promontoron. (Egy esetben – a feleség hozományaként – veresegyházi szőlőről esik említés.) Ezek becsült értéke persze gyakran nagyságrenddel alacsonyabb a házingatlanokhoz képest, az viszont szem-

betűnő, hogy vezető tisztviselők komolyan foglalkoztak boréreléssel. Fellner Benedek polgármester hagyatékában (1827-ben) pl. 1069 akó bort írtak össze (ennek túlnyomó része az értéke-
sebb fehér bor volt) és további közel száz akónyi üres hordót is találtak pincéjében. Ezek együttes
értéke 4500 ezüst forint körüli, ami hat esztendei polgármesteri fizetésnek felel meg. E bormennyi-
ség (értéke a becsült hagyaték 8%-a) abból a szőlőskertből származhatott, amelynek aránya az
egész örökségből 2%-nál is kevesebb.

A szőlőn kívül a város környékén (főleg a Rákos mezején) fekvő szántók és rétek is szerepel-
tek egy-egy vagyon ingatlantételei között. Nem valószínű, hogy ezeket spekulációs céllal tartották,
annyira távol estek a várostól és igen csekély értéket képviseltek. Inkább a szántók tényleges meg-
művelését valószínűsíthetjük, amit bizonyíthat, hogy egy hagyatékban a „Kukurutz” viszonylag
jelentős tétel.

Az ingatlan értékét komolyan kell vennünk, mert tapasztalható, hogy a telekhivatali becslé-
sekhez képest gyakorta 20–40%-os felárral kelnek el. Látványos példa erre Seeber Károly pol-
gármester kertje, amely a városligeti Fasoron feküdt és Széchenyi István is próbálta megszerezni.⁶⁶
(Seeber 4310 forintért vette 1829-ben, kilenc évvel később halálakor viszont már 6000 forintot ért.)
A kertet egyébként Ullmann Mórincnak adták el az örökösök 6730 forintért.

A hagyatékokban szereplő másik gyakori és nagy értékű tétel a pénzkölcsönzésről szóló
kötelezvény. Ezek az obligatiók a vezető tisztviselők esetében akár az aktív hagyaték 40–45%-át
is jelentették. E szempontból jelentős eltérés mutatkozik a kistisztviselőktől, akiknél igen ritka a
pénzkihelyezés.

Tölgyessy János polgármester hagyatékából szépen kirajzolódnak e tevékenység arányai,
akinek iratai között egy nyolc oldalas kimutatás található arról, hogy 1815 és 1843 között kiknek
és mennyit hitelezett. A kihelyezett pénztőke az egész korszak folyamán egyenletesen nőtt a kezdő
2760 forinttól a végső 78900-ig. A forgó összegek többnyire kisebb tételekből álltak⁶⁷, tízezres
nagyságrendű csak a „városnak nyújtott” kölcsönök voltak. Más tisztviselőknél is találkozni olyan
esetekkel, amikor a város valamelyik hivatalának hiteleztek. Az igazán pikáns az, amikor az
egyébként is hiánnyal küszködő pénztár vezetője saját intézményéből vesz fel kölcsönt, amint ezt
a város legnagyobb forgalmú pénztáránál, az Árvapénztárnál megfigyelhetjük.⁶⁸

A kölcsönzéssel összefüggésben érdekes a kamat nagyságának változatossága. A kamatokat a
törvény 6%-ban maximálta - mint láttuk, ezzel a hozammal számoltak az ingatlanok bérbeadásakor
is. Ennél magasabb *Interessét* tartalmazó kötelezvényvel nem találkoztunk, olyannal viszont igen,
amikor csak 5, esetleg 2%-os kamatot említenek. Némelykor a kötelezvényben egyáltalán nem
szerepel kamat, ám ilyenkor az iraton szereplő számításokból kiderül az évi 6%-os kamat. Ez azért
fontos, mert a hagyatéki leltárak önmagukban gyakran nem elégségesek a pénzkihelyezések hoza-
mának megítéléséhez.

Probléma, – különösen a korábbi évtizedekben – hogy a kötelezvényeket és a számlákat nehéz
elválasztani. Esetenként a vásárláskor ki nem fizetett részt „tőkésítették”, vagyis kamatozó köl-
csönné alakították át. Elsősorban az ingatlanvásárlásoknál lehet erre példákat találni. – Nehezíti az
adatok értelmezését az is, hogy gyakran mintegy előre kifizetett hozományként funkcionál a
pénzkölcsönzés: pl. két tanácsnok hagyatékában is lányaiknak-vőiknek évekkal azelőtt kiállított
kötelezvények teszik ki az aktív vagyon jelentős részét.

Behajthatatlan (kétes) kintlévőségek is akadnak a tisztviselők leltáraiban – bár ezeket a hagyaték
aktívumába nem számolták bele. Érdekes kérdés, hogy milyen alapon minősültek „kétesnek”
egyes kihelyezések, ha azt látjuk, hogy báró volt a kölcsön felvevője, vagy amikor a kötelezvény
alig egy-két éves volt, míg 20–25 éves papírok (amelyek esedékes kamatát ráadásul évek óta nem
is törlesztették) teljes értékűnek számítottak.

E két – általában tőkés jellegűnek nevezhető – felhalmozási módszeren kívül a kor ismert más
„működő”, tehát közvetlenül az iparban vagy a kereskedelemben realizálódó befektetési módokat

is. Hiszen Pesten, ha nem is nagy számban, de voltak már tőkés üzemek és kereskedelmi tevékenység is folyt, noha a napóleoni háborúk utáni dekonjunkció nyilvánvalóan nem kedvezett a forgalomnak. Ha a kor megítélését követve 6%-os (és főleg: viszonylag biztonságos) hozamúnak tekintjük a házbér és a pénzkihelyezés tőkegyarapítási formáját, akkor talán érthető is, hogy a tisztviselők miért nem vesznek részt jelentősebb mértékben a vállalkozásokban. Mentalitásukra, gazdasági stratégiájukra nézve mindenesetre ékes bizonyíték: a kockázat elkerülése, a stabilitás értékei tűnnek fontosabbnak számukra.

Egyetlen eset mutat valódi tőkés vállalkozásban való részvételt. Seeber polgármester aktív kinnlévőségei között szerepel ugyanis a Duna Gőzhajózási Társaság három részvénye,⁸⁹ amit Kappel Frigyes közvetített számára. Értékük 350 forint volt – szemben a teljes aktív követelés 21120 forintos összegével! Nyilvánvaló, hogy a részvény-vásárlás inkább reprezentatív aktus volt Seeber részéről.

A fenti tételek mellett a hagyatékok fennmaradó része eltörpül a városatyák leltáraiban. Az ékszerek, drágakövek, valamint az ezüst tárgyak (pl. evőeszközök) ritkán tesznek ki 3–4%-nál többet a hagyatékok összértékéből, pedig rubinnal, gyémánttal díszített gyűrű, gyöngy-nyaklánc, aranykarperc és egyéb más drágaságok tartoznak ide. A szegényebb tisztviselők leltáraiban egyáltalán nem találni ékszereket.

A hagyatékok többi tárgyi összetevőjének elemzése önálló tanulmányt is megérne, mint amelyek e réteg mentalitásának, kultúrájának ékes bizonyítékai.

Még két fontosabb jövedelemforrás – az ügyvédi honorárium és az öröklés – jöhet még szóba a tisztviselők vagyonában. Közülük az ügyvédi keresetről semmiféle információnk nincsen, de feltételezhetjük, hogy erre a korszakra is érvényes a XVIII. század közepe egyik pesti polgármesterének példája, aki gyaníthatóan nem a fizetéséből gazdagodott meg, hanem inkább felesége hozománya és saját ügyvédi tevékenysége révén.⁹⁰

A szülőktől, ill. más rokonoktól származó örökség súlya jelentősen eltérhet az egyes tisztviselőknél. Pl. Tretter bíróné (nővérével) összesen 19100 forintot örökölt szüleitől, Morlin tanácsnok ugyan öt testvérével osztozott a szülői hagyatékokban, de magtalanul elhunyt fivére után mégis jelentős összeg maradt rá. Medvenics járulnok pedig három testvérével csak az 1500 forint körüli tartozáson „osztozkodhatott”.

A tisztviselők anyagi viszonyait elemezve végezetül egy olyan adottságra kell felhívni a figyelmet, amely egyúttal választ adhat arra az előző részben tárgyalt problémára is, hogy miért vonzotta a kor emberét a tisztviselői pálya annak ellenére, hogy kevésbé volt jövedelmező.

Az első országos érdekeltségű magyarországi nyugdíjintézetet 1797-ben állították fel Budán. Alig tizenegy esztendő elteltével Pest városának tisztviselői is alapítottak egy nyugdíjlátó intézetet, amely lehetővé tette, hogy a későbbiekben a nyugállományba vonuló tisztviselőket, ill. haláluk után özvegyeiket folyamatosan ellássák.⁹¹ A pesti nyugdíjintézet bevételei közé tartoztak a tisztviselők végrendeleteiben rájuk hagyott (néhány forintnyi) tételek is.

Mire nyújtott módot a nyugdíjellátás? A városi tisztviselő, ha még oly magas beosztású is, mint Madedl János volt – igen szegényen élhetett. Madedl főjegyzőként halt meg 1824-ben és posztjából kiindulva aligha kétséges tanácsnokká választása, ha el nem ragadja a halál. Az alábbi, – bár negatív – példa mégis arról árulkodik, hogy esetenként működött valamiféle szociális háttér, ami biztonságot adott. E szöveg abból a folyamodványból származik, amit Madedl lánya kérvényének megvizsgálása után fogalmaztak meg és küldtek a Magyar Királyi Kamarának.⁹² „Madedl Rozina néhai Madedl János ... leánya az eleinkbe terjesztett ... könyörgő levelében az iránt esedezett, hogy neki boldogult anyja Madedl Borbála eltemetésére szükséges költségek fedezésére, nem különben anyja által tartott lakás bérének megfizetésére halottpénz fejében bizonyos somma e város házi pénztárából fizetessék ki, kérelme támogatásul azt hozván fel, hogy atya halála után maradt vagyonban tapasztaltatott fogyatkozás tekintetéből az 1827. Febr. 27. ...kiadott kegyelmes ren-

delvényénél fogva elhunyt anyja 166 pft. 44 [krajcárnyi] évi nyugpénzzel megajándékozott, és ezen élelembér az agg és beteg nőnek, nem különben leányának, – ki jobbadán csak sínlődő beteges anyja ápolására vala kéntelen idejét fordítani, – táplálására szolgált még az 1811. Novem. 15. a nevezett özvegy jobb életre szenderült, legnagyobb ínséggel küzdő lányát hagyván maga után.”

A kérvényt, amelyet a polgármester írt alá és a választott polgárság döntése alapozott meg, a Kamara elutasította, arra hivatkozva, hogy az 1799. évi rendelet értelmében a halotti negyed „csupán csak a szegénységben elhunyt városi tisztviselőknek özvegyeit, nem pedig az ily özvegyeknek elhunytokkal ezeknek árváit is illeti”. A döntés „jogerős” volt, hiszen a városnak ahhoz is a felettes hatóság engedélyét kellett kérnie, hogy ekkora összeget saját „házipénztárából” kifizethessen. Mégis, a nyugdíj, bár csak bizonyos helyzetekben garantálhatta az elfogadható anyagi biztonságot, a pálya egyik nagy vonzereje volt.

Szegénység és gazdagság széles skáláját látjuk tehát a tisztviselők vagyoni helyzetét vizsgálva, és ráadásul úgy tűnik, hogy esetenként nem is a pozíció alapján várt életszínvonalon éltek a városigazgatás beosztottai. Legtöbbjüknek esélye sem volt arra, hogy a korban már ismert módokon tőkét halmozzon fel, mégis még azok sem használták e technikákat, akiknek pedig lehetőségük lett volna erre.

ÖSSZEZÉS

A felsorakoztatott adatokkal azt igyekeztünk alátámasztani, hogy a tárgyalt és a polgári átalakulás szempontjából igen fontos szerepet betöltő társadalmi csoport helyzete mennyire ellentmondásos e korszakban. A viszonyaikat leíró „soktényezős egyenletrendszer”⁹⁹ „ismeretlenjei” a képzettség szintje, a munka presztízse, a (részben az információkból eredő) hatalmi helyzet, a piacra való bekapcsolódás esélye a szakképzettséggel összefüggésben (ügyvédi praxis) és azon kívül (örökölt háztulajdon), a családi stratégiákban megnyilvánuló társadalmi koalíciós hajlam stb.

Egyrészt világosan látszik a szakszerűsödés folyamata: a városi igazgatás tagjainak kiválasztódásában egyre kisebb szerepet töltenek be a korai városok hagyományos mechanizmusai: a polgárjog, a városban birtokolt háztulajdon, a városban polgári státussal rendelkező ősök. Ezzel párhuzamosan a felsőfokú végzettség és a szakképzettség is mind gyakoribbá válik, a tisztviselők szívesen küldik gyerekeiket hasonló pályára és – a jelek szerint – ezzel nem a könnyen megszerezhető városi igazgatási hatalomba akarják segíteni utódaikat, hanem egy tiszt, biztonságos nyugdíjat ígérő irányt mutatnak nekik, ahol megbízható-mérsékelt életszínvonalat nyújt számukra a tisztviselői pálya.

De nem csak azt! A karrierutak elemzése azt mutatja, hogy az alacsony beosztásból jó eséllyel el lehetett jutni akár a magisztrátusba is, az pedig olyan megbecsülést jelenthetett, amely a társadalmi felemelkedés esélyét is megcsillantotta a kor embere előtt.

Más kérdés, hogy a „felemelkedés” perspektívája a városatyák számára gyakorlatilag a nemessé válás, legalábbis a rendi értékrendhez való hasonulás volt. Ennek elemeként a néhány generációval korábban zömmel német területről bevándorolt családok sarjai részben vagy egészben magyarrá válnak, külsőségeikben is vállalva új identitásukat.

Amelyikük teheti, megpróbálja tisztviselői jövedelmét más forrásokból kiegészíteni. E törekvésekből az látszik, hogy sikerül is olykor jelentős vagyont felhalmozniuk, bár a korszerűnek mondható akkumulációs csatornákat legfeljebb a reprezentáció kedvéért próbálják ki. Semmi nyoma, hogy aktív támogatói lettek volna a pesti iparalapításnak, az infrastrukturális beruházásoknak – a pénzkölcsönzés és a házbér azonban jelentős jövedelem-kiegészítést biztosított számukra.

Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a jó anyagi körülmények között élők lehettek kevesebben. A pesti városigazgatás képzeletbeli tablójának szélén látható kistisztviselők gyakran csak szegényes életnívót örökítettek át gyerekeikre, akik gyakran iparos szakmákat tanultak. Ők fordítottak hátat az apai foglalkozásnak, vagy maga a tisztviselő vallotta be ilyen módon saját megélhetésének kudarcát? Nem tudhatjuk.

A városi igazgatásra gondolva könnyen asszociálunk a jólétre - ennek példája a „tisztviselő-elit” kifejezés. A valóságban azt láthattuk, hogy különféle származási helyzetek, társadalmi stratégiák, értékrendek egymás mellett léteztek a reformkori Pesten. A felhasznált forrásokból nem lehet megállapítani – nem is volt célunk –, hogy a vizsgált csoport milyen helyet töltött be a helyi társadalom viszonyrendszerében (az elit fogalma ugyanis viszonykategória). A rendelkezésre álló adatok a német társadalomtörténet által használt Bildungsbürgertum fogalom alkalmazhatóságának eldöntését sem teszik lehetővé. E kérdésekre csak további alap kutatások után lehet majd kielégítő választ adni.

A Pest szabad királyi város szolgálatában álló tisztviselők felemás tendenciákat mutató társadalmi csoportjának egészére azonban semmiképp nem igazolható az „elit” megjelölés. A mind a rétegre, mind pedig annak tagjaira nézve bizonyított inkonzisztenciák ismét megerősítik azt a társadalomtörténészek által emlegetett következtetést, hogy a gyakran sablonosan használt polgárosodás kifejezés a történeti valóság igen gazdag alternatív fejlődési tendenciáinak több vonulását is tartalmazhatja.

BIBLIOGRÁFIA

A levéltári anyag:

BFL: IV. 1202./c. Intimata; IV. 1202./cc. Testamenta et Inventaria; IV. 1215. Telekkönyvek; IV. 1303./r. Tanácsi tisztviselők minősítési könyve; OL: O. 79. Libri decanales (a jurátusok adatai)

Segédkönyvek, lexikonok:

Budapest Lexikon. (főszerk: BERZA László) Bp. 1973.

Illyefalvi= Pest polgárai 1687-1848. (összeáll: Illyefalvi I. Lajos). kézirat, BFL

NAGY Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest, 1857–1865

KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. I–XII. Bp., 1911–1932.

KÓSZEGI Sándor (1899): Nemes családok Pest vármegyében. Bp.

Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben. 1–18. Bp., Pallas (1893–1904)

Egykorú kiadványok:

Adre—Kalender = Adre—Kalender der königliche Freystadt Pesth auf des Jahr 1805. Herausgegeben von Pavel RÁTH DORFFINGER, J. A.: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth. Pest, 1827.

ifj. PALUGYAY Imre: Megye-rendszer hajdan és most. III–IV. kötet, Pest, 1847, Trattner.

PATACHICH József (1831): Szabad királyi Pest városának leírása. Pest.

PATACHICH József (1834): Szabad királyi Pest Városában 1767dik óta választott külső és belső Tanács tagjainak és az 1834dik évben tartott tisztválasztás... jegyzéke. Pest

Pesti adórajstrom = Pesti adórajstrom az 1841/42-es évből. (kézirat, FSZEK)

SCHAMS, Franz: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth in Ungern. Ofen, 1821.

Trattner Nemzeti Kalendárioma az 1830dik esztendőn. Pest

Közgyűlési Írások= ... 1843-ik esztendei ... Magyarországi Közgyűlésnek Írásai I–V, Pozsony, 1844

A felhasznált szakirodalom:

BÁCSKAI Vera (1971): Pénz- és áruhitel Pesten a XVIII. század 2. felében. In TBM XVIII., Bp.

BÁCSKAI Vera (1972): Pest társadalmi és politikai arculata 1848-ban (A választók és a megválasztottak alapján). In TBM XIX., Bp., 283–327.

BÁCSKAI Vera (1988): Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp.

BÁCSKAI Vera (1988.a): Társadalmi változások Pesten az 1830–1840-es években. In Faragó (1988)

- BÁCSKAI Vera (1989): A vállalkozók előfutárai. Bp.
- BENEDEK Gábor (1989): Minisztériumi tisztviselők a dualizmus idején (egyetemi doktori dolgozat)
- BÉLAY Vilmos (1961): Adalékok az ár- és bérvviszonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848). In TBM XIV., Bp., 363–409.
- BÓNIS György (1975): Igazgatás, politika (1790–1848). In: Budapest története..., 427–472.
- Budapest története... = Budapest története III. (szerk: NAGY Lajos), Bp., 1975
- CSIZMADIA (1979) = Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. (közreadja: CSIZMADIA Andor), Bp., 1979.
- Debrecen története 2. 1693–1849. (1981) (szerk: RÁCZ István) Debrecen
- DOMANOVSKY = Magyar művelődéstörténet. V. Az új Magyarország (szerk: DOMANOVSKY Sándor), Bp. én.
- FALLENBÜCHL Zoltán (1963): Pest város polgárainak származáshelyei a kartográfia és a statisztika tükrében (1687–1770). In TBM XV., Bp.
- FARAGÓ (1988) A pest-budai árvíz 1838. (szerk: FARAGÓ Tamás). Fejezetek Budapest múltjából V. Bp.
- FAZEKAS Csaba (1992): Buda város hatósága és tisztviselői a 18–19. században. (szakdolgozat: kézirat az ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszékén)
- FLAXMAYER József (1936): Budapest közigazgatási szervezete és alkalmazottai 1686–1872. Statisztikai Közlemények 79/4.
- GAJÁRY István (1986): A pesti Hupf–Mayerhoffer család. A társadalmi átrétegződés egy tipikus esete a 18–19. században. In Salgótarján 179–184.
- GYÖMREI Sándor (1947): A kereskedelmi tőke keletkezése és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In TBM XII., Bp. 197–279.
- HAJNAL István: Az osztálytársadalom. In Domanovszky 163–20.
- KOMORÓCZY György (1981): A városigazgatás. In Debrecen története 2.
- KOVÁCS Lajos (1943): Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. In TBM X., Bp. 54–118.
- LARSON, Magali Sarfatti: The Rise of Professionalism. A Sociological Analysis. Berkeley, University of California Press
- LENSKI, Gerhard (1955): Status-Crystalization: A non-vertical Dimension of Social Status. In American Sociological Review 1955/19.
- LUKÁCS Móric munkái (1894) I–II. (összegyűjtötte: GYULAI Pál) Bp.
- LYKA Károly: Az otthon művészete. In DOMANOVSKY 589–611.
- MÉREI Gyula (1980): Magyarország gazdasága (1790–1848). In MOT V.
- MOT V. = Magyarország története V. kötet (1790–1848). (főszerk: MÉREI Gyula), Bp. 1980.
- NAGY Lajos (1975): Társadalom (1790–1848). In Budapest története..., 373–426.
- Polgárosodás... (1991)= Polgárosodás Magyarországon. Századvég 1991. 2–3.
- Salgótarján (1986)= Rendi társadalom – polgári társadalom I. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. (szerk: Á. VARGA László) Salgótarján
- SPIRA György (1975): Petőfi napja. Bp.
- Széchenyi (1985)= Széchenyi pesti tervei. (vál: BÁCSKAI Vera és NAGY Lajos), Bp.
- SCHMALL Lajos (1899): Adalékok Budapest székes főváros történetéből. Bp.
- SZÍVÓS Erika (1992): Városvezető elit Pesten a 18–19. század fordulóján. (E kiadványban, 7. old.)
- SZEKFI Gyula (1933): A tizenkilencedik és a huszadik század. (Magyar történet I. kiad. VII. kötet). Bp.
- TÓTH Árpád (1993): A pesti tisztviselőelit a XIX. század első felében, társadalomtörténeti megközelítésben. (szakdolgozat: kézirat az ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszékén)
- TRÓCSÁNYI Zoltán: Új életformák. In DOMANOVSKY 237–283.
- UNGÁR László: Kapitalisztikus gazdálkodás. In DOMANOVSKY 201–237.
- VÁRI András (1991): Parttalan polgárosodás? In Polgárosodás... 60–75.
- VÖRÖS Károly (1975): A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. In Valóság 1975. X. 1–20
- VÖRÖS Károly (1980): A magyarországi társadalom (1790–1848). In MOT V.
- WEBER, Max (1970): Állam, politika, tudomány. Bp.
- WEBER, Max (1989): A politika mint hivatás. Bp. ELTE MKKE Művelődéskutató Intézet
- V. WINDISCH Éva (1961): Az OSZK könyvtárosai a reformkorban. (Adalékok a pesti értelmiség kialakulásához.) In TBM XIV, 409–444.

Rövidítések:

BFL = Budapest Főváros levéltára

TBM = Tanulmányok Budapest múltjából

JEGYZETEK

1. HAJNAL 174. E tanulmány része szakdolgozatomnak, melyet az ELTE BTK történelem szakán 1993 nyarán védtem meg és amelyet a Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány 1993. őszi Új generáció – új gondolat c. pályázatán harmadik díjjal jutalmazott.
2. NAGY (1975) 373–375., és BÁCSKAI (1988. a) 197–198.
3. SCHMALL (1899); FLAXMAYER (1936)
4. VÖRÖS (1975). 8. A bővülés lassúsága az állami közigazgatási szerveknél és a városi önkormányzatoknál is megfigyelhető.
5. BÓNIS (1975), 438–440.
6. A vizsgált korban a legnagyobb botrány 1843-ban volt, amikor 3 tanácsnok, a számvevő és a tanácsi főjegyző veszti el ilyen okokból állását, a kórházi gondviselőt (tkp. a kórház vagyonának kezelőjét) pedig – sikkasztásért – börtönbe is csukják. Egy másik esetben a „hívtelen pénztárt kezelő” adópénztári ellenőrt bocsátják el. BFL 1202. cc. (Test. et Inv.) 2333 AN
7. BENEDEK (1989)
8. A kutatás kezdeményezője és irányítója BÁCSKAI Vera egyetemi tanár volt, akinek ezúton mondok köszönetet. Munkánkról elsőként a Hajnal István Kör rendezvényein számoltunk be. Eredményeink legteljesebb változatai szakdolgozataink – ld. FAZEKAS (1992), SZÍVÓS (1992) és TÓTH (1993).
9. WEBER (1970) 385.
10. WEBER (1989) 16.
11. BÁCSKAI (1989)
12. LENSKI (1955)
13. BFL. IV. 1202. c. Intimata AN. 4972.
14. DORFFINGER (1827), TRATTNER (1830), PATACHICH (1834) és a kor *Adreß-Kalenderjei* ill. SCHMALL. Az 1686 és 1848 közötti városi alkalmazottak teljes névanyagát és pályafutását összegyűjtő Schmall gyakran tévedett, ráadásul nemcsak az egyes hivatali előlépések évét adta meg olykor helytelenül, hanem néhányszor fontos beosztásokat hagyott ki a karrier lépcsőfokai közül.
15. Ismeretes, hogy a korban Pest volt az igazságszolgáltatás központja (Királyi Kúria), de ezen kívül is számos országos hatáskörű intézmény működött a városban kerületi szintű hivatalt. Ld. pl. DORFFINGER (1827) 189–243.; BÓNIS (1975) 452–457., A nem városi alkalmazásban álló tisztviselők száma többszöröse volt a városiakénak. BÁCSKAI (1988) 133–134. Az egyes értelmiségi csoportok számára ld. V. WINDISCH ÉVA (1961) címtárak alapján végzett számítását.
16. BÓNIS (1975) 427., BÁCSKAI (1972), SPIRA (1975) 58.
17. A tisztviselők egy része nem Pesten született, amint az a polgárkönyvből kitűnt (ILLYEFALVI), de a helyben születetteket sem mind a belvárosi katolikus plébánián keresztelték meg (hanem a külvárosok római katolikus templomaiban vagy – más felekezethez tartozók esetén – saját gyülekezetüknél). Továbbá a sikeresen azonosított tisztviselőknél sem mindig rögzítették az anyakönyvben az apa foglalkozását, márpedig a kutatás szempontjából éppen ez az egyik leglényegesebb adat.
18. BFL. IV. 1202. cc. Testamenta et Inventaria
19. A művelődés szempontjait szakdolgozatom itt nem közölt fejezetében vizsgáltam. TÓTH 1993. 57–70.
20. Az Árvahivatal vezetőjének, az „árvagyámnak” 1829-ben öt esztendei fizetésének megfelelő összeget kellett óvadékként letétbe helyezni, a Telekhivatal ellenőrének pedig 2 évit. BFL. IV. 1202. cc. 2605 és 3300. AN.
21. Az egyes hivatalok hatáskörére ld. BÓNIS 438–439., ill. SCHMALL.
22. SCHMALL (1899) 71–72., BÓNIS (1975) 434–435.
23. NAGY (1975) 382.
24. Ez alól csupán két ügyvéd a kivétel, továbbá egy háztulajdonos polgár, ketten (egy kereskedő, ill. egy szűcs) pedig a szószólói posztról, valódi hivatalnoki tapasztalat nélkül kerültek a tanácsba. A két ügyvéd korábban kincstári ügyész volt Pesten, így a város viszonyait jól ismerhették. (Mindketten meg is szerezték a polgárjogot, bár egyikük csak néhány hónappal megválasztása előtt, de ő is már nyolc évvel korábban a városban lakó ügyvédek között szerepel.)
25. A XVIII. század második felében még csak kivételesen választottak jegyzőket a tanácsba, ugyanis – az egykorú tisztújítási jegyzőkönyvek szerint – ezt azok degradálásnak vették. „Műveltségileg és fizetésre nézve” helyzetük romlását jelentette a tanácsba való bekerülés, ezért az a kompromisszum született, hogy jegyzői munkakörük fenntartása mellett címzetes tanácsnokok lettek. SCHMALL (1899) 60.

26. Az összképtől elütő eset a már említett szücsmesteré, akit közel ötven évesen választanak meg a városi polgárság szószólójának, majd néhány évvel később a városi kórház gondnokává nevezik ki. Ezután lesz tanácsnok és ezt a tisztséget betöltve hal meg nyolcvankét évesen. Az ő esete az egyetlen, amikor valakit aktív iparúzból választanak a tanácsba. Jellemző, hogy ő is a vizsgált korszak elején: 1805-ben került be a magisztrátusba.
27. Szintén korunkban semmisült meg a pesti egyetem anyaga is, amely szintén fontos forrása lehetett volna a képzettség kutatásának.
28. SCHMALL (1899) 322–324., ill. BFL. IV. 1303. r. A tisztviselők minősítési könyve.
29. Muskatirovics tanácsnok, aki a délszláv lakosságot képviselhette ekkoriban a városi vezetésben.
30. A kor szóhasználatában az „illír” horvátot jelentett.
31. ... „a magas országos küldöttség” ... [amellelt érvel] ... hogy a szenátori tisztség eddigi előjogának megszüntével még kevesebben szánják rá magukat az effajta hivatalra – olyanok, akik a szükséges és az említett hivatalok megkíván-ta nem közönséges [szellemi] adományokkal vannak fölruházva, és [akik] különösen a jogban járatosak.” A publico-politica deputatio tervezete a városokról (1831). Közli: CSIZMADIA (1979) 162. Az 1843/44-es diétán tárgyalt városi törvénytervezet kikötései között is szerepel a szakértelem (369. paragrafus). Közgyűlési Írások 100. (1844. február 3.)
32. A korabeli egyetemi rendszerben a bölcsészkar a három másik kar számára nyújtott előképzést.
33. A német nyelvű szöveg kifejezései: Comtabilität, Rationerie, Staatsrechnungs–Wissenschaft, Rentabilität, Cassa–Prüfung.
34. Az ő esetükben a konkrét műszaki szakágot is megtudjuk: a számtan és a mértan ismeretétől a hidraulikáig, a föld-mérésig, a talajtanig és a szabadkézi tereprajzolásig terjedt vizsgákkal igazolt tudásuk.
35. A házassági anyakönyvek adatai között olyan eset is található, amely szerint a leendő városi tisztviselő még joghall-gató korában megházasodik. *Dorffinger* a Pesten praktizáló ügyvédek között hat városi tisztviselőt is felsorol. Szintén ő említi meg, hogy 1827-ben Havas főügyész dékánja, Pajkoss aljegyző pedig titkára volt az egyetem jogi karának – mindketten jogi doktorként.
36. Szívós (1992) 3.
37. Vö. HAJNAL István egy utalásával, mely szerint „... a tanácsban is mindinkább tért hódít a magasabb képzettség, ter-mészetesen a jogászi. Pesten 1822-ben már egy volt mesterembert kivéve csupa jogászból, vagy a városi irodában felemelkedettből állott a tanács.” Összehasonlításként Szeged esetét említi, ahol „az 1830-as évekig még túl-nyomóan gazdák és iparosok a tanácsosok. Kisebb nemesek is szívesen helyezkednek el a városi előljáráóságban, sőt néhol hagyományos arányszám alakul ki polgári és nemesi tagok között.” HAJNAL 176. A Debrecen történetét bemu-tató monográfia a városi igazgatásról szóló fejezete nem foglalkozik a tisztviselők szakszerűsödésével, származásá-val. KOMORÓCZY (1981) 216–234.
38. A mézárásoké a legjövödelmezőbb mesterségek közé tartozott országzerte. ld. BACSKAI (1988) 86–88. Az 1841-es pesti adókönyv is a legmagasabb adókulcsú kézműves mesterségek között sorolja fel. ld. Pesti adólajstrom.
39. Főként a vagyoni vizsgálatnál okozott gondot, ha az egyes tisztviselők esetében halálukkor felvett leltárából kapott adatokat pl. mások apjával kellett összevetnünk.
40. A hagyatékok levéltári jelzeteit a továbbiakban csak abban az esetben adjuk meg a lábjegyzetben, ha anélkül a szövegből nem lenne egyértelmű, hogy kinek a hagyatékáról van szó. A többi esetben (tehát ha nevet is említettünk) a Függelékben közölt lista segítségével lehet a hagyatékok jelzetét visszakeresni.
41. VÖRÖS (1975) 3.
42. BACSKAI (1988.a) 201.
43. A város visszafoglalása kora óta Pesten élő Pisztory család három tagja is szerepel a listán, hét másik pedig kétszer, ezen belül a keresztnév is azonos háromszor, de a Schmall–féle lista szerint nem azonos személyekről van szó. Megjegyzendő, hogy amely esetekben kiderült, hogy a két személy apa és fia volt és az előbbi magas posztra jutott, a fiú – a szabályokkal összhangban – valóban csak apja halála után kezdte meg hivatalnoki pályafutását.
44. A családfát ld. a Függelékben.
45. Gajár (1986)
46. A bevándorolt tisztviselők (ill. őseik) származáshelyei lényegében egybeesnek azokkal a tartományokkal, amelyeket Fallenbüchl Zoltán említi a teljes városi polgársággal kapcsolatban. FALLENBÜCHL (1963)
47. Bár ez azzal is összefügghet, hogy a hivatalnoki pálya a kézműves mesterségekhez képest lassabb egzisztencia-teremtést ígért. A házassági anyakönyvek tanúsága szerint ugyanis nem ritka, hogy a tisztviselők harminc év felett, esetleg nyolc-tíz szolgálati év letöltése után nősülnek.
48. A reformkori Pesten a születési anyakönyvek szerint a tisztiorvosok mind nemesek voltak.

49. Az adatok alapján apja valószínűleg báró feldegyi Fellner András, akinek rokonai között helytartótanácsi tisztviselőt, katonatisztet találunk. (NAGY Iván, ill. pesti születési anyakönyvek).
50. Vukovich alighanem abból a Délvidéken és a Partiumban birtokos családból származott, amelyből az 1849-es kormánybiztos Vukovich Sebő is.
51. Az apa más esetekben is vármegyei, kerületi vagy országos tisztviselő volt, pl. Khór Károly apja és id. Dulitzky József a Kamara hivatalnokai voltak. (ld. a pesti házassági anyakönyveket)
52. A források alapján gyakran nehezen dönthető el, hogy ki volt nemes. A tisztviselőlisták egységes címeket használnak (a német nyelvű címtárakban mindenki, még a gyakornok nevében is szerepel a von, a levéltári fizetésjegyzék viszont az összes tisztviselőt *Dominus*nak nevezi). Az anyakönyvek ezzel szemben következtetleneek: a különféle foglalkozási és rendi státusú személyeknél felváltva fordul elő a *nobilis, egregius, Dominus/Herr, Spectabilis Dominus* stb. cím. Valószínűnek tűnik, hogy a város tisztviselőinek járt a *Dominus/Herr* cím, ha azonban nemesek lettek, inkább „*nobilis*nak” nevezték magukat. A hagyatéki iratok alapján úgy látszik, hogy haláluk idején a tanácsnokok és a főjegyző is nemesek voltak, az írnokok és a szakhivatali beosztottak viszont általában nem.
53. A nemességre, nemesítésre vonatkozó adatok nagyrészt KÖSZEGITŐL (1899) valók, aki felsorolja a vármegye nemes családjait és közli a nemeslevél és a címerpecsét forrás helyét (Pest Megyei Levéltár, „Királyi könyvek”). Mivel többnyire a családnév mellett nem említ sem keresztnévet, sem évszámokat, adatai személyek azonosítására alig használhatók. Egyes, ritka hangzású nevek esetében így is valószínűsíthető az általa említett családok azonossága a tisztviselőkével. A nemessé válás kínálta további karrierlehetőségekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy PATACHICH (1834) szerint a tisztviselők szerint hatan is táblabírók voltak (köztük Pest vármegyében Makk városbíró, Boráros volt városbíró, Havas és Korherr tanácsnokok). Havas városbíróságát követően a Helytartótanács tanácsosa, Steinbach pedig udvari tanácsos lett.
54. KEMPELEN, Pallas.
55. NAGY (1975) 525–526.
56. LARSON 3.
57. SCHMALL (1899) 247.
58. LUKÁCS (1894) 83., BÁCSKAI (1972)
59. Közülük Pintér György sziráki születésű ügyvéd tanácsnok volt, vejét Szloboda Mihályt apósa halálának esztendejében választották szenátorra (előtte néhány évig a városi ügyészségen viselt hivatali), Erhard Antal pedig Degen városi mérnök segédje, helyettese, majd utódja lett.
60. NAGY (1975) 397. A jelek arra utalnak, hogy a tanács választásával kapcsolatban létezett egy íratlan szabály, mely szerint a két legnagyobb felekezeti kisebbséget (a görögkeletieket és az evangélikusokat) mindig képviselte egy-egy tanácsnok. Így „örökölhette” Pintér György posztját veje, Szloboda Mihály; és az évtizedekig szenátor Damianovics mellett az idős Radoicsics kórházgondnok mellett így válhatott városi főügyész a fiatal Milinkovicsból.
61. Elképzelhető, hogy a név a család ősi mesterségére, a halászatra utal. (Piscator latinul halászt jelent.)
62. Pl. az 1860-as évek hat tanácsnokának vezetékneve azonos reformkori szenátorokéval.
63. WEBER (1989) 10–17.
64. UNGÁR 209–212.; BÉLAY (1961) 364.
65. MÉREI (1980) 311., ld. még. GYÖMREI (1957) 245.
66. Az érc- és a papírpénz viszonya radikálisan eltolódik egymáshoz képest: 1796-ban még 100 1/4 a váltás, 1800-ban 115, 1806-ban 175, 1809-ben 315, 1810-ben 469, 1811 elején viszont hirtelen 833. Ezt a folyamatot próbálja megállítani a bécsi pénzügyi politika, amikor az addigi papírpénz értékét ötödrésztére devalválja, egyidejűleg pedig az addigi konvenciósi ezüst forint (CM) mellé új pénzegységet vezet be: a bécsi értékű (WW) váltócédulát, a papírforintot. SZEKFŰ 43–44. A második (1816-os) devalváció során ezek váltási kurszusát rögzítik 1:2,5 értékben.
67. BFL. IV. 1202. cc. 1121 AM.
68. GAJÁRY (1986) 184. – Tudni kell azonban, hogy a két pénzegységet sokáig használták egymás mellett – az 1830-as évek első felében a kifizetett számlákat ezüstforintban fejezték ki, a hagyatéki leltárban az összegzésénél már váltóforintban számoltak. Ez azt jelzi, hogy a fémpénz a készpénz forgalomban megtartotta szerepét, csak hivatalos számítási egységként használták a WW forintot. Néhány esetben a forintértéknél nem tüntették fel az iraton, hogy melyik pénznemben értendőek az értékek – ezeket külön jelezni fogjuk.
69. SCHMALL 101., ill. Madedl János hagyatéki iratai.
70. Pesti Hírlap (1845. július 13.)
71. SCHAMS (1821) adatát idézi BÉLAY (1961) 389.
72. Az 1847-es adatokat SCHMALL (1899) is közli, egykorú forrásként pedig PALUGYAY.

73. Mind a városokkal, mind pedig a vármegyékkel történő összehasonlítást PALUGYAY 1847-es adatai alapján végeztük el.
74. Az adat forrása PALUGYAY munkája. Egy öl fa metrikus egységben kifejezve 0,8–1 tonnának felel meg.
75. Vö. BÉLAY (1961) 383. és 386.
76. Krausz János telekhivatali ellenőr halálakor 1839-ben a mintegy 2600 forintos aktívum mellett is 3200 forintnyi deficit maradt. – BFL IV. 1202. cc. 3300 AN.
77. BÉLAY (1961) 385. Egy Szilézia történetét vizsgáló kutatás szerint ott a tisztviselők keresetének a fizetésnél nagyobb hányadát tette ki a „mellékesek” aránya.
78. A hagyatéki leltárakkal kapcsolatos – óvatosságra intő – módszertani megfontolásokra ld. BÁCSKAI (1988.a) 220–221.
79. Ezek összegét közli: BÁCSKAI (1988.a) 222.
80. Az 1731-es Laffert-féle statutum elrendelte, hogy számadásra kötelezett állásra csak háztulajdonos polgár választható. Ezt a döntést akkor azzal indokolták, hogy így nem kell házbér hozzájárulást fizetni a tisztviselő számára, ugyanakkor az is világos, hogy így az óvadékhoz hasonló garanciát kapott a város a tisztviselő visszaélése esetére. Az 1830-as években az egymással sógori kapcsolatban álló Khor telekbíró és Schrantz adóhivatali ellenőr a belvárosi Magyar utca környékén birtokoltak házat.
81. Pl. a BFL IV. 1202. cc. 4564 AN. jelzeten.
82. A hagyatéki forrásanyagból gyűjtött adatok értékének (reprezentativitásuk hiányából fakadó) viszonylagosságát mutatja, hogy az egykorú forrás adatai szerint, amely ugyanarra az évre felsorolja a mintegy 4300 helyrajzi számmal ellátott pesti telek és ház tulajdonosát és a pesti tisztviselők lakóhelyeit, a mintámban is szereplő 75 tisztviselő közül összesen 19 lakott saját házában, apjánál vagy feleségénél (az apóstól örökölt házában). – DORFFINGER (1827). Ez még nem feltétlenül jelenti azt, hogy nem is volt Pesten házuk, de nem is valószínű, hogy háztulajdonnal rendelkező hivatalnokok házbért inkább fizettek volna másnak. – Az itt látott kép különösen meglepő, ha a megelőző századfordulós állapotokkal hasonlítjuk össze, amikor a legtöbb városi tisztviselő birtokolt házat Pesten.
83. A városban az árvízét követő éveket tekintik a társadalmi rétegek közötti szegregálódás kezdetének. Bácskai (1988.a) 197.
84. BFL. IV. 1202. cc. 4564. AN.
85. Összehasonlításul: Hupf tanácsnok két belvárosi házában telkei ekkoriban négyszögölenként 20 forintot értek.
86. SZÉCHENYI 165.
87. Ennek hagyományára ld. BÁCSKAI (1971) 165.
88. BFL. IV. 1202. cc. 2605 AN.
89. A vizsgált korban két részvény vásárlása volt a „divat”, amit reprezentatív céllal a társadalmi presztízstre törekvő nemesek és értelmiségiek vásároltak. BÁCSKAI (1988); GYÖMREI (1957) 246.
90. BÁCSKAI (1971) 167.
91. NAGY (1975) 421. Az özvegy az elhunyt tisztviselő évi fizetésének egynegyedét kapta.
92. BFL. IV. 1202. cc. 825 AN.
93. VÁRI (1991) 67.

FÜGGELÉK

A TISZTVEISELŐK LAKÓHELYEI

1 Makk	bíró	Belváros	71	Hal tér
2 Boráros	tanácsnok	Belv.	43	Régi Posta u.
3 Weidinger	tanácsnok	Belv.	372	Szeminárium u.
4 Damianovits	tanácsnok	Belv.	7	Kis Híd u.
5 Koller	tanácsnok	Belv.	606	Gránátos u.
6 Vukovich	tanácsnok	Terézv.	526	Ország út
7 Komlósy	tanácsnok	Belv.	643	Nagy Híd u.
8 Seeber	tanácsnok	Belv.	396	Tanácsház tér
9 Morlin	tanácsnok	Lipótv.	18	Mária Dorottya u.
10 Szepessy	tanácsnok	Lipótv.	9	Mária Dorottya u.
11 Szloboda	tanácsnok	Belv.	691	Mészáros u.
12 Eichholtz	kapitány	Lipótv.	17	Mária Dorottya u.
13 Eisner	tanácsnok	Belv.	14	Kéz u.
14 Hupf	tanácsnok	Belv.	445	Keckeméti u.
15 Bernáth	főjegyző	Lipótv.	200	Harmincad u.
16 Gónitz	főjegyző	Belv.	27	Régi Posta u.
17 Szén	aljegyző	Belv.	31	Régi Posta u.
18 Pajkos	aljegyző	Belv.	258	Lipót u.
19 Vojdisek	aktuárius	Lipótv.	191	József tér
20 Benkótz	aktuárius	Terézv.	1030	Kék Kakas u.
21 Havas	főügyész	Belv.	58	Tanácsház tér
22 Tretter	alügyész	Belv.	418	Váci u.
23 Milinkovics	tb. ügyész	Belv.	407	Zsibárus u.
24 Kanitser	tb. ügyész	Lipótv.	414	Váci u.
25 Pisztory J.	iktató	Lipótv.	12	Mária Dorottya u.
26 Görög	iktató	Lipótv.	336	Templom tér
27 Heller	levélt.	Belv.	243	Lipót u.
28 Klepecz	allevélt.	Józsefv.	1172	Öt Pacsirta u.
29 Langer	kiadó	Belv.	639	Nagy Híd u.
30 Krahl	írnok	Belv.	58	Hal tér
31 Bulla	írnok	Belv.	85	Hal tér
32 Schiffter	írnok	Belv.	463	Magyar u.
33 Miskolczy	írnok	Terézv.	776	Gyár u.
34 Mocsonaky	járolnok	Belv.	85	Hal tér
35 Patisz K.	járolnok	Belv.	73	Duna u.
36 Neumayer	járolnok	Belv.	9	Duna u.
37 Grossinger	járolnok	Lipótv.	330	Három Korona u.
38 Pisztory L.	gyakornok	Belv.	608	Gránátos u.
39 Lohr	gyakornok	Józsefv.	1160	Öt Pacsirta u.
40 Medvenics	gyakornok	Belv.	367	Aranyvarró u.
41 Kálóczy	gyakornok	Belv.	359	Kereszt u.
42 Ságody S.	gyakornok	Belv.	649	Nagy Országút u.
43 Windhager K.	gyakornok	Belv.	497	Zöld Kert u. (?)
44 Bartay	gyakornok	Belv.	84	Hal tér
45 Hepp	gyakornok	Belv.	549	Hatvani u.
46 Launer	gyakornok	Belv.	306	Bástya u.
47 Madedl	gyakornok	Belv.	684	Nagy Országút u.

48 Pfeiffer	gyakornok	Ferencv.	109	Soroksári u.
49 <i>Lechner</i>	gyakornok	Terézv.	540	Király u.
50 <i>Rottenpiller</i>	gyakornok	Ferencv.	94	Új Piac tér
51 Kovátsy	gyakornok	Belv.	487	Zöld Kert u. (?)
52 Hoch	gyakornok	Terézv.	926	(Nagy) Mező u.
53 Gruber	számvevő	Belv.	483	Magyar u.
54 Schuhmayer	számtiszt	Terézv.	347	Síp u.
55 Seean	számtiszt	Terézv.	270	(Kis) Mező u.
56 Pruzsinszky	adószedő	Belv.	555	Új Világ u.
57 Schranz	adóell.	Belv.	474	Magyar u.
58 Patizs J.	kamarás	Belv.	249	Kalap u.
59 Köhr	kam. ell.	Belv.	512	Cukor u.
60 Dulitzky	kam. seg.	Terézv.	515	Rumbach u.
61 Geming	árvagyám	Belv.	89	Hal tér
62 Pullmann	alárv.gy.	Terézv.	91	Kerepesi u.
63 Lehner	gyakornok	Terézv.	586	Pacsirtamező u.
64 Müller	gyakornok	Belv.	595	Hatvani u.
65 Kohr	telekbíró	Belv.	490	Zöld Kert u. (?)
66 Kraus	segédje	Terézv.	1016	Király u.
67 <i>Patacsich</i>	gyakornok	Józsefv.	1163	Ót Pacsirta u.
68 Degen	mérnök	Belv.	655	Nagy Országút u.
69 Windhager Antal	gazda	Terézv.	344	Síp u.
70 Glasz	algazda	Belv.	619	Szervita tér
71 Pistory J.	alkapit.	Terézv.	1057	Király u.
72 Szilva	aktuárius	Belv.	552	Új Világ u.

Jelmagyarázat:

- a pályájuk során tanácsnökká választott tisztviselők nevét kurzívan szedtük
- a vastagított városrésznevek a tisztviselő vagy közeli családtagja házbirtoklását jelzik
- a negyedik oszlopban szereplő számok a városrészek helyrajzi számai

A TISZTVISELŐK ÉS HOZZÁTARTOZÓIK HAGYATÉKI IRATAI

BFL. IV. 1202. cc. Testamenta et Inventaria:

Beck Mihály	1328 AN.
Boráros János	1831 AN.
Damianovics György	141 AN.
Degen Jakab	364, 2394 AN.
Eichholtz János	711, 784, 1832 AM., 5361 AN.
Eisner Alajos	1536, 2568 AM.
Fellner Benedek	942 AM., 443 AN.
Fetter Antal	572 AN.
Gemming Ferenc	1092 AM., 2605 AN.
Gónitz Ferenc	4302 AN.
Graffberger Antal	1383 AN.
Grossinger József	139, 624, 2439 AN.
Hoffer Károly	3372 AN.
Hoffmann Antal	780 AN.
Hummel József és Gáspár	332 AM.
Hupf Mihály	2790 AN.
Khor István, Dulitzky József	350, 665 AM., 2333 AN.
Klepecz István	1678 AN.
Kollmann Károly, Pruzsinszky Endre	1690 AM., 3754 AN
Komlósy Antal	1121 AM., 1962 AM.
Kráhl József	3548 AN.
Krausz János	(?: 820 AM.,) 1522., 3300 AN.
Langer Márton	1630 AN.
Launer János	1112 AN.
a Laszkár-utódok	472 AM., 656 AM., 986 AM., 1022 AN., 2001 AN., 4082 AN. 4541 AN., 4601 A
(Kanitscher János, Medvenics Ferenc, Muzsik János, Patacsik József)	
Lohr András	2596 AN.
Madedl János	825 AN.
Makk Antal	2325 AN.
Miskolczy József	520 AN.
Morlin Imre	1754 AN.
Pintér György	2504 AN.
Pisztory Jakab	3618 AN.
Pisztory László	2493 AN.
Pullmann György	728, 4564 AN.
Radoitsits Demeter	1987 AN.
Rottenbiller Lipót	798 AN.
Röhmisch Lipót	2751 AN.
Seeber Károly	2692 AN.
Steinbach Ferenc, Hepp Antal	1461 AM.
Szilva Ferenc	2404 AN.
Tretter György	2287 AN.
Vukovich Mihály	1279 AN.

BFL. IV. 1202. cc. Intimata:

Milinkovits Mihály	11491 AN
--------------------	-----------------

A **kiemelt** jelzet alatt megtalálható iratok a tisztviselők saját hagyatékait tartalmazzák.

**PEST ÉS NÉHÁNY MÁR SZABAD KIRÁLYI VÁROS
TISZTVISELŐI FIZETÉSEINEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA (1847)**

forrás: Palugyay: Megye-rendszer hajdan és most. Pest

	Pest	Buda	Pozsony	Szeged	Debrecen
polgárm.	800 2 öl fa	600	420 + 9 öl bükkfa + 5 erdei csomó fa	600	600
bíró	ua+ua	600	ua+ua	600	600
kapitány	700	500	500	500	500
alpolg.	700				
alkapit.	1.: 450 400	360		300	300
tanácsnok	(12) 600	(9) 400	(10) 400	(9) 400	(10)400
főjegyző	tan: 600 tvsz:600	500 400	500	500	600
aljegyző	1.: 400 2.: 400 3.:350–300	(2) 300	300	1.:300 2.:200	(2) 300
főügyész	500	300	200	280	200
alügyész	(2) 400 3.:300	250	100	230	150
iktató	400–350	300–250		300	
levéltár	500–350	300	400	300	
kiadó	400	300		250	300
írnok	(6) 250	(6) 200	250–200	100–150	(9) 120
járulnok	(16) 200				
gyakornok	(2) 150		120 (díjnok)		
szószóló	600	200		150	300
számvevő	600	500	400	500	300
számtiszt	500–400	400		400	200
írnok	300	300			
pénzt.	600	500		500	300
ell.	500	400		300	200
kamarás	600	500		500	300
ell.	500	400		200–300	200
gyámatya	600	400		300	300
ell.	500	250		200	200
telekbíró	400	360		300	
ell.	300	220			
Szegődíttek:					
mérnök	1.:400 2.:300	300		300	400
gazda	1.:400 2.:300			(2)	130
főorvos	(5) 300			400	400-300
sebész	200-200			(3)200-150	(2) 100
Fizetett egyének száma:	426	284			
Választott polgárok száma:	124	84			

Zárójelben az azonos fizetést kapó beosztottak számát, sorszámokkal pedig az azonos beosztású, de más rangú és fizetésű tisztviselőket jelöltük.

**PEST, BUDA, POZSONY VÁROSOK ÉS A MEGFELELŐ VÁRMEGYÉK
TISZTVISELŐI FIZETÉSEINEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA (1847)**

forrás: Palugyay: Megye-rendszer hajdan és most. Pest

	Pest	Buda	Pozsony	Pest vm.	Pozsony
vm.					
polgármester	800	600	600		
	+2 öl fa		+9 öl bükkfa +5 erdei csomó fa		
bíró	ua+ua	600	ua+ua		
<i>főispán</i>				1500	420
<i>alispán</i>				1.: 800	800
				2.: 400	400
kapitány	700	500	500		
alpolg.	700				
alkapit.	1.: 450	360			
	400				
tanácsnok	(12) 600	(9) 400	(10) 400		
főjegyző	tan: 600	500	500	(2) 600	600
	tvysz:600	400			
aljegyző	1.: 400	(2) 300	300	1.:300	300
	2.: 400			2-3.:200	200
	3.:350-300			4.: 150	
főügyész	500	300	200	(2) 400	300-250
alügyész	(2) 400	250	100	(2) 200	200
	3.:300				
iktató	400-350	300-250			
levéltár	500-350	300	400	300	300
kiadó	400	300			
írnok	(6) 250	(6) 200	250-200		
járolnok	(16) 200				
gyakornok	(2) 150		120 (díjnok)		
szószóló	600	200			
számvevő	600	500	400	400	200
számtiszt	500-400	400		300	
írnok	300	300			
pénzt.	600	500		600	600
ell.	500	400		200	200
kamarás	600	500		400	300
ell.	500		400		
gyámatya	600	400			
ell.	500	250			
telekbíró	400	360			
ell.	300	220			
Szegődötték:					
mérnök	1.:400	300		(2) 400	400
	2.:300				
gazda	1.:400				
	2.:300				
főorvos	(5) 300			500-300	600
sebész	200-200			(6) 222	200-133
Fizetett egyének:	426	284			
Választott polgárok:	124	84			

A TISZTVISELŐK SAJÁT HAGYATÉKA
(pengőforintban számolva, kerekítve)

	a halál éve	aktívum	levonások után ¹
Tölgyessy János polgármester	1844	89830	76%
Seeber Károly polgármester	1838	46560	71%
Hupf Mihály tanácsnok	1838	38990	55%
Hoffmann Antal tanácsnok	1824	17140	94%
Morlin Imre tanácsnok	1832	13890	85%
Szilva Ferenc Kap. H. aktuárius	1836	11775	96%
Hoffer Károly járulnok	1842	5084	81%
Makk Antal városbíró	1836	3170	60%
Gemming Ferenc árvagyám	1836	2820	46%
uó. az „igazítás” után ²	1838	3900	- 2%
Krausz János Tel. H. ellenőr	1839	2575	- 125%
Beck Mihály Kam. ellenőr	1824	2110	- 123%
Klepecz István allel.	1832	2045	40%
Röhmisch Lipót járulnok	1838	196	- 180%
Kráhl József allel.	1843	50	- 2000%

A TISZTVISELŐ KÖZELI HOZZÁTARTOZÓINAK HAGYATÉKA

Steinbach városbíró apja	1807	316010	97%
Grossinger főjegyző apja ³	1811	84470	97%
Morlin tanácsnok húga anyja	1838 1839	34727 31390	85% 91%
Tretter városbíró szülei	1834	19100	85%
Dulitzky Adóh. ellenőr apja	1836	18300	- 14%
Fetter kórh. ellenőr apja	1817	16220	91%
Makk városbíró nővére	1825	6200	
Pullmann árvaatya ö. anyja	1823	3720	97%
Fellner polgármester özvegye	1835	8900	99%
Pintér tanácsnok özvegye	1834	7690	97%
Pisztory J. tanácsnok ö. anyja	1836	5470	96%
Launer írnok anyja	1833	4575	50%
Launer írnok apja	1823	3400	64%
Lohr írnok apja	1825	3360	40%
Pruzsinszky számtiszt felesége	1844	890	24%
Medvenicz járulnok apja	1826	354	- 507%

1. Az aktívum százalékában

2. A hagyaték felvétele után jelentkezett több hitelező, ezért szükséges volt a kiigazítás (*Recification*).

3. Pénzegység ismeretlen

ÁRPÁD TÓTH

*THE RELATIONSHIP BETWEEN OFFICIAL PROFESSIONALISM
AND THE CONTINUATION OF FEUDAL EXAMPLES*

SUMMARY

The work attempts to analyze the socio-historical process of professionalization among Pest's officials during the second quarter of the 19th century, on the eve of the bourgeois revolution, and the period just prior to the town's becoming the capital and a modern urban metropolis.

The city's administrative representative from among the official elite is described, demonstrating his gradual progress and increasing duration of service before gaining membership in the Senate, showing clearly, in a Weberian sense, the rise of bureaucratic rationalization. There is also some data on the educational profile of the officials that imply an emerging professionalization. However, the continued pursuit of some feudal social patterns, i. e. the tendency among officials in Pest to emulate the nobility in social status, both to become a nobleman and to marry within the nobility, reflect a traditional view on social intercourse. The economic strategy they represented also implies an attitude characterized mainly by the need for security rather than risking for profit.

The predominant historical references analyzed by the author are inventory lists recorded after the death of an official.

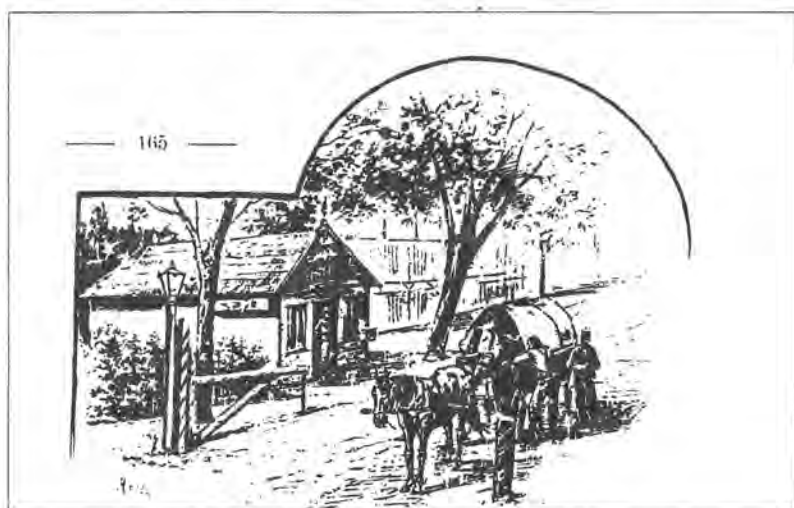
FABÓ BEÁTA

A BUDAPESTI VÁMVONALRENDSZER VÁLTOZÁSA A XIX–XX. SZÁZADBAN

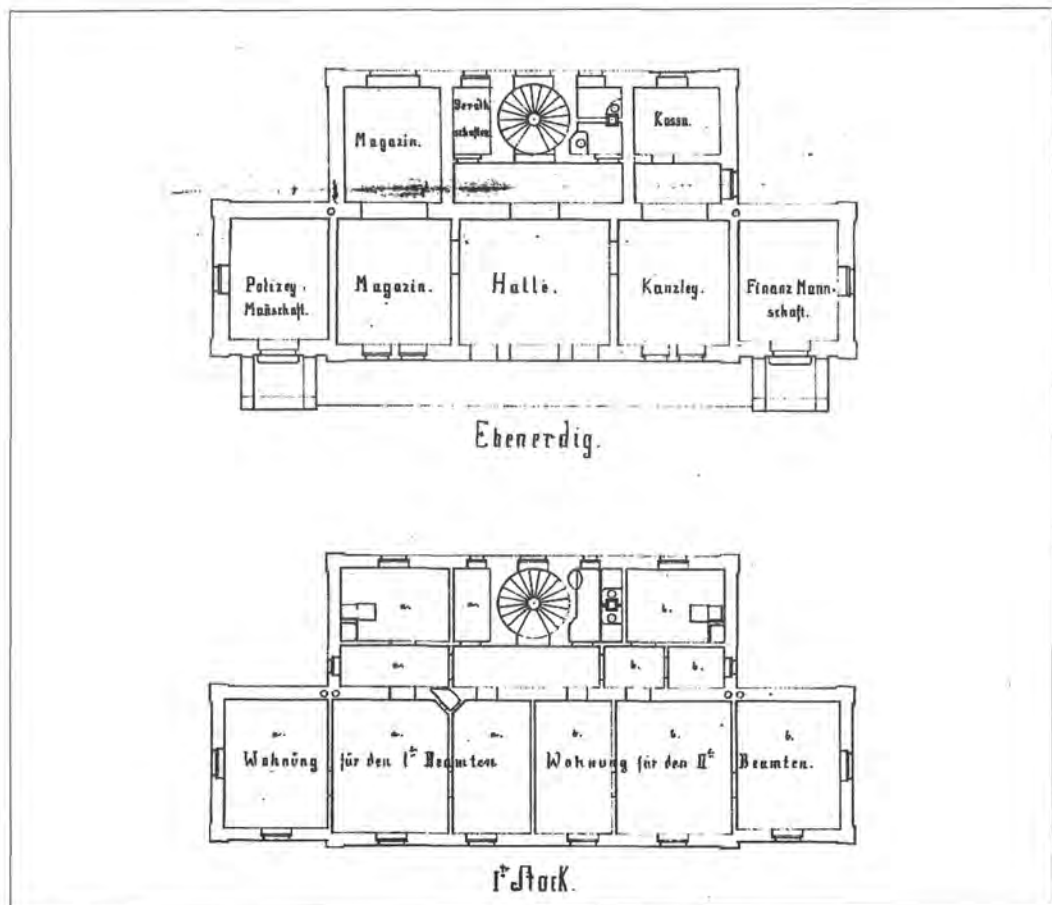
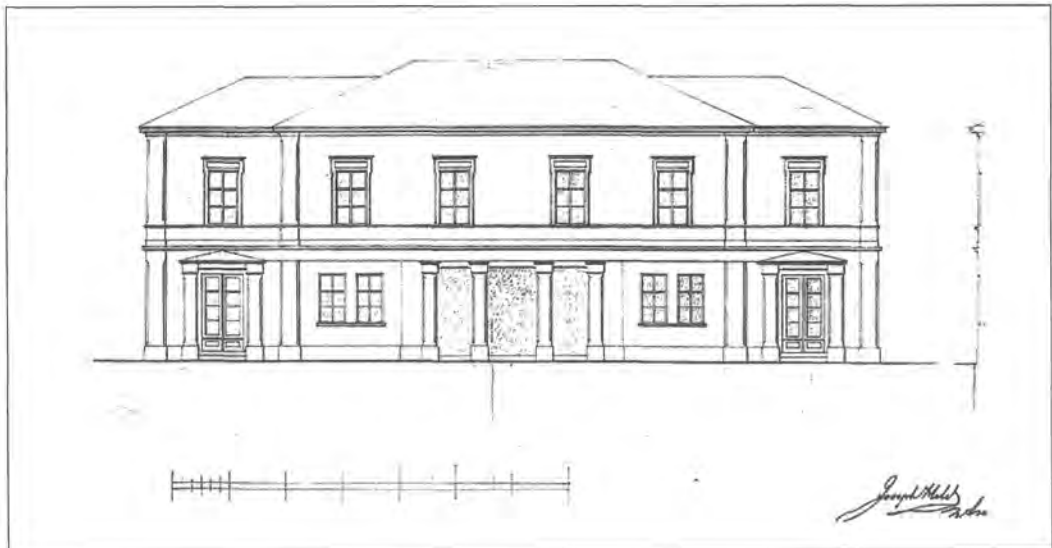
Egy város határain belül a polgárok a mindenkori tulajdonosnak (földesúr, egyház, város) adót fizettek területeinek használatáért, a szolgáltatásokért és az ott folytatott különféle tevékenységek után. A városon kívülről érkező áru- és járműforgalomért a városba való belépéskor kellett vámot fizetni, pl. a kereskedelem részére történő területhasználat, vagy a járművel történő úthasználat, stb. címén. A vámvonal jelzésére természetes és mesterséges határok (várfal, vasúti töltés, természetes árok, mesterséges árok, stb.) szolgáltak, határjelekkel ellátva. A bevezető utak mentén ellenőrző pontokat (őrhelyeket) állítottak fel – egyszerű fabódétól kezdve a nagyméretű téglalapú épületig – (1. és 2. kép) és az őrhelyek között őrk cirkáltak. Az őrk ellenőrizték a városba behozott árut. A beutazó az elvámolt áru, illetve a befizetett összeg után igazolást (cédulát, bárcát, stb.) kapott, amely alapján befizethette a vámot – helyben vagy más kijelölt helyen – illetve ha már a befizetés megtörtént, igazolhatta azt.

A VÁROSI VÁM ÉS FOGYASZTÁSI ADÓ SZEDÉSÉNEK SZABÁLYOZÁSA

Az 1850 és 1853 között hozott császári patens és pénzügyminiszteri rendeletek megteremtették a városi vám- és a fogyasztási adó részletes, törvényes szabályozásának alapelveit. Szabályozták a vám- és fogyasztásiadó-köteles árukategóriákat megfelelő, táblázatos árszabással, lehatárolták a

1. Vámház(ikó) XIX. századi ábrázolása. ([Jásznigi Sándor]: *Budapest in Wort und Bild*, Hrsg. v. Oscar v. Krücken, Berlin, Intern. Allgemeine Verlagsgesellsch. 1899, 165.)

2. Pesti vámépület terve Hild Józseftől 1837-ből (BFL, SzB 19 097/b)

vám- (fogyasztási adó) területet és megteremtették a szervezeti működés alapszabályait. Ezt az alapvető sémát használták a továbbiakban, – mintegy száz éven keresztül – egészen a vám- és fogyasztásiadó-rendszer 1950-ben történt megszüntetéséig.

Első lépésként 1850-ben a pénzügyminisztérium ideiglenesen felállította a cs. k. pénzügyőrséget. Ennek elsődleges feladata a csempészet megakadályozása, vagyis a vámvonal és a bevezető utak őrzése, a cirkálás stb. volt, továbbá a rendszabályok betartásának ellenőrzése.¹ 1851 március elsején vezették be az ország egész területére az állami fogyasztási adót.² A községekbe behozott áruk utáni díjszabás kilenc – bor- és húsfélére vonatkozó – árutételből állt és három fizetési kategóriát állított fel a községek (városok) lakosságának számától függően. A község területére beszállított sör és szesz, valamint a tranzitáru után nem kellett fogyasztási adót fizetni. A rendelet kimondta, hogy az adót a község határon az áru bementése alapján szedik be, s az adó befizetője ezután fizetési jegyet (adójegyet) kap. A beszédés a pénzügyigazgatóság vagy államkincstár kirendeltsége által, szabad egyezkedés vagy haszonbérbeadás útján történt.

Ez a rendelet Pest-Budát zárt várossá nyilvánította, ami azt jelentette, hogy a közigazgatási határon belüli terület a fogyasztási adó beszédése szempontjából két részre (beszedési körre) – zárt és nyílt területre – oszlott.³ A zárt területet a fogyasztásiadó-vonal (zárt vonal) határolta le a sűrűbben és a ritkábban lakott területek találkozásánál. A város zárt területére a vám- és adóköteles tárgyakat csak meghatározott pontokon lehetett behozni.⁴ Pesten és Budán a főbb bevezető utakon öt-öt helyen, valamint a Lánchídon, s természetesen vasúton. Pesten a váci, kerepesi, kőbányai, üllői és soroksári úton (vonalon), Budán pedig a szentendrei, („a kaszárnya mellett vezető úton”), a bécsi vonalhoz vezető úton a („Kerek-hez címzett fogadónál”), a Laszlovszky (későbbi budakeszi), budaörsi és promontori vonalon. Ezekben a helyeken régebben is vámhelyek működtek, de a folyamatos zárt vonal (fogyasztásiadó vonal) csak ekkor jött létre. A belépesi pontokon a pénzügyminisztérium cs.k. adóhivatalokat állított fel. A behozott árut a pontokon be kellett jelenteni és az utána járó adót (vámot) helyben kifizetni. Az adóvonalon (vámhatáron) beérkező polgár kétfelé adózott: az állam részére fogyasztási adót, a város részére pedig fogyasztási adópótlékot, azaz városi pótlékot fizetett (3. kép). A pénz beszédését az adóvonalhivatal végezte, mind az állam, mind a városok részére. A városok ezért bizonyos díjat fizettek az állam részére, mely kötelezettség a fővárosra nézve megszűnt az egyesítés után, 1875-től. Cserébe a főváros biztosította a szükséges helyiségeket, a vámpépület külső fenntartását és fedezte a vámárkok, sorompók előállításai és fenntartási költségeinek 40 %-át.⁵

Az állam kétféle áru (a bor és a hús) behozatala után vezetett be fogyasztási adót. A város részére fizetendő helybéli illeték eddig is létezett, ekkor azonban részben megváltozott. A kövezetvám és budai vízvám továbbra is fennmaradt, de az eddigi bor, must, ecet, ürmös, égetett szeszestialok, accisa, kórházi illeték⁶ és darabpénz helyett városi fogyasztási adó pótlékot vezettek be. Kövezetvámot és vízvámot kellett fizetni a beérkező üres és megrakott szekerek, állatok és a Budára érkező, felfelé vontatott vízi járművek után. Ez utóbbi adóbevétel az utak fenntartását, karbantartását szolgálta! (4. kép). A bor, a szesz, a sör, a hús és a tűzifa behozatala után pedig még további, a fogyasztáshoz kapcsolódó pótlékdíjak befizetése is kötelező volt. A rendelet foglalkozott a vámmentességgel is, ezt a katonai és kincstári szekerek, valamint a pest-budai polgárok, (adózők és lakosok) élvezték.

1852-ben Pest és Buda között megszűnt az adóvonala, vagyis a két város egyesített adóterületé vált. Egy évvel később pedig már megszületett a fogyasztási adó vonal nyomvonalának pontos leírása is,⁷ mely a zárt város területét egyértelműen lehatárolta. Tovább pontosították a vízi úton érkező vámköteles áruk kezelését is.

Az 1872. XXXVI. tc. 3.,10. és 19. §-ának rendelkezései szerint a főváros önkormányzati hatáskörében – pótlékot vehet ki közvetett államadókra – illetéket, adót, vámokat szedhet

- új adókat vehet ki, (melyet az állam nem vett igénybe)
- állami községi adópótlékot szedhet az állami egyenes adók után (önkormányzati és közigazgatási költségeinek fedezésére).

E törvénycikk alapján a a főváros az egyesítés után is tovább szedte a kövezetvámot, az állás- és helypénzt, a kikötő- és rakodóhelydíjat és a fogyasztási adót. Az állam 1888-ban a szeszfogyasztási adó mellett bevezette az italmérési illetéket és adót is. A szesz italok kimérése és kis tételben való árusítása ezután csak állami engedéllyel történhetett.

1890-ben „A közutakról és vámokról” szóló törvény I. cikke országosan szabályozta a vámszedési jogokat.⁸ Eszerint „a vámszedés joga csak közutakon és közforgalomra szolgáló hidakon, kompokon (réveken) és hajóhidakon, továbbá a városok és a községek kövezetének használatá fejében gyakorolható, illetve engedélyezhető”. A törvény szerint a kövezetvámából származó bevételt ezután *ténylegesen* csak az utak fenntartására lehetett fordítani. Ez az adónem Budapestnek korábban jelentős többletbevételt jelentett,⁹ azonban kevésbé érintette az ország vámszedési joggal rendelkező összes többi települését. Hogy e szigorítás következtében ne érje veszteség, a főváros megszüntette a kövezetvám fogalmát és helyette bevezette a „városi vám” elnevezést, amire az említett törvénycikk nem vonatkozott. A városi vám tárgyának és díjszabásának kialakításában azonban a főváros és a pénzügyminisztérium nem tudott dűlőre jutni, és a főváros ekkortól majd egy évtizeden át tartó harcot folytatott e fontos jövedelemforrás megtartásáért.

Az 1899. VI. törvénycikk megszüntette az összes addigi községi és városi fogyasztásiadó természetű pótlék és díj beszedését. Egyidejűleg megengedte a bor-, hús- és szeszfogyasztási adópótlék szedését az általa előírt mértékben. Belügyminiszteri és pénzügyminiszteri engedéllyel azonban továbbra is volt lehetőség az 1899 előtti fogyasztási adók szedésére!

Vidéken és Budapest nyílt területén megszűnt a sörfogyasztási adópótlék és némely szesz(es ital) utáni adópótlék. Ennek kompenzálására Budapest zárt területére további előírásokat tartalmazott a törvény. A sörfogyasztási adópótlékot a továbbiakban nem a vámhatár átlépése illetve a termelés után kapta meg a főváros, hanem az állam fizette számára egy összegben az év végén, a sörfogyasztási adó terhére. Az állami adó alól mentes szeszfajták után – az addigi jövedék megtérítésére – az állam egy fix összegű átalánytérítést juttatott a fővárosnak. Az új törvény a községeknek (városoknak, beleértve Budapestet is) számottevő jövedelemcsökkenést okozott. A fogyasztási adópótlék mindeddig jelentős összeget tett ki a főváros éves bevételében,¹⁰ ami most elveszett.

Mégis úgy tűnik, az 1900-as évek elejére többé-kevésbé kialakult és mindenki számára elfogadhatóan működött a vám- és fogyasztásiadó rendszer az új szabályrendeletek és az új vámvonal alapján.

Az I. világháború kirobbanása után a városi vámmal szembeni elégedetlenség – amely lappangva mindig is jelen volt a szűkösebb és rosszabb időszakokban – most a felszínre tört. 1915-ben a kereskedők érdekében dr. Schreyer Jakab szólalt fel a vámok javadalmi díjjegyzékének 1899 óta esedékes revíziójáért. Fellépett a vámtételek aránytalansága ellen, amely sok esetben nyíltan az osztrák konkurencia érdekeit szolgálta. A kormány is kezdeményezte egyes cikkeket, pl. félgyártmányok, nyersanyagok vámjának a leszállítását, lényeges változás azonban nem történt.

A főváros 1920 februárjában tízszeresére emelte a városi vámok díjtételeit, melyeket – bár a belügyminiszter jóváhagyása erre még meg sem érkezett –, júniusban ismét tovább növeltek, s újabb módosított díjszabást léptettek életbe.¹¹ Elkészítették az 1890 óta vajjúdó városi vámokról szóló, átfogó szabályrendelet újabb tervezetét is.¹² A tanácsi határozat végül is az 1920 júniusi díjtételek 50 %-os emelése mellett döntött, bár az ipari és kereskedelmi érdekeltségek még a 30 %-os emelést sem akarták elfogadni. Majd 1924-ben újabb két alkalommal emelték a vámokat: februárban az addigi tételek háromszorosára (a korona zürichi jegyzésének változása miatt), májusban pedig a februári értékek kétszeresére, mivelhogy a korona értéke a felére csökkent.¹³

Szeptemberben a májusi értékeket aranyértékben határozták meg, s az ipari és kereskedelmi érdekeltségek meghallgatása után decemberben életbe lépett az újabb módosított vámjegyzék.¹⁴

1923-ban született meg az „Egyes pénzügyi természetű rendelkezésekről” szülő 1923: XXXI-II. tc., amely alapvető változásokat hozott a fogyasztási adók területén.¹⁵ Megszűntek az állami bor- és húsfogyasztási adók. A városok (községek) ezután pénzügyminiszteri rendelet alapján¹⁶ önállóan bor- és húsfogyasztási adót, valamint sör- és szeszfogyasztási adópótlékot szedhettek be, viszont a városi költségvetés szükségleteinek fedezésére egyéb fogyasztási adót vagy beviteli díjat nem vethettek ki (azonban pótdadókat igen). A törvénycikk a városi vámokat nem érintette. További szabályozásokat rendelt el az 1924: IV. tc. és az ahhoz kapcsolódó rendelet. Ha a költségvetés szerinti kiadások fedezésére nem elegendő a fogyasztási adó, az italmérési illeték külön adó és a községi pótdadó, akkor a város önálló adót is kivethet, sőt kötelező annak kivetése. A rendelet az államadók után kivethető községi pótdadót az adóalap értékének 50 %-ában maximalta. 1923. október elsejétől a főváros tehát átvette a fogyasztási adók kezelését az államtól.

Az 1924-es szabályrendelet szerint a főváros területére való behozatalok mellett adózni, amivel az átalányadózás megszüntetésére és az utólagos ellenőrzés lehetővé tételére törekedtek. Ennek hatására rövidesen igen kedvező eredmények mutatkoztak, pl. már 1925-ben a megadózott sertések száma 50%-kal, a szállítási vállalatok bevétele (vasút, vízi út, posta) pedig 60%-kal nőtt.

Ezután a főváros a fogyasztási adók és vámok kezelésének leegyszerűsítésére koncentrált, mondván, hogy a bonyolult kezelés tette ellenszenvenné azokat a nagyközönség szemében. Ennek szellemében határozták el a vámvonal kihelyezését a főváros politikai határára, ami a nyílt és zárt adóterület egyesítését jelentette.¹⁷ A fogyasztási adó és a városi vám kezelését egyesítették az egyenes adók kezelésével. A fogyasztási adó igazgatóság és a javadalmi őrség főparancsnoksága beleolvadt az általános adóigazgatóságba, s így a fogyasztási adóhivatalok az adószámviteli osztályokba.¹⁸

Az 1930: XVIII. tc. 73. §-a újraszabályozta, hogy miből fedezze a főváros a háztartásában szükséges kiadásait, nevezetesen :

- a vagyoni jövedelméből
- az állami jövedelem után kivetett községi pótdadókból
- az állam által átengedett egyenes és közvetett adójövedelmekből
- önálló városi közszolgáltatásokból
- illetékekből, vámokból, helypénzekből, díjakból, stb.

A gazdasági világválság utolsó éveiben a főváros és a peremterületek közötti ellentét erősödött. Az utóbbiak úgy vélték, hogy a főváros rájuk akarja hárítani a gazdasági világválság terheit. 1932-ben megalakult a Pestkörnyéki városok és községek képviselő-testületeinek küldötteiből álló bizottság. 1933 májusában a bizottság és a főváros kerekasztal konferenciát rendezett. A peremterületiek legfőbb problémája a városi vám kérdése volt. Sokan már a vám meglétét is sérelmesnek tartották, mondván mi lenne, ha a fővárosi árukat a Pest környéki települések hasonló vámmal sújtánák. A legfőbb panasz azonban a Budapest környékiek speciális, a fővároshoz kötődő szoros, sőt elválaszthatatlan kapcsolatából adódott (pl. mint felvevő piacra vitték be és el nem adás esetén visszahozták áruikat, ottani ingatlanuk művelésére kocsival jártak át, s mindezt vám terhelte). Tehát a mindennapi élet legelemibb működtetése esett vám alá. A tárgyalások végül eredménytelenek maradtak.

A fogyasztási adóval kapcsolatban sérelmezte a „vidék”, hogy a fővárosban vásárló lakosaik utáni fogyasztási adóból nem részesednek, ám erről a főváros még tárgyalni sem volt hajlandó.

A városi vámnál elsősorban a városi vám visszatérítése, a vámtarifák korszerűtlensége jelentett gondot. Egyre többen szólaltak fel a vámtarifák, árukategóriák elégtelensége, korszerűtlensége miatt és kifogásolták, hogy nagyobbak a vámdíjak, mint a háború előtt. A vámtarifák mérséklését javasolták egy-egy kiemelt árucikk (pl. papír, bor, ásványvíz) esetén, sőt a vám teljes eltörlését. Így

Jegyzéke

a' Buda-Pesten és Ó-Budán 1851-ik évi martius 1-től kezdve fizetendő fogyasztási adó- és városi pótlékdíjaknak.

Tétel	A' tárgy megnevezése.	Az adóztatás mértéke.	Fogyasztási adó.		Városi pótlék.	
			ft.	kr.	ft.	kr.
1	Pálinka, pálinkaszesz, rosogitio, sligovitz, arak, 's általában minden édesített szesz italok a' foktartalom minden különbsége nélkül a' behozatalnál	1 alsó ausztr.-akó	—	—	—	36
	Pálinka és pálinkaszesz a' készítésnél, és pedig:					
	a) nagyobbított édtartalma 's lisztű összpontosított folyadékokból a' foktartalom minden különbsége nélkül, az 1850-dik évi sept. 29-ki legmagasabb nyiltparancsban kiszabott fogyasztási adón kívül	detto	—	—	—	36
	b) más anyagokból 3 forintnyi fogyasztási adóösszelet után		—	—	—	36
2	Sör bevitelkor	1 alsó ausztr.-akó	—	—	—	20
	— készítéskor	detto	—	36	—	20
3	Bor különbség nélkül bevitelkor	detto	1	—	—	12
4	Bormust és czefero ditto	detto	—	45	—	9
5	Ürmös	detto	—	—	—	24
6	Eczet	detto	—	—	—	10
7	Pár	detto	—	—	2	—
8	Élesztő	detto	—	—	4	—
9	Sajtóseprű (vegyézi párananyag) ditto	bécsi mázsa	—	—	6	—
10	Vágó- és apró marha, és pedig ökör, bika, és 1 éven felüli borjúk	1 darab	4	—	—	50
11	— Egy éven alóli borjúk	detto	—	40	—	10
12	— Juh, kos, kecska, kecskébak, ürü	detto	—	15	—	5
13	— Bárányok 25 fontig, fiatal kecskék és malczok	detto	—	10	—	2
14	— Süldők, azaz disznók 9 fonttól 35 fontig	detto	—	30	—	6
15	— 35 fonton felüli disznók	detto	1	—	—	15
16	Friss hús, a' levágott marhának egyes darabjai, aztán beszózott, füstölt és páczolt hús, szalámi és egyéb kolbászok	bécsi mázsa	—	50	—	13
17	Tűzifa különbség nélkül, vizen 's szárazon behozatalkor	bécsi öl	—	—	—	10

Jegyzéke

azon díjaknak, mellyek 1851-dik évi martius 1-től kezdve Pesten és Budán kö-
vezetvám, és Budán vízvám fejében mindenki által fizetendők.

Tétel	Ezüst pénzben	
	fl.	kr.
A) Kövezetvám.		
1	—	2
2	—	1½
3	—	—
4	—	2
5	—	3
6	—	5
7	—	1½
	—	1
B) V i z v á m.		
melly a' Budára megérkező fölfelé vontatott vízi járművekért fizetendő.		
8	—	6
9	—	2½
10	—	5
<p>Jegyzés. A' kövezetvám fizetésből egyszerűen fölmentvák:</p> <p>a) Minden cs. k. katonai, kincstári- 's katonai előfogatként használt szeko- rek a' vonómarhákkal együtt.</p> <p>b) A' pesti és budai polgárok, adózók és lakosok saját kocsijaik, lovaik és egyéb marháikra nézve a' két város határában, 's különösen még azon esemben is, ha üres vagy csak személyekkel terhelt kocsijaikkal a' város határán ki falura mennek vagy onnét vissza jönnek. Ha azonban árukkal terhelt szekereikkel mennek a' város határán túl falura ki vagy onnét a' a' városba be, a' szabályszerű díjak fizetésére minden egyes menettől köteleztetnek.</p>		

az 1930-as évek második felére egyre több támadás érte a fővárost vámpolitikája miatt. Merkler József, a SIN Szállítmányozók Belföldi Teherforgalmi Irodájának ügyvezetője erős hangvételű cikkekben rohant ki a sajtóban,¹⁹ azzal vádolva a fővárost, hogy kíméletlen háborút folytat az ország lakossága ellen és szembe helyezi magát az ország gazdasági életével: „...egy országon belül az ipar, a kereskedelem és a magyar fogyasztók milliói ellen a legeminensebb közgazdasági érdekeket valósággal gyilkoló és sorvasztó módon vámháborút folytatni..., a város súlyos beviteli vámokkal körülhatárolt önálló vámterületet alkot”. Bírálta a „tervezet brutalitását”-t, a „székesfőváros bürokráciájának rövidlátó és teljesen megmagyarázhatatlan vámpolitikáját”-t, „a vámrendszer elavult nomenklaturáját”-t, „a városi vámpolitikájának katasztrófális kihatását”-t is.

Maga a főváros sem volt elégedett a már elavult 1899-es szabállyal és legfőképp a közúti forgalom megnövekedése miatt tartotta fontosnak a változtatást. Hiszen a majd negyven éve alkotott szabályzat alapján a nagybani áruszállítás sokkal kedvezőbb, azaz „aránytalanul olcsóbb” volt közúton, mint vasúton vagy hajóval.

Már utaltunk a Budapest környékiek panaszaira, de elégedetlen volt a MÁV is a vasúti teherzállítás visszaesése miatt. A Gyáriparosok Országos Szövetsége szerint őket, azaz a termelőket sújtotta leginkább a vám. Így tehát az 1938-ban megszülető szabályrendelet tervezetét hosszas, késhegyre menő viták előzték meg. A főváros ragaszkodott a városi vámból származó korábbi bevételeihez és semmiféle fontosabb engedménybe nem ment bele. Arra hivatkozott, hogy egyre több a szociális kiadás, új feladatok vannak, az állam sokat elvon, stb. Hivatkoztak arra, hogy a főváros a magas vámokért viszonzással sokmindent nyújt a szomszédos községeknek a közlekedés, az egészségügy, a szociálpolitika, az oktatás terén és a fővárosi iparosok érdekeit is védeni kell. Némi engedmény volt, hogy még az évben megszűnt a személy szállító járművek utáni vám szedése,²⁰ 1940-ben pedig egy miniszterelnöki rendelet az országban mindenütt ideiglenesen felfüggesztette a városi, közúti és kövezetvám szedését, kivéve a tengelyen érkező áruknál. Egyidejűleg Budapesten engedélyezte a fővárosi különdíj szedését.²¹

A VÁMHATÁROK KIALAKULÁSA ÉS VÁLTOZÁSA

Egy város közigazgatási határán belül mindig megkülönböztethetünk sűrűn és gyéren lakott, valamint lakatlan területeket. A vámvonal, azaz a vámhatár mindenkor a sűrűn lakott területeken túl alakult ki, így a lakosság számának növekedésével, a város fejlődésével és gyarapodásával fokozatosan kijebb került. A vámvonal vándorlása tehát a városfejlődés függvényében – a földrajzi és közlekedési adottságoknak megfelelően – történt.

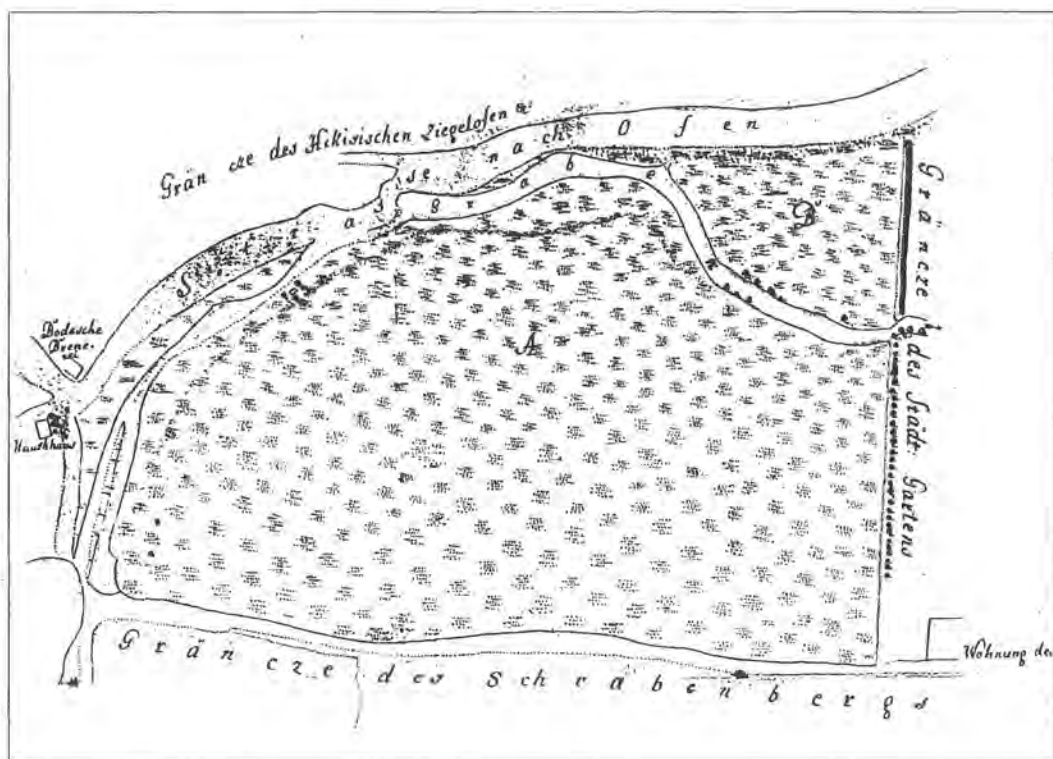
Buda nagy része hegyvidéki terület. A megtelepedésre az É–D irányú budai hegység és a Duna közötti keskeny sáv volt alkalmas. A város magját a budai Várdomb és az annak lábánál fekvő területek (Víziváros, Tabán, majd a Krisztinaváros) képezték, hozzávetőlegesen a mai Margit krt., az Alkotás utca, a Villányi út és a Bartók Béla út által közrezárt rész. A város terjeszkedését nyugati irányban a nagykiterjedésű budai hegyvidék fogta vissza, így megközelíteni leginkább északi és déli irányból lehetett.

Pest földrajzi adottságai ettől különböznek. A pesti síkságot termékeny töltéstalajok és homokterület jellemzi, a Duna és mellékágának (megközelítően a mai Nagykörút vonala) öntésterülete a Rottenbiller út– Fiumei út – Orczy út – Haller út vonaláig terjedt ki. Itt jóminőségű termőföld, művelésre alkalmas terület volt. Ezen túl kezdődött az egybefüggő homoktenger, amelyet csak a Rákos patak termékeny öntésterülete szakított meg. Ezek az adottságok eleve meghatározták Pest jelenleg is meglévő városszerkezetének kialakulását, s ezzel összefüggően részben a vámvonalak helyzetét is.

A fővárosból kivezető úthálózat igen régi eredetű, a főbb kivezető útvonalak nagy része már a római korban megvolt. A Duna jobb partja a Római Birodalomhoz tartozott, innen Aquincumból (a mai Buda és Óbuda) utak indultak Pannónia jelentősebb városai felé.²² A főbb útvonalak a mai napig megmaradtak és fontos szerepet játszanak a közlekedésben. A Duna bal parti része (a mai Pest) a Római Birodalmon kívül, a barbaricumban feküdt. Aquincumból a barbaricumba és azon túlra is vezettek utak, melyek nyomvonalukban szintén megmaradtak. A vámhelyek főleg ezekre a régi keletű kivezető utakra települtek és ahogy a város növekedett, ezen utak mentén egyre kijebb kerültek, de mindig megmaradtak az ősi útvonalak nyomán.

A XVII. század végén még sem Pest, sem Buda határa nem volt pontosan meghatározva. Óbuda és Buda határát 1700-ban, a mai Nagyszombat utca vonalában állapították meg, amely 1929-ig a Határ út nevet viselte. Ezt megelőzően 1696-ban Buda városa köveztvám-szedési jogot kapott az utak karbantartása céljából.²³

Buda város magját századok óta a Várhegy alkotta, mely körül összefüggő településrendszer alakult ki, a budai hegyek lábáig terjeszkedve. E sűrűn lakott területet természetes határok övezték, (az Ördögárok, a fejlett szőlőkultúrával bíró budai hegyek), így nem volt szükség mesterséges határokra. Északi oldalról a XIV–XV. sz. fordulójától egészen a XVIII–XIX. sz. fordulójáig városfal zárta le a Vízvárost. 1760-ban Budán három helyen állt vámház (telonium): a Vízvárosban, Újlakon és a Tabánban.²⁴ A városba a Promontor, Budaörs, Budakeszi (Kovácsi, Hidegkút) és Óbuda felől vezető utakon lehetett bejutni. Az országutakon – a lakott területek határán – sorompók álltak vámszedés (városi, kövezt- és harmincadvám) céljából. A város északi vámhatarát – Pesthez hasonlóan – a városfalak képezték. Két vízvárosi vámpépület helyét pontosan

5. A Budakeszi felé irányuló forgalmat ellenőrző vám a Városmajor mellett, mely mögé később a Szent János Kórház épült. (BFL XV 208/67)

6. A volt Laszlovszky vám épülete a mai János Kórházhoz tartozik

ismerjük, mindkettő a városfalon kívül, a mai Bem u. – Horváth u., illetve a Bem u. – Fő u. kereszteződésében állt.²⁵ A lakott területen kívül szőlők és erdők terültek el.

Az 1780-as évektől megkezdődött a kirándulólhelyek kiépítése. A XIX. sz. elején létrejött az első pihenő jellegű kitelepülés a város határában. Az északi városfalakat a XIX. sz. elején elbontották, ennek ellenére a lakott területek gyakorlatilag még az 1830-as években is a Vár és közvetlen környékére korlátozódtak (Tabán, Krisztinaváros, Víziváros, Országút, Újlak).

1830-ból néhány pontosabb adatot ismerünk Samuel Blaschnek szép térképe alapján. A vámvonal megközelítően egybeesett a város lakott részeinek határával. A vámvonalon belüli adófizető terület 770 hold nagyságú volt. Hat vámszedőhely működött: egy a Krisztinavárosban, kettő a Tabánban, kettő az Újvárosban (Újlakon) és egy a Vízivárosban.²⁶ A krisztinavárosi vám pontos helye az Alkotás u., Kékgyöly u. és a Városmajor u. kereszteződésében volt, az Ördögárok mentén.²⁷ A két újvárosi vám az észak felé irányuló forgalmat ellenőrizte, az egyik a Bécsi út és a Nagyszombat út kereszteződésében, a másik feltehetően a Lajos utca és Nagyszombat út találkozásánál állt.

A vízivárosi vám helyét ebben az időszakban nem ismerjük. Azt viszont tudjuk, hogy a Városmajor mögött, a volt katonai és polgári temető mellett (5. kép), már a XIX. sz. elején vámpépület állt, ott ahol a Budakeszi (Zugliget, Hűvösvölgy) irányából bevezető út kétfelé ágazott É-Buda, a Víziváros, és a Vár (ma Szilágyi Erzsébet fasor) valamint Dél-Buda irányába (ma Városmajor u.). Valószínűleg, ez utóbbi lehetett a vízivárosi vám. A későbbiekben „Laszlovszky vám”²⁸ (6. kép), „Retek utcai”, illetve „budakeszi vám” néven működött. A vámház mögött 1880-ban felépült János Kórház ekkor került a vámvonalon belülré, melynek legnyugatibb pontját képezte 1900-ig, amikor is a vámvonal bekebelezte a kórháztól északra húzódó budai hegyvidéket (II. kerület) is.

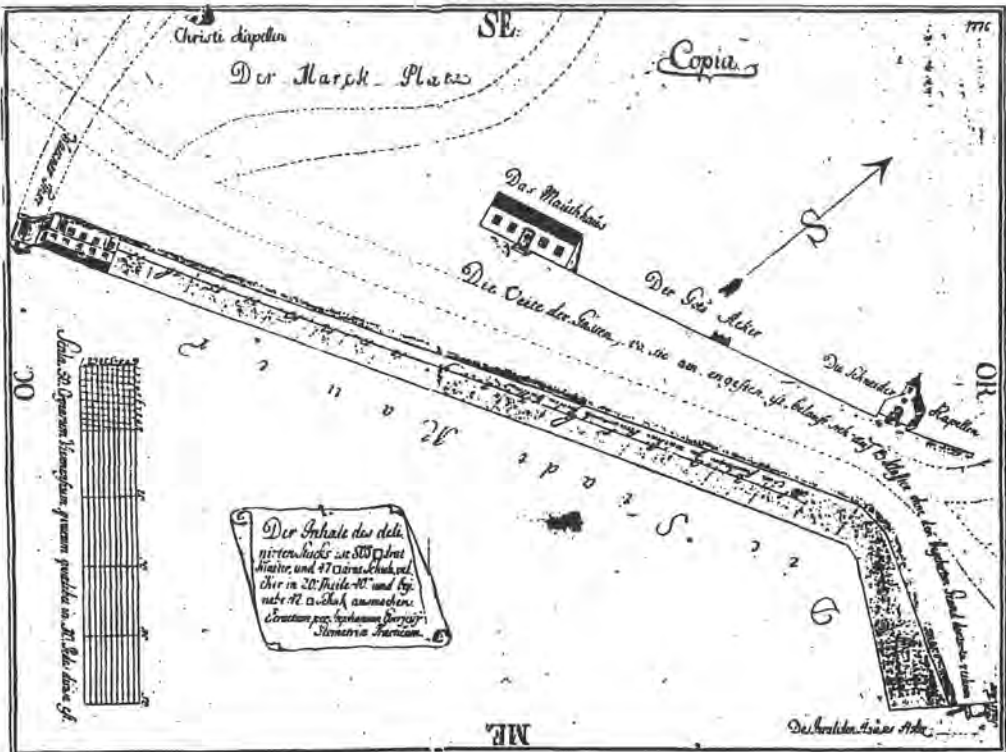
A Budaörs (Győr) irányából bevezető út a mai Bajmóci út tájékán kétfelé ágazott. Az egyik ág a Krisztinavároson át Budára, a másik a Tabánba vezetett. Az elágazásnál vámház fogadta az érkezőket. Feltehetően ez volt az egyik előretolt tabáni vámhely, ahol 1834–35-ben a régebbi vámpépület helyett újat terveztek.²⁹ 1861-ben kiépült a déli vasúti pálya vonala, mely elvágta a

Tabánba és Krisztinavárosba vezető utat. Ekkortól délkeleti és déli irányban (Székesfehérvár, Promontor) a másik tabáni vám teljesítette a szolgálatot, valószínűleg a Gellért tér táján, a Bartók Béla út elején. Később e pont kijebb, a Mészöly utca környékére került.³⁰

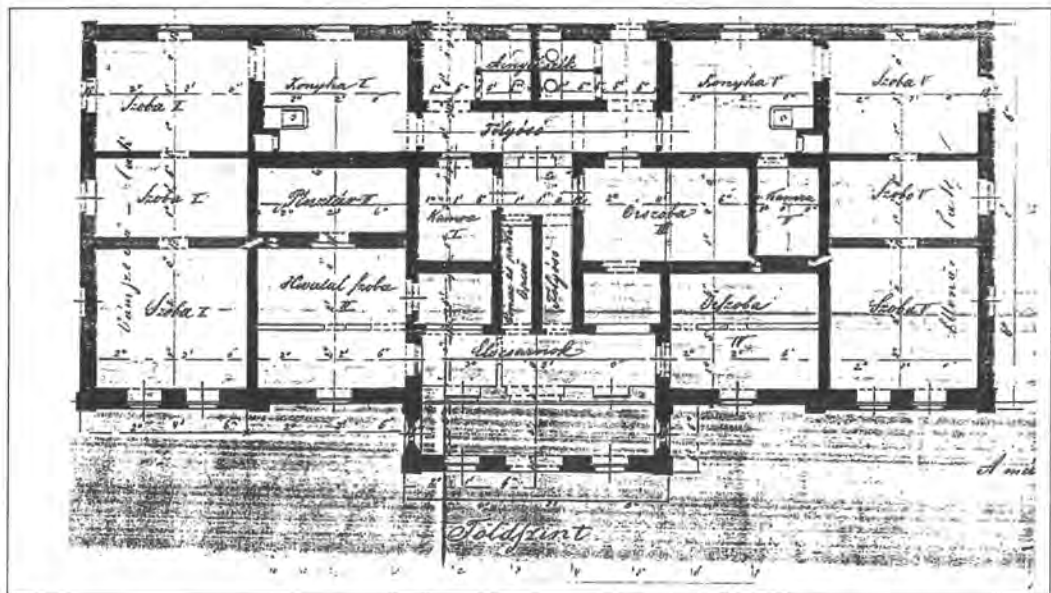
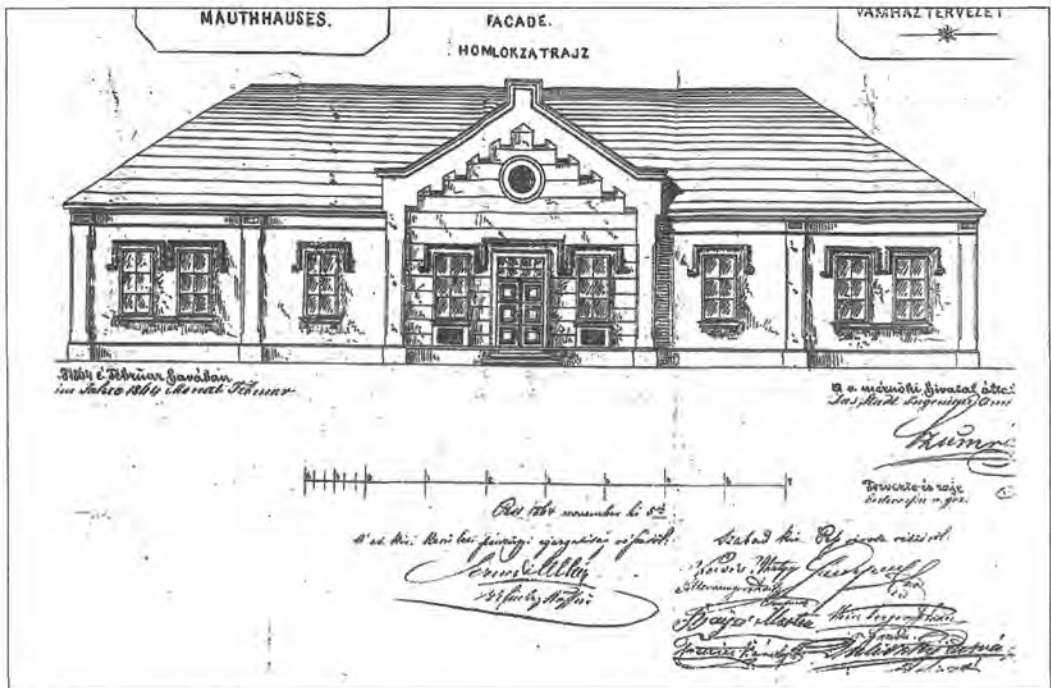
A vámhelyek kijebb kerülésével—összevonásával a későbbiekben öt fő átkelési pont jött létre és véglegesen kialakult az öt fővonal: a promontori, a budaörsi, a Laszlovszky (a budakeszi), a bécsi és a szentendrei. 1873-ban, a főváros egyesítésekor az északi vámhatár Óbuda régi északi határa lett vagyis megközelítően a régi Filatori árok – Veder u. – Sorompó u. vonala. Nemsokára azonban ez is kijebb került a könnyebben ellenőrizhető, természetes határokig: a Filatori árok – Filatori gát vonalába (ma Bogdáni út). A Bécsi út –Vörösvári út találkozásánál fekvő vámház pedig kitelepült az óbudai temető déli részére.³¹ A város a századforduló idejéig nem nagyon terjeszkedett a Lágymányos – Kelenföld irányba. Így déli vámhatára 1900-ig a Kruspér u. – Lágymányosi u. – Villányi út vonala maradt.

Pest középkor végi területe megegyezett a mai Belvárossal. E részt a XV. sz.-tól városfalak vették körül. A védelmi céllal készült falak feltehetően vámhatárként is szolgáltak, a városkapuk egyúttal vámellenőrzési pontok is lehettek. A török uralom alatt Pest városfalakkal övezett szerény város maradt és bár a törökök nagy területeket csatoltak Pesthez, a városfalakon túl nem volt lakott település. A törökök kiűzése után Pest megtartotta a hozzácsatolt területeket. 1747-ben, több mint ötven évig tartó határviták után, végre hivatalosan is kijelölték a város (közigazgatási) határát, amely 1950-ig volt érvényben. A vámhatár azonban továbbra is a városfal maradt, mivel a falon túli részt – a külvárosokat – még a XVIII. sz. közepén is nagyon gyéren lakták.

A XVII. sz. végén a város jövedelmét egy sörház, egy kocsmá, egy-két téglavető és egy kevés

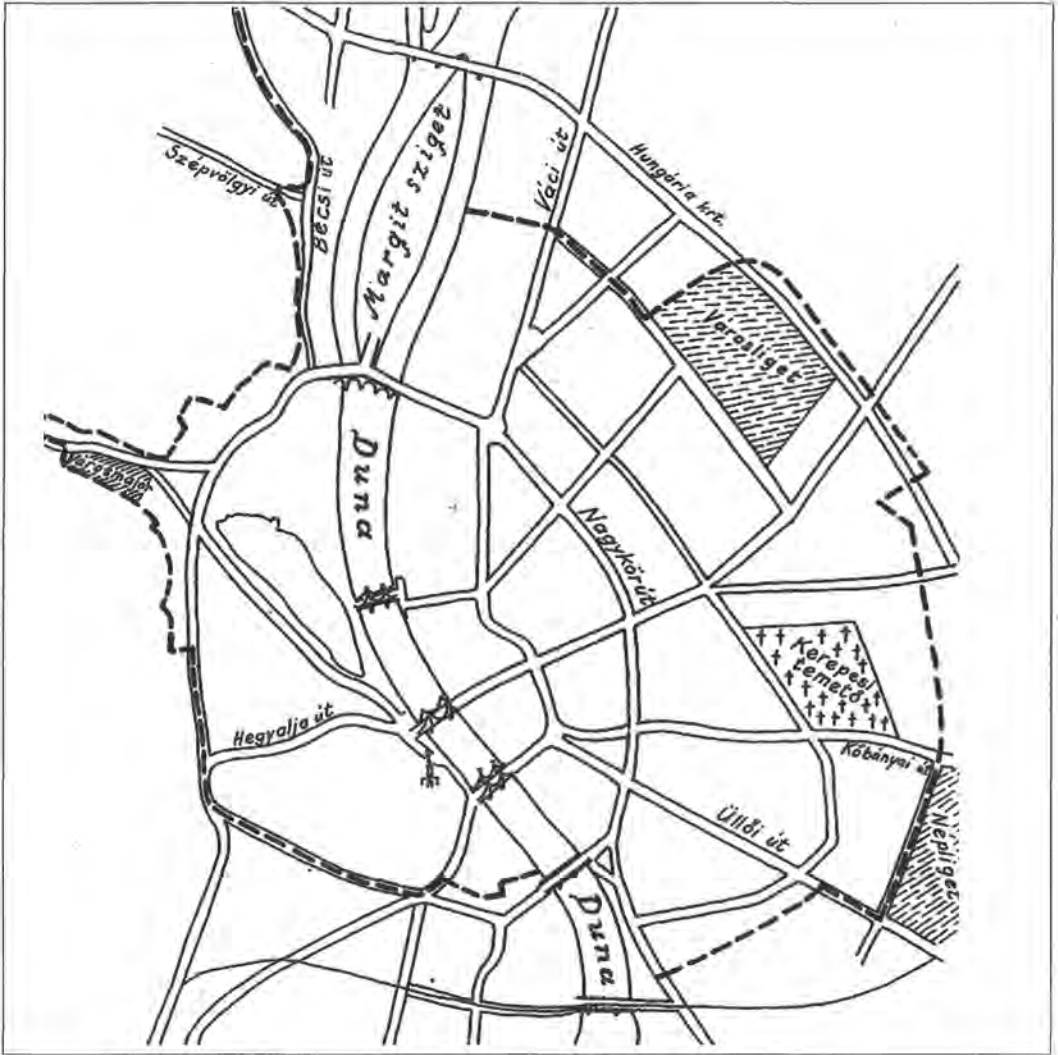
7. A Váci kapu környéki vámház Eperjessy István térképén 1776-ból. (OL S 12 Div XIV No 11)

8. Az Úllői úti vámház terve, készítette a Mérnöki Hivatal 1864-ben. (BFL, tanácsi iratanyag)

áruvám biztosította.³² 1703-tól a város vám- és harmincadszedői joggal, lakói pedig a vámfizetés alóli mentességgel rendelkeztek.

1772-ben a pestis elleni védekezés céljából a külvárosokat árokkal vették körül. Ezzel alakult ki a város körül a mintegy száz éven át fennálló árokvonal (Linien-graben), mely egyben vámárok

9. A vámhatár vázlatos ábrázolása a XIX. sz. utolsó harmadában. (Mai térképen)

is volt. A árokvonalat a termékeny és a terméketlen területek találkozásánál húzták meg. A kertek, majorok, szántók itt véget értek, s kezdődtek a homokos területek, legelők. Az árokvonalon túli pusztaságot az 1790-es évekig csak néhány kisebb út (gyáli, ecseri, maglódi, csömöri, palotai stb.) tagolta. Az árok 1771-ben megállapított nyomvonalát 1869–71-ig nem változott jelentősen.³³ A vámvonal délen a Dunától indult és a várost félkörívben körül-ölelve a Váci útig tartott: a mai Haller u. (részben a Mihálkovicssal) – Orczy út – Fiumei út – Baross tér – Rottenbiller u – Felső Erdősor vonalában futott, majd a mai Köröndtől a Rózsa és Szív utcákat és a mai Lehel téri híd vonalát átvágva a Lehel téren végződött. A Váci út és a Duna között mocsaras terület húzóódott, amelyet vizesárkok szeltek át. A városi tanács azt javasolta, hogy a városba csak a négy főbb országút mentén lehessen bejutni, ami vámsorompóval éjszaka zárható.³⁴ Már feltehetően ekkortól működött azonban a váci, kerepesi, kőbányai, üllői és soroksári úton is átkelőhely.³⁵ A későbbiekben a Városliget felé, majd egyéb irányokba is nyitottak újabb átvezető utakat.

10. A Kőbányai úti vámház 1884-ben épült.

Ebben az időben ismereteink szerint a vámszedés a következőképpen történt: A vámőrök feladata volt a vámvonal mentén álló „cédulaház”-akban a forgalom ellenőrzése. A vámköteles áru után cédulát (bárcát) adtak, amivel be kellett menni a városi hivatalba a vámszedőhöz és ott kellett fizetni. A vámszedő hivatala, azaz a vámház (Mauthhaus) a Váci kapu közelében a kapun kívül állott³⁶ (7. kép). A vámszedő lakása szintén a Váci kapu közelében volt.

Az 1780-as évek második felében nagyarányú városrendezés és fejlesztés indult Pesten. II. József eladta a Váci kapu előtt fekvő Schneider kápolnát azzal a feltétellel, hogy azt le kell bontani. Kiürítette a Váci kapu előtti területet és kijelölte azt vásártartás céljára, kb a mai Erzsébet tér területén. 1789-ben lebontották a Váci kaput.

A vámpüület helyén vagy annak közelében épült fel 1783-ban a Harmincadvám hivatala (a mai Vörösmarty téren, vagyis az egykori Harmincad téren)³⁷, amelynek emlékét ma is őrzi a Harmincad utca.

Az országos vásár (állat- és termény-vásár) a Rókus kórház mellől kikerült a vonalárok belső oldalára és itt működött a XIX. sz. közepéig, sőt részben végéig. A város terjeszkedése, szépítése, tervszerű fejlesztése az 1790-es években tovább folytatódott. Az árokvonal mellett kialakult az Orczy kert.

A lakosság ugyan még az árokvonalon belül terjeszkedett (a XIX. sz. első felében is), de lassan az árkon túli területeket is bevonták a város vérkeringésébe. Megkezdődött a Városliget fásítása, s a temetőket az árokvonalon túlra telepítették. Napirendre került az utak fejlesztése (kövezés, feltöltés) a rakpartok kialakítása, a csatornák karbantartása. Ennek fedezésére nem volt elég pénze a városnak, ezért bővíteni kellett a bevételi forrásokat. A beutazóknak ezentúl városi vám címén kövezetvámot, behozatali járulékot, kikötő-pénzt, hajóvámot és helypénzt kellett fizetniük, amelynek szedését a város bérbé adta. A városfalak ekkorra már elvesztették védelmi jelentőségüket, így az árokvonal vált Pest tényleges, lakott területének (belterületének) határává. A

11. A múlt század végi Győri úti egyemeletes vámépület 1972-ben történt megsemmisítése előtt.

városkapuk³⁸ elbontása után az árokvonalt öt főbb kivezető pontját „külső kapunak”, ausseres Tornak neveztek, mely (vám)-sorompóval ellátott (vám)határ átlépő helyet jelölt. A „vámokon belül fekvő adófizető terület” 2068 hold nagyságú volt.³⁹

A XIX. század közepére Pest kezdte kinőni az árokvonalon belüli területet. Az újonnan épített közintézmények egyre inkább kifelé szorultak; közvetlenül az árok mellé vagy azon túlra. 1850-ben alapvető változások történtek. Ekkortól a polgárnak a vámhatár átlépésekor bizonyos áruk után fogyasztási adót is kellett fizetni az állam és a város részére. A vámvonal így egyben fogyasztási adóvonalá is vált. Ekkor az állam vette magához az összes pénzbeszedés lebonyolítását.

Az 1850-es évek végére—a 60-as évek elejére a több évtized óta működő vámépületek már nem feleltek már meg a kor és a forgalom követelményeinek, vagyis a megnövekedett feladatoknak (ellenőrzés, kezelés, fizetés). Az északi és déli vámátkelő helyeket (váci, soroksári) megint valamivel kijebb telepítették és két új vámépületet emeltek, melyek hasonló kialakításúak voltak, vagyis típussterv szerint épültek. A Kerepesi, Kőbányai és Üllői úton (8. kép) a régiek helyén, esetleg a régiek átalakításával emelt új épületek szintén az egységes tervek szerint készültek.

A kiegyezés utáni években, az 1867–73 közötti időszakban jelentős fellendülés következett be az ipar, a lakásépítés, a közlekedés és a közműhálózat fejlesztése stb. területén. Az 1860-as évek végére az árokvonalt a fejlődés gátjává vált, mint ahogy a városfal, hetven évvel korábban. Ekkor az árkokat betemették és 1868-ban megindult a lóvasút forgalom (mai Orczy tér, Fiumei út, Rottenbiller u.), és felépült a Ferdinánd híd.

1874–76 között a vámvonalt a fejlődés igényeinek megfelelően ismét kijebb került (9. kép). Észak és Dél felé az iparterületek irányába csak csekély mértékben tolódozott ki (mai Dráva út – Dózsa György útig illetve a Vágóhíd utcáig), így a gyáripark egy része még évtizedekig vám- és adómentes területen működhetett. Egyéb helyen a vámhatár nagyjából a Hungária krt. vonaláig terjeszkedett, teret adva ezzel a VI. VII. és VIII. kerületi lakásépítés fejlődésének. Valójában az 1847-

ben kiépült szolnoki vasútvonal egy szakasza, a Marhahajtó út (a mai Százados út) és a városi faiskola (1869-ben telepítették, ez a későbbi Népliget) jelentették a tényleges határokat. A határon belül volt a pestiek szórakozását szolgáló Városliget és a Marhavásár tér (későbbi Tisztviselőtelep). Az új vámvonallal mentén új őrhelyeket állítottak fel, a régi vámházak azonban még egy darabig tovább működtek. Az új vámhelyeket, a Soroksári úton a Közvágóhíddal szemben (a Duna teherpályaudvar mellett), az Üllői úton a Helyőrségi Kórház előtt, a Kerepesi úton a Marhahajtó útnál (Százados út) és a Kőbányai úton a mai Könyves Kálmán körútnál állították fel (10. kép). A Soroksári út és az Üllői út közötti vámszakasz nyomvonalának kialakítására több tervezet is született.⁴⁰

A kiegyezés utáni időszakban megkezdődött a VI. és VII. kerület külső részén Kőbánya beépülése, az 1890-es évek végén pedig a város környékén és Zuglóban is rohamos letelepedés indult meg és felgyorsult a IX. kerület fejlődése. A főváros mai vasúthálózata az 1867–96 közötti időszakban épült ki (a körvasút építése 1896-ban fejeződött be). A lóvasút, majd a villamos és a HÉV vonalak megépítése pedig a külvárosi kerületeket kapcsolta be a város vérkeringésébe. E nagyütemű fejlődésnek egyre jobban útjában volt a vámvonal. A lakosság száma ugyan rohamosan nőtt, de a fogyasztási adójövedelem a könnyű csempészet miatt nem növekedett kellőképpen. Bár az adóvonalat jól jelezték a természetes határok, az árkok, a töltések és a vasút, a kis méretű árkokon és töltéseken könnyen át lehetett jutni, amit hiába igyekeztek sűrűn elhelyezett, állandó őrséggel megakadályozni. Ráadásul az 1890-ben megjelent, – már említett – új törvénycikk tovább fokozta a város elégedetlenségét.

1891 novemberében a főváros törvényhatósága utasította a tanácsot, hogy tanulmányozza a fővárosi vámvonalak helyzetét. E célra vegyesbizottságot hoztak létre, melyben képviselve volt a pénzügyminisztérium, a pénzügyigazgatóság és a főváros. Nagyjából már akkor kialakult az az elképzelés, amelynek alapján 1900-tól az adóvonal működött.

A budai oldal vámvonallalrendszere ugyanakkor egyre problematikusabbá vált. Felmerült az igény a vámvonallal északi és déli irányba, a természetes határokig történő ésszerű kijebbi tolasására. Erre az 1890-es évek elején került sor. Délen – a szokásostól eltérően – beljebb került a vámház, a budaörsi épület szerepét 1894-től végleg átvette az újonnan épült Győri úti⁴¹ (11. kép). Ezt az időközben felépült déli vasút tette lehetővé, mivel a vasútvonal, mint természetes határ (töltés), elzárta a Tabánba vezető utat. Így a vámház beköltözhetett a következő útelágazásig, a tabáni temetővel szembe. Északon 1893-ban került sor a vámhatár kiigazítására, amikor néhány száz méterrel kijebbi vitték a Redl árok vonalába (Filatori-gát környékére). Ugyanebben az évben felépült a két új vámház is a Szentendrei és a Bécsi úton, a hozzájuk tartozó kisebb őrhelyekkel.

A század végére Pesten ismét szükségessé vált a vámvonal kihelyezése. Ennek tárgyalása több éven keresztül elhúzódott, pedig a vámvonal új helye már 1895-ben eldőlt. Az új vámvonali épületeket részben a főváros tulajdonában lévő területekre, részben magán- és közterületekre (főleg vasúti) tervezték. A kisajátítások végrehajtása sok gondot okozott. A főváros és a pénzügyminiszter (állam) között több vitás kérdés merült fel, pl. hogy hol és kinek a költségére helyezték el a pénzügyőri legénységet, s az építkezés határidejében sem egyeztek meg. A kivitelezés finanszírozását a főváros vállalta, 9 468 000 K várható költség mellett évi 60 000 K bevételre számítottak. A tényleges tervet – némi változtatással – 1899 márciusában fogadták el.

A főváros új vámvonala a már meglévő természetes vonalakra épült rá, ahol ez csak lehetséges volt. Pesten egybeesett a körvasúttal, amelytől csak délen tért el: a ferencvárosi pályaudvar és a Duna között, a Vágóhíd utcában vezetett. Buda déli részén szintén a vasúti töltés képezte a határt az összekötő vasúti hídtól a Déli pályaudvar felé vezető alagútig. Északi oldalon pedig továbbra is a már 1893-ban kialakult vonal, a Redl árok mentén. A budai hegyvidéken nem adódott ilyen természetes határ, így ott az utak mentén, hegyen-völgyön, hegygerincen és dűlőkön át húzták meg a vonalat. Az építési munkákra 1899 májusában⁴² versenytárgyalást hirdettek és a beérkezett ajánla-

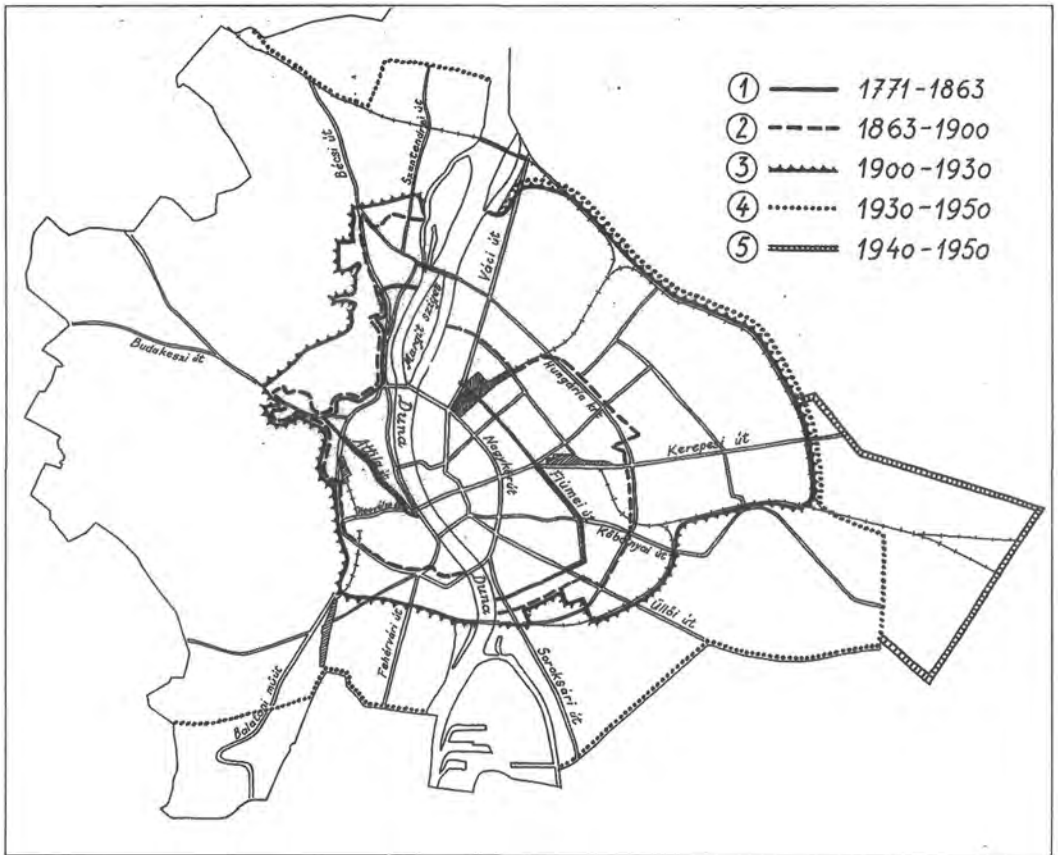
12. Az 1900-ban épült, kétemeletes, klinkertéglás típusvámház.

tokat azonnal elbíralták. A munkákat nagyobb cégeknek és kisiparosoknak adták ki. Az építkezést nyolc munkacsoportba osztották: I. Üllői úti, II. Kőbányai úti, III. Fehér úti, IV. Kerepesi úti, V. Erzsébet királyné úti, VI. Váci úti, VII. Észak-budai, VIII. Fehérvári úti munka-csoport. 1899 júliusa és decembere között felépült 42 vámház. Tekintettel a gyors építkezésre és határidőre a falakat mesterségesen kiszáritották, hogy az átadás időre megtörténjen. A főváros 1899. december 16–22-ig az alábbi objektumokat vette át: 7 vámház (12. kép), 8 vámfelügyelői ház, 3 kirendeltségi épület és 24 őrház.

A vámházakról fennmaradtak a tervek és szerencsés módon mind a hét épület napjainkig áll. A vámfelügyelői házak és kirendeltségi épületek viszont megsemmisültek. Az említett 42 épületen túl hat egyéb kapcsolódó létesítményt emeltek (pénzügyőri laktanyák, mázsaház, pénzügyőri házikó).⁴³ A vámpépületek között határkövek (46 db jelzőkő) jelezték a vámvonal helyét.

Az új fogyasztási adóvonalat (vámvonalat) 1900. január elsején adták át a használatnak. A vámvonalon egész rendszer üzemelt: vámházak és vámfelügyelői házak, kirendeltségi épületek, bemondó állomások, őrházak és faköpenyek. Ekkor 17 helyen lehetett vámköteles árut behozni és a vámot (fogyasztási adót) kifizetni ott, ahol vámház (magyar királyi fogyasztási adóhivatal), kirendeltség, esetleg bemondó-állomás állt. A többi ellenőrzött helyen (58 őrház és faköpeny) erre nem volt lehetőség. E közúti állomások mellett működött még 7 hajóállomás és 16 vasútállomás az áruk behozatalára.

Az 1900-as évek elejére rohamos fejlődésnek indult a budai hegyvidék rendezése, beépítése. Még az 1890-es években a Farkasréten létrejött az új budai központi temető (1894), elkészült a Rózsadomb rendezési terve (1892–94), a Virányos-, Kút völgy-, Istenhegy-, Orbánhegy- és Mártonhegy dűlők rendezése (1899) a Pasaréti út kiépítése, a Sashegy és a Németvölgy szabályozási

13. A vámhatárok változása 1771 és 1950 között, 1937-es átnézeti térképen ábrázolva.

14. A két világháború közötti vámépület jellegzetes része, az eltolható kisablakkal.

terve (1902–3), a Tárogató út, a Széher út, a Kuruclesi út és a Hárshegyi út szabályozási terve, végül a Szépvölgyi út megtervezésére (1914–18) és megépítésére került sor. A Ferenc József híd átadása után a Lágymányos is jelentősen fellendült. A Petőfi hídtól délre eső részt állandó kiállítási területnek jelölték ki (1913).

Pesten a VI. VII. és X. kerület külső részein folyt nagyarányú beépítés, ahol az 1920-as évek elején számos szükséglakás is felépült. A század első évtizedében alakultak ki Budapest mai iparkörzetei: Angyalföld, Kőbánya, Soroksári út (ide kerültek a „bűzös üzemek”), Óbuda és a Lágymányos déli része. 1928-ban pedig felépült a Csepeli Szabadkikötő.

Az 1900-ban létrejött vámvonal (fogyasztási adóvonal) e nagy arányú fejlődés közepette is mintegy harminc éven keresztül jeletősebb változások nélkül működött. Ám a világháború utáni újabb fellendülés (1926–28) újólaj szükségessé tette a vámhatárok kitolását, amire 1930-ban sor is került.

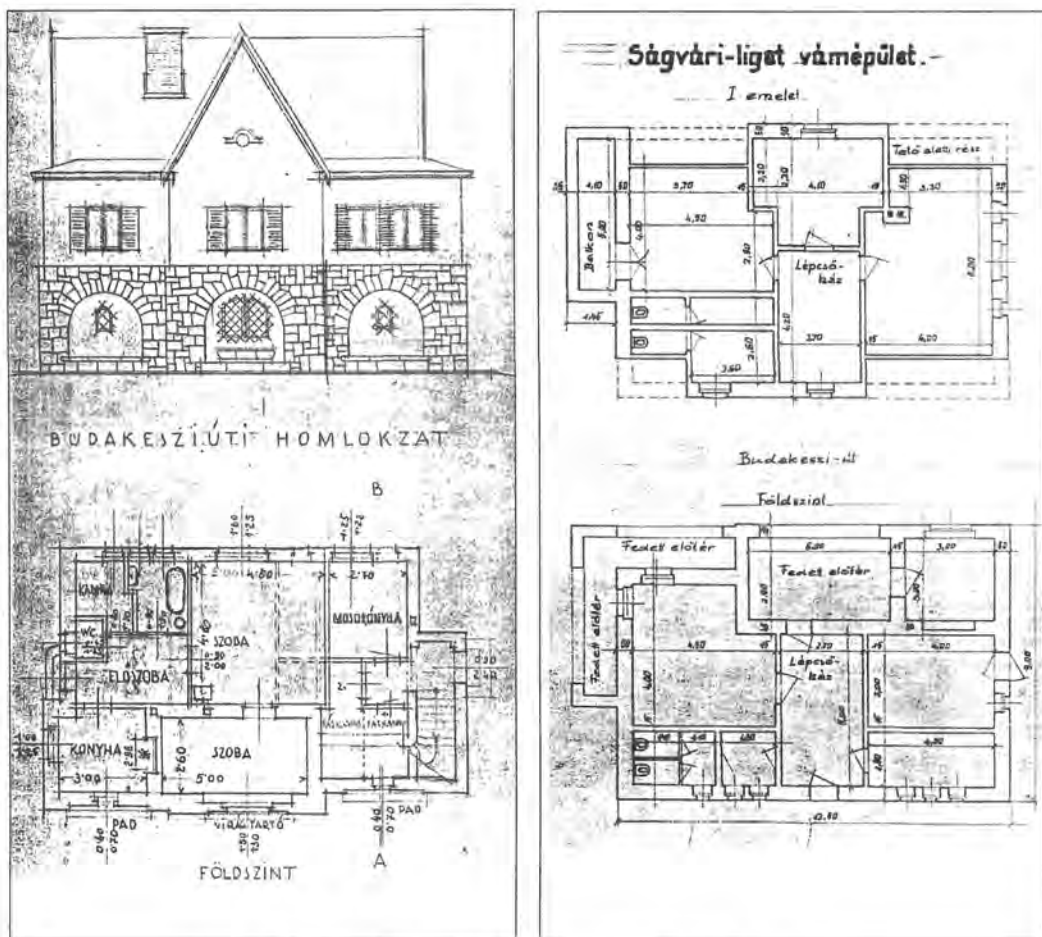
Az új vámvonal (fogyasztási adóvonal) 1930 június 1-től lépett életbe és néhány szakasz kivételével utólrerte Budapest közigazgatási határát (13. kép). Így a teljes Kőbányát és Ferencvárost, valamint a II., a XI. kerület és a hegyvidék jeletős részét hozzácsatolták a zárt adóterülethez.⁴⁴ (A XIII. és a XIV. kerület egy részét már 1900-ban bevonták a zárt adóterületbe.) Nem tartozott a zárt területhez:

- Buda déli részén a XI. kerületben a Kőérberek és a Péterhegy (a győri vasútvonalon túl);
- Buda északnyugati, XII-II. kerületi hegyvidék: Budakeszi, a János-hegy és a Nagy-Hárshegy egy része, a III. kerületi Csúcshegy egy része, az Örömhegy, a Péter-hegy és az Arany-hegy;
- Pest keleti részén a X. kerületben a Kőbányán túli terület (rákoskeresztúri temető, Rákosi rétek a körvasúton túl) és a Sashalom és körvasút közötti XIV. kerületi rész;
- a dunai szigetek, a Margitsziget kivételével.

A Váci út és a Keresztúri út között, ahol a vámvonal változatlan maradt, a régi (1900-ban felépült) vámlétesítmények működtek tovább. A vasúti pályaudvarok és hajókikötők nagy részében szintén meghagyták a régi vámpéleteket. Az új határok mentén azonban 36 új vámhivatali és vámörségi épületet emeltek.⁴⁵ A teljes vámvonalon ekkor 45 fogyasztási adókirendeltség (vámhivatal) működött, mely a fogyasztási adó beszedését és kezelését látta el, ebből 25 a közutakon, 13 a vasúti pályaudvarokon és 7 a hajóállomások területén. A fogyasztási adó és városi vám alá eső cikkeket csak akkor lehetett behozni a fővárosba, ha azt bejelentették és adóztak utána a 45 adókirendeltség egyikén, vagy nagy forgalom esetén a kiegészítő bárcázó állomásoknál. Ezen kívül működtek az alárendeltebb vámörségek: őrházak, őrhelyek és faköpenyek is (bárcázással vagy anélkül).

Az 1929–30-ban létesült vámpéletek többféle típusú szerint épültek, egyszerű, igénytelen, többnyire földszintes kialakításúak voltak. Fennmaradtak eredeti, utólagos átalakítási, bontási, felmérési tervek, valamint néhol maguk az épületek is, sokszor erősen átalakított formában.

Az 1930-as vámvonal egészen 1950-ig működött. A városszerkezet változása és természetes fejlődése, a forgalom növekedése azonban folyamatosan kisebb módosításokat tett szükségessé.⁴⁶ Az új balatoni műút, a pesti alsó rakpart kiépítése, új utcák nyitása, a budaörsi repülőtér telepítése, mind-mind kisebb változásokat okozott a vámvonalon.⁴⁷ 1938-ban az Óbudai szigetet és a Népszigetnek a főváros közigazgatási területén fekvő részét a polgármester javaslatára zárt adóterületnek nyilvánították. A polgármester ezt azzal indokolta, hogy erősen megnőtt az áruforgalom és vele együtt a csempészet. Ezen kívül végrehajtották azt a 10 évvel korábbi határozatot, mely szerint a

15. A budakeszi úti vámépület terve 1953 körül. (MÁV Tervtára)

pesti oldal fogyasztási adóvámvonalát a közigazgatási határra helyezik a Soroksári Duna-ágtól a Kozma utcáig és a körvasút töltése mentén a Kozma utcától a Dunáig.

A Városszéli telep (X. kerület) építése és egyéb külterületi építkezések miatt a vámvonal utolsó nagyobb korrekciójára, s így a vámépületek áthelyezésére 1940–41-ben került sor. Ekkor a X. és XIV. kerületi vámhatár is kikerült a közigazgatási határig. Ezzel Pest teljes közigazgatási határa vámhatárrá (fogyasztási adóvonalá) is vált. Az új vámvonalszakaszon ekkor is kiépültek az új vámvonal létesítményei (14. kép). (Az újabb épületek elhelyezését már az 1941-ben bevezetett jobboldali közlekedés is befolyásolta.)

1949 január 1-től a székesfőváros által szedett fogyasztási adót és városi vámot állami kezelésbe vették, azaz a városi fogyasztási adók, szesz- és sörfogyasztási adópótlékok és a városi vámok az állami kincstárat illették meg.⁴⁸ Ez a rendelet egy évig volt érvényben, mikor 1950 január 1-től végleg megszűnt a városi vám.⁴⁹

A funkciójukat veszített épületek vagy lebontásra kerültek, vagy átalakítás után újabb funkciót kaptak. Különösebb építészeti értékkel nem rendelkeztek, többnyire típusépületek vagy jellegtelen alkotások voltak, melyek azonban koruk építészeti sajátosságát magukon viselték. Terveiket általában a Mérnöki Hivatal készítette, a kivitelezést általában pályázat útján adták ki, s fővárosi

felügyelettel hajtották végre. A javítások, karbantartások házilagosan vagy külső cég által történtek. A továbbiakban a kisebb, földszintes épületeket útkaparó házként, tárolóként, stb. hasznosították vagy bérbe adták, napjainkra ezek jórészt eltűntek. A nagyobb – egy-kétemeletes épületek – a háború előtt, majd 1950 után is részben középületként működtek és működnek ma is: munkásszállás, plébánia, irodák, stb. A ma meglévő volt vámépületek jelentős részébe 1950 után lakók kerültek, s ma lakóházként funkcionálnak (15. kép) vagy közületek bérlik azokat.

JEGYZETEK

Rövidítések

BFL: Budapest Főváros Levéltára

é.n.: évszám nélkül

FK: Fővárosi Közlöny

FMH: Fővárosi Mérnöki Hivatal

Had: Hadtörténelmi Levéltár

kgy: közgyűlési

Kisc: Budapesti Történelmi Múzeum, Kiscelli Múzeuma

OL: Magyar Országos Levéltár

FSZE: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár

OSZK: Országos Széchényi Könyvtár

sz.n.: szerző nélkül

1. A pénzügyőrség rendfenntartó szerepe a későbbiekben sokkal világosabban megfogalmazódik. Az 1924. évi XIX. tc. 17. paragrafusa előírja, hogy a pénzügyőrség a vámügyőrség segédszolgálat, mely tisztán katonai céllal működik. Vagyis a pénzügyőrség fegyveres őrtestület, a vámigazgatás rendészeti szerve, feladata a vámhivatali segédszolgálat. A későbbiekben a pénzügyőrök egyre sérelmesebbnek találták a segédszerepet. 1945 után viszont, mint fegyveres karhatalmi szerv, megnő a jelentőségük (Pénzügyőrök Lapja, 1945–48).
2. 1850. szeptember 357. sz. császári patens és ennek végrehajtásáról 1850. november 19. 398 sz. rendelet és az 1850. november 23. PM. rendelet (2. sz.) alapján. Majd az 1851 I. 1-i életbelépés idejét III. 1-re módosító 7. sz. hirdetés.
3. Az állami fogyasztási adó meghatározott fogyasztási javak (bor, sör, szesz, hús cukor, dohány, kávé, ásványolaj, gyufa, szivarkapapír) után fizetendő közvetett adó. A főváros területén a termelés, előállítás helyétől függően különböző formában kellett befizetni. Az idők folyamán ez változott, úgyhogy csak egy általános, összevont tájékoztatót közlök:
 - a., ha városon kívül termelték, akkor a zárt város területére való belépéskor, azaz a fogyasztási adóvonal átlépésekor. Pl. ha az áru nyílt területen maradt, akkor a kereskedő vagy a fogyasztó fizette 1923 előtt.
 - b., ha a város nyílt területén termelték vagy ideszállították, akkor a termelés illetve a beszállítás előtt be kellett jelenteni nagybani kereskedelemnél (bor- és szeszkereskedő, pezsgőgyáros, szeszfőző üzlet tulajdonosa) egyezség alapján pl. általányt fizettek. Kistermelő (pincetulajdonos, szőlőtermelő) a saját részre felhasznált cikkek után adózott (Ez a megfogalmazás a 121 100/1923. sz. PM. rendeleten alapul 173 903/1923/VI. sz. tan. határozatból való.).
 - c., ha a város zárt területén termelték, akkor vagy a termeléskor vagy a kiszállításkor fizették, pl. nagyobb mezőgazdasági és ipari szeszgyáraknál a kiszállításkor fizették. Kisebb szeszfőzdéknél a főzés előtt általányt fizettek termelési adó címen, de gyakorlatilag fogyasztási adó volt (KROLOPP: A szeszadótörvények befolyása a szeszipar fejlődésére, Bp., 1924)
4. 1851 április 16. cs. kir. helytartóság ideiglenes főnökének 105. sz. hirdetése.
5. Budapest székesfőváros közigazgatása az 1902. évben, 1904. 337.
6. Kórházi illeték: bor, ecet, must után a városi kórház javára beszedett összeg. Megszűnésével a fogyasztási adópótlék bizonyos százalékat kapta a kórház.
7. 1853 február 24-i 1546. sz. pénzügyigazg. hirdetés.
8. 1890 I. tc. 85. §.
9. 1890-ben (koronában): teljes rendes bevétel 17 799 320; bevétel közvetve: 2 346 292; kiadás utak létesítésére

- és fenntartására: 1 071 278. Tehát a rendes bevétel 13,5%-át képezte a köveztvámból származó bevétel.
10. 1900-ban a főváros bevételei koronában: rendes bevétel: 34 695 677; városi vámból: 3 201 122; bevétel fogyasztási adópótlékból: 3 048 545. Vagyis a rendes bevétel: 9,2 %-a, illetve 8,7%-a származott e vám- és adóféleségből.
 11. 1920 június 16, 132/1920 kgy sz. határozat.
 12. Szabályrendelet a székesfővárosi vámokról (tervezet), 1922 XII. 6.
 13. 2391/1924 kgy. sz. határozat, 58 574/1924 sz. tan. határozat.
 14. 1924 december 1-től lépett életbe 133 664/1924. VI. sz. tan előterjesztés alapján, FK. 1924. 1050. és 1107.
 15. Végrehajtásáról a 121 000/1923 sz. PM. rendelet intézkedik: Városok és községek által beszedhető bor és hús fogyasztási adóról, sör és szeszfogyasztási adópótlékról.
 16. 1924: IV. tc, Az állam háztartás egyensúlyának helyreállítása. 171 000/1924 BM sz. rendelet, A városok háztartása, a városok pénzügyi egyensúlyának helyreállítása.
 17. 102 635/1928-VI. tan. hat. (1928 VII. 5)
 18. A fogyasztási adóra vonatkozó szabályzatot módosította a pénzügyminiszter, a szfv. a saját hatáskörében, a főpolgármester. pl. 27 026 / 1928 sz. pénzügyminiszteri rendelet (a leölt állatok súly szerinti elszámolása darab helyett). A 66 590 és 72 550 / 1928 sz. PM rendelet szerint a pezsgő fogyasztási adója a bor fogyasztási adójával egyenlő lett. Ezáltal csökkent a főváros bevétele. A pénzügyminiszter ezért a pezsgő fényűzési forgalmi adójából részesítette a fővárost. A 172/1936 sz.-on a főpolgármester szabályozta a víztartályos kocsikban szállított élő halak adóztatását.
 19. MERKLER J.: Budapest székesfőváros kíméletlen vámháborúja az egész ország ellen (Magyar Posta és Közlekedés, 1934 ápr. 14.) M. J.: A gazdasági élet és a MÁV közös küzdelme a belső vámok és a székesfőváros ellen, Bp., 1936
 20. 204/1938 kgy. sz. 70 197/13-938 pogármesteri határozat.
 21. 3710/1940 ME rendelet és ennek végrehajtása 68 871/1940 polgármesteri határozat.
 22. HAJNÓCZY J.Gyula: Pannónia római romjai. Bp., 1987, 47–49.
 23. MILLER, Joannes Ferdinandus: Epitome vicissitudinum et rerum memorabilium de libera regia metropolitana urbe Budensi , Buda, 1760
 24. Heinrich, FRIEDRICH térképe (helyszínrajza) 1817-ben mutatja a két vízvárosi vámház pontos helyét (BFL XV. 205/14, 15)
 25. História 1928, 7–8. sz. 2. dr GÁRDONYI Albert: Budai középítkezések a XVII. sz. végén. 1686 után a város nem törődött az utak karbantartásával, ezt a mulasztást a kamarai kormányzóság pótolta. 1696 december 5-én a város köveztvám szedési jogot kapott, melynek bevételét az utak karbantartására kellett fordítania. „Pro curanda et conservanda civitatis münditie platearumque reparatione.”
 26. BLASCHNEK térképe, mely az 1831 és 1835 közötti időszakban évenként kiadásra került, Budára és Pestre (vámokra is) vonatkozó információkat tartalmaz, 1 hold az 1200 öl itt. A krisztinavárosi vám – a hat vám közül az egyik legfontosabb lehetett, több korabeli térkép ábrázolás is mutatja.
 27. VARÁSDY Lipót térképe 1828-ból. BFL XV 204/38), mely ábrázolja a „Mauthhaus”-t a Vár és a Vízivárosból kivezető út mentén, valamint VÖRÖS László térképe 1833-ból (Szé, TM 808). Az újvárosi vám ugyanezen a térképen szerepel.
 28. Első – általam megtalált – jelölése térképen az 1850 körüli időszakból származik WALZEL, 1849–51, Had 85 és WALZEL 1854, Szé TM 525). 1854-ben Varásdy térképén L alap rajzú épületet ábrázol, Linienhaus N 3 elnevezéssel (BFL XV 208/23). A Laszlovszky vám az elnevezését a Laszlovszky majorról kapta, mely a Zugligeti és az Árnyas út találkozásánál alakult ki valamikor a XVIII. sz. végén XIX. sz. elején.
 29. Helyszínrajz és építeterv maradt fenn 1834-ből, de ez a terv feltehetően nem valósult meg.
 30. MAREK J. térképe 1873-ból (BFL XV 201/9) és 1876-ból (Szé TM 814)
 31. FMH térképe 1884-ből ábrázolja az akkori Vörösvári út 144. sz. alatti vámházat (SzE BT 680).
 32. SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest főváros történetéhez, 1899, I. kötet, 50–51., 58.
 33. 1938 és 40 között a Soroksári út és az Üllői út között (a mai Haller útnak a Duna és a régi ferencvárosi temető közötti szakaszán) kiépült a soroksári töltés, a vonalárok pedig átkerült a Miháلكovics utcából egy utcával kijebb, a mai Haller út vonalába (August ERHARD térképe 1840-ből, BFL XV 227/20). Ezzel egyidejűleg tervbe vették a Kerepesi és Kőbányai út közötti árokszakasz kiegyenesítését is. 1841-ből származó térképen (BFL XV 226/75) jelölve a tervezett egyenes vonal, de még az 1863-as Gustav EMICH térkép is ugyanazt jelöli.
 34. História 1929, 4–5. sz. 7–8.
 35. Az öt vámhely (vámépület) feltehetően egyidőben 1772-ben épült, az első vámház megnevezéssel ellátott jelölések azonban későbbi korokból valók. Az 1785-ös BALLA-féle térkép „cédulaház” néven nevezi és jelöli a vaci, kerepesi, kőbányai és üllői vámházat. Az első értékelhető (sematikus alaprajz, megnevezés, ábrázolások) térképek: – üllői

- vámház, 1789 BFL XV 226/19 – soroksári vámház, 1810, WAGNER Michael térképe OL S 12 helytartótan. Div XIII. N 378:3, – váci vámház, 1822 BFL XV 225/121–1, – kerepesi vámház, 1842 BFL.
36. EPERJESSY István térképei a Váci kapu környékéről (OL S 12, helytartótan. Div XIV. No 7, No 11), melyek Pest város helyszínrajzi részletét mutatják 1772-ből a „Wachthaus” és 1776-ból a „Mauthhaus” ábrázolásával.
 37. NEMES Márta: A Harmincadvám hivatal. *Ars Hungarica* 84. 1. sz.
 38. A Váci kaput 1789-ben, a Kecskeméti kaput 1794-ben és a Hatvani kaput 1808-ban bontották el. LIPSZKY 1805-ös és 1810-es térképein jelöli az öt külső kaput (Had 71, 72). Az 1810-es évek elején készült térképek (Kisc 414) pontos megnevezés nélkül.
 39. HALÁCSY Sándor térképe 1871-ből (BFL XV 221/20).
 40. FMH térképe 1884-ből (SzE BT 680), eszerint a Közvágóhídtól a Soroksári úton haladt, majd a Védgát utcán a Mester u- Haller u- Orczy úton Elnök utcáig. Majd annak a folytatásában a Vajda P. utcáig, és ott letért a Könyves K. krt-ra. Az 1886-os térkép (Szé TM 1601) szerint a vámvonal dél felé kikerüli az épülő Tsztviselőtelepet. 1888-ban az Üllői út és a Népliget sarkán pénzügyőri és pénzszedési ház, a barakk kórház előtt pedig pénzügyőri őrbódé épült melléksorompóval. Ez utóbbi alárendelt jelentőségű, (itt vámilletéket nem lehetett fizetni, 1897-ben át akarták helyezni, az ide tervezett laktanyaépítkezés miatt az Elnök u. sarkára). Majd a pestszentlőrinci HÉV meghosszabbítása miatt megszüntették a katonai (helyőrségi) kórház előtti vámfelügyelői házat és az új 1889-ben készült el. A vámvonal újabb Vágóhíd utcai szakasza 742 m hosszú, 1,5 m mély és 3 m széles árok elkészült ugyanebben az évben, s mellette az új favázás pénzügyőri házikó.
 41. 1889-es átnézeti térkép, készítette az Fővárosi Mérnöki Hivatal (SzE BT 74), melyen szerepel a Győri úti vámház. Az 1894-es kiadású térképen (Szé TM 1359) megegyezően szerepel a Budaörsi úti és a Győri úti vámház. Az 1895-ös FMH áttekintő térképen a budaörsi úti már régi vámházként van feltüntetve.
 42. 27 386/1899.VIII. tan. sz. hirdetmény.
 43. Pénzügyőri laktanya: Városmajor út , Soroksári út, Bécsi út,– földszintes mázsaház: Soroksári út, – pénzügyőri házikó: Erzsébet királyné u., külső Kerepesi út. (BFL iratanyag)
 44. BFL 1930. VI. 69 421. sz. tan. határozat.
 45. Független Budapest, 1931. febr. 18. A vámépületek mellett kilenc új hídmérleget is emeltek, ebből hármat a már meglévő régi épületek mellé (Váci út, Erzsébet királyné útja, Kerepesi út).
 46. Balaton (Székesfehérvár) irányába a Fehérvári út – Nagytétényi út vonalában lehetett kijutni. A nagytétényi szűk szoros egyre kevésbé felelt meg a növekvő forgalomnak. 1930-ban megépült a balatoni műút (rég 70-es út). Ekkor épült meg az út mellett a 47. sz. kirendeltség. 1936–37-ben kiépítették Pesten az autóforgalom részére az alsó rakpartot, egyes hajóállomásokat kijebb helyeztek a belvárosból, így kijebb kerültek a hajókikötői vámhelyek. A XIII. kerületben a Szt. László u. megnyitásakor (1937) a forgalom útjában álló vámépületet át kellett helyezni. Az elhelyezés körüli huzavona évekig elhúzódott és csak az 1940-es évek elején épült fel új helyén az épület. 1937-ben áthelyezték a repülőteret Mátyásföldről Budaörsre. Az 1937. évi III. tc. Budaörs községnek ezt a részét a fővároshoz csatolta. Így módosították a Kőérberek úti nyomvonalát és Budapest közigazgatási határát. A repülőtér egy része ugyanis Budaörs község területére esett (kiugró háromszög alakú terület). A repülőtérre vezető út megnyitása újabb vámépület állítását tette szükségessé. Közvetlen a repülőtér kerítése mellett épült fel 1938–39-ben.
 47. A Kőbányai Helytörténeti Gyűjteményben található Kókai-féle térképen (1930-as évek vége-1940-es évek eleje), utólagosan kézírással bejelölve az akkor működő vámlétesítmények.
 48. 12 900/1948/279/ korm. sz. rendelet a szfőv adószedésének a megszüntetéséről.
 49. 274 100/1949/XII. 30/II b PM sz. rendelet a Bp főváros vámvonalán szedett városi vám megszüntetéséről.

BEÁTA FABÓ

*BUDAPEST' CUSTOMS SYSTEM
IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES*

SUMMARY

The city, and after 1850 the state as well, collected revenues under various designations: street tax, municipal tax, and sales tax. The customs border, around the city changed in accordance with geographic development and changes in traffic patterns. The customhouse line expanded with the growth of the population and urban development. Both natural and artificial barriers such as the city walls, railway embankments, natural trenches and man-made ditches were used to post the customs frontier.

In Pest during the Middle Ages the city walls, which enclosed roughly the area known today as the central district, constituted the customs frontier. In an effort to prevent a plague, in 1772 the city, dug had a trench, which served as the toll line for the next one hundred years. During the nineteenth century due to the rapid expansion of industry, trade, and population, as well as the development of the Buda hills, the customs border reached the lines of the railway bed surrounding the city. For a long time the customs area in Buda included the narrow strip between the hills stretching from north to south and the Danube. Later, by the turn of the century, it expanded into the hills.

By the time of the unified Budapest of 1930 the customhouse line practically coincided with the administrative boundaries of the city. The sales or city tax system ended on January 1, 1950.

A MAGYAR VÁROSOK SZÖVETKEZÉSE A DUALIZMUS KORSZAKÁBAN

A VÁROSOK A KÖZIGAZGATÁS RENDSZERÉBEN

A Monarchia gazdasági-társadalmi fejlődése a XX. század elejére a magyar városok életében is jelentős változásokat eredményezett. Ez a fejlődés igen differenciáltan érvényesült. 1869 és 1910 között a városok 40%-ában nem mutatkozott erőteljes demográfiai növekedés. A városhálózat szerkezete a közép- és kisvárosokra épült. (Az előbbieket 20 és 100 ezer közötti, az utóbbiak 20 ezer fő alatti népességgel.)¹ Százezer főt meghaladó lélekszámú, valóban nagyváros a századforduló után csak kettő létezett, a legdinamikusabban fejlődő Budapest és Szeged. Az urbanizáció folyamata, a demográfiai változások mellett megmutatkozott az ipari, kereskedelmi, közlekedési és közszolgálati szférában foglalkoztatottak számának növekedésében, ami a nagyipar és a szolgáltató ágazatok előretörését jelezte.² Mindez a közigazgatás számára is új feladatokat jelentett, szükségessé tette a kommunális szükségletek magasabb színvonalú és szervezettebb kielégítését, jelentős infrastrukturális fejlesztés megoldását, a korszerű városirányítást.

1867-et követően a polgári jellegű államszervezet kiépítésekor hozták létre az önkormányzatok rendszerét, a törvényhatósági közigazgatást, amely a vármegyékre szabott keretek közé illesztette be a városokat is. A városok egy része, mint törvényhatóság a középfokú közigazgatás részeként, másik része pedig rendezett tanácsú város néven a vármegyei törvényhatóságoknak alárendelten működött. A törvényhozás a törvényhatósági joggal felruházott városok közigazgatásban elfoglalt helyét a vármegyékkel, a rendezett tanácsú városokét pedig a községekkel együtt szabályozta. Az 1870:XLII. tc. a köztörvényhatóságok rendezéséről intézkedve 71 várost ruházott fel törvényhatósági joggal, s helyezte a vármegyével azonos közigazgatási szintre.

A törvényhatóságok az önkormányzatot és az állami közigazgatás közvetítését gyakorolták. A törvényhatóság önkormányzati szerve – a törvényhatósági bizottság közgyűlése – saját illetékességi területén belül szabályrendeletekkel rendezhette azokat a lényeges kérdéseket, amelyeket az ország törvényei vagy a kormány rendeletei nem szabályoztak. A törvényhatóság döntését a költségvetés, ingatlanvásárlás és értékesítés, középítkezés, új hivatalok létesítése vagy megszüntetése illetve a jóváhagyott költségvetésen kívüli kötelezettséget jelentő szerződés ügyében a belügyminiszter jóváhagyása tette végrehajthatóvá, kijelölve ezzel az önkormányzat cselekvési határait.

A városi törvényhatóságok feladata, hatásköre lényegében a vármegyeivel volt azonos. A mégis meglévő különbségek egyik oka a városi jelleg sajátosságaiból fakadt. A városok első fokú, közvetlen közigazgatási feladatokat is elláttak, viszont a megyéktől eltérően nem gyakoroltak a községek felett felügyeleti hatáskört. A városok költségeik fedezésére nemcsak az egyenes állami adók után jutottak bevételhez, mint a vármegyék, hanem a közvetett állami adókra is kivethettek pótdadót, azonkívül a lakosság teherbíró képességét figyelembe véve, a kormány engedélyével új adónemeket is bevezethettek. Ezen túlmenően illetékek, vámok szedésével is növelhették bevételeiket. A vármegyeinél jóval jelentősebb vagyonnal rendelkeztek, gazdálkodásuk a városfejlesztésben betöltött szerepe miatt komoly tényező volt. Az eltérés másik oka, hogy a kormányzat a dualista rendszer fenntartásának védelmében a városokkal szemben nem látta szükségesnek a központosítási törekvések fokozottabb érvényesítését.³

A törvényhatósági joggal nem rendelkező városok az 1871:XVIII. tc. – a községi törvény –

intézkedései alapján a megyei törvényhatóságok közvetlen közigazgatási hatáskörébe kerültek. A rendezett tanácsú városok képviselőtestületének fontosabb ügyekben hozott határozatait végrehajtásuk előtt a törvényhatóságnak kellett jóváhagynia. Végso soron mind a törvényhatósági joggal felruházott városok, mind a rendezett tanácsú városok lényegi kérdéseket érintő ügyeiben a meghozott önkormányzati határozatok felett a belügyminiszternek, illetve a kormánynak volt joga dönteni, a végrehajtást engedélyezni.

Az 1886. évi második törvényhatósági törvény, amely hatályon kívül helyezte az 1870: XLII. tc.-et, több lényeges pontban változtatta meg a korábbi rendelkezéseket. A törvényhatóság önkormányzati önállóságát a főispáni hatáskör jelentős megnövelésével alaposan megnyirbálta. A kormány által kinevezett főispán a törvény alapján jogot kapott arra, hogy amennyiben az állam érdekei megkívánják, közvetlenül rendelkezék a közigazgatás tisztviselőivel, felülvizsgálja eljárásukat, tevékenységüket. A törvény megszüntette a városokban a rendőrkapitányok megválasztásának jogát, ezáltal csökkentette az önkormányzati befolyást a rendőrség irányításában, ugyanakkor a fenntartási költségeket továbbra is a városokra hárította.

Az 1886:XXI. tc. bevezette a törvényhatóságok határozataival szemben a kormány által gyakorolható megsemmisítési jogot. Ugyanakkor kizárta a megsemmisítési határozattal szemben az önkormányzat felirati jogának gyakorlását a kifogásolt kormányintézkedés végrehajtása előtt. A városi vagyon és jövedelem kezelését érintette még a törvény azon rendelkezése, amely a községi törvényben előírt módot terjesztette ki a törvényhatósági joggal felruházott városokra is. Az intézkedés a városi vagyon megóvását célozta a túlzott mértékű spekulációval szemben, viszont a fejlettebb városok háztartásának ügyintézését sok megkötéssel, korlátozással rugalmatlanná tette. Az 1886:XXII. tc. – a második községi törvény – a rendezett tanácsú városok számára is lényeges változást jelentett, ugyanis a tisztviselői karuk megválasztásában a megye befolyása lett meghatározó, azáltal, hogy a jelölés jogát a tisztújító szék útján, annak irányításával gyakorolta.

A dualizmus egész időszakán keresztül vitatott kérdés volt a törvényhatóságok és képviselőtestületek összetétele, a virilizmus intézménye. Ezen önkormányzati testületek, törvényhatósági bizottságok, községi és városi képviselőtestületek tagjainak fele nem választás útján, hanem vagyoni helyzete, pontosabban a legtöbb egyenes állami adót fizetők közé tartozása jogán került a bizottságba. Ez az antidemokratikus szervezési módszer a dualista rendszer stabilizációját kívánta szolgálni, s a városokban a nagyburzsoázia vezető szerepét erősítette meg, leszűkítve a törvényhatóság ügyeire befolyást gyakorló polgári – kispolgári rétegek érdekérvényesítési lehetőségeit.⁴

A főváros esetében a fentiekben vázoltaktól több vonatkozásban eltérő volt a közigazgatás kereteinek szabályozása. A monarchia második központjának szánt és kiemelt figyelmet, fejlődési lehetőséget élvező Budapestet az 1872:XXXVI. tc. a többi törvényhatóságnál nagyobb autonómiával és közigazgatási önállósággal ruházta fel. A főváros esetében a virilizmus „finomítottabb” változata érvényesült, az 1200 legnagyobb adófizető közül volt választható a törvényhatósági bizottság tagjainak fele. Kinevezett főispán helyett a király által kijelölt három fő közül a törvényhatósági bizottság választhatta meg a főváros élén álló főpolgármestert, akire nem terjedt ki a király elmozdítási joga. Ilyen módon a főváros főpolgármesterének függése közvetettebb volt a kormánytól, mint a főispánoké.⁵ A főváros polgármestere tevékenységét a tanácsnak, mint kollektív testületnek elnöke fejtette ki. E testület a közgyűlés által szabályozott összetételben, belügyminiszteri jóváhagyásra nem szoruló szabályrendeletben meghatározottan, közigazgatási hatóságként működött. Jelentős vagyont kezelt, a főváros korlátozott hatáskörrel rendelkező kerületi előjárásai első fokú határozatait másodfokon bírálta el.

A főváros vagyonkezelését a községi törvény módosított változata szabályozta, s ebben lehetőséget kapott a közgyűlés a bérbeadás szabadkézből történő elrendelésére, amit csak abban az esetben kellett a belügyminiszterhez jóváhagyásra felterjeszteni, ha ez ellen valamely adófizető fellebbezéssel élt. A 25 000 forintot meg nem haladó ingatlan elidegenítése, illetve megvétele felől

A lebontott régi Városháza, az Erzsébet híd pesti hídfőjének helyén. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma.

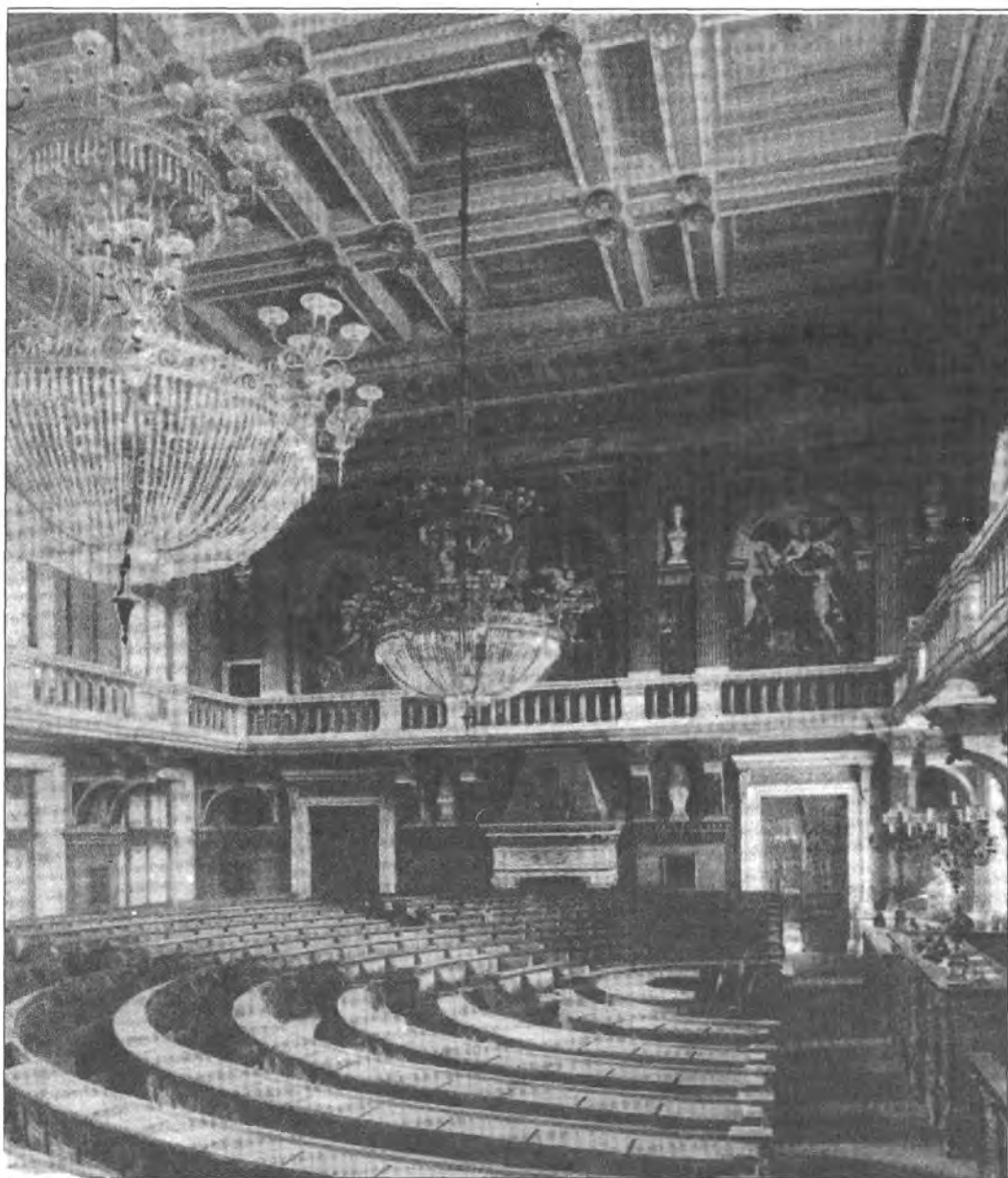
a törvényhatósági bizottság önállóan dönthetett, s döntése nem szorult belügyminiszteri jóváhagyásra. A törvény e rendelkezései mellett, amelyek a többi törvényhatóságnál nagyobb önállóságot adtak a fővárosnak, voltak megszorító jellegűek is. Így például érintetlenül hagyta e törvény az 1870:X.tc-vel létrehozott Fővárosi Közmunkák Tanácsának intézményét. A főváros építésügyét felügyelő, félig állami, félig önkormányzati szerv hatáskörében önállóan, a kormány utasításai nélkül járt el, kézbentartva Budapest építésügyét, országos kereskedelmi, ipari központtá fejlesztésének irányítását. A főváros rendőrségét az 1872:XXXVI. tc. közvetlenül a belügyminiszter hatósága alá helyezte, aki az irányítást saját közegeivel végezte. Az 1881:XXI. tc. rendelkezett a főváros rendőrségének államosításáról, meghagyva az önkormányzat számára a kihágási ügyek törvényhatósági szabályrendeletekkel történő szabályzásának lehetőségét. Ezzel biztosította a főváros közrendjének hatékony állami kontrollját, amely a közrendet nem helyi, hanem országos jelentőségű ügyként kezelte.⁶

Az 1886. évi törvényhatósági törvény intézkedései nem érintették a főváros jogi helyzetét, a közvetlen állami beavatkozás lehetőségének kiterjesztése Budapestre nem vonatkozott. A főváros és a többi törvényhatósági jogú város jogi helyzete lényegesen eltért egymástól. A fővárosi burzsoázia által befolyásolt önkormányzat közigazgatási vezetői a dualizmus fenntartásában érdekelt rétegekhez tartozók lévén, a dualizmust védő kisebbségi kormány létrejötte esetén sem nehezítettek volna annak működését, ezért a főváros közigazgatási önállóságának korlátozására nem került sor.⁷ Az ország többi városának vagyoni viszonyait ellenben számottevően érintették azok a rendelkezések, amelyek az első törvényhatósági törvény – az 1870:XLII. tc. vegyes és átmeneti

Az új Városháza. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma

intézkedései között kerültek felsorolásra. Ebben többek között az állami közigazgatás költségeinek fedezetére olyan mérvű adócsökkentésre tettek ígéretet, ami lehetővé tette volna annak a továbbiakban a megyei törvényhatóságok pótdóójából történő biztosítását. Erre az adóleszállításra nem került sor, így évről évre a költségvetés államsegély formájában folyósította a szükséges összeget, míg végül az 1883:XV.tc. törvényben rendelte el az addigi gyakorlat véglegesítését. Mindez csupán a megyei törvényhatóságok esetében állt fenn, a törvényhatósági joggal felruházott városok államsegélyben nem részesültek.

Az új Városháza közgyűlési terme. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 1657.

A városok természetesen nem csak passzívan szemlélték a helyzetüket meghatározó törvények megszületését, hanem képviselőik útján megkísérelték befolyásolni a törvényhozás folyamatát. Már az 1870. évi törvényhatósági törvény országgyűlési vitájában élesen megfogalmazódott – elsőként a Buda város képviselői által benyújtott kérelemben – az az igény, hogy a városok jogi helyzetének rendezését foglalják külön törvénybe, vessék el a városok esetében a főispánok institutumát, valamint a virilizmus bevezetését. A kormány álláspontját a vitában a javaslat előadója, Perczel Béla a következő érvekkel védte:

„Az egyes városok között is olyan lényeges különbségek állnak fenn, hogy egy törvényben az ő egész szervezetüket megállapítani nem lehetséges. Ezért közjogi viszonyukat kell rendezni a törvényhozással és a végrehajtó hatalommal szemben, belső szervezésüket pedig önmagukra bízni.”

Ezzel az érveléssel szemben joggal vetette fel a képviselőházban Tisza Kálmán, hogy „...a mi a statuárius jogra bízás nagy szabadelvűségét illeti, valóban, ha statuárius jogra bízatik, az szép dolog: az önkormányzatnak adott nagy engedély, (sic!) csakhogy ennek elismerésére meg kellene felejtkeznünk arról, hogy a státutumokat elkészíti a törvényhatóság és felterjeszti, de csak a belügyminiszter hagyhatja helyben.”⁸ A törvényhozás a kormány álláspontját fogadta el a városok helyzetének jogi rendezésekor, egyedül csak Budapest esetében sikerült elérni a belügyminiszteri szervezetről szóló, már említett 1872:XXXVI. tc. megalkotását.

A VÁROSOK HELYZETÉT ÉRINTŐ KÖZIGAZGATÁSI REFORMOK

Az 1886. évi közigazgatási törvényjavaslatok vitájakor a városi törvényhatóságok az országgyűléshez intézett feliratokban ismételten az önálló városi törvény meghozatalát sürgették. A rendezett tanácsú városok vezetői, akik csak közvetett módon hozhatták a törvényhozás tudomására kívánalmaikat, Nagybecskerekén gyűltek össze országos polgármesteri értekezletre. Az értekezleten nem a külön városi törvényt szorgalmazták, hanem konkrét módosító javaslatokat tettek a

Ráth Károly.
Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma,
ltsz.: 7867/6x9.

A Törvényhatósági Joggal Felruházott Városok Polgármestereinek Országos Értekezlete, 1906. Pozsony. Fotó, BFL.

beterjesztett törvénytervezetek módosítására. Így például a városi rendőrségek államosítását, államköltségen való fenntartását, a városi tisztviselőknek a megye befolyásától független jelölését és életfogytig szóló megválasztását, valamint a nyugdíjuk törvényben rögzített biztosítását igényelték. Emellett javasolták a községi választójogot az országgyűlési választók körére szűkíteni. A városok igényeit, a vármegyék politikai kulcsszerepét elsődlegesnek tartó országgyűlés előtt e kezdeményezések nem találtak az adott politikai struktúrában érdemi támogatásra.⁹

A politikai életben azonban szinte folyamatosan jelen volt a későbbiek során is e törvények módosításának igénye. A kormányzat a centralizált központi hatalom megerősítésére törekedve állandóan napirenden tartotta a közigazgatás reformját. 1886-ban Tisza Kálmán miniszterelnök már jelezte azt a szándékát, hogy a törvényhatóságok területén működő tisztviselők állását választás helyett kinevezéssel kívánja betölteni. Egyidejűleg kilátásba helyezte a városi törvényhatóságok számára a nagyobb mozgási lehetőség megadását, a városi sajátosságok figyelembe vételét.¹⁰ A városok is megfogalmazták elképzeléseiket, s tanulmányok formájában juttatták azokat a nyilvánosság elé.

1891-ben került sor a Szapáry-kormány közigazgatást megreformáló törvényjavaslatának benyújtására. A javaslatot, amely az autonóm törvényhatósági közigazgatást felszámoló kerettery volt, nem sikerült az alkotmányos biztosítékokat féltő közvéleménnyel elfogadtatni, s a hosszas parlamenti viták után rövid kétszakaszos törvény született – az 1891:XXXIII.tc. – mely tulajdonképpen elvi nyilatkozat szintjén maradt, s gyakorlati következmények nélkül a városok életére sem volt kihatással. A közigazgatás államosításának sikertelen kísérlete ellenére, a közigazgatás újjászervezésének gondolata nem került le végleg a kormányzat napirendjéről.

1894-ben Hieronymi Károly belügyminiszter foglalkozott a közigazgatási tisztviselők elleni fegyelmi eljárás törvényi módosításával, valamint a községek közül kiemelkedő, az ügyeit saját tisztviselőivel intéző mezővárosok kategóriájának felállításával, de ezek a tervezetek is érdemi folytatás nélkül sikkadtak el.¹¹

Perczel Dezső belügyminiszter a városi problémák jogi rendezésére, 1897-ben megbízást adott Faschó-Moys Sándor miniszteri tanácsos részére egy városi törvénytervezet elkészítésére. A ter

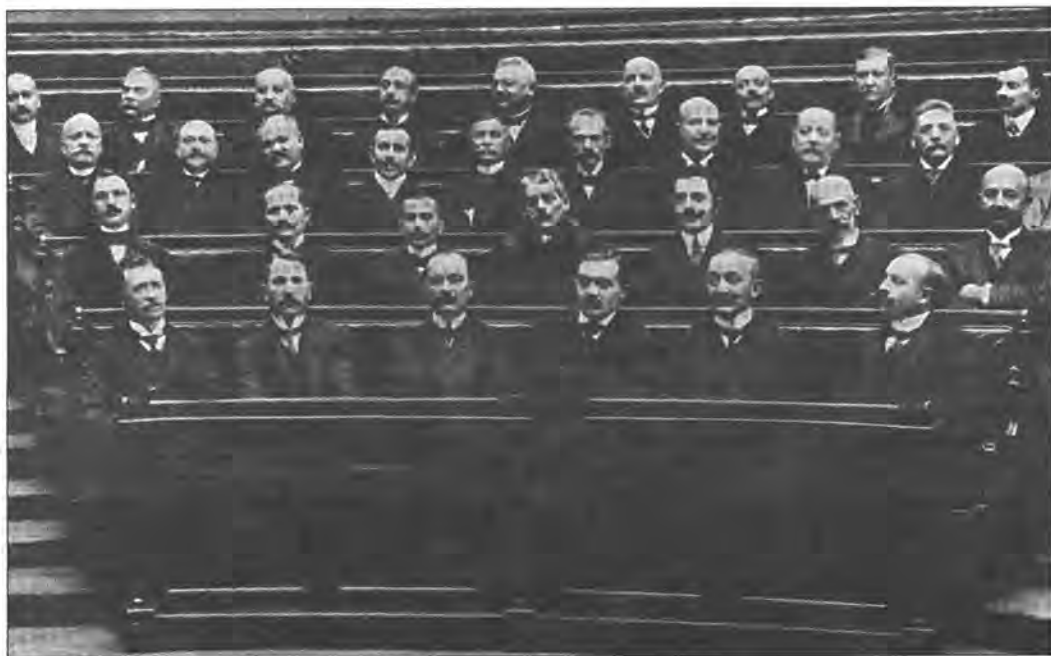

A Rendezett Tanácsú Városok Polgármesterei Orsz. Egyesületének 1911. dec. 9-i, a MVOK-kal az egyesülést kimondó ülés résztvevői. Fotó, BFL.

vezet, amely igen aprólékos szabályozást tartalmazott, lényegében nem változtatta volna meg a közigazgatás kialakult szervezetét, csupán kisebb korrekciókat javasolt. A munkát egyes részleteiben – például az önkormányzati tisztviselők élethosszig való választása, a törvényhatósági joggal felruházott városok főispánjainak korlátozottabb hatáskörének kijelölése tekintetében – a városok követeléseire felé közelített, azonban ezzel az iránnyal szemben a javaslat másik része a minisztériumok adminisztratív tuteláját, valamint a rendezett tanácsú városokban a főispán hatáskörét erősítette volna.¹²

A törvényjavaslat nyilvánosságra hozása után az abban megfogalmazottakkal egyet nem értő, rendezett tanácsú városok polgármesterei 1897-ben Máramaroszigeten tartottak országos értekezletet. A javaslattal szembeni ellenérvek mellett ez alkalommal már annak az igénye is megfogalmazódott, hogy a rendezett tanácsú városok tisztviselői számára a folyamatosabb együttműködés biztosítására országos egyesületet kellene alapítani. A törvényjavaslat benyújtására végül is nem került sor, lekerült a napirendről, s ezzel a megszületőben lévő városi szervezkedés is veszített lendületéből – így az egyesület megalakítása nem történt meg.¹³

Ugyancsak Perczel Dezső volt az, aki a városi törvény előkészítése során a külön törvényi szabályozás alá eső főváros jogi helyzetének megreformálására is tett előkészületet. A kormányzathoz közel álló, a főváros ügyeit alaposan ismerő Heltai Ferencet, a főváros törvényhatósági bizottságának tagját bízta meg egy tervezet elkészítésével. Az 1899-ben elkészült emlékirat a szerző által fontosnak tartott kérdéseket tekintette át. Konceptiója szerint a vagyonos és ugyanakkor a város ügyei iránt erős erkölcsi elkötelezettségű – nem fizetett – vezetői testületnek kellene irányítania a város ügyeit, amelynek élén a szintén nem tisztviselőként alkalmazott polgármester állna. A kormánnyal való kapcsolattartásban feleslegesnek ítélte a főpolgármesteri intézményt, s elvetette a főváros közigazgatása államosításának gondolatát. A törvényhatósági bizottság számára a vagyonnevelés kérdésében nagyobb önállóságot, a felsőbb jóváhagyás

A Rendezett Tanácsú Városok Polgármesterei Orsz. Egyesületének 1911. dec. 9-i, a MVOK-kal az egyesülést kimondó ülés résztvevői. Fotó, BFL.

kötelező felterjesztésének elhagyását javasolta. Egészében a fővárost irányító akkori politikai vezető réteg helyzetét erősítette volna az emlékiratban kifejtett gondolataival. A munkát megrendelő belügyminiszter a javaslat elkészültekor már nem ült bársonyszékében, s a tervezetet, az előzőekhez hasonlóan félretették.¹⁴

A VÁROSOK SZERVEZKEDÉSÉNEK KEZDETEI

A városok a törvényhozási folyamat őket érintő periódusaiban, érdekeik védelmében alkalmi jelleggel próbáltak lépéseket tenni. A törvényhatósági joggal felruházott városok külön, egyenként kísérelték meg a rendelkezésükre álló politikai eszközöket igénybe véve az országgyűlés döntéseit befolyásolni. Az önálló politikai hatáskörrel nem rendelkező rendezett tanácsú városok, amelyek a megyei törvényhatóságokban nem találhattak megértő támogatásra, vezető tisztviselőik értekezletein próbálták meg érdekeiket megfogalmazni, s a nyilvánosság segítségével érvényesíttetni. Ezek a törekvések még a századforduló utáni első években is egymással párhuzamosan, de nem egymást erősítve fogalmazódtak meg, nem kapcsolódtak mozgalom formájában egységessé.

A jelentősebb politikai súllyal és tapasztalatokkal rendelkező törvényhatósági joggal felruházott városok polgármestereinek és vezető tisztviselőinek első együttes tanácskozására 1900-ban, Győrött került sor. A kongresszus 23 vidéki város részvételével zajlott le, összehívását a Széll Kálmán miniszterelnök által szükségesnek említett közigazgatási reform ismételt napirendre kerülése váltotta ki. A tanácskozás Zechmeister Károly győri polgármester kezdeményezésére szerveződött meg, s mindazokra a problémákra kitért, amelyeket a városok sérelmesnek ítélték. Így állást foglaltak az önálló városi törvény létrehozása mellett, elvetették a közigazgatás államosításának gondolatát, szűkíteni javasolták a kormány jóváhagyására szoruló intézkedések körét.¹⁵

Az első fokú közigazgatási bíróságok felállítása ügyében a hivatásos, független bírákból létrehozott testület gondolatát fogadták el.¹⁶

A városok pénzügyi problémáiról tárgyalva az állami közigazgatás közvetítéséért államsegély megadását kívánták, s indítványozták a városok mentesítését az új – városokban tervezett – állami intézmények felállításának terhei alól. Javasolták továbbá, hogy a községi terhek viselését az állami tisztviselőkre és katonatisztekre is terjesszék ki.¹⁷ Állást foglaltak az egyenes állami adók tekintetében az adóztatás progresszivitásának elve mellett. Szükségesnek látták, hogy az egyenes állami adók utáni városi pótdadók bevezetése ne szoruljon kormányjövahagyásra, az csak az új városi adók bevezetése esetén legyen szükséges. Megtárgyalták továbbá a városok kulturális igazgatását érintő kérdéseket is, ezekben az ügyekben fokozottabb állami támogatást igényeltek. Az értekezlet hosszasan vitakozott a kongresszus intézményének rendszeresítéséről, s végül a szükség szerinti összehívás mellett szavaztak. Majd döntést hoztak arról, hogy a kongresszus határozatait megküldik a kormánynak és az egyes törvényhatóságoknak.¹⁸

E lelkes határozat ellenére a városok egymásra találása továbbra is váratott magára. A győri kongresszus határozatainak megküldését a tanácskozást követő év során a főváros polgármesterének külön levélben kellett kérnie, mert a deklarált szándék ellenére a kongresszus anyagát nem juttatták el az ország legjelentősebb városi törvényhatóságához.¹⁹ Ez arra utal, hogy maguk a kongresszuson részt vevő városok sem tekintették közvetlenül bevonható partnernek a külön jogi szabályozás alatt álló Budapestet. A nehezen megszülető kapcsolat megerősödését szolgálta, hogy a főváros, ha részvételt nem is vállalt a mozgalomban, mégis igyekezett alaposabban tájékozódni, s nyitottabb szemléletű tisztviselői útján kapcsolatot tartani az értekezletek szervezőivel.²⁰

A magyar városok mozgalmainak történetében nagy fordulatot jelentett az 1904-ben Várhidy Lajos zalaegerszegi polgármester által szervezett „rendezett tanácsú” városok országos kongresszusa. Ez az országos értekezlet fogalmazta meg először határozatában, hogy a városok problémáinak megoldását együttes fellépéssel, a „rendezett tanácsú” városok országos szövetségének létrehozásával, egy központi szervezet rendszeres működtetésével kívánja elősegíteni. A korábbi összejövetelek kartársi szellemet ápoló jellegével szemben az itt összeült polgármesterek az alábbi elérendő célokat tűzték maguk elé:

„...a városok közös érdekeinek kölcsönös támogatása, összhangzatos együttműködése; másrészt pedig a városok modern irányban való egészséges és egységes fejlesztése céljából úgy az új városi törvény megalkotása, mint ezen törvény alkotásával kapcsolatosan a városok autonómiájának szabatos körvonalazása és kellő módon függetlenné tétele; a városok nyomasztó pénzügyi helyzetén való sürgős segítség; a városi tisztviselők részére szolgálati pragmatika létesítése, s egyben a városi tisztviselők nyomasztó anyagi helyzetének rendezése, mint a város legszembeötlőbb bajainak orvoslását szükségesnek tartja.”²¹ Az értekezletet követően az ország feszült politikai légkörében, majd a hamarosan kirobbant kormányzati válság, az 1905–1906. évi „nemzeti ellenállás” időszakában a szervezkedés megtorpant, s az 1904. évi értekezlet által kiküldött szervező bizottság, csak két évvel később 1906. júniusában folytathatta munkáját.²² Az 1906. novemberében lezajlott második országos értekezleten elfogadott, és a belügyminiszterhez felterjesztett emlékirat megerősítette a korábban megfogalmazott szándékokat, célokat. Andrássy Gyula belügyminiszter a kidolgozott alapszabály-tervezetet csak azzal a módosítással fogadta el, hogy a szervezet nem városi szövetség, hanem a rendezett tanácsú városok polgármestereinek egyesülete formájában alakulhat meg.²³ A városok szervezkedését ezzel beszorította a vezető városi tisztviselők mozgalmának keretei közé, s ezt fejezte ki az alapszabály azon megszorítása is, hogy az egyesület rendes tagja csak polgármester és országgyűlési képviselő lehetett, városi tisztviselő kizárólag pártoló tagként tartozhatott a szervezethez.

A továbbiakban évente kerültek megrendezésre az országos tanácskozások, mely alkalmakkor a közvetlen városigazgatási kérdések felvetése mellett a városi szervezkedések kiszélesítésére is

Ifj. Gr. Andrássy Gyula a Parlamentbe megy, 1917.

Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 12.560-6

törekedtek. Az egymással párhuzamosan működő városi szervezetek, a Törvényhatósági Joggal Felruházott Városok Polgármestereinek Országos Értekezlete, és a Rendezett Tanácsú Városok Polgármestereinek Országos Egyesülete 1906. évi gyűlésein merült fel a kapcsolatteremtés szükségessége. Pozsonyban, az előbbi szervezet kongresszusán Wennes Jenő győri polgármester vetette fel az együttes tárgyalás szükségességének gondolatát, mondván, hogy a két szervezet program-

jaiban megfogalmazott célkitűzések azonosak. A rendezett tanácsú városok értekezletén, amelyet Budapesten tartottak meg, az ott megjelenő Bárczy István, a főváros polgármestere a jelenlévők egyetértésével találkozva fejtette ki véleményét, mely szerint, a városoknak a közös célok érdekében okvetlenül egyesülniük kell, külön-külön akcióknak nem lehet sikerük.²⁴

A két szervezet közötti kapcsolatteremtésre a következő év folyamán került sor. A rendezett tanácsú városok polgármestereinek III. kongresszusa 1907. szept. 16-án átiratot intézett az abban az időben Pécssett üléselő törvényhatósági jogú városok polgármestereinek értekezletéhez a két szervezet egyesülése érdekében. Pécssett a javaslatot elviekben elfogadva az egyesülés módozatának megállapítására bizottságot is delegáltak.²⁵ Ez alkalommal hangzott el javaslat Szvacsina Géza kolozsvári polgármester beszédében egy Budapesten tartandó, az összes magyarországi város részvételével zajló kongresszus megtartására, amelyen a főváros polgármesterének elnökletével a városokat közösen érdeklő ügyeket tárgyalják meg, s gondoskodnának a megállapodások végrehajtásáról is. A kongresszus résztvevőit a városok polgármesterei, az illető kerület országgyűlési képviselői, továbbá a városok által bejelentett képviselők alkották volna.²⁶

A válasz erre az elgondolásra nem várható sokáig magára. A városi közigazgatási kérdések szaklapjában, az ekkor induló Városi Szemlében, Bárczy István felkarolta a kezdeményezést, amelyet korábban ő maga is sürgetett. Bárczy írásában kifejtette azon elképzelését, hogy a kongresszus megrendezésén túl egy állandó szervezet létrehozása is szükséges, amelynek feladata a törvényjavaslatok városi szempontok szerinti áttanulmányozása lenne. Elképzelése szerint az állandó bizottság észrevételeit valamennyi polgármesterrel közölve, közreműködésüket kérve kellene a törvényhatóságoknak felirattal fordulni az országgyűléshez, s egyúttal a városok országgyűlési képviselőit is felszólíthatnák érdekeik hathatós védelmére. Első ilyen feladatként az adóreform kérdését javasolta megvitatni, s távolabbi célként egyéb más törvényjavaslat mellett a városi törvény javaslatának ügyét emelte ki. Külön elemezte a városok egyes csoportjai közötti korábbi elszigeteltséget, s különösképpen a főváros-vidék ellentétét:

„Ha a dolgokat nem felszínesen vizsgáljuk, meggyőződhetünk, hogy igazi érdekellentét a főváros és a többi magyar városok között nem volt és nem is lehet. A főváros kivételes helyzetéből magyarázható látszólagos előnyöknek mindig megvoltak és meglesznek a maguk terhei. Teljes mértékben osztozunk a magyar városoknak úgyszólván minden bajában, ki akarjuk venni részünket a közös küzdelemből is... Egyesülni kell tehát a magyar városoknak jövőjük érdekében. Csak így fognak tudni kellő erővel fellépni, így tudnak kívánságaiknak nyomatékat adni. S ezt bátran tehetik, mert ezzel nem partikuláris érdekeket érvényesítenek, hanem a városi lakosság boldogulásával biztosítják egyszersmind az egész ország haladását.”²⁷

A városok egymásra találását, amit lendületes mondatokkal Bárczy is üdvözölt, nagymértékben elősegítették az ország politikai életében bekövetkezett változások. Az időszak, amelyben a városok szervezkedése zajlott, az országos politikai küzdelmeknek is jelentős fordulatokkal terhes periódusa volt. A hagyományos politikai frontok felbomlóban voltak, az 1880-as 1890-es évektől megjelent agrárius-merkantil ellentét más dimenziókat is adott a klasszikus 48-as, 67-es ellentéteknek. A merkantilisták – a fináncoligarchia és a velük érdekkapcsolatban álló nagybirtokosok – csoportja politikailag a kiegyezés mellett állt, gazdaságpolitikailag pedig alapvetően a liberális elvek és a hatékony ipartámogatás mellett szállt síkra. A velük szemben álló agráriusok tábora a szabadelvű kormányok gazdaságpolitikájával elégedetlen földbirtokosok csoportját jelentette, amely gazdasági és politikai befolyását féltve, nem önálló pártként, hanem a kormányzatra állandó nyomást gyakorló csoportként, pártokba is beépülve működött. Céljaik elérése érdekében nem zárták ki a kiegyezés esetleges módosításának lehetőségét sem.²⁸

A Szabadelvű Párt 1905-ben bekövetkezett bukása nyomán keletkezett kormányzati válság után, majd a Fejérváry-kormány regnálását követően erős agrárius befolyást képviselő koalíciós kormányzat került hatalomra. Az 1906 és 1907 közötti időszakban a koalícióban részt vevők érdek-

szövetsége több-kevesebb sikerrel egyensúlyozott az agrárius és a merkantil csoport gazdaságpolitikai érdekei között. A Szerbiával szembeni vámháború által kiváltott élelmiszer-áremelkedést, az iparcikkek export-lehetőségeinek, a közvetítő kereskedelem volumenének csökkenését ellensúlyozhatta az 1907:III. tc., az iparfejlesztési törvény, az ipari tőke és a kisipar támogatásával.²⁹ Az 1908–1909 közötti időszak a magyar törvényhozás agrárius dominanciájú szakasza volt, amelynek egyik terméke többek között a Wekerle-féle adóreform. Ez miközben az adóterhek elosztásában a fináncsőke fokozottabb megterhelését kívánta bevezetni, a földbirtok korábbi adóterheltségi szintjét megtartotta volna, könnyítéseket eredményezve a kisparasztnak, kisiparosok, kiskereskedők, de ugyanakkor a középrétegek számára is.³⁰

A VÁROSOK ORSZÁGOS KONGRESSZUSA

A városok közös szervezett fellépését organizáló Bárczy István színes egyéniségű, nagyvonalú, felkészült, koncepciózus várospolitikus volt. A polgármesteri székbe 1906 nyarán a Függetlenségi Párt fővárosi befolyásának növekedését megakadályozni szándékozó politikai erők együttes támogatásával támogatásával került.³¹ Ez a támogatás egyrészt a nagyburzsoázia érdekeit képviselő törvényhatósági többség, másrészt az önálló városi pártként szerveződő kispolgári, polgári érdekeket felvállaló – Vázsonyi Vilmos vezette – demokrata csoportok átmeneti érdekszövetségén alapult. A későbbiek során, Bárczy programjának megvalósítása nagy mértékben függött ezen érdekszövetségnek – amely 1906 végétől 1908 elejéig Polgári Demokrata Községi Párt néven, szervezett formát is öltött – együttműködésétől, vagy belső ellentététől. Várospolitikai koncepciója kialakításakor Bárczyt nagy mértékben inspirálta Vázsonyi 1897-es demokrata párti programja. Megválasztásakor elmondott programbeszédében a főváros önkormányzati jogainak kiterjesztéséről, a fővárosi törvény revíziójának szükségességéről szolt. Elkerülhetetlennek ítélte a községi választójog reformját, a választói jog egész lakosságra történő kiterjesztését. Független városi önkormányzatot, városi pártprogramokon alapuló községi politikát remélt megvalósítani, amely az egész polgárság érdekeit képviselheti és érvényesítheti.³² A felvázolt demokratikus program képvisellete mellett Bárczy tisztában volt a főváros törvényhatóságán belüli erőviszonyokkal, a hatalmi körök tényleges befolyásának jelentőségével, a kormány támogatásának fontosságával, ami a megfogalmazott törekvések megvalósításakor óvatosságra, törvényhatóságon kívüli támaszok szerzésére, vagy megszervezésére készítette.

1908-ban első lépésként olyan kérdésben hívta össze Bárczy a városok országos értekezletét, amelyben maga mögött tudta a főváros törvényhatósági bizottságának biztos támogatását. A Wekerle-féle adótörvény-javaslat ügyében február 26-án ültek össze a városok képviselői, országgyűlési képviselői, szakértői. A főváros által beterjesztett, megtárgyalandó javaslat lényegében megegyezett a GYOSZ, az Országos Kereskedelmi Egyesület, a Kereskedelmi és Iparkamara, az Országos Iparegyesület, és a Kereskedelmi Csarnok által már elfogadott javaslattal. A határozati javaslat a tanácskozáson elfogadásra került. Megalkotói többek között kifogásolták, hogy az adótörvény-javaslat túlzottan megterheli a községek pénzügyi helyzetét, javasolták egy új önkormányzati adórendszer bevezetését, az adózási eljárás megváltoztatását, a tervezett adókulcsok módosítását a törvényjavaslatban deklarált célok elérésére.³³ A városok értekezlete által elfogadottak érvényesítése ügyében Thaly Kálmán kapott megbízást a városok országgyűlési képviselőinek összehívására és a kormánnyal való tárgyalásra.³⁴ A Wekerlével folytatott tárgyalások eredményeképpen az adótörvények az országgyűlés vitájában jó néhány pontban módosultak, anélkül, hogy az alapvető koncepció megváltozott volna. A különösen sérelmes részek, mint például maga az adókvetési eljárás – az üzleti könyvekbe való betekintés lehetőségével – korlátozásra kerültek, csökkentek bizonyos adókulcsok, sor került a létminimum és az együttes adózás szigorúságának

enyhítésére, ugyanakkor a földadó kataszter revíziója ügyében, vagy a kereseti adó szabályozása tárgyában a kormány álláspontja mereven érvényesült.³⁵ Összességében a merkantil érdekeket képviselő szervezetek által ösztűz alá vett adótörvény-javaslatok ügyében elért engedményeket a városok országos értekezlete saját sikereként is értékelte, és ez az akció nagy mértékben egyengette a szorosabb együttműködés felé vezető utat. Az adóügyi értekezlet elnöki zárószavában Bárczy bejelentette, hogy a városok országos kongresszusát 1909-ben kívánják megrendezni.

A kongresszus megszervezésekor Bárczy példaként tekintett a német városok 1905-ben megalakított szövetségére, a Deutsche Städtetag-ra. Ennek működését – az időközönként megrendezett kongresszusok mellett egy folyamatos, szervezett működést biztosító központ felállítását – a magyarországi szervezet számára is megfelelő formának tartotta. Így javasolta a kongresszus háromévenkénti összehívását a polgármesterek, városi főtisztviselők, törvényhatósági bizottsági és képviselőtestületi tagok, delegáltak mellett a városok országgyűlési képviselőinek részvételével. Emellett fenntarthatónak látta a törvényhatósági városok értekezletének és a rendezett tanácsú városok polgármesterei egyesületének párhuzamos működését is.³⁶ A szervezkedés egységes fellépést célul tűző jellegével ellentétben álló szervezeti átfedések, kettősségek megtartását taktikai okokból volt kénytelen elfogadni és hangoztatni. A főváros és a vidék ellentétei a városok látványos egymásra találását követően sem múlhattak el egy csapásra. A kiemelt helyzetben a kormányzat által külön támogatásban részesülő Budapestnek³⁷ kerülnie kellett még a látszatát is annak, hogy a vidéki városokat egyszerűen a főváros aktuális érdekeit támogató, önállóság nélküli eszközként kívánja felhasználni, s ennek érdekében az egységes és kizárólagos szervezetben való fellépés előnyeiről átmenetileg lemondani kényszerült.³⁸ 1908. október 27-én került sor arra a megbeszélésre, amelyen Bárczy István és a városok szervezkedésében aktív polgármesterek vettek részt. Ennek során megállapodtak abban, hogy a magyar városok országos kongresszusát 1909. májusában tartják meg. A budapesti kongresszus napirendjére a következő kérdések megvitatását javasolták: a kongresszus megszervezése; a városi statisztika szervezésének megindítása; a városok pénzügyei; a városok közlekedési politikája; a városi kisajátítási jog.

A megbeszélésen leszögezték: „...kongresszusok előkészítésére, a kongresszusi határozatok végrehajtására, a városi érdekek, s ügyek folyamatos szemmel tartására és megfelelő kezdeményezésekre állandó szervezet alkotandó.”³⁹

Az értekezlet végül tizenkét polgármesterből álló előkészítő bizottságot alakított, s a titkári teendők ellátásával Harrer Ferenc fővárosi tanácsjegyzőt bízta meg. Az általa elkészített szervezési szabályzatot az előkészítő bizottság 1909. február 15-én vitatta meg. A szabályzat megfogalmazásakor Harrer Ferenc a városok érdekeinek támogatását, megóvását, a várostudomány fejlesztését és gyakorlati megvalósítását tűzte ki célul. Ezért olyan állandó szervezet létrehozását tartotta szükségesnek, amely megfelelő mozgásszabadsággal, a kormánytól való függetlenséggel rendelkezik. E szempont alapján vetette el a szervezkedés egyesületi formáját, s javasolta a kongresszus elnevezést, ami ugyan alkalmi jelleget sugallt, de lehetőséget adott a kötetlen formában való folyamatos működés számára is.⁴⁰

A tízpontos szabályzatot ideiglenes jelleggel elfogadta az előkészítő bizottság, megállapodott a belügy, a pénzügy és a kereskedelemügyi miniszterek kongresszusra történő meghívásában, továbbá tudomásul vette a bejelentést, miszerint a főváros a vendéglátó szerepét magára vállalja. Budapest 6000 korona összeget biztosított a kongresszus költségeinek fedezetére, továbbá vállalta a szükséges nyomtatványok előállítását a főváros házi nyomdájában, s a rendezéshez szükséges munkaerőket is ingyen bocsátotta a kongresszus rendelkezésére.⁴¹ Az előkészítő bizottság a kongresszus megtartását megelőzően, május 19-én az előkészítő munkát jóváhagyandó, ismét összeült. Néhány módosítással kiegészítve elfogadták a kongresszus elé kerülő szervezési szabályzatot. Ennek alapján a kongresszus szervezete a következőképpen épült fel: egyetemes ülés; elnökség; állandó bizottság; szakosztályok; központi iroda; kongresszusi tudósítók.

Bárczy István Budapest Székesfőváros polgármestere (1906), a Magyar Városok Országos Kongresszusának elnöke. Fotó, BFL.

Harrer Ferenc, fővárosi tanácsjegyző, a Magyar Városok Országos Kongresszusának főtitkára. Fotó, BFL.

A városokat nem közjogi állásuk szerint, hanem lakosságuk számaránya alapján kategorizálva juttatták képviselőkhöz az egyetemes ülésen és az állandó bizottságban. Ennek alapján a tízezernél kevesebb lakosú városok egy, a tíztől húszezerig terjedő lakosságúak kettő, a húsz- és negyven-ezer közötti lakosságúak négy, a negyvenezer feletti lakossággal rendelkező városok hat küldöttet delegálhattak.

Az állandó bizottság tagjainak számát harminc főben állapították meg, akképpen, hogy a városok lakossága szerint, a húszezernél kevesebb lakosú városok, a húsz és negyvenezer közötti lakosúak és a negyvenezer feletti lakosságúak egyaránt 10–10 küldöttet választhattak a testület tagjává. A főváros, mint „primus inter pares” jutott vezető szerephez, amennyiben az alapszabály szerint Budapest polgármestere mindenkor a kongresszus elnöke, alpolgármestere pedig az egyik alelnöki tiszteket kapta. A másik két alelnöki posztot választás útján töltötték be. Ezekre a helyekre a kialakult gyakorlat szerint egy törvényhatósági joggal felruházott és egy rendezett tanácsú város polgármestere került megválasztásra. A főtitkári és a két titkári tisztség szintén a fentieknek megfelelő elv szerint lett megosztva.⁴²

A kongresszus küldöttje elsősorban a törvényhatóság, illetve a képviselőtestület tagja, a városok tisztviselője, a városok országgyűlési képviselője lehetett, továbbá részt vehettek egy–egy egyetemes ülésen a meghívottak: országgyűlési képviselők, akik nem lettek küldötté megválasztva, azután szakemberek, végül az önként jelentkező érdeklődők. A meghívottak felszólalási és indítványozási joggal is rendelkeztek.

Ezekkel az intézkedésekkel a városi lakosság széleskörű képviseletét kísérelték meg bevonni a szervezet munkájába, de ugyanakkor a társadalmi bázis kiszélesítése mellett a szervezkedés megindító csoport irányító, vezérlő funkcióját is meg kívánták őrizni. Ezt jelzi a kongresszust előkészítő bizottság 1909. május 19-i ülésének egyik határozata, amely az állandó bizottsági tagság

körét úgy szabályozta, hogy annak tagja csak polgármester lehetett.⁴³ Ez azzal a következménnyel járt, hogy az egyetemes ülés, amely az állandó bizottság által előterjesztett napirend alapján zajlott le, gyakorlatilag az állandó bizottság polgármesterei által fontosnak vagy aktuálisnak tartott kérdéseket vitathatta meg, a városok vezető tisztviselő rétegének alapvető befolyása megmaradt a szervezet működésében. Az állandó bizottság két kongresszus között évente, általában vidéken tartott országos értekezletet. Hatáskörébe tartozott a terítékre kerülő ügyek szakszerű előkészítésére megfelelő összetételű szakosztályok létrehozása.

A kongresszus állította fel a központi irodát, amelynek a feladata az ügykezelés, kiadványok kibocsátása, a szükséges munkák készíttetése, városi kiadványok és a városigazgatásra vonatkozó adatok gyűjtése, a városok közötti közvetítés, felvilágosítás és tájékoztatás volt. Ennek hatékonyabbá tétele érdekében kívánták megszervezni 1912-ben a kongresszus tudósítóinak intézményét. A kongresszushoz tartozó városok polgármesterei nevezték ki a kongresszusi tudósítókat, akiknek feladatául jelölték meg a központi iroda tájékoztatását minden fontosabb városi, közigazgatási eseményről, továbbá a hivatalos városi kiadványok központnak való megküldését.

A Magyar Városok Országos Kongresszusa első egyetemes ülése 1909. május 20–22. között került megrendezésre Budapesten, az Újvárosháza közgyűlési termében. A kongresszus az 1908. október 27-ei előkészítő értekezleten elfogadottak szerint zajlott le, a hangsúly az elvek és álláspontok tisztázásán volt. Az előkészítő bizottság által beterjesztett szervezeti szabályzatot a kongresszus elfogadta, s ennek alapján elnökséget és állandó bizottságot választott.⁴⁴ A 138 magyarországi város közül 115 küldte el képviselőit, 93 város országgyűlési képviselője is megjelent az ülésen. Hivatalos formában csak Debrecen és Hódmezővásárhely tartotta magát távol a kongresszustól. A kongresszus szervezőihez intézett levelében Kovács József debreceni polgármester távolmaradásuk indokául két okot említett: egyik, hogy a rendezett tanácsú városok problémáit az övéktől eltérő jellegűnek tartják, s az egyes városok kulturális intézményekkel való fejlesztését nem tartják sablonokkal elintézhetőnek, a másik pedig, hogy az államsegély ügyében nem értenek egyet a többséggel, mert elfogadásával, véleményük szerint lemondának az államnak tett szolgálatok teljes költségmegtérítési igényéről.⁴⁵

A kongresszus ezen megítélésével szemben Bárczy István széleskörű lehetőségeket vázolt fel elnöki megnyitójában. A városok, jogállástól független, egységes fellépését tartotta fontosnak a közös célok, érdekek érvényesítésére, az eltérő érdekek megjelenítését pedig a korábban kialakult városi szervezeteken belül látta lehetségesnek. Külön hangsúlyozta, hogy a szervezet nem csak a polgármestereket vonja be a tevékenységébe, hanem széleskörűen próbál kapcsolatot teremteni a városi társadalmi élettel, aktivizálni kívánja a városi polgárságot is. Érdekeik képviselőit a városi országgyűlési képviselőket pártállásuktól függetlenül szerette volna megnyerni, mert mint kifejtette, „... a városok életfeltételei a parlamentben dőlnek el ... ott a céltudatos városi politika követésének alapjait le kell rakni.” A kongresszus lehetőségeiről szólva a nagyobb anyagi és intellektuális eszközök megteremtését, a szűkebb értelemben vett közigazgatási kérdéseken túlmenő ügyekkel való foglalkozást említette. Visszautalt az 1908. évi adóügyi fellépés eredményeire, s megfogalmazta, hogy az akkor megmozdult erők tartós egyesítése, egy erős önkormányzati rendszer érdekében nem ellentétes az ország érdekeivel: „Minél erősebben fejlődik az önkormányzat, annál erősebb a nemzet.”⁴⁶ A továbblépés feltételeként a városok közigazgatási és társadalmi állapotának felmérését tartotta alapvetően szükségesnek, s a kongresszuson elhangzott előadások is e cél érdekében fogalmazódtak meg.

Thirring Gusztáv, a főváros statisztikai hivatalának igazgatója, aki a statisztika tudományának magas színvonalú művelésén túl a Városi Szemle című fővárosi folyóirat szerkesztőjeként is a városigazgatás színvonalának emelésén tevékenykedett, a városi statisztika szervezéséről, a magyar városok statisztikai évkönyvének összeállításáról és háromévenkénti rendszeres megjelenítésének szándékáról számolt be.

Lukács Ödön nagyvárosi tanácsnok a városok háztartásának kérdéseiről értekezett.⁴⁷ A városok hitelügyéről br. Madarassy-Beck Gyula, a Magyar Jelzálog Hitelbank vezérigazgatója tájékoztató jelleggel tartott előadást. Garancsi Mihály miniszteri tanácsos, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa előadója „A városi kisajátítási jog” címmel egy városrendezési törvény főbb vonalait vázolta fel. Végül a főváros tiszti főügyésze Melha Kálmán – a városok és az alsóbbrendű vasutak kérdéskörében a városi érdekeltségű és jövedelmező közúti vasút fejlesztésének a helyi érdekű vasútnál előnyösebb voltáról értekezett.

Érdemi vita a minden résztvevőt egyaránt érdeklő téma, a városok háztartásának rendezése körül bontakozott ki. A téma előadója figyelmeztetett a Wekerle-féle adótörvények következtében várható községi pótdadóbevétel csökkenésére, s felhívta a figyelmet a városok szűk vagyoni jogi autonómiája cselekvést korlátozó jellegére, az állami feladatok megfelelő ellentételezés nélküli áthárításának rendszerére, a helyhatósági autonómia hiányos voltára. A kormány által kilátásba helyezett kompenzáló lépéseket nem találta elégségeseknek. A városok országgyűlési képviselői által kiküldött háztartási bizottság 1908. március 10-ei ülésén felvetett kezdeményezés alapján 1909. január 23-án született meg a városok anyagi helyzetének javítására vonatkozó javaslat. Eszerint az éves állami költségvetésben 2 millió koronát szántak a rendezett tanácsú és a törvényhatósági joggal felruházott városok dotálására. A javaslat jó néhány, a városi bevételek emelését célzó intézkedés megtételét ajánlja, így többek között a városok területi rendezésének végrehajtását, a földbiroksokos névlegesen alapított községeinek adózás alá helyezését, egységes átruházási és örökösödési illetérendszer behozatalát, a közzolgáltatást végző üzemek házi kezelésbe vételét – a kormány ellenőrzése mellett – a beltelkek értékelkedésének megadóztatását stb., végül pedig az állami hozzájárulás kérdésének rendezését. Ennek alapelve, hogy a városokban beszedett állami adók 1–5 százalékában, 10 éves időszakokra lett volna megállapítva az állami hozzájárulás összege. Ezt a javaslatot 1909. február 3-án tárgyalták meg a városok országgyűlési képviselői a miniszterelnökkel, aki ez alkalommal kilátásba helyezte, hogy a városokat a fogyasztási pótdadóból nagyobb mértékben fogja részesíteni.⁴⁸

E javaslatokkal szemben a kongresszuson gyakorlati és elvi szempontok által is indítatva többen felszólaltak. Felhívták a figyelmet az említett területi rendezés hosszadalmas eljárási procedúrájára, felvetették, hogy az egyes városok adójövedelmeiben az egyes elemek jelentőségükben nagy mértékben eltérnek egymástól. (Lényeges például a házadó és a földadó jelentősége között egy alföldi városban, illetve a fővárosban.) Továbbá megfogalmazódott az is, hogy az állami hozzájárulás ezen rendszere mellett a kormánytól való függés erős lesz, hiszen a javaslat alapján a kormány az egyes városokat kategóriákba sorolva differenciált módon részesítené támogatásban, a segélyezés összege pedig a kormány tetszése szerint 2 és 10 millió korona között ingadozhatna. Hangsúlyozták, hogy tulajdonképpen egy általános elveket megfogalmazó városi törvény segíthetné elő leginkább a városi fejlődést.⁴⁹ Az előterjesztett határozati javaslat is emellett foglalt állást – az állami támogatás rendszerében – a segélyezést és dotációt a szükséglet alapján, a fedezeti hiány hároméves átlagában kívánták megállapítani. A városi pénzügy fő forrását a ház és telekértékre alapozott önálló községi adóban jelölték meg.⁵⁰

A vitában megnyilvánult véleménykülönbségek az igen eltérő körülmények között, más és más fejlettségi szinten élő városok sajátos problémáiból és az ebből következő szemléletükből fakadtak. A felmerült nézetkülönbségek kieleződésének megakadályozására – az egységet demonstrálni szándékozó kongresszuson – Bárczy István azzal a javaslattal élt, hogy az állami hozzájárulás kérdésében konkrétan érintett városok képviselői ne szavazással döntsenek, hanem utalják a kérdést az állandó bizottsághoz, amely a belügyi kormányzattal az előmunkálatok ismeretében folytathatna tárgyalásokat. Indoklása szerint így elkerülhető lenne, hogy a városok részletkérdésekben szembekerüljenek egymással, s ellentétes igényeket megfogalmazó feliratokkal forduljanak a kormányhoz.⁵¹ A helyesléssel fogadott elnöki beavatkozás az egység megóvása

érdekében a városokkal szemben nem túl barátságos szemléletű parlament és agrárius szellemben működő kormányzat idején nem volt indokolatlan. A városok „megrendszabályozása” korábban nyíltan hangoztatott követelés volt.⁵² Erre a tényre a kongresszuson jelenlévő Polónyi Géza országgyűlési képviselő – a kampány hangadója, a volt igazságügyminiszter – személye is élénken emlékeztethette a kongresszus résztvevőit. Polónyi fel is szólalt, kevesellve a kongresszuson az országgyűlési képviselőknek szánt szerepet. Szerinte, az országgyűlési képviselőket már az előkészítés során be kell vonni az egyes határozati javaslatok megtárgyalásába, hogy már akkor legyen lehetőségük a véleményük kifejtésére. Álláspontja a megvitatott kérdésekben – az átruházott állami hatáskörök anyagi terheinek törvényben szabályozott ellentételezésétől eltekintve – szemben állt a kongresszuson elhangzott javaslatokkal és álláspontokkal. Az állami felügyeleti jog lazítását, az önkormányzatok rugalmasabb gazdálkodását, a közsegésítés további lépéseit az alapvető infrastruktúra szűkebb értelemben vett területén túl, mereven elutasította.⁵³

A határozatok meghozatalakor a kongresszus az elhangzott elnöki intelmekkel azonosulva igen visszafogottan csak a tagsági díj valamint a városi statisztika munkálatainak ügyében döntött; a városi kisajátítási jog és a városok háztartása kérdéskörében, az állandó bizottság elé utalták az ügyet, az álláspont alapos kimunkálása végett.

A kongresszus a kitűzött célját, a közös városi fellépés demonstrálását sikerrel oldotta meg. Bárczy elnöki zárószavában a városok szervezkedésének alapelveit az alábbiakban foglalta össze.:

„...a mi jelenlegi törvényes kereteinkben a városok autonómiája meglehetősen korlátozott és ezen korlátozott autonómia közepette sokkal kevésbé vagyunk urai azon ügyek helyes intézésének, amelyeket a városi polgárság ránk bízott ... és minél gyengébbek vagyunk az autonómia terén, annál inkább szükségünk van az egyesülésre egyfelől abból a célból, hogy a autonómiánkat igyekezzünk adott alkalmakkor tágítani, másfelől közösen azért – amit nagyon fontosnak tartok –, hogy éppen az erősebb városok támogassák a gyengébbeket, a kisebbeket, amelyek a maguk erejével nemcsak nehezebben tudnak azokhoz a tökéletesítésekhez hozzájutni, amelyekre a városi polgárságnak szüksége van anyagi szempontból, hanem még azokhoz a szellemi eszközökhöz is nehezebben jutnak hozzá, amelyek szükségesek arra, hogy az ember megismerje egy városnak valódi életszükségleteit és egy messze jövőbe tekintve, nagyobb szabásúan tudja előkészíteni városfejlesztési programját, gazdasági és szellemi téren.”⁵⁴

A kongresszust követően az állandó bizottság 1909. október 25-én tartotta meg első ülést Budapesten. A bizottság elsőként a központi irodát állította fel, majd lépéseket tett a kongresszus határozatainak végrehajtására. Működése kézzelfogható eredményeként 1912-re megszületett a magyar városok statisztikai évkönyve, emellett sikerült elérnie a kisajátítási jog kérdésében a fővárosra vonatkozó 1907:III. tc. megfelelő szakaszainak a törvényhatósági joggal felruházott és a 10 000 lakosnál népesebb rendezett tanácsú városokra való kiterjesztését.

Más vonatkozásokban a működés kevésbé volt eredményes. Jóllehet a belügyminisztérium figyelmével tüntette ki az állandó bizottság alakuló ülést – Hartl Sándor, a városi osztályt vezető tanácsos személyes megjelenésével illusztrálta a kormányzat érdeklődését –, ennek ellenére azt a bizottsági törvényjavaslat-tervezetet, amelyet Lukács Ödön nagyváradai tanácsnok készített el felkérésükre, teljes mértékben mellőzte, amikor egyszerű rendeleti úton osztotta fel a költségvetésben biztosított 2 millió korona államsegélyt.⁵⁵ A rendelet hatálya természetesen nem vonatkozott Budapestre, amelynek helyzetét e vonatkozásban már az 1908. évi XLVIII. tc. már rendezte.

A rendelet módosításáért többfordulós tárgyalássorozat zajlott le, amelyen részleges eredményeket értek el. Az újabb körrendeletek módosítottak a korábbiakon, azonban az állami funkciók ellátásából fakadó költségek megtérítésének elvét, s a rászorultság, a pótdók nagysága szerinti részletetést, valamint legfontosabbként a törvényben való rögzítését nem sikerült elérniük. Így megmaradt a bármikor visszavonható, módosítható miniszteri rendeletben való intézkedés, ami

Eltérítve

Helyett

Feltételek a húsparadicsom-műve
 a szociális munka és a városi
 közművek javáról kérésre ad
 a pénzügyminiszternek

Hód
 Szűcs István
 Névére

A magyar városok kongresszusán
 az államot képviselő városi
 képviselők a pénzügyminiszternek
 a fentiek fogalmát és a módját
 mintegy megállapították, és
 hogy az adóterveknek végrehajtás-
 nak elhelyezése tárgyában a városok
 véleménye nemcsak megfogalmazható,
 hanem kifejezhető és megvalósítható
 a törvényes keretek között
 a városi hatóságok
 kezelték az államot képviselő
 városok 1912. évi december hó 17-én
 a kongresszuson a városi ügyek
 tárgyalásán

1912. dec. 13

Teleszky pénzügyminisztertől eredménytelenül vizsért küldötség – ebéd közben – menükártyáján megfogalmazott határozata, 1912. dec. 13. BFL.

például a városok hitelfelvételekor, mint bizonytalansági tényező, ronthatta az esélyeket.⁵⁶ Több kérdésben folytattak tárgyalásokat az illetékes minisztériumokban, amelyek során megpróbáltak kedvezményeket „kijárni” a városok számára, (városi tisztviselők vasúti kedvezménye, portómentesség a városok kongresszusa számára) illetve megkísérelték küldötség útján befolyásolni a döntéseket – a húsdrágaság miatt tiltakozva – azonban minden eredmény nélkül. Más ügyekben az eljárás különböző megfontolások miatt akadt el. Így a városok hitelügyének kérdésében a különböző városi szervezetek javaslatainak összehangolatlansága miatt halasztódott a határozott állásfoglalás, az alsóbbrendű vasutak esetében a megváltozóban lévő minisztériumi koncepció hírére álltak el a kidolgozott javaslatuk felterjesztésétől. Konkrét javaslattal fordultak a városokhoz, mégpedig egy körlevél formájában az állami és egyesületi gyermekvédelmi intézmények fokozottabb pártfogásba vételét ajánlották, a preventív szociálpolitika elméletének jegyében.⁵⁷ Aggódva attól, hogy a kormányzat esetleg napirendre tűzheti valamely korábbi koncepció alapján a régóta emlegetett városi törvényt, elébe menve a dolgoknak, megbízást adtak Harrer Ferenc főtitkárnak, hogy a városok jövője szempontjából igen fontos kérdésben dolgozzon ki törvénytervezetet, amelyben a városok álláspontja fogalmazódik meg.⁵⁸

A fentiekben felvázolt, nem túl dinamikus tevékenységgel minden valószínűség szerint Bárczy István sem lehetett elégedett. A kongresszus korlátozott lehetőségeit, csekély politikai súlyát érezve új utakat keresett a polgárság érdekeinek érvényesítésére. A kormánykoalíció 1910-ben bekövetkezett bukásával kialakult helyzetben városi párt megalakítását kísérelte meg. A párt programja: liberalizmus, általános, titkos választójog, a városok, az ipar és kereskedelem érdekeinek

megvédése lett volna. A régi szabadelvűekből szerveződő Munkapárt és Vázsonyi polgári demokrata pártja között nem sok eséllyel induló Bárczy-féle szervezkedést, még kibontakozása előtt leállította a kormány. Tisza István személyesen kereste fel Bárczyt, és gyorsan megértette vele, hogy egy osztálypárt megalakítását a hatalom nem tekinti elfogadható lépésnek.⁵⁹ Bárczy visszalépett a számára ingoványosnak bizonyult talajról, s a polgárság érdekében való tevékenységét ismét a nagyobb politikai kockázatot nem jelentő városok kongresszusán belül fejtette ki.

A Magyar Városok Országos Kongresszusának második egyetemes ülésén, 1912. május 17–18-án Budapesten, a városok szervezeteinek egyesülése és a városi törvény tervezetének megvitatása volt a két legfontosabb esemény. A városok szervezetei kongresszusa, a törvényhatósági jogú városok polgármestereinek értekezlete és a rendezett tanácsú városok polgármestereinek országos egyesülete – abból a megfontolásból, hogy „...a kormánnyal és a polgársággal szemben megfelelő tekintéllyel tudjon lépni, hogy a tanácskozásokon leszűrődött eszméknek, törekvéseknek érvényt tudjon szerezni...”, az összes városok egyedüli és kizárólagos szervezeteként mondták ki egyesülését.⁶⁰

A kongresszus előkészítésekor az állandó bizottság állást foglalt a polgárság minél szélesebb körű bevonása mellett. Javasolta a kongresszus helyi bizottságainak megalakítását, azaz az emlékiratok és a küldöttségek küldésének módszerén való túllépést, a városi polgárság öntudatra ébresztését – „meetingek” szervezésével –, s a hatékonyabb együttműködést a városok országgyűlési képviselőivel.⁶¹ Az ennek nyomán elfogadott kongresszusi határozat szerint:

„A kongresszus a városok fejlődése, s jogainak megvédése érdekében reformokat kezdeményez és ilyeneket támogat, figyelemmel kíséri és tanulmányozza a városok közéletét és fejlődését érintő minden ügyet, különösen pedig a városi intézmények fejlesztésére vonatkozó újításokat, célszerű felhasználás és okulás céljából megismerteti, szakkérdések megvitatásával, szakmunkák kiadásának elősegítésével és terjesztésével a városok közigazgatásának színvonalát fokozatosan emeli, városi irodalmi művek kiadását elősegíti és pályázatokat tűz ki, tanulmányutakat és kiállításokat rendez.”⁶²

A szervezeti szabályzat módosításával az állandó bizottság tagjai közé a városok országgyűlési képviselőit is bevonták – az állandó bizottság tagjainak 50%-os létszámnövelésével – amivel a politikai befolyás növekedésére számíthattak, s egyúttal lehetővé tették az ülésekre más városi országgyűlési képviselők valamint szakértők meghívását is. E nyitás mellett ugyanakkor bevezették az évenként megtartott állandó bizottsági ülések azon rendszerét is, amelyekre valamennyi polgármester hivatalos volt, s rendszerint vidéki városokban került megrendezésre. Ez utóbbi intézmény azután visszahatott a kongresszus működésére, amennyiben az egyetemes ülések elmaradásával a polgárság szélesebb rétegei kapcsolódtak ki az érdemi tevékenységből, s a működés a polgármesteri értekezletek színvonalán rekedt meg.⁶⁴

A kongresszus kiemelkedően fontos napirendi pontja volt a Harrer Ferenc főtitkár által készített városi törvény tervezetének megvitatása. A tervezet a vidéki városok számára igyekezett olyan jogi kereteket szabni, amelyek messzemenően biztosíthatták volna a törvényhatóságok számára a szabad fejlődési lehetőségeket, a rendezett tanácsú városoknak az önállóságot. A javaslat külön hangsúlyozza, hogy:

„... a városi jellegű községek szervezési alapelvei azonosak, különbségek csak a környező társadalmi alakulatokhoz való viszony és az állami szervezetbe való bekapcsolódás módjára nézve mutatkozhatnak, a városok szervezetének egységes külön törvényben való megállapítása mellett kell állást foglalnunk.”

A városok a törvényhatósági és a községi törvény jogi kereteibe lettek beillesztve, folytatta érvelését a tervezet készítője, amelyek a földbirtokos osztály szükségleteinek felelnek meg. A törvényhatósági joggal felruházott városok jöllehet politikailag egyenrangúak a vármegyével, a parlamentben való kedvezőtlen képviseltetésük miatt mégsem érvényesíthetik politikai érdeküket

a törvényhozásban. A gazdasági életük mozgásteret a falusi közigazgatásra szabott keretekben mozog, eljárási rendjük a vármegyék intenzív közigazgatásra alkalmatlan formáiban történik. Ezzel szemben a tervezet olyan szabályzási elvet szeretne megvalósítani, amely megfelel a városok gyorsan változó helyzetének, s lehetővé tenné a városok számára szervezetük saját jogalkotással történő felépítését. Részletes szabályozást csak az önkormányzat határainak kijelölésekor tart szükségesnek, amelyek alkotmányjogi kérdéseket rendeznek, így a városi választói jog, a város, mint közjogi testület államhoz, más önkormányzathoz való viszonya. A tervezet, bár elvileg hangsúlyozza, hogy az egész közigazgatási rendszert megújítandónak tartja – mégpedig az állami szervezetnek a községi szervezetre történő alapozásával –, belátja, hogy erre nincs reális esély, ezért a fennálló rendszerben próbál meg viszonylag kedvező helyzetet elérni.

A városok kategorizálását olyanképpen javasolja megoldani (megtartva a vármegyétől független városok státusát), hogy megalkotja a vármegyébe bekapcsolt nagyobb, tanácsai szervezettel rendelkező és kisebb, polgármesteri szervezettel rendelkező városok kategóriáját. Ezzel a szervezeti formával ugyan még a vármegyei önkormányzat hatáskörében maradtak e városok, de a sérelmesnek ítélt vármegyei határozatok ellen megadná a tervezet a jogot a közigazgatási bírósághoz való fellebbezéshez. Anyagi vonatkozásban pedig a megyei általános igazgatási kiadások fedezetéhez nem kellene e városoknak hozzájárulniuk, s csak olyan vármegyei szükségletek költségei terhelnék őket, amelyek kielégítéséről maguk nem gondoskodnak. Az állandó bizottság és a tervezet készítő Harrer Ferenc álláspontja között néhány esetben alapvető kérdésekben volt eltérés. Így a javaslattól eltérően a képviselőtestületek elnökének funkcióját a polgármesterre kívánták bízni, nem pedig a testület tagjai közül kiválasztott személyre. A virilizmus kérdésében a fővárosihoz hasonló választásos rendszert ajánlották az eltörlés helyett, a választójog ügyében hároméves választói névjegyzékben való folyamatos szereplést és a választás idején való helybenlakást is megkívánták az országgyűlési választói jogon felül, szemben az előzetes tervezet elgondolásával. A kongresszus vitájában az állandó bizottság álláspontja került elfogadásra. Vázsonyi Vilmos érvelése – mely szerint a virilizmus fenntartását a városokban nem indokolhatja semmiféle nemzeti szempont, s egyszerűen olyan intézményt amely vagyonhoz köt előjogokat, s választásos formájában rosszabb, mint a közvetlen formája, mert „... ott a véletlen független elemet is behozhat, de így ez a cenzusos elemek halmozása, akik a virilisták soraiból kiemelik a maguk embereit, ... ez pedig akadályozza a városi közigazgatás szabad működésének, fejlődésének, a köz szabad kibontakozásának vagyoni és anyagi érdekből” – nem talált értő fülekre. Úgyszintén az sem váltott ki egyetértést a hallgatóságból, hogy – Harrer álláspontját támogatva a képviselőtestület elnöksége kérdésében – a tisztviselők politikai küzdelmeiből való kizárása, az elnök független polgár személyében történő megválasztása mellett foglalt állást.⁶⁵

A városok képviselői közül egyesek a fővárosi állapotokkal szemben bizonyos vidéki idilli próbáltak meg felfesteni, ahol a régi polgárság értékes tradícióival, „...bizonyos belátó progresszivitással halad”, amely – úgymond – a beszármazott intelligenciát magához kapcsolva, nemzetfenntartói szerepet tölt be, s ez indokolja a virilizmus fenntartását a választójog kiterjesztésével megjelenő labilis elemek „önző demagóg” vezetőivel szemben.⁶⁶

A második egyetemes ülésen a fenti kérdésekben megnyilvánult a magyarországi városok fejlettségének rendkívüli differenciáltsága, szemléletbeli különbsége, s ez különösen a főváros és a vidék viszonylatában volt szembeötlő. Ezzel a továbbiakban számolnia kellett a kongresszus elnökének, Bárczynak is, aki kénytelen volt saját álláspontjával szemben a többség ellenkező véleményét látva kijelenteni: „...a virilizmusnak éppen a jelenlegi időpontban az egész vonalon való eltörlését időszerűnek nem tartja.”⁶⁷

A kongresszus még két kérdést vitatott meg, az államvasutak tarifájának reformját és az 1917-ben kötetendő vám- és kereskedelmi szerződés előkészítését. A városok számára kedvezményesebb vasúti tarifa kialakítása végett egyrészt a kormányhoz intézendő feliratról döntöttek, másrészt

pedig az országgyűlési képviselőiket kérték fel a törvényhozásban való támogatásra és közreműködésre. A vám- és kereskedelmi szerződés ügyében az egyetemes ülés – vitatva saját illetékességét s az anyagi feltételek meglétét – úgy döntött, hogy az állandó bizottságot megbízza azzal, hogy önálló előkészítő munkálatokat végeztesen a városi lakosság érdekeinek megvédésére. A kongresszuson került bejelentésre, hogy a városok segélyezésével kapcsolatban folyik a törvényjavaslat előkészítése, amely valóban hamarosan napvilágot látott.

A városok fejlesztéséről szóló 1912:LVIII. tc. elismerte az állami közigazgatási feladatoknak a városokra háruló terheit, amelyeket – szemben a megyékkel – korábban államsegéllyel nem ellentételeztek. Ennek keretében öt év alatt négyszeresre emelendő támogatásról döntöttek, melynek elosztásánál mind a terheket, mind pedig a reális fejlesztési igényeket szem előtt kívánták tartani.

A törvény módosított a leginkább kifogásolt korlátozásokon, így például a városi törzsvagyon esetében az 1886:XXII. tc. 110. paragrafusát kiiktatta az eljárásból, a vagyoni ügyleteknél emelte a jóváhagyásra nem szoruló összeg nagyságát, nagyobb mozgásteret biztosított a városoknak a közintézmények ügyeinek intézésében, s rendezte a városi tisztviselők fizetését. Igen jelentős lépésként a 30. § intézkedett arról, hogy az életbelépésétől számított két éven belül a városok szervezetéről, közigazgatásáról és háztartásáról, úgyszintén a városi rendőrségek országos rendezéséről a belügyminiszter törvényjavaslatot terjesszen elő. A városok számára e rendelkezések időlegesen mindenképpen kedvező megoldást hoztak a legsürgősebb problémák ügyében, és ugyanakkor bizakodva tekinthettek a meghozandó városi törvény további reményt keltő elemei felé. A városfejlesztési törvényben előírt határidőn belül azonban nem történtek lépések az új városi törvények meghozatala felé. Ennek oka mindenképpen az volt, hogy a városok jogi helyzetét egységesen szabályozó törvénynek a városok belső politikai szerkezetét, képviseleti rendszerét is érintenie kellett volna. Ezt csak az országos politikai struktúra átalakításával együtt, nevezetesen a választójog reformjával összehangolva lehetett volna megoldani. A törvényjavaslat betervezésekor elmondott miniszteri indoklás nyíltan meg is fogalmazta, hogy a városi törvény kérdése a választójogi reform függvénye, s a benyújtott elaborátum – kényszerűségből – csak részleges reformokat jelent. Ugyanakkor a kormányzat, a közfelfogással egyezően az önkormányzati testületek reformját a negyedszázaddal korábban kialakított jogi keretek szűkössége miatt, egy „szerves városi törvény” keretében mindenképpen időszerűnek találta.⁶⁸

A választójogi kérdéssel kapcsolatos kormányzati álláspont megváltozása, a választójog kiterjesztésének ügyében történt visszalépés a korábbiakban idézett összefüggésnek megfelelően elodázta a városi törvény napirendre kerülését is.⁶⁹ A kormány inkább a vármegyék közigazgatásának rendezését helyezte előtérbe, s 1914 nyarán, közvetlenül a háború kitérése előtt, három egymással összefüggő törvényt terjesztett be a megyék közigazgatásának szabályozásáról. Városi törvényjavaslat előkészítésével csak évekkel később, a háború alatt, foglalkozott a belügyminisztérium, de a munkálat csak 1929-ben került elő, akkor már aktualitását veszített tervezetként.⁷⁰

A kongresszus második egyetemes ülése után az állandó bizottság 1912. december 9-én tartott ülésén került sor jelentősebb kezdeményezésre. Már a kongresszus megalakulásában is fontos szerep jutott a kárhözatosnak ítélt adótörvények ügyének. Az adóreform a tárgyi adók rendszerének megőrzése mellett óvatos léptekkel egy progresszív adókulccsal kialakított jövedelmi adót kívánt bevezetni, korszerűbbé formálva az adórendszert. Az 1909. évi adótörvények életbeléptetésének első eredményei, amint azt a képviselőház pénzügyi bizottságának jelentése megállapította, a földadó reformja tekintetében nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ezzel szemben a házadó növekvő hozadékával sikeresnek bizonyult, erős növekedést mutatott, de természetéből adódóan elsősorban a városi lakosságot terhelte meg jobban.⁷¹ Az adórendszer átstrukturálásával járó átmeneti bevétel kieséseket a kormány a betegápolási pótdadó kivetésével kívánta ellensúlyozni.⁷² E növekvő terheket a városi polgárság természetesen ellenérzésekkel fogadta, és képviselőit is cselekvésre sarkallta.

A főváros polgármesterének helyiségei I. (Az 1930-as években készült felvétel). BFL.

Az adótörvények további részeinek közelgő életbeléptetése újból aktivizálta az állandó bizottságot is, ahol Heltai Ferenc, a Munkapárt tekintélyes tagja, nem sokkal később a főváros főpolgármestere tett indítványt a bevezetés elhalasztása érdekében. A javaslatot a bizottságban Vázsonyi Vilmos is támogatta, s végül egyhangú határozat alapján küldöttséget menesztettek Teleszky János pénzügyminiszterhez. Teleszky határozott elutasító választ adott, de az állandó bizottság kifejezve eltökéltségét az ügyben, kijelentette, hogy akcióját az adótörvények tárgyában nem tekinti befejezettnek.⁷³ A bizottság december 14-re újabb ülést hirdetett meg a további eljárás megtárgyalására. Azonban a bizottságban résztvevő polgármestereket nem sikerült a rendelkezésre álló rövid idő miatt összehívni – egyébként is óvakodtak éles összeütközésbe kerülni a kormánnyal –, s nem sikerült a kongresszus állandó bizottságának akciója mögé felsorakoztatni az ország városait sem. Napirendre került a főváros-vidék ellentét, amelyet a kormányajtó is élezett, s a vidéki városok részéről legfeljebb óvatos felterjesztések születtek meg vagy egyszerűen napirendre tértek a kérdés felett.⁷⁴

1912. december 14-én a főváros törvényhatósági bizottsága feliratban tiltakozott az adótörvények életbeléptetése, a betegápolási adó felemelése ellen. Az országos mozgalommá vált tiltakozás hatására végül a kormánypárt a pénzügyminisztert álláspontjának megváltoztatására készítette. Végül is a betegápolási adót alacsonyabb kulccsal vetette ki, s a kifogásolt adótörvények elhalasztása mellett döntött. Az adótörvények sorsa a bevezetés elhalasztásával végleg megpecsételődött – a világháború elsodorta a reformelképzeléseket. A bevezetésük ellen fellépők ezzel elégedettek is lehettek volna, azonban a városok szövetségének bizonytalansága, a meglévő gyengeségek és érdekkülönbségek gyors felszínre kerülése a városok szervezkedésének korlátait is megmutatta. Rámutatott a városok jelentős részének viszonylagos fejletlenségére, a társadalmi, gazdasági helyzetüknek a világvárossá emelkedő Budapesttől jelentősen eltérő voltára, amely meggátolta a hatékony egységes fellépés kialakulását.

A főváros polgármesterének helyiségei II. (Az 1930-as években készült felvétel), BFL.

A városok országos kongresszusának harmadik egyetemes ülését 1915-ben kellett volna az alapszabály szerint összehívni. A háború miatt erre nem került sor, s a városok vezetőinek energiáját az egyre súlyosbodó közellátási nehézségek, közigazgatási feladatok kötötték le. A harmadik kongresszus megrendezésére akkor került sor, amikor 1917 elején a háború közeli befejezésének lehetősége felsejlett, s ez újraélesztette azokat a reményeket, hogy megfelelő szervezethez és esetleg a városok számára lehetőség nyílik az önálló cselekvésre, a polgárság teljes körű összefogására. Ezeket a reményeket a kongresszus elnöke, Bárczy István kísérelte meg egy kettős kezdeményezés keretében valóra váltani. A városok kongresszusa mellett kísérletet tett a polgárság megszervezésére is. 1917. április 15-én lépett a nyilvánosság elé ezzel a tervével. Hangsúlyozta, hogy nem kívánja a meglévő pártkereteket felbontani, a szervezkedést a meglévő polgári egyesületek útján óhajtja megvalósítani, ezek bizalmi férfiai gyűlnek össze abba a nagybizottságba, amelynek feladata lesz megállapítani a városok polgárságának programját.⁷⁵ Az állandó bizottság 1917. április 21-én megtartott ülésén Bárczy ismertette elképzeléseit. A betervezett határozati javaslatot az állandó bizottság elfogadta és határozott az egyetemes ülés elé terjesztéséről. Ez a javaslat az alábbi célokat tűzte ki: a városi politikában az önkormányzati szabadság, a rendezett tanácsú városok kivonása a vármegye hatásköréből, az állami beavatkozási lehetőségek szűkítése, a városok pénzügyi önállóságának megteremtése megfelelő fejlődésképes adóalapok átengedésével, a háborús költségek megtérítése, az építőipar lábraállítására, a fogyasztói alapszükségletek kielégítése. El akarták érni a „nép uralmát a törvényhozásban és a közéletben”, vagyis a választójog kiterjesztésével demokratizált, megfelelő közigazgatási rendszert, a közterhek egész társadalomra egyenlő és a teherviselő képesség arányában megosztott viselését, a gazdasági tevékenység szabadságának biztosítását, jelentős állami beruházásokat, s komoly, erőteljes szociálpolitikát követeltek.⁷⁶

A kongresszus mellett megszervezendő polgárszövetség, a Polgárliga nevet kapta, s a meghívó

május 19-ére hívta össze a jelentkezőket, hogy a kongresszus által minden bizonnal elfogadásra kerülő városi program felett döntsenek, s a liga szervezeti felépítése felől határozzanak.⁷⁷ A Polgárliga sorsa hamar megpecsételődött. A kormány politikai jellegű szervezkedésnek minősítette az alakuló ülést, s betiltotta azt. A helyzet megoldásaként a kongresszus elnöksége a jelentkező szervezetek képviselőit az egyetemes ülésre hívta meg.⁷⁸

Az 1917. május 18-án tartott harmadik egyetemes ülésen Bárczy megnyitó beszédében kifejtette elképzelését a szervezet kétfelé osztásáról. A szorosabban vett városi ügyek a Kongresszus főleg hivatali elemekből álló szervezetében lettek volna intézve, a városi polgárság megszervezésének ügye pedig a Polgárliga keretében történt volna meg. E két szervezet kölcsönös kapcsolatban állt volna egymással, és együttműködött volna a városokat érintő fontosabb elvi és szakkérdések megoldásában. Bárczy cáfolta a sajtóban megjelent állításokat, amelyek egyrészt államkapárti akciónak állították be kezdeményezését, másrészt éppen a munkapárti egység megbontásának gyanújával illették, illetve a demokrata párt „ál-úton” való terjesztésével vádolták. E sokoldalú gyanúsítgatás mindenestre jól illusztrálta, hogy Bárczy széles rétegek számára felkínált társadalmi programja érzékenyen érintette a politikai porondot birtokló pártokat, ugyanakkor az ő ellenállásukkal szemben nem tudott igazán jelentős támogatást szerezni.

A városi polgárság problémái mellett, már itt, az egyetemes ülésen is megjelentek azoknak a társadalmi feszültségeknek a jelzései, amelyek kezelésére a Bárczy által képviselt városi középrétegek politikai befolyása közel sem volt elegendő. Így hiába próbált meg taktikázni egy laza program beterjesztésével, amely nyitva hagyott olyan alapkérdéseket, mint az általános választójog, ez nem segíthetett a társadalmi bázis kiszélesítésében, a különböző politikai irányzatokhoz tartozó rétegek magához vonzásában.

Nemcsak a kormánypárt fordult szembe a polgárság megszervezésének ügyével, hanem az országos politikában érvényesülni vágyó Vázsonyi is erőtlennek ítélte a mozgalmat, s távollétével jelezte fenntartásait a Bárczy képviselte irányzattal szemben.⁷⁹ Az egyetemes ülés vitáiban magáról a polgárság megszervezésének szükségességéről nem bontakozott ki vita. Ebben valamennyien egyetértettek, azonban az országos politikai életbe való bevonulási lehetőségét – program nélkül – már többen kétségbe vonták. A polgárság közérzetét, bizonytalanságát, és felfokozott várakozását fejezte ki a nagyváradi küldött, dr. Medvigy Gábor hozzászólásának egyik gondolata:

„Egy tudatos irányról, egy elhatározott gondolatról, amely most az eljövendőnek következményeiben is látható képét tárná elélni, nem tudunk beszámolni. Amit megállapíthatunk, az mind összevéve csak annyi, hogy harcra kész tábora van itt már az erők feszültségében minden kérdésnek, amely csak valaha is lobbanásra bírta a kedélyeket és megmozgatta az értelmet.”⁸⁰

Vita folyt a választójog kérdéséről, de mint kifejezetten pártpolitikai programról végül csak annyit állapítottak meg általánosságban, hogy a városok fejlődése a demokráciával szoros összefüggésben van. A kongresszuson a liberális körökön kívül megjelentek más politikai irányzatok képviselői is. A keresztényszocialista Giesswein Sándor mellett a temesvári munkásszervezetek tanácsának küldöttje, dr. Roth Ottó is, aki felszólalásában csalódásának adott hangot, s radikálisan követelte az általános és titkos választójogot, amely a valódi népuralom alapja, mert itt, – mint mondotta – „.... kemény és komoly állásfoglalás helyett a felszólalók mind a népuralom követelését kívánják kilopni a programból.”⁸¹

A Kongresszus egyetemes ülése végül elfogadta a beterjesztett határozati javaslatot, s kimondta, „....hogy az egyetemes ülés a maga részéről ezen szervezkedés megtörténtét tudomásul veszi és felhívja az elnökséget, hogy a további intézkedéseket a szervezés ügyében tegye meg.”⁸² A Kongresszus határozatának végrehajtása, a szervezkedés továbbvitele már nem történt meg. A Tisza-kormány bukásával új helyzet alakult ki, amelyben a polgárság és a városok sorsát eldöntő politikai erők más színteret kerestek működésükhöz. Néhány hónap múlva, a főváros főpolgármesteri székét elfoglaló Bárczy átadta a Magyar Városok Országos Kongresszusában betöltött

elnöki posztját utódjának, Bódy Tivadar polgármesternek, aki a szűkebb értelemben vett városigazgatási, közellátási ügyek medrébe terelte a kongresszus munkáját. A nemsokára bekövetkező drámai események azonban ezt a tevékenységet is jóidőre lehetetlenné tették.

A Magyar Városok Országos Kongresszusa működésének újbóli megindítása már egy teljesen megváltozott helyzetben történt meg az 1920-as év derekán. Magyarország területi vesztesége folytán a határokon belül maradt városok száma jelentősen csökkent, nagy mértékben apasztva a polgárosodás erőit. Ugyanakkor a liberális irányzat háttérbe szorulása, a kialakult kedvezőtlen politikai légkör a szervezkedés korábbi céljait illuzórikussá tette.

A városok szervezkedése, annak ellenére, hogy nem tudott és nem is lehetett képes áttörő sikereket aratni – a polgárságnak még tökéletesen összehangolt és megszervezett fellépés esetén sem volt esélye az adott politikai struktúra átalakítására – mégis komoly eredményeket ért el. Megoldotta a városi önkormányzatok közös érdekérvényesítő szervezetbe tömörítését, jóllehet nem tüntethette el az eltérő jogállású s a kormányzati hatalomtól különböző mértékben függő városok közötti érdekellentéteket, elsősorban a külső tényezők által is élezett főváros–vidék konfliktust. Teret tudott adni annak, hogy az érdekeit érvényesíteni szándékozó polgárság különböző rétegei együttesen, tevékenységüket politikailag összehangolva léphessenek az országos nyilvánosság elé, akkor amikor a nagyburzsoázia, valamint a közép- és kispolgárság együttműködésének más lehetőségei nem voltak adottak. A városok életének irányításában jelentős szerepet játszó önkormányzati szakapparátust, a hivatalnoki-alkalmazotti réteget be tudta kapcsolni a színvonalas, korszerű várospolitikát művelő áramlatba. A magas szintű, Európára, sőt a tengeren túlra is kitekintő tájékozottság a városfejlesztés és a közigazgatás kérdéseiben, a városi statisztika eredményei hozzájárultak a városok irányítási színvonalának emeléséhez, a szakszerűség, a problémaérzékenység elmélyítéséhez. Ennek eredményeképpen születtek meg azok a munkák és tervezetek, amelyek a későbbi időszakokban is éreztették hatásukat, bár az új kurzus keretei között csak korlátozottan érvényesülhettek. A Városok Országos Kongresszusa, később Városok Országos Szövetsége néven, 1949. évi felszámolásáig folytatta tovább működését; megváltozott, de továbbra sem jelentéktelen szerepet töltött be a magyarországi városok életében.

JEGYZETEK

1. KAJTÁR István: A burzsoá városi jog kialakulása Magyarországon, Kandidátusi értekezés. Kézirat, 1987. 231. A századvég Nyugat–Európájában a városi lakosság aránya a népességen belül többszöröse volt a magyarországinak (Anglia esetében ez 77%, Franciaországban 41%, Németországban pedig 60% volt.)
2. A magyar városok statisztikai évkönyve. Szerk.: THIRRING Gusztáv. Bp., 1912. 51.
3. VÖRÖS Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás, Kéziratként, LOK kiadás. Bp., 1956. 8.
4. SÁRLÓS Béla: Közigazgatás és hatalmpolitika a dualizmus rendszerében, Bp., 1976. 82.
5. uo. 112.
6. uo. 114.
7. uo. 152–153.
8. Képviselőházi napló 1870. VII.18., idézi NAGY Ferenc: A magyar városi jog című könyvében. Bp., 1912. 13.
9. NAGY Ferenc: i. m. 23.
10. uo. 25.
11. uo. 30.
12. CSIZMADIA Andor: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban, Bp., 1979. 288.
13. VÁRHIDY Lajos: A városok szervezkedése, Fejezetek a közjog és a közigazgatási jog köréből. Szerk.: MÁRTONFFY Károly; Budapest, 1932. 132.
14. HELTAI Ferenc: Emlékirat a Budapest Főváros alakításáról és rendezéséről szóló 1872. évi II. tc. reformjáról, Közli: CSIZMADIA Andor, i. m. 321.
15. Városok kongresszusa, Budapesti Hírlap 1900. XX. évf. 146. szám 6.

16. A múlt század kilencvenes éveiben a közigazgatási bíróságról szóló törvényjavaslatnak még része volt egy első fokú közigazgatási bíróság, amely végül, a parlamenti viták után kimaradt a törvényből. A javaslatban a kifogásolt rész a főispán elnöketével, az önkormányzat tisztviselőiből, illetve a törvényhatósági bizottság kiküldött tagjaiból álló bíróság összetétele volt, ami miatt nem látták a törvényhozók biztosítottak a szakszerűséget, s a szükséges függetlenséget. Erről részletesebben RUHMAN Emil: A közigazgatási bírászkodás című tanulmányában, In.: Fejezetek a közjog és közigazgatási jog köréből, Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Bp., 1932.
17. Budapesti Hírlap XX.évf. 146.szám 1900. május 29. 7.
18. Budapesti Hírlap XX.évf. 147.szám 1900. május 30. 5.
19. Budapest Főváros Levéltára (Továbbiakban: BFL) IV.1409. b. Budapest Székesfőváros Polgármestere elnöki iratok 1901:166.
20. ZECHMEISTER Károly győri polgármester 1902. június 27-én kelt levele HARRER Ferenchez. BFL XIV. 31. HARRER Ferenc irathagyatéka
21. A városok értekezlete, Városok Lapja 1906. I. évf. 1.szám 6.
22. Jegyzőkönyv az 1906. június 5–6-án a rendezett tanácsú városoknak 1904. május 14-én tartott országos értekezlete által kiküldött bizottság üléséről. Városok Lapja 1906 augusztus 1.
23. A belügyminiszter és a városok egyesülete, Városok Lapja 1907. június 1.
24. Két kongresszus. Városok Lapja 1907. szeptember 1.
25. A rendezett tanácsú városok polgármestereinek országos nagygyűléséről, Városok Lapja 1907. október 1.
26. Idézi HARRER Ferenc: Egy magyar polgár élete című könyvében. Budapest, 1968. 177.
27. BÁRCZY István: A magyar városok jövője. Városi Szemle 1908. I.évf. 1. szám, 3.
28. Szócs Sebestyén: Budapest Székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban, Bp., 1977. 9.
29. Magyarország története 1890–1918., Szerk.: MUCSI Ferenc. Bp., 1978. 655.
30. SÁRLÓS Béla: i. m. 207.
31. Bárczy megválasztásáról, az ebben közreműködő erők szerepéről illetve ezen időszak várospolitikai viszonyairól SIPOS András : Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat, Bp. 1995. 61–72. A kéziratot a szerző bocsátotta rendelkezésemre, amelyet ezúton is köszönök.
32. BÁRCZY István programbeszéde polgármesterré választásakor, 1906. június 19. Közli: Források Budapest múltjából II. Szerk.: H. KOHUT Mária. Bp., 1974. 65. és Vázsonyi Vilmos Demokrata Pártja programja, Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai Bp. 1927. I. kötet 132–138.
33. Magyarország törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városainak Budapesten egybegyűlt értekezletének határozati javaslata a képviselőházhoz beterjesztett egyenes adóreform javaslat ügyében. BFL XIV.31. HARRER Ferenc irathagyatéka.
34. Magyar városok országos értekezlete. Városi Szemle 1908. 296.
35. DR. LÉVY Béla: A városok adóakciójának eredményei. Városi Szemle. 1909. 625.
36. BÁRCZY István: A magyar városok országos szervezkedése, Városi Szemle. 1909. 1.
37. Az 1908. évi LVIII. tc. a főváros fejlesztéséről.
38. A vidéki városok érzékenyen reagáltak minden Budapestet preferáló, az érdekeiket sérteni látszó intézkedésre. A városok sikerrel megtartott kongresszusa után egy hónappal a délvidéki városok már gyűlésen tiltakoztak a Baja–Bátaszék közötti vasút üzem behelyezését követően, a főváros számára újabb tarifális kedvezmény megadása ellen – mondván: „Négy évtizeden keresztül szolgálta az egész ország a főváros érdekeit zúgolódás nélkül, mert erős magyar centrum létesítését óhajtotta – ma már ez megvan. Elérkezett hát az ideje, hogy a leghatározottabban követelje a vidék a maga jogait.”; A vidék a főváros ellen. Városok Lapja. 1909. július 10. 3.
39. A Magyar Városok Országos Kongresszusának iratai I. Az első egyetemes ülés naplója. Bp., 1909. 6.
40. HARRER Ferenc: i. m. 178.
41. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei, 1908.: 1951. kg. szám. BFL IV.1403. a.
42. HARRER Ferenc: i. m. 179.
43. A magyar városok országos kongresszusa, Városi Szemle 1909. 532.
44. Az elnökség összetétele a következő volt: elnök: Bárczy István, alelnökök: Brolly Tivadar pozsonyi, Szentpály István miskolci polgármesterek, Vasziliev János budapesti alpolgármester, főtitkár: Harrer Ferenc budapesti tanácsjegyző, titkárok: Sándor István kecskeméti főjegyző, Várhidy Lajos a rendezett tanácsú városok egyesületének titkára. A Magyar Városok Országos Kongresszusának iratai I. Az első egyetemes ülés naplója, Bp., 1909. 28.
45. uo. 36.

46. uo. 29.
 47. uo. 34.
 48. uo. 98.
 49. uo. 99.
 50. uo. 140.
 51. uo. 273.
 52. Budapest története IV., Szerk.: VÖRÖS Károly, Bp., 1978. 656.
 53. MVOK. Az első egyetemes ülés naplója, Bp., 1909. 152.
 54. uo. 278–279.
 55. 166.000/1909. BM. számú körrendelet. 1909. december 18.
 56. MVOK iratai III. A második egyetemes ülés naplója. Bp., 1912. 26. skk.
 57. uo. 32.
 58. uo. 25.
 59. HARRER Ferenc: i. m. 190.
 60. MVOK iratai III. A második egyetemes ülés naplója, Bp., 1912. 135.
 61. uo. 136.
 62. uo. 137.
 63. HARRER Ferenc: i. m. 181.
 64. MVOK iratai III. A második egyetemes ülés naplója, Bp., 1912. 155.
 65. uo. 214.
 66. uo. 246.
 67. uo. 243.
 68. Az 1912:LVIII. törvénycikk miniszteri indoklása.
 69. Amint KAJTÁR István: Magyar Városi Önkormányzatok (1848–1918) című művében az 1912:LVIII., a városok fejlesztéséről szóló törvénycikk miniszteri indoklását elemezve megállapítja “A későbbiek során a városi polgárság nem bizonyult olyan erőteljes politikai tényezőnek, hogy a számára kedvezőbb jogi formát jelentő külön törvény diadalra segíthette volna. Sőt a dualizmus végén a rendszer fel nem oldható válsága – különösen a választójog területén – nem tette lehetővé, hogy a magyar törvényhozás megtegye azt a lépést, amely megkezdte volna a dualista városjognak strukturális válságából való kivezetését, vagyis nem tette lehetővé az önálló városi törvény megalkotását.” , Bp. 1992. 90–91.
 70. CSIZMADIA Andor: A városok szövetkezése, Állam és Igazgatás. 1984. XXXIV. évf. 9. sz. 839.
 71. A képviselőház pénzügyi bizottságának jelentése 1920 június 20., 560. sz.
 72. A pénzügyminiszter mintegy 30 millió korona bevételi hiányt kívánt volna javaslatával ellensúlyozni. A kormánnyal folytatott előzetes tárgyalásokról a főváros közgyűlése előtt Bárczy István polgármester számolt be. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága 1912. évi közgyűléseinek jegyzőkönyve 1912. december 14. 1798. sz.
 73. A Magyar Városok Országos Kongresszusa állandó bizottsága 1912. december 9-ei ülése, Városi Szemle 1912. 757–762.
 74. HARRER Ferenc: i. m. 193.
 75. A városi polgárság megszervezése, Budapesti Hírlap. 1917. április 15. 7.
 76. Határozati javaslat a városi polgárság megszervezése ügyében (1917), BFL XIV.31., HARRER Ferenc irathagyatéka
 77. Meghívó a Polgárliga szervező ülésére (1917. május 1.) BFL XIV. 31. Harrer Ferenc irathagyatéka.
 78. A Magyar Városok Országos Kongresszusa a városi polgárság megszervezése kérdésében, Városi Szemle. 1917. 330.
 79. HARRER Ferenc: i. m. 199.
 80. A Magyar Városok Országos Kongresszusa iratai VI. A harmadik egyetemes ülés naplója, Bp., 1917. 49.
 81. uo. 74–75.
 82. uo. 80.

GÁBOR BREINICH

*DIE VERBINDUNG DER UNGARISCHEN STÄDTE
IN DER EPOCHE DES DUALISMUS*

RESUMÉE

Der Aufsatz analysiert die Bestrebungen der ungarischen Städte - namentlich des städtischen Dignitärs und des leitenden Beamtenstandes - um ihre Interessen in der öffentlichen Politik und in der Gesetzgebung zu vertreten verwirklichen. Chronologisch umfängt er die Epoche des Dualismus - genau gesagt: die ersten zwei Jahrzehnten des XX. Jahrhunderts. Thematisch geht er auf die Tätigkeit einer der Organe der erwähnten Bestrebungen, des Landeskongresses der Ungarischen Städte.

In der einleitenden Sätzen schildert der Verfasser die Lage der Städte im System der Verwaltung von Ungarn, er markiert den Unterschied, der aus der verschiedenen Rechtstellung der ungarischen Städte hervorgegangen ist (die Munizipien, die den Komitatsmunizipien untergeordneten Stadtgemeinden und die Hauptstadt). Er weist auch darauf hin, welche Auswirkung die Verwaltungsreformen und die Verwaltungsreformwürfe auf die Lage und Positionen der Stadverwaltungen gehabt haben, welche Reaktion sie in den Kreisen der Städte verschiedener Rechtstellung hervorgerufen haben.

In dem Aufsatz geht es um die Vorgeschichte und Geschichte der Organisation, die „Landeskongreß der Ungarischen Städte“ genannt wurde, um die Tätigkeit seiner Institutionen. Der Verfasser stellt den Prozeß dar, wie die leitenden Beamten der Munizipien und Stadtgemeinden ihre Ansprüche und Erwartungen gegen die Regierung und Gesetzgebung konzipiert haben - zuerst getrennt, später zusammen zuletzt mit der Mitwirkung der Hauptstadt. Er weist auch auf die politischen und ökonomischen Interessen hin, die das Hinterland dieser Ansprüche gebildet haben. Die Arbeit zeigt den Prozeß, wiewiese Bestrebungen im Labyrinth der politischen Kämpfe gescheitert sind.

Der Verfasser formuliert die folgenden Schlußfolgerungen: die Bestrebungen der ungarischen Städte nach dem Bündnis haben zu keinen durchschlagenden Erfolg geführt aber es ist gelungen, eine gemeinsame Organisation für die Vertretung der allgemeinen städtischen Interessen zu stiften, ein an Spielraum für die politische Zusammenarbeit des städtischen Bürgertums zu bilden und die Fachkenntnisse des leitenden städtischen Beamtenstandes zu erheben.

DÍSZPOLGÁROK PEST-BUDÁN ÉS BUDAPESTEN (1819–1947)

Városi díszpolgári címek adományozása a múlt század első felében a városfejlődés egyik érdekes jelensége. Szorosan összefügg a feudális eredetű városi polgárjog közjogi tartalmának rohamos kiüresedésével, s az ennek pótlását célzó, spontán törekvésekkel. A polgárjog kezdetben – a 17. század végétől – a szabad királyi városokban a teljes jogképeséget jelentette, melynek megszerzése a városi lakos számára egyet jelentett a kollektív indigenátussal, a városi közügyek tényleges gyakorlásának és a helyi hatalomban való részesülésnek a lehetőségével.

Polgárnak, vagy polgárinak lenni a 18. században éppen nem individuális önelvűséget, egyéni hajlamok szerinti életstratégia megválasztásának lehetőségét és partikularizmust jelentett, hanem – város és polgár közös jogalanyiságából fakadóan – ezekkel ellentétes tartalmakat. Erőteljes kollektivitást a rendkívül szűkkörűen felfogott közösségi érdekazonosság alapján; a városi közösség érdekeihez alkalmazkodó merev, korlátozott érvényű normákat és erőteljes késztetést arra, hogy a polgárok magatartásában a helyi érdekek szerint értelmezett, úgynevezett polgárerények érvényesüljenek. A polgárjog elnyerésével a városi privilégiumokban részesített egyén rendelkezik azokkal az anyagi feltételekkel és morális tulajdonságokkal, melyek érdemessé teszik arra, hogy ezután már a bírók körében is helyet foglalhasson.

A Buda és Pest szabad királyi városok esetében is érvényes későfeudális városi öntudat a múlt század első harmadában – a nemzeti és reformtörekvések idején – az elbizonytalanodás jeleit mutatja. Ennek tudható be, hogy a polgárjog jelentősége csökken, lassan puszta címmé válik. Pesten megszűnik az iparüzési jog végleges elnyerésének a polgárjog megszerzéséhez kapcsolt kötelezettsége.¹ Csupán hivatkozás történik a korábban kézzelfogható előnyöket jelentő jogokra és kötelezettségekre, s egyre szembeötlőbb az erkölcsi mozzanatok előtérbe kerülése.

Széchenyi István, Mezey Lajos festménye, 1860-as é. BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 24005

GRÁTISZPOLGÁROK

A polgárjog morális értékeket hangsúlyozó változata volt – még a díszpolgárságot megelőzően – az úgynevezett *grátiszpolgárság*. A grátiszpolgárok a későbbi díszpolgároktól főként abban különböznek, hogy ebben az esetben a megválasztás célja a városi polgárjogból fakadó tényleges előnyök biztosítása, míg a díszpolgárok pusztán címként, érdemi városi szerepvállalást nem feltételezve bírják a kitüntetést. A grátiszpolgár legtöbbször a polgárjog megszerzésével máskülönben együttjáró úgynevezett polgárdíj vagy taksa befizetése alól is mentesül. Szociológiai jellegzetesége a grátiszpolgárságnak, hogy az ily módon a választott polgárság soraiba kerülők többnyire életük egy bizonyos szakaszában tényleges városi szolgálatban is állottak – avagy valamely városi főhatóság főtisztviselői voltak. E tisztükben jelentős tevékenységet fejtettek ki a városok érdekében, melynek aztán – mintegy késői elismeréseként – részesültek a kiváltságban, illetve megtiszteltetésben.

Így lett grátiszpolgár Pesten *gr. Esterházy* Ferenc főkancellár 1753-ban, aki akkoriban bizonyos közkedveltségnek örvendett a testvérvárosokban; *Bolla* Antal, Pest megye mérnöke, Pest felmérője (1791); *Ürményi* József és *Ürményi* Bernát személynök és helytartótanácsosok (1792–93); vagy *Szentgyörgyi Horváth* József (1821), a Horváth-kert tulajdonosa.

A polgárjog grátisz történeti adományozásakor az érdemek csupán két ízben határozhatók meg a rendelkezésre álló források alapján: pestis- és kolerajárványok idején segédkezők esetében, amikor főként orvosok kapják a polgárjogot, vagy inszurgensek és katonatisztek megadomá-

Ürményi József, Ehrenreich metsz. Donát u., 1818., rézm., BTM Metszettár, ltsz.: 22.392 részlet.

Gr. Brunszvik József, Lütgendorf metsz., 1826., BTM Metszettár, ltsz.: 34.33, részlet.

nyozása kapcsán akiknek a napóleoni háborúk idején tett katonai szolgálatokat méltányolta a város. A Budán és Pesten 1711–1843 között grátisz-polgárrá lett személyek az alábbi módon csoportosíthatók társadalmi, illetve foglalkozási rétegek szerint.²

	BUDA (1711–1837)		PEST (1717–1843)	
	<i>német nevű</i>	<i>magyar nevű</i>	<i>német nevű</i>	<i>magyar nevű</i>
Városi tisztségviselők	5	1	8	6
Kormányzati (fő)tisztségviselők	2		12	7
Katonák és inszurgensek	1	2	11	6
Orvosok	2		2	
Kereskedők	1			
Patikusok			1	
Mérnök			1	
Karmester (!)			1	
Telektulajdonos		1		1

A polgárjog grátisz történő adományozásának reformkorig nyúló kultuszával párhuzamosan fejlődik ki a 19. sz. első felében a díszpolgárság intézménye: Pesten 1819-től, Budán pedig 1830-tól. Az összefüggés a városi polgárjog hanyatlása és a díszpolgári cím adományozásának szokásba jötte között nyilvánvalónak tűnik, vagyis: amilyen mértékben veszíti el jelentőségét az előbbi, olyan mértékben látja szükségét a modernizálódásra nemigen hajló, a feudális eredetű polgárjog továbbfejlesztésére képtelen patriciátus, hogy a városi érdekeket idealizált formában és jelentős személyiségek által hitelesítve megjelenítse.

A DÍSZPOLGÁROK

A *díszpolgárok*³ a grátiszpolgárokhoz hasonlóan elvileg rendelkeznek a polgárjogok gyakorlásának lehetőségével. A városi tanács által kiállított díszoklevelek – mint például az első magyar nyelvű, melyet 1838-ban adományoz a pesti tanács Lónyay Jánosnak a nagy pesti árvíz királyi biztosának, ünnepélyesen ki is nyilvánítja, miszerint: „...adván 's tulajdonítván ő Méltóságának mind azon jogokat 's szabadalmakat, melyekkel e' városnak valóságos Polgárai régtől fogva éltek, 's mostanában is élnek.”⁴

Formáját tekintve ebben az időszakban a díszpolgári oklevél semmiben sem különbözik a rendes polgáritól; a város címerével és díszítő ábrákkal ellátott nyomtatvány. A dolog természetéből fakadóan a díszpolgárnak az egyébként kötelező polgáresküet nem kell letennie –

Lónyay János, 1845, F. Eybl litográfiája
BTM Metszettár, ltsz.: 28.722., részlet.

Deák Ferenc 1842, F. Eybl litográfiája
BTM Metszettár, ltsz. n.

Klauzál Gábor, 1842, F. Eybl litográfiája
BTM Metszettár, ltsz.: 3543

Wesselényi Miklós báró, 1842, F. Eybl litográfiája
BTM Metszettár, ltsz.: 3433

Zsedényi Eduárd, foto, 1860-as é.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 23.874

Szemere Bertalan, Kozina Sándor festménye,
MNM TKcs

ezt rendszerint az oklevél átvétele alkalmával a megtisztelt részéről elmondott rövid köszönőbeszéd helyettesítette.

Jelenlegi ismereteink szerint a reformkorban Budán tizennyolc, Pesten harmincegy személyt tüntettek ki e címmel. Ha a címek odaítélésének háttérében meghúzódó motívumokat és a megadományozottak társadalmi típusait vizsgáljuk, jellegzetes csoportok körvonalazódnak. Mind Buda, mind Pest esetében elmondható, hogy a város nagy súlyt fektet az *aulikus szempontokra*. Részben arra törekedtek, hogy a kormányzervek befolyásos főtisztviselőinek a városok érdekében kifejtett vagy kifejtendő tevékenységét nyugtázzák.

A Pest város által 1819-ben megválasztott első díszpolgár is a tárnokmester, gr. *Brunszvik* József volt, akinek díszoklevele ugyan nem tünteti fel az adományozás jogcímét, ám az 1828-ban megadományozott másik tárnokmesterről, gr. *Cziráky* Antalról viszont tudjuk, hogy a városnak juttatott telkekért részesült ebben a kitüntetésben.

A királyi biztosok megbízatása egy-egy meghatározott feladat elvégzésére szólt, s tevékenységük olykor komoly beavatkozást jelentett a korabeli városigazgatásba. Mivel a királyi biztos széleskörű felhatalmazással rendelkezett, sokat nyomott a latban az adott biztos személyisége: együttműködően, jóindulatúan avagy ridegen, bürokratikusán, számonkérően viszonyul megbízatása teljesítéséhez. *Mérey* Sándor helytartótanácsos 1830-as pesti biztosi működését követően az utóbbit igyekszik honorálni a magisztrátus díszpolgári cím adományozásával. A fennmaradt indoklás a megadományozott egyik fő érdemének tekinti, hogy a biztos a városigazgatás újjászervezésének nehéz feladatát „nemes jelleme révén”, a városi illetékesekkel közreműködve hajtotta végre. Más esetben igyekeznek megragadni a lehetőséget, – talán a közvetlen érdekbiztosítás szempontjain is túlmenően – hogy a város vezető köreinek a kormány iránti elkötelezettségét kife-

Liszt Ferenc, Kozmata F. felv.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 7048

Eötvös József báró, 1840. J. Kriehuber litográfiájának
részlete. MNM TKcs.

jezésre juttassák. Pl. József nádor felgyógyulása után mindhárom (!) kezelőorvosát díszpolgárrá választják Budán.

További díszpolgárok egymástól eltérő okok folytán kerülnek megválasztásra. Budán a reformkor szelleme hatja át a cím adományozását. A harmincas évek második felében, népszerűsége csúcán választják meg gr. *Széchenyi* Istvánt, sokirányú működésének majd minden ágát megemlítve a tanácsi határozatban – a jelek szerint „a nemes gróf” kiemelkedő nagyszerepségének teljes tudatában.⁵ Az 1843/44-es országgyűlés jelentős reformmunkálatai, a városi kérdés tárgyalásakor tanúsított aktivitást honorálva adományozza meg a „szabad királyi főváros” *Bezerédj* Istvánt, *Deákot*, *Eötvöst*, *Klauzált*, *Szemerét* valamint – a kormánypárti *Zsedényi* Eduárdot is, értékelve a haza és a városok ügyének előmozdítása során tanúsított „hő buzgalmat, a mély belátást, a magas lelkesületet és hazaszeretetet ...”.

Pesten a tragikus 1838-as árvíz során nyújtott segítőkészség határozza meg a díszpolgárrá választást. A harminckét pesti díszpolgár közül ugyanis huszonegy ezen okból részesült a kitüntetésben. A szomorú esemény nemcsak a hazai, de a Lajtán-túli közvéleményt is megmozdította. A hazai és a külföldi közreműködők az eltérő társadalmi körülményekből fakadó, bizonyos fajta „munkamegosztás” keretében veszik ki részüket a segítségnyújtásból. Míg a honiak jórészt a mozgósított közigazgatási apparátus fő- és beosztott hivatalnokai, valamint az itt állomásozó katonaság parancsnokai, addig a Lajtán-túli segélynyújtók kivétel nélkül polgárok: nagykereskedők, építőmesterek, írók-újságírók – valamint a művész *Liszt Ferenc*. Noha a fennmaradt tanácsi határozatok és oklevélfogalmazványok jórészt egy meghatározott alapszöveg kisebb változtatásokat és kiegészítéseket tartalmazó variánsai, az érdemként elkönyvelt tevékenység mindazonáltal megismerhető belőlük. A város, amikor gr. *Lónyay* Jánost, a katasztrófa nyomán kinevezett királyi biztost, s az akkor az ő titkáráként tevékenykedő gr. *Dessewffy* Aurélt, valamint *Krajnik* Imre helytartótanácsi fogalmazót ezen elismerésben részesítette, – a hivatali protokoll

szempontjainak is mintegy eleget téve – a kormányzati intézkedésekre reagált. Tevékenységük értékelése során egyrészt hivatalos intézkedések gyors, célirányos és hatékony voltát ismerték el, másrészt igyekeztek rámutatni azokra a szubjektív mozzanatokra is, melyek az önfeláldozó, humanus magatartásnak mintegy magyarázatául szolgáltak. A tények kihámozása a romantikus hangulatú, kegyes szóvirágok és díszítő jelzők garmadájából nem könnyű feladat; nem tudni ugyanis, hogy a ma már csupán kötelező, formális udvariaskodásnak ható, hosszas felsorolása és taglalása az erényeknek nem tudósít-e ugyanakkor személyes jellegű, ám a kortársak által ténylegesen átélt érzelmi mozzanatokról is egyben.

*Ki él még itt? riad
Most egy hajós közel,
Sajkája telve bár
Menekvők terhivel.*

*S még jókor érkezik;
A féltett kőfal áll,
S kihalt remény után
A nő hajóra száll*

– énekli meg Vörösmarty Mihály: *Az árvizi hajós* c. versében az önfeláldozó *Wesselényi* bárót. S noha a történeti köztudatban a pesti árvízzel kapcsolatban jószerivel csupán az ő neve ragadt meg, ám rajta, s az említettekén kívül még más arisztokraták is – számos polgári rendűn kívül – a gátakon teremnek a vész napjaiban, vagy nyújtanak egyéb segítséget a bajba jutottaknak. Des-

*Hild József, Ism. m. fametszetének részlete.
BTM Metszettár, ltsz 28.590.*

*Marastoni Jakab, 1858. Marastoni József
litográfiájának részlete. BTM Metszettár, ltsz.: 18333/3.*

sewffy mellett díszpolgárrá választották közülük: gr. *Zichy* Károlyt, gr. *Szapáry* Ferencet és gr. *Festetic* Gusztávot. Csakhogy, míg Wesselényi nemtelen politikai üldöztetésben részesül ekkoriban, akinek erkölcsi elégtételt szándékszik nyújtani a közvélemény a meghurcoltatással szemben, – s akit végül majd csak 1842-ben, egy némileg enyhültebb politikai klímában iktat díszpolgárai sorába a város, – addig az említett főrendűek jószolgálatáról jobbára megfeledkeznek, – mivel azok aulikusak voltak.

Külön csoportot képez a helyőrségi főtisztek azon köre, br. *Dietrich* Ernánuel, *Schmeling* Károly, gr. *Vécsey* Ágoston és br. *Léderer* Ignác, (az utóbbi 1848. májusának hírhedt főhadparancsnoka), akik – szintén nem közvetlenül az árvíz után részesültek elismerésben. Ők a város és a katonai hatóságok közötti jó viszony kialakításáért kapták a címet, egyben értékelve az életmentésben, s a vagyonmegóvásban játszott egykori szerepüket.

Az árvízi mentők érdekes csoportját képezik a polgári rendű külhonosok. Élükön a bécsi alpolgármester, *Franz Zapka*, akinek fellépése mintegy szimbolizálta a birodalmi székváros szolidaritását, – s akinek megtisztelése korántsem volt csupán jelképes. Megadományozták a három bécsi építő-, illetőleg ács mestert is, akik „felsőbb helyről kapott megbízatás” alapján érkeztek Pestre, s nyomban bekapcsolódtak a házbeomlások részletes okainak felderítésébe, s a tanulságok figyelembevételével kidolgozandó új építési szabályzat munkálataiba. (*Paul Sprenger*, *Mathias Wisgrill*, *Jozef Klee*.) Újabb „segítők” a művészek, mindenek előtt a „hírhedt zenésze a világnak”, *Liszt*, aki jótékonyági hangversenyen gyűjtött adománnyal sietett a bajbajutottak segítségére. *Saphir* Móricz, a félig magyar származású bécsi író, prózai előadásokkal tette ugyanezt. *Adolf Bäuerle*, a *Wiener Zeitung* szerkesztője pedig saját újságján kívül más lapokban is közzé tett hirdetésekkel is igyekezett adományokat gyűjteni. *Philip Scherz* és *Franz Pfeiler* bécsi nagykereskedők pedig – utóbbi árújával reked Pesten az árvíz miatt – „afféle polgári rendű sajkások” gyanánt, a helyszínen vettek részt az életmentésben, osztottak eleséget, s gyűjtöttek adományokat a rászorulóknak. Lényegileg ugyanezen jócselekedetek okán nyert díszpolgári oklevelet az egyetlen hazai polgár, *Landerer* Lajos, az ismert nyomdatulajdonos, aki felülmúlta a bécsieket is, mert a szintén veszedelemben forgó saját otthonát odahagyva sietett az omladozó külvárosi vályogépületek közé. S, hogy az egymástól oly gyakran elzárkózó testvérvárosok azért bizonyos esetekben odafigyeltek egymás ügyeire – mi sem bizonyítja jobban, minthogy Buda is adományoz díszpolgárságot árvízi jócselekedetek okán; hiszen amint a budai tanács megfogalmazta: „[az illető személyek] Buda város javára is [cselekedtek] – mellynek jó és bal sorsa, testvére Pest városáéval ugyanazonos”. Ennek folytán lesz *Buda* díszpolgára br. *Sina* György bankár, aki pénzádományt juttatott az árvízkárosultaknak, s br. *Dietrich* Ernánuel altábornagy, aki karhatalmi segítséget nyújtott a vész napjaiban.⁶

Am úgy Pesten, mint Budán még *egyéb érdemek* okán is részesül néhány városi lakos a kitüntetésben. *Hild* Józsefet 1842-ben és *Marastoni* Jakabot, az első pesti festőiskola megalapítóját 1846-ban építészeti, valamint művészeti tevékenységeikért jutalmazták meg. *Hild* esetében, a város érdekében kifejtett tevékenységét részletesen méltatva, személyes mozzanatokot is indokoltnak látott felemlíteni az adományozó tanács. Ezek: *Hild* erkölcsössége, szerénysége, önzetlensége; s *Marastoni* esetében is kezdeményezésének úttörő volta mellett, a festő önzetlenségét domborítják ki leginkább. *Külkey* Henrik és *Petrichevich Horváth* Lázár pedig 1846-ban az egyesületi jótékonykodás előmozdításáért részesül ezen megtiszteltetésben.⁷

A reformkori díszpolgárokkal kapcsolatban összegzésként megállapíthatjuk, hogy bár a cím adományozása több esetben nem volt mentes hatalmi, konjunktúrális vagy presztízs-szemponctoktól, mégis, majd minden esetben kimutatható oly cselekedet vagy tevékenység, mely bizvást összefüggésbe hozható a városok tényleges vagy korabeli felfogáson alapuló érdekeivel.

AZ ÖNKÉNYURALOM DÍSZPOLGÁRAI

A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig terjedő időszakban alkalmazott gyakorlat a korábbiaktól eltér. Noha – miként a reformkori liberálisok esetében láthattuk – az előző periódusban sem volt ismeretlen a direkt politikai és protokolláris motívum, ebben az időszakban ez már szinte kizárólagosan jellemző. A különféle neoabszolutista kormányok akut legitimációs válsága húzódik meg végsősoron a heves igény mögött, hogy a városi polgárság nevében az új „képviseleti” szervek, a városi községtanácsok nyilvánítsák ki nagyrabecsülésüket a kurzus politikájának ismert vagy kevésbé ismert képviselői irányába. Minthogy azonban a negyvennyolcas városi törvény által modern képviseleti alapra helyezett városi önkormányzatokat 1850-ben megszüntették, s helyükbe kinevezett szerveket, az említett községtanácsokat ültettek: a díszpolgárság morális bázisa ezzel igen jelentős mértékben erodálódott. S a kedvezőtlen politikai körülményekhez járult még háttérként az a tényező is, hogy mivel a feudális eredetű polgárjog gyakorlati jelentősége 1848-ban egyébként is megszűnt, az arra alapozódó díszpolgári cím elveszítette eredeti hivatkozási alapját. Másrésztől az ettől kezdve adományozott díszpolgári címek – éppen ezen új feltételek következményeképpen, jelenthetik persze a díszpolgárság intézményének „új korszakát” is.

A tizennyolc esztendő alatt (1849–1867) összesen harmincnégy személynek adományoztak ilyen kitüntetést, tizenhárom esetben ugyanannak mindkét városban is. (Statisztikailag két-három kitüntetés is esett évente.) Míg Pesten csupán 1849. és 1855. között gyakorolták ezen városi „jogot”, addig Budán egészen 1865-ig osztogattak ilyen okleveleket.

Pesten 1853-ig városi érdemek említése egyáltalában elő sem fordul a határozatok indoklásáiban, s a kitüntetettek kiválasztásában is teljesen nyilvánvaló a császárhű politika szándékolt

J. Haynau, E. Kaiser litográfiája, MNM TKcs

Josip Jelacic báró, J. Kriehuber litográfiája, MNM TKcs

demonstrációs jellege. Az 1849–50-ben Pesten és Budán is egyként megválasztottak – vagy inkább kinevezettek – csoportja: *Radetzky, Haynau, Grünne, Schwarzenberg* – jellegében miben sem különbözik azok körétől, akiket, ki tudja mi okból csak Pesten választanak meg –: *Paszkievics, Windischgrätz, Jellasics, Franz Liechtenstein*. Az indoklások is igen hasonlóak, s némelykor teljes nyíltsággal utalnak a császárhű alattvalók örömeire és büszkeségére, melyet azok a „forradalom hydráján” győzedelmeskedő tábornokok dicsősége felett éreztek. A Gesamtmonarchie-t népszerűsítő szándék tárgyi bizonyítéka, hogy az 1850-ben megadományozottak az olmtüzi alkotmány egy éves évfordulóján, annak alkalmából kapták kitüntetésüket. Ide sorolandó az 1853-as Libényi-féle merényletet meghiusító, az uralkodó életét megmentő Maximilian O'Donnel gróf származékának és Jozef Ettenreich bécsi polgárnak juttatott hálakitüntetés is.

Az ötvenes évek második felében, valamint

F. Schwarzenberg herceg, L. Müller litográfiája, M. Stohl képe után, MNM TKcs.

A. Windisch-Grätz herceg, A. Prinzhofner litográfiája, BTM, Metszettár, ltsz.: 20.780

a provizórium időszakában ismét módosulnak a szempontok. A korábbiaktól eltérően ugyanis most már nem az összbirodalmi politika legjelentősebb politikusai és hadvezérei kerülnek kiválasztásra. A városok – különösen Buda – tisztelete ekkor már a magyarországi hivatalokat és posztokat betöltő főhivatalnokok és tábornokok felé fordul. Így lesz pest-budai díszpolgár pl. *Augusz Antal* báró, kerületi főispán, majd helytartótanácsi osztályfőnök 1854–56-ban, *Almássy Móric* gróf, országos pénzügyigazgatósági elnök Budán 1854-ben, vagy *Dietrich Antal* báró, tábornagykormányzó, budai vár- és térparancsnok 1858-ban.

Másik jellemzője ezen évek díszpolgári határozatainak, hogy a birodalmi érdekek hangsúlyozása mellett ismét megjelenik bennük a lokális elem. Noha az utalások többnyire általánosságokban mozognak: Almássy esetében például felemlítik „a város irányában tanúsított kegyes bánásmódját”, Dietrichnél „a város lakói iránt tanúsított jóindulatát és barátságos érzületét”. Ám némelykor – főként a budaiak esetében –

konkrétumokra is fény derül, mint például az említett Augusz esetében, akinek érdeméért Buda szellemi és anyagi gyarapodását, „a nyilvános iskolák és a közlekedési eszközök szaporítására irányuló buzdítását” emelik ki. Hess Henrik báró főhadparancsnoknál pedig megemlékeznek arról, hogy Budán tartózkodása alkalmával „a város építésére és felvirágzására gondolva azt nagymértékben sajátkezűleg kivitelezett, szépségében, részletességében és teljességében kiváló szépítési tervvel ajándékozta meg ...”.

A *provizórium* időszakában már csak Buda adományoz – kilenc esetben – díszpolgári címet, melyek indoklásaiból – az egyetlen Ganz Ábrahámét kivéve – ismét eltűnik a városi érdemre történő hivatkozás. Az 1863-ban adott öt kitüntetést például az országos aszály alkalmával tanúsított fáradozásaiért adományozzák *Forgách* Antal gróf főkancellárnak, *Pálffy* Móric gróf helytartónak, s három másik helytartótanácsosnak. Az 1864-65-ben kitüntetettek pedig szintén a Schmerling-éra legfőbb honi reprezentánsai közül valók: *Zichy* Hermann gróf fő- és *Beke* Kálmán alkancellár, valamint

Coronini Cronberg János gróf főhadparancsnok. A Schmerling-kori kitüntetettek sorában Ganz Ábrahám az egyetlen, akit nem a hatalmi protokollaritás jegyében választanak díszpolgárnak, hanem főként „... az ipar mezején csinált kitűnő találmányai által a főváros híre emelésére szerzett érdemeit ...” értékelve – noha az ő esetében is felemlítik „dícséretes politikai és erkölcsi magatartását”.⁴

Ganz Ábrahám, Marastoni József litográfiája, 1861.
MNM TKcs

A KIEGYZÉSTŐL A VÁROSEGYESÍTÉSIG

Az alkotmányosság helyreállítása és a városegysítés közötti években három személy lesz Pesten érdemesült. *Lengyel* Miklós egri kanonok, a Rókus-kápolna elé – mára már visszaállított – Szűz Mária szobrot adományozta a városnak; *Smolka* Ferenc galíciai képviselő pedig 1860-ban a Reichsratban egy beszédében száll síkra a magyar alkotmány helyreállítása mellett; valamint gróf *Andrássy* Gyula lett díszpolgár.

Andrássyt közös külügyminiszterré történt kinevezése másnapján választja meg a pesti közgyűlés, amiért miniszterelnöki működése során biztosította a főváros fejlesztésének politikai, pénzügyi és szervezeti feltételeit. E gesztus ugyanakkor nem jelentette azt, mintha a magyar birodalmi centrum-koncepcióval nagyjából azonosuló pestvárosi képviselőtestület teljesen osztotta volna a kormánynak a városegysítés módjára és a fővárosi törvény bizonyos szakaszaira vonatkozó szándékait. A fővárosi törvény minisztériumi tervezetét ezekben a napokban tárgyaló pesti és budai bizottságok a törvényjavaslatnak a főpolgármesteri hatáskörre, a virilizmusra és a városi tisztviselők szavazati jogára vonatkozó részeit illetően ugyanis jelentős módosításokat igényeltek. Érdekes módon a főváros cselekvési szabadságát az egyesítési törvénynél jobban kor-

Gróf Andrassy Gyula,
Benczur Gyula
festménye, 1880-as é.
BTM Kiscelli
Múzeuma,
Itsz.: 51.1263

látozó közmunkatanácsi törvény tárgyalásakor a városok nem tanúsítottak komoly ellenállást – jóllehet Andrassy városigazgatási célkitűzései nem teljesen estek egybe a városi autonómiára féltékeny gonddal őrködő régivágású városatyák szempontjaival.⁹

VÁROSEGYESÍTÉS UTÁNI ÉVTIZEDEK

Az egyesített főváros a *dualizmus* időszakában kereken egy tucat személyt érdemesített a díszpolgári címre. Ezek körében dominálnak a politikusok, akik több esetben hivatali idejük lejártakor részesülnek a megtiszteltetésben; (*Wekerle, Bánffy, ifj. Andrassy*) s voltak olyan személyek, akik – noha a cím odaítéléséről rendelkező közgyűlési határozatok indoklása erre nem feltétlenül tért ki – életük valamely szakaszában közvetlenül kapcsolódtak vagy a budapesti községpolitikához vagy tevékenységük valóban összefüggött a főváros érdekeivel. A dualizmus díszpolgárait mindamellett ötletszerűen, előzetes szempontok megjelölése nélkül, némelykor pillanatnyi politikai-taktikai megfontolások szerint választották.

A politikai, közéleti tevékenység mellett még csupán – két esetben – a művészeti munkásság

és egy ízben egyházi ténykedés érdemelte ki a törvényhatósági bizottság megbecsülését. Döntő motívum volt a szóban forgó személyek életútjának vagy hivatásának valamely *jubiláris* mozzanata. Ez alól kivételek az egyesített főváros első díszpolgára, *Munkácsy Mihály* , valamint *Baross Gábor* és a korszak végén *Vázsonyi Vilmos* voltak csupán. Ők tevékenységük révén, személyüknek az adott időszakban történt előtérbe kerülése következtében lettek díszpolgárrá.¹⁰ Külön csoportot képeztek a jubileumi kitüntetettek körében azok, akik tevékenységüket, hivatásukat *fél évszázadon át* gyakorolták. Így *Simor* hercegprímásnak hosszú áldozópapi, *Jókai Mórnak* írói, br. *Fejérváry Gézá* nak katonai szolgálati, valamint *Kléh Istvánnak* fővárosi bizottsági működése nyújtott alkalmat a cím odaítélésére. Kilencvenkettedik *születésnap* *jubileuma* nyomán adományozza a közgyűlés *Kossuth Lajos* nak a díszpolgárságot két évvel halála előtt. Jelentős alkalmat szolgáltatott a megemlékezésre a *búcsúzás* kor *kinyilvánított köszönet* gesztusa. Így *Wekerle Sándor* miniszterelnöknek 1894-ben és ifj. gróf *Andrássy Gyulának* 1910-ben történt felmentésekor, illetve *Kamermayer Károlynak* , Budapest első polgármesterének 1896-ban történt nyugalomba vonulása alkalmával.

Br. Bánffy Dezső az uralkodó előtt.

*Wekerle hódolói körében
 Illusztrációk Mikszáth K.: Az én kortársaim c. művéből.*

*Jókai Mór, Juhász felvétele.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 13.597.7*

*Munkácsy Mihály, fotó 1880-as évek.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 5507/6x9*

Kossuth Lajos, fotó, BTM Kiscelli Múzeuma

Ha a díszpolgári oklevelekben is *felsorolt érdemek jellege és tartalma* szerint elemezzük a felmerült szempontokat, többnyire a nemzeti érdekekre, a haza javára és a főváros felvirágoztatására végzett tevékenységeire utaló általánosságokkal találkozunk. Az érdemek részletes és konkrét jegyzőkönyvi felsorolására csupán egy ízben kerül sor, amikor a „vasminiszter” Baross Gábor megválasztásáról határozott a tisztelt törvényhatósági bizottság. Ez esetben a budapesti iparnak és kereskedelemnek a közgyűlésben helyet foglaló reprezentánsai által benyújtott határozati javaslat, valamint a közgyűlési jegyzőkönyv is részletesen felsorolja azokat a miniszteri rendelkezéseket és az azok nyomán végbement fejlődést, mely az indítvány megtételére sarkallta a városatyákat.

A cím odaítélésére vonatkozó javaslatokat különben többnyire a kérdéses személy *politikai párhívvei, baráti vagy tisztelői* táborához

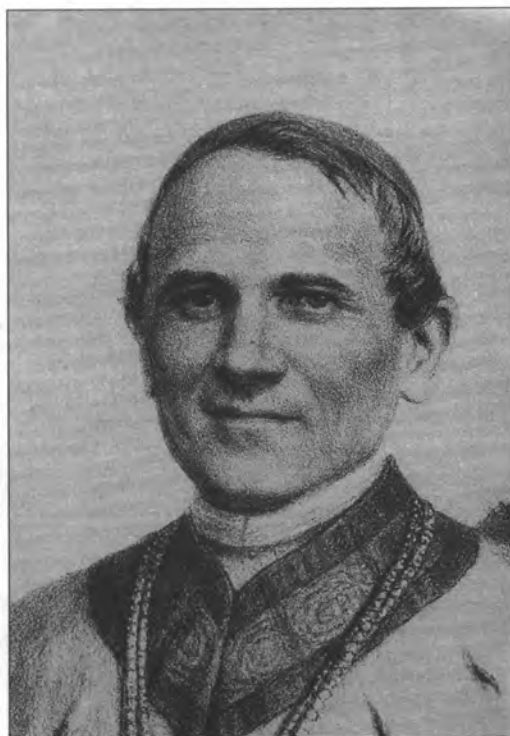
Kármayer Károly, Györgyi Giergl Lajos festménye,
1861. BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 51.619.1

Br. Fejérváry Géza.
Fotó, MNM Újkori Történelmi Múzeuma.

Simor János 1858 k. Litográfia részlete.
BTM Metszettár, ltsz.: 20.767

tartozó bizottsági tagok nyújtották be, sokszor az illetékes városházi szakbizottság támogatására támaszkodva. Bár a díszpolgári címnek csak a közgyűlés egyhangú határozata biztosíthatta igazából a kellő reprezentatív jelleget, erre a századforduló éveiben, a kiéleződött parlamenti csatározások légkörében, br. Bánffy Dezső és br. Fejérváry Géza megválasztása alkalmával nem nyílhatott mód. Bár már az egyházpolitikai küzdelem időszakában is megnyilvánult a közgyűlés bizonyos világnézeti érdekszerveződése a lemondani kényszerült Wekerle miniszterelnök díszpolgárrá választásának indítványozásával kapcsolatban, ekkor még egyhangúan határoznak a városatyák – csakúgy, mint Kossuth Lajos ügyében. Később a politikai álláspontok már nem voltak olyan könnyen áthidalhatók. Noha a „Turini Remete” esetében még bizonyos eredetiséget és némi bátorságot is mutat a Székesfőváros.

Baross Gábor szobra Budapesten. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma.

Nem érezhette ugyanis magát kellemesen az uralkodó, amikor arról értesült, hogy alig három hónappal a koronázás 25. évfordulójára rendezett nagyszabású fővárosi ünnepek után – melynek alkalmával Budapest elnyerte a „Székesfőváros” címet –, a közgyűlés elhatározza, hogy Kossuthot díszpolgárává avatja és róla nevezi el a Belváros legforgalmasabb utcáját (melyhez a Közmunkatanács ugyan csak két évvel később, Kossuth halálakor adja hozzájárulását).¹⁴ A közgyűlés azonban tudatában lehetett döntése politikai élének, erről a jegyzőkönyv is tanúskodik. Itt ugyanis egyazon körmondatba foglalva olvasható a király és a nagy hazafi iránti lojalitás kinyilvánítása: „Tekintve, hogy Kossuth Lajos neve elválaszthatatlanul egybe van forrva a magyar nemzet alkotmányos szabadságának visszanyerésére irányuló nemzeti törekvésekkel –, hogy Kossuth Lajos Budapest főváros fejlődése körül is a negyvenes években, különösen pedig 1848-ban elévülhetetlen érdemeket szerzett, a közgyűlés a midőn lelkesült éljenzéssel rója le a törhetetlen hűség és legbensőbb alattvalói szeretet adóját a legalkotmányosabb Uralkodó I. Ferenc József Magyarország koronás királya iránt, kinek áldásos uralkodása az alkotmányos szabadság virágzásának korszaka –, a tett indítványt szótöbbséggel elfogadja s Kossuth Lajost Budapest fő- és székesváros díszpolgárává megválasztja.” A díszoklevelet azután küldöttség adta át a nagy hon-
talannak.

Bánffy miniszterelnök és *Fejérváry* honvédelmi miniszter megválasztásának körülményei, mint utaltunk rá, nélkülözték az egyhangú szavazásból fakadó erkölcsi támaszt. A városházi ellenzék részéről az ellenérzések oly erőteljesek voltak, hogy az ennek nyomán kibontakozott városházi viták a korszak jellegzetes politikai botrányai közé iktatták a két kormányférfiú díszpolgárságának ügyét, s tovább rombolták a cím erkölcsi állagát.

Az 1898. szeptemberében megkezdődött nagy parlamenti obstrukció kellős közepén dönt úgy

a közgyűlés kormánypárti többsége, hogy a miniszterelnök megtámogatására indítványozza díszpolgárrá választását. A parlamenti események hatására azonban felforrósodik a hangulat a Városházán, s az ellenzéki városatyák ellenvéleményt jelentve be, Kasics Péterrel, a fáradhatatlan ellenzéki vezérszónokkal az élen szónoklatokba kezdenek. Véleményüket Bánffyról, a félreértések elkerülése végett, írásban is összefoglalják. Eszerint a miniszterelnök: „...semmi oly jeles cselekedetet nem művelt, melyekkel nagy hazánk vagy fővárosunk körül érdemeket szerzett volna”, sőt az ő kormányelnökségének idejére esik ...a választói jog ellen elkövetett visszaéléseknek olyan mérve, a mely ijesztő módon veszélyeztette nemzetünk jövődjét. A polgárok közszabadságát, a gyülekezési jogot korlátozó rendeletekkel csonkította.”¹²

A közgyűlésen elnöklő Márkus főpolgármester azonban eltűri, hogy a többség az ellenzéki városatyákba fojtja a szót, s az ügyrend megsértésével megakadályozza az ellenzéki obstrukciót. A kortársaknak az alkotmányosságba vetett bizalmát tükrözi, hogy ezek után és ezek ellenére is értelmét látják beadványban kérni a belügyminisztert és a minisztertanácsot s személy szerint a szóban forgó Bánffy Dezsőt is (!), hogy az „erőszakos, nem törvényes módon, jogilag és erkölcsileg nagyon is kifogás alá eső eszközökkel” megejtett választás határozatát semmisítse meg, illetve, a miniszterelnök a díszpolgári címet utasítsa vissza, hiszen annak órá „...akár mint gentlemanre nézve sem politikai értéke, sem erkölcsi becsé nem lehet”. Az ellenzék jövőbe tekintő látnoknak bizonyul, amikor arra vonatkozóan fejezi ki aggodalmát, hogy ezzel bevonulhat a Városházára „...a hatalmaskodás, [a] legexcessivebb párturalom és a törvények s jogok iránti tiszteletlenség is, tápot és felbuztatást adva az alkotmányosság tisztasága elleni perverz irányoknak”.¹³ Perczel belügyminiszter azonban elutasítja a petíciót azzal, hogy „...a neheztelt határozat ellen alaki (!) tekintetben felhozott kifogások a bemutatott tárgyratok által igazolva nincsenek”.¹⁴

Kamermayer Károly díszpolgári oklevele, 1896
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 14406

*Gr. Apponyi Albert és Sipőcz Jenő távozik a bazilikából, 1921.
Fotó, MNM Újkori Történeti Múzeuma, ltsz.: 14406*

Ilyenfajta előzmények után nyújtja át a kormányfőnek a főpolgármester vezette díszes küldöttség az oklevelet – mely különben Báthory fejedelem korából való minták után készült, s ezüst keretét drágakövekből kirakott tulipánok díszítették...¹⁵ Nem voltak sokkal dicsőbbek Fejérváry Géza báró megválasztásának körülményei sem. A függetlenségi és demokráta ellenzék ez esetben is mindent elkövetett a határozat megtorpedózására, s konstruktív módon még arra is gondolt, hogy ellenjavaslatot tegyen. Így az uralkodó sérelmes hadseregszervezési törekvéseit feltétel nélkül támogató Fejérváryval szemben az ezen kérdések megoldását az udvar előtt is nemzeti szellemben szorgalmazó Széll Kálmán és gr. Apponyi Albert egyidejű díszpolgárrá választását javasolták. A közgyűlés természetesen nem tárgyalta ezt az indítványt, s így az ennek nyomán elindított újabb obstrukció miatt azon a napon – 1901. június 17-én – az ülés délelőtt tíztől éjjel kettőig tartott. Kasics Péter –, hogy stílszerűek legyünk – a sérelmek egész hadseregét vonultatta fel a honvédelmi miniszter ellen, rendkívül éles hangnemben támadva őt. A militarizmus képviselőjének nevezte, aki nem tiszteli a törvényeket; nem tűri a magyar nyelvet a laktanyákban; a fővárossal csak németül akar levelezni; nem ismer magyar királyt, csak császárt, stb.¹⁷ A vádak ellenére azonban a honvédség megreformálása, valamint a „trónnak és a nemzetnek tett” szolgálatokra való tekintettel Fejérváry Géza is bekerült a főváros pantheonjába, mely cselekedetével az – legalábbis a függetlenségi sajtó szerint – „...a szolgálalkúségnek, a mindenre kapható talpnyalásnak soha el nem törülhető –, soha meg nem bocsátható bizonyítékát szolgáltatta”.¹⁸

E nem különösebben felemelő mozzanatok után vessünk egy pillantást magára a *korszak dísz-oklevelére*. A rendelkezésre álló négy díszpolgári ügyiratban található fogalmazványok lényegileg azonos szövegeűk.¹⁹ A díszpolgári oklevél eszerint, a hűbéri idők kiváltságselevei klasszikusnak tekintett szerkezetében tudatja az olvasóval, hogy: a közügyek elintézésére összegyűlt Székesfőváros közönsége az alant írt napon közgyűlést tartott és a törvényhatósági bizottság több tagja indítványt terjesztett elő N. N.-nek, ilyen-és-ilyen érdemek alapján Budapest Székesfőváros díszpolgárává történő megválasztására. Ezt követte a „lelkessült örömmel” történt megválasztás tényének, valamint annak kinyilvánítása, hogy az illetőnek „mindazon” jogokat megadják, melyekkel a székesfőváros polgárai bírnak és fel is szólították a hazai köztörvényhatóságait, hogy az illetőt mindenkor és mindenütt Budapest székesfőváros polgárának elismerni méltóztassanak. Mondanunk sem kell, hogy sem hátrány, sem előny nem érhetett senkit a „budapesti székesfővárosi polgárjog” elismerése vagy el nem ismerése miatt – mivel ilyen jog egyszerűen nem létezett.

A becses dokumentum elkészítésének költségeire a tanács nem sajnálta a pénzt. A kivitelezéssel a Községi Iparrajziskolát bízták meg, melynek igazgatója pályadíjat tűzött ki a tervezet elkészítésére. Az iskola tanárai által kidolgozott öt-hat tervvázlat közül maga a polgármester választotta ki a megfelelőt, melyet a neves Rigler-cég által szállított kutyabőrre dolgoztak fel és láttak el művészi plakettekkel és sárgarézlemez fémintarziákkal. Az így elkészített okmányt végül „fényezett szürkafa” keretre feszítették és nemezmappába helyezték. Egy ilyen oklevél elkészítésének költségei a század elején megegyeztek egy székesfővárosi irodasegédtsz egész évi törzsfizetésével.²⁰ A főváros költségvetési jogának szűkös voltára és szigorúságára jellemző különben, hogy az összeg előteremtése 1907-ben például belügyminiszteri jóváhagyást igénylő póthitel biztosítását tette szükségessé.²¹ (Az ügy visszás mozzanata, hogy e póthitelről annak a törvényhatósági bizottságnak kellett határoznia, melynek tagja volt maga a díszpolgárrá választott Kléh István is – aki azonban az előrelátó törvényi rendelkezés szerint ilyen esetben nem vehetett részt az őt érintő tanácskozáson.)²

A HORTHY-KORSZAK

A két háború közötti időszakban Budapest - amint a főpolgármester egy ízben utalt is rá – nem élt „pazarul” díszpolgárság-adományozó jogával, ugyanis csupán gróf Apponyi Albertet és Herczeg Ferencet részesítette ezen kitüntetésben.²³ Gróf Apponyi Albert, az agg politikus 1921-ben, Herczeg Ferenc, az írófejedelem, a Magyar Revíziós Liga elnöke pedig 1933-ban lett megválasztva, – mindketten jubileumi alkalmakból. Gróf Apponyi életének 75-ik és közéleti szereplésének 50-ik, Herczeg Ferenc pedig életének 70-ik esztendeje okán lesz egyhangú határozattal fővárosi díszpolgár. Mindkét esetben hangsúlyozottan a nemzeti érdekek és tematika állanak a kitüntetések előterében – szoros összefüggésben a trianoni katasztrófával. Az előterjesztő javaslatok mindkét esetben bőségesen ecsetelték a politikus és az író határozott és erőteljes nemzeti érzésvilágát, a magyar ügy szolgálatában kifejtett erőfeszítéseit. Mindkét méltató beszéd – az íróét maga Sipőcz polgármester olvasta fel – kísérletet tett arra, hogy – különösen Apponyi esetében – eszményített alakban állítsa a közgyűlés elé az előterjesztettet, akinek meghatározó jellemvonásai eszmei tartalmakat hordoztak és így módon valósággal túlnőttek – ahogy azt ki is fejtették – „a rendes emberi arányokon”. Az ilyenfajta eszményítés Apponyi esetében szinte a teljes politikusi értékkészletet érintette, melyből kétségkívül nem hiányoztak a neobarokk verbalizmus stílusjegyei sem. Hivatkoztak mélységes hitére, hazafias érzésére, tudására, államférfiúi bölcsességére, demokratizmusára, szociális érzékére. Az agg politikus így módon válik „a kereszténységnek, a magyarságnak és az európaiságnak eszméjévé”. Az Apponyit közfelkiáltással díszpolgárnak nyilvánító közgyűlési határozat nem jelentette egyszersmind a politikai nézetkülönbségek háttérbe szorulását, még ebben az adott ügyben sem. A forradalmak utáni időszak feszült városházi légkörére jellemző,

Herczeg Ferenc, 1927. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 77.698/2

hogyan az egyetemes értékszempontok sűrű emlegetése a keresztény-párti képviselő részéről, egyben remek lehetőséget biztosított a liberális ellenzék számára, hogy – ismételtelen felidézve azokat – burkoltan támadja az ezen eszméket a gyakorlati politikában többnyire nem túl sikeresen képviselő városi többség egyes tagjait.²⁴

Herczeg Ferenc díszpolgárságának ügye azonban nem szolgáltatott alkalmat ellentétes politikai nézetek burkolt kinyilvánítására, pedig a fővárosi autonómia korlátozását célzó Gömbös-féle novella betérjesztése körüli időszak ugyancsak keserves viták színterévé tette ekkoriban az Újvárosháza közgyűlési termét. Az irodalomkritikai kisesszének is beillő polgármesteri beszédet azonban ezúttal nem követte „kiegészítés”. A polgármester – összefüggésben az író revíziós ligabeli elnökségével is – Herczeg magyarságának jellegével és annak írói munkásságában megnyilvánuló formáival foglalkozott, rámutatva arra a döntő hatásra, melyet a magyar írók a nemzeti politika alakítására mindig is gyakoroltak. Mind az Apponyival, mind a Herczeg Ferencsel kapcsolatos méltatások utaltak Budapesthez való kötődésükre is, nemkülönböztetve mentalitásuk polgári és humanista vonásaira.²⁵

ISMÉT KÉNYSZER-DÍSZPOLGÁR

1947. őszén azután egy díszpolgár-jelölt valóságos mennybemenetelének lehetett részese a közgyűlés, s közvetve a fővárosi közvéleménye is, mivel *Sztálin* díszpolgárrá avatását a rádió egyenesben közvetítette az Újvárosházáról.

A politikai-történelmi szituáció érthetővé tette a felfokozott hangulatot, hiszen az ezt megelőző hónapokban dőlt el véglegesen mind a hazai, mind a nemzetközi porondon a majdani hatalmi erőter jellege. A baloldalnak az 1947-es választásokon aratott részleges győzelme ugyan jelentős előrelépést jelentett a szovjet aspirációk szempontjából, ám főként lélektanilag nem volt közömbös a hatalmi pozíciók további nyomatókosítása, ilyesfajta üzenetek révén is, a lakosság előtt. Másrészt ez az esemény is szorosan beletartozik abba a „neobizánci”-jellegű kényszeres szerződésrendbe, mellyel a győző sokszorosan akarja tapasztalni, s a legyőzötttel is érzékeltetni – látható jeleket hagyva – erejét és elért sikereit. E bizantinizmus monumentumai végsősoron a Szabadság téri Hősök, a Gellért-hegyi Felszabadulási emlékmű, a Ferenc József-híd „Szabadság”-elnevezése, vagy az Április 4-ei nemzeti ünnep. Ezen sorozat záró tételének *Sztálin* fővárosi díszpolgárrá választása tekinthető, melyhez a bolsevik forradalom 30. évfordulója szolgáltatott kitűnő alkalmat.

Az eseményt természetesen a legmagasabb szintű protokoll szabályai szerint rendezték, melyen a legfőbb közjogi méltóságok jelentek meg. *Sztálin* generalisszimust Zamercev vezérőrnagy képviselte. Szigorúan részt kellett venniük a törvényhatósági tagoknak is, a távol lévők – köztük Rákosi is – „kimentették magukat”. A másfél órás ceremónián összesen tíz méltató beszéd hangzott el. Az első Szakasits Árpád, a Törvényhatósági Bizottság elnöke tartotta, majd Bognár József polgármester következett. Ezt követően a nyolc, ekkor még „demokratikusnak” elismert párt szónokai következtek.²⁶ A beszédek közül a Szakasits- és a Bognár-beszéd bír jelentőséggel, főként az azokban található tézisek okán. Mindkettőnek talán legszembeszökőbb vonása, hogy *Sztálin* politikusi érényeinek és a Szovjetunió évtizedeinek méltatásakor – noha nem kommunista politikusok szájából hangzik el – a szónokok messzemenően azonosulnak a bolsevista elvekkel és történelemszemlélettel. Szakasits ebben odáig megy, hogy a jól ismert lenini „kiesett láncszem”-elmélet elfogadásával nem csak szovjet-orosz vonatkozásban látja igazoltnak a bolsevik hatalomátvételt, hanem – magáévá téve a kommunista érvelést – az októberi forradalom következményeinek a belső orosz viszonyokon túlmutató, egyetemes történetfilozófiai jelentőséget is tulajdonít egyben. A szónok megállapítása szerint ugyanis: a bolsevista diktatúra hajnalának

Sztálin egykori szobra a Felvonulási téren. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 24.930/6x9.

beköszöntése nélkül „...Európát ma vaksötét éjszaka, fénytelen és reménytelen sötétség borítaná...” (kiem.: H. J. A.). Vagyis a szovjet példa a Szovjetunió kívül is érvényes.

Persze nem csupán a magyar baloldal sajátja az a korabeli viszonyulás, mely mintegy a Szovjetunió sikeres háborús erőfeszítései eredőjeként hajlandó akceptálni az új kommunista fogantatású demokrácia-értelmezést. A *demokrácia*-fogalmat a baloldal ekkoriban, ahogy az a polgármester beszédéből is kitűnik, már kettős értelemben használja. Egyrészt nem vetik el a hagyományos demokrácia-értelmezést (politikai és emberi szabadságjogok érvényesülése) sem még, hanem azt mintegy kitágítják „nemzetközi demokrácia”, „világdemokrácia ügye”-szerű fogalmi konstrukciókkal, s abba így beletartozónak érzik a sajátos szovjet képződményt is. Másrészt alkalmazták a demokrácia tisztán bolsevista értelmezését is. Ahogy Bognár polgármester fogalmazott ugyanis: „A politikai szabadság és emberi egyenlőség pusztá formalizmussá sülyedt ...”, hiszen képviselői „... az előregedett, papramorgó liberalizmusnak adtak helyet, amely antiklerikális hörgések mellett kiegyezett a tőkével. Kerestek sokan egy új hitet, melyben [a] szabadság nemcsak formális jog, hanem gazdaságilag is alátámasztott lehetőség, amelyben az egyenlőség nemcsak a törvény előtt, hanem az élet minden területén érvényesül és amely az anarchisztikus jellegű túlzó individualizmussal szemben a szabadság nagy elvét a társadalom önkéntes fegyelme és a mások szabadságának tisztelete alapján összhangba hozza az emberi és népi közösség érdekeivel.” S Sztálin nagyszerűsége ezen utóbbi elv gyakorlati érvényesítésében ölt testet. Noha elvileg ilyesféle „politikai-ideológiai alapvetés” nélkül is méltatni lehetne egy államférfi jellemét és cselekedeteit, ezt a kialakult politikai viszonyok már nem teszik lehetővé. Sztálin forradalmár-életrajzának ismertetése, ideológusi, vezetői, törvényalkotói, s főként tábornoki érdemei ekkor már nem voltak említhetők a *sztálini politikával való azonosulás* kinyilvánítása nélkül. Ami Sztálinnak

Magyarországhoz, s a fővároshoz fűződő érdemeit illeti, ezzel kapcsolatban Szakasits a Vörös Hadsereg korabeli nyilatkozatát idézte, mely szerint az nem hódítóként érkezett ide. A törvényhatósági elnök úgy vélte, a szovjet ármádia főparancsnoka "...jobban óvta a magyarok fővárosát, mint saját katonáinak életét". Továbbá nem érvényesítette a győző jogait, s "...érezte a magyar nép, hogy a Vörös Hadsereg vigyáz az ország javaira". A polgármester méltató beszéde végén tért ki arra a motívumra, mely majd nemsokára a rákosista magyar történelemszemlélet alaptézisét fogja képezni. Nevezetesen arra, hogy a Szovjetunióknak, "...a magyar nép mást is és többet is köszönhet, mint a világ többi népei...", mert lehetővé tette, "...a négyszáz éves feudalizmus és népi elnyomás bilincseiből való kibontakozást". Így tehát, "...a Moszkvából áradó fénynek köszönheti népünk a maga politikai szabadságát".

A közgyűlés mindezek alapján, "...a múlt tanulságaiba elmélyült lélekkel..., választotta díszpolgárává Sztálint, aki egyrészt a Szovjetunió felvirágoztatása során egyedülálló eredményeket ért el, "...a demokrácia és az emberi együttélés új formáinak megkeresésében...", másrészt pedig, "...mint az országunkat elnyomó idegen zsarnokság örök, elvi ellenfele, az új, demokratikus eszmék után áhító magyar nép felszabadításában a legnagyobb részt vállalta, s ebben egyuttal a magyar fővárosnak új, emelkedett célok felé törekvő szabad életét is lehetővé tette..."

EPILÓGUS

A becses okmányt díszes küldöttség vitte a forradalom és szabadságharc centenáriumi esztendejében Moszkvába a kitüntetettnek.²⁷ S mivel az 1945. októberében választott Törvényhatósági Bizottság baloldali tagjai kényesen ügyeltek a nemzet becsületére, a szociáldemokrata Millok Sándor a centenáriumi ünnepek előkészületei alkalmával, a Közigazgatási Bizottság 1946. március 11-i ülésén felvetette a múlt századi érdemtelen díszpolgárok törlésének szükségességét. Mint kifejezte: "...nem tartanám magunkat méltónak ahhoz a helyhez, ahol állunk és ahol dolgozunk, ha eltűrnénk, hogy ezek a szégyenteljes sorok továbbra is benne legyenek a főváros könyveiben".²⁸ Az SzDP-előterjesztéshez természetesen a kommunista párt is lelkesen csatlakozott, alkalmat találva arra, hogy a kizárandók körét oly díszpolgárokra is kiterjessze, akik, bár nem abban a korszakban jutottak e címhez, a párt álláspontja szerint mégsem voltak érdemesek rá. (Földes Mihály „első megközelítésben” br. Bánffy Dezsőre és br. Fejérváry Gézára gondolt). Döntés azonban az ügyben 1948-ig, a centenáriumi ünnepekig nem született. A késedelmet Kővágó József kiscsapatpárti polgármester 1946. végén azzal indokolta, hogy egyrészt nem rendelkeznek a díszpolgárok teljes listájával, másrészt nem akarnak „történelmi igazságtalanságot elkövetni”.²⁹

Nem könnyű válaszolni arra az egyszerű kérdésre, hogy végülis kiket, s mikor fosztott meg a fővárosi hatóság díszpolgári címétől. Az 1948. március 15-i centenáriumi díszünnepek alkalmával ugyanis noha elvi döntés születik arról, hogy a közgyűlés, "...megbélyegzi a Hagsburg-uralmat, a Horthy-rendszert és azoknak minden kiszolgálóját..."; s kimondja, hogy megsemmisíti a régi határozatokat, hiszen: "...a magyar főváros díszpolgárai között nem lehet olyanoknak a helye, sem a múltban, sem az elkövetkezőkben, akik a magyar szabadság ellen emelték karjukat, akik a magyar szellemet, a magyar népi akaratot bilincsbe verték." Majd ezek után „többek közül” megjegyzéssel felsorolják Haynau, Jellasics, Paszkievics, Radetzky, Windischgrätz, Lichtenstein, Schwarzenberg, Bach nevét – ám a határozat így zárul: „és a többieket”. S mivel a határozat szerint a további intézkedések polgármesteri hatáskörbe kerültek, ám sem polgármesteri rendelet, sem újabb közgyűlési döntés nem született a kérdésben, egy, a határozat nyomán megejtett levéltári kutatást követően, minden jel szerint annyiban maradt a kizárások ügye.

Feltételezésünk szerint nem véletlen, hogy a kizárandók véglegesített listája nem került ismét a közgyűlés elé. A kutatásokkal megbízott Fővárosi Levéltár a határozat szellemének némileg

ellentmondóan ugyanis csupán a neoabszolutizmus és a provizórium alatt megválasztottak törlését javasolta, s Fejérváryékról nem nyilatkozva, Apponyival és Herczeggel kapcsolatosan úgy vélekedett, hogy ami őket illeti „... kétségtelen, hogy rájuk a díszközgyűlési határozat kritériumai nem alkalmazhatók”. Igen valószínű tehát, hogy mivel ez utóbbi két díszpolgárral kapcsolatban a városi vezetés nem merete, vagy nem akarta teljes egyértelműséggel felvállalni a kommunista értékelést – egyszerűen elaltatták az ügyet.³⁰

**

A budapesti díszpolgárság intézménye tehát, mint az a fentiekből is látható, korántsem csupán a fővárosi lokálpatriotizmus elmélyítésére szánt eszköz volt. A közgyűlések – melyek többnyire kormánypárti előterjesztésre döntöttek a cím odaítéléséről – igen gyakran vettek figyelembe a fővárosi érdekekhez közvetlenül nem is kapcsolódó úgynevezett „nagypolitikai” szempontokat. Ezek nem minden esetben növelték a fővárosi képviselőtestületnek, mint autonóm községpolitikai tényezőnek a tekintélyét. Talán ez az intézmény volt az, mely a legszertvelemből kapcsolódott a fővárosi politikához. Hivatalos, protokoll-ízű, a főváros lakosságát vajmi kevésbé érintő-érdeklő, többnyire kormányelhatározást tükröző, azt némely esetben a közgyűléseken egyenesen keresztül erőszakoló döntések eredményei voltak ezek. Az intézmény bizonyos fokú létjogosultságát egy döntő körülmény azonban mégis indokolja.

Pest-Budának 1848-ig közjogi, azután pedig társadalmi értelemben 1950-ig voltak *polgárai*, akik a főváros sorsával kapcsolatos elképzeléseiket és érdekeiket községpolitikai pártokba tömörülve érvényesíteni tudták vagy legalábbis törekedhettek erre. Létezett a városi kérdések iránt érdeklődő, azokat befolyásolni tudó városlakó társadalmi típusa, akinek politikai kultúrájára épült az egész fővárosi közélet, aki rendelkezett a közgyűlésen tevékenykedő képviselői révén a *főváros önálló, az államtól elkülönülő vagyonával*, s döntött annak kezelését illetően. Ezen fővárosi polgár volt az egykoron oly sokat emlegetett *polgárerények* letéteményese és megtestesítője, melyek mintegy „magasba emelését” jelenthette volna a díszpolgárság intézménye.

JEGYZETEK

1. SCHMALL Lajos: Budapest polgárai, grátisz- és díszpolgárai. In: Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899. I. kötet 247.
2. SCHMALL, i.m. 258–260.
3. A díszpolgári cím a dományozásának jogcímeire, illetve az egykorú indoklásokra vonatkozóan ld. jelen dolgozatot.
4. SCHMALL, i.m. 252–253.
5. Széchenyit csupán Buda választja díszpolgárai sorába, minthogy Pestnek már 1831. november 21. óta rendes díjat fizetett választó és választott polgára volt. – Vö. WILDNER, i. m. 13.
6. WILDNER Ödön: Budapest polgári koszorúja – várostörténeti és társadalmi lélektani tanulmány. In: Városi Szemle, 1935. 21. évf. 1. sz. 15.
7. SCHMALL, i.m. 261–63.
8. SCHMALL Lajos: Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez Bp., 1899. 261–63.
9. GÁRDONYI Albert: Ötven esztendő Budapest székesfőváros történetéből. Budapest, 1925. 5.
10. Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Budapest, 1927. II. köt. 167–168.
11. GÁRDONYI, i.m. 76.
12. BFL IV. 1409. b., 46.351/1898. ikt. sz., november 16.
13. BFL IV. 1409. b., 46.350/1898. ikt. sz.
14. BFL IV. 1409. b., 46.350/1898. ikt. sz. (128 963/III/B. M. sz.)
15. Pesti Hírlap, 1899. 13. sz. 5.
16. BFL IV. 1409. b., 3405/1901. eln. lt. sz.

17. Új Budapest, 1922. február 22. 2.
18. Független Magyarország, 1902. március 19.
19. Ezek: Wekerle Sándor (BFL IV. 1409. b., 10.686/1894. eln. lt. sz.); Kamermayer Károly (BFL IV. 1409. b., 1048/1921. eln. lt. sz.); Kléh István (BFL IV. 1409. b., 5306/1907. eln. lt. sz.); ifj. gr. Andrássy Gyula (BFL IV. 1403. a., 260/1910. kgy. sz.) díszpolgári ügyiratai.
20. Vö.: PÁSZTOR Mihály: Az eladósodott Budapest. Budapest 1907. 165.
21. BFL IV. 1409. b., 5306/1907. eln. lt. sz.
22. Vö.: 1872: XXXVI. tc. 62. B. (2).
23. Fővárosi Közlöny, 1933. december 29. 1882.
24. Fővárosi Közlöny, 1921. március 16. 435–436.
25. Fővárosi Közlöny, 1933. december 15. 1644–45.
26. Ortutay Gyula (FKGP), Kádár János (MKP), Millok Sándor (SzDP), Kéry János (NPP), Kende Zsigmond (MRP), Genáth Endre (PDP), Eckhardt Sándor (DNP), és Balogh István (FMDP).
27. Demokrácia 1948. 11. sz. 3.
28. Föv. Köz.l., 1946. márc. 26., Szabadság, 1946. április 4., Demokrácia, 1946. 9. sz., 7. Fővárosi Közlöny, 556–57.
29. Fővárosi Közlöny, 1946. december 31. 1455.
30. BFL XXI. 516. a. Budapest Székesfőváros Levéltárának iratai. Általános iratok. 56. tétel, 286/1948. ikt. sz.

**A DÍSZPOLGÁROK NÉVSORA,
AZ ADOMÁNYOZÁS JOGCÍME**

BUDA

ESZTERHÁZY PÁL herceg
kir. tanácsos, főispáni helytartó
Adományozás: 1834. IX. 12.

Jogcím: [...] a város területén kiterjedt birtokai vannak [...]
Forrás: BFL IV.1002.j.471/1834. Latin nyelvű díszoklevél-fogalmazvány
(Jancsó Éva fordítása)

SZÉCHENYI ISTVÁN gróf
politikus

Adományozás: 1837. III. 3.

Jogcím: [...] törvényes királyi iránti tántoríthatatlan hűségét a Haza és a Polgári Rend közérdekei ügyében tett szíves és kitűnő érdemeit, valamint az írói pályán mutatott jeles ismereteit és bő tapasztalásait; a gazdaság, kereskedés, ipar és ezekkel járó közboldogság előmozdításában bebizonyított fáradhatatlan munkásságát, nemkülönbön a társas csinosodás, polgáriasodás és nemzeti életünk kifejtésében kitüntetett férfias és sikeres törekvéseit, úgy honunk serdülő intézeteire nagylelkűleg, s önzés nélkül részt tetemes áldozatait, szóval mindezen polgári erényei és hazafiúi sok díszes eredményeinek összvegét, melyek által elhunyt őseitől örökségül ráhagyott nevét enyészhetlen új fényel köré s önlétét dicsőíté [...]
Forrás: Jakoby Péter: Bp. kézikönyve, I. köt. 1918. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

SINA GYÖRGY báró
bankár

Adományozás: 1839. I. 23.

Jogcím: Azon nagy lelkű Duna szerencsétlen özön viz által meg karosított [sic!] lakossaink javára tett ajánlás [...]

Forrás: BFL IV.1002.j. 1375/1839. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

EÖTVÖS IGNÁC báró
tárnokmester, a szabad királyi városok bírása
Adományozás: 1839. III. 15.

Jogcím: [...] a városban nagy házzal és város környéki birtokokkal bír [...]

Forrás: IV.1002.j. 1494/1839. Latin nyelvű díszoklevél-fogalmazvány
(Jancsó Éva fordítása)

DIETRICH EMÁNUEL báró
altábornagy

Adományozás: 1843. XII. 27.

Jogcím: [...] méltó tekintetbe vévén [nevezett] úrnak, [...] az általa szerzett kitűnő érdemeit: hogy 1834-ik év óta, mióta tudni illik szomszéd Szabad királyi Pest városában mint az ott állomásozó pattantjúság Brigádosa, Ő Felsége legkegyelmeseb Királyunk szolgálatjában az alája rendelt katonai osztályt vezérli, s kormányozza, mind a közcsend fentartását, mind pedig és különösen a vagyonbeli biztosságot, kivált tűzveszélyek alkalmával hathatósan eszközölte; hogy továbbá 1838-ik évben, midőn a Duna folyam hullámai Pest városát előzőnlék, s végelpusztulással fenyegeték: számos ottani lakosokat, kik életüknél alig tartottak meg egyebet, iszonyú inségükben a parancsnoksága alatt álló katonaság által példás buzgósággal segített, és sokaknak életét s vagyonát megmentvén, ekkép – noha csak közvetve – Buda városa javára is – mellynek jó és bal sorsa, testvére Pest városával ugyanazonos –jótékonyan hatott légyen; Buda városa Tanácsa, polgársága, és egyéb közlakosai tehát, fentisztelt Altábornok [sic!] úrnak hálával tartoznának [...]

Forrás: BFL IV.1002.j. 1998/1842. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

BEZERÉDJ ISTVÁN; DEÁK FERENC, EÖTVÖS JÓZSEF báró,
KLAUZÁL GÁBOR, SZEMERE BERTALAN, SZENTKIRÁLYI MÓR, ZSEDÉNYI EDE, politikusok

Adományozás: 1845. V. 19.

Jogcím: [...] tekintvén a háza, [sic!] és jelesen a sz: k: városok ügyének előmozdításában tanúsított hő buzgalmat, a mély belátást, a magas lelkiületet és hazaszeretetet, melyet minden alkalommal tanúsítottak és tanúsítanak [...]

Forrás: BFL IV.1002.a. 3119/1845. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

SZENT-IVÁNYI VINCE
helytartótanácsos, királyi biztos

TÖRÖK BÁLINT

Adományozás: 1846. VIII. 14.

Jogcím: [...] díszpolgároknak ajánlatván ez ajánlat örömmel elfogadtatik [...]

Forrás: BFL IV.1002.a. 5547/1846. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

STÁHLY IGNÁC DR.
STEINMOSSLER N.* DR.

WÜRTLER N.* DR.

orvosok

Adományozás: 1846. XII. 4.

Jogcím: Az eljáró tanács azoknak érdemét, kik ő cs: kir:

fenségének az ország nádorának óhajtott felgyogyításában részt vettek méltányolni akarván [...]
Forrás: BFL IV.1002.a.8288/1846. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

GRÜNNE, KARL gróf
altábornagy, az uralkodó főhadsegéde
HAYNAU, JULIUS VON báró
táborszernagy, Magyarország főhadparancsnoka
SCHWARZENBERG, FELIX VON herceg
altábornagy, birodalmi miniszterelnök
Adományozás: 1850. III. 4.
Jogcím: [Egyrészt] az osztrák Monarchia évkönyvében oly nevezetes nap március 4-e, amely [napon] a birodalom népei egy családban egyesültek, ezen nap, amely a késő nemzedékeknek hálás emlékezetében fog lebegni, s méltón [fogják] ünnepelni; másrészt gyöngye bizonyítékul a tiszteletnek azon férfiak iránt, akik a fenti napon foganatba tett, elnyert hadiállapotban érdemeket szereztek – a tanács és a felsőbb helyről kinevezett polgárok a ma tartott ülésen elhatározták: báró Julius von Haynau táborszernagy, magyarországi főhadparancsnok, Ő excellendiája, herceg Félix von Schwarzenberg altábornagy és miniszterelnök, gróf Karl Grüne úr vezérőrnagy és ő cs. kir. felsége első főhadsegéde [számára díszpolgári címet ad Buda városa] [...]
Forrás: BFL IV.1102.a. 21/1850. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat (Czaga Viktória fordítása)

RADETSKY, JOZEF gróf
tábornagy
Adományozás: 1849.X.17.
Jogcím: Valamint az összes birodalom, hogy ezen törvényhatóság polgárait hála mondásra gerjesztik azon férfiak nevei, kik e hazát végveszély örvényiben elöntő lázadás legyőzésiben a fenségesen uralkodó ház iránti hű ragaszkodásuk s a béke hagyott hon ismétli felvirágoztatását célzó óhajtásuk bizonyításául rettenthetetlen bátorsággal példás vitézséggel s ernyedetlen kitartással közremunkáltak, – ezen jeles férfiak élén büszkélkedve szemléli ezen törvényhatóság Ónagyméltósága Graf Radetzky Josef Tábornagyot, kinek világ ismérte bátorság vitézséget bölcs tapintatát tántoríthatlan hűségét a lázadás legyőzésében győzelmi babér koszorúzával e hont egy biztos s dicső jövőnek reggelire virrassza.
Forrás: BFL IV.1002.a. 5060/1849. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

O'DONNELL, MAXIMILIAN gróf
ezredes, az uralkodó szárnysegéde

ETTENREICH JÓZSEF
bécsi polgár
Adományozás: 1853. III. 8.
Jogcím: Gróf O'Donnell, őfelsége adjutánsa és Ettenreich úr, a bécsi polgár – mindketten a gyilkos kezeiből mentették meg őfelségét.
Forrás: BFL IV.1102.a. 44/1853. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat. (Czaga Viktória fordítása)

BACH, ALEXANDER VON
belügyminiszter [a jegyzőkönyvben tévesen külügyminiszterként szerepel]

GERINGER, KARL
kereskedelmiügyi miniszteri osztályfőnök
Adományozás: 1853. XII. 29.
Jogcím: [...] a legmagasabb uralkodóház és az összmonarchia érdekében szerzett félre nem ismerhető érdemeiért [...]
Forrás: BFL IV.1102.a.308/1853. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL XXI. 516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból).

LEININGEN WESTERBURG KERESZTÉLY gróf
altábornagy, kormányzóhelyettes
Adományozás: 1855. XII. 22.
Jogcím: [...] a felséges uralkodóháznak, az államnak és ezen községnek teljesített sikeres szolgálatok elismeréséül
Forrás: BFL IV. 1102.a. 56/1855. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL XXI. 516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

HAUER ISTVÁN báró
belügyminisztériumi osztályfőnök
Adományozás: 1856. I. 15.
Jogcím: [...] a legfelségesebb uralkodóház és az állam körül szerzett magas érdemei tiszteletteljes méltánylásául és hálás elismeréséül az általa ezen város szellemi és anyagi gyarapodása fejlesztésére fordított eredményes gondoskodásáért [...]
Forrás: BFL IV.1102.a. 37/1856. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

DIETRICH, ANTON báró
táborszernagy, budai vár- és térparancsnok
Adományozás: 1858. II. 10.
Jogcím: [...] nyugállományban helyezésevel kapcsolatban harctéri és a katonai nevelésügy terén szerzett érdemei elismeréséül cs. kir. táborszernaggyá és valóságos belső titkos tanácsossá kinevezése által történt kitüntetése alkalmával, valamint több évi itteni szolgálata alatt a város

lakói iránt tanúsított jóindulatáért és barátságos érzu-
letéért [...]

Forrás: BFL IV.1102.a. 75/1858. Német nyelvű
jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL
XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

BRUCK, KARL báró
birodalmi pénzügyminiszter

Adományozás: 1860. I. 7.

Jogcím: [...] a legfelsőbb trón és az összmonarchia körül a
dipomácia és a pénzügyi viszonyok rendezése, valamint a
kereskedelem és közlekedés fellendítése által szerzett
kiváló érdemei tiszteletteljes méltánylásául, – továbbá
ezen alázatos város leghálásabb elismerése jeléül számára
pénzügyi helyzetét megszilárdító sorsjegykölcsön enge-
délyezésének kegyes kieszközléséért és a kincstári elő-
legeknek törlesztés útján annyira megkönnyített vissza-
fizetése által neki juttatott magas kegyért és jóindulatért
[...]

Forrás: BFL IV.1102.a. 13/1860. Német nyelvű
jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL
XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

HALLER, FRANZ gróf
lovassági tábornok

Adományozás: 1860. I. 7.

Jogcím: [...] általánosan ismert kiváló érdemeire és Buda
városa iránt mindig tanúsított jóindulatára [való tekintet-
tel]

Forrás: BFL IV.1102.a. 14/1860. Német nyelvű
jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL
XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

KALLINA FERENC
helytartótanácsos

Adományozás: 1860. IV. 2.

Jogcím: [...] mint ezen város volt császári biztosának, az
általá ugyanennek érdekében teljesített sokoldalú és ha-
szonos szolgálataiért, a város javának fejlesztésében szer-
zett sokszoros érdemeiért [...]

Forrás: BFL IV.1102.a. Német nyelvű jegyzőkönyvi
határozat (a fordítás átvéve a BFL XXI.516.a. 1948. 56.
tétel, 286/1948. sz. iratból)

TANDLER JÓZSEF
helytartótanácsos

Adományozás: 1860. IV. 2.

Jogcím: [...] ezen város iskolaügyének általános elő-
mozdítása, különösen pedig az itteni fő- és alreáliskola
anyag ellátásának állami eszközökből történt fedezésére
szolgáló előterjesztése és annak végrehajtása által szerzett
kiváló érdemeire és tekintettel ezen város iránt minden

időben tanúsított jóindulatáért, mellyel ezen város érde-
keinek támogatásában állandóan fáradozott [...]

Forrás: BFL IV.1102.a. 192/1860. Német nyelvű
jegyzőkönyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL
XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

SEILLER, JOHANN báró
bécsi polgármester

Adományozás: 1860. IV. 2.

Jogcím: A legmagasabb trón és a császári birodalom
fővárosa körül szerzett érdemei hazafias méltánylásának
bizonyítékául és köszönete kifejezéséül ezen város ügye-
iben egyes alkalmakkor tanúsított részvételéért.

Forrás: BFL IV.1102.a. 183/1860. Német nyelvű jegyző-
könyvi határozat (a fordítás átvéve a BFL XXI.516.a.
1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

GANZ ÁBRAHÁM
vasötöde tulajdonos

Adományozás: 1863. VIII. 3.

Jogcím: [...] Buda szab. k. főváros iránt többször tanusi-
tott nagylelkűségét, és ennek az ipar mezején csinált
kitűnő találmányai által a főváros híre emelésére szerzett
érdemeit, valamint [a főpolgármester által] érintve ember
szeretet szülte ismeretes jó tetteit, és mindenkor tanúsított
dícséretes politikai és erkölcsi magatartását [...]

Forrás: BFL IV.1106.b. 2774/1863. Magyar nyelvű
jegyzőkönyvi kivonat

PÁLFFY MÓRIC gróf
altábornagy, Magyarország helytartója
FORGÁCH ANTAL gróf
főkancellár

PÁPAY ISTVÁN
udvari tanácsos

PRIVITZER ISTVÁN
udvari tanácsos

ABONYI ISTVÁN
helytartótanácsos.

Adományozás: 1863. XII. 8.

Jogcím: [a városi főügyész] élénk színekkel ecsetelvén az
idei rendkívüli aszály következtében hazánkban éppen
legáldottabb vidékeire sulyosodott nyomort és inséget s
meleg szavakban emlékeztén meg azon magasállású s
nagy befolyású egyének lángoló honszeretettől és ember-
tartásaik [sic!] iránti szeretettől sugullott áldozot kép, az
inség enyhítésére czélzó áldásteli működését és tevéken-
ségét,[sic!] [...] indítványba hozza továbbá, miszerint Ő
felsége ezen kegyelmes szándékának keresztül vételében
annyira fáradozott nagy honfiak [...] a város közönségé-
nek hála érzelmei kifejezése gyanánt e főváros disz pol-
gárai sorába vétetnének fel. [...]

Forrás: BFL IV.1110. 698/1863.eln. Magyar nyelvű
jegyzőkönyvi kivonat

ZICHY HERMANN gróf
főkancellár

BEKE KÁLMÁN, alkancellár

Adományozás: 1864. VIII. 1.

Jogcím: [...] a haza és király körül szerzett nagy és kitűnő érdemeiért [...]

Forrás: BFL. IV. 1104. 103/1864. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat (átvéve a BFL XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

CORONINI CRONBERG, JOHANN gróf
táborszernagy, főhadparancsnok

Adományozás: 1865. V. 8.

Jogcím: [...] [tekintve azt] [...] a leereszkedést és pártfogást, melyben [...] e város hatóságát, annak javait és felvirágoztatását mindenkor részesíté s hatalmas befolyásával sikeresen előmozdítá [...]

Forrás: BFL XXI. 516.a.1948.56. tétel 286/1948. sz.

PEST

BRUNSZVIK JÓZSEF gróf
tárnokmester

Adományozás: 1819. XI. 19.

[nincs megnevezett jogcím]

Forrás: BFL IV.1202.c. 7503/1819. Latin nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

CZIRÁKY ANTAL gróf
tárnokmester

Adományozás: 1828. XII. 22.

Jogcím: [...] a városfalon belül telket biztosított a város számára, amelyet több díszes építménnyel ékesített [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 5598/1828. Latin nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

MÉREY SÁNDOR gróf
helytartótanácsos

Adományozás: 1830. II. 15.

Jogcím: [...] méltánylandók mindenek előtt azon kimerítő, lankadatlan erőfeszítések, melyeket Óméltósága, mint Kiküldött Kegyes Királyi Biztos [...] teljesített, aki a város megújításának alkalmából fáradozott, (s aki) nem csupán ezen megújítást célzó cselekedetek keresztülvitele által, de az eközben megnyilvánuló nemes jelleme révén is, elfogadtatva a város lakóival a szükséges változtatások és a számos hiányosság orvoslásának nélkülözhetetlen voltát, melyet igen sok fáradozással, a köz számára hasznos módon, s annak érdekében alkotott meg, a legalapabbban átanulmányozta a városigazgatás egyes ágazatait, s megbizonyosodva a hiányosságokról, megfelelő és alkalmas változtatásokat eszközölve, mindenkit köteles együttműködésre érdemesített, hogy azután ezen gon-

doskodás és a legszorgosabb nyilvános munkálkodás révén, ezen, a királyi vagyont érintő ügyek az összes polgárral és a lakosokkal egyetemben, biztonságban legyenek, a majdani nemzedékek javára és békeáldásaira [...] *Forrás:* BFL IV.1202.g. 5878/1830. Latin nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

LÓNYAY JÁNOS gróf

helytartótanácsos, árvízi biztos

Adományozás: 1838. IV. 2.

Jogcím: [...] hálás érzéssel elismervén Ó Méltóságának [...] azon nagyszerű Érdemeit, az ezen várost érte rendkívüli Duna kiáradása következtében [...] királyi Biztossá történt kineveztetése után, a felette súlyos állapotra jutott városnak bölcs s mély belátással vitt kormányzásával fáradhatatlanul éjjel s nappal folytatott szorgoskodását [...] a veszélyben forgó számtalan lakosoknak életök s vagyonuk megmentésére leggyorsabb s legcélszerűbb intézkedéseket tőn – továbbá hálás köszönettel elismervén azon végnélküli gondoskodását, mellyel [...] mind a közinség napjaiban, mind pedig későbbben is élelem nélküli Lakosok számára élelmet s hajlékot a legkívánatosb módon szerezvén, s egyszersmind más Hatóságokat is segedelmi részvétre lelkesen buzdítván, azt sikeresen fel is tartá; – és végtére azon gondos munkásságot, mellyel [...] a bekövetkezett ínség enyhítésére s mentől előbbi megszüntetésére minden kitelhető figyelmet fordított [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 2914/a/1838. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

PFEILER FERENC

bécsi kereskedő

Adományozás: 1838. VI. 18.

Jogcím: [...] az ezen várost ért rendkívüli árvíz alkalmával [...] [nevezett] példa nélküli, hogy mindjárt az első jelre, mellyel az áradatnak a városba tódulása azon az éjszakán közhírré tétetett, nyomban a veszélyeztetett helyekre sietett, – különösen az elővárosokban a bedőlt házak körüli területek voltak igen veszélyesek, segítséget nyújtva ott megjelent, s miközben számos ottani lakos életét megmentette, a sajátját a legnagyobb veszedelemnek tette ki, mely kimerítő tevékenységet két nap, két éjjel fáradhatatlanul végezte, s mint hogy elgyötört testének eközben nem hagyott pihenést, annyira kimerült, hogy később az egészsége is kárt szenvedett ezen önfeláldozó ténykedés következtében; tekintettel továbbá arra a sokoldalú emberbaráti működésre, melyet a vész napjaiban, majd a város hosszantartó víz alá kerülésekor igen buzgón kifejtett, eleséget, s más szükségesekeket biztosítva a szűkölködők számára, többnyire elhárítva az akadályt a költségek biztosítása elől; s némelykor a gátakra is kimenve, ahol ha valamire szükség volt, vagy valamiben hiány

mutakozott, bőkezűen szétosztotta a rendelkezésre álló javakat a szűkölködők között, – s végül szívélyesen kegyet gyakorolt azokon a számos szerencsétlenül jártakon, akiknek szorultságán enyhíthetett, részükre nagylelkűen jelentős összegű adományokat biztosítva [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 5943/1838. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

FESTETICS GUSZTÁV

cs. k. kamarás

Adományozás: 1838. VI. 18.

Jogcím: [...] igen becsült személye iránt viseltetünk, valódi elismeréssel kifejezni, és ebbéli tiszteletnek némi maradandó jelét adni kívánván [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 14.388/1838. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

LANDERER LAJOS

nyomdatulajdonos

Adományozás: 1838. VI. 18.

Jogcím: A Városi Tanács és választott Polgárság azon nagyszerű érdemeket, mellyeket Ns [Nagyságos] Fűskuti Landerer Lajos Úr a f. é. Martius havában volt rendkívüli vizár alkalmával magának az által szerzett, hogy számos városi lakosokat, kiknek életök veszedelmezettve volt, megmentett, és a szükséges élelembeli Czikkelyekkel, melyekben a legnagyobb fogyatkozást szenvedtek őket ellátta, ünnepélyesen meg akarván ismérni – [...] azon nagyszámú érdemeket, mellyeket [...] az ezen Várost [...] érte rendkívüli Árvíz Alkalmával nyilvánított nagylelkű viselete által magának szerzett, nevezetesen: hogy mingyárt az első pillanatban, midőn a Duna Árja bérohant a Városba, azon helyekre sietett, hol a dülő elemnek dühe kezdé pusztításait – nem tartóztatván az által, hogy lakásán saját vagyona veszedelmezettve volt, azt oda hagyta, és az egész vérszidő alatt éjjel nappal a vízzel elborított Városnak minden részeit fáradhatlanul megjárta és számos városi lakosokat, kiknek éltök veszedelmezettve volt, gyakorta ön éltének kottkáztatásával a roskadozó épületek közepette megmentett – ezen hosszabb fárasztó munka alatt pedig mód felett erőtetett életerejének minden pihenését megtagadván, ön egészségét nem kevésbé gyengítette és a közjónak feláldozá; továbbá hogy a szükséges élelembeli czikkelyeket is a szűkölködő emberiséget ellátni iparkodván, azokat folytonos szorgoskodással oda, hol fogyatkozás volt, szállította, és efféléket önnön költségén is megszerezvén, ezeket az elnyomorodott lakosok közt felosztotta, és így a veszély példátlan nagysága által okozott köz rettegéskor a csüggedt lakosoknak vigasztalója lőn [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 5944/1838. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

KLEE, JOZEF

bécsi építőmester

Adományozás: 1838. VI. 18.

Jogcím: [...] a nagy szerencsétlenség közepette, mely ezen városra, s annak kegyetlenül próbára tett lakosaira oly súlyos csapást mért, [nevezett] szeretetteljes részvétellel, s emberszeretettől áthatva, a felsőbb helyekről kapott megbízatásoknak megfelelően, félretéve saját építkezési munkáit, azonnal idesietett, hogy csatlakozzék az ide ki-nevezett többi tehetséges férfiúhoz, a jövőben alkalmazandó építési szabályzat kidolgozása és megalkotása érdekében; s az ezen tárgy fölött tartott városhatósági tanácskozásokat jelentősen segítve intézkedéseivel és tapasztalataival, ezen, a város javát szolgáló közreműködése révén nagymértékben hozzájárult a köző gyarapításához; s mindenki meglegedésére, a legrövidebb határidőn belül bevégezte a terjedelmes munkálatokat; így Pest kedvező kilátásokkal bír arra, hogy a jövőben biztosítandó új építési szabályzatnak örvendhessen [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 5946/1838. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

SPRENGER, PAUL

bécsi építőmester

Adományozás: 1838. VI. 18.

Jogcím: [...] amint a kiáradt víz visszahúzódott, [nevezett] azon nemes szándéktól vezetettve, hogy a szörnűy elemi csapás nyomán kiszolgáltatott városnak segítő kezét nyújtson, s, hogy ez okból szabályszerűbb építési eljárások, s különösen architektonikai és hidrotechnikai szempontból szükséges szabályok alkalmaztassanak, hasonló szerencsétlenségek megakadályozása céljából, a felsőbb helyekről kapott megbízatásoknak megfelelően azonnal ide sietett, hogy csatlakozzék a többi tehetséges férfiúhoz, s áthatva az emberszeretet érzésétől, azon nagyszerű cél vezette, s hosszabb itt-tartózkodása során szelleme arra unszolta fáradhatatlanul, s bátran arra törekedve, hogy önzetlenül, s minden félelem nélkül, testi épségét is fenyegető veszélyeknek kitéve, fáradtságos munkára vállalkozzék, – a bedőlt épületek romjai között, a beomlás okait próbálja meg kideríteni a város számára megfelelő építési szabályzat kidolgozása érdekében, megnyugvást adva a jövőre nézve; s iránymutató tanácsai, valamint felbecsilhetetlen jelentőségű közreműködése révén, sokoldalúságából fakadó, széleskörű munkálatokat végezve el, az időközben felmerült nehézségek dacára, mindenki meglegedésére, a legrövidebb határidőn belül biztosította a város számára, hogy Pest rendelkezik a várva-várt építési szabályzattal [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 5945/1838. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

SAPHIR, MORIZ

író, humorista

Adományozás: 1838. VII. 26.

Jogcím: [...] az ezen város lakosait ért rendkívüli árvíz alkalmával, [...] e nagy szerencsétlenség közepette, mely oly súlyos csapás volt az ittlakókra, aggódó részvétellel, s emberszeretettől áthatva, a bajbajutottak előkelőbbjei számára először Bécsben, személyes közreműködéssel „Akadémiát” szervezett, melynek gazdag bevétele, s a többi jótékony adakozások nyomán jelentős összeg gyűlt össze; ezt követően pedig, mellőzve egyéb üzleti elfoglaltságait, s mit sem törődve a költségekkel, ugyanazon nemes szándékkal ideutazott, ahol a legragyogóbb sikerrel ugyanolyan jótékony célú vállalkozásokba fogott [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 13.328/1838. Német nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

WISGRILL, MATHIAS

bécsi udvari ácsmester. *Adományozás:* 1838. VI. 18.

Jogcím: [...] a nagy szerencsétlenség közepette, mely ezen városra, s annak kegyetlenül próbára tett lakosaira oly súlyos csapást mért, [nevezett] szeretetteljes részvétellel, s emberszeretettől áthatva, a felsőbb helyekről kapott megbízatásoknak megfelelően, félretéve saját építkezési munkáit, azonnal idesietett, hogy csatlakozzék az ide ki-nevezett többi tehetséges férfiúhoz, a jövőben alkalmazandó építési szabályzat kidolgozása és megalkotása érdekében; s az ezen tárgy fölött tartott városhatósági tanácskozásokat jelentősen segítve intézkedéseivel és tapasztalataival, ezen, a város javát szolgáló közreműködése révén nagymértékben hozzájárult a közjó gyarapításához; s mindenki meglegedésére, a legrövidebb határidőn belül bevégezte a terjedelmes munkálatokat; így Pest kedvező kilátásokkal bír arra, hogy a jövőben biztosítandó új építési szabályzatnak örvendhessen [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 5947/1838. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

SCHERZ, PHILIP

nagykereskedő

Adományozás: 1838. VII. 26.

Jogcím: [...] e Város lakosai eránt szerzett érdemeket, ki azon iszonyú Árvíznek, mely [...] Pest városát elborította, rendkívüli pusztító hatásáról, és onnan következett sok ezer lakosnak végső inségérül szomorú hírt vévén mind ön adakozása, mind pedig az által, hogy az idő san-yaruságát nem tekintvén azonnal éjjel s nappal házról házra eljárt az embereket a nagy szükségre figyelmeztetve segedelemre buzdította, az öszvegyűjtött készpénzt, nagy mennyiségű élelem s egyéb szereket haladék nélkül leküldötte és illy emberszerető s nemes fáradozása által [a várost] lekötelezte [...] *Forrás:* BFL IV.1202.g. 11. 735/1838. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

BÄUERLE, ADOLF

a Wiener Zeitung szerkesztője

Adományozás: 1838. IX. 15.

Jogcím: [...] az ezen város lakosait ért rendkívüli árvíz alkalmával, az emberszeretet érzésétől áthatva, [...] rögtön, amint ütött a város nagyobb részét és annak lakóit sujtot szerencsétlenség órája, s annak Bécsbe érkezett a híre, [nevezett] ismételtlen lehetővé tette általános felhívás közlését jótékonyági hozzájárulásról az általa szerkesztett újságban; s a saját nem jelentéktelen költségei terhére afelől is intézkedett, hogy több más hírlap is bekapcsolódjék ezen felhívások közlésébe, s ezt követően tudósításokat is közreadott újságjában a Pest városát ért szerencsétlenségről [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 10.909/1838. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

ZICHY KÁROLY gróf

főispáni helytartó

Adományozás: 1838. XII. 15.

Jogcím: [...] e Város lakosai eránt szerzett érdemeket, ki azon iszonyú árvíznek, mely [...] Pest Városát elborította, első hírére nem csak ön erszényeiből igen tetemes summát a károsottak [sic!] segítségére küldött hanem az emberszerető nemes indulatját követve azonnal minden esmerősei s barátjaihöz járulván, azokat is leg szerencsésebb sikerrel a jótévőségre s bő adakozásra ösztönözte [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 11.734/1838. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

PODMANICZKY JÁNOS báró

*

Adományozás: 1839. III. 15.

Jogcím: [...] elismervén [...] e város s annak lakosai körül azon alkalommal szerzett érdemeit, midőn az iszonyú árvíznek [mely a várost] elborította, első hírére azon helyekre sietvén, hol a dülő elemek leginkább dühöngtek, e város lakosait, kiknek életök veszélyeztetve volt, a roskadozó épületek között megmentette, s nem kímélvén mindennemű áldozatokat, a veszedelem példátlan nagysága által okozott közrettegekor, a csüggedett lakosoknak szabadítója és vigasztalója lón [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 20.966/1839. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

SZAPÁRY FERENC gróf

*

Adományozás: 1839. III. 15.

Jogcím: [...] e város, és annak lakosai körül azon iszonyú árvíz alkalmakor [...] szerzett nagyszerű érdemeit, ki e borzasztó veszedelem első hírére azon helyekre sietvén, hol a dülő elemek leginkább dühöngtek, e város lakosait, kiknek életök veszélyeztetve volt, a roskadozó épületek

között megmentette, úgy szinte a romboló árvíz lepadása után, midőn a nagyrészt halomra dült házakból, élelemszerek, ruházat, és szállás nélkül szűkölködő köznép a Ludovizeum épületbe menekült, itt az inséggel küzdőknek csődületéből eredett általános zavart állapot megszüntetése és növekedett nyomorúságnak enyhítéseül, saját kényelmének elmellőztével, lakását a nevezett épületbe áttevén, s ott az igazgatást szünteleni fáradozások, és mindennemű áldozatokkal nagylelkűleg magára vállalván, illy módon a veszedelem példátlan nagysága által okozott közrettegekkor, az elesüggedett lakosoknak gyámolója, és vigasztalója lón. [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 20.965/1839. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

LISZT FERENC

zeneszerző, zongoraművész

Adományozás: 1840. I. 8.

Forrás: BFL IV.1202.g. 13.328/A/1840. Az irat hiányzik

KRAJNIK IMRE

helytartótanácsi fogalmazó

Adományozás: 1840. III. 7.

Jogcím: [...] az ezen Várost érte rendkívüli Duna kiadása következtésében [a nádor] által kegyelmesen kinevezett királyi Biztossághoz szerkesztő tulajdonosságában lett csatoltatásánál fogva magának a Város felett szerzett, jelesen azon fáradságot, mellyel [...] [a] vész napokban a Városnak csak némely pontjai valának a példátlan magasságú árviz hullámitól mentek, s midőn, több mint 2000 ház összeomolván, egyszersmind pedig a köz rettegés legnagyobb fokára emelkedvén a szám nélküli vagyonukat veszített, s élet veszedelemben lévő lakosoknak mentésére fériflag hozzájárult, azon felül pedig azon buzgalmát, mellytől ösztönözve mind a köz inség napjaiban, mind pedig későbbben, midőn megszűnven a romboló veszedelem, [...] [a] Királyi Biztosnak rendeletéből minden figyelem a sok ezer éledelem s fedél nélkül maradt Lakosoknak szomorú sorsa enyhítésére vala fordítandó, nemkülönben midőn a mindenek felett szükséges építő szereknek szerzése, továbbá a kisebb előleges segedelmeknek a szűkölködő, és legszegényebb sorsú lakosok közti kiosztás történt, és ki mind ezen, és még más nehézségekkel s kellemetlenségekkel összekötött tárgyakban a köz jó előmozdítására lelkesen és különös szendességgel munkálkodott [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 12.940/1840. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

DESSEWFFY AURÉL gróf

tiszteletbeli helytartótanácsos

Adományozás: 1840. II. 8.

Jogcím: [...] az ezen Várost érte rendkívüli Duna

kiadása következtésében [a nádor] által kegyelmesen kinevezett királyi Biztossághoz Titoknok tulajdonosságában lett csatoltatásánál fogva magának a Város felett olly nagy mértékben szerzett, jelesen azon ritka lelki bátorságot, mellyel [...] midőn a Városnak csak némely pontjai valának a példátlan magasságú árviz hullámitól mentek, s midőn több mint 2000. ház összeomolván, az előre nem gyanithatott veszélynek képzeten feletti nagysága által okozott rettegés legnagyobb fokára emelkedett, a szám nélküli vagyonukat veszített, s életveszedelemben kétségbe eséssel küszködő lakosoknak mentésére nemes elszántsággal Ön személyében férfitulag hozzájárult, főképpen pedig hogy a duzzadó Duna vízének legmagasabb árponjtján, midőn a Pest-Buda közti közlekedés nyilvános élet-kockáztatásával vala össze kötve, s még a szomorú sorsra jutott Város feletti haladékat nem szenvedő legfontosabb Intézkedések [a királyi biztos által a nádornak] nagyobb hamarság végett személyesen valának előterjesztendők, ezen főfontosságú s egyszersmind veszedelmes tisztet a nyilvános életveszély megvetésével végre hajtá, és későbbben, midőn megszűnven a pusztító veszedelem, minden figyelem az inségre jutott szegény lakosok szomorú állapotjuknak enyhítésére vala fordítandó, [a királyi biztos] mind ezen bajos Intézkedésben, mind pedig a Királyi Biztosság számtalan egyéb fontos tárgyi kifejtésében s kivitelében hathatós segéde volt, végtére azon fáradhatatlan buzgóságot, mellytől lelkesítve az inségre juttottak felsegállítására Legfelsőbb Helyen kegyelmesen kinevezett segély osztó választmány nehéz munkálatiban is nevezetes részt vón, s ekképpen a szánakozásra méltó Város Lakosi sorsa enyhítésének is egy hatalmas elősegítőjévé leve [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 13.329/1840. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

HILD JÓZSEF

építész

Adományozás: 1842. IV. 30.

Jogcím: [...] tekintvén, hogy azon sok esztendő kiefolyása alatt, mellyek által ifjúságától óta [sic!], kivéven ismeretei bővítésére külföldön fordított időt, majd nem szüntelen itt helyütt születése helyén tudománya, és tapasztalása gyakorlati üzésében foglalatoskodott, e napról napra annyira nevedő városban számos épületek részint jeles rajzolatai után, részint pedig annak saját vezérlése, vagy főfelügyelése alatt olly következtelt felállítattak, hogy ugyan e város illy valódi remek épületek által nem tsak honunkban, de külföldön is mesze kiterjedett hirt s nevet nyert, tekintvén továbbá, ezen építési dolgokban ritka járatosságán kívül, közönségesen elismert jó erkölcsi jellemét, szerénységét, vállalatjaiban tanúsított haszonkeresetlenségét, és minden művészetét érdeklő felszólítások megfelelésére e város iránt mutatott készségét [...]

Forrás: BFL .IV.1202. g. 14.387/1842. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

WESSELÉNYI MIKLÓS báró

MTA igazgatóságának tagja, nagyenyedi kollégium főgondnoka

Adományozás: 1842. X. 31.

Jogcím: [...] [elismervén] e város, s annak lakosai körül azon alkalommal szerzett nagyszerű érdemeit, midőn az iszonyú árvíznek, mely [...] Pest várost elborította, első hírére e város azon helyeire sietett, hol a duló elemnek dühe kezdé pusztításait, és az egész veszélyes idő alatt éjjel nappal a városnak vízzel elbírított egyéb részeit is fáradhatlanul bejárván, számos városi lakosokat, kiknek életök veszedelmezettve volt, gyakorta önéletének kockázatásával is a roskadozó épületek között megmentett; ezen hosszabb fásztó közrehatás alatt pedig mód felett erőtetett életerejének minden pihenést megtagadván: ön egészségét is a közjónak feláldozá, hogy a szükséges élelembeli szerekkel a szűkölködő emberiséget ellátni iparkodván: ezeket folytonos szorgoskodással oda, hol fogyatkozás volt, szállította, s efféléket nagylelkűen megszerezvén: az elnyomorodott lakosok közt felosztotta, és így a veszély példátlan nagysága által okozott köz rettegéskor a csüggedett lakosoknak vigasztalója lón. [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 21.164/1842. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

DIETRICH, EMANUEL

tábornagy helytartó

Adományozás: 1843. XI. 29.

Jogcím: [...] 1834-ik évtől fogva, midőn e város kebelében mint az itt állomásozó pattantyússág brigádosa hivataloskodni kezdett, mai napig a tanáccsal közremunkálkodólag ezen városi és a katonai hatóság között a kölcsönös egyetértést folytonosan fentartotta [sic!], a köz bátorság, városi csend és rend fentartásául pedig különösen tűzveszélyek alkalmával ezeknek lecsillapítására, de főleg az 1838-ik évi pusztító árvíz idején kész és foganatos segílyt nyujtva számos embernek életét s vagyonát megmentette [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 20.967/1843. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

SCHMELING KÁROLY

tábornagy helytartó, osztályparancsnok

Adományozás: 1843. XI. 29.

Jogcím: [...] 1833-ik évtől kezdve egész 1841-ikig midőn e város kebelében, mint katonai városi parancsnok hivataloskodott, ezen városi és a katonai hatóság között a tanáccsal közremunkálkodólag a kölcsönös egyetértést folytonosan fentartotta, a közbátorság, városi csend és rend fentartásául pedig különösen tűzveszélyek alkalmá-

val ezeknek lecsillapítására, de főleg az 1838-ik évi pusztító árvíz idején kész és foganatos segílyt nyujtva számos embernek életét s vagyonát megmentette [...]*Forrás:* BFL IV.1202.g. 20.968/1843. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

VÉCSEY ÁGOSTON gróf

testőrőfőkapitány, a lovasság fővezére

Adományozás: 1843. XII. 22.

Jogcím: [...] 1824-dik évtől 1840-ig mint osztályvezér ezen városi és a katonai hatóság közötti egyetértés fentartása által magának szerzett, különösen pedig az 1831-ik évben dűnögött Cholera járvány, 1838-iki pusztító árvíz és több ízbeni tűzvész alkalmával nyujtott rögtöni foganatos segílye által számos ember-életet, s többeknek vagyonát megmentette [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 16.715/1843. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

ZAPKA, IGNAZ

bécsi polgármester

Adományozás: 1845. XII. 22.

Jogcím: [...] [az árvízzel kapcsolatban] visszaemlékezvén [...] azon felebaráti segílyre, mely főképpen Bécs császári királyi székváros kebeléből épen olly gyorsan, mint vigasztalólag s szenvedett polgár és lakostársaink könyeit törlesztőleg érkezett; [...] lehetetlen volt e tetemes felebaráti adományok keletkeztét legnagyobbbrészt a tisztelt birodalmi fő és székváros akkoron alpolgármestere [...] emberbaráti részvétéből eredett buzgalmának s lelkes igyekezeteinek nem tulajdonítanand. [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 17.649/1845. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

LEDERER IGNÁC báró

lovassági tábornok, főhadparancsnok

Adományozás: 1845. VI. 30.

Jogcím: [...] emlékünke idézvén azon számos katonai s polgári érdemeiket, mellyekkel [nevezett] Ő Felségének és az összes birodalomnak, különösen pedig hazánknak és városunknak érdekében hosszas katonai szolgálati alatt háború és béke idején magát kitüntette, s [...] azon számos és bokros érdemeiért, mellyekkel köz csapások alkalmával, jelesen az [árvíz] pusztító dühöngései alatt e város szerencsétlen lakosainak könyeit törleszteni segítve, s valamint általában a közbátorság a polgári és katonai hatóságok közötti barátságos viszonynak s kölcsönös egyetértésnek fentartásául minden alkalommal segéd kezét nyujtva ugy a közbejött akadályokat és bajokat éles tapintattal elhárítva, s legközelebb mult évben városunkat a tábori kórház átengedésének felsőbb helyeken kieszközölt k. jóváhagyásával katonaszállásolási szorultságából kimentve mindnyájunk őszinte hálás tiszteletét lekötelezé [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 18.024/1845. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

PACCASSI JÁNOS báró
vezérőrnagy

Adományozás: 1845. VI. 30.

Jogcím: [...] e város kebelében több évek óta folytatott hivataloskodása alatt városunk javát elősegíteni jelesen a polgári és katonai hatóság közötti kölcsönös egyetértés és barátságos viszony, továbbá városunkban a közbátorság fentartására nem különben közcsapások idején polgártársaink s városunk lakossainak szenvedései enyhítéseül minden alkalommal segéd kezet nyújtani jelesen pedig legközelebb a katonai szállások szűk voltánál fogva több század elhelyezéseül a tábori kórház épületének átengedését felsőbb helyen közbenjárólag kieszközölni, s ez által városunkat szorult helyzetéből megmenteni szíves volt [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 18.023/1845. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

DUODO ALAJOS
őrnagy

Adományozás: 1845. IX. 1.

Jogcím: [...] 1840-dik év óta itt állomásozása, s hadfogadói parancsnoksága alatt a város érdekében tett hasznos szolgálatait szíves megismeréssel méltányolva, s kedvesen emlékezve azon barátságos viszonyra, mellyben e polgári hatóság többször tisztelt őrnagy úrral vala [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 18.179/1845. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

KÜLKEY HENRIK
ügyvéd, *Adományozás:* 1846. VII. 26.

Jogcím: [...] e két városban létező jótékony intézetek körül, különösen, mint a budai jótékony nő-egyesület titoknoká magának jeles érdemeket szerzett. [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 19.091/1846. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

PETRICHEVICH HORVÁTH LÁZÁR
táblabíró

Adományozás: 1846. VII. 29.

[...] Városunk némelly jótékony intézetei javát sikeres buzgalommal szíveskedett elősegíteni [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 19.108/1846. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

SZENT-IVÁNYI VINCE
helytartótanácsos, királyi biztos
Adományozás: 1846. VII. 29.

Jogcím: [...] tekintve [...] fényes erényeit, Fejedelem és Haza iránti tántoríthatlan hűségét, s azon ragaszkodását,

mellyel e város és közönségének java, fejlődése és felvirágoztatása iránt általában viseltetik, s mellyeknek tanujeleit, különösen azon fél év lefolytában adá, mialatt a közönség elhárításául királyi biztosi minőségben munkálkodólag intézkedett; s hálás tisztelettel emlékezve éles tapintatú bölcseségéről, mellyel ez időközben a baj és visszaélés különféle nemeinek gyökeres kiirtásául nálunk fogatosan rendelkezett s azon nyájás leereszkedéséről, mellyel e város tisztviselői, választottai, s minden rendű lakosi iránt viseltetve a körülményekhez képest az illetők irányában mindenkor kíméletesen, és igazságosan eljárni méltotztatott; de különösen hálás tiszteletben tartva fáradhatlan munkásság és erély-szülte bölcs intézkedéseit, mellyeknek áldásteljes gyümölcseit élvezzük [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 19.189/1846. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

MARASTONI JAKAB
festőművész

Adományozás: 1846. XI. 16.

Jogcím: [...] a szépművészetek honszerte terjesztése iránt tanúsított buzgó részvéte, mellynek következtében e város kebelében saját költségein s tetemes áldozatokkal a magyar ifjuság használatául egy festész academiát alapított, mellyben, s annak festészetbeni kiképzetése saját igazgatása alatt a legörvendetesb előmenettel folytatja; [sic!] sőt ünnepélyesen ígéré, hogy a szegényebb sorsú polgáriak közül hármat e városi hatóság ajánlatára érintett intézetében ingyen fog folytonosan képezni. [...]

Forrás: BFL IV.1202.g. 19.515/1846. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

HAYNAU, JULIUS
táborszernagy

JELLASICS, JOSIP

tábornok

PASZKIEVICS, IVÁN herceg

WINDISCHGRÄTZ, ALFRED herceg

Adományozás: 1849. XII. 31.

Jogcím: Elnöklő cs: kir: tanácsos és főpolgármester Koller Ferencz úr következő indítvánnyal nyitá meg az összes tanács ülést: azon jótétemények emlékezete, mellyeket a most hanyatló év leforgása alatt Austria és Oroszország egyesült seregeik magas hadvezérei nyujtának, kötelességünkke teszi, a szívünkbe törülhetlenül vésett hála és tiszteletünk, egy szembetűnő, maradandó jelét emelni, s ennél fogva indítványozom: miszerint a bátor diadalkoszorúzott báró Haynau Gyula cs: kir: szeptábornagy és hadifőparancsnok Ő Excellentiáját, ki e hont a forradalom igájából felszabadítá, azon nemes emberbarátot, ki a szigort és a kegyeletet ritka szerencsés arányban egyesíti. – Úgyszinte Báró Jellachich Józsefet cs: kir: szeptábornagy és Dalmát, Horvát, és slavon országi bán ő excellentiáját

nemes harczársát, a kinek elszánt bátorságának, a feltétlen hűségének, és ragaszkodásának az összbirodalom jobbadán megmentését köszöni; – Továbbá arról meggyőződve, hogy a vésteljes magyarhoni forradalom oly gyorsan s oly végképpeni lesujtatásának egyik főbb tényezője az orosz Császár Ő felsége legvitézebb vezére vala; ezért önagságát a varsói herczeg és eriváni gróf Paskievicz Jánost a cs. orosz sergek bátor, babérkoronázott, s a világ két részében mindég győztes főparancsnokát – két nagy birodalom magasztos egyetértésének örökítéséül, végül pedig herczeg Vindischgrätz [sic!] Alfred cs. k. tábornagyot, kinek csüggedetlen bátorsága a forradalom hydráját a birodalom székes városában legyőzte s ez által ura Császárja thronját a vész közepette oltalmazta; dicsőített hadvezéreket szab: kir: Pest városa díszpolgárainak kinevezni [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 15.119/1849. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

RADECKY, JOZEF
tábornok

Adományozás: 1849. X. 13.

Jogcím: Azon hódoló tisztelet és mélytanylattól, [sic!] mellyel az egész közös haza minden osztálya tábornagy gróf Radeczky [sic!] József Ő nagyméltosága a babérkoszorúzott vitéz, kinek győzelmes kora jobb létünket alkotá, ki egy újabb dicső korszak teremtője, – halhatatlan érdemei iránt viseltetik; e hatóság is elragadtatván, mély hódolatának, és elismerésének csekély tehetségeihez képest némi bebizonyítása állandó jeleül dísz polgárai sorába igatni határozta [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 10.831/1849. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi határozat

GRÜNNE, KARL gróf
altábornagy, az uralkodó főhadsegéde
LIECHTENSTEIN, FRANZ herceg
altábornagy

SCHWARZENBERG, FELIX VON herceg
altábornagy, korábbi birodalmi miniszterelnök

Adományozás: 1850. III. 5.

Jogcím: Elnöklő alpolgármester Ságody Sándor úr a mai napon össze gyült tanács tagjai előtt azon indítvánnyal nyitá meg a tanácskozmányt, – hogy mielőtt ama minden népek valóságos egyenjogúsítására, és minden egyes polgárnak törvény előtti egyenlőségre alapított, ugy a Monarchia minden részeinek egy nagy álladalmi testületé való egyesülésnek eszmének Ő Cs. kir. Apostoli Fölsége Uralkodó Iső Ferencz József urunk királyunk népét boldoggá tenni törekvő sziv sugallatából a kegyelmesen adományozott üdvhozó alkotmány levélben testé valósítási évnapiját hála ímmal az örökkévalóságnak adózni indulnók, eme alkalmat megragadni, és ezen napnak méltó ün-

nepléseül arra fölhasználni; hogy azon magas állású status férfit, kit ő Fölsége kegyelme – ama nagy feladat, melynek a népek egyetértésével való megoldására a birodalmi ministeriumnak élérce meg hívá, szembe tűnő erélyesége által ismert Herczeg zeczenberg [sic!] Bodog Minister elnök és Cs. kir. altábornagy Ő Magasságát, ki a vész legnyomasztóbb napjaiban a kormány gyeplőit elhatározott s Szilárd ferfiass akarattal kezébe tartá, és mostanáig fáradhatlanul vezér csilagul kitűzött nagy czél elérését eszközölni ügyekszik, – ugy szinte Herczeg Liechtenstein Ferencz Cs. kir. altábornagy Ő Magasságát, ki mint csapat parancsnok katonai mély tudománya, és rettenhetlen bátorsága által a forradalom hadait legyőzni Sikeresen Segité, és kegyelet teljes bánás módja által valamint az ország, ugy különösen e város minden rendű és rangú lakóit lekötelezé; – nem különben Gróf Grűne [sic!] Károly vezér őrnagy., és Ő Fölsége legkegyelmesb urunk királyunkhoz odatasított [sic!] Szárny-Segéd Ő Méltóságát., ki rendületlen hűségel ragaszkodván a Fölséges cs. kir. Uralkodó házhoz, a birodalom jólétének előmozdításában tettleges részt vesz [...]

Forrás: BFL IV.1202.a. 4832/1850. Magyar nyelvű jegyzőkönyvi előterjesztés

O'DONNELL, MAXIMILIAN gróf
ezredes, az uralkodó szárnysegéde
ETTENREICH, JOZEF, bécsi polgár
Adományozás: 1853. III. 5.

Jogcím: [...] Ő cs. kir. felsége megmentése feletti határtalan örömmünkben, [...] akiknek sikerült [...] Ő felsége szent személyéről a veszélyt elhárítani - ezért méltónak találjuk [...]

Forrás: BFL IV.1301. 3619/1853. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat. (Czaga Viktória fordítása)

BACH, ALEXANDER
birodalmi belügyminiszter
Adományozás: 1853. V. 6.

Jogcím: Tekintettel a magas érdemekre és a megcáfolatlan tényekre, ami csak az olyan kitűnő személynek sikerülhet, aki a mi közös hazánk közigazgatásában a tökéletességnek ily fokára emelkedett és emelkedik szakadatlanul; tekintettel a további körülményekre, hogy Pest városa is emelkedik a kegyben és a kegyességben – a község egyhangú, örvendetes elhatározása [...] [hogy díszpolgárává választja]

Forrás: BFL IV.1301. 6954/1853. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat. (Czaga Viktória fordítása)

GERINGER KÁROLY
kereskedelmiügyi miniszteri osztályfőnök
Adományozás: 1853. V. 6.
[nincs megnevezett jogcím]

Forrás: BFL IV.1301. 6955/1853. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat. (A fordítás átvéve a BFL XXI.516.a. 1948. 56. tétel, 286/1948. sz. iratból)

WEISER, FRANZ

bécsi reáliskolai igazgató

Adományozás: 1857. III. 28.

Jogcím: [...] [a városi közösség] elhatározta, hogy [nevezettet] érdemei okán azon méltó kitüntetésben részesíti, melyet egy városi közösségnek módjában van adományozni [...]

Forrás: BFL IV. 1301. 14.633/1857. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

ALMÁSSY MÓRICZ gróf

cs. kir. országos pénzügyigazgatóság elnöke

Adományozás: 1854. II. 16.

[A vonatkozó községtanácsi jegyzőkönyv nem lelhető fel]

AUGUSZ ANTAL báró

helytartósági elnökhelyettes

Adományozás: 1854. XI. 29.

Jogcím: [...] elismerve ezáltal, hogy nevezett Ókegyelmessége a cs. kir. Kerületi Főispán hivatali méltóságában, nemkülönben mint a legkegyelmesebben kinevezett cs. kir. Pest-Budai Helytartósági Osztály elnökhelyettese ezen városi közösség irányában tanúsított kegyesen figyelmes különböztetett gondoskodása és jóindulata [folytán] [...]

Forrás: BFL IV.1301. 18.841/1853. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

LEININGEN-WESTERBURG KERESZTÉLY gróf

altábornagy, kormányzóhelyettes

HAUER ISTVÁN báró

belügyminisztériumi osztályfőnök

HESS HENRIK gróf

tábornagy, hadseregfőparancsnok

KEMPEN, JOHANN báró, birodalmi rendőrminiszter

Adományozás: 1855. XII. 21.

Jogcím: [a községtanács elnöke azon indítványt teszi, hogy] a Császármő Ő cs. k. Felsője, legkegyelmesebb Uralkodónőnk legfelségesebb születésnapját illő ünnepélyességgel magasztalandó, a legmélyebb hódolat és tisztelet jelét adva a Lenmagasabb Császári Háznak e napon, némely, az állam és a városi közösség [szempontjából] legnagyobb érdemmel bíró előkelő ur számára alázatteljesen a pesti városi közösség a díszpolgári jogokat adományozza [...]

Forrás: BFL IV. 1301. 393/1855. Német nyelvű jegyzőkönyvi határozat

LENGYEL MIKLÓS

egri kanonok

Adományozás: 1867. IX. 11.

Jogcím: [...] prépost és egri kanonok által Pest városának ajándékozott Mária szobor f. év szeptember 8-án, a Rókus kórház előtti téren ünnepélyes egyházi szertartással felavattatott [...] [mely] ércszobor, nem csak művészeti becsének, de díszes talapzatánál és egyáltalában szépségénél fogva, a Rókus kórház környékét állandóan emelni fogja, [...] ezen szobor fenntartására és a körülötte alkalmazott lámpák kivilágítására az ajándékozás által 1000 ftos alapítvány is tétetett, és ékként az érintett díszes műnek - egy városnak ékítésére, mint a keresztény katolikus hívek vallásos buzgalmanak emelésére a messiás jövőbeni fennállása is biztosítva lett [...]

Forrás: BFL IV.1303.f. XI.91/1866. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

SMOLKA, FRANZ DR.

1861-ben képviselő a Reichsratban

Adományozás: 1868. VI. 10.

[A vonatkozó dokumentum nem lelhető fel]

ANDRÁSSY GYULA gróf

korábbi miniszterelnök

Adományozás: 1871. XI. 15.

Jogcím: [...] Pest városa felvirágoztatása iránt tanúsított érdemei elismeréséül, városunk díszpolgárává választassék - Mely indítványt közgyűlésünk annál inkább örömmel fogadott és osztatlan tetszéssel tett sajátjává, mert országosan elismert nagy érdemei mellett Ő benne szemléli és ismeri fel Pest város közönsége azon kitűnőséget, ki mint Magyarország minister Elnöke első adott kifejezést következeiseiben [sic!] azon nagyhorderejű mondatnak: hogy az országnak kötelessége fővárosának emelkedéséhez áldozatokkal is járand; Ő az, ki e jelzett ígérek megtestesülését eszközlí; Ő az, ki az általa indítványozott, és fáradhatatlan buzgalommal keresztül vitt intézkedések, és fővárosi nagy közmunkák által Pestnek tervszerű szabályozására, és világ városá emelésére nemcsak az irányát kijelölé, hanem nagy bölcsességszülte tényekkel ennek a közeljövöbeni létesítését megállapítá; Ő az, ki mindezen intézkedések következeiseiben a fővárost folytonos remegésben tartott Duna árjának pusztításai ellen biztosítá. [...]

Forrás: BFL IV.1303.f. XI.200/1871. Magyar nyelvű díszoklevél-fogalmazvány

BUDAPEST

MUNKÁCSY MIHÁLY

festőművész

Adományozás: 1882. II. 22.

Jogcím: [...] felülmulhatatlan művészetének hatalmával a magyar nemzetnek a külföld előtt szerzett jó hírneve körüli érdemeinek elismeréséül, s a fővárosnak Ő irányában táplált tisztelete kifejezéséül [...] egyszersmind azon óhajának ad kifejezést, hogy [...] nagy műve: „Krisztus Pilátus előtt” című festmény a nemzet számára megszereztesse [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 140/1882. kgy.

SIMOR JÁNOS

hercegprímás

Adományozás: 1886. VI. 23.

Jogcím: [...] áldozárrá avatásának 50 éves jubileuma alkalmából az egyház, a haza és főváros irányában szerzett hervadhatlan érdemei elismeréséül [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 613/1886. kgy.

BAROSS GÁBOR

kereskedelmügyi miniszter

Adományozás: 1891. II. 18.

Jogcím: [...] a közlekedésügy terén eszközölt alkotásai és reformművei, továbbá a hazai ipar és kereskedelem előmozdítása körül kifejtett tevékenysége által az egész ország, különösen pedig a főváros irányában szerzett hervadhatatlan érdemei elismeréséül [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 184/1891. kgy.

KOSSUTH LAJOS

politikus

Adományozás: 1892. IX. 14.

Jogcím: Tekintve, hogy Kossuth Lajos neve elválaszthatatlanul egybe van forrva a magyar nemzeti alkotmányos szabadságának visszanyerésére irányuló nemzeti törekvésekkel; tekintve, hogy Kossuth Lajosban a lángoló hazaszeretetnek és nemzete üdvének élt hazafit látja a nemzet összesége, kinek hervadhatatlan érdemei a történelem lapjaira örök betűkkel vésvék be; tekintve, hogy Kossuth Lajos Budapest főváros fejlődése körül is a negyvenes években, különösen pedig 1848-ban elévülhetlen érdemeket szerzett, a közgyűlés a midőn lelkesült éljenzéssel rója le a törhetetlen hűség és legbensőbb alattvalói szeretet adóját a legalkotmányosabb Uralkodó I. Ferenc József Magyarország koronás királya iránt, kinek áldásos uralkodása az alkotmányos szabadság virágzásának korszaka –, a tett indítványt szótöbbséggel elfogadja s Kossuth Lajost Budapest fő- és székesváros díszpolgárává megválasztja. [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 830/1892. kgy.

JÓKAI MÓR

író

Adományozás: 1893. III. 22.

Jogcím: [...] 50 éves írói jubileuma alkalmából [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 288/1893. kgy.

WEKERLE SÁNDOR

miniszterelnök

Adományozás: 1894. VI. 6.

Jogcím: [...] a haza és a székes főváros fölvirágoztatása körül szerzett hervadhatatlan érdemei elismeréséül [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 640/1894. kgy.

KAMERMAYER KÁROLY

korábbi polgármester

Adományozás: 1896. XI. 4.

Jogcím: [...] a főváros felvirágoztatása körül szerzett s a maradandó alkotások egész sorozatában nyilvánuló hervadhatlan érdemeit különösen is méltányolni kívánván [díszpolgárrá választja, aki] közpályáján mindig, de főleg polgármesterségének 23 éve alatt kizárólag csakis a közérdek javára s a főváros érdekében kifejtett fáradhatlan, közhasznú, önzetlen és sikerdús működésért legteljesebb elismerését és legbensőbb hálás köszönetét mai ülése jegyzőkönyvében kifejezni és megörökíteni határozza. [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 1315/1896. kgy.

BÁNFFY DEZSŐ báró

miniszterelnök

Adományozás: 1898. XI. 16.

Jogcím: [...] A haza és a nemzet körül szerzett kiváló és maradandó érdemeiről Budapest székes főváros közönsége sohasem tagadta meg azon méltányoló elismerést, melyet az igaz és nagy érdemért minden polgár készséggel nyújt. Lelkesedéssel és örömtelt szívvel róttuk le elismerésünket, ha a haza és a nemzet körül szerzett maradandó érdemek a fővárosnak tett nagy szolgálattal voltak kapcsolatosak. [...] a nemzetnek és a trónnak, a hazának és a fővárosnak tett nagy szolgálatai jutalmául és elismeréséül [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 1318/1898. kgy.

FEJÉRVÁRY GÉZA báró

honvédelmi miniszter

Adományozás: 1901. VI. 17.

Jogcím: [...] tekintettel azokra az elévülhetetlen szolgálatokra, a melyeket [nevezett] háboruban és békében egyaránt a trónnak és nemzetnek tett; tekintettel különösen azokra a maradandó érdemekre, melyeket ő a honvédség újjáalakítása, a katonai nevelés terén táplált nemzeti óhajoknak megvalósítása körül szerzett [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 755/1901. kgy.

KLÉH ISTVÁN

törvényhatósági bizottsági tag

Adományozás: 1907. I. 9.

Jogcím: [...] a ki a főváros közügyeit közel félszázadon át lelkes szeretettel, önzetlen odaadással és lankadatlan buzgalommal szolgálta, polgári erényei elismeréséül [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 81/1907. kgy.

IFIJ. ANDRÁSSY GYULA gróf

leköszönt belügyminiszter

Adományozás: 1910. II. 3.

Jogcím: [...] a belügyministerségének tartama alatt a székesfőváros irányában szerzett elévülhetetlen érdemeinek elismeréséül [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 260/1910. kgy.

VÁZSONYI VILMOS

választójogügyi miniszter

Adományozás: 1918. I. 23.

Jogcím: [...] a haza és a székesfőváros körül szerzett heradhatatlan érdemeiért, hazafias hálája és polgári tisztelete bizonyosságául [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 73/1918. kgy.

APPONYI ALBERT gróf

politikus

Adományozás: 1921. III. 16.

Jogcím: [...] ez az indítvány részletesebb megokolásra nem szorul [ám] [...] hazánknak ez a providenciális államférfia [idén 75 éves] s a jövő esztendőben lesz félszázada annak, hogy a közélet terére lépett. Magyarország fővárosa tehát megbocsáthatatlan késedelembe esnék, ha polgársága nem idejekorán nyújtaná felé a polgári elismerés legszebb koszorúját. [...] lehetetlen a legmélyebb megindulás és hála érzete nélkül elhaladnunk amellet a tény mellett, hogy abban az időben, amikor Csonka-Magyarország a legkétségbeejtőbb helyzetben volt, a patriárcha-korban levő államférfiú volt az, aki az elcsüggedt nemzetbe reményt és bizalmat öntött; aki megküzdve

közönnyel, elfogultsággal és gyűlölettel, a győzők aeropágya előtt megvédelmezte a haza elévülhetetlen jogait, s aki legutóbb is, a népszövetség ligájának nemzetközi uniójában, majd a genfi egyetem aulájában fényes szellemi fölénytel mutatott rá arra, hogy ezeréves nemzetünknek a népek nagy családjában méltó helyre van igénye. Az egész nemzet megindultan leste lánglelkű apostolának minden szavát az európai közvélemény előtt, mert érezte, hogy vágyainak és törekvéseinek, igazainak és jogainak ő a leghivebb és legméltóbb szószólója. Apponyi Albert mindig büszkén vallotta magát budapesti polgárnak; hadd legyen Budapest is büszke arra, hogy Apponyi Albertet díszpolgárának vallhatja.

Forrás: BFL IV.1403.a. 316/1921. kgy.

HERCZEG FERENC

író

Adományozás: 1933. XII. 20.

Jogcím: [...] egyhangú lelkesedéssel Herczeg Ferencet, a Magyar Revíziós Liga elnökét Budapest székesfőváros díszpolgárainak sorába iktatja [...]

Forrás: BFL IV.1403.a. 372/1933. kgy.

SZTÁLIN, JOSZIF VISSZÁRJONOVICS

politikus

Adományozás: 1947. XI. 7.

Jogcím: A közgyűlés amidőn a mult tanulásaiba elmélyült lélekkel emlékezett meg arról az egyedülálló eredményeiben messze mutató munkáról, amit a magyar ügy jóakarató barátjának, a Szovjetunió felvirágoztatásában elvégzett, amit ott a demokrácia és az emberi együttélés új formáinak megkeresésében kiküzdött s amivel végül, mint az országunkat elnyomó idegen zsarnokság örök, elvi ellenfele, az új demokratikus eszmék után áhító magyar nép felszabadításában a legnagyobb részt vállalta, s ebben egyúttal a magyar fővárosnak új, emelkedett célok felé törekvő szabad életét is lehetővé tette [...]

Forrás: BFL XXI.503.a. 486/1947. kgy.

ANDRÁS J. HORVÁTH,

"FREEMEN OF BUDAPEST"

SUMMARY

The relationship between the decreasing importance of the old type of citizenship, which had existed under feudalism, and the increasing significance of the *citizenship given gratis*, as well as the distinction of *honorary freeman* seems to be evident in the first half of the last century. As the importance of the old type of citizenship declined, the latter two, as a kind of compensation, were granted more often. The citizenship given gratis was usually conferred on inhabitants for some special service to the city.

This type of honor seems to have been closely tied to the interests of the city. It had existed during the feudal period before 1848 as a way of obtaining citizenship. Granting the distinction of honorary freeman had also existed under feudalism, and it was retained in the modern period after the unification of Pest and Buda. On some occasions direct political considerations characterized the donation of the title of honorary freeman. After the suppression of the Revolution of 1848 prominent supporters of the Habsburgs gained the distinction. For Hungarian patriots these conferments signified oppression, while the ruling house saw them as a way of providing greater unity for the empire. Between 1867 and 1947 the prize was often awarded on the basis of political motives, national interest, and for cultural contributions. The aldermen of Budapest believed that the city should serve as the center of the Hungarian part of the empire, and gave the title of honorary freeman to ministers, writers and artists, whose activities were only in part connected to the capital. Obvious political interest revealed itself again at the dawn of the Communist era in 1947, when I. V. Stalin was decorated with the award.

TÖRVÉNYHOZÁS ÉS VALÓSÁG

NÉPOKTATÁS A FŐVÁROSBAN 1868–1880.

1. AZ ELŐZMÉNYEK

MOZAIKOK A MAGYAR POLGÁRI KÖZOKTATÁS TÖRTÉNETÉBŐL

Az 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* – mely az oktatás állami szabályozásának első kísérletét jelentette, – már magában hordozta egy gyökeresen új szemlélet csíráit, mely szerint az ország műveltségi és gazdasági fejlettségi szintje között szoros összefüggés áll fenn. A korábbi évszázadokban elegendőnek tűnt, ha az egyház által közvetített – elsődlegesen a szertartásokhoz szükséges – tudásanyag birtokába kerülnek az alsóbb néposztályok. A szűkkörű művelt réteg utánpótlása is nagyrészt egyházi keretek között folyt, s bár a képzési formák nem nélkülöztek bizonyos nyitottságot, a bejutás esélyei a vezető rétegek gyermekei számára lényegesen kedvezőbbek voltak.

Az 1848-ig eltelt közel háromnegyed évszázad során azonban sem a politikai, sem a gazdasági feltételek nem tették lehetővé az általános népoktatás bevezetését, melyet e közbelső időszakban az osztrák állam a maga részéről éppúgy sürgetett, mint az ellenkező előjelű magyar reformmozgalom.

Az áprilisi törvények nyomán létrejött felelős magyar kormány közoktatásügyi minisztere – Eötvös József – mindenekelőtt ezt a feladatot akarta megoldani. Szükségessé vált ez azért is, mert a polgári jogegyenlőség kodifikálásával az oktatásról, illetve az ezzel kapcsolatos állami feladatokról alkotott radikálisabb nézeteknek teret kellett kapniok az állami politikában. Érvényesülését mindenekelőtt maga Eötvös sürgette. „Századunkban az anyagi érdekek kifejtése anélkül, hogy egyszersmind a nép kimíveltetése eszközöltetnék, a lehetetlenségek közé tartozik;¹ ...az iparnak fő eszköze az ember, nem anyagi ereje, mely napjainkban erőművek által pótoltatik, hanem értelmi tehetségei által.”²

1848 júliusában nyújtotta be törvényjavaslatát az elemi oktatásról. Elrendeli a tankötelezettséget – fiúk számára 12, lányoknak 10 éves korig –, meghatározza a kötelező tantárgyak körét, de fenntartja az iskolaállítás szabadságát felekezetek és magánosok számára is. A tervezetből világosan tükröződik a szándék, hogy az iskolák idővel az egyes települések, illetve az állam kezelésébe menjenek át. Jelentősen korlátozza a felekezeti iskolák támogatását, s a vegyes vallású települések lakóit is arra ösztönzi, hogy közös iskolát hozzanak létre, ahol az oktatás ingyenes. Eötvös részletesen foglalkozott az állami felügyelet kérdésével. Az első – sokszor visszatérő – kérdés: van-e joga az államnak arra, hogy kényszerítse polgárait gyermekeinek iskoláztatására? A liberális eszmerendszer egyértelmű igennel felel a kérdésre, hiszen az államnak a gyermekek érdekeit is képviselnie kell – akár a szülőkkel szemben is.

Ha azonban az államnak joga van a kényszerhez, akkor ingyenessé kell tennie az oktatást, a fedezetéről pedig általános adóztatás révén gondoskodik. Ebből természetesen adódik a felügyelet joga is, melyet legcélszerűbben a helyi lakosság révén gyakorolhat; ezzel a közvetlen érdekelttség mellett az önkormányzat is biztosított.³

Az Eötvös által képviselt álláspont elméletileg kifogástalan, csak akkor válik problematikussá, amikor szembesítjük a valósággal. Világos volt ugyanis, hogy az állam nem lesz képes anyagi fedezetet biztosítani az iskolák fenntartásához, ezért a kívánt célt a távoli jövőbe kell helyezni.

Maradnak a felekezeti iskolák, s gondoskodni kell a megfelelő állami felügyeletről. További kérdések adódtak az állami felügyelet gyakorlásának módjáról – de ezek ekkor még nem körvonalazódtak. Az oktatás nyelvének kérdésében a tervezet radikális álláspontot képvisel, minden elemi iskolában előírja a magyar nyelv tanítását.

A képviselőházban 1848 augusztus 3-tól 12-ig tárgyalták a törvényjavaslatot. A képviselők többsége Eötvös tervezetének radikális módosítása mellett döntött: nem járultak hozzá a felekezeti iskolák állami támogatásához, s minden községben közös (nem felekezeti) iskola létesítését írta elő a módosított törvényjavaslat. A radikalizmusra jellemző, hogy a működő felekezeti iskolák további sorsát is a hívek döntésére kívánták bízni. A felsőház az ilymódon átalakított törvényjavaslat elhalasztása mellett döntött, de a politikai viszonyok végülis lehetetlenné tették a tárgyalás folytatását. A magyar oktatáspolitikai – közel 20 évre – osztrák kézbe került.

A forradalom leverése után az osztrák kormányzat első intézkedéseinek egyike Leo Thun közoktatásügyi miniszter rendelete⁴ volt, mellyel – a birodalom többi részéhez hasonlóan – rendezte Magyarország oktatásügyét. Szigorú állami felügyeleti rendszert vezetett be, melyet összekapcsolt a katolikus egyházi felügyelettel. Ezek a rendelkezések, s a németesítés politikája kevésbé hatott az elemi oktatásban, ahol az anyanyelv szükségképpen megtartotta jogait, viszont a statisztikai adatok gyűjtése, valamint a tankötelezettség elrendelése⁵, s az állami felügyelet az oktatás kiterjesztését eredményezte. Egy tanító 100 gyermeket taníthatott. A rendelkezés előírta – igaz, csak a legelemibb – kötelező tantárgyakat, s a 3 évi elemi iskolázás rövidsége miatt a vasárnapi és ismétlő iskolák felállítását. A tanítói állást a rendelkezés képesítéshez kötötte, ezért kétszeresére emelték a tanítóképzők számát, s gyakorló iskolával kapcsolták össze.

A protestánsokra a szabályozás elvileg nem vonatkozott, annak ellenére, hogy 1850-ben autonómiájukat felfüggesztették. A protestáns iskolák fenntartói azonban maguk is szükségesnek ítélték az iskoláikban folyó oktatás korszerűsítését. A reformátusok egyházkerületei 1858-ban elfogadták a Gönczy Pál által készített népiskolai szervezetet, mely részletesen szabályozta a népiskolák belső életét és működési kereteit.

Az osztrák központi szervek által életbeléptetett szabályozás azonban nem hozta meg teljes mértékben a kívánt eredményeket. A polgárosodás kezdeti szakaszán álló társadalomban az oktatás viszonylag gyors és radikális átszervezéséhez hiányoztak az alapvető gazdasági és létfeltételek. A meghirdetett korszerű oktatási elvek mégis hatottak a művelt „közvéleményre”, s hozzájárultak, hogy a későbbiek során a téma ismét nyilvánosság elé kerüljön, s az álláspontok kikristályosodjanak. A jelzett problémák ellenére az új iskolafelügyeleti szervek működése komoly haladást eredményezett. 1860-ban, amikor a helytartótanács újra működni kezdett, az addigi szigorú tanfelügyelet megszűnt, s öt kerületi felügyelőt bíztak meg az összes népoktatási intézmény ellenőrzésével. Ekkor „több száz község bezárta vasárnapi iskoláját”,⁶ de sok a normál iskolát is, és elküldték a tanítót.⁷ A visszaesést jelző kortársi helyzetképekkel összecseng annak a statisztikai felvételnek az eredménye, melyet a helytartótanács 1864-ben készített az elemi iskolák állapotának felmérése céljából.⁸

2. NÉPOKTATÁSI HELYZETKÉP 1865–68

Az 1860-as évek közepén – az ország politikai helyzetéről folyó polémiák mellett – hirtelen a népoktatás is az érdeklődés középpontjába kerül. Napilapokban és a meginduló szakajtóban folytat párbeszédet a kor értelmisége, felrajzolva - e kérdéskör összefüggéseit elemezve – egyúttal a fejlődés perspektíváit is. Vajon mi az oka e hirtelen támadt érdeklődésnek, s hogyan értékelik a kortársak az ország műveltségi szintjét és a továbblépés lehetőségeit?

„Ámbár a 867-iki átalakulásnak állandóságához nincs bizodalom, mégis azt hiszem, hogy a

rövid békét és szabadságot, melyet általa beldolgaink rendezésére nyerhetünk, oly dolgok létesítésére használhatjuk, melyeknek állandó haszna lesz, s ezek közé számítom autonómiánkat ...és a népnevelés egészséges alapokra fektetését.”⁹

Eötvös a liberális politikai vezető réteg azon csoportjához tartozik, melynek szemében a fejlettebb európai államok és Magyarország közötti színvonalkülönbség parancsoló szükségként írta elő a fejlődést gyorsító intézkedéseket. A népoktatás azért kapott ezek között kiemelkedő szerepet, mert az általános műveltségi szint emelése a kortársak szemében nemcsak az óhajtott politikai szabadságnak, de a polgárosodásnak is alapfeltételét képezte. „Ezen ország jövője is főképp azon állástól függ, melyet civilizáció tekintetében Európa népei között elfoglal.”¹⁰ Ezt tükrözte a 60-as évek közepén megindult sajtópolémia is, s kisebb jelentőséget tulajdonítottak a politikai intézményrendszer elavult formáinak, pedig ezek több területen is a polgári fejlődés legfőbb akadályai voltak. A politikai szféra felső szintjén álló, messzetekintő liberálisok úgy hitték, a társadalom kultúráltságának növekedésével párhuzamosan egy olyan „közvélemény” alakul ki, mely a „politika sáncain” kívül is befolyást gyakorolhat a fontos döntésekre, s így idővel demokratikussá formálja a politikai életet. Erre az „alulról építkező” formára jó példát nyújtanak Eötvös elgondolásai a katolikus autonómiáról, a népművelési egyletekről, s az iskolaszékekről, melyekkel szerette volna a lakosságot bevonni saját ügyeinek intézésébe.

Hasonló kép bontakozik ki Schvarcz Gyula 1866-ban megjelent könyvéből is.¹¹ Az ország társadalmi korszakaitól, népe műveletlen, gazdasági kincsei kiaknázatlanok, nincs polgársága – állapítja meg kiindulópontként. Foglalkozik a feudalizmusból örökölt társadalmi struktúrával, s elemzése nyomán feltárul a gazdaság és a társadalom állapota, sőt a „társadalmi közfelfogás” számos árnyalata is. Ír a parasztság gazdasági és kulturális elmaradottságáról, az „iparos osztály önértékelési zavarairól” (nem tartozik az „úri osztályhoz”), a gyors ütemben differenciálódó birtokos rétegről, melynek lecsúszó, szegényedő része is tovább őrzi hatalmi ambícióit. Elemzést ad a társadalmi ranglétra tetején helyet foglaló arisztokráciáról is, mely úgy véli, biztosított helye van a társadalom vezetésében, s szeretné ezt a tradicionális szerepet fenntartani. Foglalkozik a korszakon váltakozó intenzitással végigvonuló – gazdasági-, társadalmi- és kulturális kihatásokkal járó – alapproblémával is: a szűkkörű polgárság, a városi iparos és kereskedő réteg túlnyomórészt német vagy zsidó származású.

E széles körkép a szerző részére egyetlen következtetést kínál: a rendi maradványokat hordozó, heterogén magyar társadalmat egységessé kell formálni. Ennek eszköze „...azon politika, mely a magyar társadalom történetileg és földrajzilag adott elemeiből egy kellő, korszerű, nagy, magyar nemzeti demokrata társadalmat közművelődési alapon igyekszik megszervezni”.¹² Nézete szerint a fejlett nyugat-európai rendi államokat is a művelődés terjedése bontakoztatta ki hagyományos formáikból. Legfontosabbnak tekinti az elemi iskolák reformját: ingyenes, kötelező oktatás, korszerű tananyaggal, felszereléssel, szakszerű felügyeleti rendszer, a tehetséges gyermekek anyagi támogatása – a tanítók helyzetének javításával párhuzamosan.

A polgári átalakulás nyomán fejlődésnek induló közlekedés, ipar, kereskedelem, s a pénzforgalom növekedése érezhetően megkövetelte a népoktatás kiterjesztését – s ez vált a sajtópolémia döntő elemévé. „A közigazgatási problémák kulcsa a közoktatás kezében van” – olvashatjuk egy vitacikkben.¹³ A kapitalizálódás viszonyai között nagy szerepet kapott a szakképzettség is, hiszen a szakmunkások többsége ekkortájt a Monarchia osztrák vagy cseh területeiről érkezett, s alacsony a mezőgazdaság technikai színvonala is.¹⁴ A korszak viszonyai között mégis elsősorban az oktatás általánosan képző funkcióját szeretnék erősíteni. Ez több oldalról is indokolható volt. A magasabb színvonalú általános műveltség megfelelő alapot nyújt a szakismeretek befogadásához, de ennél távolabbi cél felé is tekintettek. Az a vélemény is megfogalmazódott, hogy ily módon gyorsítható azoknak a „válaszfallaknak” a lebontása, melyek az eltérő nemzetiségű és felekezeti társadalmi csoportokat elkülönítették.¹⁵ A megfogalmazott cél azonban csak a közös – felekezetenkívüli –

iskolák gyarapításával érhető el, mely elképzelhetetlen nagyfokú állami – vagy „községi” – támogatás nélkül.¹⁶ Ezek a liberálisok gondolkörének sarkalatos pontjai.

A konzervatív tábor véleménye ettől merőben eltér. Többen a hagyományos társadalmi rend felforgatását látják az oktatási reformban, melyet szeretnének elkerülni, ezért a szülők jelenlegi foglalkozása szerint kívánnák iskoláztatni a gyermekeket. „A szolgálai munkával foglalkozó pórnép számára egy osztály elvégzése már elegendő” – írja egy gimnáziumi tanár. „Van egy fő osztály, mely foglalkozásánál fogva semmi tudományos szakképzettséget nem igényelvén, az általános műveltségnek csak azon fokát szükségli, mely emberi méltóságát megalapítsa, hogy az értelmetlen állattól magát különbözönek ismerje és munkájában öntudatosan járjon el.”¹⁷

Míg egyfelől megállapítható, hogy a liberális eszmerendszer hívei – némiképp illuzórikusan – a társadalmi különbségek eltüntetését várták a népoktatás bevezetésétől, másfelől (s több oldalról), a fennálló társadalmi struktúrából minősítették veszélyesnek a népoktatás fejlesztésére irányuló erőfeszítéseket. Ez utóbbiak közé tartoztak (mint a későbbi reflexiókból is látható) a katolikus egyház vezető személyiségei is.¹⁸ Kissé sarkítva talán úgy jellemezhetnénk a helyzetet, hogy a népoktatási intézmények túlnyomó részét kézben tartó katolikus egyház vezetőinek állásfoglalása ellenpólusát képezte a népnevelés átalakítását sürgető liberális polgári törekvéseknek, melyek a 60-as évek közepétől egyre erőteljesebben kaptak hangot a sajtóban és a politikai tárgyú irodalomban. A szembenállás már a népoktatási törvény előkészítése során is jelezte a célkitűzés lehetséges határait.

Az 1867-ben megalakuló új Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium azonban csak velük és általuk tervezhetett, hiszen sem az anyagi, sem a politikai viszonyok nem tették lehetővé a népoktatásban az egyházi szerepvállalás csökkentését.

3. EÖTVÖS TÖRVÉNYJAVASLATÁNAK FŐBB VONÁSAI

A bonyolult viszonyokba enged betekintést az a levél, melyet a közel két évtizedes szünet után immár másodszer miniszterré kinevezett Eötvös József írt Ferenc Józsefhez. A levélben kéri az uralkodót, járuljon hozzá az általa készített népoktatásügyi törvényjavaslat előterjesztéséhez,¹⁹ sokoldalúan indokolva annak szükségességét.

Visszaesés tapasztalható a népoktatás területén – írja –, mert a korábbi szigorú ellenőrzés megszűnt, kevesebb gyerek jár iskolába, s a tanítók fizetése is egyre kevesebb. Az 1864-ben készített statisztikából az is kiderül, hogy több ezer községben nincs iskola, s százezrekre tehető az iskolázatlan gyermekek száma. A sürgősséget húzza alá azzal is, hogy a halogatást az ellenzék vele szemben használja fel, mert a közvélemény a népoktatás állami szabályozását kívánja, véleménye a sajtóban is hangot kap, s „a népnevelést oly nagy érdekül tünteti fel, melynek a kor jelen követelményei szerint való minél előbb szabályozását a nemzeti becsület kívánja.”²⁰ Az indokok között szerepel, hogy a – később oly sokszor megkérdőjelezett – „széles alapokra fektetett” választójog folytán az alsó, tanulatlan néposztályok veszélyt jelentenek az államra. Végezetül szeretné a közvélemény figyelmét elterelni a kiegyezéssel kapcsolatos közjogi vitáktól, s úgy véli, a népoktatás ügyében az ellenzék is támogatja törekvéseit. A törvényjavaslattal összefüggésben kifejti, hogy a közoktatás megfelelő biztosításának legegyszerűbb módja az iskolák állami kezelése lenne, „...s e nézetnek hazánkban szinte naponként számosabb pártolói vannak,²¹ ő azonban mégsem ezt javasolja. Legfőképpen anyagi okból – az államháztartás nem bírná el ennek terhét – de ellene szólnak más, a liberális gondolkörből következő érvek is. A képviselők elvben mindig támogatták a népoktatás reformját, az anyagi terheket azonban nem szándékoztak teljes egészében fedezni, hanem a községekre és az egyházakra kívánták hárítani. (Az állam aktuális pénzügyi helyzete valóban nem tette lehetővé a teljeskörű finanszírozást.)

A népoktatás témaköre bonyolult összefüggésben állt az egyházak szabadságának, és a nemzetiségi jogoknak a kérdéseivel is. Az iskolák államosításával megoldható lett volna a „nemzeti szellemű” nevelés, ami még a legliberálisabbak gondolatvilágában sem jelentett mást, mint a magyar szellemi irányítás elismerését. Eötvös levelében arról ír, hogy a „...népiskolák is nemzetiségi agitációk színteréül használtak.”²² Az iskolák feletti állami felügyeletet tehát nemcsak a tanítás színvonala, egységessége miatt tartotta szükségesnek, hanem azért is, hogy az oktatásban biztosítsa a magyar befolyást a nemzetiségi iskolákat kézben tartó felekezeti egyházak felett.

A liberális eszmerendszer lényegéhez tartozott ugyanakkor az egyházak szabadságának, jogainak, s az egyéni kezdeményezéseknek a tiszteletben tartása. „Az állam által alapított és ellenőrzött nevelési rendszernek... csak mint kísérleti módnak lehet létezni, mely a többieknek például, ...az elérhető tökély mintájául szolgál... feladata mindenegybes kísérlettevőnek alkalmat nyújtani, hogy mások kísérleteit hasznára fordíthassa, nem pedig, hogy saját kísérletein kívül más kísérlettételt meg ne tűrjön.”²³

A népoktatási törvényjavaslat szorosan kapcsolódik a municipális jogok és hagyományok témaköréhez is. Eötvös is építeni kívánt a megyék és községek anyagi erejére az iskolahálózat kiépítésében és fenntartásában, ugyanakkor a tisztábban látó liberálisok – például Schvarcz Gyula – nem hisznek az önkormányzatok erejében, úgy vélik, alacsony az általános kulturális színvonal, s túlságosan nagy a vallási és nemzetiségi széttagoltság.

Ezek az alapkérdések és problémák meghatározták a népiskolai törvényjavaslat parlamenti fogadtatását is.

4. A TÖRVÉNYTERVEZET A PARLAMENT ELŐTT

Eötvös tervezete 1868 július 23-án került az országgyűlés elé. Előírja az oktatás kötelezettségét (6–12 éves gyermekek számára mindennapi, 12–15 évesig az ú.n. ismétlődő iskolában), ugyanakkor szabadságát is biztosítja – bárki alapíthat iskolát. Egy teremre maximálisan 60 fős gyermeklétszámot engedélyez, s kötelezi a községeket a szükséges új iskolák létesítésére. Az anyagi alap biztosítására 5 %-os községi, s 3 %-os megyei pótdadó beszedését teszi lehetővé. A tanítás a községi iskolában ingyenes, s a gyermekek anyanyelvén folyik. Meghatározza a tanév hosszát, a tanfelügyelet szervezetét és szintjeit. Felső szinten az állami tanfelügyelő, illetve az irányítása mellett működő megyei iskolatanács az illetékes, míg a közvetlen felügyeletet a – lakosság részvételét is biztosító – községi iskolaszék gyakorolja. A tervezet előírja a kötelező tantárgyak körét, s a tanítók képzettségét és fizetését. Eötvös az állami tanfelügyelet biztosítása mellett messzemenően igyekezett tiszteletben tartani az egyházak jogait. Szigorúan értelmezte azonban a törvényszabta előírásokat: mellőzésük esetén – háromszori figyelmeztetés után – a kormány bármelyik felekezeti iskolát bezáráthatta.

A törvénytervezet már első tárgyalásakor heves vitát váltott ki, melynek következtében 1868. szeptember 26-án zárt tárgyalást rendeltek el. Ezen a balközép képviselőinek egy része – Tiszta Kálmán vezetésével – a protestáns autonómiára hivatkozva tiltakozott az állami beavatkozás ellen. Tiszát támogatták a katolikus képviselők, de nemzeti jogaikra hivatkozva még a görögkeletiek is. „Fölmerült a liberalismus, s a demokratikus haladás első kérdése, s amit rég megjósoltunk, beállt a tökéletes deroute a pártok között.”²⁴

Az alapprobléma ismét a kiegyezéshez kapcsolódik. Akik támogatták a két ország kapcsolatának e formáját – mint Eötvös is, – azok sem bíztak tartósságában, így érthető, ha az ellenzék még kevésbé tartja megnyugtató megoldásnak, s szeretné jogait az esetleges abszolutizmus esetére is biztosítani. Erre pedig egyetlen eszköze az önkormányzat, a megyei és felekezeti autonómia.²⁵

„Küzdöttem különösen azon irány ellen, mely az egyszer megválasztott megyei és községi közigazgatási hatóságokat a megye és a község kebelétől merőben elszakította, s egyedül az állam központi hatóságától tette függővé”²⁶ – emlékezik vissza Csengery Antal. A kérdés másik oldala, hogy a felekezeti iskolák háttérbe szorításával a protestánsok magasabb színvonalú iskoláikat féltették.

Az Eötvös által javasolt iskolaszékek a helyi lakosság irányító szerepét biztosították az oktatás ügyeiben, így „...ez a program nem védelmezte a magyar nemesség társadalmi és politikai befolyását”²⁷ A helyzetet találóan jellemezte Csengery Antal: „A közoktatási törvény eredeti szerkezetében az országgyűlés egy pártjának sem kellett”²⁸ A törvényjavaslat „...az egyházi hatóságok támogatóinak ellenállását is kiváltotta, mert az általános oktatás programja szemükben első lépés volt a nép felvilágosodása és az alsóbb osztályok társadalmi mobilitása felé.”²⁹ A nemzetiségek Eötvöst – annak ellenére, hogy anyanyelvi oktatást ír elő az elemi népiskolában, s csak a felsőbb népiskolában javasolja a magyar nyelv tanítását – magyarosítással vádolják.³⁰ A tiltakozások vihara már–már elsőpréssel fenyegette a javaslatot, míg végül Trefort Agoston indítványa alapján egy 25 tagú bizottság elé került, mely megpróbálta „elfogadhatóbb” formába önteni. A bizottságban helyet kaptak a különböző felekezeti és nemzetiségű képviselők, elnöke Nyáry Pál, jegyzője Zichy Antal lett. A bizottság tagjai többek között Tisza Kálmán, Csengery Antal, Trefort Agoston. Tisza indítványozza a felekezetek képviselőinek meghallgatását, s ezután szerkesztik meg az új törvényjavaslatot,³¹ mely november 19-én kerül másodízben a képviselőház elé.

5. AZ ELFOGADOTT NÉPOKTATÁSI TÖRVÉNY ALAPELVEI

Az új változat több ponton eltért az eredetitől. Megszüntette a községi iskolák ingyenességét – az egyházak képviselőinek nyomása következtében, akik iskoláik elnéptelenedésétől tartottak, – szerepet kapott azonban e döntésben az is, hogy a községi iskolák fenntartásához szükséges fokozottabb adóteher elsősorban a birtokos osztályt érintette volna. Ugyanezen okból megszüntette a vármegye által szedhető 3 %-os pótdadót, s a községi 5 %-os pótdadó fizetését is csak azok számára írta elő, akik nem járultak hozzá a felekezeti iskolák fenntartásához.

Az eredeti javaslat egyik alapvető célkitűzése a községi iskolák számának szaporítása volt, tekintettel a sok iskola nélküli községre, a liberális elvekre, s az anyagi alapok szűkösségére. Ezt a szándékot az új törvényjavaslat így csak részben érvényesítette, mert az 5 %-os községi pótdadó felekezeti iskola is megkaphatta, ami sokszor szétforgácsolta a szűkös összegeket. Korlátozták a megyei iskolatanács jogkörét is, mely csak a községi iskolák felett gyakorolhatott felügyeletet. A felekezeti iskolák ellenőrzésére egyedül a tanfelügyelő volt illetékes. A felekezetek érdekeit szolgálta az is, hogy a kormány – törvénszabta kötelezettségük elmulasztása esetén – csupán községi iskola felállítását rendelhette el, s nem nyert jogot iskoláik bezáratására. Eötvös javaslata biztosította, hogy gyakorlatilag minden növendék anyanyelvén nyerjen oktatást. Ennek helyébe most egy ködösebb megfogalmazás került, mely a többségi elv alapján határozta meg az oktatás nyelvét. Rövidebbre szabták a tanév időtartamát, s elvetették Eötvösnek azt a javaslatát is, mellyel ingyenes kollégiumi férőhelyeket kívánt biztosítani a szegény tanítónövendékek számára.³² A javaslat érdeme, hogy – Csengery Antal indítványára – életre hívta a polgári iskolát, mely a kapitalizálódó gazdaság igényeinek megfelelő, gyakorlatias ismereteket nyújt növendékeinek. A bizottság által módosított javaslat törvényerőre emelkedett. Ferenc József 1868. december 5-én látta el kézjegyével.

A törvény lefektette a polgári állam igényeinek megfelelő, egységes népoktatás és tanítóképzés alapelveit, s bár jelentős engedményeket tett a felekezeteknek, lehetőséget adott arra, hogy az

oktatás általánossá s egyúttal magasabb színvonalúvá válják. A törvény megvalósítása – az ország gazdasági és kulturális helyzete, s az infrastrukturális ellátottság rendkívül alacsony szintje miatt – hosszadalmas és bonyolult feladatot jelentett.

Nagyon sok múlt a tanfelügyelőkön, a helyi hatóságokon, s éppen ezért mondható el, hogy Budapest – ekkortájt meginduló gyors fejlődése, s népességének rohamosan gyarapodó száma miatt – kivételes lehetőségekkel rendelkezett e tekintetben is.

6. A TÖRVÉNY MEGVALÓSÍTÁSA A FŐVÁROSBAN

1868–1873

Pest városában már 1860-ban létrejött – Eötvös József elnökletével – a Közoktatási Bizottmány, melynek tagjai közé tartozott Gönczy Pál is. Néhány évi átmeneti csend után a gyakorlatban 1866-ban kezdhetette meg működését. 1867-ben – a fővárosi iskolák leromlott állapota miatt – Gerlóczy Károly főjegyző javaslattal fordult a közgyűléshez, melyet az elfogadott és határozattá emelt.³³ E szerint növelik elemi iskoláik számát, az elavult épületek helyett újakat építenek, s emelik a tanítók fizetését is. A tanügyi bizottmány konkrét tervezetet készít a gyors megvalósítás érdekében, melynek keretében Gönczy Pál terjeszt emlékiratot³⁴ a képviselőtestület elé. A neves pedagógus részletes fejlesztési tervet dolgozott ki Pest városa számára. Felvázolja a tankerületi beosztást, meghatározza a szükséges iskolák számát és helyét, s az ehhez szükséges tanítók számát. Az egyes tankerületek lakosságának szélesebb jogkört kíván adni, mint a későbbi – 1868-as – törvényjavaslat. Az iskolák vezetésében, irányításában nagyobb szerepet szán a tanítóknak. Egyértelműen a közös iskolák mellett foglal állást, e célra tervébe iktatja a felekezetek adóztatását is. Leírja az építendő iskolák kívánatos belső térelosztását, berendezését, még a padok méreteit, formáit is. Tervezetének elfogadására csak részben kerülhetett sor, mert közben a törvényhozás ettől eltérő alapelvek szerint szabályozta a népoktatást.

A fővárosi hatóság folyamatosan foglalkozott az elemi népoktatás kérdéseivel. A törvényhatósági közgyűlés határozatot fogadott el a tanítók alkalmazása előtti vizsgakötelezettségről,³⁵ melyet a felekezeti képzők ingadozó színvonala tett szükségessé. 1868 márciusában került sor a tanítók fizetésének emelésére.³⁶ Két hónappal később az iskolai tanítástól különválasztják a vallásoktatást, melyet a felekezetek hatáskörébe utalnak. Még ebben az évben hét iskola építését határozzák el.

A törvény szentesítése után néhány nappal a város római katolikus elemi iskoláit – törvényadta jogával élve – a közgyűlés községiekké nyilvánította. A végrehajtás előkészítésére a Tanügyi Közoktatási Bizottmányt kérte fel, mely Békey Imre tanácsnok, a bizottmány elnökének vezetésével egy albizottságot jelölt ki a teendők meghatározására.³⁷

Az albizottság 1869 januárjától négy hónapon át dolgozott. Elkészítették javaslataikat, melyeket a bizottmány, majd a közgyűlés is elfogadott. Pest várost kilenc iskolaszéki kerületre osztják, Budával együtt 21 a fővárosi iskolaszéki kerületek száma.³⁸ 1869 júliusában került sor az iskolatanács, majd októberben az iskolaszékek megválasztására. A Budapesti Tankerületi Iskolai Tanács elnöke Zichy Antal lett, aki az alakuló ülésen elmondott beszédében minden tagot munkára szólít és nagy óvatosságra int a megkezdődött felekezeti tiltakozó akciók miatt.³⁹ Az iskolai tanácson belül – iskolatípusok szerint – szakosztályokat hoznak létre, s kijelölik a bírósági és gazdasági ügyek intézőit.

Az elemi iskolai szakosztály 15 tagot számlált, elnöke Békey Imre, tagjai között találjuk Gönczyt, Ballagi Mórt, Peregriny Eleket.⁴⁰ A felső nép- és polgári iskolai szakosztály elnöke Csengery Antal lett. Az iskolatanács ülésein állapították meg a tanítóválasztás módját, itt tárgyalták

meg a minisztériumi tantervek alkalmazásának lehetőségeit, az iskolai pénz-alap ügyét. Az iskolaszékek eleinte jól működtek, tagjaik hetente látogatták az iskolákat, s a tapasztalataikról készült jelentéseket továbbították az iskolai tanácshoz.⁴¹

Vizsgáljuk meg, milyen volt a budai és pesti iskolák állapota ezekben az években! Zichy Antal budapesti tanfelügyelő első jelentését 1869-ben készíti el.⁴² A tankötelesek számának megállapításakor csak becslésekre szorítkozhatott, annál is inkább, mert az elemi iskolák négy évfolyamosak, a törvény pedig hat iskolai évet ír elő. Az elemi iskolát azonban nemcsak a tanköteles korosztály látogatja, – járnak 6 évesnél fiatalabb, de 12 évesnél idősebb gyerekek is, – miközben a 10–15 évesek bizonyos része középiskolába: gimnáziumba vagy reáliskolába jár.⁴³ A statisztikai tábla 1868/69. évi adatai így csak hozzávetőleges pontosságúak.

Az iskolák túlszűfoltak, előfordult, hogy egy teremben 100-nál is több gyereket kellett elhelyezni. Pest városa azonban már az első évtől egyre növekvő összeget költ iskoláira, ami a mellékelt táblázat adatain is követhető.⁴⁴ Az iskolatanács kezdeményezésére indul meg a statisztikai adatok gyűjtése, különbizottság írja ki a tanköteles gyerekeket a népszámlálási ívekről, de a háztulajdonosokat is kötelezi a tanács, hogy jelentsék számukat az iskolaszékeknél.⁴⁵ Már 1870 szeptemberében 27 új osztályt nyitnak, s határozottabban lépnek fel a mulasztókkal szemben. Több esetben rónak ki büntetéseket, melyeket szigorúan be is hajtatnak.⁴⁶ Mindezek ismeretében érthető, hogy Pest városában már az első években szép eredmények születtek.

Év	Iskolák száma	Tantermek száma	Tanítók száma	Egy tanítóra jutó gyerekek száma ⁴⁷
1868	17	91	78	90
1873	33	129	133	79

Az öt év alatt épült iskolák 8000 gyerek tanulását biztosították, mégsem lehetnek elégedettek. 1867-ben az iskolák csaknem fele bérházakban működött, de öt év múltán is sok a túlszűfolt, rossz állapotú. Budán sokkal lassabban láttak hozzá a törvény végrehajtásának előkészítéséhez, s az eredmények nagy része is az iskolatanács pesti tagjainak sürgetésére születik. Zichy Antal 1869 júniusában levelet intéz a budai képviselő-testülethez, s felszólítja őket, kezdjék meg az előkészítő munkálatokat.⁴⁸

Az iskolaszékek folyamatosan jelzik a hiányokat, a tanfelügyelőkhöz benyújtott jelentéseikre azonban nem kapnak választ.⁴⁹ Elkeseredetten fakad ki a „budavárbeli” iskolaszék egyik tagja, hogy nem sürgetheti a gyerekek iskolabajárását, ha azoknak sem elég a hely, akik rendszeresen járnak. Az iskolaépületek elavultak, néhány dűledezőfélben van, sötétek, nincs megfelelő szellőzésük, sőt olyanok is akadnak, melyek nedvesek, s a gyerekek egészségét veszélyeztetik.⁵⁰

A fennmaradt iskolaszéki jegyzőkönyvekben a 70-es évek végén is csak panasz találtunk, sok az osztatlan iskola, több kerületben a tanító szobájában folyik a tanítás. Az iskolaszékek rendelkezésére bocsátott 50 forintos alap a legszükségesebb javítások elvégzéséhez sem elegendő, panaszaira ezt az összeget rövidesen 100 forintra emelik.⁵¹ A budai kerület szűkös anyagi viszonyaira jellemző, hogy az iskolai vizsgákon kiosztott jutalmakat az iskolaszékek tagjai sokszor saját költségükön vásárolják.⁵²

A Budapesti Iskolai Tanács állandóan sürgeti az intézkedéseket, – s éppen a budaiak problémái miatt – igyekszik centralizálni a tanügyi igazgatást. A tanítók választását például elemi iskolai szakosztályának hatáskörébe utalja, ez azonban a budaiak éles ellenállásába ütközik.⁵³ Az iskolatanács koordináló szerepe – az állandó összeütközések miatt – csak korlátozottan érvényesülhet. A budaiak legfontosabb intézkedése, hogy 1870-ben felemelik tanítóik fizetését: az igazgatótanítókéét 800, az osztálytanítókéét 600 forintra.⁵⁴

A főváros egyesítésének évében kiadott tanfelügyelői jelentésből⁵⁵ világos képet kapunk az elemi oktatás állapotáról. A legalacsonyabb színvonalat Óbuda képviseli, melynek iskolái azonnali átalakításra szorulnak, de Buda is szomorú helyzetben van. A jelentés tárgyalásakor a Budapesti Iskolai Tanács ülésén határozat született a budai képviselőtestület figyelmeztetéséről. Bója Gergely, a tanács elnöke – az új budapesti tanfelügyelő – levélben fordul Buda polgármesteréhez, melyben a budai iskolák törvény szerinti átrendezését kéri. A budai közgyűlésen nagy vita robbant ki, néhányan azt állították, hogy a város képtelen többet költeni iskoláira, s felháborodásuknak adtak hangot a pestiek beavatkozása miatt. A józanabb képviselők azonban világosan látták, hogy azonnali cselekvésre van szükség, így született meg végül a döntés: kölcsönt kell felvenniük, hogy a népoktatás alapvető feltételeit megteremthessék.⁵⁶

Az oktatási szervezet működéséről szólva el kell mondanunk, hogy nagy munkát jelentett önmagában a fővárosi népiskolai oktatás egységesítése is. Az első években került sor a beiratási- és tandíjak megállapítására, a rendtartási és fegyelmi szabályzatok elkészítésére, a szünnapok és szünidők kijelölésére, ami a vallási különbségek miatt nem is olyan egyszerű kérdés, amilyennek első pillantásra tűnik. Az iskolai szabályzatokat az iskolatanács elemi iskolai albizottsága készítette,⁵⁷ majd tanácsi jóváhagyás után a közgyűlés fogadta el.

A fővárosban az iskolai szervezet meglehetősen bonyolult, de a feladatkörök megosztásában ésszerű munkamegosztás érvényesül. Az iskolai szabályzatok, a szervezés kérdései, a tanítóválasztás előkészítése az iskolai tanácshoz tartoznak, a gyakorlati ügyeket pedig az állandó tanügyi bizottmány tárgyalja, melyben a törvényhatósági bizottság 30 tagja vesz részt. A bizottmány véleményezési hatáskörrel rendelkezik, s javaslatait a tanácshoz továbbítja, fontosabb ügyekben viszont a törvényhatósági közgyűlés hozza meg a döntést. A végrehajtás ellenőrzését és adminisztratív részét a tanács VIII. tanügyi osztálya látja el, mely meglehetősen kis létszámú, mindössze 4 főből áll.⁵⁸ A szervezetet a tanfelügyelő irányítja, ő az iskolai tanács elnöke, de részt vesz a tanügyi bizottmány munkájában is.

A városegysítéskor szavazza meg a közgyűlés, hogy valamennyi fővárosi tanító fizetését a pestiekével azonos színvonalra emeli. Határozat született a népoktatási szervezet egységesítéséről, s elrendelték a tanköteles gyermekek évenkénti összeírását, melyet a kerületi előljáráások és az iskolaszékek közösen végeztek.⁵⁹

Az iskolaszékek tagjainak lelkesedése – az első évek tapasztalatai nyomán – lassan alábbhagy. A tanítók választásába nincs beleszólásuk, az iskolai vagyonnal sem rendelkeznek. Amennyire indokolható, hogy az egyes városrészek közötti nagy különbségek az oktatás központosítását tették szükségessé, annyira érthető az is, hogy az iskolaszékekben résztvevő polgárok előbb-utóbb belefáradtak a sok időt, energiát kívánó, mégis kevés eredménnyel kecsegtető munkába. Ennek következménye, hogy az iskolaszéki választásokon – már a 70-es években – a választóknak csak töredéke jelenik meg, sokszor olyan kevés, hogy alig lehet megrendezni azokat. Néhány adat a korabeli forrásokból: a kőbányai iskolaszék választásakor a 2625 választóból 189 jelent meg, az országúti iskolaszék létrehozása mindössze 76 szavazót vonzott a helyszínre.⁶⁰

Az aktívabb tagok szerettek volna komolyabb részt vállalni az ügyek intézéséből. 1873 februárjában a Pest városi iskolaszékek közös értekezletet tartottak, melyen egy bizottmányt választottak azzal a feladattal, hogy dolgozzon ki javaslatokat a népoktatás gyorsabb fejlesztése érdekében. A bizottmány működése során nagy hangsúlyt kapott az önkormányzat erősítésének óhaja, melyet alátámasztott az is, hogy az iskolák közvetlen ellenőrzését ők végzik. Javasolják, hogy biztositásnak számukra véleményezési jogot a tanítók kinevezése és előléptetése előtt. A fővárosi tanítók – írják – vidéki kollégáikhoz hasonlóan mellékfoglalkozásokat vállalnak, mert az emelkedő árakhoz viszonyítva fizetésük még mindig kevés, ezért ennek emelését, s öt évenként 100 forintos

pótlék bevezetését indítványozzák. Kérik, hogy a minisztérium készítsen számukra külön utasítást, tekintettel a főváros viszonyaira.⁶¹

Az iskolaszéki értekezlet javaslatai visszhang nélkül maradtak. Az 1876-os törvény is fenntartotta a korábbi gyakorlatot, a tanítók választásáról és elmozdításáról felsőbb szinten döntöttek, ezután azonban a fővárosi tanács, illetve a törvényhatósági bizottság ülésén születtek a határozatok. Az új szervezeti keretet 1876-tól az állandó közoktatásügyi bizottmány jelentette, melynek 31 tagjából 26-ot a törvényhatósági bizottság „saját kebeléből” választott, s részt vett benne a különböző iskolafajták egy-egy (tanító, illetve tanár) képviselője, valamint a tanácsi tanügyi előadó. A bizottmány szorosan együttműködött a tanáccsal, üléseiken készítették elő az oktatásügyi határozatokat, javaslatokat tettek, majd ezek tanácsi jóváhagyása után ellenőrizték az intézkedések végrehajtását. Az ügyek intézését segítette, hogy a munka – az iskolatípusoknak megfelelően – továbbra is albizottsági keretben folyt.

Az iskolaszékek a felsorolt gátló tényezők ellenére szerepet játszottak az iskolai életben. Figyelemmel kísérték az elemi oktatást, s több alkalommal megkeresték kéréseikkel a közoktatásügyi bizottmányt, új iskolák, tantermek létesítését, az „osztályok szaporítását” sürgették. A hiányok jelzésével, ösztönzésükkel nagymértékben segítették az elemi oktatás tárgyi és tartalmi feltételeinek megeremelését. A tagok több alkalommal kezdeményeznek alapítványokat, tanítási eszközöket, ruhaneműt adományoznak a szegényebb gyerekeknek.⁶² Munkájukat értékelve 1882-ben, Békey Imre tanfelügyelő is hatáskörük szélesítését sürgeti, ugyanakkor rosszallja, hogy segítették a tanítók beleszólását az iskolai ügyekbe, s ezzel csak elégedetlenséget szítottak.⁶³

A fővárosban érezhető a változtatás, az oktatás fejlesztésének szándéka, a zsúfolt, „túltömött” osztályok, s az elavult épületek azonban egész korszakunkon át problémát okoztak. Ennek egyik oka az volt, hogy néhány jóhírű iskolát a szülők előnyben részesítettek, míg másutt sokszor üresen maradtak a termek. Emiatt kényszerült rendeletet kiadni a tanács, mely szerint mindenki csak saját iskolaszéki kerületében nyerhet felvételt.⁶⁴ Táblázatunkon⁶⁵ látható, hogy az iskolalátogatás arányai csak lassan javulnak, még 1880-ban sem érik el a 90 %-ot. A tankötelesek összeírására hozott – már említett – rendelkezés nem hozta meg a kívánt eredményt, a tanács ezért elrendelte, hogy az iskolaszékek ellenőrizzék nyilvántartásaikat, s tegyenek jelentést a tanfelügyelőnek, hogy az „iskolakerülő” nagy számát csökkenthessék.⁶⁶

Az első ismétlődő iskolákat 1870-ben létesítették, s megszüntették a korábbi – vasárnapi – iskoláztatást. Az órákat általában este tartották, a „tanoncokat” azonban a mesterek sokszor még ebben az időben sem engedték el. Az iskolaszékek jelzik ezt a tanácsnál, kérik, hozzanak intézkedést, szólítsák fel az iparosokat, küldjék a gyerekeket iskolába.⁶⁷

Az ismétlődő iskola azonban nem népszerű a fővárosban, a szülők – ha gyermekük továbbtanulása mellett döntenek – inkább gimnáziumba vagy reáliskolába adják őket. Többségük azonban egy-két év után kimaradt ezekből az iskolákból, részint a szülők anyagi nehézségei, részint az iskolák magas színvonala miatt. A minisztérium éppen ezért – valamint gyakorlatias ismeretanyaga miatt – sürgette a polgári iskolák létrehozását. Az ismétlődő iskolákat lényegében a tanoncok látogatták, de oly csekély számban, hogy 1877-ben a tanács újjászervezésüket határozza el,⁶⁸ az előkészületek azonban csak 1881-ben kezdődnek meg.⁶⁹

Szólnunk kell a főváros anyagi helyzetéről, mert a fejlesztéseket döntően ez befolyásolta. 1872-ig a két város – saját iskolai jövedelmei és befektetései mellett – nagy összegű államsegélyekben részesült. A bevételek között nagy százalékot képviselt a tandíj, melynek összegét 1875-ben egységesítették, s ugyanakkor emelték.⁷⁰

A tandíjak összege – a korabeli árviszonyok mellett – meglehetősen magas lehetett, mert több forrás is említi, hogy a szegénység miatt sokan kérik elengedését. A tanács folytonosan határozatokat hoz a hátralékok végrehajtására, míg 1886-ban ez egészen odáig megy, hogy elrendeli: csak akkor adják ki az iskolai bizonyítványokat, ha a tandíj befizetése megtörtént.⁷¹ A kezdetben kapott

államsegélyek összege csökkenő tendenciát mutat, a népesség növekedése azonban szükségessé tette a fejlesztést, a kiadásokat ezért a város pénztárából fedezték. Az iskolák fenntartására fordított összegek abszolút értékben magasak ugyan, a városegysítést követően azonban némi csökkenést mutatnak, ami a gazdasági válsággal magyarázható.

Iskolai kiadások koronában

év	elemi iskola	polgári iskola
1873	1 387 628	91 672
1876	1 013 424	246 824
1880	1 145 622	331 932

Ezzel egyidejűleg azonban iskolák építésére (főként kölcsönökből) 4,7 millió koronát fordított a főváros.⁷² Táblázatunkon⁷³ is látható, hogy a községi iskolák száma több mint négy és félszeresére nőtt a nagyarányú építkezések eredményeként. A lemaradást azonban nem lehetett egyik napról a másikra pótolni – ez olyan óriási befektetést igényelt volna, mellyel ekkoriban még a főváros sem rendelkezett. A fővárosi lakosság életszínvonaláról, a különböző társadalmi rétegek életmódjáról kevés leírás maradt fenn, forrásaink azonban sokszor szólnak a lakosság szegénységéről. Az iskolákban perselyeket állítanak fel, hogy szegény gyerekeknek ruhát vásároljanak, s a tanfelügyelő is említi jelentésében, hogy a népiskolákban ruhákat, cipőket, tankönyveket kapnak a rászoruló.⁷⁴ A tandíjmentesség céljára kiadott szegénységi bizonyítványokat koldulásra használják – értesülünk egy tanácsi rendelkezésből.⁷⁵

A felvándorlás következtében lassan nagyvárossá szélesedő Budapesten sajátos atmoszféra alakul ki, melyben a különböző nemzetiségű és társadalmi helyzetű rétegek tradíciói és értékei szükségszerűen módosulnak, s az átmeneti talajvesztés – mely főleg és érthetően az alacsonyabb társadalmi helyzetű rétegeknél következik be – legérzékenyebben a gyermekeket érinti. A tanfelügyelő panaszkodik, hogy a fiatalok között elharapódzott a garázda magatartás, a trágár beszéd, s a nagyvárosi kultúrára jellemző szabadosabb viselkedés, melynek mindenképpen szeretnének gátat vetni. Ezeket a tüneteket a fővárosi képviselők a valláserkölcsei oktatás óraszámának növelésével kívánják enyhíteni, s a javaslatot a tanács is elfogadja.⁷⁶

A bevándorlók városi lakossá válását nyelvi asszimiláció kíséri, de egyben segíti is. Erőteljesen támogatják Budapest magyarosodását a fővárosi hatóságok, s felhasználják erre az iskolai oktatás nyújtotta lehetőségeket is. Kormány szintű rendelkezés első ízben 1871-ben születik,⁷⁷ s a fővárosban számos alapítványt hoznak létre a magyar nyelvben jó eredményt elért gyermekek jutalmazására. A tanfelügyelők itt különösen fontosnak tekintették ezt a kérdést, s a jelentésekben legtöbbször elégedetten nyilatkoznak az előrehaladásról.

Az iskolák belső életéről a források szintén keveset mondanak. Vajon mennyiben kerültek át a gyakorlatba a megfogalmazott tantervek, s mit nyújtott ez az oktatás a gyermekeknek? 1869-ben a fővárosi iskolák legnagyobb része négy osztályos volt, de akadtak három, sőt kétosztályosak is. Annyi bizonyos, hogy a harmadik és negyedik osztályokba sokkal kevesebb gyermek járt, mint az elsőbe, illetve másodikba.⁷⁸ Még 1871-ben is azt írja a tanfelügyelő, hogy sok szülő csak egy-két évre küldi gyermekét iskolába, azután iparos mellé adja, így a negyedik osztályt már nagyon kevesen végzik el.⁷⁹ Ezt támasztja alá, hogy még 1874-ben is a 47 községi elemi népiskolából 27 négy, 11 pedig három osztállyal működik.⁸⁰

A budapesti iskolai tanács már 1870-ben elfogadja elemi iskolai szakosztályának javaslatát felsőbb – ötödik, hatodik – osztályok létesítésére, de csak lányok számára tartják célszerűnek, akik eddig semmiféle felsőbb oktatásban nem részesültek. (Érthető azonban, hogy a hiányzó harmadik

és negyedik osztályok felállítását ennél sürgősebbnek tartják.) Fiúk számára – az iskolatanács véleménye szerint – nem is szükséges a felsőbb osztályok elvégzése, ha rendelkezésükre áll a gimnázium, a reáliskola és a polgári iskola.⁸¹ Az érvelés ebben az időben még sántít, a fővárosban lassan indul a polgári iskolák szervezése, 1875-ben mindössze 6 működik.⁸² A gimnáziumok befogadóképessége kevés, a továbbtanulók többsége reáliskolába megy, ahol fokozódik a zsúfoltság. Ennek következtében válik egyre sürgetőbbé a polgári iskolák – és a hiányzó ötödik és hatodik osztályok – felállítása.⁸³ A probléma egész korszakunkban élő marad, az ötödik és hatodik osztályok száma még 1880-ban is nagyon kevés.⁸⁴ A késést valószínűleg gazdasági szempontok indokolják, hiszen nemcsak az iskolatermek, de a tanítók számát is növelni kellene. A tanács kénytelen tudomásul venni a helyzetet, 1882-es határozatával elrendeli, hogy az elemi népiskola negyedik osztályát végzett tanulóknak adjanak végbizonyítványt.⁸⁵

A kérdés háttéréhez tartozik, hogy az első négy osztályban megszerezhető tudásanyag meglehetősen alacsony értékű, az alapműveltséget nyújtó tárgyak ugyanis az ötödik és hatodik osztály tantervében szerepelnek. Az érintettek nagy száma miatt – a közigazgatási bizottság javaslatára⁸⁶ – 1879-ben rendeli el a tanács, hogy már a harmadik és negyedik osztályban tanítsák a hazai történelmet és alkotmánytant.⁸⁷ Az előírt tantervet tehát csak az iskolák kis részében vezetik be, annak ellenére, hogy a közoktatási bizottmány igyekszik megfelelő tankönyvekről gondoskodni. Létrehozzák a könyvbíráló bizottmányt is, mely ajánlásaival segíti az iskolákat. A tankönyvek száma e korszakban folyamatosan növekszik, színvonaluk ellenben ingadozó. A szakértők szerint sok tankönyv egyszerűen elfogadhatatlan.⁸⁸ 1877-ig a községi iskolák szabadon választottak a tankönyv-bíráló bizottmány által ajánlott könyvekből. A szegényebb lakosság azonban gyakran változtat lakóhelyet, s gyermekeik számára ismételtelen könyvet kell vásárolniuk. A közoktatásügyi bizottmány javaslatára a tanács elrendelte, hogy valamennyi községi népiskolában azonos tankönyveket használjanak.

A kiválasztás céljára külön bizottmányt szerveznek. A tanács liberális szemléletét mutatja, hogy a rendelkezésbe azt is belefoglalják, nem szeretnék akadályozni a tankönyvirodalom fejlődését, ezért a tankönyvajánló bizottmány állandóan figyelemmel kíséri az új műveket is, így évről-évre lehetőség nyílik a legjobb tankönyvek kiválasztására.⁸⁹ 1877-ben és 1880-ban a főváros pályázatot is hirdetett tankönyvek írására, mely szerint azok „...a főváros lakossága életmódjának, társadalmi, foglalkozási és műveltségi viszonyainak megfelelőek legyenek.”⁹⁰

A községi iskolákban nagy gondot fordítanak tanítási eszközök beszerzésére, az ellátottság már 1874-re lényegesen javul. Iskolai könyvtárakat létesítenek, az elsőt 1873-ban szervezik, s 1878-ra már 23 könyvtár 5061 kötete áll a gyermekek rendelkezésére.⁹¹

Az általunk vizsgált mintegy 11 év alatt a fővárosban a népoktatás területén jelentős eredmények születtek. A tankötelezettség érvényesítése nagymértékben előrehaladt, komoly erőfeszítésekkel és hatalmas anyagi ráfordításokkal sikerült az elemi oktatásban részt vevők számát növelni, az iskolahálózatot bővíteni. A mennyiségi mutatókban a fejlődés a statisztikai táblán is jól követhető. A minőséget, az oktatás tartalmi oldalát tekintve az eredmények nem mutatkoztak oly látványosan, igaz, az áttekintett időszak is meglehetősen rövid.

Budapest történetének e korszakában éppen csak beindultak a modernizációs folyamatok, s az urbanizáció – főleg a külső kerületekben – igen kezdetleges fokon állt. A lakosság növekedésével jelentkező problémák, s a több oldalról megnyilvánuló gazdasági késztetések is arra ösztönözték a főváros vezetőit, hogy e területre koncentrálják erőforrásaikat, de az úthálózat kiépítése, a városrendezés, a csatornázás – s a városi élet alapfeltételeinek megteremtése – érthetően megelőzte a népoktatás fejlesztését.

Mindezt felmérve is nagyra kell értékelnünk a korszak teljesítményét, az írástudók száma a fővárosban 11 %-kal emelkedett e röpke tíz év alatt.⁹²

Az eredmény reális értékeléséhez hozzátartozik, hogy a már ekkortájt megindult – bár a később-

bi évtizedekénél még kisebb mérvű – migrációs folyamat az írástudatlanságot állandóan újratemelte, és a folyamatosan bővülő iskolahálózat újra és újra szűknek bizonyult az újonnan érkezettek befogadására. A mennyiségi fejlesztés kényszere a század végéig érvényesült. Csak ezután vált lehetővé – a gazdasági és polgári fejlődés lényegesen magasabb szintjén, – s immáron túljutva az analfabétizmus leküzdésének alapproblémáján, hogy a népoktatásban is előtérbe kerülhessen a szakképzés, s a magasabb nivójú általános műveltség igénye, melyet a városvezető liberális polgárság ekkor már nélkülözhetetlennek ítélt.

JEGYZETEK

1. Megjelent a Pesti Hírlap 1846. 729. számában (In: Eötvös József: Kultúra és nevelés, Magyar Helikon Bp. 1976. 289.)
2. Megjelent a Pesti Hírlap 1846. 673. számában (In: Eötvös József i.m. 280.)
3. Eötvös József beszéde a képviselőházban 1848. augusztus 3-án (az elemi oktatásról szóló törvényjavaslat vitáján) (In: Eötvös József i.m. 301–306.)
4. 1849. október 9. PETHES János: Népoktatásunk állapota a forradalom után. (In: Magyar Pedagógia 1892. évf. 4., 5., 6–7. sz.)
5. 1855. április 25. Leo THUN iskolai szervezetre vonatkozó rendelkezése (In: PETHES János i.m.)
6. SCHVARCZ Gyula: A közoktatásügyi reform, mint politikai szükséglet Magyarországon. Pest 1866. 123.
7. SCHVARCZ Gyula i. m. 256–57., és PERES Sándor: A magyar népoktatásügy fejlődése 1867-től 1887-ig. Budapest 1890. 5.
8. BARS József: A közoktatás statisztikája (In: Statisztikai előadások I–XIII. Pest 1869.)
9. Eötvös József: Levelek. Magyar Helikon Budapest, 1976. 527. (Levél Haynald Lajosnak, Pest 1868. január 29.)
10. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek az Országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben. (In: Eötvös József: Kultúra és ... i.m. 476.)
11. Schvarcz Gyula egyetemi tanár, történész, jogász, az Akadémia tagja. Az 1860-as évektől intenzíven foglalkozott közoktatási kérdésekkel, több megyéről készített oktatásügyi statisztikát, s „Új Korszak” címen lapot indított. 1872-től az Országgyűlés Közoktatásügyi Bizottságának tagja. Hivatkozott műve: SCHVARCZ Gyula: A közoktatásügyi reform ... i.m.
12. SCHVARCZ Gyula: i.m. II. fejezet 121.
13. HALÁSZ Imre: Tanügyünk újjászervezésének előkérdései (In: „Új Korszak” 1865. XI.13.)
14. HALÁSZ Imre: Tanügyünk ... i.m.
15. RÁKÓCZI Lajos: A községi iskola a társadalom, az állam- és művelődéshez való viszonyában Pest, 1871. (Díjazott pályamű) A szerző fővárosi községi tanító volt 1864-től 1902-ig.
16. RÁKÓCZI Lajos: i.m. 41.
17. WICHE József: Magyar tanügyi reform-javaslat. Pest 1866. 7–10.
18. Paul BÖDY: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1880. (In: Transactions of the American Philosophical Society. New Series Vol 62. pt. 2. Philadelphia 1972 107.; (KRUESZ Krizosztom): A pannonhalmi főpát körlevele az új elemi népiskolák ügyében. Pest, 1869; Szózat Komárom szabad kir. város római katolikusaihoz a népnevelési törvény értelmében. Komárom 1869.
19. 1868. V. 26. In: Eötvös József: Levelek. (i.m. 533–539.). A levél az ún. „előszentesítési jog” érvényesülésének egyik dokumentuma. Az 1867. III.17-i magyar minisztertanács által elfogadott titkos szabályzat értelmében a törvényjavaslatokat csak az uralkodó előzetes engedélyével lehetett az Országgyűlés elé terjeszteni, de minden fontosabb kormánydöntés is uralkodói jóváhagyást igényelt.
20. Eötvös levele I. Ferenc Józsefhez (In: Eötvös József: i.m. 535.)
21. Eötvös levele I. Ferenc Józsefhez (In: Eötvös József: i.m. 537.)
22. Eötvös levele I. Ferenc Józsefhez (In: Eötvös József: i.m. 537–538.)
23. John Stuart MILL: A szabadságról. Fordította és az előszót írta KÁLLAY Béni Pest 1867. (170–177.). Ezzel csaknem azonos véleményt fejt ki Eötvös is. (Eötvös J.: Felhívás népnevelési egyletek alakítására Pesti Napló 1867/181. sz.) Mill rendkívül nagy hatást gyakorolt a művelt elite, művét még a kiadás évében lefordították magyarra.
24. „A zárt ülésről” c. cikk (In: Századunk 1868. szept. 27. 1.). Deroute: összeomlás, káosz.

25. „A Hon” 1868. szeptember 29. (1.) A szerkesztőségi cikkben a kormány túlzott hatalmától és a katolikus fölénytől való félelmüket hangsúlyozzák.
26. CSENGERY Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Budapest. 1928. 404. (Magyarország újjabkori történetének forrásai sorozat). A témakörrel foglalkozó irodalomból csak néhány fontosabbat említünk még: KÖTE Sándor: Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és a dualizmus korában (1849–1918) Budapest, 1975.; FELKAI László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Budapest, 1979.; (Szerk.) FELKAI László és MANN Miklós: Eötvös és Trefort. Budapest, 1988.
27. Paul BÖDY: Joseph Eötvös and... i.m. 108.
28. CSENGERY Antal hátrahagyott iratai... i.m. 403.
29. Paul BÖDY: Joseph Eötvös and... i.m. 107.
30. A román egyházi kongresszus tiltakozó emlékiratot adott be a parlamentnek, a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak és az uralkodónak. Szlovák részről is tiltakozás érkezett. (Pesti Napló 1868. október 3. Esti kiadás.)
31. PERES Sándor: A magyar népoktatásügy... i.m. 22–24.
32. Ez fontos változtatás, a tanítóképzőbe ugyanis nagyon kevesen jelentkeztek, s azok is többnyire szegénysorsú diákok voltak.
33. 1867. VI. 26-án. KÖRÖSY József: A pestvárosi elemi népiskolák az 1871/72 és 1872/73-i tanévekben (In: Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei. 9. köt. Bp., 1875. 7.)
34. 1867. november 4-én. GÖNCZY Pál: Emlékirat Pest városa tanügyi bizottsága és képviselő testületéhez. Pest, 1868.
35. Budapest Főváros Levéltára. (A továbbiakban BFL) Pest város tanácsának iratai. IV. 1303/f. (VIII. 25/1870.) A tanítók írásbeli és szóbeli vizsgát tesznek.
36. Összességében az 1868. július 4-i közgyűlés határozza meg, az értékeket ld. a Statisztikai táblán. (BFL Pest Fő- és Elemi Iskolák Igazgatóságának iratai 1851–69. IV. 1335. 19.678 sz.)
37. BÉKEY Imre: Budapest főváros közoktatásának vázlatos története 1868–1881. Bp. 1882. 23.
38. Óbuda nélkül. KÖRÖSY József: A pestvárosi... i.m. 100.
39. Békey Imre: Budapest főváros... i.m. 19. l.
40. Második időszaki jelentése a budapesti tanfelügyelőnek az 1869/70-i tanévről. Pest, 1870.2. 1. és BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 23-24; 28.
41. Sajnos ezek közül csak néhány maradt fenn a Fővárosi Levéltárban.
42. Első időszaki jelentése a budapesti tanfelügyelőnek az 1868/69. tanévről, Pest, 1869.
43. KÖRÖSY József: Budapest főváros elemi népiskolái az 1873/1874 – 1876/77 iskolai években. Bp. 1883. 15–16.
44. 1870-ben a Pest városi költségvetésben 200 ezer koronával szerepel a népoktatás, nem számítva az építkezésekre fordított, közelítőleg 160 ezer koronát. (In: Második időszaki jelentése a budapesti ... i.m. 5. l.)
45. BFL Buda város Tanácsának iratai IV. 1106/b. (2680/1869) és Pest város Tanácsának iratai IV. 1303/f. (VIII. 25/1870.)
46. BFL Pest város Tanácsának ir. IV. 1303/f. (VIII. 25/1870.)
47. MIKLÓS Elemér: Közoktatás és közművelődés. (In: Városi Szemle 1913/10-12. sz. 1352-53.)
48. BFL. Buda v. Tanácsának ir. IV. 1106/b. (2680/1869)
49. BFL. Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (1351/1870.)
50. BFL. Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (824/1872.)
51. BFL. Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (1351/1870.)
52. BFL. Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (2872/1871.; 824/1872.)
53. A budai tagok bizonyos – főleg gazdasági – kérdésekben önálló intézkedési joggal rendelkeznek. BFL Buda város Tan. ir. IV. 1106/b. (2626/1870.)
54. A Statisztikai tábla 5. jegyzetéből kitűnik, hogy még az emelt fizetések sem érik el a pesti tanítóként.
55. BÓJA Gergely: Jelentés a budapesti tankerület népoktatási állapotáról az 1873. évben Bp. 1874.
56. BFL Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (2739/1873.)
57. A munkálatokban jelentős részt vállalt Gönczy Pál, aki a Tanügyi Bizottmánynak és a Pest városi közgyűlésnek is tagja volt. (In: BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 30.)
58. Budapest főváros törvényhatóságának szervezete. Bp. 1873. (63-)
59. BFL. Tanügyi Közoktatási Bizottmány jegyzőkönyvei. IV. 1403/e. (66, 80, 92. jk. sz./1873.)
60. BFL. Tanácsi ügyosztályok központi irattára. IV. 1407/b. (24.465/1878.) és BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 25-26.
61. A Pestvárosi iskolaszékek febr. 9-i közös értekezlete. (In: Magyar Tanügyi 1873. 295-96.)

62. BFL. Tanügyi Közoktatási Bizottmány jegyzőkönyvei. 1873-82. IV. 1403/e.; és BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 32.
63. BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 25.
64. Szerk.: BELICZA József: Népoktatási törvények és rendeletek gyűjteménye, különös tekintettel Budapest főváros községi tanintézeteire. Bp. 1889. 337, 372.
65. Ld. a Statisztikai táblán, 38. lap.
66. Szerk.: BELICZA József: Népoktatási törvények és...i.m.351.
67. BFL. Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (2872/1871; 824/1872)
68. BFL. Tanügyi Közoktatási Bizottmány jk. (1873-82.) 1879. július 15. (60. sz.) és Tanácsi ügyosztályok Közp. irattára IV. 1407/b. (VIII. 1127/1877.)
69. BFL. Tanügyi Közokt. Bizottmány jk. (1873-82.) 1881. november 4. (64. sz.)
70. A beiratási díj 40 krajcár, a tandíj havi 35 krajcár. 586/1875. sz. közgyűlési határozat. (In: BELICZA József: Népoktatási törvények és... i.m. 363.)
71. 41.315/1877; 25.097/1882; 37.343/1882. és 36.617/1886. sz. tanácsi határozatok. (In: BELICZA József: Népoktatási törvények és... i.m. 360–62.)
72. RÁCZ Gyula: A pénzügyek. (In: Városi Szemle 1913/10–12 sz. 1141–42. és 1164.)
73. Ld. a 38. lapon, forrás: BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 117.
74. BELICZA József: Népoktatási törvények és... i.m. 333. és BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 32.
75. 42.366/1881. (In: BELICZA József: Népoktatási törvények és rendeletek... i.m. 391.)
76. Az 1884. január 24-i közgyűlés fogadta el. (In: OLTVÁNYI Pál: A népoktatási ügy Magyarországon a múlt s jelen időben. Szeged, 1884, 186–189.)
77. BÉKEY Imre: Budapest főváros... i.m. 32.
78. Első időszaki jelentése a budapesti tanfelügyelőnek... i.m. 5–14.; Második időszaki jelentése a budapesti tanfelügyelőnek i.m. 6–8.
79. Harmadik időszaki jelentése a budapesti tanfelügyelőnek (Az 1870/71.-i tanév.) Pest, 1871. 3. l.; BFL. Tanügyi Közokt. Bizottmány jk. (1873–82.) 52.054/1879; BÓJA Gergely: Jelentés a budapesti tankerület... i.m. IV.
80. (Összeállította): BÉKEY Imre: Budapest főváros tanügyi hatóságainak, tanárai és tanítóinak névtára, réal- és rajz-tanodáinak, polgári és elemi népiskoláinak és árvanevelő intézeteinek jegyzéke 1874/75.-ik tanévben. Budapest. 1875. 8–33.
81. BFL. Buda v. Tan. ir. IV. 1106/b. (2626/1870.)
82. (Összeáll.): BÉKEY Imre: Budapest főváros tanügyi hatóságainak... i.m. 6–8.
83. BFL. Tanügyi Közokt. Bizottmány jk. IV. 1403/e. (179/1875.)
84. BFL. Tanügyi Közokt. Bizottmány jk. IV. 1403/e. (7663/1878; 7340/1880.)
85. 52.973/1882.(In: BELICZA József: Népoktatási törvények és...i.m. 349.)
86. A problémát az iskolaszékek jelezték, majd a közoktatási bizottmány is foglalkozott vele. BFL. Tanügyi Közoktatási Bizottmány jk. (1873-82.) IV. 1403/e. (14.196/1879; 9.906/1881.)
87. 34.830/1880. sz. határozat. (In: BELICZA József: Népoktatási törvények és... i.m. 417.)
88. BFL. Tanügyi Közokt. Bizottmány jk. IV. 1403/e. (63/1879; 17.761/1879; 16.215/1880; 24.842/1881; 24.843/1881.)
89. 42.933/1877. sz. (In: BELICZA József: Népoktatási törvények és... i.m. 407–408.)
90. BELICZA József: Népoktatási törvények és... i.m. 408.
91. BÓJA Gergely: Jelentés a budapesti tankerület... i.m. (IV.)
92. Ebben szerepet játszott a Budapesti Népoktatási Kör is. Széleskörű tevékenységük eredményeként 1870-81 között tanfolyamaikon kb. 10 ezer ember tanult meg írni, olvasni és számolni. (In: BÉKEY Imre: i.m. 61–62.)

STATISZTIKAI TÁBLA

BUDAPEST*1 NÉPOKTATÁSI ADATAI

ÉV	LAKOSSÁG SZÁMA	TANKÖT. SZÁMA (6-12)	ISKOLÁBA JÁRÓK		ÖSSZESEN	ISKOLÁK KÖZSÉGI + ÁLLAMI
			*4	0		
1868/69	254474	*4 0	*4	0	60	20
1872	0	0		0	121	43
1876	309208	0		74,06	138	73
1880/81	360551	31173		88,94	142	93

ÉV	6-15 ÉVES TANKÖT. SZÁMA	6-15 ÉVES ISKOLÁBA JÁRÓK A TANKÖT. %-ÁBAN	TANKÖNYVVEL ELLÁTOTTAK %
1868/69	24354	78,86	0
1872	41532	78,46	0
1876	41937	83,77	90,7
1880/81	41937	89,40	96,3

ÉV	TANÍTÓK ÖSSZESEN	EGY TANÍTÓRA JUTÓ ISKOLÁBA JÁRÓK SZÁMA	TANÍTÓK ÁTLAGJÖVEDELME ²
1868/69	*4	0	0
1872	281	0	0
1876	496	64	0
1880/81	658	46	0

ÉV	ÍRNI-OLVASNI TUDÓK %-A A 6 ÉVEN FELÜLI NÉPESSÉGBEN	IPARRAL ÉS KERESKEDELEMMEL FOGLALKOZÓK SZÁMA
1870	2* 67,50	2* 64 700
1881	3* 78,07	3* 80 800

1. 1873-ig Buda és Pest szabad királyi fővárosok.
2. A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Pest 1871.
3. A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Szerkesztette és kiadja az Országos Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest 1882. I. kötet.
4. Nincs adat.
5. Itt a tanítói kategóriák eltérnek az országostól.

Igazgató-tanító: 1000 Ft. + 300 Ft. (lakáspénz)

Mintatanító: 800 Ft. + 200 Ft. (lakáspénz)

Altanító: 650 Ft. + 150 Ft. (lakáspénz)

Helyettes altanító: 400 Ft. + 100 Ft. (lakáspénz)

(Az értékek 1873 előtt csak a pesti tanítókra vonatkoznak!)

Forrás: Békey Imre: Budapest főváros közoktatásának vázlatos története. 1868-1881-ig. Budapest. 1882.

LEGISLATION AND REALITY
Public Education in the Capital, 1866–1880

SUMMARY

The author presents a review of the history of public education after the Austro-Hungarian Compromise in 1867. She looks over the efforts and attempts aimed at the development of general public education from 1848 onward. The next topic is the Elementary School Bill prepared by József Eötvös, Minister of Education during the first Hungarian Ministry, and the Bill's parliamentary acceptance. The Bill reflected Eötvös' decidedly liberal views supporting the reduction of the Church's role in education. The author further presents the development of Hungarian public education in consequence to the Austrian absolutism and centralization that followed the fall of the Revolution of 1848.

The constitutionalism in the second half of the 1860s, due to economic and political backwardness, caused regression. As a result, the interest of educated liberal public opinion turned to public education, considering it most important for economic and social progress. József Eötvös, re-nominated as Minister of Education, regarded the elaboration of an Elementary Education Act his most important task.

The period of revolution however, was over. The new and much more moderate Act was passed only after allowing significant concessions to the Church. Its historical result and influence however, has gained significance beyond its original purpose. The establishment of a common integrated compulsory six grades of public elementary education and a new system of teacher training played a crucial role from the viewpoint of modernization.

The process of the law's enactment in Budapest as capital, where economic possibilities were better than the rest of the country, is the of following topic examination. The Municipal Legislative Committee, in the name of the Law, declared those elementary schools which were maintained at city expense but managed by the Church as "parish schools." The City Fathers and the new school authorities took great efforts and spent vast sums to increase the number of elementary schools to benefit uneducated children. They also attempted to win the support of parents however, they often only provided perfunctory conditions. During the 1880s, half the schools were only four grades (the others less) although the basic subjects according to the syllabus were taught in the fifth and sixth grades.

In spite of these obstacles the results of the first ten years were spectacular. The number of schools multiplied by two and a half, almost five-fold within the parishes. The number of enrolled students reached 90 percent. The rate of literacy increased by 11 percent between the two censuses.

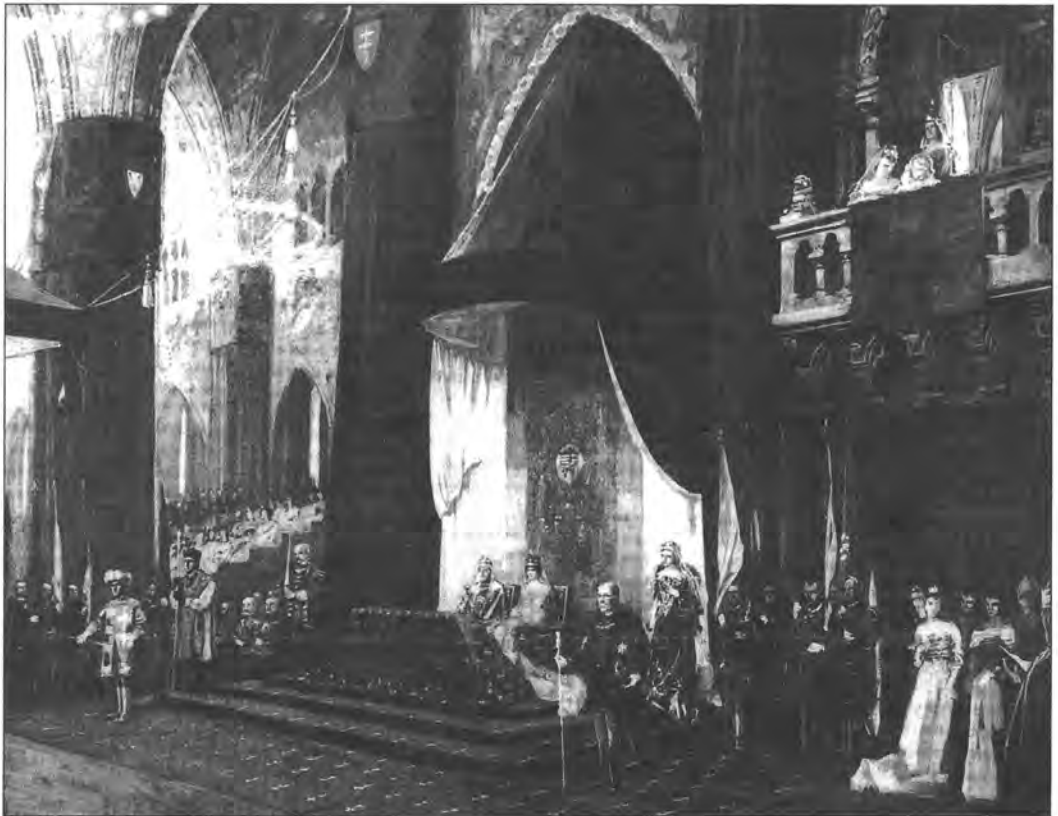
The achievement had a particular importance from the aspect of the development of the capital's infrastructure. Pressured by the rapid increase in the capital's population, the leading political elite was forced to establish, the elementary school network beyond the bases of urbanization, in an extraordinarily short span of time.

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

A MÁTYÁS TEMPLOM DEKÓRUMA

A NEMZETI ISKOLA FORMÁLÓI: A POLITIKA ÉS A TUDOMÁNY

IV. Károly, az utolsó Habsburg-uralkodó 1916 novemberében foglalta el a Monarchia trónját. Magyar királlyá december 30-án koronázták Budán, a Nagyboldogasszonynak szentelt koronázó főegyházban, közkeletű nevén a Mátyás templomban. A külsőségek kialakítására gr. Bánffy Miklós kolozsvári képviselő, – sikeres író és színházi díszlettervező, később külügyminiszter – kapott megbízást. „A legnagyobb és legszebb feladat...a templom belső díszítése volt. Lechner Jenővel... elhatározva, hogy az egész templomot sötétvörösbe öltöztetjük, hogy nyugodt háttére legyen a díszruhás tömegnek, amely majd meg fogja tölteni. A templom pillérei számára is hosszú függönyburkolást rendeltünk, mert azokon is végig kanyargott az a talán nagyon stílusos, de rettenetes nyugtalan falfestés, mely ha csupaszon marad, tűrhetetlen tarkabarkaság lett volna az egész kép. A templom építője, az öreg Schuleck, kitől ezek a festések származtak, rettentően megsértődött. Fű-

A Mátyás templom dekorációja a koronázáskor. Színezett fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 13450.

A Mátyás templom dekorációja a koronázáskor. Színezett fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 13449.

höz-fához szaladt, hogy minket, „vandálokat” beáruljon, botránnyal fenyegetődött és azt híresztelte, hogy tönkretesszük az ő remekművét.”¹ Az Est bombasztikus riportban számolt be Schulek véleményéről is, aki álnok szelídséggel fejezte ki sajnálkozását a templom „elrúttásáról”, az oszlopokra húzott vörös „gatyák”-ról.² (Pedig a templomok világi ünnepeken vörös drapériákkal való díszítése nem volt szokatlan megoldás, régi itáliai hagyomány. Emlékét ma is megtaláljuk pl. Velencében.)

A középkori romjaiból helyreállított egyházi épület ekkor már több mint két évtizede várta, hogy újra betölthesse hivatását, mint koronázó főtemplom. Ezt a rangot – felújítva a hagyományokat – 1867-ben I. Ferenc József magyar királlyá koronázásakor nyerte el. Ezzel a Nagyboldogasszony templom középkori szerepében, az ország egyik legjelentősebb reprezentációs helyeként újjászületett. Évszázadokon át számos állami ünnepség zajlott le itt, ez volt a Székesfehérváron megkoronázott új uralkodó bemutatkozásának színtere és koronázás is történt a templomban (Károly Róbert, 1309).

Az ünnepélyes felszentelés 1896 aug. 15-én, Nagyboldogasszony napján történt, Vaszary Kólos, az ország prímása által. A templom a millenniumi ünnepségek keretében fontos, politikai jellegű megemlékezések színtere volt, mondhatni újra az országos reprezentáció egyik központja. Itt folyt le nagy pompával a hálaadó istentisztelet májusban, amelyen az uralkodó és családja is megjelent. Jelképes gesztusként itt állították ki a Szentkoronát a koronázási jelvényekkel, ezek a tárgyak ezután az Országgyűlés mindkét házában ünnepélyes ülésen „vettek részt.” Az újjászületett középkori műemlék, látványosan kialakított környezetével együtt azonnal betagozódott a magyar államiságot kifejező jelképek sorába, a világi központokkal, a vele szemben épülő Parlamenttel és a Budai Várral egységet alkotva, az ország egyházi központjaként. Így a főváros Dunán átvélő „politikai térszerkezeté”-ben nagyszabású kifejezésre jutott a korszak ideológiája. Ahogy Andrassy Manó megfogalmazta országgyűlési felszólalásában, amikor a kinevezendő hercegprímás székhelyül Budapestet ajánlotta: „...a helyett, hogy az esztergomi bazilikára nézzen, mely Rómára emlékezteti, tekintsen a Mátyás király templomára, és az az alatt fekvő Parlament-épületre, ez Magyarország alkotmányosságára fogja emlékeztetni.”³

A több mint két évtizedes munkával felújított épület esztétikai megjelenése a város polgárainak szemében tökéletesen megfelelt romantikus múltjának és közéleti szerepének és mint alkotást a korabeli magyar művészet csúcsaként értékelték. A mester, Schulek Frigyes (1841–1919) minden tiszteletet, kinevezést, kitüntetést megkapott, amit az ország tudományos élete és a hivatalos szervek nyújthattak. Már csak az életmű betetőzése volt hátra, az, hogy az általa „visszaalmodott” középkori miliőben megdicsőülve részt vehessen egy új uralkodó középkori ordo szerint megrendezett koronázási ünnepségén. Ám néhány éven belül Pesten megjelent egy egészen más ízlésvilág, és a vezérépítésnek meg kellett érnie, hogy a fél életét betöltő, a szó szoros értelmében áldozatos⁴ munkájának eredményét, mikor végre az betölthette volna reprezentatív hivatását, egyszerűen letakarták. Lotz Károly (1833–1904) és Székely Bertalan (1835–1910) a templom falképsorozatának festői már korábban befejezték földi pályafutásukat, így az agg Schulek egyedül állt szemben a megváltozott világgal. Bár nimbusza mind a hivatalos művészeti élet protagonistái, mind a közönség előtt töretlen maradt, a művén megnyilvánuló „tavalyi divattal” szemben feszengő türelmetlenség mutatkozott. Mivel a templom a közelmúlt ideáljainak mindaddig köztiszteletben álló megtesülése volt, a mester egész generációjának nevében érezte magát megbántva a mű negligálásakor.

A Nagyboldogasszony (Mátyás) templom presztízsvesztésének okai azonosak a korszak közismert (bizonyos értelemben „hivatalos”) művészetének sorsával. Ez természetes, hiszen a templom az újkori magyar művészet fejlődésének egyik sajátos összefoglalója. Díszítésén példaértékűen tükröződik a néhány évtizede létező magyar művészeti élet két legfontosabb mozgatórugója, a politika és a tudomány befolyása. A századvég társadalmá számára a templom a történelmi Magyar-

ország egyik jeles szimbóluma, már maga a felújítás is propagandisztikus politikai tett. Művészi rangját viszont a minden részletre kiterjedő szigorú tudományosság biztosította. Ugyan mind a tudomány, mind a politika kívül esik a művészet tartományán, mégis az esztétikai érték befolyásolóivá váltak, mivel a nemzeties szellemű és tudományosan hiteles műveket a kortársak kiválóan szépnek tartották.

Mikor a századforduló után a templom politikai szerepe elhalványult, és a tudományosság is eltűnt mint minőségi kritérium, hirtelen előtérbe kerültek az önálló művészeti értékek. És ekkor kezdődött a baj. A Mátyás templom és környékének épületegyüttese sokak számára irritáló jelenséggé vált. A templom mint a XIX. században uralkodó historizmus egyik utolsó hírneműje szinte elviselhetetlen volt a művészet új útjait keresők számára. (Bánffy egyenesen „szörnyűséges”-nek titulálta.) Ráadásul a templom historizmusán belül megjelenő szecessziós elemek csak fokozták a negatív hatást, mert a szecessziót – mint tudjuk – rövid tündöklése után évtizedeken át mindenki utálta. Holott a templom kétségkívül rendkívüli mű. Bár műemléki helyreállítás, mégis önálló alkotásnak fogható fel, állami megbízás, de egyetlen ember teremtő energiájának köszönheti megjelenését és Magyarországon soha nem látott szakmai színvonalat képvisel. Egy szétfoslóban levő esztétikai ideált követ, de valami új, bizarr szépség sejlik fel benne. Historizmusa is adott, hisz mi más lehet egy műemlék rekonstrukciója? Az épület helye a magyar kultúrában a mai napig nem tisztázott és nem is lesz addig, míg az alapkérdés, a „hivatalos” művészet és az avantgárd viszonya sem kap választ.

Az állandó értékekhez való konzervatív ragaszkodás és a modernitás viszonya a 19. század végének Budapestjén egészen más mint a többi nyugateurópai metropolisban, vagy a legközelebbi példakép helyszínén Bécsben, ahol a kor stíluspluralizmusát Renate Wagner Rieger éppen e két tényező küzdelmével magyarázza.⁵ Az ifjú Budapestben először is sokkal kevesebb „stílus” él együtt, és a polarizálódás tartománya is sokkal szűkebb. Mint tudjuk, a világművészet ebben az időben élte át egy többezer éves folyamat lezárulását, és a magyar művészet, mielőtt szélesen hozzácsapódott volna az általános megújuláshoz, az utolsó percben még megmerült a már széthullóban levő európai művészetben. Hanák Péter írja: „Nemrégiben még szokásos volt ezt a stílust, a „historizmust” a teremtőerő híján hivalkodó nagypolgárság primitívségének tulajdonítani... Ez a konzervatív kultúrkritikai pszichologizálás azonban nagyon is felületes. Budapestre egyébként sem alkalmazható...”⁶ Pesten nem is a mondén nagypolgárság, vagy a művelt arisztokrácia irányítja a középületek megrendeléseit – és érvényesíti századokon át csiszolódott ízlésvilágát – hanem a polgárosodó középnemesek, az újszülött honoráció értelmiség, vagy a rendi mintákat követő polgári elit. Vagyis olyan feltörekvő rétegek, amelyeknek tagjai épphogy elsajátították a világművészet ismeretét és elhivatottan képviselték azt, csakúgy, mint a velük azonos társadalmi helyzetű első olyan művészgeneráció, amely európai mércével mérve is kvalitások. Más szempontból megközelítve a kérdést, Németh Lajos utal rá, hogy a historizmus diadalának egyik oka, hogy „...homogén művészeti korok nincsenek, ...stílusok élnek egymás mellett...”⁷ vagyis az élő alkotók elődeik művei között járva nem kerülhetik ki a letűnt stílusok hatását. Hát ez az, ami Pesten nincs. A magyar főváros alig rendelkezett nívós épületegyüttesekkel az elmúlt századokból, amit fájón konstataáltak az utolérési komplexustól sarkallt patrióták. Elárulja ezt Schulek megállapítása 1880-ban, a magyar műemlékállomány felmérésének kezdeteinél: „...megnyugvással mondhatjuk, – senki sem tagadhatja – hogy vannak műemlékeink!”⁸ – e szavakból úgy tűnik, eddig sokak számára még maga e tény is kétséges volt. Vagyis a pesti művészre nem gyakorol spontán hatást a környezete, neki utaznia vagy tanulnia kell, ha alkotásához inspirációt óhajt.

Végül még egy aspektust kell felemlíteni. „A konzervatív magyarázat azt is figyelmen kívül hagyja, hogy a 19. század, éppen mert nagy formateremtő volt, a múltból merített ihletet és bátorságot radikális újításaihoz.... Mint építészeti stílus annak köszönheti diadalát, hogy formakombinációi nagy szabadsága mellett egy könnyen érthető vizuális szimbolikát is nyújtott.”⁹ Ez azért is

hasznos volt, mert a frissiben keletkező pesti közönség nagy részének még ekkor is problematikus magának a „művészet”-nek az elfogadása, amit a klasszikus formák tekintélyének súlya kétségkívül elősegített.

Ami pedig Schulek munkásságát illeti, övé az egyik kiemelten vitatott életmű a magyar művészetben. Sokan elismerik értékeit, tudományos módszereinek úttörő jellegét,¹⁰ de még senki sem fogott hozzá a Schulek-jelenség tudományos feldolgozásához. Jelen írásunkban főművének a Mátyás templomnak belső díszítését vizsgáljuk, mint a nagy egész önálló részét.¹¹

A NEMZETI ISKOLA ÚTJA

Vitruvius kifejezésével élve, a Mátyás templom „dekóruma” (mely „...az épület céljához illését, megfelelését”¹² jelenti), tökéletes, az eszme és a megjelenés összhangban van. A belső díszítés fő része, a legendáris festés az akkoriban már évtizedek óta központi művészeti érték kategóriaként kezelt ún. „nemzeti iskola” látványos kiteljesedése, a díszítés generális koncepciója ennek eszmerendszerén alapszik.

Hogy a magyar művészet egy ilyen produktumra képes legyen, annak alapfeltételeit negyven évvel korábban néhány fiatal politikus-értelmiségi teremtette meg azzal a gesztussal, hogy megalakította a Pesti Műegyletet, a hiányzó művészeti élet megszervezésére. A fővárosi rangra aspiráló Pest-Budán az útnak induló képzőművészeti törekvéseknek a Műegylet adott formát, intézményi keretet, vagyis megteremtette a művészeti életet, amely nélkül egy európai főváros nem képzelhető el. Az egyesület működését évtizedeken át végigkísérte egy olyan „nemzeti iskola” megteremtésének szándéka, amelynek egész Európa előtt felmutatható kompozíciókat kell majd alkotnia. Problémát jelentett ugyan, hogy e „nemzeti iskola” kritériumai tisztázatlanok, sőt a kortársak megnyilatkozásainak elemzésekor úgy tűnik, e kifejezést valójában nem is művészeti fogalomként értelmezték, bár akként használták. A kezdeteknél, – de gyakran később is – elegendő volt, ha egy mű „hazánkfia” kezéből került ki. Ezt ne becsüljük le egy olyan régióban, ahol századok óta szinte csak idegenek látták el a rangos művészeti feladatokat, ám az is kétségtelen, hogy e tényező sem művészeti kategória. A továbblépés során, a „nemzeti iskola” fogalma véglegesen és végzetesen összekapcsolódik a történelmi művekkel, mivel továbbra sem létezett olyan esztétikai rendszer, amely egyértelműen kijelölhette volna az ide tartozó alkotásokat. A kiegyezés után – az egyleti kezekre már túllépve – a nemzeti iskola körébe sorolódnak a hivatalos szervek által finanszírozott, nagyszabású falképciklusok a sorra felépülő fővárosi középületek falain. (Pl. a Vigadó falképei a „magyar mitológiá”-val, vagy a Nemzeti Múzeum sorozata, amely a magyarság Ázsiából való kirajzásának idealizált képét ábrázolja.) De az „utak elválnak”. A falképfestés óriási költségei következtében az állami reprezentációt szolgálja és húzóágazata – a közületi megrendelés – megmarad a politika vonzásában. Ez az út mind tartalmilag, mind formailag lehangoló végpontba fut az Országház díszlépcsőházában megfestett „Magyarország apoteózis” c. hatalmas és diadalmas műben (Lotz Károly), amely már nem a progresszív értelmiség, hanem a nemzeti iskola eszméjét kisorsajító hatalom elvárásai szerint készült,¹³ és az ország nagyságát, a régióban való történelmi fölényét, a szabadság illúzióját reprezentálja. Ez már tiszta propaganda, amely művészi értékek közvetítésére, progresszióra nem képes. (Természetesen ettől még funkciójának megfelelő, kvalitatásos mű). A Mátyás templom korszecifikus kifestésén a „történelmi emlékhely” szerepnek köszönhetően az agresszív propaganda megnevesedik és átlengi a szakrális funkció szelídítő hatása. És ami a fő, formavilágában felsejlik a továbblépés lehetősége, a historizmus burkából óvatosan kibomlik a szecesszió, amely a Székely tanítványok kezén majd folytatódni is képes.¹⁴

A „nemzeti iskola” felsorakoztatott fordulópontjainak ideológiai tartalma világosan érzékelteti, hogy útjának vezérfonala mindvégig a politika volt. A reformkorban, a polgárosodást és a

nemzettéválást szorgalmazó értelmiségiek – csatlakozva az ekkor szerte Európában meginduló nemzeti mozgalmakhoz – a képzőművészetet kiváló agitatív eszköznek tartották céljaik megvalósításához. Sőt, nálunk nemcsak a nemzeti identitás keresése, vagy a nemzetpedagógia gyakorlata, hanem az önrendelkezés óhajának egy formája húzódik meg az önálló művészet igénylése mögött. Kissé szokatlanul, a politika serkentő szerepét pozitív tényezőként kell felfognunk a bontakozó művészeti élet folyamatában, mert nem valószínű, hogy e nélkül a tapasztalt mértékben támadt volna érdeklődés a magyar társadalomban a képek, a szobrok iránt. Mint már utaltunk rá, a nemzeti iskola sorsát és tartalmát a tudomány is motiválta. A tudomány, ezen belül az archeológia a Nemzeti Múzeum keretein belül már rég állami gondoskodást élvez – bármily csekély is legyen az – mikor a művészet irányítása és támogatása még évtizedeken át a magánszféra szintjén maradt, a különféle egyesületek által fenntartva. A művészettörténet-tudomány is fejlődik, ez a pozitivistádatgyűjtés első nagy korszaka.¹⁵ A kutatások eredményei azonnal megjelennek a műalkotásokon, amelyek e részletektől válnak a kortársak előtt hitelessé és értékké. (Erre számos példát látunk majd a Mátyás templom díszítése során). „A historizmus – lényegéből fakadóan nem lehetett volna meg a tudomány segítségével nélkül. Tudatában is volt ennek, gyakran felhangzott a historizmust védő kritikákban érvként, hogy épp a tudomány segítségével jutottak a historizmus képviselői olyan ismeretekhez, amelyek segítségével biztosabban kezelhették a régi stílusok formatárát mint azok, akik létrehozták.”¹⁶

A magyar művészettörténet-tudomány egyik megalapozója, Henszlmann Imre ifjúkori írásai felveti a „nemzeti iskola” esztétikai kritériumait, és évtizedekkel később, nagytekintélyű szakemberként is talán ő az egyetlen, aki a nemzeti-történeti illusztrációkat alárendeli az esztétikai szempontoknak. Henszlmann egész pályafutása során a konkrét közéleti hasznosságtól igyekszik elválasztani a művek megítélését, mert az elkötelezett mű lehet művészileg értékes, de értéktelen is.¹⁷ Elképzelése szerint a magyar iskolának ugyanolyan jellegzetesnek, megkülönböztethetőnek és önállóknak kellene lennie mint a nagy olasz, német és francia iskoláknak,¹⁸ vagyis homogén nemzeti korstílust keresett. Ám a művészet nemzeti sajátossága számára nem értékkategória, hanem egy eleve elrendelt szükségszerűség, amit művelni kell. A különböző népek művészetében nincs alá- és fölérendeltség, csak másság.¹⁹

Hogy az önálló nemzeti iskola kiteljesítése ebben a régióban miért volt lehetetlen, – vagyis a centrum és a periféria különböző művészi feltételeinek kifejtése – meghaladja dolgozatunk kereteit.²⁰ De úgy tűnik, a művészet a nagy világközpontokon túl csak nehezen és ritka pillanatokban képes önmagáért létezni. Vagyis a periférikus régiókban a sajátos, világszínvonalú „nemzeti iskola” kialakítása mindmáig mindössze egy nagy ábránd. Ám ez senkit sem zavart, legtiszteltebb történelmi kompozícióink java része külföldön, Bécsben, Münchenben készült, és az itthon megvalósult alkotások is a külföldi iskolák formavilágán belül maradtak, mégis „nemzetiesnek” érezték őket megelégedve azzal, hogy a tematika magyar. Az elmosódó jellegű esztétikai meghatározók – kompozíció, színvilág, stb. – igen keveseket érdekeltek, viszont a hazafiság különféle változatainak képviselői gyakran ütköztették nézeteiket művészeti kérdések ürügyén. Ez a nyilvánosság figyelmét a területre irányította, és mint tapasztalhattuk egy-egy műalkotás bemutatása országos ügygé, néha botrányá, de gyakran óriási ünneppé kerekedett.

A MŰEMLEKVÉDELEM BEILLESZKEDÉSE A MŰVÉSZETI MOZGALMAK FOLYAMÁBA

A Mátyás templom restaurálása a születőben levő hazai műemlékügy egyik legjelentősebb, gesztusértékű tette.²¹ A Műegylet megalakítását kezdeményező ifjú Trefort Ágoston, – a későbbi kultuszminister – az egyleti statútumok között, nyugateurópai mintára, már szerepeltette a műemlékvédelmet. Trefort szerepét a magyar művészeti élet szervezésében nem lehet eléggé hangsúlyozni, egyletalapítása a magyar művészeti élet nyitánya.

Rövidesen kiderült azonban, hogy a műemlékvédelem meghaladja egy bármilyen lelkes polgári magánvállalkozás szintjét, a költségek hatalmas mértéke következtében ez az állam feladata.²² De Trefortnak megadatott az, hogy évtizedekkel később, már nagyhatalmú közhivatalnokként intézkedhetett ilyen ügyekben, konkrétan a Mátyás templomot illetően is.

Az ország történeti emlékanagának problémái a negyvenes évektől egyre jobban érdekelték a nyilvánosságot,²³ a magyar múlt sorra felfedett tárgyi emlékei az egykori nagyság és független nemzeti lét nosztalgiáját táplálták. De a nemes elszánások kivételét hosszú időre visszavetette az 1850-ben Bécsben császári rendelettel felállított K.K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, (Központi műemlékvédelmi és kutatási bizottság) amely hatáskörét 1853-ban kiterjesztette Magyarországra is.²⁴ Ettől kezdve a műemlékügy politikai töltése is nyilvánvalóvá vált. A bizottság magyar tisztviselőinek kinevezése rengeteg kötődéssel járt, ennek hátterében osztrák részről az egységes birodalmi szemlélet töretlenségének megóvása állt. Br. Forster Gyula a Műemlékek Országos Bizottságának későbbi elnöke, epésen emlékezik meg arról, hogyan tartotta vissza a bécsi kormányzat a magyar műemlékügyet.²⁵ De a helyzet 1861-től, mikor a bécsi központi irányítás megszűnt, határozottan rosszabbodott, mivel mindenféle szakmai irányítás nélkül maradt a terület. A tarthatatlan állapotok rendezésére 1872-ben a kultuszminister, Pauler Tivadar elrendelte a Műemlékek Országos Bizottsága (továbbiakban MOB) felállítását, ideiglenes jelleggel, ahol azóta is úttörőként tisztelt kiváló felkészültségű tagok impozáns együttese biztosította a szakszerűséget, és a honi emlékanag iránti elkötelezettséget.²⁶ Mivel gyakorlati szakember még nincs, Pauler utóda Trefort, az akkoriban monarchiaszerte nagy tekintéllyel bíró Friedrich von Schmidtet (1825–1891) az ausztriai neogótika képviselőjét, a hírneves Dombaumeistert kérte fel állandó szaktanácsadójául.²⁷

Az ideiglenes bizottság a Mátyás templommal való foglalkozást már 1873-ban megkezdte. Miután az 1881. 39. törvénycikk – vagyis az Ipolyi Arnold által kidolgozott törvény – „A műemlékek fenntartásáról” életbe lépett és a MOB véglegesítése 1882-ben megtörtént, a század utolsó évtizedei Magyarországon is mint szerte Európában, a műemléki helyreállítások nagy korszaka. Trefort Ágoston, aki szerint „minden művelt nemzet tiszteli és gondozza múltja emlékeit” állami szinten igyekszik előteremteni az anyagiakat. Az általa kezdeményezett felújítások sora impozáns: a vajdahunyadi vár, a visegrádi Salamon torony, római emlékek, a kassai székesegyház, a bártfai templom, a jáki templom, a pécsi székesegyház, a zsámbéki templom, stb., de elsősorban a Mátyás templom.²⁸ A restaurálások ekkor követett elvei a nemzetközi szakirodalom szinte közhellyé vált kedvenc vitatémái mind a mai napig. „A hivatalos műemlékvédelem maga is sokat ártott a különben nagy szeretettel és buzgósággal szolgált ügynek. Így volt ez akkor az egész világon, nemcsak Magyarországon.”²⁹ – és ezt tartjuk, bizonyos megszorításokkal a Mátyás templom helyreállításáról is. Templomunk restaurálása minden hibájával és erényével együtt beilleszkedik ebbe a nagy lendületű nemzetközi mozgalomba, ami rangot adott a nemzeti iskola itt megvalósult produktumainak is.

A „NEMZETI ISKOLA” MŰVÉSZE

Budapest európai rangú fővárossá válása idején sorra támadtak a hatalmas anyagi kihatású megbízások egyházi és világi középületekre és műemléki helyreállításokra. Az új feladatokkal szembe-sülő hivatalos megrendelőnek fogódzóra, biztonságra volt szüksége a kivitelezőt illetően. Az a gyakorlat, hogy neves külföldieket hívjanak meg, ekkorra már majdhogynem a napi politika szintjén vált lehetetlenné, és ha mégis előfordult, óriási vihart kavart. (Lásd a pécsi székesegyház fal-festésének ügye). Minden ekkoriban születő középületnél hangsúlyozzák a magyar mesterek alkalmazását, pl. az Operánál – és mint ismeretes, az Országház építése során – erről törvénycikk is születik. És lám!, a 40-es évektől folytatott szerény, de elszánt művészetpolitikának – és az általános fellendülésnek köszönhetően is – a kellő pillanatban megjelennek a hazai születésű, magas szinten iskolázott, külföldön is megbecsült művészek. Az új festőgeneráció fellépése szinte robbanásszerű és az építészek kara is magasabb szinten újul meg. De a fejlődés lépcsőfokait nem lehet átugrani. Ezeknek az alkotóknak a rangját nem a megfoghatatlan „tehetség” adja, hanem az akadémiai tudás, a tudományos képzettség. Az ilyen diplomás művész főrangúakkal, főtisztviselőkkel egy sorban álló személyiség, nem valami kétes egzisztencia, ami a „nemzeti iskola” politikai programjának is fontos.³⁰

A Mátyás templom helyreállításával kapcsolatos munkálatok indulásakor a fiatal Schulek, – aki mögött már jelentős nemzetközi sikerek álltak – e követelményeknek maximálisan megfelelt. Bécsben Schmidt tanítványa volt³¹ Schultz Ferencsel és Steindl Imrével (1839–1902) együtt és szervezője a nagyíró akadémiai egyesületnek, a Wiener Bauhüttének. E körben a császári barokk ellenében a középkor, a gótika tisztelete uralkodott, és az ott nagy szerepet játszó ifjú magyar építészek ezt hozták át Pestre. Az önálló nemzeti stílus nálunk is összekapcsolódik a gótizálással, akárcsak a Monarchia más területein.³² Mint Henszlmann írja: „nemzeti történetünk fénykorai karöltve járnak a csúcsíves stýllel”,³³ éppen ezért a 70-es években újult erőre kapó, kozmopolitának érzett neoreneszánszsal szemben valamiféle patrióta szellemet sugall, így nem csoda, ha Schuleket mindjárt „hazafinak” könyvelik el. Bécsi mestere is melegen pártolta, így sikerült elnyernie az ország egyik legjelentősebb műemléki helyreállításának megbízását, kiszorítva az eddig e területen szinte egyeduralkodóként működő, de akadémiai oklevéllel nem rendelkező veterán id. Storno Ferencet (1821–1907), akinek neve a kezdetekben a Mátyás templomnál is felmerült.

A MÁTYÁS TEMPLOM FELÚJÍTÁSÁNAK FELTÉTELEI ÉS KÖRÜLMÉNYEI

A budavári Nagyboldogasszony templom, a főváros és egyben az ország első templomának helyreállítása már az ötvenes években szükségesnek látszott, de pénz hiányában elmaradt. Végül I. Ferenc József 1873. nov. 25-én Gödöllőn döntött úgy, hogy uralkodásának 25. évfordulója alkalmából „Isten és Magyarország védasszonyának tiszteletére emelt budavári plebánia-templom stýlszerű restaurációja a Mátyás torony helyreállításával megkezdessék...s e célra legközelebbi három év alatt lehetőleg egyenlő részleteken a megürült vagy megürülendő főpapi pénzjavadalmak időközi jövedelmeiből egyszázezer forint kirendeltesék.”³⁴ Az engedélyezett összeg igen csekély, és már itt jelezzük, hogy a végső összeg, az 1 600 000 ft is igen szegényes. A templom díszítésének egyik legfőbb hiányossága a felhasznált anyagok és technikák olcsósága. Hiába a magyar hivatalok igyekezete, a magánosok adománya, ha csekély az uralkodói támogatás.³⁵ Ez különösen akkor lehangoló, ha összevetjük a bécsi Votivkirchével, melyre ennek pont a tízszeresét, 16 milliót fordítottak. (Az összevetés nem esetleges, a kortársak is e két templom mutatóit állították párhuzamba. Pedig a két épület státusza nem azonos, a bécsi templom a császár személyes ügye, a pestit

pedig sohasem sikerült igazán azzá tenni.) Trefort minisztert szünet nélkül heves támadások érték a vallási- és a tanulmányi alapok kezelése miatt és a kifogások között a műemléki támogatás is szerepel, bár „A műemlékek fenntartásának intézménye az állami költségvetésnek legmostohább gyermeke volt. Ma szinte hihetetlennek tűnik fel, hogy csak kegyelemkenyéren élt a magyar válsáralap jóvoltából...”³⁶ Kétségtelen, hogy a pénzhiányt a főtemplom falainak kifestése, a belső díszítés is megsínylette. Ha a főváros mint kegyúr a végső fázisban nem nyújt anyagi támogatást, a templom dísztelen marad. De mégis, ez a mikszáthi „gavallérok” világa és mivel az igyekezet és óhaj jelen volt egy világhírű monumentum létrehozására, a kellő anyagi háttérrel mind a pénzszerzésben, mind a kivitelezés gyakorlati részében elismerésre méltó ügyességgel pótolták.

A koronázó főtemplom felújításáról szóló rendeletet Trefort adta ki, miniszterként való hivatalbalépése után e téren ez volt egyik első nagyobb szabású intézkedése. A közönség lelkesen figyelt a munkálatokra, a rendszeres sajtóközlemények biztosították a teljes nyilvánosságot. A munkák legfőbb irányítója a Vallás és Közoktatásügyi miniszter, az egyes költségteleket a császár hagyta jóvá, miniszteri betérjesztés alapján, (ez nem volt kivételes eljárás, így történt ez minden jelentősebb középületnél). Az építkezés levezetésére a MOB intézkedésére megalakult a Budavári Főegyház Építési Bizottsága (Templomépítő Bizottság, továbbiakban BFÉB), ahol a kulcsfigura Schulek (30 é.), a MOB építész, aki itt is az építész, később vezérépítész rangot kapta. Forster szerint azért esett a választás éppen Schulekre, mert „...középkori stílusokban jártas építészeket kellett ahhoz választani, mert hazánk építőművészeinek karában kiváló építészek foglaltak ugyan helyet, de nem voltak a középkori stílusok képviselői. Schmidt Frigyes fiatal tanítványaira fordult azonnal a figyelem.”³⁷ Schulek mélyen átértékelte feladata jelentőségét, a későbbi közoktatásügyi miniszter, Klebelsberg Kuno így idézi szavait: „Hogyha történelmünk mostoha folyása következtében nincsenek műemlékeink, akkor értékes épületeket kell emelnünk, amelyek idő múltával műemlékek lesznek.”³⁸

Az Építési Bizottság célja egy valószínűleg középkori katedrális újrateremtése volt, amely „...egy monumentális koronázási templom jellegét” viseli magán, a nagy magyar birodalom emlékére és annak zálogául. A Mátyás templommal kapcsolatos kutatások „...eredményéhez az a nagy nemzeti gondolat fűződött, hogy ez a templom régi, középkori alakjában, három építkezési korszakot kiemelő jellegzetes szépségében, egyszersmind dicsőséges nemzeti királyainknak, IV. Bélának, Nagy Lajosnak és Mátyásnak uralkodói nagyságát remek és egységes foglalatban örökíti meg. Ezt a helyreállítási munkát csak nagy művész és minden ízében lelkes magyar hazafi oldhatta meg sikerrel.”³⁹ És bár a hazafiság nem szakmai garancia, Schulek szerencsére tehetséges és szorgalmas, emellett áldozatkész is volt.

A BFÉB kiváló példája a század végén működő számos hivatalos művészeti irányító szervezetnek. Ezek a testületek a fővárosban a 70-es évektől széles volumenben kibontakozó feladatok, köztük a műemléki helyreállítások kivitelezésének is fontos közreműködői. Elődjük a legendás Szépitő Bizottmány a század elejéről. A Bizottmány működésének legfőbb jellemzője, hogy virágkorában nem függött a városi előjáráságtól, – forma szerint autonóm hatóság volt, – amelynek egyetlen felettese József nádor, aki egyben szellemi vezére is volt. A város szerencséjére a firenzei születésű, rendkívül művelt és a rábizott népet felemelni akaró nádor kitűnő ízléssel irányított, és minden esztétikai kérdésben magának tartotta fenn a döntés jogát.⁴⁰ Az 1870-ben megalakult Fővárosi Közmunkák Tanácsa, már közvetlen uralkodói közreműködés nélkül, ám arisztokrata vezetőkkel működött és gr. Andrássy Gyula és br. Podmaniczky Frigyes néha egészen a gyakorlati megvalósításig részt vett a munkákban. E legnagyobb hatókörű hivatalos fórumokon túl (és belül), már a század első felétől számos társadalmi bizottság működik művészeti téren.⁴¹ A század végére már se szeri se száma a különféle bizottságoknak. Egy-egy feladatnál – ez különösen a millenniumi időkben válik látványossá – egész rendszerük áll fel, a főbizottságok kebeléből választott albizottságokkal. A nevek ismétlődnek, egy-egy személyiség négy-öt helyen is érdekelt, pedig ez nemcsak

presztizs-megbízatus.⁴² A feladat felelősségteljes, sőt megerőltető, ha az ülések gyakoriságát, a döntések jelentőségét nézzük.

Ha ezeknek a századvégi bizottságoknak a személyi összetételét, a tagok származását vizsgáljuk, kiderül, hogy hangsúlyozottan polgári testületek, arisztokrata már csak ritkán fordul elő sorakban. Ez a helyzet a Mátyás templomnál is. A BFÉB-tagok javarészt megyei-városi hivatalnokok, magasrangú alkalmazottak leszármazottai, értelmiségi pályán mozgó középnemesek, esetleg jómódú városi polgárfiak, de igazán nagy vagyonnal egyikük sem bír. (A vagyontalanság, a járandóságból élés talán magyarázat a pénzügyekben tapasztalható óvatosságra, sőt a néha bosszantó szűkeklésre is.) Vagyis az irányítók az egyre jobban körvonalazódó polgári középosztály képviselői és nagyon jellemző, hogy néhányan közülük életük végére főrenddé emelkedtek. Többek családja generációk óta szellemi foglalkozású, de már előfordul első generációs értelmiségi is. Végzettségük szerint általában jogászok, vagy a József Műegyetemet látogatták, továbbá egyházi emberek. Nem módszeres felsőiskolai képzéssel, hanem spontán intellektuális érdeklődésből lettek művészeti szakemberré, igazi művészek csak ritkán, (és akkor is főleg építészek) fordulnak elő sorakban.⁴³ Többeknél hiányoznak a mély kulturális hagyományok, az arisztokrata megrendelőt, irányítót esetenként jellemző biztos eligazodás a művészet ingatag talaján. Tapasztalható az ízlés kiérleletlensége, (templomunk esetében az ornamentikai megoldások eklektikus volta), a döntések bizonytalansága, (a programok kialakítását illetően), ami indokolhatja a döntéshozatal aktusában segítségül hívott „egzakt” tudományok domináló szerepét. A felújításról fennmaradt jegyzőkönyvek jól szemléltetik, miben nyilvánult meg a bizottsági munka kollektivitása. Miután a felújítás során követett filozófia, az architektúra problematikája Henszlmann és Schmidt szakvéleménye alapján miniszteriális szinten döntést nyert, az elvek következetes végrehajtása volt a feladat, amit kiegészített a részletekben való önálló döntések sorozata. Azokat a felmerülő kérdéseket, amelyekben konkrét előírások nem voltak, al- és szakbizottsági állásfoglalásokkal igyekeztek áthidalni. A testület feladata a mű eszmei mondanivalójának kibontakoztatása volt az egész akkori magyar „elit” gondolkodásmódjának szellemében. Ezt legpregnansabban a belsőépítészeti munka és a kifestés fejezi ki, a testületi munka ebből következőleg itt volt a legaktívabb. Az aktivitást talán az is magyarázza, hogy az évek során az eszmei mondanivaló a körülményekkel szinkronban módosul. Gyakran döntöttek számos apró részletben, pénzügyi, adminisztratív, vagy személyi kérdésekben is. Az elveket közvetítő művészeti problémák megoldása viszont a testület által kiválasztott egyes személyek feladata volt és a bizottság, meghajolva e szakférfiú személyes presztízse előtt, jóformán csak „egyértékesi jogát” gyakorolta. Nem pótolták tehát az elmúlt századok nagyhírű mecénásait, sem invencióban, sem ízlésben, sem öntudatos hozzáállásban. Viszont a megbízott iniciátor személyének fontossága megnőtt, esetünkben Schulekre igen nagy felelősség hárult. N. Pevsner írja: „...nagy testületek foglalták el a Suger-ek, Medicik, XIV. Lajosok egykori helyét, és ez igen jelentős tény... az esztétikai eredmény szükségképpen a bizottság legalacsonyabb közös nevezőjére zuhan, és még ahol nincs is így, ott sem lesz egyéni. Az egyéni műpártoló valószínűleg bátrabb, és jobban bízik az építészben, (művészen), mint egy bizottság. Igen ritka az az eset, ahol a bizottság élén olyan ember áll, aki született műpártoló, és ráadásul megvan az az adottsága, hogy meg tudja győzni és magával tudja ragadni egy fafejű bizottságot.”⁴⁴

A Mátyás templomnál ez a magávalragadó személyiség volt Schulek Frigyes, aki a későbbiekben a templom „vezérépítész” rangját kapta. Ez a titulus nem pusztán megtiszteltetés, a kor szóhasználatára egy-egy feladat teljes jogú és kötelezettségű megbízottját érti alatta.

A gyakorlati munka nem mindig ment zökkenők nélkül, nem egyszer kínos helyzetek kerekedtek az egyes művészek, mesteremberek, anyagok és megoldások kiválasztásánál, ami különféle érdekcsoportok összeütközését jelzi. (Pl. a dilettánsnak tartott, de kiváló egyházi összeköttetésekkel bíró Storno kiszorítása, vagy Schulek által a Zsolnay-termékek és Székely Bertalan favorizálása, stb.) A kétes szituációkban gyakori a vélemények finom elhallgatása. Végül nem felejthető el az

sem, hogy a háttérben – ami egy templom körüli munkálatoknál talán leginkább érthető – a felekezeti hovatartozás is motiválhatta az érzelemnyilvánításokat a közös munka során.⁴⁵ De kicsinyes személyi ellentétek, emberi gyarlóságok is nehezítik a munkát. Ilyen az Ipolyi–Székely vita, vagy a munkálatok vége felé a templom plébánosa, Bogisich Mihály vádaskodása a vezérépítész ellen, ami tulajdonképpen a köztük zajló hegemoniaharc felszínre kerülése. Egy-egy nézeteltérés során a bizottság rendszeresen Schulek mellé állt és ha miniszteri döntésre került sor, az is általában neki kedvezett. (Kivéve egyes anyagi kérdéseket, pl. a Loreto-kápolna kifestését, vagy a szobrászati program leegyszerűsítését illetően.) A bizottság és a művész egymásrataltsága kölcsönös és az évek múlásával a döntések egyre jobban támaszkodnak a vezérépítész tekintélyére, ami évről-évre nő. Végül megmosolyogtató az ismert „Parkinson-törvény” érvényesülése: a nagyobb anyagi vonatú kérdések sosem váltottak ki akkora vitát, mint egyes jelentéktelen tárgyak.

A TEMPLOM BELSŐ DÍSZEI

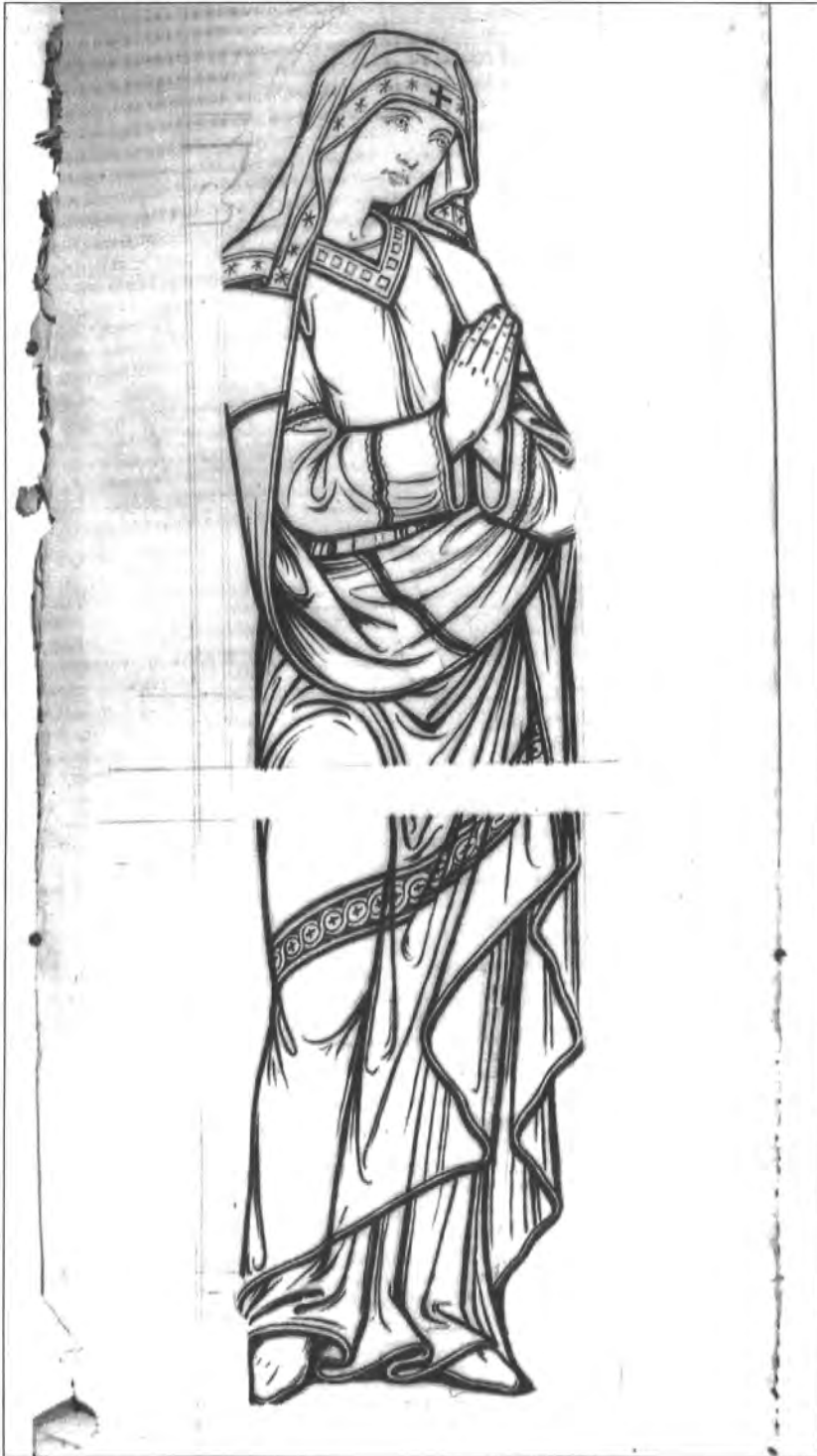
AZ ABLAKOK

Egy gótikus katedrális elengedhetetlen díszai a színes üvegablakok, melyek mintegy tíz évvel a falfestés előtt készültek el. A kivitelezésre ekkor már Magyarországon belül is megvolt a lehetőség, Trefort Ágoston 1873-ban megalapította a Magyar Királyi Üvegfestészeti Intézetet, melynek vezetésére a Münchenből meghívott Eduard Kratzmann (1847–1922) kapott megbízást.⁴⁶ Czobor Béla a munkálatok kezdetén felhívta a figyelmet arra, hogy: „Hazánkban e művészeti ág szintén virágzott, történeti adatainkból világosan kitűnik. Nemcsak külföldről hozzánk beköltözött szerzetesek műiskolaiban, de az eredetire nézve méltán magyarnak nevezett pálosok kolostoraiban is voltak jeles üvegfestészek...a paulinusok annaleseiben egy „Frater Jacobus” szerzetes áldozár kitűnt az ablakkészítés művészetében is, Székesfehérvárott és a rend egyéb templomaiban csodálatos szépségű ablakokat készített... Minden elpusztult, csupán Pozsony megye két helyén... maradt fenn töredék.”⁴⁷ E csekély maradványokat a bizottság nem tekinti előképnek, csakúgy mint a nemrégiben elkészült ferencvárosi (Bakáts téri) templom ablaksorozata esetében sem, pedig az a sorozat a Mátyás templom ablakainak „főpróbája”. Itt jelennek meg először a fővárosban nagyszabású történelmi falképek és üvegablakok, mint a nemzeti iskola szakralizálódott produktumai egyházi miliőben.

Schulek 1875-ben mutatta be a Mátyás templomra vonatkozó kész terveit a Vallás és Közoktatási miniszternek, a déli oldal három nagy színes üvegablaka azokban már úgy szerepelt, mint amelyek „még az idén” elkészülnek. A sajtó közzétette, hogy a költségeket Kruesz Krizosztom pannonhalmi főapát vállalta.⁴⁸

De az építészeti részek haladása elsőként a szentély ablakainak kivitelezését tette lehetővé, így a főapát ezek egyikének költségeit állta. Trefort feltehetőleg az ő kívánságára bízta meg az ablakok tervezésével id. Storno Ferencet (aki 1868-tól Pannonhalma műemléki felújítását végezte).⁴⁹ Stornonak, a hazai műemlékfelújítások „sztárjának”, a MOB kültagjának bevonása a munkákba Forster szerint „kényes helyzetet” teremtett. „A miniszter, Ipolyi Arnold, Hegedűs Lajos miniszteri tanácsos is nagyrabecskülték Storno Ferencet, ki Ipolyival együtt már a bécsi műemléki központi bizottságnak magyarországi tagja, majd a magyar bizottságnak is tagja volt és akinek érdemeit az emlékek megmentése, felvétele és ismertetése körül el kell ismerni, azonban festészeti restaurációit többen kifogásolták, mert túlment a fenntartás kívánta munkákon, mi az eredeti jelleg rovására esett.”⁵⁰

Az ablakdíszítés koncepcióját a minisztérium megbízásából Ipolyi Arnold mint az Egyházfestészeti Bizottság elnöke állította össze, tervét a kormány teljes terjedelmében jóvá hagyta, a költségeket a vallásalapból vélték fedezhetőnek. Ipolyi a tudós patrióta, a „nemzeti iskola” elkötelezett

Székely Bertalan
székvázlata a Mátyás
templom üveg-
ablakához.
BTM Kiscelli
Múzeuma, ltsz.:
52.41.2445

híve, a szentély csúcsíves felső ablakaiba a magyar államiság kialakulásának szakralizált jeleneteit sorakoztatja fel a legújabb tudományos eredményekre támaszkodva. Ezzel meghatározta a teljes belső díszítés ikonológiai alapjait. A keskeny, páros ablakokba egy-egy álló figurát helyezett, amelyek kettesével összekapcsolódva jeleneteket, allegorikus összefüggéseket képeznek, megértésüket az előírt attribútumok segítik. Az eszme középről sugárzik szét, a centrum a Szentkorona felajánlása. Ez a legfőbb pár, a Madonna, mellette Szt. István „amint az ország jelvényeit neki felajánlja, a magyar ikonográfia régtől kialakult szabályai szerint.” Az ország kereszténnyé válását Vajknak Szt. Adalbert által való megkeresztelése jelképezi. A királyi hatalom megszentelésére utal a két nagy uralkodó, Szt. István és Szt. László megkoronázása. István mellett Asztrik (Asrik) érsek áll, kezében a Rómából hozott koronával, amely jelzi, hogy Európa befogadja a nemzetet. Szt. László koronázásánál Ipolyi előírta, hogy a turnicsei (Bántornya)⁵¹ falfestményt kell mintául venni, „...melyen Szt. László az ikonologia szabályainak megfelelően fordul elő.”⁵² Ezután megjelennek az első magyar apostolok és szentek, az előírás szerint úgy, mint a ferencvárosi templom üvegablakán. Ipolyi az alsó, hatalmas ablakokba a kereszténység legfőbb alakjait és az Ószövetség törvényhozóit javasolta. Középen a Megváltó, a világ ura, trónon ülve, jobbján a Szűz, balján Keresztelő Szt. János. (A részéről előírt minta van Eyk genti oltárképe). De Mózeset és Áront, a felsőbb kívánságra kialakított királyi oratóriummal szemben Assisi Szt. Ferenc és Xavéri Szt. Ferenc váltotta fel, mint az uralkodónak tett gesztus, és Szt. József is e szándékból van jelen. A szentély ciklusához kapcsolódva Ipolyi a déli három nagy ablakba, a középkori hagyományoknak megfelelően a Megváltásra utaló képkört tervezett.⁵³

Miután a császár 1885-ben megadta az engedélyt a felújítás folytatására, a program elkészülte után már indulhatott volna a munka. De úgy tűnik az idős Storno és az ambiciózus fiatal vezérépítész együttműködése nem volt felhőtlen. Ráadásul Storno, – aki ugyan számos régi freskót restaurált már – a modern falképfestésben járatlan volt, már ekkor, amikor a kifestésről még szó sem esett, ezt a megbízatást is elnyerte. (Igaz, később vissza kellett adnia, mert „mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy ezt csak Székely és Lotz végezheti el”)⁵⁴

1882 tavaszán robbant ki az első nagyobb konfliktus, mikor Storno bemutatta hatalmas tervkollekcióját. „Nagy szorgalommal és ragyogó színben készített rajzok, minthogy azonban stylus tekintetében nem ragaszkodtak szorosan a XIII. századi alakításhoz, sőt, bizánci, barokk, és modern csoportokból voltak összeállítva.”⁵⁵ „...Schulek nem egyezett bele abba, hogy elfogadják, szakszerűleg és tárgyilagosan kifejtve álláspontját, ...a bizottság megkérte, hogy készítsen ő maga vázlatokat... Schulek ugyan kifejtette, hogy a dekoratív festészet nem a szakmája, de megcsinálta azokat.”⁵⁶ A fiatal mester imponáló szakértelemmel és egészen más szellemben ragadta meg a problémát, mint a régimódi Storno. Ő az egész műre figyel, és az építészeti tagozatok hatásából indul ki. Elsősorban megállapítja az teljes belső színhatását: az alsó részek sötétjéből kivilágosodó színekkel kívánja a templom térhatását felerősíteni, (később ez a mozzanat egyre nagyobb hangsúlyt kap). Rajzai „szigorú mértani alapelosztáshoz alkalmazkodó, játszi hajlású stylszerű díszítvények, melyek gazdag és változatos benyomást tesznek...”⁵⁷ Schulek, ahogy az a nagy nyugati műhelyekben szokásos volt⁵⁸ és amit ott ő is megtanult, elkészítette a kifestendő üvegfelületek modelljét, vagyis átlátszó hártypapíron mutatta be a színvázlatokat, 1/5-ös méretben, így a bizottságnak nem kellett a bírálatkor fantáziájára támaszkodnia és el volt bűvölve! Végül is az a kompromisszumos döntés született, hogy az ablakok ornamentális részét tervezze Schulek, a figurákat pedig Storno.⁵⁹ Ám ez a döntés nem hozta meg a kívánt eredményt. Schulek mérnök volt nem festő, önállóan, előképek, minták nélküli alkotásra nem volt képes. Aktív részvétele a képzőművészeti feladatokban a későbbiekben e részek egyenetlenségét eredményezte.

Az első elkészült ablakot rövidesen be is emelték a szentélybe,⁶⁰ a teljes sorozat pedig 1886-ra készült el. Láttukon Henszlmann boldogan tudósít a MOB éves jelentésében: a „szentély alsó ablakaiban már az új festmények ragyognak”⁶¹ A déli oldalt illetően a terv az, hogy Storno kész kar-

Székely Bertalan színezett vázlata a Mátyás templom üvegablakához.

BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 52.41.2537

tonjait használják fel, vagy új pályázatot írnak ki a három nagy ablakra.⁶² De ide már hiába nyújtja be további terveit a MOB-nak,⁶³ a helyzet megváltozott. Egy fővárosi átiratból kiderül, hogy 1883 januárjában, egy „vegyes értekezleten” a BFÉB és a Főváros képviselői együtt azt a döntést hozták, hogy a déli ablakok Ipolyi tervétől eltérően nem a Megváltó életét mutatják majd, hanem „a Mária legendából, a másik ablaké pedig magyar Szt. Erzsébet legendájából vett egyes mozzanatokat feltüntetendő képekkel lesznek kitöltendők.” Ez az első fontosabb döntés, mely a biblikus tematikát mellőzi. A munkálatok az év végéig megtorpannak, és csak akkor indulnak újra, mikor novemberben a főváros bejelenti, hogy ...a terveket a magyar kormány fogja készíttetni, míg a főváros a Kratzmann Ede által készíttendő üvegfestészeti munkák elkészítési költségeit fogja viselni.⁶⁴ (Ez két ablakra vonatkozik, a harmadikat Haynald bíboros érsek vállalja.)⁶⁵ Ugyanekkor felteszik a kérdést, ki fogja festeni a képeket, és mekkorák a költségek, hogy a következő évi köz költségelőirányzat összeállításánál erről gondoskodni lehessen. A főpapi kar is csatlakozik a fővároshoz és biztosítja a szükséges anyagiakat a szentély felső ablakaihoz.⁶⁶

Ekkorra eldőlt, hogy a reprezentatív déli oldal hatalmas üvegablakait Székely Bertalan és Lotz Károly fogja tervezni, minden pályázat mellőzésével, vagyis Stomo teljesen kiszorult a munkálatokból. Ám a tematikát illetően Ipolyi váratlan kitérőt tesz. Értesülve a Főváros elképzeléseiről, 1884 áprilisában megdöbbenő javaslatot terjeszt a bizottság elé: a kassai templom főoltárának táblaképsorozatát kívánja az ólombetétes üvegekre transzponálni. A püspököt – aki 1881-ben publikálta jeles tanulmányát Szt. Erzsébet ikonográfiájáról,⁶⁷ – úgy tűnik, elbűvölte a képsorozat és mikor a Főváros Szt. Erzsébet legendájára gondolt, eddigi törekvéseinek logikájából fakadóan tette meg javaslatát. Vagyis olyan kvalitásos forráshoz kívánt visszanyúlni, amely hitelesen magyar középkori produktum, és ő komolyan gondolta, hogy a születő magyar művészetnek önnön történelmi hagyományából kell építkeznie és megalakotnia sajátos arcát. Az oltárképek keletkezésének ideje, – az 1470-es évek – „hazánk legdicsebb korszaka”, mert „éppen ezen styl szakába esik”

Mátyás nemzeti királyságának kora.⁶⁸ Sajnos a magasrendű elvi hozzáállás néha elvakítja a legképzettebb elméket is, és az egyszerű gyakorlati kérdések elkerülnek a figyelmét. A kivitelező Székely Bertalan visszautasította a tudós javaslatot és nem vállalta el az átkomponálást. Mint alaposan felkészült, a technikai részletekben jártas akadémiai festő a táblaképek üvegfestményekké változtatását kétes kimenetelűnek tartotta, arra hivatkozva, hogy a színharmóniák kipróbálásához mintegy három évre lenne szüksége. A bizottság erre érezhetően megretten, Trefort elbizonytalanodik és mivel a tudós főpapot sem akarja megsérteni, a főváros Pulszky Ferenc által vezetett Képzőművészeti Tanácsához fordul, esetleg mást megbízhatnának-e a munkával.⁶⁹ Székely neve mellett szóba jön Lotz Károly, Roskovics Ignác (1856–1915) és újra Storno. A Tanács Székely mellé áll, de tartsat ajánl hozzá Lotz vagy Kovács Mihály (1818–1912) személyében.⁷⁰ Trefort Székely és Lotz mellett dönt,⁷¹ indokait a Forster Gyula által fogalmazott ügyiratban olvashatni: „Lotzban megvan a genialitás, melynek – hogy nagyobb érvényre jusson – a megfelelő kör és viszonyok hiányoztak. Székelyben több a tanulmány, de egyszerismind a tépelődés, – bizonyos határozatlanság okozta lassúság. Ennek ellensúlyozására nagyon alkalmas Lotz.”⁷²

Igy került be a Schulek által kevésbé elismert, könnyed és gyors Lotz a mindeddig kissé „nyársat nyelt” gárdába. A Székely és Ipolyi között kifejlődött vita a művészek és az iniciátorok évszázadok óta működő alá- és fölérendeltségi viszonyának átalakulását jelzi, amit tovább bonyolít, hogy nem Ipolyi a megrendelő, tehát nem ő fizet, mindkét fél azonos rangú megbízott. Az pedig kétségtelven a modern idők jele, hogy Székely nem akar kész művet adaptálni, hanem eredetét kíván alkotni. Ám a háttérben a tudós főpap és a két festő ekkoriban kulmináló személyes ellentéte is felsejlik. Az 1884 szeptemberében megnyílt Operaház falképsorozatával kapcsolatban az egész pesti művészeti életet felrázó vita zajlik, éppen köztük. Ipolyi az Operaháznak a görög mitológiából merített jeleneteit erősen bírálta, mint a magyar szellemtől idegen, művészileg túlhaladott produktumokat. „A magasabb műtörekvés végre is mindinkább azon öntudatra emelkedik, hogy népének és hazájának is van vallási és nemzeti élete, s eszmevilága”⁷³ amit képpen kifejezhet. Ipolyi arra hivatkozik, hogy az ilyen nagyszabású munkák konceptusának kialakítását nem szabad a művészekre bízni, „hanem helyt kell adni a nemzet magasabb közvéleményének, melyet a kiváló művelődéstörténészek képviselnek, mint az a bécsi városháza esetében történt.”⁷⁴ A Képzőművészeti Társulat elnökének ellenérzéseivel Pest polgári közönsége nem értett egyet, igenis szerették az Opera mitológiai ciklusát, mely a rangos európai nagyvárosok középületeiben megjelenő falképeket idézte fel, honi környezetben. Ipolyi végül is kénytelen volt meghátrálni és Trefort felhívására novembe-re elkészítette az újabb konceptust.⁷⁵

Schulek tanár 1884 márciusában mutatta be a vázlatokat munkahelyén, a Mintarajztanoda irodájában. A betérjesztő a MOB keretén belül a BFÉB testülete, a bírálaton megjelent a Képzőművészeti Tanács és a Főváros Képzőművészeti Bizottsága, tehát ha a miniszteri ellenőrzést is beszámítjuk, öt intézmény foglalkozott az anyaggal. Schulek ez alkalommal azzal kápráztatta el a megjelenteket, hogy „régii üvegfestmények tanulmányozása során egyedül a vörös színnek 325 féle változatát állította elő.”⁷⁶ A vázlatokat sikerültnek találták és kiadták kivitelezésre Kratzmannak.⁷⁷

A déli oldal három hatalmas ablakának erősen leegyszerűsített felületekre bontott mozgalmasságú kompozíciói a szentély festői részletezett figuráitól látványosan eltérnek. Feltehetőleg a szentély alsó ablakai valóban Storno művei. A déli ablakokban képregényszerű jelenetek ismertetik a szent nőket életét. Az ablakok négy sávban kis mezőkre oszlanak, háromkaréjos ívek alatt. A kompozíciókban gyakori a szimmetria, a jelenetek lépcsőkön, vagy emelkedéseken játszódnak, egysíkú kék háttér előtt. Távlát nincs, de a figurák erősen domináló rajza plasztikus hatást ad, ezáltal a sík és a térbeli formálás keveredik. A mezők ólomkörvonalakkal határoltak, az arcok és a kezek kontúrjai fekete korommal vannak festve. A színek élénkek, de skálájuk szűk, ragyogó azúrkek, fehér, kadmiumsárga egy kis cinóberzölddel élénkítve. Szűz Máriánál a bibliai események fényjelenségeit, Boldog Margitnál az apácaruhák fehérjét alkalmazták élénkítésre.⁷⁸

Bár a Főváros, a kegyúr jogán már a nyolcvanas években szorgalmazta a „belfelszerelés” programját,⁸⁰ ennek megtervezésére csak a 1890-es évek elején került sor. E rész annyiban csatlakozik tárgyunkhoz, hogy aláhúzza és kiegészíti a kifestést. A kor legmodernebb tudományos műemlék-helyreállítási módszerétől áthatott Schulek máig tiszteletreméltó úttörő szellemben törekedett a korhűségre, bár ő ezen mást értett, mint az utána jövők. A korhűség igényét a templom minden részletére, a műalkotásokra, az üvegablakokra, az ornamentális festésre, a belfelszerelési tárgyakra – az orgonára, a padlóra, az asztalosmunkákra, az ötvösművekre, stb. – is kiterjesztette, vagyis ő oldotta meg a belsőépítészeti feladatokat is, és mint ilyen azon utolsó alkotók egyike, akinek kezéből egy totális mű került ki. (Az ellene megnyilvánuló kifogásokat ezért talán kissé az irigység is motiválta.) A korhűség elsődlegességének kérdésében mindvégig teljes volt az összhang a bizottság és a vezérépítész között, bár gyakran gondot okozott az előképek beszerzése, ezek költsége és a helyes adaptálás.

A tárgyai anyagról kizárólag a hitelesség, a stílszerűség kérdését vizsgálták, soha egy szó nem hangzik el a művészi kvalitásról, a megformálás szépségéről. Legfeljebb annyi, hogy a kérdéses darab „sikerült”, vagy „művészi”. A bizottság elismerését az a tárgy váltja ki, amely „stílszerűleg”, és „dicséretes szorgalommal” van előadva. A jegyzőkönyvekből kiolvasható, milyen mélyreható figyelem mutatkozik egészen apró részletek iránt is, pl. egy kehely szárának 5 mm-nyi szélességéről, vagy a padok rögzített, vagy rögzítetlen voltáról. A bizottság szakfőfői: rendületlenül igyekeznek az új tudományos eredményeket felhasználni – pl. a bejárati főtímpanon bírálatkor előírják, hogy azon az ország címere és a koronázási jelvények úgy szerepeljenek, ahogy az Ipolyi Arnoldnak a magyar szentkoronáról írt munkájában áll.⁸¹ A templom egykori gazdag felszerelése elpusztult, vagy ami megmaradt, II. József rendeletére elárverezték. A századok során kiürült templomot igyekeznek újra felszerelni és az évek során sikerül is néhány eredeti darabbal kiegészíteni az állományt. De a tárgyak sora mind anyagi, mind történelmi vonatkozásban gyenge.⁸²

A főváros egyre nagyobb figyelmet fordított a templomra,⁸³ és hajlandóan mutatkozott további tetemes összeget áldozni érzékelve, hogy a rendelkezésre álló pénzeszközök nem képesek a koronázó főtemplom „méltó” kialakítására. A remélt támogatás érdekében Havas Sándor még abba is belement, hogy a főváros mint kegyúr Képzőművészeti Bizottsága által állandóan részt vegyen az üléseken, tanácskozási joggal. (A lényeg az, hogy a bemutatott számlákat a főváros saját házipénztárából akadálytalanul fizesse.) 1890 februárjában a miniszter elrendelte egy rendkívüli ülés összehívását ez ügyben,⁸⁴ ahol Schulek bemutatta terveit. Elsősorban az oltárok elhelyezéséről adott tájékoztatást, de a többi tárgy – a szószék, a két gyóntatószék, a szenteltvíztartó, az érseki és az apáti stallumok, a nagy csillár, és az ország címerével díszített nagy királyi trónusszőnyeg – is napirendre került és a jegyzőkönyvekből kiderül, hogy Schulek ezekhez középkori mintákat adott az asztalosoknak, a lámpakészítőknek, az ötvösöknek, stb. amiben a bizottság többi tagja is folyamatosan segítségére volt.⁸⁵ Schulek ekkor ismerteti az oltárok beosztását, mely mint az architektúra kialakításának függvénye már készre csiszolódott a felújítás megelőző évtizedében. A középkori állapotok minél teljesebb visszaállítása érdekében az oltárok számát erősen redukálták, mivel ezek az idők során egyre szaporodtak. (A felújítás előtt Némethy Lajos tájékoztatása szerint már közel 20 oltár állt,) de a hagyományokat – a középkort is és a jezsuitákét is – nagy vonalakban követik.⁸⁶ A felsorolt létesítmények közül jezsuita hagyomány a Jézus szíve és a Xavéri Szt. Ferenc, valamint a Loreto-kápolna beli oltár, a Szt. Imre oltár pedig újdonság. Az ehhez tartozó oltárkép megfestésére rövidesen – családi kapcsolatok révén – sikerült a nemzetközi nagyságot, Zichy Mihályt (1827–1906) Szentpétervárról megnyerni.⁸⁷

Schulek az oltárok előterjesztése során egy szokatlan dolgot ajánlott, véleménye szerint a főoltárra „a templomnak e fő-fő részletére” nem helyezhető el egy olajfestésű oltárkép, mivel az nem

egyezze a szentély történeti stílusával. Ez a megállapítása visszautal a F. v. Schmidt 1876-ban készített jelentésében foglaltakkal: „Az egész felszerelés a XIII. század szellemében tartandó. E század közönséges értelemben véve nem ismer magas szerkezetű oltárokat... időközben azonban a vallási szükségletek megváltoztak. Ennélfogva a művészet az isteni tiszteletnek főleg azonban ezen templom méltóságának és jelentőségének egészével összeegyeztethető. Ez nem könnyű feladat, mindazonáltal legjobban megoldható, ha a gazdag sátoros-oltárt (Tabernakel-Aufbau) aranyozott bronzból és zománóból való gyertyapadkakkal és oltártáblával (retable) készítetik el.⁸⁸ Mivel aranyozott bronz tartozékokról álmodni sem lehetett, a vezérépítész a „...Boldogságos Szűz mennybemenetelét ezért majolika domborműben véli ábrázolni, a 12 apostol majolika szobrával a két oldalon ...a majolika gyártás manapság a fejlettség oly magas fokán áll, hogy abból a legdíszebb tárgyak készíttetnek, javaslatba hozza, hogy a főoltár a mensán kívül, – mely az egyházi szabályok szerint csakis kőből készülhet – majolicából állíttassák elő,... mert a kőnél tartósabb, ...aránylag a legolcsóbb, s a részletek belőle oly fényesen állíthatók elő, hogy azok fény és gazdagság tekintetében a kiváló gonddal készült ötvösmunkával versenyeznek.”⁸⁹ Az eredeti ötletet dr. Czobor Béla – aki eddigre a bizottság oszlopos tagjává nőtte ki magát – melegen pártolta, „mert addig míg külföldön – a hol ez irányban nagy mozgalom keletkezett – a majolicának az egyházak díszítésére való felhasználása felett tanakodnak, hazánkban az egyházi díszítéseknél mai alkalmazást fog nyerni.” A főváros részéről delegált br. Liphay Béla a Főváros Képzőművészeti Tanácsának tagja szkeptikus: vajon a majolika-főoltár nem lesz e nagyon tarka? Ezért az egész templom kifestésére vonatkozó vázlatokat szeretne látni, hogy megíthető legyen a részletek kellő harmóniája. Gerlóczy Károly, – első alpolgármesterhelyettes, a főváros kulturális ügyeinek kézbentartója – hangsúlyozva, hogy Schulek művészi ítéletében teljesen megbízik ugyan, csatlakozott Liphay kívánságához, sőt, a komoly tekintéllyel rendelkező Steindl Imre is. Ezért a bizottság határozatot hozott, melyben felhívta a vezérépítészt, készítsen vázlatokat, melyekben a „...motívumokra nézve a hazában előforduló festészetre figyelemmel legyen”.⁹⁰ Ez igen fontos határozat volt, mert arra kényszerítette Schuleket, hogy feltárja végre generális elképzeléseit, amit mindeddig gondosan került.

A szoborprogram kialakítását egyedül Schulek végezte, úgy tűnik kissé „ad hoc” módon, mindig az adott lehetőségekhez és szituációkhoz alkalmazkodva. Az improvizálásra kézenfekvő példa, hogy mikor a király 1890 decemberében intézkedik a templom számára kiutalandó 190 000 ft.-ról, a kis oratórium keleti homlokzata támpilléire életnagyságú kőszobrokat faragtatnak Assisi Szt. Ferencről és Szt. Erzsébetről az uralkodópár védőszentjeiről.

A teljes építészeti együttes, (beleértve a Halászbástyát) kő és majolika szobrait Mikola (Mikula) Ferenc (1861–1926) debreceni születésű, bécsi iskolázottságú szobrászművész alkotta, nagyjából egyidőben a kassai Szt. Erzsébet székesegyházhoz készített plasztikaival. (Kivéve a nyugati bejárat csúcsíves timpanonjának szoborcsoportját, amelyet Lantay Lajos mintázott.) A szentély északi és déli pillérei elé helyezendő szobrok vázlatainak bírálatakor részletes utasításokkal találkozni a jegyzőkönyvben: „Xavéri Szt. Ferenc ruhája a Jézus rend szabályai szerint nem begombolva, de nyitva legyen, s a gallér nem kihajtva, de egyenesen az állig felemelkedjék, a kezében levő kereszt pedig hármas karéjú végezettel bírjon... a Megváltó szobra sikerültnek találtatván csakis azon megjegyzzék tétetik, hogy a ruha ne legyen zsinórral lekötte, de a zsinór eltávolítása után a ruhának jobb szára a balkézre jöjjön. A feszületen (ez a Szt. Kereszt oltár corpora) a Megváltó lábai egymás mellett – nem keresztben – legyenek, s végre a stola stílszerűleg átalakítva meghosszabbítsák...”⁹¹

Az olvasó, hajlik arra, hogy e megjegyzéseket egy adminisztratív testület fontoskodásának tartsa, de inkább a pozitivistá szemlélet, a tudományos hitelességre való aggályos törekvés példái. Mikor Schulek a Szt. Imre oltárkép közepére kerülő három szobor, a Mikola által mintázott Szt. Imre, Szt. István és Szt. Gellért vázlatait bemutatta, azok nem tetszettek, (sajnos a jegyzőkönyv nem

árulja el miért), ezért Szalay Imre javaslatára a kultuszministerhez fordulnak közbenjárásért, hogy Császka György szepesi püspöktől a szepeshelyi (Spisvská Kapitula) templom oltárának XV. századi Szt. István, Szt. László és Szt. Imre szobrairól fényképeket kapjanak, minta céljára.⁹² A képeket a szepesi püspök egy hónapon belül meg is küldte. Érdekes módon, két év múlva, mikor a figurális festés zajlik, ilyenfajta részletekbe menő bírálatnak már nyoma sincs.

A király 1890 decemberében elfogadta Csáky miniszter előterjesztését a budavári, kassai és bártfai templomok anyagi szükségleteit illetően és a budavári templom hátralevő munkálataira ke-
reken 190000 ft-felhasználását engedélyezte. Ez az összeg az egyházi műemlékalap egymillió ft.-nyi törzstőkéjéből származott kölcsönképpen és az adományozás feltétele, hogy a templom 1897-re készüljön el.⁹³

A főváros a határidőt szeretné közelebbre hozni, ezért megerősíti korábbi hajlandóságát a támogatásra, amihez újabb költségvetést és programot kérnek Schulektől. A vezérépítész ekkor 320 000 ft.-nyi hátralevő költséget mutat ki,⁹⁴ melyet a főváros elfogad.⁹⁵ Schulek – aki nagy türelemmel állította össze az újabb és újabb költségvetéseket és ez sem volt az utolsó, – előterjesztésében így indokolja a megjelölt anyagi igényeket: „Fölötte kívánatos, hogy a templom belső kiképzése is oly alaposan és egyöntetűséggel hajtassék végre, a mint az a templom történeti jelentőségéhez és a nagy áldozatokkal végzett építészeti helyreállításhoz szükséges.fontos, hogy az egyes munkanemek a kézmű szoros szüksége fölé bizonyos művészeti értékre emelhetők legyenek, a mi még messze hátra marad a pazar kiállítás következményeitől. Valamint az épület építészeti kifejlődése aránylag egyszerű részletalakításokból áll, úgy a belső kiképzésnek is bizonyos keretben természetesen fejlődés jellegével kell bírnia, ami pedig leginkább jól alkalmazott szerény eszközöknek ügyes felhasználásából kikelik.”⁹⁶ Költségvetéséhez Havas Sándor elnök támogató levelet mellékel: „...a budai főegyházhoz oly sok történelmi emlék fűződik, mely a magyar királyok koronázási templomává lett, és amelyre honfiúi kegyelettel tekint az egész ország.mivel az egész templom az átmeneti korszak egyszerűségéhez képest nagyobb művészeti becsű alakítás, díszítés, vagy régi korból származó műemlék nélkül való, úgy, hogy egész belseje merőben rideg benyomást gyakorol a belépőre, annál nagyobb gond fordíttassék a belső felszerelés díszére és valóban monumentális előállítására... minden tárgy kell, hogy magán hordja a stílszerű kivitel és átszellemült ízlés örökbecsű jellegét, mely a templom rendeltetéséhez méltó legyen, és a hívek vallásos érzületének örök időkre feleljen meg.”⁹⁷

Az új terv a Szűz mennybemenetele ábrázolását a főoltáron a mennyezetről függő, kőből készült mandorlával óhajtja megoldani, a benne ábrázolt jelenetet vert fémből. A Szt. Kereszt oltárra Szűz Mária és Keresztelő Szt. János szobrát aranyozva, színezve, finom homokkőből, vagy fehér márványból írja elő és egy hasonló Szt. László szoborra is javaslatot tesz kápolnájának főoltárára. A szöszékre kőből faragott reliefeket szeretne, a templom korai gót stílusában, fedelére a Jó pásztor tölgyfaszobrát állítaná, aranyozva.⁹⁸

De a bizottsági munka egyáltalán nem zökkenőmentes. Br. Liphay az esztétikai szempontok érvényesítése érdekében szól, míg Bogisich, a templom plébánosa, aki mindig kissé félreszorítottan érezte magát, a döntések fölötti hatalomért. 1892. novemberében feljelentette Schuleket a miniszternél, a munkálatok elhúzódása, és még sok egyéb vélt hiba miatt.⁹⁹ Úgy tűnik a bizottságnak az ilyenfajta ügyekben való békítgetés is feladata volt. Havas Sándor a feljelentést odaadta Schuleknak, aki hosszú iratban tisztázta magát, mely igen hasznos dokumentuma annak a folyamatnak, hogyan is dolgozott ebben a korszakban egy totális művel foglalkozó tudós-alkotó. Schulek közli, hogy a felhozott hiányosságoknak a pénzhiány az oka és az, hogy hiába sürgeti az elkészítendő objektumok programját, (mi nélkül nem fog hozzá a munkákhoz,) és hiába kérte a hozzávetőleges költségösszeg megjelölését. Számtalan vázlatot készített, de az igények folyton változtak, újabb és újabb kívánásokat kap. De az átervezésekre nem sajnálta a fáradságot „azért sem, mert az oltárt a jobb új terv szerint az előirányzott 25 000 ft. keretén belül a templom elkészítésé-

re kiszabott határidő alatt meg tudom csináltatni, míg ellenben, ha azt, a bombasztikusan túltömött terv szerint kellene készítenem 40 000 ft. költségre, és a határidőnek meghosszabbítására szorulnék.”¹⁰⁰ Végül közli, Bogisich azt állítja, hogy két dudás nem fér meg egy csárdában! (A védekezésül előadott tényekből kiderül, hogy a jegyzőkönyvekben rögzített hivatalos megbeszélésekhez képest számos egyéb tanácskozás is történt.) Csáky nem fogadta el Bogisich vádaskodását, sőt elismeri, hogy Schulek a nagy várakozás nyomása alatt emberfeletti munkát végez és jelzi, hogy 1894-re reméli az elkészülést.¹⁰¹

A FALFESTÉS

Az ornamentális festés, – amelyet már a legendáris festés koncepciójának kidolgozása előtt elkezdtek – a 90-es évek végén fejeződött be, a figurális képekkel párhuzamosan.¹⁰² A kifestés rendszerének kidolgozása, amint erre számos esetben történik konkrét utalás, Schulek műve és már a felújítás indulásakor elkészített összefoglaló tervének is része volt.¹⁰³ F. von Schmidt, aki 1876-ban bírálta egykori tanítványának tervezetét, kiemelve ajánlotta a festés elvégeztetését. „Azon kérdést, vajon a gót művészetek lényegében fekszik-e díszítőművészet által hatást elérni – újabb időkben sokszor szellőztették s hevesen tagadták, ennek dacára azonban az minden műértő előtt igenlő értelemben már rég megoldatott. Szerencsére ezen épületen még oly jelentőséges nyomai vannak a régi polichromiának még pedig nem egyedül belsejében, hogy e fölött minden elvi vitatkozás kizártnak tekintendő. Az építés vezetőségének lesz feladata a későbbi munkáknál a régi festések nyomait buzgón kutatni s így az új polichromiázása alapot nyerni.”¹⁰⁴ Ezt az „alapot” Schulek 1874-ben meg is találta és az ornamentika elemeinek kialakításához a „százados vakolat” alól feltárt festészeti maradványok adtak előképeket.¹⁰⁵ A Schmidt jelentéstől kezdve Schulek mindig tartott attól, hogy leállítják a kifestést, egyébként is pénzsűkében lévén. Véleményünk szerint ez a titkolt oka annak, hogy sokáig nem készítette el a teljes tervet, aminek keserves következményeit az összehatas nagyon megszenvedte.

Mikor 1890 februárjában a belfelszerelést kezdték tárgyalni, felmerült a kívánság a teljes belső várható hatásának elbírálására. Br. Liphay Béla ezen az ülésen valóban felvetette a díszítőfestés teljes elhagyását és nem is utoljára. Ám Schulek ragaszkodott elképzeléseihez amiben Steindl Imre támogatta: „...a szín az, mely életet ad, s annak elenyészéseivel a művészet is elenyészik.” Ő a „polychromiát” a templom egész területében szükségesnek találta, mert különben különálló színtoltok keletkeznek, ami a hatásra és harmóniára zavarólag hat. Steindl tekintélye a bizottsági munka egyik döntő tényezője. Többször tapasztalható, hogy az ő szava a meghatározó a vitatott részleteknél. 1890 márciusában pl. elutasították Kratzmann terveit, melyeket a Loreto-kápolna keskeny ablakaihoz készített. Ekkor Steindl a bizottság előtt maga körvonalazta elképzeléseit, és kiharcolta, hogy az új vázlatokat e szerint Schulek készítse el.¹⁰⁶

Mint Lers Pál havi jelentései tanúsítják, Scholtz Róbert műhelye megszakítás nélkül dolgozott, mintha Schulek kifejezetten hajtotta volna a festőket. A díszítőművészet kidolgozását ismét Székely Bertalannal közösen végezte és 1890 júliusában már be is mutatták a színes kartonokat és a vázlatokat. Br. Liphay újfent kifogásokkal él. Bár „...egészben sikerültnek találja a színes vázlatokat, valamint az egész tervezetet, de... esztétikus szempontból ...a szentély kifestése a templom összbeművészetének hátrányára volna, és zavaró az architektonikus hatást az által, hogy a szemlélő figyelmét elvonná a többi pusztán maradt részektől.” Liphay, aki nem volt képzőművészeti szakember, talán az egész építkezés folyamán egyedül hivatkozik esztétikai hatásokra. A bizottság döntése kompromisszum: a hátralevő részre kerüljön egyszerűbb ornamentika, de különben szabad kezdet hagy a tervezőnek mind a kivitel módjait megállapításánál, mind a részletezésnél.¹⁰⁷ A minták kialakításába nem szóltak bele, a későbbiekben, Czobor a legendáris kifestés programjában

Schulek Frigyes üvegablak vázlata a Mátyás templomhoz.
BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 52.41.2484

zettjét is elbűvölte „a művészettörténész- és építészörököt egyaránt élénken foglalkoztató arányelmélet, a számszerű eszközökkel kifejezhető szépség, mely az egzaktuság bűvöletét is magába sűríti.”¹⁰⁹ Az ő historizáló ornamentikája az ókortól csiszolódo formákat alkalmazó, kemény, kristálytiszta logika, a formákat ugyanúgy körzővel vonalzóval, mérnök módra szerkeszti ki ahogy a főhomlokzat rózsablakát is, (az eredeti töredékek alapján). Rendezőelve a ritmus, mintái hol gyorsuló, hol lassuló ütemben követik egymást. Forster állítása szerint mintegy kétszáz féle arabeszket alkotott. Ám Székely vázlatai¹¹⁰ lényegüket tekintve mások. A középkori festésnyomok megtermékenyítették fantáziáját, és kialakított belőlük egy furcsa, lendületesen kanyargó, sávos nonfiguratív elemet, aminek legszebbjei izgató, kígyózó szabálytalan mandorláit. Bár erre sehol sincs utalás, megfigyelhető hogy a templom kőfaragványainak mintázatai is beszüremlenek díszítményei közé, és nemcsak a tisztán gótikusak, hanem az un „átmeneti stíl” jezeit viselő későromán elemek is. A fantáziátlan Schulek nem tudta alkotó módon feldolgozni hatásukat, de a festő érzékenyen reagált a kőanyag formáira. De az ornamentika igazán érdekes elemei azok, amelyeket Székely eredetiként alkot. Vázlatai között sok a természet után, növényi elemek felhasználásával készült rajz és ezen úgy tűnik, szinte tudományos kísérletként kezelt egy-egy művészeti problémát. Mégis mint igazi zseni, minden tudatos elszánás nélkül, a munkálatok folyamán ösztönösen a levegőben levő

írt elő két helyre felhasználandó elemeket. (A Szt. Kereszt kápolna falára Krisztus szenvedéseire utaló allegorikus díszeket, valamint a Szt. Jobb kápolna falára Szt. István monogramját a pannonhalmi okmányról). Schulek elképzelése szerint a teljes belsőt szőnyegszerű díszítőfestés borítja, a gótika illúziójának felidézése érdekében. A kivitelezést a német származású Scholtz Róbert, a fővárosi középületdíszítés fő alakjának műhelye végezte. Scholtz, a pesti iparostársadalom vezető rétegét képviselő, kulturált vállalkozó. Jól szervezett és nagylétszámú műhelye a hatvanas évektől Pesten négy évtizeden át egyeduralkodóként minden (Vigadó, Nemzeti Múzeum Opera, Országház, stb.) hasonló megbízatást ellátott.¹⁰⁸

Schulek és Székely ornamentikatervei, a mérnök-mesteremberi munka és a művészi formálás jól elválnak. Schulek felfogása száraz, fennmaradt pausz-rajzainak számai mutatják, hogy mintakönyvek alapján szerkesztett, ahogyan az akkoriban általánosan szokás volt. Schuleket, a gótika elkötele-

szecesszió útjára tévedt. Növényi fonadékai néhol egészen improvizáltak és teljesen síkhatásúak. Legjobban érzékelhető a két alkotó közötti stiláris és minőségi különbség ha az egymás mellett álló főszentély és a Szt. Kereszt kápolna falait hasonlítjuk össze. A főszentélyben absztrakt historizáló ornamentst látunk, Zsigmondra utaló sárkányokkal összefonódva. Véleményünk szerint e legkorábban elkészült rész kizárólag Schulek műve. (A sárkányok a stallumok fafaragványain megismétlődnek.) A Szt. Kereszt kápolnában viszont minden klasszikus szabályosságot kerülő, bizarr formációk jelennek meg, amelyeknek már nincs közük a historizmushoz. Itt kétségtelenül Székely keze nyoma mutatkozik.

A falak alsó részén, az egyes nagyobb felületeken, a pilléreken sablonnal festett onamensek sorjáznak. Ezek nyersegek és kírleletlenek, hogy ne mondjuk bárdolatlanok, mégis, a formakeresés heve Feszl Vigadójára emlékeztet. A baj az, hogy szemmagasságban vannak és hatásuk az alkalmazott technika következtében szegényes. De a boltcikkelyek indulásánál már egyedileg formált virágcsokrokat látunk, amelyeknél a festők szabadon válogattak a nekik tetsző virágok közül. (Nem úgy, mint a Parlamentnél, ahol néhány évvel később már előírták, hogy a magyar flóra növényeit kell megfesteni.)

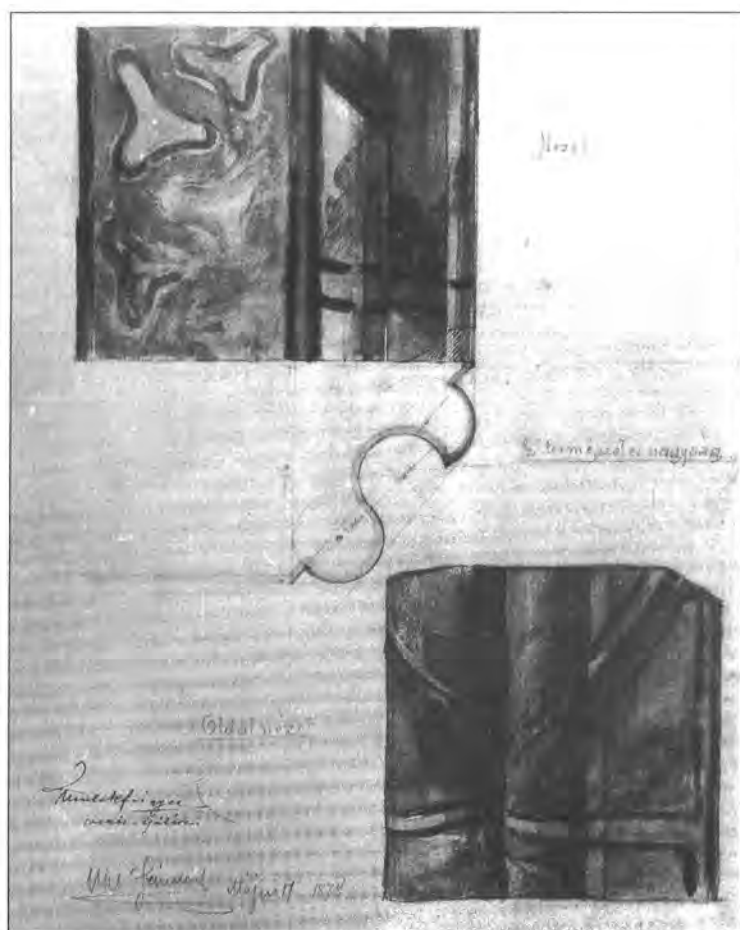
A szentély díszítőfestése 1892-re lett teljesen kész, ekkor ünneplő tudósítások ismertetik: „...a főszentély román-gót átmeneti stílus, architektúrája egyszerű, széles tagozatú, az építész ezért itt részletesebb, finomabb festést alkalmazott... Szembetűnő az a törekvés, hogy az építészet által megpendített hangot a festés tovább vigye, s a színek által a tér hatása emeltesse. A főszentély uralkodó színe a mennyezeten a kék, légies, könnyű, hideg, a falakon sárga alaptónus, arannyal egyes meleg színek. A falak alján a nehéz barna vörös dominál. Az ablakok közti falmezőn különösen gazdag az aranyozás, mely azért van, mert az arany az átlátszó részek és a sötét faltömeg közt igen szép színkapcsolatot idéz elő... A szentély a modern dekoratív festésnek remeke.”¹¹¹

Az Építési Ipar c. lap, amely mindvégig nagy figyelemmel kísérte a történéseket, 1893-ban többrészes cikksorozatot közölt a munkálatokról. Kiemeli, hogy itt húsz esztendőn át magyar művészek, magyar iparosok dolgoztak. Felemlíti, hogy többen vitatják a belső ornamentika megjelenését, kérdés, mennyiben készült a gót stíl szellemében? „A változatos és görbe vonalak nyugtalanító hatást tesznek a szemlélőre. De idővel a templom be lesz rendezve, a falakra por rakódik, és

Székely Bertalan ornamentális faldíszítése a Máltai lovagok oratóriumában.

majd patinát kap. „...miáltal ódon szerű monumentalitást nyer, mi a teljes harmónia eléréséhez szükséges.¹¹² Látjuk, az ornamentális kifestés nem hagyja nyugodni a szemlélőket. A Vasárnapi Újság 1894-ben így ír: Húsz esztendei szünet után megnyílt a templom a hívek előtt. ... Schulek Frigyes egész gazdag tudását művészi ihletét a templomnak szentelte. Fiatalon kezdte az építést, és beleöregedett. Úgy dolgozott mint a középkori dómépítők, húsz év óta nem volt más gondolata. ...Európában vannak impozánsabb, fényesebb egyházak, de oly nincs egy sem, mely az építészeti formáknak oly gazdag tárházát, gazdagságát tárná fel, és oly fölemelően és harmonikusan hatna mint a Mátyás templom. ...A festés igen élénk színű, s az arabeszkok és a virágok a tulipános magyar stílust tüntetik fel. Sokan kissé nyugtalannak tartják az élénk színű falakat, de ezeknek ellensúlyozására a szemnek mintegy megpihentetőül kínálkoznak a nagy színes üvegablakok, és a északi oldalon végighúzódo falfestmények.¹¹³ Sajnos a kritikus ekkor leírta a „tulipános magyar stílust” kifejezést, holott az alkotók sohasem akartak „magyaros” sőt, „tulipános” stílust kreálni, e szellem távol állt tőlük. Nekik mindig csak „nemzeties” törekvések voltak, ne felejtjük el, hivatásuk volt a „nemzeti iskola” művelése. A nemzeti művészetben pátoasz van, a magyarosban ott kísért a giccs. A „tulipános magyar stílust”, később a magyar szecesszió kétséges törekvéseire alkalmazott rosszízű

Uhl Sándor akvarell-másolata a Mátyás templom eredeti festésének maradványairól. BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 52.41.645.

jelző,¹¹⁴ húsz év jegyzőkönyveiben egyszer sem fordul elő. Úgy tűnik, a közönség jól érzékelt a templom formakincsének szokatlanságát, de Pesten még meg sem tudták fogalmazni a nyugtalanító hatás okát.

A LEGENDÁRIS KIFESTÉS

Trefort Ágoston kedves terve volt a Gara (Szt. István, majd Szt. Jobb) kápolna elsőként történő kifestése. A kápolna 1877. januárjában bukkant elő, igazi régészeti szenzációként. Az első lelkes hangulatban Hunyadi kápolnának szánták, ám később Szt. Istvánnak szentelték, utalásképpen arra, hogy a templomot Buda töröktől való 1686-os visszafoglalása után egy ideig az ő templomként tisztelték. Forrásunk szerint Trefort a Gara kápolna díszítését a párizsi St. Chapelle mintájára képzelte,¹¹⁵ mely mint a gótika jelképszerű épülete a korszak nagy ideálja lehetett.¹¹⁶ Trefort Munkácsy Mihályt (1844–1900) Pestvárosa díszpolgárát, egy újabb nemzetközi sztárt óhajtott megbízni,¹¹⁷ akinek a bécsi Kunsthistorisches Museum-ban megfestett hatalmas mennyezetfreskójáról ovációk jelentek meg a pesti sajtóban.¹¹⁸ Vele teljesült be nemzedékek álma: megfordult a világ, magyar mester fest Bécsnek! De épen úgy, mint az Akadémiánál, a munkálatok elhúzódnása miatt a mester ezt a hazai megbízatást sem vállalta el.¹¹⁹ Trefort halálával a Gara kápolna díszítése háttérbe szorult, és csak a munkálatok legvégén került rá sor.

1891 márciusában Schulekre komoly küzdelem várt. Mint már említettük ekkor az egész belfelszerelésről, ezen belül a figurális festésről, a díszítés e „főfontosságú tényezőjéről” kellett tájékoztatást adnia. „A történetileg adott épület egyszerűsége már eredetileg is festésre volt tervezve, ezt bizonyítják a festészeti maradványok, valamint a szegényesen alkalmazott plasztikus részletezés. A festett ornamentáció olcsóbb lévén a plasztikánál valószínű, hogy már a régiek is a szükséges takarékoság által voltak festésre szorítva.” Vagyis a művészeti alkotásokkal kapcsolatos örök pénzügyi problémákat is történelmi dimenziókba emeli, majd így folytatja: „...a festés főfeladata az, hogy az építészetben megpendített eszméket tovább fejlessze, határozottabb kifejezésre juttassa, az ellentéteket kibékítse, kipengesse, hogy továbbá az üres felületeket érdekesen betöltse, úgy a szellemet mint a szemet az érdeklő módon foglalkoztassa, és így az ájtatos hangulat ébresztéséhez és fenntartásához hathatósan hozzájáruljon. – Miután ezt csupán ornamentációval elérni nem lehet, szükséges, hogy a festés kiterjeszkedjék szentek életéből merített legendáris és symbolikus jelenségekre és képekre.” Ezután ismertette a falképek számára kihagyott kilenc falfelület-egység helyét, nagyságát és beosztását, valamint a képek ár kalkulációját.¹²⁰ Egyidejűleg sürgeti a teológiai szempontból is meghatározandó részek programját, hogy a festők megkezdhessék a vázlatkészítést. Havas ekkor nyomást gyakorol a fővárosra, mert az előirányzott költségek nem elegendők arra, hogy a templom megfelelő határidőre, és a közönség által megkívánt díszes külsővel készüljön el.¹²¹ Gerlóczy latba veti befolyását, hogy a kivitelezéshez hiányzó összegeket a főváros végre megszavazza, azon feltétellel, hogy a munkálatok 3 éven belül bevégeződnek.¹²²

1891 májusában kissé zaklatott hangulatú ülésen kezdődött meg a legendáris festés megtárgyalása.¹²³ Liphay ismét felveti, hogy „...óriási hibának tartja, ha a templom kifestetik, ... mert a templom szép arányai elrontatnak, s ... a fényesen kidolgozott s élénk színek által előidézett cifraságokban emelkedett szellemet nem talál, s habár elismeri, hogy az újabb korban a templomok kifestetnek, de nem látja indokolva hogy e téren majomilag mindent utánozzunk.” Ez alkalommal már Pártos Gyula, és Zichy Antal is elbizonytalanodik, – kétségesnek tartják a kifestés hatását – ám furcsa módon mégis javasolják, amit Szalay Imre alelnök is támogat. Megállapítják, hogy a tervezett festést sem a leírásból, sem a kartonokból kellően megítélni nem lehet – itt nyilván már voltak lehangelő tapasztalatok – de a bizottság Schulek műérzékében teljesen megbízik, és felszólítják, hogy a szóban előadott program szerint a templomot festesse ki, és a kész részeket a bizottságnak mutassa be, vagyis br. Liphay véleményével egyedül maradt, a döntés végleges.¹²⁴

1891 novemberére a díszítőfestés szinte kész, megítélhető az összhatás. A benyomás értékelésekor a bizottság elhatározta, hogy a 80-as évek végén készült üvegablakok rikító színeit eltávolíttatja.¹²⁵ Konkrétan Haynald bíboros érsek kifogásolta a túlzottnak ítélt ragyogást, és a fehér ruhákat, valamint a kék háttérket tompították.

A figurális részek festése a tavasz beálltával a Loreto-kápolnában kezdődött el, miután 1890 decemberében a bizottság – többszöri nekifutásra – ennek a külön kezelt résznek már elfogadta végleges programját¹²⁶ és a megbízást Schulek kívánságára egyedül Székely Bertalan kapta. Ez volt Székelynek – aki ekkor már bel- és külföldön egyaránt sikeres falképfestő, – az első méltó feladata a Mátyás templomban. (Az oltárképeket Aggházy Gyula (1850–1919) festette.) Székelyt Schulek mellett Trefort is erősen támogatta és kizárólag rajta, munkatempóján múlt, hogy nem vette át a vezető szerepet az egész fővárosban. A szakirodalomban makacsul tartja magát az a vélemény, hogy Székely két évtizeden át háttérbe volt szorítva Lotz mellett, akinek jobbak voltak a személyes kapcsolatai. A dolog ennél bonyolultabb. Székely igen nehézkes alkotó volt, mégis 1880-tól már őt is erősen foglalkoztatták. Lotz a 70-es években Thannal dolgozott, Székelyt nem Lotz, hanem Than szorította ki, a kezdetekben ő volt az első számú falképfestő Pesten. Nem sok évvel később az ifjú Lyka Károly Székely alkotói fejlődésének megroppanását látja abban, hogy a „kor, az országos hangulat kikényszerítése” okán áttért a falképfestésre.¹²⁷ Székely így ír erről: „A véletlen úgy hozta, hogy a pécsi és a budavári Mátyás templomban találtam foglalkozást, miáltal anyagi helyzetem kissé javult. Ekkor alábbszállott idő hiánya miatt a tanulási előszeretet. Most is azt hiszem, hogy abból van legtöbb morális hasznunk, amit önzetlenül, a haszontól eltekintve űzünk.”¹²⁸ (De ha Székelynek a Mátyás templommal kapcsolatos honoráriumait vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy kiugróan magas jövedelme volt, a többiekéhez képest.¹²⁹) E kérdésben más vélemények is megfogalmazódtak. Petrovics Elek 1936-ban Székely művészetére nézve kifejezetten megújítónak tartja a falképekre való áttérést. Véleménye szerint a Széchy Mária (1878) és a Zrinyi kirohanása (1885) kompozíciókon már az elfáradás jelei mutatkoznak.¹³⁰

A Loreto-kápolna konceptusát Schulek egyedül állította össze, Ipolyi Arnold, aki eddig a templom legfőbb iniciátora volt 1886-ban meghalt. (Talán a késlekedésnek is oka volt, hogy a kifestés eszmei irányítás nélkül maradt.) A vezérépítész 1890 tavaszán még egy 12 nagyszabású jelenetből álló ciklust képzelt ide, amihez sem a hely sem a pénz nem volt elegendő.¹³¹ A megvalósult változat szerint a boltsüvegeken különálló éneklő angyalokat látunk, lángoló arany háttér előtt lebegve. Az angyalok kezét tekerdő írásszalagok fonják össze, melyeken Mária dicséretét olvashatni. Egyedül a bejárati ajtó fölött látható a loretoi ház röpte, a kápolna névadójának csodája. Ez a mű a csoda ábrázolásának legtipikusabb kompozícióit követi, két angyal kezében tartva viszi a házat, melynek tetején a Madonna ül gyermekével.¹³² Mint tapasztalható, a program ikonológiai rejtvények sora, csupa többértelmű „üzenet” és talán itt sincs másképp. Nemes Antal – egy közkeletű forrásra, a Szent István Társulat sok kiadást megért kiadványára hivatkozva¹³³ – leírja, hogy Mária názáreti háza útjában megpihent a dalmát partokon, Terzattóban¹³⁴ és ekkor Frangepán Miklós, (egy magyarus), Dalmátország kormányzója küldöttséget menesztett Názáretbe, hogy bizonyosságot szerezzenek a ház származásáról, tehát a loretoi csoda első igazolása magyar emberek nevéhez fűződik. Ez talán a kápolna kiemelt szerepét is motiválta, feltételezzük a legenda ismertetése a program magyarázatainak egyike, ugyanis Nemes könyvét a bizottság még kéziratban bírálta, megjelenését támogatta.

Az architektura többi részén világos tónusban tartott bordűrök és szőnyegfestések színesen ragyogó, dekoratív együttese díszlik, Máriát magasztaló allegóriákat, monogramjait és fehér galambokat és Anjou-liliomokat ábrázolva. (Az oltárkép tetején is megjelenik egy Anjou-liliom.) A figurák erősen rajzosak, az érzékeny kontúr dominanciája erősödik, a kifejezés fontos eszközzé válik. A mester kiváló akadémiai rajztudásában már a kor idegessége bujkál. E kápolna minden biztonnal a templom legszebben kivitelezett festészeti együttese, összhatásának fontos eleme a sze-

cesszió. A Loreto-kápolna munkálataival párhuzamosan, 1891 nyarán, Székely – még a végleges program elkészülte előtt – hasonló felfogásban festette meg a négy evangélista jelképeit a szentély boltsüvegeibe. Ez a templom egyik izgalmas pontja. Távolról szemlélve is kibontakoznak a határos és különös részletek, az aranyló sugarak vibrálása, a szimbólumok keresett szépségű rajza.

A bizottsági munka októberig nem mozdul, amikor Trefort utóda, gr. Csáky Albin kultuszminiszter rendeletére megalakul a Templomépítő Bizottság kebeléből kiváló Festészeti Albizottság.¹³⁵ Csáky – aki ugyanolyan figyelemmel fordult a templom felé mint elődje – jóváhagyta a főváros anyagi hozzájárulását, és felszólította az elnököt, írjanak ki pályázatot a kifestésre, de legfőképp mielőbb állapítsák meg a falképek tárgyát.¹³⁶ Igen figyelemreméltó, hogy míg az Építési Bizottságban egy kehelyről hetekig vitatkoznak, ekkor még nem tudják, mit is festessenek az üresen álló hatalmas falakra. De a conceptust, úgy tűnik, nem kívánták Schulekre bízni és nehéz volt megfelelő szakteknétyt mellé állítani. Czobor Béla már egy évtizede megfogalmazta véleményét, ami szerint „...egy ilyen programot ahhoz értő bizottságnak kell létrehoznia, nehogy egyoldalú legyen. A freskók megállapítandó ciklusánál különös tekintettel kell lenni a hazai egyháztörténetünkre... melyet a speciális costume és culturtörténeti tanulmányok miatt helyesen, jól csakis magyar ember festhet meg.”¹³⁷ Gondolataiban nem nehéz felfedezni Ipolyi hatását, akinek megüresedett helyét méltó és ihletett tanítványként végül is ő vette át. Mint a magyar történelem jó ismerője, és európai kitekintéssel bíró tudós, évek óta behatóan foglalkozott egyházművészettel, jól ismerte Viollet le-Duc akkoriban alapműnek számító munkáját, többször hivatkozik is rá 1882-ben a pécsi székesegyház falképei kapcsán publikált írásában ismertette a középkori templomok faldíszítési módját. Ezek szerint az apszisban a védszentnek, vagy Krisztusnak kell megjelennie, a középhajó episztofa felőli részén (Délien) az Ószövetségből merített jelenetek szokásosak, míg az evangéliumi, (Északi) oldal felső részén az Újtestamentum képei úgy, hogy a két oldal egymásnak megfeleljen, a déli oldal az északnak mintegy előképe legyen. Az északi fal szolgál az illető ország, (egyház-megye vagy a templom) történetéből vázolt képek befogadására is, a nemzeti és helyi viszonyokra való tekintettel. „A középkori egyházi... festészet ...speciális nemzeti színezetét a particularis egyház, vagy egyházmegye történetéből merítvén, a templom belsejében találóan szokta egyesíteni. Ezen, a decoratív műfestéstől tárgyilag különböző figurális műfestés szolgáltatta a középkori szegények bibliáját. ...így látjuk ezt hazai középkori templomainkon is”¹³⁸ Czobor a gótika szellemében ezt a struktúrát alkalmazta programja megalkotásakor, bár a sajátos architektúra következtében a rendszer nem érvényesülhetett tisztán. Miután a Festészeti Albizottság megállapította, „...hogy a templom falain talált festési nyomok elegendők ugyan annak bizonyítására, hogy a templom már a XIIIIdik században festve volt, de nem elegendők egyetlen egy kép tartalmának a felderítésére sem, és hogy ennél fogva, történeti alap hiányában, teljesen szabad kézzel rendelkezhetik.” elfogadta Czobor programját.¹³⁹ Ezután kiadták az utasítást Schuleknek hogy a kivitelezéssel Székely Bertalant bízva meg, és úgy mint egykor az üvegablakok készítésekor, ismét mellé állítják Lotzot.¹⁴⁰

A munka oroszlánrésze Székelyé volt, viszont a látványos falak Lotznak jutottak.¹⁴¹ Mintegy két év alatt elvégezték a munka nagyját, de a kifestés és a színes üvegablakok csak 1897-ben lettek teljesen készen.¹⁴² A két mester ekkorra már jól egymásra talált az évek óta folyó sorozatos közös munkában, (Opera, 1884, Pécs 1886–87, Tihany 1889–90 stb.) de stílári kölcsönhatásuk megnyugtató tisztázása még a jövő feladata.¹⁴³ Az elfogulatlan elemzés fontos lenne, mert e két festő tanár is volt, – amit minden alkalommal nyomatékkal meg is jegyez a bizottság – és kezük alól került ki a jövő magyar festőgeneráció. Az átmenetet képviselik, melynek tanulmányozása mindenkor rendkívül izgalmas feladat. Példaképp említjük a marosvásárhelyi Kultúrpalota ornamentális részeit és az Erzsébeti templomot, melyeken felismerhető, hogy a Mátyás templom egyes megoldásainak továbbfejlesztett formációi. A Zeneakadémia angyalai is itt lelik eredetüket, a szabadkai városháza üvegablakai ugyancsak.

Ha Czobor szellemi alkotását a programot és a végül megvalósult képciklust vizsgáljuk feltűnik, hogy a templom különleges politikai jelentősége miatt, – amely a Millennium közeledtével csak erősödött, – a szakrális témák fokozatosan háttérbe szorultak. Az ikonológiai rendszer nem a Szentírás részei között fennálló misztikus összefüggésekre, hanem Magyarország keresztényi helytállásának egyre fokozódó kibontakoztatására épül. Az összetartó erő az a vezéreszme, amely a reformkor óta a magyar történelmi közgondolkodásban széles elfogadottá vált és a nemzeti iskola jegyében születő történelmi kompozíciók sorozatán képileg is formát kapott: „Magyarország Európa védőbástyája a pogánysággal szemben ezer év óta”, az ország mint birodalom, számottevő tényező Európa térképén, nagy múltja a nagy jövő záloga. Ennek kifejezésére olyan dicsőséges és megszentelt eseményeket idéznek fel a magyar történelemből, amelyek az egész földrész számára jelentőséggel bírnak.

A teológiai konceptus, amely a fő kompozíciókon teljesen összeoldódik a történelmi, a templom titulusságának megfelelően a Boldogasszonyt állítja a középpontba, de nem mint istenszülőt, hanem mint a nemzet védasszonyát, akinek pártoló segítségével többször megnyilvánult a magyarság harcaiban. Királyaink hozzá fűződő hagyományosan bensőséges kapcsolatának bemutatása kiemelt falfelületeket kap. A Megváltó mellékszereplővé válik, csak Mária életén keresztül jelenik meg. Ennek egyik oka, hogy a történelmi témák egyre nyomulnak és Krisztusnak a nemzethez való viszonyában nincs személyes mozzanat. De az üvegablakoknál már megtapasztalt világiasodási tendenciák is erősödnek, bizonyára nem függetlenül az ekkor folyó parlamenti csatározásoktól, amelyek a nevezetes liberális egyházpolitikai törvények meghozatalához vezettek.¹⁴⁴

A konceptus természetesen követi Schulek kilenc fő részre osztott rendszerét.¹⁴⁵ Végigtekintve a teljes programon feltűnik, hogy az alkotók, a bizottsági férfiak és a mesterek együttesen, milyen szép és egyszerű formát alakítottak ki a világi és a szakrális elemek összefonására, mely korántsem veszélytelen vállalkozás. Hármasságok rendszerét alkalmazzák, mely már magában is misztikus gondolatokat sugall, és e hármasságok hatos és kilences egységekké tömörülnek a mintegy negyven önálló kompozíción. Ilyen a középkori szent „Háromkirályok” – Szt. István a térítő, Szt. Imre a példakép és Szt. László a keresztény lovag – vagy a legnagyobb uralkodóink hármasa: ismét Szt. István, az alapító és a kapcsolat, Nagy Lajos aki a legnagyobb birodalmat uralta és Mátyás, aki a független Magyarország jelképe. Mária, Erzsébet és Margit felidézése az ablakokon alátámasztja a rendszert. Az ideológiát kifejező csoportosítások a kompozíciók szerkezetének és az azokon belüli formák következetesen végigvitt hármassága segítségével válnak nyilvánvalóvá. Ezt a hatásos megoldást mind Székely mind Lotz alkalmazta, de az iniciátor kiléte ismeretlen.

A képciklus a templom legszebbnek tartott együttesével a Szt. László falképekkel indul, megemlékezve arról, hogy a középkori templomban is volt Szt. László kápolna. Czobor a Szt. László legenda hat mozzanatát választotta ki, két fő csoportra, a király életében és halála után történt eseményekre és csodákra osztva. Mint igazi XIX. századi tudós, a középkori legendát kiegészítette a szent „adminisztrációját” végbevívó király, III. Béla, és III. Celesztin pápa medaillon-képével, középre helyezve a király hitelesnek tartott portróját. Czobor jól ismerte a Bécsi Képes Krónikát, amelynek néhány képét viszontlátjuk a falakon.¹⁴⁶

Lotz kápolnája mintha nem is architektúra lenne, hanem egy ötvösmű. Arannyal és drágakövekkel, zománccal festéssel díszített drága doboz, szent ereklyetartó. Stílusa valahol ott lebeg a historizmus és az új törekvések határán. A Cserhalmi ütközet jelenet képszerkesztésével küzdött a legtovább és itt tért el legjobban a hagyományoktól. Feltűnő, hogy a nőalakot háttal ábrázolja, ennek oka lehet, hogy bizonyos extrém szituációkban tartózkodott a női arc megmutatásától. (lásd az Opera Ariadne-figuráját a kupolában.) A vízfakasztás-jelenet a XIX. században a Szt. László-ikonográfia egyik legkedveltebb mozzanata, többen is megfestették, (Molnár József, Than Mór, Stetka Gyula). Lehet, hogy a motívum kedveltségét a természetábrázolás XIX. századi divatja magyarázza, de a ferencvárosi templomban összekötődik a Szt. István jótékonykodásának aktusával.

*Lotz Károly akvarell-vázlatai a Szent László kápolna Cserhalmi ütközet c. részletéhez.
MING Grafikai Osztály, ltsz.: 1905-582 és 1905-587.*

Valószínűleg itt is a „kegyes tett”, a népéről-országáról gondoskodó jó király példaképpül állítása a fontos. Figyelemreméltó, hogy nem hiányzik a „nép”, a Várad csoda-jeleneten feltűnik egy megrendült paraszt, néprajzilag hiteles ruhában és hajviselettel. Lotz háromosztatú kompozíciója is eltér a középkori sorozatábrázolástól, ahol a képfolyam elbeszéli a történetet. A képek tartalmát nem ismerőket a feliratok orientálják, mint mindenütt a templomban, de a tartalom így is homályos marad. Pl. a Szt. László sírjánál tett eskü-jelenet valójában a becsület felmagasztalása. Ez az eskü a középkorban a legszigorúbbnak számított, ezért fekszik a hamisan esküdő halva a sír lábánál.¹⁴⁷

A déli mellékszentély szintén középkori eredetű Szt. Kereszt kápolnájából a Megváltó életére vonatkozó allegóriák és képi ábrázolások jelentőségteljes bemutatása elmaradt, csak a kriptalejáratnál van belőlük emlékeztetőül. Az oltáron Mikula szoborkompozíciója áll bástoroki kőből, arannyal színezve. A puritánul egyszerű mintázású oltárszobor spontán harmóniát éreztet a fal erőteljes nonfiguratív mintáival, stilizált növényi díszével.

A Czobor-programhoz képest a déli mellékhajó nagy falán történt a legjelentősebb változtatás. A Krisztus-sorozat helyett a Refugium-jelenetsor, a Mária-litánia invokációinak képi ábrázolása került megfestésre, hat kis mezőben, az üvegablakok között. Ez a hat kép a loretoi ház tiszteletét viszi tovább. XII. Ince pápa a szent ház tiszteletére külön zsolozsmát rendelt el, és a búcsújárók által ima közben mondogatott Mária dicséretekből és fohászokból alakult ki a loretoi litánia, melynek egy-egy sorát idézik a képek.¹⁴⁸

Az nyugati előcsarnok északi falának hármasképe, – az V. ciklus – a nándorfehérvári győzelem dicsőítése. Itt a főszereplő III. Callixtus pápa, aki a diadal tiszteletére szóló harangozást elrendelte. Kiemelt szerepének másik indoka, hogy V. László kérésére nagy kiváltságokat adott a templomnak. A kompozíció nem Hunyadit ünnepli, (6 a baloldali jelentéktelen figura, fiára támaszkod-

Lotz Károly: a Cserhalmi ütközet c. falfestmény-részlete a Szent László kápolna északi falán

va), hanem a pogány elleni harcot és a kihirdetés aktusát, mely az egész világnak szól. A kép a legméltóbb helyre került, Kapisztrán itt buzdított 1455-ben kereszteshadjáratra a török ellen, II. Ulászló rendeletére itt függték a nándorfehérvári csata zászlai. Lényeges eltérés mutatkozik a Ferencvárosi templom hasonló tárgyú történelmi képeitől, ahol a valós események játsszák a főszerepet. E kép inkább már csak a győzelem allegóriája. De a nép itt is fontos szereplő, egy figura gondosan megrajzolt tulipános dolmánya elárulja, hogy Lotz ismerte Huszka József tanulmányait a magyar ornamentikáról. Némethy Lajos alapműnek tekinthető kötetében érzékletesen és lelkesülten tárgyalja Kapisztrán prédikációját, és Callixtus rendeletét, Czobor és Lotz erősen támaszkodott rá, mint egyéb helyeken is.¹⁴⁹

Méreteiben legnagyobb a VI. együttes, a Mária-ájtatosságot szolgáló imalánc, a rózsafüzér képi megjelenítése. A rózsafüzér, Szt. Domonkos imaciklusa, amelynek titkaiba a legenda szerint maga a Madonna avatta be a szentet. A hozzá kapcsolódó jelenetsor szerte Európában alkalmazott, jólismert képzőművészeti program, de virágkorán már rég túl van. Magyar feldolgozása addig nem született, hogy miért, annak taglalása messze vezetne. A déli falon kezdődik és a nyugati magas síkfelületen folytatódva, redukált formában három részben 5-5 hatalmas medailonba komponált jelenetben idézi fel a szent olvasó ún. „titkait” úgy, hogy a hívek akár imádkozhatnak is róla.¹⁵⁰ A témaválasztás oka lehet, hogy „épp a templom restaurálásának folyamata alatt XIII. Leó pápa búcsút engedélyezett mind azoknak, kik ezt az imádságot gyakorolják”¹⁵¹ De ne feledjük azt a gyakorlatias tényt sem, hogy a titkok nagyszerű képsorrá állnak össze, jól vezetve az alkotót munkájában, hisz az olvasó maga is egy program.

A VII. részről (az északi mellékhajó felső falain), nem tudjuk mi volt Czobor eredeti elképzelése, de feltehetőleg tőle származik a kivitelezett téma is. Ez a templom legkiemeltebb, leghangsú-

lyosabb része. Az itt látható, Máriával kapcsolatos magyar csodáknak az eddig kialakult történelmi ikonográfiában nincs előképe, sajnos ezeknek az eredeti ötleteknek évtizedekkel korábban lett volna igazi átütő erejük. Az első kép: Szent István a Boldogságos Szűzhöz folyamodván Konrád seregei visszavonulnak. Különös, hogy az Istvánnal kapcsolatos csodák közül éppen ezt a kifejezetten „német birodalmi politika” ellenes jelenetet választották ki, amely a magyar függetlenség megőrzését örökíti meg.¹⁵²

A második képet átlengi mind a „nagy magyar birodalom” mind a „kereszténység bástyája” iránti nosztalgia.: Nagy Lajosnak álmában a Szűz diadalt ígér, ha képét zászlajára tűzi és Zellbe zárandokol. Ez a nagymultú téma a legkorábbi magyar-török csatákhoz nyúl vissza, a XIV. sz. végére.¹⁵³ A Máriás lobogó alatt kavargó csatajelenetnek több ábrázolása ismeretes, de Lotz nem foglalkozott ezek adaptálásával, a XIX. sz.-i festők előtt nem divatos a téma. Egy különös kapcsolat mégis felsejlik. A sátrában álmodó király – mint ikonográfiai alaptípus – felidézi a legkiválóbbat, Piero della Francesca arezzoi freskóját Nagy Konstantin álmáról. Az összefüggés talán nem is véletlen, a tudós bizottság is gondolhatott rá, hisz a falképpel szemben áll a loretoi kápolna, Szt. Ilnára emlékeztetve.

Legérdekesebb a harmadik kompozíció, amely szorosan összefügg a templom történetével, és egy eredeti „budai csodát” ábrázol: Buda visszafoglalásakor a töröktől befalazott Mária kép újra láthatóvá válik. Némethy elmondja a szobor idekerülésének legendáját, miszerint Ulászló király egy merénylettől való szerencsés megmenekülése emlékére adományozta azt a templomnak, valamint idézi a csoda kifejezetten poétikus leírását: „Midőn Buda török kézre került, oly basa lőn a vár kormányzójává, ki azelőtt keresztény volt, és igen jól tudta, mily nagy tisztelettel vannak a magyarok Nagyboldogasszonyunk iránt, és mennyire kegyelik szűz Mária szobrát a budai templomban, azért megparancsolta katonáinak, hogy a bold. Szűz eme szobrát legkisebb sérelemmel se illessék, helyéből el ne mozdítsák, nehogy e végből a Nagyboldogasszony közbenjárása folytán szerencsével küzdő magyar fegyverek, a törökön bosszút vegyenek. Mindazonáltal katonáiban nem bízván, a nevezett szobor elé falat húzatott, s így a török uralma alatt szűz Mária szobra, mintha a keresztények siralmas állapota felett búsongva magát elrejtette volna, elborítva maradt. Az utolsó ostrom alkalmával megtörtént, hogy egy tüzes golyó esett a vár lőporraktárába és az légberepült, mely alkalommal oly heves földrengés támadt, hogy az több helyen a vár bástyái leomlottak, ekkor lerogyott azon fal is, mely szűz Mária kőszobra előtt állott, és a szobor, mintha az égből szállott volna alá, a törökök rémületére, látható lőn, mintegy általa mutatni akarta az Isten, hogy a keresztények Mária közbenjárása által győzni fognak, és a vár az ő kezökbe menend át”¹⁵⁴

A VIII. rész a 1867. évi koronázás ábrázolásával a hivatalos reprezentációt szolgálja. A kompozíció propagandisztikus szándékai nyilvánvalóak, ám nemcsak efemer politikai célból. Azzal, hogy Czobor előírta a szepesváraljai (Spivsské Pohradie) előkép felhasználását,¹⁵⁵ a múlt hagyományait hangsúlyozva a jövőnek, az örökkévalóságnak festik meg I. Ferenc Józsefet és Erzsébet királynét, mint az őket majd követő királyok és királynék sorában elsőként itt megkoronázott uralkodópárt. A körülöttük levő személyek meghatározása nem volt egyszerű. Felvetődött gr. Andrássy Gyula miniszterelnök, Deák Ferenc és a koronázásnál szerepelt más kiváló férfiak ábrázolása, majd hogy védszentjeik álljanak a felséges személyek mellett,¹⁵⁶ végül a két koronázó egyházi férfiú, Simor János hercegprímás, esztergomi érsek és Ranolder ... veszprémi püspök került a kompozícióba.¹⁵⁷

Lotz rendkívül hatásos kompozíciója híven követi a középkori példát. A térdelő uralkodó kisé megseppenve fogadja Mária kinyújtott kezéből a Szentkoronát. A képet áthatja valami tudóskodó naivság, a sokszáz éves koreltérés áthidalása érdekében. Erzsébet viszont modernül gyönyörű, akár egy reklámplakát hősnője is lehetne.

A IX. rész, a Szt. István kápolna kifestésére csak 1896-ban került sor, az egykori programhoz képest jelentős változtatásokkal.¹⁵⁸ A falfestmények a „Szt. Jobb működésére vonatkozó kettős kép-

Székely Bertalan: A paradicsomból való kiűzetés c. falfestménye a déli előcsarnok oldalfalán. A Máttyás templom-
 sekrestyéjében levő üveglemez-gyűjteményből. A lemezek a század első felében készültek és a háború során erősen
 megrongálódtak, a rossz minőség ennek következménye.

sor” alkotnak.¹⁵⁹ Fő helyre került a *Szent István a Boldogasszony védelmébe ajánlja Magyarországot* c. kompozíció mely összefoglalja a történelmi és a szakrális részt, a Szt. Istváni állameszmét reprezentálva. A képek ugyanúgy mint Szt. László ciklusán itt is a szent életében és a halála után be-
 következő történésekre válnak szét. Az élő „Jobb” működései arra utalnak, hogyan nevelte a kegyes király kereszténnyé pogány nemzetét, a halála utáni csodák pedig szentségét igazolják.¹⁶⁰

Székelyt e munkával már Forster bírta meg, valószínű, hogy a nagyon végiggondolt változtatásokat ő indítványozta. A kápolna falképei között a legérdekesebb a szecesszió érintését tükröző füzöld alapon, ritmikus díszek között ábrázolt felajánlási jelenet. A többi, erősen narratív kompozíció színösszege, összefogott egyszerűsége a historizmuson belül lép tovább: a 30-as évek hivatalos festészetének előképe. Az ablaksorozat viszont visszalépés, konzervatív formálást mutató képsor. Már a felszentelés után helyezték el a kápolna oltárán a „Szt. Jobb”-ot, amelyet eddig a Várpalota kápolnájában őriztek. A kápolna neve is ekkor változott meg.¹⁶¹

Székely Bertalan: A pokolból való kiszabadítás c. falfestménye a déli előcsarnok oldalfalán. A Mátyás templom-sekrestyéjében levő üveglemez-gyűjteményből. A háború során mindkét falkép elpusztult.

A generális programon túl, utólag még két képciklus került a templom falaira. A bejáratnál balra, a Mátyás torony belsejének déli falán bekövetkezett újítás okát Havas Sándor ismerteti. A torony megvizsgálásakor kiderült, hogy a második emeletén levő címer az 1723-as tűzben úgy megsérült, hogy le kell bontani. Ez az első címer, – közli – „mely a magyar állam jelvényeit és színeit mostani alakjában ábrázolja. Hozzá hasonló a Damascus beli Attavante Corvinában található.”¹⁶² Schulek a Mátyás-torony keleti falának alsó részére helyezte át az eredeti darabot, a külsőn másolattal helyettesítve. A címer mellé két vitézt festetett Székellyel, Mátyás fekete seregéből, „akik mintegy díszőrséget állnak”. Ez a Mátyásra utaló összeállítás remek nyitányát adja a templom egész hangulatának. A címer fölé a boroszlói (Wroclav) városháza falán levő Mátyás-képmás márványból faragott másolatát szánták. (A medailon elkészült, de pirogránitból, aranyozva.)¹⁶³

A másik ciklus, mely szintén hiányzik Czobor eredeti programjából, a Szt. Imre kápolnában megfestett Assisi Szt. Ferenc, az uralkodó védőszentjének falképegyüttese.¹⁶⁴ (A királyné védő-

Székely Bertalan: Vázlatok a Szent Imre kápolna falképeihez. Szent Imre felajánlja koronáját a Madonnának, (1030). MNG Grafikai Osztály.

szentje, Magyarországi Szt. Erzsébet ekkor már a nagy déli üvegablakok egyikének főszereplője.) E kápolnába korábban Xavéri Szt. Ferenc volt szánva, a jezsuiták védszentje, Buda város oltalmazója, akinek 1736-ban a korábbinál díszesebb kápolnát alakítottak itt ki.¹⁶⁵ A csere 1890-ben már eldöntött kérdés volt, mert Schulek beosztásán a Xavéri-oltár a szentély jobboldali pillére előtt áll. De a fennmaradt vázlatok tanúsága szerint volt még egy elképzelés. Szent Imre életét kívánták ábrázolni a nyugati fal síkján. A vázlatokon a dicsfényvel övezett ifjú Imre egy hangsúlyozottan román stílusú miliőben az előtte megjelenő Madonna lábaihoz helyezi koronáját. Az elrendezés nem követi a kápolna architektúráját, de ez is hármasság tagolású kompozíció. A megvalósult falkép tematikája nagyon megbontja a templom ciklusának egységét. Az uralkodó személyéhez kötődő reprezentáció másutt is érvényesül, de mindenkor ügyeltek arra, hogy azt beilleszték a koncepció egészébe. E helyen meg sem kísérlék a kapcsolatok keresését, vagyis a szentély üvegablakainál már ismertetett aulikus tendenciák fokozódnak, az Ipolyi által képviselt nemzeti eszme lassan elhomályosul. Mikor Székely és Lotz 1892 márciusában bemutatta az elkészült vázlatokat, ezek elfogadásáról a sajtó is beszámolt, kiemelve, hogy „a Mária kultusz mellett a nemzeti élet nevezetesebb mozzanatai is közre fognak hatni a templomban a vallásos áhítat emelésére.”¹⁶⁶ 1893 decemberére a figurális festés is jórészt bevégeződik és megítélhető a teljes összkép. Fittler Kamill (1853–1910) a Képzőművészeti Társulat titkára, tehetséges iparművész nagy tetszéssel elemzi a sajtóban. A belső díszítést „magyar zamatú”-nak tartja (bár néha igen nagyméretű motívumokkal), és megállapítja, hogy a templom hatása fölér a Notre Dame harmóniájával, a Hagia Sophia építészeteinek alkotásával.¹⁶⁷

A millenniumra való befejezés – mely elengedhetetlen – csak úgy volt lehetséges, hogy a király Szmrecsányi Miklós kérelmezésére az udvartartás művészi javadalmából 1895. július 14-én kelt elhatározásával egy eléggé soványnak mondható összeget, 25 000 ft.-ot engedélyezett a még hátralevő munkákra.

A templom ünneplése ekkortól folyamatos, bár a fogadtatás vegyes. Mint látjuk a szakemberek részéről a megítélés nem egyértelmű. Schulek naplójában 1895-ben így ír: „Körülbelől így jártam én a templom kifestésével amelyhez honfitársaimnak hosszú időn át szokniuk kellene, hogy méltányolhassák. Az idő segítségünkre fog jönni, megszünteti lassanként a színek vadonatúj jellegét, és előállítja a régiség zamatát, az érvényre emelő patinát. Egyelőre csak korlátolt számú szakember, vagy külföldi fogja föl helyesen az inteniót, és sejti azt a temérdek munkát, melyet Székely Bertalan festész tanártársam által hűségesen támogatva a decoratív kiképzésbe fektettem. Ide tartoznak a színes ablakok is, amelyeknek cartonjait együttesen készítettük.”¹⁶⁸

De az igazi kritikái hangok majd csak később hangzanak el, mind a kivitelezés filozófiáját, mind a formavilágot tekintve. A kifestés kétségkívül egyenetlen. Míg Lotz és Székely jól megfér egymás mellett, Székely és Schulek nem. Nem harmonizálnak a két mester jellegzetes elemei a klasszikus arabeszkék és a közéjük tekerdő indázatok és hullámvonalak. A legendáris sorozatnak és az ornamentikának is kevés köze van egymáshoz. Ennek gyakorlati oka hogy teljesen külön készültek, Schulek az utolsó percre hagyta a figurális részek tervezését. Mint jeleztük, éveken át tartott attól, hogy a bizottság leállítja a kifestést és legalább az ornamentális díszet szerette volna biztosítani a gótikus hatás érdekében. Tudta, hogy a példának tekintett középkorias felületkiosztásra, amelyben több sávban egymás alatt húzódnak a képek, sohasem lesz elegendő pénz, ezért eleinte

Székely Bertalan: Szent István kihirdeti a kereszténységet. Falkép a Szent Jobb kápolna falán, 1897.

Székely Bertalan: Vázlatok a Szent Jobb kápolna falképeihez. MNG Grafikai Osztály.

viszonylag csekély területeket hagyott e célra, pl. a déli fal ablakai között. De az ornamentális és figurális rész vizuális ereje, esztétikai értéke a Rózsafüzér-ciklusban sincs egyensúlyban, sőt, a medailonokba szorított finoman unalmas, nemcsak közhelyeket felsorakoztató illusztratív részek másodrangúak. Elhalkuló színeikkel egy immaterializálódott világot mutatnak, nem is képek már, csak a réges-régi képek emlékei. Székely itt, ahol óriási üres felületek álltak a rendelkezésére, nem ezekre a jelenetekre helyezte a fő hangsúlyt, hanem a teljes falsík összehatására. Neki nem kell küzdenie a felülettel, mint Lotznak az déli fal ornamentikával túlterhelt terein. (A templom nyugati részei készültek el legkésőbbben, Schulek már nem taktikázott.) Székely célja minden kétséget kizáróan a puszta dekoráció, a Rózsafüzér pszichológiai közlendője nem érdekli. A medailonokat hatalmas, dekoratív angyalokkal köti össze, kompozíciós egységei híres groupp-elméletét példázzák, nem a gótikus falfestés sávos rendszerét. Ám mégis volt előképe, a részek közötti összekötést szolgáló, erőteljes rajzú angyalok feltűnően utalnak az assisiban levő San Francesco felső templomának boltcikkelyeiben megjelenő óriási angyalokra, amelyek feladata ott is a medailonokba komponált jelenetek közötti kapcsolatteremtés, sőt egész szerkesztésmódja az assisi-beli példát idézi.¹⁶⁹ De Székely munkáit mintha két mester festette volna. Az akadémiai normák szerint fogalmazott jeleneteivel ellentétben egyes szabadon álló figuráinak alakja és arcformálása, melyek mintha a cseh és lengyel szecesszió szelídített nőalakjai lennének. (A Köpenyes Madonna szeszélyes alakja, vagy a nyugati bejárat „Izsópos” angyalai). A déli kapu előcsarnokában a ma már nem látható „Paradicsomi” kompozíciók rendkívül erőteljes körvonalaikkal, és elrendezésük következtében pedig már a gödöllőiek munkásságának közvetlen előzményei. Lotz – a Szt. László ciklus kivételével – nem fordított ennyi energiát a komponálásra. A déli fal litánia-sorozata sematikus és színtelen, az agyonterhelt festő rutinmunkája, amely a díszítőfestés modern, villogóan színes felületében, – márcsak méretei miatt is – ellehetetlenül. Ybl, Lotz monográfusa arra hivatkozik, hogy a mes-

tertől távol állt a gótika szelleme. De talán nem csak ez a hiba. A festő a jóelőre megfestett ornamentika agresszív hatásával nem kívánt megmérkőzni, képei beszorulnak a kész minták közé. Minden kompozíciója azonos sémát követ: háromosztatú felületek, centrumban a Madonna a Kísjézussal, arany háttér előtt, (a nándorfehérvári győzelem színes háttére kivétel). Kétoldalt zajlanak a történések, teátrális akcióként előadva. Lehet azt mondani, hogy e hármastagolású rendszer a program misztikus hármasságát követi, de hajlunk arra a feltételezésre, hogy inkább unta az egészet, a három osztású kompozíció pedig mindig biztosan sikerül. Az északi fal színvonalasabb, az arany háttér, és a gyengéden kék színvilág finoman összecseng.

Ha ezektől a részlet-problémáktól eltekintünk, megállapíthatjuk, hogy ilyen nagyszabású, széles ívben kibontott egységes történelmi program – mint műfaj – Budapesten eddig csak a Nemzeti Múzeumban és az Operában valósult meg. E minőségében a Mátyás templom falképciklusa a nemzeti iskola egyik főműve. A négy évtizede kitűzött cél elérte a csúcst, a nemzeti reprezentáció nem marad el az európai színvonalától. A nemsokára következő Országházi ciklus és a Budai Vár falképei ehhez már semmit sem tesznek hozzá. Ezután a „nemzeti iskola” mint terminus technikus is idejét múlta, a Henszlmann és Ipolyi (sőt, az egész reformkortól létező művészeti kritika) által favorizált kifejezést lassan felváltja a Fülep Lajos által használt megjelölés, ekkortól „nemzeti művészetről” beszélünk.

A Mátyás templom történelmi tárgyú szentképeinek eszmei előzményeit a Ferencvárosi templom főhajójának (1881) és a pécsi dóm oldalkápolnáinak ciklusaiban (1885) lelhetjük fel, ezek még a „nemzeti iskola” elkötelezett művei. Mint láttuk, a Mátyás templom ciklusa is e szellemben fogant, de már az eredeti program kivitelezése során is becsúszik egy kis szervilizmus, ami rontja a hatást. Sőt, az eredeti elképzelésektől való távolodás fokozódik. A Szt. Jobb idehelyezésének idején döntés születik arról, hogy még egy Árpád-házi emléke lesz a templomnak. A kriptába szánják eltemetni III. Béla és felesége földi maradványait, „román stílusú” vörösmárvány szarkofágokba. Így a koronázó főtemplom királyi ereklye őrzőhelye és királyi temetkezéshelyé is lesz.¹⁷⁰ De az eredeti elképzelés hamarosan átalakul. „Egy év múlva teszi közzé Thaly Kálmán az ellenzék lapjában (!) az *Egyetértés*ben azt a családfát, amely bebizonyítja, hogy Ferenc József egyenes leszármazottja III. Béla Árpád-házi királyunknak. Ennek nyomán rendeli el a király „ősei földi maradványainak” ünnepélyes elhelyezését – saját költségén – a koronázótemplomban. III. Béla sírkápolnájában fekete márványtábla tanúsítja ma is Ferenc József Árpád-házi leszármazását.”¹⁷¹

A hamvak nem is a kriptába kerülnek, hanem a templom egyik legszembetűnőbb helyére, a Szentháromság-kápolnába. Ide nem terveztek falképet, nyugati falára Mikola Ferenc egy hatalmas, román stílusú *Maiestas Domini*-domborúvet mintázott, fehér majolikából, aranyozva, kék és vörös színnel tarkítva. Alatta jelenik meg a „mennyei várost” jelképező plasztika, mely közrefogja a pulai fehér kőből készült síremléket, szintén Mikola művét. A St. Denis-i székesegyházban látható középkori francia uralkodói síremlékek formájában mintázott szarkofág III. Bélát a sírjában talált királyi jelvényekkel felszerelve, lábainál oroszlánál ábrázolja. A síremlék két oldalán látható a két fekete márványtábla¹⁷² avval a családfával, amely a Habsburg-uralkodót magyarrá asszimilálja. A politika művészet iránti érdeklődése – melyet pozitív hatásúnak érzekeltünk korábban – itt bosszulja meg magát.

A budavári Nagybaldogasszony-templom végül is egy egészen sajátos jellegű alkotássá lett: koronázó főtemplom, a nemzeti történelmi és a hősök emlékhelye, királyi temető, kegyhely és múzeum is egyben, mint a Westminster Abbey, vagy a bécsi Votivkirche. Különös helyét a magyar művészetben az adja, hogy bár nem annak szánták, mégis önálló műalkotás. Mindenképpen veszteg, hogy az eredeti templomot erősen átalakították, de a megszületett új épület mégis tiszteletreméltó, mint tipikusan századvégi produktum, mely némely részletében a művészi továbblépés ígéretét hordozza. Ha a Mátyás templomban az orgonán egy Liszt mise szólal meg, vagy a fények játéka láttán átérezzük az enteriőr középkorias, ugyanakkor a millenniumi időkre jellemző hangula-

tát, fel kell ismernünk, hogy a Vigadó és az Opera után ez a harmadik olyan építészeti alkotás, amely a Gesamtkunstwerk eszméjét Magyarországon a legjobban megközelíti.

Schulek Frigyes a XIX. sz. második felében, ebben a mai napig sokak által fanyalgással szemlélt korszakban azok közé a fővárosi szakemberek közé tartozott, akik szinte a semmiből mintegy varázsütésre, olyan művészeti miliőt teremtettek, amely megállt a nagy európai centrumoké mellett. Erre magyar viszonyok között – a periférián – utoljára talán Mátyás király idején volt példa. Hányszor halljuk emlegetni a millenniumi idők teremtési lázát sajnálkozva, negatív ideológiák hordozójának, egy kis nép nagyzási hóbortjának nevezve azt. Ebben van igazság, de ez az értékelés így nagyon sommás. E kor férfiainak legjobbjait nem ez mozgatta. Ők teremteni akartak, pótolni századok mulasztását, vagy pusztítását és tettek is, többet, mint előttük, vagy utánuk bárki. Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy a ma már százados patinától megneimesedett főgyeházat – ahogy azt Schulek megjósolta – a közönség egyre inkább szépnek találja, és csak hálával gondolhatunk az áldozatos alkotókra és a lehetőséget megragadó megrendelőkre.

JEGYZETEK

1. Bánffy Miklós: Emlékeimből. Erdélyi Szépművészeti Céh. Kolozsvár, 1932. 12.
2. Az Est, 1917. jan. 4., 6.
3. Képviselőházi Napló, 1887–1892. Országgyűlések, 22. köt., 176.
4. A családi hagyomány szerint Schulek a Mátyás templom építéséhez magánvagyonával is hozzájárult. Schulek János közlése.
5. Renate Wagner-Rieger: Der Stilpluralismus um 1900. In: Alte und Moderne Kunst, 1978. 160–161. 42. Idézi: Moravánszky Ákos, Építészeti az Osztrák-Magyar Monarchiában, 1867–1918. Bp. 1988. 7.
6. Budapest az újkorban. Vezető a Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti kiállításához, Hanák Péter előszavával. Bp. 1995. 10.
7. Németh Lajos: A historizmus mint művészettörténeti fogalom. In: A historizmus művészete Magyarországon, szerk.: Zádor Anna, Bp. 1993., 16.
8. Schulek Frigyes: A hazai műemlékek rajzaiból rendezett első nyilvános kiállításról. Archaeológiai Értesítő 1880. XIV. k. Bp. 1881. 233.
9. Hanák, uo.
10. 1991-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar Építészettörténeti és Elméleti Intézete Schulek Frigyes születésének 150. évfordulója alkalmából „Építészeti és történelmi” címen konferenciát rendezett, amely Schulek életművének építészeti elemeit helyezte új megvilágításba. Hozzászólók: Hofer Miklós, Rados Jenő, Sisa József, Entz Géza, Zádor Mihály, Ágayné Korompay Katalin, felkért hozzászólók: Schulek János, Gerő László, Pattantyus A. Ádám, Mattyasovszky Zsolnay Tamás, Buzás Gergely, Istvánfi Gyula.
11. A Mátyás templom belső díszével elsőként, még a teljes kialakítás előtt részletesen foglalkozott Nemes Antal: A Nagyboldogasszonyról elnevezett budavári főtemplom története és leírása, Bp. 1896; majd br. Forster Gyula: III. Béla magyar király emlékezete, Bp. 1900.; Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete, Bp. 1938.; (Lotz falképeire koncentrálna); M. Takács Marianna: A budai Mátyás templom, Bp. 1940.; Entz Géza–Csemegi József: A Szentháromság téri Nagyboldogasszony templom.; Budapest műemlékei I. (Magyarország műemléki topográfiája) Bp. 1955.; Entz Géza: A budavári Nagyboldogasszony templom és a Halászbástya, Bp. 1974.; uő.: A Mátyás templom és a Halászbástya, Bp. 1986.
12. Marosi Ernő: Előszó. In: Emlék márványból vagy homokkőből. Öt évszázad írásai a művészettörténet történetéből. Vál. ford.: Marosi Ernő Bp. 1976. 16.
13. Szvoboda Dománszky Gabriella: A budapesti falképfestészet vázlatos áttekintése 1863–1903-ig. Művészettörténeti Értesítő, 1986. 133.
14. Székely szecessziós vonásaira már rég felfigyeltek, (M. Takács Marianna im. 52.) ám a Székely-életmű feldolgozása híján ez a kérdés megoldatlan. Székely ugyanolyan „nehéz dió” mint Schulek, az 1950-es évek nagylélegzetű próbálkozásai is meddők maradtak az életmű értékelésével kapcsolatban. A Magyarországi művészet 6. kötete, (Magyar Művészet 1890–1919, Bp. 1981. 202.) így ír: „Romantikus fűtőtsége helyébe legfeljebb bizonyos dekora-

- tivitás lép.” Szabadi Judit: A magyar szecesszió művészete c. (Bp. 1979. 10.) monográfiájában Székelyt reménytelenül akadémikus mesterként tárgyalja. Bakó Zsuzsa: Székely Bertalan (Bp. 1982.) c. művében a mester romantikus vonásaira helyezi a fő hangsúlyt. Változást a tanítványok működésével foglalkozó kutatások hoztak, konkrétan a gödöllői műhellyel kapcsolatban. Keserü Katalin: Körösfői-Kriesch Aladár (Bp. 1977) c. kismonográfiájában utal Székely előrelendítő hatására (23.), Gellér Katalin: A gödöllői műhely esztétikai nézetei (Ars Hungarica, 1976. 2. sz.) Székely szecessziós törekvéseire hívja fel a figyelmet, továbbá: Katalin Gellér: Elements symbolistes dans l’oeuvre des artistes de la colonie de Gödöllő. (Acta Historiae Artium, Bp., 1982. 131.) c. tanulmányában Nagy Sándortól – aki Székely mellett dolgozott a Mátyás templomban – több művet mutat be, amelyek látványosan utalnak mestere falfestményeire, továbbá Gellér Katalin: Romantikus elemek a századforduló magyar festészetében és grafikájában. Ars Hungarica, 1987/1, 99.
15. Marosi Ernő: A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a régészet és a művészettörténet kezdeteinél. In: A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században, Bp., 1992. 85.
 16. Németh L. uo. 15.
 17. Széles Klára: Henszlmann Imre művészetelmélete és kritikai gyakorlata. Bp. 1992. 42.
 18. Henszlmann Imre: Az 1842-ki műkiállítás Pesten. Regélő Pesti Divatlap, 1842. júl. 17. 493.
 19. A „nemzeti sajátosság, mint istentől kapott hivatás” problémakörhöz lásd: Csorba László: Nemzetélet és hitélet közös választóján. In: Forradalom után – kiegyezés előtt. Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1988. 364.
 20. Kosáry Domokos: Magyarország a XVIII. században. Növekedés vagy hanyatlás? Valóság, 1975. I. 13.
 21. A főegyház felújításainak kezdetekor a hozzá kapcsolódó tudományos kutatás is fellendült. Az első publikáció mely minden további kutatást megalapozott, Némethi Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapestvári főtemplom történelme, Esztergom, 1876. A restaurálás folyamatáról részletesen tájékoztat Csemegi József: A budavári főtemplom, Bp. 1955. c. kötetének jegyzetanyaga, de csak a templom építéstörténetének ismertetése szempontjából.
 22. Szvoboda Dományszky Gabriella: A Pesti Műegylet, 1840–1865. Bp. 1994. Kandidátusi disszertáció, ki. 10.
 23. A fiatal Henszlmann idevágó írásai sorra jelennek meg a pesti sajtóban. Id.: Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írások. Szerk.: Tímár Árpád, Bp. 1990.
 24. Br. Forster Gyula: A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban. II. kiad. Bp. 1906. 556.
 25. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd. Szerk. a főtítkár. XIX. k. 6. sz. Schulek Frigyes t. tag emlékezete. Írta b. Forster Gyula, tiszteleti tag. Budapest, 1925. 16.
 26. Ezt az tette lehetővé, hogy az országgyűlés 1870-ben némi pénzt szavazott meg a műemlékvédelem céljaira. A főváros pedig az 1868-as LVI. törvény által kisajátítási jogot kapott a történelmi emlékekre, azok megóvása érdekében. (Dr. Lechner Jenő: A műemlékvédelem Magyarországon és a jövő feladatai. Bp. 1921.) A vallás és közoktatási miniszter által „Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottmánya” néven létrehozott testület tagjai: elnök: Szalay Ágoston, ak. tag; előa.: Henszlmann I., ak. tag; ép. előa.: Schulek F., az Orsz. Mintarajz Tanoda tanára; tagok: Ipolyi Stummer A., besztercebányai püspök, ak. tag; Pulszky F., orsz. gy. képviselő, ak. tag; Rómer F., múzeumi régészeti őr, egy. tan., ak. tag; dr. Arányi L., egy. tan., ak. tag; Steindl I. műegy. tan., kültag; id. Storno F. építész. Vasárnapi Újság, 1872. 190. A MOB működéséről lásd: Borsos Béla: A magyar műemlékvédelemhivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig (1888); uő. A magyar műemlékvédelem hivatala Henszlmann halálától a millenniumig, 1888–1891. In: Magyar Műemlékvédelem 1971–1972.
 27. Forster 1925. 19.
 28. Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése, Bp. 1982. 119.
 29. Lechner, im. 22.
 30. A művészi tehetség elismerése önmagáért a korabeli Pesten ismeretlen, kizárólag Barabás Miklós (1810–1893) „akadémiai festész” szerzett nimbuszt magának alkotóként, ám akadémikussá ő is egy tudós értekezéssel lett, amit a mester igen helyénvalónak talált, csakugy mint id. Markó Károly (1791–1860). Jellegzetes figura Than Mór, (1828–1899) aki csekély tehetsége ellenére óriási tekintélyt vívott ki mint „tudós festő”.
 31. J. Sisa: Steindl, Schulek und Schulcz – drei Schüler des Wiener Dombaumeisters Friedrich von Schmidt. In: Mitteilungen der Gesellschaft für Vergleichende Kunstforschung in Wien XXXVII., 1985 3. sz. 1–8. Schulek hazatérte után az újonnan megalakult Országos Mintarajz Tanodában kezdett tanítani Székely Bertallal és Izsó Miklóssal (1831–1875).
 32. Moravánszky i.m. 38.
 33. Idézi: Széles, 1992. 45.
 34. Forster, 1900. 245.

35. Az építkezés 16 éve alatt sosem jutott évi 100 ezer ft-nál több e kiemelten fontos állami építkezésre. Szmrecsányi Miklós: Történeti művészet a Halászbástyán. Századok, 1906, 222.
36. A király 1881-ben 15 tagú ellenőrző bizottságot küldött ki, Mailáth György országbíró elnökelete alatt, a műemlékekre költött összegek felülvizsgálata, közte a koronázó főtemplomra költött összegek ügyében is. „Ez a bizottság évek hosszú során át nem volt egyéb, mint vádtanács...” Forster, 1925. 21.
37. Forster, 1925. 18.
38. Schoen Arnold: Szt. Anna templom, Bp. 1930. Előszó.
39. Szmrecsányi im. 219.
40. A Szépitő Bizottmány összetétele: A nádor, egy helytartótanácsos, három városi tanácsos, három választott polgár, a rendőrkapitány, egy mérnök, egy kőművesmester, egy ácsmester és Hild József. Siklóssy László: Hogyan épült Budapest? Bp. 1931. 25.
41. Pl.: Mátyás szoborbizottság, Pesti Műegylet festészeti bizottsága, Műbíráló választmány, Marastoni festőakadémiáját pártoló bizottság, a Képcsarnok Egylet, a Széchenyi, a Lendvay, a Petőfi, a Deák, az Eötvös szoborbizottság, a világiállítások bíráló testületei, a Képzőművészeti Társulat többféle zsűrije, stb.
42. A bizottság jegyzőjén, vagy titkárán kívül más nem kap javadalmazást, itt Geduly Ferenc és Lers Pál jut kisebb összegekhez.
43. A Budavári Főtemplom Építési Bizottsága (BÉFB) két évtizedes működése alatt döntően az alábbi tagokból állt: Az első elnök br. Augusz Antal, (1807–1878) hivatalnok, politikus, a szépművészetek lelkes pártolója, akit gömői Havas Sándor (1822–1894) követ az elnökségben. Havas felföldi származású hivatalnok, végzettsége szerint jogász, hivatásos politikus és autodidakta régész, az aquincumi ásatások megindítója, (Vasárnapi Újság 1894. 45. sz. nekr.); Bogisich Mihály, 1882-től a templom plebánosa, polgári szülők gyermeke, címzetes püspök, zenetörténettel foglalkozó szakember, (Szinyei J. Magyar írók élete és munkái. I. k. Bp. 1891. 1166.); Forster Gyula, (1836–1932) ügyvéd, apja primási birtokon jószágkormányzó. A Vallás és Közoktatási Minisztérium tisztviselőjeként kezd, ahol kulturális ügyekkel foglalkozik, majd Magyar Földhitelintézeti Igazgató, a MOB másodelnöke, majd elnöke. Havast ő követi a BFÉB elnöki székében. 1904-ben főrend lett, báróságot kapott. (Szinyei J. Magyar írók élete és munkái. III. k. Bp. 1894. 655); Ipolyi Arnold, (1823–1886) apja főszolgabíró, nemességük Mária Teréziától ered. Zobori plebánosból a nagyváradi püspökségig emelkedett, ahol utóda Czobor Béla; dr. Czobor Béla (1852–1904), már mint fiatal pap a Nemzeti Múzeum régiségtárának segédőre, régész, a budapesti egyetem bölcsészkarán magántanár, a keresztény arceológia és szimbolika szakán. Ő jelentette meg mesterének, Ipolyinak ajánlva 1875-ben H. Otte művét a középkori egyházi művészetről, amely a szakma alapvető kézikönyve lett, és akár ma is haszonnal forgatható. (Katolikus lexikon. Szerk.: Bangha Béla, s. j. I. k. Bp. 1931.); Hampel József, (1849–1913) jogot tanult, majd a Nemzeti Múzeum Érem és régiség osztályán működve fejlődött kiváló régészeti szaktekintréllé. Kurcz Vilmos, (1829–1898) ferencrendi szerzetes, a ferencvárosi templom plebánosa, Lotz barátja; Pártos Gyula (1845–1916) apja ügyvéd, építészmérnöknek tanult, Pest sikeres építész; Lechner Lajos (1837–1897) mérnök, az Andrássy út megalkotója, (Nemzet, 1897. 320. sz. nekr.); Lers Pál jegyző; Máltás Hugó, (1829–1922), Bécsben Siccardsburg és Null műtermében tanult, Pest kiváló tervező-építész, ő készítette az első javaslatot még az 50-es években a Mátyás templom felújításához; Schulek Frigyes, 1870-től a Mintarajztanoda tanára; Steindl Imre, (1839–1902) építész.; Szalay Imre, (1846–1917) jogász, a Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay László unokaöccse, Trefort veje, 1912-től kémendi báró; Zsigmondi Gusztáv, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat elnöke; a Főváros Képzőművészeti Tanácsának delegált tagjai: Gerlóczy Károly, (1835–1900) ügyvéd, a főváros első alpolgármestere, Kausser József, műépítész, Medvey Zsigmond., Vidéky János (1827–1901) festő, az iparrajz-oktatás úttörője, apja híres pesti térképész és metszetkészítő; Zichy Antal (1823–1898) a festő testvére, elszegényedett dzsentrí-család sarja, jogász, oktatásiüggyel foglalkozó politikus, élete végére főrend; kutasi Radisich Jenő, (1856–1917) mérnöknek és jogásznak tanult, miniszteriális tisztviselő, majd az Iparművészeti Múzeum igazgatója; br. Liphay Béla, (1827–1899) apja 1830-ban kapta a bárói rangot, ő 1896-ban lett főrend, földbirtokos, 1867. után liberális, ellenzéki képviselő. Kommunális beruházásokkal foglalkozott, közigazgatással, vízjoggal, stb. (Vasárnapi Újság 1899. 20. sz. nekrológ). A Főváros részéről esetek jelent az üléseken Wahrmann Mór, (1832–1892) kereskedő és politikus, apja üzletember. Ybl Miklós, (1814–1891), a főváros vezető építész. (Forster, Hampel, Kurcz, Radisich, 1891 januárjában került be a bizottságba.) A BFÉB irattára a Műemlékek Országos Bizottságának iratanyagában található, ma az Országos Műemléki Felügyelőségben.
44. Nikolaus Pevsner: Az európai építészettörténete. Bp. 1974. 433.
45. „A Deák-párt hanyatlásával a református gentry lassanként mindenhol uralomra került, a hazafiság a protestánsok privilégiuma lett, a protestáns hithűség lett a legmagasabb állások elnyeréséhez a legfőbb képesítés.” Salacz Gábor:

- Egyház és az állam Magyarországon a dualizmus korában. 1867–1918. München, 1974. 111 Tudvalevő, hogy a felújítás három vezető mestere, Schulek, Lotz, Székely protestáns. Élcelődtek is rajta, hogy a leghíresebb katolikus templomot ők díszítették ki.
46. Kratzmann Ede müncheni iparművésszel 1873-ban szerződött a kincstár, hogy a fűvészkertben levő állami üvegfestészeti intézetet vezesse. Ybl E. 1938, 173., 2. jegyz.
 47. Czobor Béla: A Budapest Ferencvárosi templom üvegfestményű ablakai. Egyházművészei lap, 1880. 1. évf. 21.
 48. Vasárnapi Újság 1875. 157.
 49. Levárdy Ferenc: Pannonhalma építéstörténete. Művészettörténeti Értesítő 1959. 27.
 50. Forster, 1925. 22.
 51. Ernst Mihály: A dunántúli falfestés középkori emlékei, Bp. 1935.
 52. Az 1863-ban felfedezett freskosorozat Aquila János szignált és datált (1383) freskóival országos szenzáció volt, a pesti sajtó ünnepelte a leletet, festők odautaztak, hogy másolják a hiteles magyar ruhákat. Ipolyi pontos utasítása nem véletlen, a magyar régésztszadalmat sérti a bécsi Votivkirche ablakán egy magyar főpapi mecénás által a bécsi Carl Geylinggel (1814–1880) készíttetett germános megjelenésű Szt. László, aki ráadásul bárd helyet buzogányt tart a kezében, és a Szentkorona ábrázolása is hibás. (Czobor, 1882.)
 53. A felső gótikus ablakok tervezett alakjai az említettekén túl: Szt. Adalbert és Szt. Mór pécsi püspök főpapi díszöltönyben, Szt. Imre kezében liliommal, és nevelője Szt. Gellért vértanúsága és főpásztori hivatala jelvényével, Szt. Erzsébet és Szt. Margit. Az alsó román ablakokba a jön Szt. Pál apostol, Mózes, Szt. János apostol és Áron. Eredetileg az itteni, a megváltásra utaló öszökvetségi alakoknak felelt meg a déli három nagy ablak négyes vagy kettős mezején: a Megváltó születése és keresztelése, a Keresztrefeszített Megváltó, Halála és feltámadása, a Mennybemenetel és a Szt. Lélek megérkezése. A legbelső kisebb ablakba a templomépítő királyok: IV. Béla, amint Máriának felajánlja az építendő egyházat, és Corvin Mátyás. (Czobor Béla: A budavári plebániatemplom üvegfestményei. Egyházművészeti Lap, 1880. 1. évf. 59.) A kivitelezett sorozat fent északról haladva: Szt Mór és Szt. Margit, Szt Imre és Szt. Gellért, Szt László és a koronázó püspök, Szűz Mária és Szt István, Szt. István és Szt Asztrik, Szt. Adalbert és Vajk vezér, Szt. Erzsébet és Szt. Kunigunda, Szt. Márton és Szt. Lajos. Az alsó román, egytagú ablakok kivitelezett sorozata: Salvator Mundi, tőle északra S. Maria Mater Dei, Sanctus Petrus Apostolus, Sanctus Josephus, délre: S. Johannes Baptista, S. Paulus apostolus, S. Stephanus Protomartyr, S. Franciscus Seraphicus, S. Franciscus Xaverius.
 54. Forster, 1925, uo.
 55. Storno tervei lappanganak, de jó fogalmat alkothatunk róluk a Szabó Júlia által publikált Szt. László metszetek alapján, amelyek a szentély alsó ablakának Salvator Mundi képével feltűnő stiláris egyezést mutatnak. Szabó J.: Szent László a XIX. sz. magyarországi festészetében és grafikájában. In: A historizmus, 1993, 208–211.
 56. Zs.: A budavári főegyház üvegfestményei. Az Építő Ipar. 1882. július 9.
 57. Az Építő Ipar, uo.,
 58. Manfred Wehdorn: Die Bautechnik der Wiener Ringstrasse. Wiesbaden, 1979, 24.
 59. Az Építő Ipar, uo.
 60. Vasárnapi Újság 1882., 736.: Storno és Schulek a budai főtemplomba tervezett akvarelljei. Archaeológiai Értesítő 1882., XLIX.
 61. Archaeológiai Értesítő, 1887. 85.
 62. Vasárnapi Újság 1883., 832.
 63. Henszlmann 1883-as éves jelentésében az a megjegyzés szerepel, hogy a Storno által benyújtott vázlatok elbírálásáról való döntés a BFÉB hatásköre, ezért a MOB a terveknek csak tudomásulvételét regisztrálja. Éves jelentés a MOB működéséről 1883-ban. Archaeológiai Értesítő 1883. XLIX. Ebből arra következtetünk, hogy nem tettek, különben Henszlmann méltatná azokat.
 64. Budapest Főváros Levéltára, IV. 1403. m. 7/188 3
 65. Magyar Mérnökök és Építész Egylet Heti Értesítője, 1885. 49.
 66. A szentély kettős ablakai közül egyet-egyet vállalt Simor János hgprímás; Kovács Zsigmond veszprémi püsp.; Bubits Zsigmond nagyváradi kanonok; Dulánszky Nándor pécsi püsp.; Császka György szepesi püsp.; Krusz Krizosztom pannonhalmi főapát; Fraknoi Vilmos nagyváradi kanonok; és br. Lipthay Béla. A szentély alsó, egyszárnyú ablakainak költségét fedezi Ipolyi Arnold besztercebányai püsp.; Zalka János győri püsp.; Tárkányi Béla egri kanonok; Ebenhöch Ferenc győri kanonok; Römer Flóris nagyváradi kanonok; özv. Szalay Ágostonné és a Jálics testvérek; Schuster Konstantin, kassai püspök; Mihalovics József, zágrábi bíboros érsek; . Vasárnapi Újság 1884., 844.

67. Ipolyi Arnold: A magyar ikonográfia egy fejezete, magyarországi szent Erzsébet képeinek ismertetése. Egyházművészeti Lapok, 1881
68. Idézi: Széles, 1992. 45.
69. BFÉB. 1884 ápr. 8-i ülésének jegyzőkönyve.
70. A Fővárosi Képzőművészeti Bizottság jelentése 10 éves működéséről, 1880–1890. Bp. 1890, 52.
71. Vállalkozók Lapja, 1884. nov. 26.
72. Idézi: Ybl, im. 290.
73. Ipolyi Arnold elnöki megnyitó beszéde az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat közgyűlésén, 1884 március 9. és 1885. március 8. Az OMKT 1884. és 1885. évi közleményei.
74. Ybl, 1938. 230.
75. Egenként 12 részben Szűz Mária, Szent Erzsébet, és Boldog Margit életének fő jeleneteit, az ablakok fölél az ország, az adományozók, az Árpádok, az Anjouk, Mátyás, Zsigmond, I. Ferenc József, Budapest főváros, és a magyar királyság történelmi címereit javasolta. (A Mátyás templom üvegablakai. Vasárnapi Újság 1884. nov. 30., 773.) Végül IV. Béla, Nagy Lajos, Zsigmond, Mátyás, Magyarország, I. Ferenc József, Erzsébet és Budapest címerei készültek el és a jelenetek alá kerültek.
76. Ybl. i. m. 291. Schulek hagyatéka 1952-ben került a Budapesti Történelmi Múzeum Kiscelli Múzeumának gyűjteményébe, nagyrészt Schulek örökösitől a Korompay családtól, a hagyatéknak egyéb részeivel. Az anyag 4235 tételt tartalmaz, 2862 db.-ot a család, 1372 db.-ot a KÖZTI adott át. Az anyag rendezetlen, észrevételeink szerint a főleg Schulek vázlatok keverednek Storno, Székely és Lotz művekkel. Elképesztő mennyiségük bizonyítja Schulek hatalmas munkáját.
77. Vállalkozók Lapja, 1884. márc. 25. és jún. 25.
78. A kész ablakokat a Vallás és Közoktatási miniszter 1889 dec. 7-én 54729 sz. rendeletére a Országos Képzőművészeti Tanács és a Főváros Képzőművészeti Bizottsága bírálta. (BFÉB., 1898, 48. sz. jegyzőkönyv, MOB, Országos Műemléki Felügyelőség) A javításokat már nem Kratzmann, – akivel nem voltak megelégedve – hanem utóda, Forgó Gyula és társa javította ki, valamint pótolta a hiányzó részeket, 1897-ig folyamatosan. Kratzmann Ede többszöri sürgetésre sem szolgáltatva vissza az elkészült ablakok kartonjait. A kért kartonok jegyzéke: „Főszentély ablakainak cartonjai vastag rajzpapíron: alsó ablakok: 9 czímer; 9 alak; 9 féle bordure; 6 design; felső ablakok: 16 alak baldachinnal és czímerrel vagy jelvényel; 16 féle rosetta; 8 féle apró 3 szög; 1 drb áttetsző carton fakereten; Déli nagy ablakok cartonjai: áttetsző cartonok fakereten; 36 legendáris jelenet; 8 czímer; 10 orom; 3 oromvégződés; 6 db 4 levelű rózsza; 3 nagy rózsza; 3 hosszú sarok; 3 kisebb 3 szög; 3 drb átnézetes carton ötdíszágban; 36 drb papírra festett legendáris jelenet, eredetiek; 36 drb papírra rajzolt díszítményes carton (:conturokban:); 2 drb Storno féle carton a főszentély ablakokhoz papírra festve, fakeretes vászonra felhúzva; 223 drb összesen. (BFÉB., 1890. jan. 18. 5. sz. jegyzőkönyv.) Nem találtuk nyomát, hogy e darabok hiánytalanul visszakérültek volna a bizottság kezeihez.
79. A „belfelszerelés” szót az „Innereaufstattung” tükörfordításaként használják a jegyzőkönyvek. Kissé nehézkes hangzása ellenére azért vettük át, mert nincs rá megfelelő magyar kifejezés. Alkalmazói beleértették a teljes belső berendezést a padlótól az orgonáig, a falfestést, a liturgiai felszerelést és a szervezendő kincstár tárgyait is. Schulek a tervek elkészítésében maga mellé vette Jauman Benedeket, aki ugyancsak Schmidt tanítvány.
80. Budapest Főváros Levéltára, IV. 1403. m. 7/1833, 1884, 49. sz. irat.
81. Ipolyi Arnold: A Magyar Szent Korona és a koronázási jelvények műleírása. Bp. 1886. BFÉB, 1890. febr. 3., 6. sz. jegyzőkönyv.
82. Bogisich Mihály plebános, a belfelszerelés kivitelezésére alakult albizottság elnöke felvetette, hogy a teljes meglévő felszerelést stylszerűre kellene kicserélni vagy átalakítani. (BFÉB. 1890. dec. 22. 36. sz. jegyzőkönyv.) Ez pénz hiányában nem valósult meg, vagyis alkalomadtán a pénzsűkének is lehetnek előnyei!
- Pl. Szalay Imre egy XV. századi szekrényes kis oltárt szerzett a templomnak. (Havas Sándor: A Nagyboldogasszonyról nevezett budavári főegyház. Bud. Rég. 1897. máj. 42.) Ez a cserényi (Cerin) Szt. Márton oltár 1483-ból. A cserényi hitközségnek cserébe Roskovics Ignáccal festettek egy „stílusos” oltárképet. (BFÉB. 1890. febr. 3. u. o.) Csáky Schuleket értesíti, hogy Beer J. müncheni restaurátort 500 ft. díjjal megbízta a restaurálásával. (BFÉB. 1892. nov. 2.) Tartalmi problémák miatt 1906-ban az eredeti képet a Szépművészeti Múzeumnak adták át, 3279-es ltsz.-on. Ma a Magyar Nemzeti Galériában. (Radocsay Dénes: A középkori Magyarország táblaképei, Bp. 1967. 159.) A Koronázást ábrázoló falkép alá került a Felsőerdőfalváról (Stará Lesná) szerzett Szentháromság-oltár, 1490–1500. (Radocsay Dénes: A középkori Magyarország táblaképei. Bp. 1955. 303.) Ma is ott van.
83. A főváros tanácsa 1890 februárjában felkérte az Építési Bizottságot, hogy a belfelszerelésére vonatkozó programot,

- a terveket és a költségvetést megtekintés és megbírálás végett, véleményezés céljából közöljék. A téma fontosságára való tekintettel a VKM miniszter ugyanekkor rendkívüli bizottsági ülést rendelt el, melyre a Főváros Képzőművészeti Bizottsága részéről az elnök Gerlóczy Károly, továbbá két tag, br. Liphay Béla és Ybl Miklós is meghívást kaptak. BFÉB, 1890. febr. 3., 6. sz. jegyzőkönyv.
84. Szalay Imre miniszteri tanácsos elnöklelte alatt e fontos ülésen jelen volt Bogisich Mihály, dr. Czobor Béla, Máltás Hugó, Pártos Gyula, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Zsigmondy Gusztáv, bizottsági tagok, Geduly Ferenc jegyző, a főváros részéről Ybl Miklós, Gerlóczy Károly és br. Liphay Béla. BFÉB, 1890. febr. 8. 7. sz. jegyzőkönyv.
85. Pl. Ruprecht Károly műasztalossal Schulek középkori mintát közölt hordozható lámpa és zászlórúd készítéséhez, (BFÉB, 1890. febr. 9., 6. sz. jegyzőkönyv); a gyertyatartók készítőjének ugyancsak (BFÉB, 1891. febr. 12., 7. sz. jegyzőkönyv); 1891 októberében Schulek bemutatta a szünidei utazása alatt megtekintett hildesheimi nagy koronagyertyatartók fényképét, és kérte a bizottságot, hogy részletfotókat rendeljenek tanulmányozásra, mivel a templom lámpáinál szeretné felhasználni. BFÉB, 1891. okt. 15.
86. Schulek terve: „A főoltárt a Nagyboldogasszonyról címezett oltár képezze. b., Az északi szentélybe Szent László oltára c., a déli szentélybe Kereszt oltár jönne, d., Az északi pillérnél Jézus Szt. Szíve oltáron e., A déli pillérnél pedig Xavéri Szt. Ferencz oltárra lenne elhelyezendő. f., Az északi mellékkápolnában Szt. Háromság oltára, s g., A Zichy kápolnában Szt. Imre oltára lenne felállítandó. Végre h., a Loreto kápolnába Mária segítés oltár, melynek képeit Aggházy Gyula festész fogja elkészíteni. A cserényi hitközségtől szerzett, Mátyás korabeli Szt. Márton oltár a nagy oratórium keleti falánál lesz elhelyezve. BFÉB, 1890. febr. 8., 7. sz. jegyzőkönyv.
87. Zichy Mihály a Szent Imre oltárkép megbízottja maga kérte, hogy küldjenek neki előképeket. Az Országos Képtárban őrzött Szent Imrét ábrázoló festményekről kapott is fotókat, valamint a XIV. sz.-i képeket Pannonhalmáról. (A pannonhalmi képeket nem sikerült azonosítani.) A tervezett csúcsíves szárnyasoltár leírását is megkapta, valamint a képek témáját és elhelyezésének vázlatát is: 1. Szt. Imre születése, 2. Szt. Imre neveltetése, 3. Pannonhalmára menete, 4. Szt. Imre halála. (A részletes megrendelésben kikötik, hogy az ortodox egyházban használatos oltárkép-mintákat, és email-technikát ne alkalmazza.) (BFÉB, 1890. máj. 5., 18. sz. jegyzőkönyv, Szalay Imre mb. elnök levele nagys. Zichy Mihály festőművésznek, Pétervárotról, Oroszországból.). A kápolna költségeit a Zichy család viselte, ezért sokáig Zichy-kápolnaként emlegették. Az oltárkép költségeit gr. Zichy Jenő vállalta, aki az oroszországi kapcsolatot tartotta. Az Országos Képtárból Szt. Imréről küldött képek: A csíksomlyói (Cioboteni) főoltár előoldalának 2. sz. szárnyképe, 1510–1520. Pulszky Károly: A képgyűjtemény leíró lajstroma, Országos Képtár, Bp. 1888, 181. sz.; a nagytótlaki (Selo) oltár 6. sz. oltárszárnya, 1490 k. Szenczy Ferenc ajándéka 1864-ben a Nemzeti Múzeumnak. Pulszky Károly: A képgyűjtemény leíró lajstroma, Országos Képtár, Bp. 1881, 189. sz.; ua. 1888., 180, 182. sz.
88. A teljes Schmidt-jelentést közli: Nemes, 1896, 154.
89. Schuleknek barátja, Zsolnay Vilmos sugalmazhatta az ötletet, akinek pécsi gyárában mód volt szobrok készítésére is egy új találmány révén, az olcsó és tartós pirogránitból, amely a századvég világhírű magyar szabadalma. Steindl valószínűleg itt kapott kedvet az Országgház hasonló díszítésére, annál is inkább, mivel a gótikától nem idegen a színes majolikaszobrok alkalmazása.
90. BFÉB, 1890. febr. 8. 7. sz. jegyzőkönyv.
91. BFÉB, 1890. febr. 9., 6. sz. jegyzőkönyv.
92. BFÉB, 1890. dec. 23., 36. sz. jegyzőkönyv. „A szepeshelyi Magyar királyok oltára szobrai ismeretlenek. Az oltárt a XVII. sz.-ban szétszedték, de főszobraikat az ugyanekkor állított főoltár oromzatába tagolták. E figurák a XIX. sz. végi restaurálás során a székesegyház lomtárába kerültek. A három szobor ma ismeretlen helyen van.” (Radocsay, 1967. 216.) Amíg valami megkerül a szobrokból, addig a mintájukra alkotott három Mikola mű a Szt. Imre oltáron legalább emléküket őrzi.
93. Gr. Csáky Albin miniszter 58266/890 sz. leirata Havas Sándor elnök részére, BFÉB, 1890. dec. 31. 4 sz. jegyzőkönyv.
94. Tájékoztató észrevételek a budavári főegyház belső felszerelésére vonatkozó költségek eldöntéséhez. Schulek Frigyes, 1891 márc. 12. BFÉB levéltár.
95. A főváros 1892-ben 310 ezer ft-ot ad a hátralevő munkálatokra, ezen belül 90 ezret a belső kiképzésére. E közlést a sajtó széles körben ismerteti. Vasárnapi Újság 1892. márc. 6. 170.
96. 1891. márc. 12.-i költségvetés.
97. Havas Sándor levele a Fővárosi Tekintetes Tanácsának, 1891. márc. 15. BFÉB levéltár.
98. A kivitelezett szoborprogram túlnyomó része a Zsolnay-gyárban égetett pirogránitból készült: a nyugati főkapu timpanonjában Mária Jézussal, Jézus Szíve, a Szt. Imre oltár szobrai, a teljes főoltár felépítménye a több mint húsz kis

szoborral és domborművel, a Szentháromság kápolnájában a Maiestas Domini dombormű a „mennyei várossal”, az orgonán levő angyal, 6–6 színes gyertyatartó. Xavéri Szt. Ferenc, Szt. István és Gizella a Szt. Jobb kápolnájában bácsatoroki kő, színezve.

99. BFÉB, 1892. nov. 2., 19. sz. jegyzőkönyv.
100. Schulek védekezése: uo. nov. 10.
101. BFÉB irattár, 53675 sz. Vallás és Közoktatási miniszteri rendelet, 1893. márc. 17.
102. A BFÉB összefoglaló jelentése az 1890-es évről. 1890. XII. 23. 34. sz. 2. old., és a A BFÉB éves jelentése az 1890-ben elvégzett munkálatokról. 1891 I. 6., 5. sz. jegyzőkönyv.
103. Schulek Frigyes: Jelentés a boldogságos Szűzhöz címzett budavári plebániánál eszközölt kutatásokról. felolvasott a Magyarországi Műemlékek Ideiglenes Bizottságának f. évi júl. 3-án tartott rendkívüli ülésében. Archaeológiai értesítő, 1874. 10. sz. VIII. k. aug. 15.
104. Nemes, 1896, 153.
105. Vasárnapi Újság 1874., 301. A nyomokat Schulek lemásoltatta, Uhl Sándor, és Reissig grafikus- iparművésszel, 1878–79-ben. Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeuma, ltsz. 52.41.640–650.
106. Steindl ekkoriban a kassai Szt. Erzsébet székesegyház felújítása végezte, valamint az Országházat építette, és a gótika szellemében mindenütt az ornamentális festést szorgalmazta. Schulek ugyanekkor a kassai építési bizottság tagja volt, így Mikolávil és Stendillel ott is együtt dolgoztak. Steindl és Schulek kemény szakmai vetélkedésével jól megfért, hogy az illetékes bizottságokkal szemben támogatták egymást. BFÉB, 1890. febr. 8., 7 sz. és márc. 27. 13. sz. jegyzőkönyv.
107. BFÉB, 1890. júl. 10. 20. jegyzőkönyv.
108. Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői. Élet és jellemrajzok. Bp. 1887.
109. Széles, 1992. 43.
110. IV. vázlatkönyv a Mátyás templomról, IX. stílteni vázlatok a Mátyás templom ornamentikájához, díszítőfestészeti rajzok, és feljegyzések. Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztálya.
111. Dr. Kovács Dénes: A budavári Mátyás templom. Vasárnapi Újság, 1892. márc. 6. 170.
112. Az Építési Ipar., 1893. aug. 17. 153.
113. Dr. Kovács Dénes: A budavári Mátyás templom. Vasárnapi Újság, 1894. aug. 20. 565.
114. Pál Balázs: Kós Károly, Bp. 1971
115. Havas Sándor levele a miniszternek, 1891. márc. 15.
116. A St. Chapelle említése már a kassai Szt. Erzsébet székesegyház 1857–60-ig tartó első felújításakor is felmerült, ahol a vezető építész, Gerster Károly, Henszlmann hatására ennek mintájára festette ki a belsőt. A boltozatok kékek, arany csillagokkal, az építészeti tagozatokon színes geometrikus festés futott végig, dús aranyozással.
117. Havas Sándor beadványa a Főváros Tanácsának. 1891 márc. 15.
118. Pesti Napló, 1890. márc. 9.
119. Trefort ezután Benczúr Gyulát (1844–1920) szerette volna megnyerni, ám ez sem sikerült.
120. Figurális képek kerülnek a fő- és kereszthajó találkozásának boltozatára, a zárkó köré, (800 ft); a déli mellékszentélybe a Megváltó életének jelenetei, (600 ft.); az északi mellékszentélybe Szt. László élete, (6000 ft.); az északi mellékhajóban három nagy falmező, (1500 ft.); ugyanott az emeleti párkány alá, (4500 ft.); a Béla torony keleti falára, (3000 ft.); a Mátyás torony keleti falára, (7000 ft.); a déli mellékhajó első falszakaszára, (5000 ft); végül a Keresztelő kápolna északi falára, (600 ft.). BÉFB, 1891 márc. 12.
121. BFÉB, 1891. máj. 5., 13. sz. jegyzőkönyv.
122. BFÉB, 1891. dec. 10., 43. jegyzőkönyv. Éves jelentés.
123. Az ülésen jelen volt Havas S. elnök, Bogisich Mihály, Forster Gyula, Gerlóczy Károly, Kurcz Vilmos, Lechner Lajos, Lers Pál, br. Liphay Béla, Máltás Hugó, Medvey Zsigmond, Pártos Gyula, Radisich Jenő, Schulek Frigyes, Szalay Imre, Wahrmann Mór, Zichy Antal, Zsigmondy Gusztáv, biz. tagok és Geduly Ferenc jegyző. BFÉB, 1891. május 5., 13. sz. jegyzőkönyv..
124. uo.
125. Az Építési Ipar, 1891. nov. 4. 385.
126. A kifestéshez Trefort az Operaházi falfestő-gárdából pályázatni kívánta Lotzot, Székelyt, Than Mórt (1828–1899), Aggházy Gyulát, Feszty Árpádot (1856–1914) és Kovács Mihályt (1818–1892).
127. Lyka Károly: Székely Bertalan. Művészet, 1900, márc. 18. 137. Kiállítási kritika.
128. Székely Bertalan válogatott művészeti írásai. Vál.: Dr. Maksay László. Bp. 1962. 189.
129. Forster Gyula közli az általa összeállított honorárium-jegyzéket, ami érdekes bizonyítéka egyrészt az elvégzett

munkák mennyiségének, másrészt az elismertségnek: F. von Schmidt szakértői díja 1981 ft., Schulek teljes honoráriuma a több mint két évtizedes munkáért aránylag kevés, 78 021 ft. volt. Storno a színvázlatokért 6960 Ft-ot kapott, míg Székely Bertalan az ablakok terveiért 1200, az ornamentika tervekért 6000 ft-ot, a falfestésért pedig 43000 ft-ot. Lotz falfestői díja 14 200 ft., az ablakokért 5000 ft. Than Mór 100 ft-os vázlatdíj jutott. Jauman Benedek a vázlatkészítésért 15 675 ft.-ot kapott. Scholtz Róbert vállalatának a teljes mázolásért és falfestési munkákért 24821+9713 ft-ot fizettek. Mikula Ferenc a szobrokért 23 925 ft.-ot vett fel. (Forster, 1900, 256.) Az összegek néhány tétele vitatott. Különösen feltűnő Lotz árainak alacsonyossága, Lotz özvegye később ezt szóvá is tette. Székely és Schulek baráti kapcsolata úgy tűnik, az anyagiakban is megmutatkozott.

130. Petrovics Elek: Székely Bertalan jellemrajzához. Budapesti Szemle, 1936. jan.
131. Első program: – Máriának a templomban való bemutatása, Királyok imádása, Egyiptomba való menekülés. Krisztus feltalálása a templomban, Kálvária, Sírbatétel, Feltámadás, a Szt. Lélek előjövetele, Mária mennybevittele – az oltár fölött Mária a bűnösök menedéke, a boltzaton Mária házának angyalok által való áthelyezése látható. (BFÉB, 1890. márc. 24., 13. sz. jegyzőkönyv.) A végleges program harmadszori nekifutásra lett elfogadva. BFÉB, 1890. dec. 23., 39. sz. jegyzőkönyv.
132. A legenda szerint Mária szülőháza, mely a pogányok kezébe került, 1291-ben eltűnt Galileából, abból a názareti templomból, melyet Szt. Ilona császárné építtetett föléje. Itáliába repült és egy Laureta nevű asszony földjén állapodott meg, ennek nevéből származik a Loreto név. A ház ezután számos csoda helye lett, tisztelete szerte Európában elterjedt. Wallfahrt kennt keine Grenzen. Katalog der Ausstellung im Bayerischen Nationalmuseum München, 1984. 206.
133. Nemes i. m. 197. Zalka János: Szentek élete V. köt., Szent István Társulat kiadása, Eger 1860, 530. Zalka János a Bollandisták XVIII. sz. óta tartó több mint 50 kötetes kütfő-gyűjteményét jelöli meg forrásként. I. köt, III. o.
134. Trsat, régi magyar névén Terzattó, ma Fiuméhez tartozik. 1913-ig Modrus, Fiume vm. Susaki járás. Magyar helységnevé azonosító szótár, szerk.: Lelkes György, Bp. 1992.
135. Bogisich Mihály, prépost-plebános elnök, tagok: dr. Czobor Béla, Kurcz Vilmos a ferences templom plebánosa, (Lotz közeli barátja), Schulek Frigyes vezérépítész, és mint külön felkért szakférfi: Székely Bertalan festészeti tanár tagokkal. BFÉB, 1891. okt. 15., 29. sz. jegyzőkönyv.
136. A bizottság első dolga, hogy felkéri a minisztert, hogy álljon el a pályázat kiírásától, ami csak hátráltatja a munkálatokat, és Székely Bertalan már bebizonyította, hogy a feladatnak tökéletesen megfelel. Ugyanekkor a főváros megkezdi a kijelölt összegek folyósítását. BÉFB levéltár, 1891. 12.610. rendelet.
137. Czobor, 1882.
138. Czobor, 1882.
139. Kizárólag a koronázási jelenet mellékszereplőit nem fogadták el, a többi változtatás a munka során alakult ki. A program költségvetését Schulek november 18-án nyújtja be, a figurális részek költsége mindösszesen 32 100 ft. Elfogadták, de azzal a kikötéssel, hogy 3000 ft a dekoratív festésnél megtakarítandó, és felküldik a miniszternek jóváhagyásra. BFÉB, 1891. nov. 18. 32. sz. jegyzőkönyv.
140. Lotz megbízásának indoka: „...jóllehet a bizottság Székely Bertalan elismert festőművészen teljesen megbízik, de ... a képcsoportozatot 3 év alatt egy művész alig lesz képes elkészíteni...” A döntést „beható eszmecsere után” Gerlóczy Károly, Lechner Lajos, Szalay Imre és Dr. Czobor Béla hozta. (BFÉB, 1891. nov. 20., 38. sz. jegyzőkönyv. MOB, OMF.) A döntést a miniszter is elfogadta. (53920. sz. Vallás és Közoktatási Miniszter rendelete. BFÉB., 1891. dec. 9., 40. sz. jegyzőkönyv.) Ugyanekkor a Főváros Képzőművészeti Bizottsága, úgy tűnik újítani szeretne. Gerlóczy átiratban fordul az Országos Magyar Képzőművészeti Társulathoz, valamint a medaillonok közé és az északi magas falra a lebegő angyalokat, októberben pedig a főzenekórus alatti boltzatokat. Lotz novembertől az északi mellékhajó főfalára a Nándorfehérvári győzelem képet festi, (Lers Pál 1892. évi jelentése), majd 1893 nyarán I.

- Ferenc József koronázását. Augusztusra befejezte a Szt. László legendát, decemberre a nándorfehérvári kompozíciót. (Lers Pál 1893. évi jelentése, 16, 17. sz.). Székely 1893 nyarán kezdte a nyugati ferde ablak melletti két szarvast és a bejáratnál a két angyalt, valamint a loretoi kápolna külső falára a Segítő Máriát, a két páncélos vitézt és a hozzájuk tartozó részeket. Ezeket, valamint a déli mellékhajó és a nyugati fal medaillonjaiba a belső kompozíciókat év végére fejezte be. (BFÉB, 1893. dec. 21., 21. sz. jegyzőkönyv.) A Szt. Jobb kápolna festését 1896-ban végezte el, 1897-ben pedig a kápolna üvegablakait készítette. Vasárnap Újság, 1897. 551.
143. A két festő egymásra való hatásának megítélését előítéletek nehezítik. Ybl Ervin Székelynek Lotzra gyakorolt hatását csak a Mátyás templomban véli kialakulni, (Ybl im. 295.) de a hatás már az előző munkáknál is megnyilvánult, és korántsem volt egyoldalú. Székelyre Lotz könnyedsége minden bizonnyal felszabadító hatással volt, de Lotz nem nagyon figyelt honfitársai egyéni stílusára. M. Takács Marianna is Székely Lotzra gyakorolt hatását taglalja, de indokai nem meggyőzőek, mert felhozott példái: Szt László lovasharca és Szt István lovasharca fordított időrendben követik egymást. Takács im. 57.
144. Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásokban 970-től 1900-ig. Veszprém, 1929. Hasonmás kiadás, Bp. 1985., Csorba László előszavával.
145. „A budavári főegyház belső falfelületeire festendő képsorozat megállapítására kiküldött albizottságnak 1891 okt. 29-én tartott üléséről. Jelen voltak: Bogisich Mihály, prépost-plebános elnöklete alatt: Dr. Czobor Béla az orsz. műeml. bizottság elnöke, Kurcz Vilmos a belváros ferences templomának plebánosa, Schulek Frigyes vezérépítész, és mint külön felkért szakférfiú: Székely Bertalan festészeti tanár.
- I. Az éjszakai mellékszentélyben. Az ott felállítandó Szt. László oltárra való tekintettel nevezett szentnek legendájából vett jelenetek és pedig az éjszakai falon, annak csúcsívben záródó felső részén. 1. Szt. László csodája, sziklából vizet üt ki; 2. a cserhalmi ütközeté 3. a nagyváradai székesegyház építése; 4. Szt. László tetemének fölvétele; 5. A szekér, a mint Sz. László tetemét viszi Nagyváradra; 6. eskütétel Sz. László sírjánál; Ezek fölött: 7. Sz. László koronás mellképe, bárdal jobbában, (a győri herma szerint); 8. a királyt canonisalo pápa mellképe; 9. a canonisatiót kérő magyar király mellképe;
- II. A déli mellékszentélyben: (kereszt kápolna) Az oltáron feszület, Szűz Mária és Sz. János plasticus alakításban, ettől jobbra: 1. Krisztus az olajfák hegyénél; 2. Krisztus feltámadása a sírból; E képek a közrefogott oltárral együtt e három jelzőkkel ellátandók: a., „Legyen meg a te akaratod” b., beteljesedett e., feltámadott. E kápolna oldalfalainak fülkéi és az azok fölött levő korlátolt falfelületek jelvényekkel díszíthetők. Az éjszakai, falon nyugotról keletre a megváltásokra vonatkozók: 1. Ostya és kehely; 2. hal és Krisztus monogramja PX; 3. Agnus dei; 4. Kenyér; 5. pelikán; - A fülkék hátsó falán szőnyegdíszül: szőlő és búzakaralás. A déli falon a kinszenvedésre vonatkozók: 1. jövőkrona a veronika kendőn; 2. kalapács és fogó; 3. kereszt INRI felirattal; 4. lándzsa és nád; 5. Tunika és koczák; a fülkék hátsó falán szőnyegdíszül: tövis (liliom) és passiflora.
- III. A nyugoti előcsarnokban: (zenekarzat alatt) ennek déli falán, a loreto kápolna bejárata fölött: 1. Hazánk Nagyasszonya, oltalmad alá futunk (Maria schutz) nagy képen feltüntetve; 2. főkapu oldalain egy-egy angyal izsóppal: „Hinc meg engem izsóppal és megtisztulok”
- IV. A keresztelő kápolnában keresztelő kút csarnokában (Béla torony alja): a nyugati falban levő ablakrozsába üvegfestmény: Krisztus keresztelése Jordán folyóban. Az éjszakai fal csúcsíves mezején hármis képen: 1. A törökök fölötti győzelem (emlékére); 2. Callixtus pápa bullát ad ki (mely szerint); 3. Az esteli harangozás behozatik a keresztény világba;
- V. A hajók nyugati magas pusztá falain: a 15 titok Szűz Mária életéről nagy medaillonokban a három nagy falon növény dísz között ötösével csoportosítva: A. Örvedetes titkok (a déli fal első szakaszán) 1. Annuntiatio; 2. Visitatio; 3. Nativitas; 4. Purificatio; 5. Inventio (Krisztus a templomban megtaláltatik) B. Fájdalmas titkok; 1. Krisztus az olajfák hegyén; 2. Flagellatio; 3. Tövisekoronázás; 4. Calvaria menet; 5. Fölfeszítés C. Dicsőséges titkok (Béla torony keleti falán) 1. Resurrectio 2., Ascensio 3., Sz. Lélek leszállása 4., Assumptio 5., Coronatio
- VI. Az éjszakai mellékhajóban: A mellékkápolnába nyíló árkádok fölött három hosszú képre (fries) van hely. – E felületek mindegyike 2, 3, sőt 4 részre is elosztható. A bizottság kívánatosnak tartja, hogy e helyen a B. Szűz csodái, tekintettel Magyarországra ábrázoltassanak, a mennyiben ezek képekben való ábrázolása alkalmasnak találatnak. – Ez a kérdés beható forrástanulmányokat feltételezván, a bizottság megállapodását ezekre nézve függőben tartja. – A fal legfelső része (a triforiumok fölött) a főszentély analógiája szerint megoldandó.
- VII. A kereszthajó éjszakai nyújtványában ennek keleti falára I. Ferenc József király koronázása ábrázolandó, úgy mint az a szepesváraljai falfestményen van, a melyen a trónoló Madonna (Patronia Hungariae) teszi föl a király fejére a koronát. – Az albizottság végre a még építendő déli nagy előcsarnokra és a Szt. István kápolnára is kiterjesztette figyelmét:

- VIII. A déli előcsornok (paradicsom) oldalfalaira egy felől a paradicsomból való kiűzetést, másfelől pedig a pokolból való kiszabadítást ajánlja. (Ez a rész a II. Világháborúban elpusztult, pótlására még nem került sor.)
- IX: A Szt. István kápolna oltára plasztikus alakokban, közepén Szt. István, ettől jobbra Szt. Adalbert és Szt. Mór, balra pedig Szt. Gellért és Szt. Imre szobrai tartalmazván, képek a külfalon: 1, Vajk keresztelése belől 2. a pogányság legyőzése 3. Szt. István a székesfehérvéri templomot építi és püspökségeket alapít 4. felajánlja a Sz. Koronát Magyarország Nagybátyjának. – A falnak szőnyegszerű díszítésében Szt. Istvánnak monogramja (a pannonhalmi okmányról) alkalmazandó. A képek alá kerülő eligazító feliratok Kurz plebános indítványára magyarul lesznek megfogalmazva.” Aláírók: Bogisich Mihály bizottsági elnök, Schulek Frigyes vezérépítész mint jegyző. BFÉB, 1891. okt. 29. 31. sz. jegyzőkönyv.
146. A képeket közli a Millenniumra összeállított dísműben. Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Szerk.: I. rész Dr. Czobor Béla, II. rész Szalay Imre, Budapest–Bécs, é. n.
147. A Szt. Lászlóval kapcsolatos könyvtárnyi irodalomból használtuk: László Gyula: A szent László legenda középkori falképei, Bp. 1993; Szabó J.: Szent László a XIX. sz. magyarországi festészetében és grafikájában. In: A historizmus, 1993, 202.
148. Elmaradt a Jordán folyó-jelenet a keresztelő kápolnában (Béla torony alja) levő kerek ablakból, helyébe egy Isten báránya kép került, mellette az ablakot körülölelő Élet vízből ivó szarvasokat látunk, melyek a keresztelés ritusára is utalnak. Feltehetőleg a hely szűkössége miatt hagyták el a Szent Lélek képet is.
- 149 Némethy i. m. 43.–44.
150. A jelenetek Jordánszky Elek ötös imaciklusa szerint vannak összeállítva, amint az a Magyar országban, s az ahhoz tartozó részekben lévő Bóldogságos Szűz Mária kegyelem képeinek rövid leírása, (Pozsonban, 1836, 183.) c. kiadványában olvasható. Hasonmás kiadás, Bp. 1988.
151. Nemes, 1896, 211.
152. Mikor 1030-ban, II. Konrád német császár és király hűbéresévé kívánta tenni Magyarországot, és Győr felől megtámadta „A nagylegenda, amely megtörtént eseményeket próbál csodává átkölneni, úgy beszél el, hogy István imája után „a németek valamennyi vezéréhez egy hírnök érkezett a táborba, mintha a császár küldte volna, azzal a paranccsal, hogy térjenek vissza. Győrffy György: István király és műve. Bp. 1977. 311.
153. Galavics ismerteti a Máriacellben ma is meglevő Madonna képet amely a hagyomány szerint a királyt a csatában segítette, majd fogadalmi ajándékképpen idejutott. Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen, Bp., 1986, 11. A kép ábrázolása a XVIII. sz.-ban volt igazán kedvelt. Lásd J. C. Winkler: A máriacelli magyar kegykép csatajelenettel 1760 k.(Budapesti Történeti Múzeum). Szilárdfy Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon, Bp. 1984. 14. kép.
154. Némethy Jordánszky Elek művéből idéz, (pozsonyi kiadás, 1836, 77. és 98.). A loretoi kápolna fennmaradt szobrát ő még nem azonosítja a falképen ábrázolt XV. sz-i darabbal, ahogyan azt később teszik és ma is olvasható a kápolna oldalán levő táblán, amelyet Bogisich fogalmazott. A ma látható alkotás XVIII. századi barokk mű, (Entz, 1985, 46.).
155. Ismét Császká Györgyhöz fordulnak fotókért és rövidesen a szepesváraljai fényképek is megérkeznek. A kép – Róbert Károly megkoronázása – az 1850-es évektől ismeretes, és épp ekkoriban, id. Storno Ferenc restaurálta. (Radocsay Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Bp. 1977. 170.) Első ismertetője Ipolyi Arnold. A középkori magyar festészet emlékeiből. A szepesváraljai XIV. századi történeti falfestmény. Elhangzott az MTA XXII. ünnepélyes közgyűlésén, Pesten, 1864.
156. BÉFB, 1892. márc. 11.
157. Vasárnapi Újság, 1892. márc. 6. 170.
158. A kápolna díszítésére nem maradt pénz, ezért három főpap fedezte a költségeket. Vaszary Kolos csináltatta az oltárt, Schulek terve alapján. Császká György kalocsai érsek fizette a falképciklus költségeit, az üvegablak-sorozat pedig Hornig Károly. Minden adományozó címere szerepel az általa finanszírozott műalkotásokon. (Forster, 1900. 263.) A 12 magyar szent Hevenes Gabriel s. j. sok kiadást megért „Régi magyar szentség” könyvéből válogatták: Szt. Kapisztrán János, boldog Csáky Mór, Szt. Özséb, Szt. Kunigunda, boldog Salamon király, Szt. Mór, Szt. Erzsébet, Szt. László, Szt. Adalbert, Szt. Imre, Szt. Gellért, Szt. Margit.
159. Forster Gyula: Vasárnapi Újság, 1897 aug. 22. 550.
160. Szent István Mária védelmébe ajánlja Magyarországot, Szent István kihirdeti a kereszténységet, Szent István fiát tanítja, Szent István alamizsnát oszt, a déli falon: Szt. István legyőzi a pogányságot, Angyalok Szent István sírjánál, A Szent Jobb megtalálása, Szent István sírjánál csodák történnek. A képeket kiegészíti két színezett majolika szobor: Szt István és Gizella, Mikola művei.

161. Vasárnapi Újság, 1896 ápr. 12. 236.
162. Gömöri Havas Sándor: Visszapillantás az 1889-1892. évek eseményeire. Budapest Régiségei, IV. 1892. 34.
163. „Gypsmásolata 45 márkáért Boroszlóban megkapható, Schulek kéri, hogy a bizottság annak eszközlését jóváhagyni szíveskedjék.”
164. A tematikát feltehetőleg Székely határozta meg, esetleg Forster: Krisztust saját szemével meglátó Szt. Ferenc, délen a Stigmatizáció, északon Szentbeszéd a madarakhoz.
165. 149. Némethy, im 125.
166. Dr. Kovács Dénes: A budavári mátyás templom. Vasárnapi Újság, 1892. márc. 6. 170.
167. A Magyar Mérnök és Építész Egylet Heti Értesítője, 1893. aug. 20. 145.
168. Schulek Frigyes építész (1841–19199 önéletrása, 1895 febr. 22-én. Az eredeti szöveget kiegészítette Schulek János, az eredetiről ártíra dr. Korompai Andor. Bp. 1991.
169. Assisi kifestésének hatására már Petrovics Elek rámutatott, a Székely rajzaiból rendezett kiállítás kritikájában. Az Est, 1935. dec. 8.
170. Vasárnapi Újság, 1896, ápr. 12, 236.
171. Sinkó Katalin: A millenniumi kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In: A historizmus... 137.
172. Vasárnapi Újság 1898. okt. 16., 735., okt. 30. 772. A kialakítás Forster utasítására történt, „Kedves Barátom! Itt küldöm a két végleges szöveget... A családfa így...még rövidebb, mint az első tervezet...Árpád, III. Béla és I. Ferenc József a legnagyobb betűkkel vésetnének...nem kétlem, hogy sikerül ennek teljesen megfelelő és tetszetős besorolása. ...Őszinte híved Forster Gyula, Bp. VII/20 1898. Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 52.41.2829. A dolog jelentőségét kissé csökkenti Forster díszművében egy tanulmány Nagy Gézától (Forster, 1900, 293.) amely kimutatja, hogy tk. minden európai uralkodóház összeköthető III. Bélával, annak kilenc leányivadéka által.

GABRIELLA SZVOBODA-DOMÁNSZKY

THE “DECORUM” OF MATTHIAS CHURCH

ART, POLITICS, SCIENCE

SUMMARY

St. Mary's Church (“Mathias Church”) build on Buda's Castle Hill was restored between 1873–1896 under the leadership of architect Frigyes Schulek. The master and committee supervised the work a intended to accomplish two purposes: to renovate the original Magyar gothic catedral, including the murals, and to represent those historical or legendary scenes and persons that demonstrated the relationship between the Hungarian nation and Christianity during the last one thousand years. The so-called “national school” of Hungarian painting fulfilled this objective on the part of the political elite. The paintings decorating the walls and windows of the country's most famous church substantiated current political purposes.

The author presents in detail the committee's activities, the birth of the ideas and pictures, the financial conditions, discussions about personal conflicts, artistic problems, the processes of compromise, etc. In addition to master Schulek, the author considers the works of Bertalan Székely and Károly Lotz, following the development of the murals from the first brush strokes to the last. Her focus however, is primarily on the ideology and attitudes held by the committee members. What did they think about the “national character” of the art? Did they develop correlations between the national content (message) and aesthetic quality? The author also presents the tragedy of old master Schulek whose final wish was to see a coronation take place in the church, reborn in its medieval form. However, when the time came in 1916 for the last Hungarian king, IV. Károly (Charles IV) to be crowned in Mathias Church, he was unable to enjoy the unique colors and forms of the murals, popular taste had changed so that the walls and columns were draped in red fabric.

VÁZSONYI VILMOS ÉS A BUDAPESTI VÁROSPOLITIKA 1894–1906

„Budapest nem csak a külső részein falu, az lelkében is. Városi képviselőiben nincs meg a nemzeti központok lendülete, felvilágosodása, alkotó ereje. Budapest nagy testének kicsi az agyveleje, sorvadt a lelke és kevés a vére... Rettenetes szerencsétlensége ez az egész magyar polgárságnak. A szabad és demokratikus irány miféle lendületet vett volna, ha Budapest igazi főváros... Ehelyett a parvenü–patríciusok elgazdálkodták a város reputációját, minden kormány lábai előtt heverték, elzárkóztak a nép széles rétegeitől, gyűlöttek minden radikális eszmét, felhízlalták a vállalkozókat, telerakták a hivatalokat kegyenceikkel...” – sommázta Vázsonyi a főváros törvényhatósági bizottságáról számtalan alkalommal és fórumon elismételt véleményét 1902-ben.¹ „Öt esztendeje ülök már a közgyűlés termében tisztán kötelesség-érzetből, mert az undor gyakran annyira elfogott, hogy a lemondás gondolatával foglalkoztam.” – nyilatkozta két évvel korábban.² Híven közvetítve választói rétegének, a Terézváros kispolgárságának a Városházán domináns szerepet játszó nagypolgári réteggel szembeni indulatait.

Vázsonyi úgy vélte, hogy Budapestnek a magyar polgárosodásban játszott sajátos szerepénél fogva a főváros önkormányzatának fontos szerepet kellene játszania saját programjának: a rendies vonásokat levető, értékrendjében, jogaiban és öntudatában összeforrott, gazdasági–vagyonai alapjait tekintve széles bázison megalapozott magyar polgárság kialakításának megvalósulásában. Dühbe annak szólt, hogy a főváros törvényhatóságát erre a szerepre adott struktúrájában teljesen alkalmatlannak találta.

1900. márciusában, a Radikális Demokrata Párt programjának meghirdetésekor kifejtette: „1867 óta, midőn újra felvettük az alkotmányos élet fonalát, a demokrata igazságokért nem történt semmi sem... Társadalmunk, mely már–már egybeforrt, társadalmunk, melynek elemei már–már egy egységes demokratikus társadalommá alakultak át, azóta szertehullott darabokra, felekezetekre, nemzetiségekre, és osztályokra.” Magyarország a kereteket tekintve modern, alkotmányos állammá tűnik, az igazi hatalom azonban változatlanul a „rendi tényezőké” – panasolja. Az 1848-as „márcziusi demokráciának” köszönhetően felszabadult elemek, kiváltképp a polgárság felső, gazdagodó rétege is velük lép szövetségre, ahelyett, hogy az egész polgárság élére állt volna.³

Vázsonyi meglehetősen egyedülálló jelenségnek számított a kor politikai világában azzal, hogy befolyásos támogatók, komoly anyagi háttér nélkül, a várospolitikában való szerepvállalás révén szerzett népszerűség és szavazói bázis segítségével jutott el az országgyűlési mandátumig és az országos politika első vonaláig. Sikerét elsősorban annak köszönhetette, hogy alkatilag vérbeli agitátor volt, a modern, nagyvárosi viszonyokhoz szabott, azokban teljesen otthonosan mozgó polgári politikai agitátor típusának egyik legelső magyarországi megtestesítője. 1893-tól folytatott ügyvédi gyakorlatot a Terézvárosban. Itt afféle „szegények ügyvédjeként” alaposan megismerte e városrész jellegzetes – a modern tőkés viszonyokba már beilleszkedett, azokat természetesnek vevő, azon belül azonban magát peremre szorított, jogfosztottnak érző – kispolgárságának mindennapi gondjait, megélhetésért való küszködését. Beszédeinek alaprtege gyakran gazdagok és szegények, elnyomottak és hatalmasok örök ellentétének megszólaltatása volt. Ezt mély átéléssel

tudta hallgatóságának konkrét tapasztalataihoz, indulataihoz hangszerelni. „...jegyezzük meg jól elvtársak, hogy a demokráciának legveszedelmesebb ellenségei ma nem az arisztokraták, hanem a polgárság elfajzott árulói, a parvenük, az új nemesek, a kizsákmányolók, akik a szerényebb viszonyok között élő középosztályt, a kispolgári réteget és a munkásosztályt csak másodrangú polgárságnak tekintik, társadalmilag megvetik, politikailag rabságban tartják és gazdaságilag kifosztogatják. (Percekig tartó taps.) ...Önök láttak már erkélyt melyet kőből faragott görnyedező, kínos arcvonású alakok tartanak; az erkélyen pedig vidám társaság dúsán lakmározott és ivott a habzó serlegekből. Képzeld el, hogy e kőből faragott alakok élnek, a görnyedés, a kín, melyet a szobrász vésője formált, az élet valósága. Ez a társadalom képe ma.”⁴

Vázsonyi, a külföldi tapasztalatokban tájékozott lévén, azt is érezte, hogy a századfordulóhoz közeledve a nagyvárosi közigazgatás jellege és feladatai jelentős változáson mentek át. Az európai városok történetében a 19. század utolsó harmada hozta meg az áttörést abban a folyamatban, amelynek során az elsősorban adminisztratív-rendészeti orientációjú, szabályozó jellegű városigazgatásból kifejlődött a gazdasági társadalmi viszonyokba aktívan beavatkozó, szolgáltatásokat szervező, és a szolgáltatásokat ellátó vállalatok kézbevétele révén vállalkozóként is fellépő városigazgatás. Az iparosítás következtében végbemenő városnövekedés és urbanizáció, az ezzel járó tömeges életformaváltás, az emberek közötti érintkezési viszonylatok megsokszorozódása és bonyolultabbá válása a városigazgatás feladatainak körét hallatlan mértékben kitágította. A század közepén még jobbra csak azon szolgáltatások létesítését tekintették a városigazgatás közvetlen feladatának, amelyek hatóság rendészeti típusú felelősségével álltak szoros kapcsolatban. A közutak és vízelvezető árkok vagy csatornák fenntartása, a közvilágítás, a tűzvédelem megszervezése és ezt szolgáló építési előírások mellett mindinkább előtérbe került a szűkös városi térben hirtelen összezsúfolódó tömegek együttéléséből adódó járványveszély leküzdése, az ehhez szükséges higiéniai igények felkeltése és kielégítésük feltételeinek megteremtése. Ez, sok egyéb mellett, megkövetelte a modern vízvezeték- és csatornarendszerek kiépítését, a tömegfogyasztásra kerülő élelmiszer ellenőrzésére vásárcsarnokok és közbiztonsági hidak létesítését. A városi önkormányzatok tehát először hagyományosnak tekinthető rendészeti feladatkörükből adódóan, az ezzel összefüggő tárgyi feltételek megteremtése kapcsán találták magukat új szerepkörben: nagyszabású infrastruktúrális beruházásokat eszközöltek, üzemeket létesítettek és tartottak fenn saját kezelésükben, mindehhez nagy létszámú és differenciált műszaki személyzetet kellett alkalmazni. Azokra a roppant költséges infrastruktúrális beruházásokra, amelyek e funkciók lebonyolítását szolgálták (útburkolás, vízművek, csatornázás, kórházak, vásárcsarnokok stb.) a városok rendszeres jövedelmi forrásai: helyi adók, járulékok, javadalmak, a közvagyon gyümölcsötetéséből származó bevételek, nem nyújtottak fedezetet. A század utolsó harmadában megsokszorozódott a városok kölcsönfelvétele. A hatalmas kölcsönökkel a városok olyan létesítményeket kényszerültek finanszírozni, amelyek jelentős részétől jövedelmet egyáltalán nem remélhettek, vagy csak annyit, amennyi még a befektetett kölcsönök törlesztését sem fedezte. A törlesztés így a városok amúgy is nagyon igénybe vett egyéb bevételeire hárult. A városba áramló tömegekre, – nagyrésztük vagyontalan és bizonytalan egzisztenciájú lévén, – csak korlátozott mértékben lehetett újabb adókat hárítani, a módosabb polgári rétegek pedig nem kívántak nagyobb terheket vállalni. A hiányok csak teljesen új bevételi források feltáráásával voltak elkerülhetők, így a figyelem magától értetődően fordult a monopolisztikus természetű közszolgáltatásokat általában korántsem közmegelegedésre ellátó, monopohelyzetükkel visszaélő vállalatok busás nyeresége felé. Angliában az 1870-es években, Németországban a következő évtizedben bontakozott ki nagyobb arányokban azon üzemek közszolgáltatásának folyamata, amelyek esetében ezt már nem a hatóság szűkebb feladatkörében jelentkező égető hiány felszámolása, hanem elsődlegesen pénzügyi, gazdaságossági szempontok, másrészt a fogyasztóknak jobb és megbízhatóbb szolgáltatás, mérsékeltbb tarifák iránti igénye ösztönözte. A közszolgáltatott üzemek tarifapolitikáját azonban az a törekvés határozta meg, hogy

Vázsonyi Vilmos, 1910 körül. Fotó, MNM Legújabbkori Történelmi múzeum, ltsz.: 6629/1957 fk.

azok olyan nyereséget biztosítsanak a városi háztartás számára, ami elkerülhetővé teszi az adóterhek fokozását, és nem csak az üzemekbe fektetett tőkét törleszti, hanem azon kívül a nem jövedelmező infrastruktúrális és szociális létesítményekre fordított kölcsönpenzek törlesztésére és kamataira is fedezetet nyújt. Bécsben a keresztényszocialista Lueger-féle városvezetés 1896-ban bekövetkezett hatalomátvétele után, harsány antiszemita és nagytőkeellenes propaganda jegyében kezdődött meg, és a világháború előtti évekre be is fejeződött az energiaszolgáltató és a közlekedési vállalatok városi kézbe vétele. Luegerék ezt a politikát egyenesen rendszerváltózásként hirdették meg: „...szándékunk nagyszabású községi szocializmus bevezetése annak érdekében, hogy a közterhek fenyegető emelkedését elhárítsuk, és a közlekedési, világítási és energiaszolgáltató vállalatok átvételével elegendő bevételre tegyünk szert ahhoz, hogy a fokozott és évről évre emelkedő szükségletek ellenére a város kiegyensúlyozott, deficitmentes irányítását a továbbiakban biztosítsuk.”⁵

A századfordulón már követelményként jelentkezett a városigazgatással szemben az urbanizált életmód feltételeinek sokoldalú biztosítása a lakosság egésze számára, a kialakult és állandóan bővülő kényelmi igényektől az elemi létfenntartás eszközeiig, a környezet egy minimálisan elvárt színvonaláig. Azokon a területeken, ahol a piaci mechanizmus látványosan képtelen volt az igények kielégítésére, a hatóságtól várták a beavatkozást. Vázsonyi felismerte, hogy az új típusú kommunálpolitika, amennyiben a polgári részvétel lehetőségeinek a választójog kiterjesztése révén történő növelésével is társul, a társadalmi integráció fontos tényezője lehet. Így vélekedett, hogy az új elemek térnyerése rövid időn belül a budapesti várospolitikában is elkerülhetetlen lesz. A közeli Bécs példája – a liberálisok veresége 1895-ben és a keresztényszocialista, élesen antiszemita Karl Lueger polgármestersége – arra figyelmeztette, hogy ezt éppenséggel antiliberális alapon is meg lehet valósítani.

A bécsihez hasonló antiszemita tömegmozgalommal nem kellett ugyan szembenéznie, de Luegerék győzelmében a „hivatalos” liberalizmus megmerevedését, a demokratikus irányú továbbfejlesztéssel szembeni zártságát tekintette döntő tényezőnek. Maga körül ehhez vészterhesen hasonló jelenségeket tapasztalt. A közjogi alapon szervezett liberális pártokat alkalmatlannak tekintette a századforduló valós társadalmi problémáinak, törekvéseinek megjelenítésére és képviselésére. Tartott attól hogy ha a liberalizmus társadalmat integráló ereje nem erősödik meg határozottan, az így keletkező űrt olyan erők fogják betölteni, amelyek az általa képviselt (jórészt zsidó) kispolgári rétegre, és egyáltalában az általa eszményül vallott polgári életformára is veszélyt jelenthetnek. Két irányból is érezte a fenyegetést: a régi és új „reakció”, valamint a szeme előtt kibontakozó szocialista munkásmozgalom oldaláról. Az ezekhez való viszonya azonban lényegesen különbözött. A feudális nosztalgiákat és a modern újkonzervativizmust teljes egészében elutasította, a szociáldemokrata munkásságban viszont megnyerhető szövetségest látott. Ezt arra alapozta, hogy szerinte az adott magyarországi állapotok mellett a legvérmesebb szocialistának sem lehet más feladata, mint a polgári demokráciáért való küzdelem. A fejlett nyugati országok munkásmozgalma viszont Bernstein útmutatásai mentén fejlődik, a nemzetköziség és a „távoli kollektívizmus” hangoztatásától eltekintve gyakorlati követeléseik nem különböznek élesen a demokratákétól.⁶

Vázsonyi pedig maga is szükségesnek tartotta a szociális szempontú állami beavatkozást: „Az egyenlő jog és a kultúra által szabadságra fölnevelt nép boldog és egyetértő csak akkor lehet, ha a nemzeti vagyon megoszlása arányos és igazságos... A gazdasági egyenlőség szép és nemes álom, de el nem érhető. A gazdasági igazságot azonban a népállam megvalósíthatja, ha a gyengéket óvja, védi és hathatósan támogatja, hogy a versenyben a nagyokkal szemben megállhassák a helyüket.”⁷ Vázsonyi határozottan vallotta, ahhoz hogy a munkássággal leendő szövetségben a polgári erőké legyen a domináns szerep, a polgári társadalom mély megosztottságát fel kell számolni, és a munkásokat is be kell vonni a polgári társadalom kereti közé. Enélkül az egész liberális beren-

dezkedést – amelynek demokratikus irányú továbbfejlesztésétől a zsidóság teljes társadalmi befogadását is remélte – súlyos veszély fenyegeti. A tényleges lehetőségeket és erőviszonyokat meglehetősen illúziótlanul szemlélte ekkoriban: „Állok hát a két tábor között a megyén, tudva, hogy mindig csak kis csoport lehet az, mely velem egy álláspontot vall, mert a polgári osztály nem közeledik a demokráciához, hanem egyre nagyobb szeretettel ölelkezik a reakcióval, a munkások pedig a szocialista pártban joggal látják a maguk pártját. Hatalmam nincs, nem is lesz soha. De úgy érzem, hogy igazságom van.”⁸

A kívánatos társadalmi kohézió megteremtéséhez nélkülözhetetlen kiindulópontnak tekintette a választójog kiterjesztését. Kezdetben az írni-olvasni tudáshoz kötött választójog elvét vallotta, a fővárosi községi választásoknál azonban sajátos jelenségre figyelt fel. Itt az országgyűlési választójogosultság meglétéén felül megkövetelték az írni-olvasni tudás és a két évi helyben lakás igazolását is. Ez a választók külön jelentkezését és összeírását tette szükségessé, maga az igazolás procedúrája pedig lehetőséget adott visszaélésekre, a kritériumok önkényes értelmezésére. Az önkormányzat amúgy is nagyon szűkre szabott társadalmi bázisa ezzel még tovább csökkent. Az országgyűlési választójogosultak aránya a fővárosban az összlakosság 5,5%–át, a 20 éven felüli férfi lakosságnak is alig egyötödét érte el a századfordulón. A községi választók névjegyzékére általában az országgyűlési választók fele-kétharmada vétette fel magát, a szavazásban pedig ezeknek is általában a fele-kétharmada vett részt. A tapasztalatok alapján Vázsonyi csak olyan választási rendszert tartott elfogadhatónak, amely lehetővé teszi a névjegyzék hivatalból történő összeállítását, és nem igényli az állampolgárok külön jelentkezését és a kellékek meglétének bonyolalmas igazolását. 1898-tól e megfontolás alapján foglalt állást az általános választójog mellett.⁹

A városi képviselet hagyományos, még a rendi korszakra visszanyúló patríciusi felfogása a század közepétől fokozatosan itatódott át egy olyan, a klasszikus kapitalizmus viszonyainak megfelelő szemlélettel, amely a várost mintegy hatalmas részvénytársaságnak tekintette, és a város ügyeibe való beleszólás lehetőségét az adófizetés mértékétől tette függővé. Az 1872. évi fővárosi törvényben rögzített virilizmus rendszere hű kifejezője volt a sokféle eredetű és arculatú elemből lassan összekovácsolódó nagypolgárság e gondolkodásmódjának, amely még a világháború küszöbén is makacsul tartotta magát. Igen sok tekintélyes várospolitikus, aki az országos választójogot illetően ekkor már az általános és egyenlő választójog mellett foglalt állást, városi szinten azt csakis a német és osztrák városokban igen elterjedt kuriális szisztéma valamely válfajával „korigálva” tudta elfogadni, éppen arra hivatkozva, hogy itt elsősorban vagyonkezelésről van szó.¹⁰ A képviselet e szűken elitista felfogásával függött össze az a mentalitás is, amely a közgyűlési teremből száműzendőnek tartotta „a politikát”, a pártharcot, a társadalmi érdekellentétek nyílt megjelenítését.

A lakosság töredéke által megválasztott, a nagypolgárság nyomasztó túlsúlya által meghatározott közgyűlés magától értetődően tekintette magát hivatottnak az „egész polgárság” nevében és érdekében történő „higgadt munkálkodásra”. Ebben a logikában legfeljebb a kerületi-városrészi érdekelkülönülés, illetve ennek megjelenítése, képviselete minősült legitimnek. Ahogyan a rendkívül szűk választójog által meghatározott politizáló társadalom szervezetségi szintjének országosan jól megfelelt a közjogi kérdést, a kiegyezéshez való viszonyt előtérbe állító párttagolódás, ugyanilyen adekvát formának bizonyult a fővárosi politikában a kerületi keretek közé szoruló, kerületi kaszinók, társaskörök bázisára épülő szerveződés.¹¹ E klubok a szélesebb szavazóközönség felé csak a választásokat megelőző hetekben aktivizálódtak, mint választási pártok. Kereteik között lényegében egyazon garnitúra tartotta kézben az országgyűlési és a törvényhatósági választások lebonyolítását. Az egyes kerületekben versengő klubok elkülönülésének alapja ennek megfelelően ugyancsak a közjogi ellentét volt.

A 400 tagból álló közgyűlés felét az 1200 legnagyobb adófizető közül választottak tették ki.

Másik felét az összes választójogosultak sorából kerületenként, a kerület lélekszámával elvileg nagyjából arányosan megállapított számban választották. Virilisták természetesen az utóbbi módon is bekerülhettek. A mandátumok 6 évre szóltak, három évenként mind a virilista, mind a szabadon választható bizottsági tagok felét újjáválasztották. Szavazáskor a polgárnak az 1200 virilista közül kiválasztott száz személy, valamint az adott kerületre jutó számban általa szabadon választottak névsorát kellett leadnia. Ez a szavazási mechanizmus azt kívánta meg hogy a választást szervező csoportok által előre elkészített listák kerüljenek a szavazópolgár kezébe. Ez önmagában persze nem zárta ki a tényleges versengést. A választójogosultak túlnyomó részét kitevő, a census alsó határa körül tömörülő kispolgári réteg gyengesége, összeforatlansága folytán azonban a kilencvenes évek közepéig nem jelentkezett a várospolitikai síkján olyan program, amely e potenciálisan jelentékeny tábor mozgósítására alkalmas lett volna. Ez lehetővé tette a kerületi „törzsfőnökök” köré tömörülő klikkek uralmának az adott mechanizmus kereti között szinte áttörhetlen körülbástyázását.¹² A kialakult szokás szerint az 1200 virilista közül egyszerre megválasztandó száz bizottsági tag jelöltlistáját a kerületek öt-öt delegáltjából álló negyvenötös választmány állapította meg. A gyakorlatban ez úgy történt, hogy a választmány a virilista helyeket is felosztotta a kerületek között, és jelöltek csak az adott kerület bizottsági tagjainak értekezletétől, azaz az adott kerületet már uraló csoporttól fogadott el. Akik a virilisták közül ténylegesen pályáztak bizottsági tagságra, azok a 45-ös választmány listájára igyekeztek bekerülni. Valamiféle ellenlistának tehát még az összeállítás is szinte reménytelen volt, illetve arra csak egy – nem létező – össz-fővárosi szinten megszervezett erős ellenzéknek lett volna esélye. Ilyen körülmények között még a községi választói névjegyzékre egyáltalán jelentkezők tetemes része is a jelöltek mögött álló kerületi csoportok, kaszinók által megszerveztettek közül került ki.

A fellépő ellenzéki csoportosulások csak a nem virilis bizottsági tagok választásánál próbálkozhattak kerületenkénti listák indításával. A törzsfőnökök és segédcapataik – akik embereik megfelelő szavazatát a feltűnően megjelölt szavazólapok hátlapjára pillantva is ellenőrizni tudták – a korrumpálás és befolyásolás minden eszközével rendelkeztek. Az egyik legjellegzetesebb figurát, Ehrlich G. Gusztávot, a VII. kerület törzsfőnökét mutatja be Eötvös Károly: „Ő a lelkek ura e borzasztó választókerületben. Nála nélkül ez a kerület se el nem alszik, se föl nem ébred... Ő vezet és igazgat mindent és mindenkit, mindenütt és mindenkor. Nála nélkül se kis embert, se nagy embert megválasztani nem lehet. Itt egy nagy tüneményről van szó, hisz egy erzsébetvárosi választásnál száz kocsi nyargal zászlókkal és kortesekkel, hogy a szavazókat a helyszínre szállítsa.” Mi a titka a külvárosi vaskereskedőből előlépett kályhagyárosnak? „Adóbaján, szegénységén, rendőri bajain mindenkinek segít, s időt és költséget nem kímél, hogy a hatalmasságoknak a kis emberek dolgán meglágyítsa a szívét. A másik pedig csudálatos jótékonyasága.”

Az idillire festett képhez persze hozzátartozik, hogy Ehrlich háta mögött ott állt a tisztos középbanknak számító Erzsébetvárosi Bank Rt., amelynek vezérigazgatója volt, és szoros nexusok fűzték a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság köré tömörülő érdekcsoporthoz is. A VIII. kerület törzsfőnöke a másik nagy közlekedési vállalat a Városi Villamosvasút vezérigazgatója, Hüvös József volt. A rendszer egészét az eredetileg Baross Gábor környezetéből közigazdasági és közlekedési szakértőként elindulva nagy karriert befutott Heltai Ferenc országgyűlési képviselő, (később a Gázművek vezérigazgatója, majd főpolgármester) a nagytőkés körök bizalmi embere fogta össze, aki a városegyesítéskori nemzedék fokozatos visszavonulását kihasználva, a kilencvenes évek elején vette át a közgyűlési többség szellemi vezérének szerepét.

A vázolt rendszer az 1890-es évek közepéig lényegében zavartalanul működött. Nem meglepő, hogy a törvényhatósági bizottság ilymódon kialakult összetételére a nagypolgárság nyomasztó túlsúlya nyomta rá a bélyegét. Részletes vizsgálattal, Szöcs Sebestyén munkája révén az 1903-ban megválasztott közgyűlésről rendelkezünk. Ehhez képest szembevetendő változások a későbbiekben sem történtek. A kisiparos és kiskereskedő réteg ekkor mindössze 3,6%-ban volt képviselve. A leg-

jelentősebb hányadot – 41,85% – az értelmiségi foglalkozásúak tették ki, ezen belül is az ügyvédek száma volt a legnagyobb. Egy részük a nagytőke közvetlen érdekképviselőjeként tevékenykedett, mások, jól menő ügyvédi irodák tulajdonosaként, virilis alapon jutottak be. A virilisek nagy száma a többi értelmiségi kategóriára is jellemző, azaz közülük is elsősorban a legnagyobb jövedelemmel rendelkezők, a legvagyonosabbak kerültek a bizottságba. A közgyűlési többség legbefolyásosabb elemei szorosan kötődtek a nagybankokhoz kapcsolódó legerősebb gazdasági érdekcsoportokhoz, illetve a jövedelmező városi közszolgáltatásokat a fővárossal kötött szerződések alapján busás hásszal ellátó – természetesen ugyancsak a nagybankok érdekkörébe tartozó – vállalatokhoz. Elsősorban e körből kerültek ki a nagyburzsoáziának a bizottságban személyesen ekkor már nem túlságosan nagy számban helyet foglaló képviselői. A tőke képviselőinek számszerűen jelentősebb része önálló ipari, kereskedelmi közép vállalatok tulajdonosából verbuválódott, de közülük is számosan voltak érdekeltek bankokban, vagy más részvénytársasági jellegű vállalkozásokban.¹⁴

Politikailag a közgyűlés elsöprő többsége hagyományosan a kormányzó Szabadelvű Párt mögött állt. A Belváros törvényhatósági bizottsági helyeit nagyrészt a függetlenségi párti Saskör birtokolta, és állandó harcot vívott a helyi szabadelvű klubokkal a kerületi vezető szerep megőrzéséért. Élén Polónyi Géza, az egyik legaktívabb függetlenségi párti képviselő, az obstrukció egyik fenegyereke állt, aki a függetlenségi politika újkonzervativizmusba hajló, antiszemitizmussal is mindinkább feltöltődő változatának jellegzetes képviselője volt. A várospolitikai irányításában azonban szorosan együttműködött a többi nagy kerület kormánypárti, szolidan óliberális és szilárdan 67-es beállítottságú vezető csoportjaival. Ez az együttműködés nem elsősorban a konkrét ügyek feltétlenül közös egyetértésben történő eldöntését jelentette, hanem a kialakult döntéshozatali szisztéma fenntartásában való közös érdekeltséget, az annak megbontását célzó kísérletekkel szembeni szorosan összehangolt fellépést. Ennek keretét az említett negyvenötös választmány biztosította. Elnöki tisztét a Saskörhöz tartozó Kléh István udvari tanácsos, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár elnöke töltötte be. A választmány informális szervezet volt, de alapszabállyal és pontosan körvonalazott jogszabványokkal bírt. A virilista városatyák jelölésén túl feladata volt, hogy a közgyűlés által választás útján betöltendő posztokra egy-egy jelöltet állítson, ami általában biztos megválasztást jelentett. A 400 városatyából a közgyűlési munkában mintegy 40–50 vett részt aktívan. A fontosabb szavazásokra a törzsfőnökök megszervezték párthíveiket, de 150–200-nál több szavazatot ilyenkor is ritkán adtak le. A szilárd szavazási fegyelem és mozgósíthatóság azonban csak a kérdések meghatározott körénél érvényesült: országos politikai állásfoglalások, személyi ügyek és többé-kevésbé a magánvállalatokkal kötött szerződések eseteiben. Egyébként a döntések esetleges, kiszámíthatatlan alakulása volt jellemző, semmiféle átfogó várospolitikai program nem létezett, amihez a városatyák igazodhattak volna. A jelentősebb határozatok előkészítése a törzsfőnökök által irányított kerületi értekezleteken, az egyes tárgyak szerinti alkalmi szövetkezések jegyében történt.¹⁵

A közgyűléseken a fontosabb napirendi pontoknál is ritkán hallgattak meg két-háromnál több szónokot. „Aki a kerület határozata ellen felszólal, azt úgy tekintik, mint egy lázadót, s akik a kerület taktikájával egyet nem értenek, azt mint egy felesleges fecsegőt tekintik, a ki az időt rabolja a kész határozatokkal szemben.” – jellemezte Vázsonyi az uralkodó tárgyalásellenes szellemet.¹⁶ A fontosabb, illetve politikai kérdéseket érintő közgyűlési állásfoglalások előkészítésének fórumai a kerületközi ún. bizalmas értekezletek voltak, amelyek színhelye leggyakrabban Kléh István lakása volt, és a résztvevők köre is jórészt egybeesett a negyvenötös választmánnyal.

VÁZSONYI VÁROSPOLITIKAI TEVÉKENYSÉGÉNEK KEZDETE

A kerületi klikkek bebetonozott uralmával szemben, a várospolitikai arculatának megváltoztatásáért fellépő csoportok számára az egyedüli lehetőséget az jelentette, ha valamely kerületben olyan személyes vonzerővel rendelkező egyéniséget sikerül a községi választáson felléptetni, akire a hivatalos lista szavazói közül is sokan voksolnak, kihúzva valakit az elébük tett listából. Arra remény sem volt, hogy az egyes kerületekben elindított ellenlistákkal le lehet győzni az uralkodó csoportot, viszont a szavazatok összeszámolása személyenként történt. Ehhez olyan karizmatikus vonásokkal is rendelkező személyiség fellépésére volt szükség, aki képes elhitetni, hogy a gazdagokkal és hatalmasokkal szembeszállva képes előmozdítani a kispolgárság felemelését, társadalmi megbecsülését. Ez a személy volt Vázsonyi, aki 1894-ben jutott közgyűlési mandátumhoz a VI. kerületben. Vázsonyi és a Terézváros társadalma szerencsésen találtak egy-másra. A Belső-Terézváros, a Belső- Erzsébetvárossal együtt, a modern kispolgárság kialakulásának legtipikusabb színhelye, egyúttal a zsidóság által legsűrűbben lakott városrész. Legnagyobb számban ide települtek a tőkés gazdasági életben alkalmazottként elhelyezkedést találó értelmiségi-kishivatalnoki elemek. Itt találhattak a legszélesebb fogyasztópiacra, és ennek megfelelően ide tömörültek a nagyvárosi életformához kötődő szolgáltatóipari és kiskereskedelmi szakmák képviselői. A századfordulón a kerület választójogosultjainak közel felét a hivatalnoki-értelmiségi réteg adta, a kereskedelem és a kisipar önállóinak aránya kevéssel 30% alatt volt.¹⁷ A társadalmilag erősen hasonló arculatú VII. kerületben az Ehrlich-csoport még több mint egy évtizeden át szilárdan kezében tartotta a gyepelőt. Ez a tény is arra utal, hogy a potenciálisan jelentékeny szavazótábor tényleges mozgósításában milyen nagy szerepe volt a személyes tényezőnek.

Amikor az 1894. novemberi törvényhatósági választás előtt demokrata elveket valló fiatal, többségükben zsidó értelmiségiek (jobbára ügyvédek) és kereskedők egy csoportja elhatározta a terézvárosi demokrata párt megalakítását, vezérük – ahogy ők maguk nevezték, – Vázsonyi 26 éves kora ellenére már országos hírnévvel rendelkezett. Neve első ízben 1889-ben került a lapok címdoldalára, mint az egyetemi ifjúság politikai mozgalmainak irányítója és kiemelkedő szónoka, e minőségében a Függetlenségi Párt vezetőinek politikai partnere. Ugyanez évben az ő cikke volt a jeladás a zsidó vallás recepcióját célzó mozgalom megindítására. Éveken át valóságos lángoszlopa volt a recepcióért küzdő tábornak. Ez a harc amely egyben mozgásba hozta a hosszú ideje meglehetősen tespedt zsidó felekezeti közéletet is, 1894 végén már a sikeres végkifejlet küszöbére érkezett. Vázsonyi fellépése, szónoklatai, publicisztikája új szint hoztak az egész politikai közéletbe: mindennapi munkájukkal a megélhetésért való küszködés közepette a modern, polgári Magyarország megteremtéséhez hozzájáruló zsidó kisegyszisztenciák öntudatát szövegezte meg. Magyar és zsidó azonosságtudat összeegyeztetésének lehetőségét fejezte ki. Ízig-vegyig urbánus szarkasztikus humora élesen elütött a vidékies, urambátyámos adomázó stílustól. A helyi közéletben kifejtett tevékenysége és nemrégiben megkezdett ügyvédi praxisa is növelte híveinek számát. A kerület politikai életét uraló párt a Terézvárosi Kaszinó körül tömörült, közkeletűen kaszinópártként emlegették. A kerület törzsfőnöke Mérő János ügyvéd, királyi tanácsos, majd Radocza János ügyvéd, országgyűlési képviselő volt.

Az 1894. évi törvényhatósági választások az addigi helyzettel való széles körű elégedetlenségről vallottak. Jónéhány kerületben léptek fel új ellenzéki szerveződések, valamennyien a „klikkuralom” megtörésének jelszavával. Bizonyos, igen szerény kapcsolatok is kezdtek közöttük kialakulni. Vázsonyi például a Lipótvárosban is bábáskodott a független polgári párt megalakításánál.¹⁸ A változás reménye a szavazókat is a szokásosnál némileg nagyobb mértékben hozta mozgásba: a közel 16 ezer községi választójogosult mintegy kétharmada élt szavazati jogával. A kaszinók jól szervezett gárdáikkal egészében biztos győzelmet arattak, néhány új ember bejutását azonban nem tudták megakadályozni. A legélesebb küzdelem a VI. kerületben bontakozott ki, ahol

a nem egészen két héttel előbb megalakult demokrata párt teljes erőbedobással vetette magát a választási harcba. Listájukra így is csak 700-an voksoltak. Az agitáció mégsem maradt meddő, mivel a kaszinó 1600 szavazója közül is sokan kihúzták Dezsényi Józsefnek, a Terézvárosi Társaskör elnökének nevét, és helyette Vázsonyit írták be, aki végül 1186 szavazattal (ami a községi választói névjegyzékbe felvett 3064 személy 38,7%-át jelentette) került be a törvényhatósági bizottságba. A választás után Vázsonyiék elhatározták a Demokrata Kör, mint a politizálás folyamatos szervezeti keretként szolgáló politikai klub megalakítását.¹⁹

Rajta kívül az I. kerületben Kasics Péter bejutása keltett még feltűnést. aki ekkor a Honvédelmi Minisztérium tanácsosa volt, de a Közúti Vaspálya Társaság elleni éles fellépése miatt konfliktusa támadt miniszterével, Fejérváryval is, és távozni kényszerült a minisztériumból. Ezután nyíltan képviselhette intranzingens függetlenségi meggyőződését. Szinte azonnal a közgyűlés legaktívabb szereplője lett.

Vázsonyi az első hároméves ciklust elsősorban az ismerkedésre és a további bázisépítésre fordította. Az alapvető várospolitikai kérdésekhez ekkor még nemigen szólt hozzá, inkább a kismemberek érdekeinek harcias védelmezőjeként igyekezett fellépni (olyankor is, ha alapvetően a város fejlődését szolgáló intézkedések hoztak valamely csoportot hátrányba), valamint a politikai demonstrációra alkalmas adó lehetőségeket kereste. Több interpellációban adott hangot például a házalók tiltakozásának az általuk gyakorolt csont- és ronggyűjtés eltiltása ellen, amit az alkalomra felvonult házalók lelkes éljenzése kísért a karzatról.²⁰ Hasonlóképp szervezeten vonultak fel mellette a vásárcsarnokok megnyitása folytán megszüntetett nyílt piacokon addig árusító kofák és egyéb árusok, akik szintén öt nyerték meg szószólójuknak.²¹

Legfontosabb feladatnak ennél fogva kerületi hovatartozástól függetlenül egységes program alapján álló közgyűlési párt megteremtését tekintette. A programot – amelyben általános politikai koncepcióját igyekezett konkrét városi ügyekre lebontani – az 1897 évi községi választásokra való felkészülés során, október 16-án hirdette meg.²² (Ez is szokatlan eljárás volt, hiszen addig a törvényhatósági választáson induló csoportosulások nem léptek programmal a választók elé.) Első helyen a városigazgatás struktúrájának átalakítását, a polgári részvétel lehetőségének kiterjesztését célzó követelések álltak: a virilizmus és a vagyoni cenzus eltörlése (de az értelmi cenzusnak még megtartása), a kisebbség arányos képviseletének biztosítása (azaz olyan listás választási rendszer, amely a versengő listákat az elért szavazatok arányában részelteti a mandátumokból), az összeférhetetlenség szigorú érvényesítése, valamint a bürokrácia visszaszorítása.

Ezután következnek azok a programpontok, amelyek a városi bevételek szerkezetének a „kismemberek” érdekeinek megfelelő átrendezését célozták. A főváros bevételeinek túlnyomó részét képező adóbevételek mintegy 60% –át az állami adók különféle pótlékai és függelékei adták. A legnagyobb tételt az egyenesadók után kivetett 25% községi pótlék jelentette, amely csak felerősítette a degresszív hatású, a nagy jövedelmek igazi megfogására alkalmatlan állami egyenesadó-rendszer minden fonákságát, relatíve a legsúlyosabb terhet a munkásságra és a kispolgárságra hárítva. Az adóbevételnek túlnyomó részét kitevő közvetett adónemek természetüknél fogva elsősorban a tömegfogyasztási cikkek és a lakhatás költségeit terhelték, ugyancsak főként a csekély jövedelmű fogyasztói rétegeket sújtották.²³ Vázsonyi számára egyértelmű volt, hogy az önálló városi adók szerepének fokozása elválaszthatatlan az állami egyenesadó-rendszer gyökeres reformjától, ezért ennek a kormánynál történő szorgalmazását is a törvényhatóság fontos feladatának tekintette. A „haszonhajtó vállalatok” városi kezelésbe vételének követelése kapcsolódott az előbbihez: ha ezek bőséges profitja a községi háztartás terhein könnyít, elkerülhetővé válik az adóteher további növelése. E programpontok 1900-ban egészültek ki a magántelkekben közmunkák folytán előállt értékelkedés megadóztatásának (betterment), valamint városi örökösödési adó bevezetésének követelésével.²⁴ A várospolitikából addig úgyszólván teljesen hiányzó munkásvédelmi, szociálpolitikai szempont érvényesítésének igényét jelentette az a programpont,

hogy a vállalkozókkal kötött szerződésekben a város tartsa fenn a jogot az alkalmazottak maximális munkaidejének és minimális bérének meghatározására. Szerepelt még a programban a teljesen ingyenes népoktatás, valamint „kisipari alakban folytatott foglalkozások mindjobban terjedő kapitalizását“ megakadályozó, és a munkásosztályt az „individualista társadalmi rend keretében” megtartó „cél tudatos demokratikus városi politika“ követelése. Hasonló célkitűzéseket a Kasics-féle I. kerületi Szabad Polgári Párt programja tartalmazott (de már az általános választójog igénylésével). Más kerületekben fellépő ellenzéki csoportok programjai jóval elmosódottabbak voltak.

Az 1897. évi törvényhatósági választások újszerű mozzanata volt, hogy az I., a III., a VI., VII. és a VIII. kerületek ellenzéki csoportjai elhatározták közös virilista lista összeállítását a 45-ös bizottság listája ellen. Ezt nem sikerült megvalósítani. A felbuzdulás eredménye csupán egy röplap lett, amely arra szólította fel a választókat, hogy az egyedüli hivatalos listáról töröljék a név szerint felsorolt törzsfőnököket (Ország Sándor, Mérő János, Pucher József, Hüvös József, Heltai Ferenc, Rémi Róbert), és helyükre a szövetséget pártok jelöltjeit írják be.²⁵ Egyik kerületben sem sikerült azonban olyan közismert egyéniségeket felléptetni, akik a hivatalos jelöltek ellenében kellő számú szavazatot hoztak volna. A Terézvárosban sem volt egység abban, hogy a kaszinó listájáról ezúttal is sokak által törölt Dezsényi helyére kit írjanak be (Vázsonyi ezúttal nem esett újjáválasztás alá), így a demokrata lista előre látható bukása mellett egyénileg sem sikerült egyetlen jelöltjüknek sem bejutni. A választás a községpolitikai ellenzék érdemi megerősödése nélkül ért véget.²⁶

VÁZSONYI ÉS A VÁROSPOLITIKA VÁLSÁGA

Vázsonyi addigi elszigeteltsége azonban több tényezőnek köszönhetően fokozatosan oldódott, és a következő, 1900. évi községi választás idején már az egyik legtekintélyesebb városatyának számított. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy a törvényhatósági bizottság irányító csoportját nagyjából ettől az időtől kezdte komolyan aggasztani az addigi várospolitikai pénzügyi alapjainak teljes ellehetetlenülése.

A gazdálkodásnak elsősorban az állami adók pótlékolására alapozott rendszere nem biztosította a bevételeknek a város kiépülésével és a népességszámnak az 1890-es években kiemelkedően viharos ütemű gyarapodásával arányos bővülését. Ráadásul 1898-tól, a konjunktúra megtörésével az adóbevételek éveken át stagnáltak, miközben a háztartás terhei egyre fokozódtak, nem utolsósorban a felvett kölcsönök törlesztése következtében. A város 1890-től kezdte meg nagy volumenű beruházókölcsönök felvételét, és az évtized nagyrésztében tartó konjunktúra sodrában végrehajtott azoknak az alapvető közműrendszereknek a kiépítését, amelyek a hagyományos rendészeti igazgatásból kinőtt feladatok ellátását a nagyváros viszonyai által megkövetelt szinten biztosították. Ebben az időben még csak olyan üzemeket és intézményeket vettek városi kezelésbe, amelyek a hatósági feladatok teljesítésével szorosan összefüggtek. A jövedelmező vállalkozásokkal kapcsolatban határozottan a magánvállalatok koncesszionálásának politikáját folytatták. A kölcsönök törlesztését így a háztartás hagyományos bevételi forrásiból kellett megoldani, amelyek súlypontja az adóbevételeken volt. A századelő dekonjunktúrájának viszonyai között a városvezetés a a közterheknek az adott szerkezetben történő emelésére nem mert vállalkozni. Közben egyre újabb kihívások jelentkeztek: a város lakosságának gyarapodásával és differenciálódásával, viszonyainak egyre komplexebbé, bonyolultabbá válásával a piaci mechanizmusok egyre több területen bizonyultak elégtelennek az urbanizált életmód elfogadható feltételeinek biztosításához a lakosság zöme számára, illetve a már korábban is meglévő elégtelenségek egyre látványosabb feszültségekben öltöttek testet. Sokoldalú nyomás követelte a várospolitikai szerepkörének kiterjesztését, a szabályozáson túlmenő aktív beavatkozását mind több és több területen, miközben a városvezetés legfőbb gondja évekig a városfejlődés tartós megtörésével fenyegető pénzügyi összeomlás elhá-

rítása volt. 1901-től folyamatosan átmenetinek nevezett költségvetések készültek, amelyekből a deficit elkerülése érdekében egyszerűen törölték az utépítésekre és burkolásokra szánt összegek zömét. Ez volt ugyanis a legjelentősebb beruházási tétel, amit még nem utaltak a kölcsön terhére. Az 1897-ben felvett 100 millió koronás kölcsön pénzkészlete 1906-ra teljesen kimerült, miközben a kölcsön terhére bejelentett beruházási igények fele kielégítetlen maradt, mivel a pénz a folyó költségvetésből nem fedezhető egyéb célokra vonták el. Újabb kölcsön felvételére gondolni sem lehetett a költségvetési helyzet stabilizálása előtt.²⁷

A századforduló dekonjunkciója kiélezte a háztartás belső feszültségeit, és világossá tette az addigi várospolitikai válságát, folytathatatlanságát.

Vázsonyi programja viszont éppen a bevételek növelésének az adott körülmények között lehetséges útjaira vonatkozóan kínált markáns – a külföldi tapasztalatokat is figyelembe vevő – koncepciót. Olyan koncepciót, amelynél jobbat, vagy akár csak lényegesen mást senki nem tudott ajánlani. Ennek következtében lett szavának súlya a közgyűlésen, megnyilatkozásai egyre többekre hatottak – legalább elvi szinten – orientálón.

Az országos politika porondján aratott sikerei természetesen ugyancsak előnyösen hatottak vissza városházi pozíciójára. Sőt, egy ideig úgy tűnt, hogy a várospolitikai ellenzék különböző áramlatainak szervezeti összefogására is sor kerülhet egy országos politikai párt keretében. Vázsonyi és Kasics ugyanis egyaránt bekapcsolódott Sima Ferenc, a Függetlenségi Pártból kivált radikális képviselő kezdeményezésére 1898 februárjában létrehozott Radikális Demokrata Pártba.²⁸ Az új párt egyesíteni kívánta a demokrata beállítottságú városi polgárságot és a radikális függetlenségi érzelmű birtokos parasztságot, egy nem közjogi alapon álló program jegyében, szoros szövetségben a szociáldemokraták által szervezett munkássággal. Egy ilyen párt stabilizálódásának és térnyerésének feltételei nem voltak meg, így a nagy ambíciókkal induló párt néhány hónap múltán alkotóelemeire hullott. Vázsonyi számára továbbra is a Nagymező utcában székelő Demokrata Kör jelentett kicsiny, de megszilárduló politikai bázist, amelyhez egyes alföldi városok, elsősorban Mezőtúr hasonló irányultságú értelmiségi körei kapcsolódtak. Kasics a soproni radikális párt tevékenységébe kapcsolódott be, amely Sopron, Moson és Pozsony vármegyék német ajkú birtokos parasztsága körében fejtett ki e réteg érdekvédelmi követeléseit antiszemita színezetűl sem mentes radikális hangszereléssel megfogalmazó propagandát.²⁹ 1900 elején ismét elhatározták a két vonulat egyesítését egy országos pártban. Az alakuló kongresszusra 1900 március 11-jén került sor a Demokrata Kör helyiségében kb. 200 résztvevő, közöttük 21 vidéki küldött jelenlétében. A Vázsonyi által összeállított pártprogramot elfogadták, az elnevezés kérdése azonban majdnem szakadáshoz vezetett. Vázsonyi alföldi hívei a „függetlenségi demokrata” elnevezést ajánlották, mondván, hogy a párt a magyar lakta vidéken csak így találhat követőkre. A soproniak ezzel szemben ragaszkodtak a „radikális néppárt” elnevezéshez, kifejezve, hogy ők

A Borsszem Jankó Polonyiban látja a formálódó koalíció „fekete bárányát”, a konzervatív-antiszemita áramlat megtestesítőjét. OSZK

Radocza János.

Fotó, MNM Legújabbkori Történelmi Múzeum.

történt a kerületek ellenzéki csoportjainak összefogására. Az 1897 évi kudarc a választókat is demoralizálta, alig több mint harmadrészüik járult ezúttal az urnákhoz. A legtöbb kerületben nem indult számításba vehető ellenzék. Egyedül az I. kerületben volt komoly választási harc. A Rupp Imre körül csoportosuló többség célul tűzte ki Kasics kibuktatását. Kasics az 1897-es Vázsonyi-program legtöbb követelését átvevő programot hirdetett meg, és ezt összekapcsolta közúti vasutakhoz, valamint az FKT-hez kötődő lobbyk elleni kíméletlen támadással.³² Az érdekes küzdelem a kerület községi választóinak 80%-át megmozgatta. A legtöbb szavazatot (1807-ből 1043-at) Kasics kapta, mellette a Szabad Polgári Párt két további képviselője is bejutott.³³ Vázsonyinak a VI. kerületi kaszinó-párt paktumot ajánlott fel: a békés választás fejében 4 rendes és 1 póttagsági helyet. Vázsonyi, nem akarván a három évvel korábbi váratlan kudarc megismétlődését kockáztatni, programjának fenntartása mellett élt az ajánlattal. Ezért – a bevett szokástól eltérően – a Terézvárosban is csendes választás volt. A demokrata szervezkedésnek újabb lendületet az adott, hogy az 1901. októberi országgyűlési választáson a Demokrata Kör felléptette Vázsonyit a Terézvárosban Radocza János ellenében. Vázsonyi váratlan és nagyarányú győzelme (3267 szavazattal 1793 ellen) az addigi legsúlyosabb figyelmeztetés volt egyben a városházi többség vezérei számára is: bevett módszereik folytatása mellett a városházi politika iránt addig közömbös tömegek váratlan mozgósítása a kialakult erővi-szonyokat bármikor felboríthatja.³⁴ E győzelem nyomán alakultak meg a lipótvárosi, erzsébetvárosi és józsefvárosi demokrata körök (a terézvárosit ekkortól nevezték Központi Demokrata Körnek), mögöttük demokrata asztaltársaságok több tucatot kitevő egész hálózatával.³⁵ A Demokrata Párt (a Kasics-féle vonulatra emlékeztető „radikális” jelző időközben lekopott) szórványos vidéki szervezetei azonban csak vegetáltak.

elsősorban a Néppárttal óhajtanak konkurrálni. A kompromisszum értelmében a párt ismét Radikális Demokrata Párt néven alakult meg. Elnöke Vázsonyi, társelnökei Kasics, Lőw Tivadar ügyvéd, időközben a Demokrata Körhöz csatlakozott fővárosi bizottsági tag és Bencsik László mezőtúri ügyvéd lettek, a díszelnökséget az öreg Madarász József vállalta.³⁰ Hamarosan kitűnt, hogy egy fővárosi zsidó kispolgárság által dominált és egy antiszemizmussal átitatott irányzat nem fér meg egy szervezeti keretben. A felekezeti ellentét mellett Kasicsék agrárorientációja is nehezen volt összhangba hozható Vázsonyiéknak a városi kispolgárság érdekvédelmét előtérbe helyező, a földkérdés iránt kevés érzéket mutató szemléletével. A gyakorlatban továbbra is külön tevékenykedtek, és az első, önmagában látszólag nem jelentős affér elegendő volt ahhoz hogy a felbomlás bekövetkezzen. Kasics és hívei 1900 szeptemberében hagyták el a pártot.³¹ Vázsonyi és Kasics viszonyára ettől kezdve rányomta bélyegét a személyes gyűlölködés, ami nem maradt hatás nélkül városházi magatartásukra sem.

Ilyen előzmények után az 1900. novemberi törvényhatósági választáson kísérlet sem

Országosan is jelentős párt kiépítése nem sikerült, de Vázsonyi mindenképpen a korábnál jóval szélesebb politikai háttérrel képviselhette 1897-ben kialakított községi programját a közgyűlésen. Leghatározottabb ellenállásba a törzsfőnöki uralom intézményi alapjainak aláásását szolgáló célkitűzései ütköztek. 1899. decemberében azért indított akciót, hogy a törvényhatósági választójog az országgyűléssel váljék azonossá, azaz szűnjön meg a választók külön összeírása. Bár ekkor már az általános választójog híve volt, ettől a részleges reformintézkedéstől, amelyet az adott politikai helyzetben is keresztülvihetőnek gondolt, a törzsfőnöki uralom egyik legerősebb tartópillérének, a választói közönynek a megtörését remélte. Erre vonatkozó indítványát a tanács is támogatta, rámutatva, hogy elsősorban a kifogásolt törvényszakasznak tulajdonítható, hogy az 1897. évi 36 ezer országgyűlési választójogosultból a községi névjegyzékbe csak 22,5 ezer vétette fel magát.³⁶ A javaslatot a közgyűlés Heltai Ferenc előzetes szervezkedése nyomán, minden vita, vagy nyíltan megjelentetett ellenvélemény nélkül, 86:68 arányban elutasította.³⁷ Az indítvány újabb benyújtásakor, február 28-án Polónyi azt éppen a demokrácia szempontjából minősítette aggalynak, mondván, hogy ennek folytán a virilisták közé a főváros ügyeitől addig távol maradó nagybirtokosok, arisztokraták kerülnének be, kiszorítva onnan az alacsonyabb jövedelmű kategóriákat. A reform tehát csak a virilizmus eltörlésével összekapcsolva lenne elfogadható, de mivel erre lehetőség nincs, maradjon minden a régiiben. Az újabb szavazáskor 21-re olvadt le Vázsonyi támogatóinak száma.³⁸ A választójog kérdésében a közgyűlés zöme osztotta Heltai álláspontját, aki Perczel Dezső belügyminiszter számára a fővárosi törvény módosítása tárgyában írt 1899. évi elaborátumában a községi választójog kiterjesztése ellen foglalt állást. (E nézetét utóbb azzal egészítette ki, hogy a közgyűlés bizonyos hányadának egy általános választójogi kúria általi megválasztását elfogadhatónak tartaná.)³⁹

A kialakult pénzügyi feszültségek mértékére a városatyákat az 1901. évi költségvetésről szóló tanácsi előterjesztés döbentette rá, amely kétfélmillió korona feletti deficitet tartalmazott. A pénzügyi bizottság, majd a közgyűlés ezt jelentéktelen összegre faragta le, ezzel kezdődött el az átmeneti költségvetések sora. A költségvetési vitában Vázsonyi a közgyűlés működésének fő problémáját a „kerületi hazafiságban” jelölte meg, abban hogy „itt sohasem tettünk egyebet, mint tulajdonképpen csak jegyzőkönyvileg hitelesítettük a bizalmas kerületi értekezleteknek és egyéb konventikulumoknak határozatait.”⁴⁰ A költségvetési vita nyomán támadt mozgást jó alkalomnak tartotta, hogy akciót indítson a 45-ös választmány feloszlata, és a törzsfőnöki befolyás alól magukat emancipálni akaró bizottsági tagok kerületi kötöttségektől független tanácskozó fórumának megteremtése érdekében, amit a kifejezetten a kerületi és kerületközi értekezletek „ellen-szervezetének” szánt. A „független” bizottsági tagok első értekezletére 1901. január 5-én került sor 14 városatya részvételével. Vázsonyi itt javasolta, hogy kérvényezzék a belügyminiszternél a 45-ös választmány, mint magának hatósági jogokat vindikáló törvénytelen testület feloszlata. Többen ellene vetették, hogy ez önmagában semmit nem oldana meg, mivel a választmány csak kicsúcsosodása a kerületi klikkek rendszerének. Ettől a lépéstől ezért eltekintettek, kimondták viszont egy kerületi szervezettől független „városi párt” megalakításának szükségességét. Vázsonyi ez alatt nem szoros értelemben vett, program alapján álló pártalapítást értett, hanem független képviselők párkeretek nélküli csoportosulását.⁴¹ Az új szerveződés elleni fellépésre az adott alkalmat, hogy az összejövetelen az elnöklő Légrády Károly, a Pesti Hírlap főszerkesztője kifejtette: 28 évi közgyűlési múltja során soha nem tapasztalta, hogy valamely városatya a főváros érdekét a sajátja elé helyezte volna. Ez a szellem óhatatlanul kisugárzik a tisztviselői karra is, így nem csoda, ha „el van terjedve az a nézet, hogy egyik-másik tisztviselő – tisztelet a kivételnek – baksisokat fogad el.” Légrádyt, a törzsfőnöki értekezleten kiosztott szereposztásnak megfelelően, Polónyi támadta meg a közgyűlésen a tisztviselők becsületének védelme címén (a bizottsági tagokkal kapcsolatban tett megjegyzéseiről természetesen nem tett említést). Légrády lojális nyilatkozata ellenére, amellyel inkább tompítani igyekezett az elhangzottak élét, a tanács rágalmazás címén bűn-

vádi eljárást kezdeményezett ellene. A megfélemlítés sikerrel járt, a tervezett értekezletek nem váltak rendszeressé.⁴²

Vázsonyiék városgazdálkodással és a közterhek újfajta elosztásával kapcsolatos javaslatait formálisan többnyire elfogadták, de a megvalósítás irányába tett kezdeti lépések is elakadtak a városatyák túlnyomó részének ellenérdekeltsége, a tanács koncepciótlansága és az erős közgyűlési érdekcsoportok közötti óvatos lavírozása, valamint – nem utolsósorban – a főváros autonómiájának erős korlátozottsága következtében. Valamennyi ilyen vonatkozású érdemi határozat ugyanis minisztériumi jóváhagyásra szorult, és a közgyűlési megpróbáltatásokon szerencsésen túljutott tervezetek többnyire ezen a szűrőn akadtak fenn.

Vázsonyi az 1899. évi költségvetés vitájában javasolta, hogy a közgyűlés foglaljon állást a progresszív városi jövedelemadó, a községi örökösödési illeték és a telkek értékemelkedésének megadóztatása (betterment) bevezetése mellett. A közgyűlés a javaslatokat elfogadta, és utasította a tanácsot az ezekre vonatkozó konkrét előterjesztések kidolgozására.⁴³ A progresszív jövedelemadóval kapcsolatban a polgármester kijelentette, hogy az adott pillanatban „tovább nem mehetünk, mint odáig, hogy a kormányhoz írlirat intézzessék, jelentené ki legalább elvileg, hogy hajlandó hozzájárulni annak idején, hogy a fővárosi progresszív adó behozassék.” A kérdés legközelebb az 1902. évi költségvetés vitájában került elő, amikor Vázsonyi számon kérte a polgármesteren a szükséges előmunkálatok „sürgős megtételét” előíró határozat végrehajtását. Halmos János polgármester válaszában közölte, hogy ezek a munkálatok költségigényesek, ezért a kormány elvi hozzájárulásának kieszközölése előtt elvégzésükre nincs mód. A kormány viszont az ügyben 1899. elején hozzá intézett felterjesztésre még nem válaszolt.⁴⁴ Az ügy megsürgetése után a pénzügyminiszter 1902. novemberében intézett lakonikus rövidségű leiratot a fővároshoz, amelyben közölte, hogy „a községi fokozatos jövedelmi adó behozatalát az állami egyenes adó rendszer reformja és a székesfőváros háztartása alapjának és módszerének törvény útján bekövetkezendő átalakításáig engedélyezni hajlandók nem vagyunk.”⁴⁵ Ugyanez év decemberében a közgyűlés a kemény tél és a gazdasági pangás folytán kieleződő szociális feszültségek hatása alatt megszavazott az elfogadott költségvetésen felül 200 ezer koronát a „köznyomor enyhítésére”. A pénzügyi ügyosztály ennek nyomán felvetette, a hagyományos nyomorenyhítés szintjén még túl nem lépett szegénygondozás fejlesztésének fedezeteként, progresszív szegényügyi adó bevezetésének szükségességét „egy bizonyos létminimum megóvása mellett”. A tanács, a kormánynak az említett leiratban kifejtett álláspontjára hivatkozva, a progresszív elvét nem tartotta keresztülvihetőnek, és ilyen értelemben terjesztett javaslatot a közgyűlés elé.⁴⁶ A vitában Vázsonyi rámutatott, hogy a kormány álláspontja a progresszivitást nem zárja ki eleve, így a tanács állásfoglalásának csak akkor van létjogosultsága, ha az új adónemet is az állami adó pótlékeként terveznék. Ezt a megoldást határozottan elutasította, ehelyett „más alap” keresését sürgette, ami a „progresszivitást és a létminimum érintetlenül hagyását igenis megtűri”. A közgyűlés elvileg állást foglalt a szegényügyi adó bevezetése mellett, a határozat azonban csak a létminimum mentesítését tartalmazta, a progresszív kérdésében azonban nem foglalt állást. A tanácsot a konkrét javaslat egy hónapon belüli előterjesztésre utasították, de annak kidolgozásával, úgy tűnik, komolyan már nem is foglalkoztak.⁴⁷

Ez alkalommal sürgette meg Vázsonyi a községi örökösödési illetékre vonatkozó előterjesztést is, aminek a megtételére, mint emlékezhetünk, három évvel azelőtt utasította a közgyűlés a tanácsot. Ismét hasonló értelmű határozat született, amelynek nyomán az illetékesek most már munkához is láttak. Az ügyosztályi előterjesztés 1903. októberére készült el.⁴⁸ Kifejtette, hogy az örökösödési adó mind pénzügyi, mind szociálpolitikai szempontból kedvező adónem. Rendszeresítésére még sincs lehetőség, mivel az állam is szed örökösödési illetéket, ami lényegét tekintve szintén örökösödési adó, a főváros pedig csak az állam által igénybe nem vett adófajtákat vezethet be. Az örökösödési adó helyett azt ajánlotta, hogy a telekkönyvi tulajdon-átruházások után

addig szedett átírási díjat alakítsák át az állami vagyonátruházási illeték pótlékává, és minden ingó- és ingatlan vagyonátruházás után szedjék, amelyet az állami illeték terhel. Ezt a közgyűlés elfogadta a demokrata képviselőknek az illeték progresszivitására és a kis hagyatékok mentesítésére vonatkozó kiegészítéseivel együtt. Az elvi jóváhagyás érdekében felterjesztést intéztek a kormányhoz, amely szokás szerint évekig válasz nélkül maradt.⁴⁹

Hasonlóképpen megrekedt az elvi helyeslés szintjén a betterment adóra vonatkozó határozat. A telekérték a hozadéki adók által utól nem ért, a város fejlődésével automatikusan növekvő, de a közterhekhez addig minimális mértékben hozzájáruló adóalapot kínált, aminek kiaknázása az egyik legígéretesebb kitörési pontot jelenthette a háztartás válságából. Ez a kérdés felmerült a burkolási, a csatornázási és a városrendezési szabályrendeletek revíziójára vonatkozó tárgyalások során is. A betterment-elv bizonyos érvényesülésének minősülhetett az, hogy e munkálatok költségének jelentős részét – szemben az addigi helyzettel – az érintett telektulajdonosok által fizetendő járulékok fedezzék. A szabályrendeletek több éves kálváriája is azt mutatta, hogy a közgyűlés változatlanul ellenáll a tulajdonos polgárság nagyobb arányú tehervállalásra kényszerítésének. A burkolási járulékokkal összefüggő vita kapcsán a pénzügyi ügyosztály is kénytelen volt megállapítani: „Valahányszor a a törvényhatósági bizottság közgyűlésén a bettermentről szó volt, – ezen elv érvényrejuttatása mindenkor általános helyesléssel találkozott... amikor azonban alkalom nyílik ezen helyes elv gyakorlati érvényre juttatására, az következetesen meghiúsul, avagy legalábbis élénk ellenzésre talál.”⁵⁰ Az ügyosztályi előterjesztés arra is felhívta a figyelmet, hogy a szokásos járulékelv csak egyik, és nem is az „igazi” formája a bettermentnek. Közelebb áll ehhez az Egyesült Államok városaiban rendkívül széles körben alkalmazott „special assessment”. Ennek jellegzetessége, hogy bizonyos közmunkáknál (utcanyitás, szélesítés) nem csupán az ingatlanok méretét, homlokzathosszát, hanem az értékben beállott gyarapodást is számításba veszi a költségek kirovásánál, ebből következően az nem is csak a közvetlenül érintett ingatlanokra korlátozódik.

Tiszta betterment-elven alapuló törvények azonban először Angliában születtek az 1890-es években. Itt nem a költségekből indultak ki, hanem egyes konkrét városrendezési műveleteknél „értékjavulási területet” jelöltek ki, amelyen belül a kimutatható értékelkedés meghatározott százalékát megadóztatták. A hatósági akcióktól függetlenül, a város általános fejlődése révén bekövetkező értékgyarapodás pedig vagy időközönkénti általános becslésen alapuló községi telekadó, vagy az átruházásokhoz kötődő, a legutóbbi átruházás óta elért értékelkedést lefölöző adó révén fogható meg. E lehetőségek felsorakoztatása után az ügyosztály végül arra a következtetésre jutott, hogy a fennálló hozadéki adók súlyos terhe mellett „a telkek értékelkedésének megfelelő megadóztatására is kiterjedő egészséges önkormányzati adórendszer ki nem fejlődhetik.”⁵¹ A közgyűlés vezető csoportjának ahhoz sem ereje, sem komoly szándéka nem volt, hogy a tulajdonos polgárság nagyobb mértékű megterhelésével keressék a kiutat a város infrastrukturális fejlődésének megtörésével is fenyegető pénzügyi krízisből. Ehelyett a „takarékoság hiányát” orozották folyamatosan, továbbá az állam által átruházott feladatokból adódó költségekben, és egyes jövedelemforrásoknak a kormány által történt elvonásában igyekeztek megjelölni a gazdálkodási nehézségek fő okát.⁵²

A főváros súlyos pénzügyi helyzete miatti kölcsönös egymásra mutogatás politikailag is repedéseket idézett elő a kormány és a közgyűlési többség közötti, mindaddig lényegében zavartalan viszonyban. Széll Kálmán miniszterelnök belügyminiszterként az 1902 évi költségvetést jóváhagyó leiratában közölte, hogy a „kibontakozást ...első sorban a fővárosnak magának kell önkormányzati körében megtalálnia”. „Ha a háztartásban nem váltakozó érdekcsoportok ötletszerű akarata, hanem egy célzatúdos, tervszerű program lesz az irányadó, ha a közérdekek minden téren kizárólag uralkodnak az egyéb érdekek fölött...” ez esetben a főváros képes lesz háztartását rendezni.⁵³ A közgyűlésen az „érdekcsoportok” uralmára utaló kitételek nagy felzúdulást keltettek, amire Vázsonyi kijelentette: ebben a kérdésben Széllnek van igaza, leirata azonban egészében egy

„rossz vezércikk” színvonalán mozog, mivel meg sem említi azokat a teendőket, amelyeket csak a kormány végezhet el: a fővárosi törvény megreformálását, a főváros pénzügyi önállóságának biztosítását, vagy éppen a főváros által már évekkal korábban beterjesztett javaslatok megválaszolását.⁵⁴ Széll napirendre tűzte a fővárosi törvény revíziójának sok éve húzódó ügyét is. Az 1902 áprilisában közzétett irányelvek tartalmazták Újpest, Kispest, Rákospalota, Erzsébetfalva Budapesthez csatolását. A kerületek számát tizenötre kívánták növelni. A törvényhatósági bizottság létszáma 150-re csökkent volna. A központi igazgatás élén álló kormányzót a király, a két alkormányzót pedig a belügyminiszter jelölése alapján választhatta volna a közgyűlés. A városi tanács kormányzósági tanács néven működött volna tovább, a kerületek élén polgármesterek álltak volna az előjáróénál lényegesen kiterjedtebb hatáskörrel. Ezek az elképzelések még ily vázlatos formában is alkalmasak voltak arra, hogy az önkormányzat uralkodó csoportjában addigi birtokállománya veszélyeztetettségének érzetét keltsék.

Ezek után, a Széll-kormány fennállása idején, a közgyűlési többség több, Vázsonyitól származó, a kormány számára politikailag kellemetlen indítványt is átengedett. Nem sokkal a költségvetési leirat vitája után Vázsonyi javaslatot terjesztett be a Kossuth-szobor felállításának haladéktalan elrendelésére, amit egyhangúlag fogadtak el. Vázsonyi az ilyen típusú állásfoglalásokat azért is nagyon fontosnak tartotta, mert a konzervatív főváros-ellenesség képviselői előszeretettel érveltek a törvényhatóság politikai tárgyú határozataival annak bizonyítására, hogy Budapest a nemzettől elszakadt kozmopolita város. Az előbbinél is nagyobb politikai jelentőséggel bírt, hogy októberben a főváros, ugyancsak Vázsonyi javaslatára, feliratban tiltakozott a póttartalékosok behívásáról szóló törvényjavaslat ellen.⁵⁵ Később Vázsonyi egyes nyilatkozataiban célzott arra, hogy egyes esetekben a törzsfőnököktől kifejezetten előzetes bízattatást kapott ezen indítványok benyújtására, bosszúból Széll ominózus leiratáért.⁵⁷

A törvényjavaslat tényleges kidolgozására a Széll-kormánynak már nem volt ideje, utódai pedig levették a napirendről a kérdést. Ennek ára az volt, hogy a véderővita és a parlamenti válság kiéleződése kapcsán a közgyűlési többség visszatért korábbi, töretlenül kormányhű magatartásához. Novemberben a Tisza-kormány megalakulásának üdvözlését összekapcsolták az obstrukció határozott elítélésével. Sőt, a főpolgármester által vezetett népes küldöttséggel is hódoltak az ellenzék megfékezésének programjával fellépő kormány előtt, ami teljesen szokatlan eljárás volt.⁵⁸

1903. novemberében ismét törvényhatósági választásokra került sor. Vázsonyi beszámolójában a párt addigi eredményei közül az örökösödési adó és a jótékonyági adó, valamint a betterment eszméjének felvetését emelte ki, továbbá hogy sikerült odahatni, a főváros „a nemzet központjához méltóan és híven fejezze ki a szabad és önérzetes polgárság meggyőződését” (itt főként a póttartalékosok behívása elleni feliratra utalt). A következő időszak fő feladatának a fővárosi törvény módosításának kierőszakolását jelölte meg.⁵⁹ A választásokra a Terézvároson kívül az V., a VII. és a VIII. kerület demokrata körei is választási párttá alakultak. A kampány közepette bontott zászlót az óbudai demokrata párt is. Immár öt kerületben, méghozzá öt meghatározó kerületben léptek fel tehát demokrata pártok, amelyek egységesen Vázsonyit vallották vezérüknek, és az általa kidolgozott községpolitikai program alapján álltak. E pártok ereje azonban még csak meg sem közelítette a terézvárosi testvérszervezetét. A VI. kerületi kaszinó-párt ismét kompromisszumot ajánlott Vázsonyiéknak, de most már 12 hely átengedésével, azaz az 1900-ban megválasztottakkal együtt 18-ra növelhették képviselőik számát. A többi kerületben viszont az uralkodó pártok teljesen biztosak voltak az eredményben. A demokraták kiváltképp az V. és a VII. kerületben folytattak szinte heroikus agitációt, azzal a tudattal, hogy ez egyelőre legfeljebb egy-két hely megszerzéséhez lehet elég. Új elem volt, hogy a demokrata nyomás községpolitikai pártprogram meghirdetésére készítette a VII. kerületi többségi Ehrlich- Morzsányi pártot is. A demokrata programmal egybevetve szembetűnő ennek paternalista és populistá jellege.⁶⁰ Az önkormányzat strukturális átalakítására vonatkozó elképzeléseket hiába keresünk, csak a legvégén szerénykedik a választójog

kiterjesztésének közelebbi részletezés nélküli említése. Sokféle, a tömegeknek szóló ígéretet tartalmaz, de Vázsonyiékkal ellentétben mélyen hallgat arról, hogyan kívánja a párt a szükséges forrásokat előteremteni. Követelik az elemi oktatás ingyenességét, a tisztviselők fizetésének rendezését, olcsóbb közlekedést, a szegényügy „lelkiismeretes vezetését”, a jótékonykodás kiterjesztését. A munkanélküliséget a Dob utca kiszélesítésével létesítendő új sugárút munkálatainak beindításával látják orvosolhatónak, ami ebben az időben kedvenc eszméje volt a pártnak.

A választások a nem egészen szokványos előzmények után a megszokott érdektelenség mellett zajlottak le. Az immár 34 ezer községi választónak kevesebb mint a fele élt jogával. Igazi meglepetés csak az I. kerületben született, ahol a Kasics vezette Szabad Polgári Párt listája győzött, és mind a tíz helyet megszerezte. A VI. kerületben a kialakított eredmény jött be, a többi kerületben a demokraták súlyos vereséget szenvedtek a régi garitúra változatlanul jól szevezett és mozgatott csapataitól. A Terézvároson kívül mindössze három jelöltjük szerzett mandátumot.⁶¹ Ez az ellenzéki létszám ahhoz mindenestre már elegendő volt, hogy az 1905. évi költségvetés vitájában – mindössze 80 városatya jelenlétében – megszavazzák Baracs Marcellnek a fővárosi törvény revízióját a virilizmus és a cenzusos választójog kártételeire hivatkozva követelő felirati javaslatát. Ez azonban a közgyűlési többség érdektelensége, szervezetlensége, nem pedig politikájának érdemi megváltozása miatt következhetett be.⁶²

A várospolitika erőviszonyaiban gyors és látványos átrendeződésre tehát nemigen lehetett számítani, enélkül viszont csekély remény mutatkozott a városfejlesztés lendületének tartós megtörésével fenyegető pénzügyi krízis meghaladására. Az ugyanis nem egyszerűen a dekonjunktúra következménye volt, hanem szorosan összefüggött a szolgáltató, a társadalom viszonyaiba aktívan beavatkozó városigazgatásra való áttérés vontatottságával. Ahogy a községpolitikai ellenzék törekvéseiben az új típusú városigazgatásra való áttérés és a politikai reform, a társadalom részvételi lehetőségeinek kiszélesítése egymással elválaszthatatlan kapcsolatban állt, a hagyományos struktúra megmerevedése viszont az ellenérdekelt köröknek biztosított döntő befolyást.

Ebben a helyzetben érte a fővárost az 1905–1906. évi politikai válság, és váratlanul átrendezte az addig meglehetősen mozdíthatatlannak látszó városházi erőviszonyokat.

VÁZSONYI AZ 1905–1906 ÉVI POLITIKAI VÁLSÁGBAN

Az 1905. januári parlamenti választásokon az évtizedek óta kormányzó Szabadelvű Párt vereséget szenvedett, a győztes (igen heterogén) pártszövetséget azonban az uralkodó nem volt hajlandó a dualista szerkezet alapelemeit is érintő közjogi programja alapján kormányra engedni. A kinevezett

Gúnyrajz Vázsonyiról, mint az 1904. évi vasutassztrájk szervezőinek védőügyvédjéről. Borsszem Jankó, OSZK

BORSSZEM JANKÓ

RÉGI ADOMÁ.

A férj (akár is) én, amikor az udvarló a feleséget ölelgeti. — Hallja, én nem értem a maga izlését! Hogy lehet ilyen csunya asszonyt ölelgetni?
Az udvarló. — Hiszen maga is ölelgeti.
A férj. — Én, az más. Nekem muszáj. De magának nem muszáj!

*A koalíció vezérő Bizottságában Vázysonyi Apponyi Albert gróffal is egy táborba került. A bizarr politikai helyzetet a sajtó nem hagyta kihasználhatlanul.
Borsszem Jankó, 1905, OSZK*

parlamenten kívüli kormánnyal szemben kibontakozott a törvényhatóságok „nemzeti ellenállása”, aminek során megtagadták az országgyűlésileg meg nem szavazott adóknak és újoncoknak a kormány rendelkezésére bocsátását. Hirtelen a városházán is az országos politikai állásfoglalás vált a fő törésvonallá. Vázysonyi már 1904. novemberében csatlakozott az ellenzéki koalíció Vezérő Bizottságához, és egészen a válság 1906 áprilisi paktummal történt lezárulásáig hűségesen kitarított mellette.⁶³ Emiatt egykorúan és utólag is számos kritika érte, mondván, hogy felvállalta a konzervatív-agrárius dominanciájú koalíció „házi demokratájának” szerepét. Ebben van bizonyos igazság, ugyanakkor Vázysonyi tökéletesen tisztában volt a koalíció heterogén arculatából és belső erőviszonyaiból adódó többféle fejlődési lehetőséggel, ez irányú aggodalmait nem is hallgatta el. Az azonban egyáltalán nem volt eleve eldöntött dolog, hogy a számára akkor legfontosabb kérdésben, az általános választójog ügyében a koalíció végül hogyan fog állást foglalni. Saját szerepét éppen abban látta, hogy a koalíción belül erősítse a demokratikus kibontakozást kereső erőket. A régi szabadelvű párti garnitúrát – csekély számú kivétellel – teljesen alkalmatlannak tekintette egy ilyen irányú fordulatban való közreműködésre. A szabadelvű párti kormányzati rendszer, és ennek képviselői iránti mély ellenszenv, párosulva erőteljesen átélte magyarságérzésével, úgyszólván eleve a „nemzeti” táborban jelölte ki a helyét. A politikai pártrendszer közjogi ellentétek mentén történő megosztását ugyanakkor önmagában is kedvezőtlennek tekintette, és a nemzeti követelések realizálásától ennek meghaladását is remélte. „A 67 és 48 emlegetése soha nem volt olyan anakro-

A KIS KRISTÓF --

Így látta a karikaturista Kristóffy
belügyminiszter választójogi
kísérletét.

Borsszem Jankó, 1905, OSZK

— aki egy nagy reformszeme vállán próbál kigázolni a zavarosból.

nizmus, mint ma – szögezte le. Relatív fogalmak ezek. A lényeg: a nemzeti haladás. Most, mikor kiderült, hogy a legcsekélyebb közjogi előre nyomulás is rettenetes akadályokra talál a dinasztianál, épen úgy igazolva van a 48-as, mint a 67-es politika... A nemzet azért áldoz most annyit közjogi vívmányért, mert e kérdés elintézése után a termékeny gazdasági és demokratikus reformok korszakára akar áttérni. Ha a függetlenségi párt nem vesz részt a kormányzatban, újra ott vagyunk, ahol voltunk.”⁶⁴

A konfliktusban nem elsősorban a dinasztia és a nemzet, hanem az uralkodói abszolútizmus és a parlamentarizmus összeütközését látta, és erről az alapról bírálta Kristóffy József belügyminiszternek az általános választójog programjára épülő politikai kísérletét is. A Fejérváry kormány 1905 októberében közzétett reformprogramját emígyen értékelte: „A demokrácia: népfenség... Ez nem ismeri el annak a felfogásnak a jogosultságát, hogy a nemzet bizonyos kérdésekkel nem foglalkozhatik, bizonyos követelésekről köteles lemondani, mert szuverénitásának forrása és határa a királyi kegy... A nemzeti és helyi önkormányzat szempontjából tehát a kormány programja nem demokrata program, hanem abszolutisztikus. Ezek után belügyi és közgazdasági reformjai lehetnek szépek, sőt, relatíve demokratikusak is, de ilyen programot az u.n. felvilágosult abszolútizmus is adhat.”⁶⁵ Kristóffy választójogi tervezetét azért is bírálta, mert általános választójog címen valójában írni-olvasni tudáshoz kötött választójogot vezetett volna be.

Ezen álláspontja következtében frontálisan szembe került a kormány választójogi politikája

mögé felsorakozó szocialistákkal, akik korábban rendszeresen biztosítottak tömeghátteret gyűléseihez, választási mozgalmaihoz.⁶⁶ A Vezérlő Bizottságba való belépéssel Vázsonyi vitathatatlanul bekerült az országos politika élvonalába, ami tovább növelte súlyát a városházán is. A fontosabb közgyűlési vitákat megelőző bizalmas értekezletekről korábban általában kirekesztették, most azok egyik legfontosabb szereplője lett. A közgyűlésen is hirtelen az országos politikai állásfoglalás vált a legfontosabb választóvonalá. Vázsonyi Kasicson kívül Polónyiékkel is egy táborban találta magát. Megbomlottak a korábban szabadelvű párti többség sorai is. A közgyűlés 1905. június 28-án csatlakozott a törvényhatóságok „nemzeti ellenállásához”, azaz megtiltotta az országgyűlésileg meg nem szavazott adóknak és újoncnak a kormány rendelkezésére bocsátását. Heltai ellenindítványa, amely az önként befizetett adók továbbítását és az önként jelentkező újoncok bevonulását lehetővé tette volna, kisebbségben maradt.⁶⁷ Vázsonyi ezt az eseményt úgy értékelte, hogy az addig uralkodó érdekcsoport a nemzeti ellenállással való szembeszegülésével „önkézzel kongatta meg lélekharangját”.⁶⁸ Tisztában volt azzal, hogy a törvényhatóságok ellenállása – még Budapest esetében is, ahol a nagyvállalatok önkéntes adóbefizetéseire való tekintettel az anyagi tét a legnagyobb volt – elsődlegesen szimbolikus jelentőséggel bír. A főváros részvételét azért tartotta rendkívül fontosnak, és állt ki teljes határozottsággal mellette, mert „a fővárosnak nem szabad arra a gyanúra alkatnia, hogy az ország fővárosa el akar szakadni – a miként elszakadt az általános választások idejében – Magyarország népétől... a városi polgárság érdekében, a városi polgárság becsülete érdekében meg kell mutatnunk azoknak, a kik rágalmazzák a polgárságot, és rágalmazzák Magyarországnak u.n. új elemeit és polgári társadalmát, hogy vagyunk mi olyan önzetlenek, oly áldozatkészek és oly bátrak, mint bármely oligarchája vagy nemese ennek az országnak.”⁶⁹

A közgyűlés november 28-i, az ellenállási határozatot megerősítő döntése után nyilvánosságra hozta azt a szándékát, hogy el kívánja érni, a főváros foglaljon állást az általános választójog mellett is.⁷⁰ Ekkor azonban már sajátos versenyfutás folyt a kérdés körül. Szinte elképzelhetetlennek látszott, hogy a válság a választójog széles körű kiterjesztése (ha nem is az általános választójog) nélkül érjen véget, hiszen az valamennyi számottevő politikai erő meghirdetett céljai között szerepelt. A fővárosi közgyűlés régi szabadelvű párti többségének mértékadó része nem vállalt ugyan nyílt szolidaritást a Fejérváry-kormánnyal, de követésre méltónak ítélte taktikájának azt az alapelemét, hogy a nemzeti tábor vitorlájából választójogi radikalizmussal igyekezett kifogni a szelet. A december 6-i közgyűlésen az általános választójog felirati támogatásáról szóló demokráta indítvány Heltai, valamint az ugyancsak korábbi szabadelvű párti Heteés Antal hasonló tartalmú indítványával együtt került tárgyalás alá. Vázsonyi élesen elhatárolta magát tőlük, mint olyanoktól akik számára csupán taktikai elem az általános választójog, és nem képviselik azt hitelesen. Emellett már új törésvonalak is felsejlettek. A szabadpolgári párti Platthy György – bár elvben egyetértését fejezte ki az általános választójog eszméjével – úgy minősítette azt, hogy a jelen politikai helyzetben az „nem a nemzeti színű lobogó alatt behozott áru, hanem csempész áru, a mely fekete sárga vagy vörös lobogó alatt érkezik.” Végül Heteés és Heltai – utóbbi annak leszögezése mellett, hogy a kommunális választásoknál az általános választójog elvét továbbra is csak kuriális szisztémában tudja elfogadni – indítványukat visszavonták Vázsonyié javára, amelyet a közgyűlés túlnyomó többséggel fogadott el.⁷¹ Az év vége felé, amikor kitűnt, hogy az általános választójog elfogadtatása a koalíció Vezérlő Bizottságában súlyos nehézségekkel jár, Vázsonyi már hajlott bizonyos engedményekre, sőt, saját kompromisszumos választójogi tervezetet is kidolgozott. Ez az addigi választókon kívül a magyar nyelven írni-olvasni tudóknak, illetve minden hadkötelezettségét teljesített férfinek, továbbá a közalkalmazásban állóknak és az önálló iparűzőknek biztosította volna a jogot.⁷² Ezzel együtt is, Vázsonyi egyre inkább a belső ellenzék pozíciójába szorult a koalíción belül. A pártszövetség első számú fővárosi rezidensének nem ő, hanem Polónyi Géza számított.

1906 első hónapjaiban végeletesen kiéleződött a kormány és a főváros közötti ellentét az önként befizetett adók kérdésében. Miután a lavírozás lehetősége megszűnni látszott, Márkus főpolgármester és Halmos polgármester távozott posztjáról, a kormány pedig, az országgyűlés február 19-i feloszlásával úgyszólván egyidejűleg, királyi biztost rendelt a főváros élére Rudnay Béla rendőrőrkapitány személyében. Az összeütközés során, kiváltképp a királyi biztossal szemben követendő taktika kérdésének éles felvetődésével, a városházán gyakorlatilag bekövetkezett az ellenzéki koalíció nyílt felbomlása. Polónyiék és a szabadpolgári párt az ellenállásnak az intranzigens ellenzéki vármegyékben tapasztalható – inkább csak látványos, mintsem bármilyen érdemleges eredményt hozó – jelenségeit szerették volna viszontlátni a fővárosban. Követelték az önkormányzati testületek működésének felfüggesztését, sőt, a feloszlítás kiprovokálásától sem riadtak volna vissza. Vázsonyi az autonómia megőrzését helyezte előtérbe, és ebből, óhatatlanul is, a régi 67-es beállítottságú közgyűlési többséggel való együttműködés következett, amely ugyanezen törekvés jegyében manőverezett egyre kétségbeesettebben. A törzsfőnökök egyre inkább a koalíció 67-es száma, főképp az Alkotmánypárt felé igyekeztek tájékozódni, különösen miután a Fejérváry-féle Haladó Párt kísérletének eredménytelensége nyilvánvalóvá vált.

A válságot lezáró, a koalíció és az uralkodó közötti áprilisi paktumban Vázsonyi kezdetben politikájának igazolását látta, mivel azt – sokakkal együtt – úgy értelmezte, hogy annak lényegét a választójog azonnali széles körű kiterjesztése jelenti. Arra számított, hogy a választások után azonnal az általános választójog (vagy a választójog ilyen cím alatt meghirdetett széles körű kiterjesztése) kerül napirendre, és a választójogi törvény gyors megalkotását azonnal új választások követhetik. A választásokon Vázsonyi a Terézvárosban ellenjelölt nélkül, a koalíció által hivatalosan támogatott jelöltként lett képviselő. Rajta kívül a Demokrata Párt színeiben Leitner Adolf, a Központi Demokrata Kör ügyvezető társelnöke Miskolcon, Bródy Ernő pedig Nagyszőlősen jutott mandátumhoz. Ennek ellenére hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Vázsonyi befolyása a kormányzati tevékenység irányvonalára semmivel nem lesz nagyobb mint, korábban. A Függetlenségi Párt soraiban a választási kampány és a győzelmet követő eufória idején elharapódzó konzervatív-nacionalista hangulat, a lappangó antiszemitizmus és Budapest-ellenesség félreérthetetlen felszínre törésének számos megnyilvánulása tovább mélyítette a már a válság napjaiban is érzékelhető szakadékot Vázsonyi és a koalíció zöme között. A választójogi ígérekkel kapcsolatos halogató magatartás pedig végképp lehetetlenné tette a szoros együttműködés fenntartását.

A választások eredményei a törzsfőnökök számára komoly figyelmeztetést jelentettek, arra nézve, hogy kipróbált választási apparátusai az új helyzetben nem működnek kellő hatékonysággal, jelöltjeik a Lipótváros kivételével vereséget szenvedtek. Ezzel több évtizedes hagyomány tört meg. Különösen nagy feltűnést keltett a VII. kerületi eredmény, ahol az Ehrlichék által alkotmánypárti színekben indított Márkus József, a lemondott főpolgármester maradt alul a függetlenségi Barabás Bélával szemben. Márkus a választás előtt maga nyilatkozott úgy, hogy itt nem is annyira a képviselő személye, mint inkább a városi klikk uralmának megtörése vagy fennmaradása a tét. A választás után már óvatosságra intette azokat, akik halotti tort ültek az Ehrlich-klikk fölött.⁷³ Az mindenesetre a közgyűlési többség frontemberei számára is világos volt, hogy az általános választójog küszöbön állónak vélt korszakában a hagyományos kerületi politikai csoportokra, és a választók meghatározott körének ezeken keresztül történő mozgósítására épülő rendszer nem biztosítja a politikai túlélést. Jelentősen növelte az aggodalmat körükben, hogy az év végén törvényhatósági választás is esedékes volt. Tavasszal még mindenki arra számított, hogy a főváros országgyűlési mandátumai után a törvényhatósági helyeket is a kormányra került volt ellenzék fogja elhódítani, bármilyen törvény alapján tartsák is a választást.

BÁRCZY POLGÁRMESTERRÉ VÁLASZTÁSA ÉS AZ EGYESÍTETT KÖZSÉGI PÁRT MEGALAKULÁSA

A választások után azonnal napirendre került a főpolgármesteri és a polgármesteri tisztség betöltésének kérdése. A főpolgármestert a közgyűlés az uralkodó három jelöltje közül választhatta. Az uralkodó számára a kormány terjesztette elő a jelölteket, de előtte általában széles körű konzultációt folytattak a törvényhatósági bizottságban jelen lévő befolyásos csoportosulások vezető képviselőivel. A koalíciós kormány ezt elmulasztotta, amit a törzsfőnökök az autonómián esett súlyos sérelemnek minősítettek. Ebben persze jogilag nem volt igazuk, hiszen a törvény a jelölés folyamatába az önkormányzatnak nem biztosított befolyást. De maga a gesztus valóban azt jelentette, hogy Polónyi Géza, aki az igazságügyminiszteri székbe kerülve a kormány fővárosi politikájának kizárólagos alakítására is igényt tartott, már nem volt hajlandó politikai partnernek tekinteni a közgyűlés többségét.⁷⁴ Arra készült, hogy ezt a többséget annak szabadelvű párti múltjára és a Fejérváry-kormányval szembeni nem eléggé harcias kiállására hivatkozva diszkreditálhatja, és a választásokon hozzá feltétlenül hű függetlenségi párti gárdát ültethet a helyére. Jelöltje a főpolgármesteri posztra Fülepp Kálmán tisztii főügyész volt, aki a főváros ellenállási határozatainak jogszerűségét igazoló szakvéleményeivel nagy szolgálatot tett a koalíciónak a válság idején. Fülepp személye ellen a többi kerületi csoportnak sem volt különösebb kifogása, a jelölés módja ellen pedig csupán erőltlen tiltakozó nyilatkozatokra futotta erejükből, miután a választási vereség és a kilátások bizonytalansága miatt igen dezorganizált állapotban voltak. Az ellene irányuló szervezkedést az is megnehezítette, hogy nem lehetett tudni, kiknek a neve kerül még a szavazólapra. Ennél is döntőbb volt az a szempont, amelyet Feleki Béla, a VI. kerületi kaszinó-párt egyik vezető embere fogalmazott meg: „...olyan kormánnyal állunk szemben, amelytől a fővárosra nézve igen fontos – és jogos – engedményeket várunk, melyeket régebben megígérték már nekünk, s amelyek most megvalósulásra várnak. Miután pedig a fővárosnak érdeke, hogy ezeket az engedményeket megkapja, valószínű, hogy erre való tekintettel a bizottsági tagok nagy része rá fog szavazni a kormány jelöltjére.”⁷⁵ Elsősorban a kormánynál évek óta elintézetlenül heverő pénzügyi igényekről volt szó, amelyek kedvező elintézése mind sürgetőbb lett. A korábbi években az is kiderült, hogy az autonómia nagyfokú korlátozottsága folytán a kormány a bevételeket érintő fontos határozatok jóváhagyásának megtagadásával vagy még inkább elhúzásával is a tönk szélére sodorhatja a főváros gazdálkodását, illetve megakadályozhat minden intézkedést, amely alkalmas a válság elhárítására. A várakozásoknak megfelelően a május 12-i közgyűlés meg is választotta Füleppet főpolgármesternek 177. szavazattal, Kollár Lajos, a II. kerületi többségi csoportosulás egyik prominens személyisége ellenében, aki 121 voksot kapott.⁷⁶

Ezután a polgármesteri tisztség betöltése került napirendre, egyelőre csak találgatások és kezdeti korteskedés formájában. Május végére annyi kikristályosodott, hogy a kormány (pontosabban Polónyi) jelöltje Sipőcz László árvaszéki elnök. A közgyűlés többségét mélyszéles aggodalommal töltötte el az a lehetőség, hogy mind a főpolgármesteri, mind a polgármesteri székbe az erőszakos és egyeduralomra törő Polónyi kreatúrája kerüljön. Különösen arra az eshetőségre való tekintettel, hogy a sokat támadott igazságügyminiszter bármikor megbukhat, és akkor működésének fő színtere ismét a fővárosi politika lesz. Sipőcz mellett egyre inkább két másik név került előtérbe: Vaszilievits János tanácsnok, a régi vezetés legbensőbb bizalmi embere, valamint Bárczy István tanácsnok, a közoktatásügyi ügyosztály vezetője, akinek személye és addigi ügyosztályvezetői működése nagystílusú reformpolitikát ígért. Korábban a pénzügyi ügyosztályban működve, alapos áttekintéssel rendelkezett a város gazdálkodásáról is. Összességében pedig azok közé tartozott, akik Magyarországon a legmélyebben megértették a nagyvárosi igazgatás Európa-szerte tapasztalható tartalmi átalakulásának, a beavatkozó, szolgáltatásszervező városigazgatás kifejlődésének tartalmát és jelentőségét és ezt összekapcsolta az átfogó értelemben

vett társadalmi és politikai demokratizálás programja iránti nyitottsággal.⁷⁷ Mindezt pedig kiemelkedő menedzseri képességekkel, a hatalmi hierarchia útvesztőiben való mesteri eligazodás és a politikai realitásokhoz történő gyakorlatias igazodás képességével ötvözte. Személye tökéletesen megfelelt a demokratáknak, akik joggal látták benne azt az embert, aki programjukat képes a gyakorlatba átültetni. A hivatali ranglétrán történt kivételesen gyors emelkedése ugyanakkor nem lett volna lehetséges, ha közgyűlési többség legbefolyásosabb köreivel ápolta összeköttetések nélkül. Szabadkőműves kapcsolatainak tanúsága szerint leginkább a VIII. kerületi városatyáknak a Városi Villamosvasút körül tömörülő csoportjával tartott szoros összeköttetést. Annak a kicsiny és exkluzív Pátria páholynak volt a tagja, amelyben az említett kör játszotta a meghatározó szerepet.⁷⁸ Bárczy személyében a nagytőke érdekeit képviselő csoportosulás is biztosítékot látott a főváros pénzügyi helyzetének rendezésére és a lendületes városfejlesztés folytatására.

Polónyi május végén kerületközi értekezletet hívott össze a Saskörbe. Betegsége miatt nem jelent meg ezúttal alvezére, Preyer Hugó közölte az egybegyűttekkel, hogy „a kormány kívánsága szerint Sipőcz jelölését kell föltétlenül támogatni.” A kerületi törzsfőnökök amellet kardoskodtak, hogy Sipőcz mellett Bárczyt és Vaszilievit is figyelembe kell venni, mire a sasköriek a közelgő nyárra hivatkozva javasolták hogy halasszák el a választást szeptember végéig, mivel korábbi időpontban nehézségbe ütközik kellő számú városatyá megjelenése.⁷⁹ Emögött az a terv húzódtott meg, hogy szeptember végén a választások közelségére hivatkozva lehet további halasztást követelni, tekintettel arra, hogy a bizottság összetételében jelentős változások várhatók. A várt elsőprő függetlenségi győzelem után tetszés szerint választhatják saját jelöltjüket.

Vázsonyi június 1-re hívott össze ellenértekezletet a Demokrata Körbe, amelyen a III., V., VI., VII., és a VIII. kerületek képviselői jelentek meg. Az értekezleten Márkus József volt főpolgármester elnökölt. Abban teljes volt az egység, hogy Polónyi jelöltjét vissza kell utasítani, és a választást június folyamán meg kell tartani. A demokraták felvetették annak szükségességét, hogy egy demokrata alapon álló erős községi párt alakuljon, és ez állítson a polgármesteri posztra olyan jelöltet, aki a párt programját a magáévá teszi. Heltai ezzel – szokott taktikájának megfelelően – elvi szinten egyetértését fejezte ki, sőt, mindjárt meg is nevezte az általa legalkalmasabbnak tartott jelöltet Vázsonyi személyében. Hozzátette ugyanakkor, hogy erre a fővárosi törvény módosítása előtt nincs mód, mivel a fennálló törvény mint egyszerű hivatalnokot kezeli a polgármestert, és nem biztosít a számára önálló politikai mozgásteret. Vázsonyi kifejtette, hogy bár ő is a párt létrehozását tartja a legfontosabbnak, idő kell ahhoz hogy a demokrata program hívei kerülethatároktól függetlenül megszerveződjenek, a választás viszont sürgős. Az adott helyzetben ő is csak a tanácsstagok valamelyikének megválasztását tartotta lehetségesnek. Elhatározták hogy a soron következő közgyűlésen indítványt nyújtanak be a polgármesteri pályázat haladéktalan kiírásáról, addig is kerületi értekezleteken tisztázzák, hogy Bárczy vagy Vaszilievits élvez-e nagyobb támogatottságot.⁸⁰

Az értekezleten megjelentek személyes súlya és főként a mögöttük álló szavazatok száma alapján ekkor már kevés kétség lehetett Polónyi jelöltjének kudarca iránt. A június 6-i közgyűlés a várakozásokhoz képest aránylag símán el is fogadta a választás azonnali kiírására vonatkozó indítványt. Az ellenzék vezérszónoknak csak Kasics Pétert tudta felléptetni, aki időközben összekülönbözvén a Szabad Polgári Párttal, abból ki is lépett, de a gyűlölt törzsfőnökök ellen mindig kész volt csatasorba állni.⁸¹ Polónyiék a Magyar Tudósító című félhivatalos könyvomatásban támadták meg Vázsonyit a törzsfőnökökkel való összefogása miatt, a városatyákat pedig figyelmeztették, hogy „a főváros pénzügyi regenerációja a kormány jelentékeny támogatása nélkül alig képzelhető”.⁸²

A következő hét folyamán lezajlottak a kerületi értekezletek, amelyek tisztázták az erőviszonyokat. Az I., II., IV. és a IX–X. kerületek Sipőczöt, a többiek Bárczyt támogatták. Vaszilievits visszalépett, és az alpolgármesterséget pályázta meg. Június 17-én zajlott le a 45-ös választmány

polgármesterjelölő ülése, amelyen Sipőcz négy kerületével szemben Bárczyt öt kerület támogatta. Az ülés nevezetes mozzanata volt még, hogy a VI. kerület ekkor delegált előszót demokrata párthoz tartozó bizottsági tagokat a választmányba. A polgármesterválasztó közgyűlésre 19-én, kedden került sor. Itt már különösebb izgalmak nélkül érvényesült a papírforma: Bárczy 195 szavazattal győzött, Sipőcz 143, Kun Gyula 15 szavazatot kapott.⁸³

A Bárczy mögött felsorakozó igen heterogén tábort közvetlenül mindenekelőtt a Polónyi-féle egyeduralmi törekvésekkel szembeni védekezés készítette összefogásra. Mindannyian osztoztak ugyanakkor abban a reményben, hogy az új polgármester a kormánnyal is el tudja fogadtatni a főváros igényeit. Azt ugyanis már ekkor észlelni lehetett, hogy Polónyi fenyegetőzései és a választási kudarc után csak fokozódó acsakodása nem tükrözi a kormány egészének politikáját. Wekerle Sándor miniszterelnök és Andrássy Gyula belügyminiszter hozzáállása a főváros anyagi támogatásának kérdéséhez kifejezetten biztatónak tűnt, eltérően a megelőző kormányokétól (és az inkább Polónyi által befolyásolt parlamenti közhangulattól). Bárczy megválasztásakor tartott programbeszédében maga is utalt rá, hogy pénzügyi tekintetben „különösen rá vagyunk utalva a kormány jóindulatára, a mi felől kétségünk annál kevésbé lehet, mert nem régiben a kormány elnöke egész határozottan kilátásba helyezte a főváros anyagi terheinek könnyítését.”

Újszerű volt, hogy Bárczy bemutatózó beszédének élén a főváros önkormányzati jogkörének bővítését és a választói jognak az „egész állandó lakosságra” való kiterjesztést említette, majd az „egymással küzdő városi pártprogramok alapján” szerveződő képviselői megteremtésének fontosságát emelte ki. A még erősen vázlatosan ismertetett, de már határozott kontúrokkal rendelkező elképzelések alapvetően összhangban voltak Vázsonyiék programjával, több tekintetben azonban túl is mutattak rajta, így a kommunális lakásépítés, vagy a külterlekek tervszerű fejlesztésének és az elővárosok becsatolásának felvetésével.⁸⁴

A Bárczy által igényelt, a polgármesteri reformtevékenység stabil közgyűlési hátterét biztosítani hivatott községi párt megteremtésére az 1906 végén esedékes községi választások nyújtottak alkalmat. Az V., VI., VII. és VIII. kerületi törvényhatósági bizottsági tagok 1906. október 20-án párhuzamosan tartott kerületi értekezleteken határozták el a kerülethatárokon átnyúló, egységes városi pártprogram alapján álló párt megalakítását Polgári Demokrata Községi Párt néven.⁸⁵ A párt megalakulásának hivatalos proklamálására november 28-án az V. kerületi Polgári Körben tartott értekezleten került sor. Vázsonyi kifejtette, hogy ezzel kihúzták a talajt a klikkrendszer alól, mivel a klikkérdések érvényesülésének ideális terepe éppen a kerületi szétaprózottság, az egységes program és a szavazási fegyelem hiánya. Ezt erősítette meg Halmos János volt polgármester felszólalása is. A Párt társelnökei Vázsonyi, Eötvös Károly, Sándor Pál, Hüttl Tivadar, Glück Frigyes, és Ehrlich G. Gusztáv lettek.⁸⁶ A párt programja tartalmazta az 1897. évi Vázsonyi-féle demokrata program minden fő követelését, Bárczy programbeszédének több fontos elemét, eltekintve olyan közmegegyezést még elvi szinten sem élvező elemektől, mint a lakásépítés vagy a peremvárosok bekebelezése.⁸⁷

A pártalakulással voltaképpen a polgármesterválasztásra összeállt alkalmi koalíció kísérlete meg együttműködését szervezett alapokra helyezni, programként az immár évtizede képviselt demokrata törekvéseket véve át. A törzsfőnökök pillanatnyi érdekeltsége a fűzőben egyértelmű. Tartottak attól, hogy a továbbiakban nem csupán a megszervezett szavazókkal kell számolni, a válság és az azt követő politikai mozgalmak, a főváros feletti uralom átvételét célul kitűző Függetlenségi Párt agitációja a községpolitika iránt eddig közömbös tömegeket hozhat mozgásba. A régi módszerek változatlan folytatása az országgyűlési választáshoz hasonló súlyos vereséget hozhat számukra. A Függetlenségi Párt tavaszi nimbusza ugyan őszre már alaposan megkopott. Ezt mutatta a nyári erzsébetvárosi pótválasztás eredménye is, ahol az Ehrlichék által menedzselte Eötvös Károly legyőzte a tavaszi nyertest, Barabás Bélát. Vázsonyinak a nemzeti ellenállás idején megszerzett presztízse, éppen a koalíciótól való eltávolodása miatt töretlen maradt, sőt, még nőtt

is. A törzsfőnököknek éppen erre a presztízsre és vonzó programra volt szükségük ahhoz, hogy biztosítsák politikai túlélésüket. A demokratákkal és a függetlenséggel egyszerre vívott kétfrontos harcot nem kockáztathattak meg.

Vázsonyi számára az egykori ellenfelekkel való fúzió a pillanatnyi erőnyereségen kívül komoly kockázatot is rejtett magában. Az ő esetében, a motivációt az egykorú és a későbbi elemzések is többnyire Polónyi fővárosi hatalomátvételétől, és ezzel együtt egy konzervatív-antiszemita vonal felülkerekedésétől való félelemben jelölik meg.⁸⁸ Ez a magyarázat találó a polgármesterválasztás érdekében létrejött szövetségre nézve, összfel azonban már más motívumok hatottak. Ekkorra világosan kiderült, hogy a kormány Budapest- politikáját minden hangoskodása ellenére sem Polónyi, hanem Wekerle és Andrassy szabja meg, az ő személyükben pedig Bárczy bírja azt a kormányzati hátvédet, amire reformpolitikájának végrehajtásához szüksége van. Kiderült azonban az is, hogy a jövőben erős polgármesteri kormányzás fog érvényesülni, és Bárczy sajátos „programmenedzselési” technikája a közgyűlés szerepét az addigi helyzethez képest háttérbe szorítja. Vázsonyi tehát úgy látta, hogy elképzeléseit elsősorban a polgármesterhez fűződő személyes jóviszonya révén kell érvényesítenie, aminek csak nyomatékot ad, ha a közgyűlés többségi pártjának vezéréként léphet fel. Bárczy mellett a törzsfőnökök akarata nem lesz meghatározó jelentőségű, és ha formálisan elfogadják a Vázsonyi és Bárczy által közösen vallott programot, az legalább korlátozza mozgásterüket a végrehajtással szembeni fellépésben. Ezért vélekedett úgy, hogy különösebb kockázat nélkül élhet a törzsfőnökök ajánlatával, hogy neve és népszerűsége fejében a rendelkezésére bocsátják némiképp megtépzott, de kétségkívül működőképes, kipróbált választási apparátusait. Ellenkező esetben ő is kétfrontos harcra kényszerül a 67-es beállítottságú régi klikkek, illetve a függetlenséggel ellenében, és ismét csak a VI. kerületben lettek volna győzelmi kilátásai.

A december 17–18-i törvényhatósági választáson az új párt a várakozásoknak megfelelően biztos győzelmet aratott. Közel 20 ezren éltek szavazati jogukkal, ez azonban a községi választóknak még mindig csupán a felét tette ki. Az egyesített demokrata lista győzött a III., V., VI., VII. és a VIII. kerületben, a II. kerületben is az általuk támogatott párt kapott többséget. A demokraták virilista listája ellenében az egyes kerületek különböző színezetű ellenzéki pártjai is összefogtak, és szintén teljes százas listát indítottak de a demokrata lista meggyőző fölényrel került ki a küzdelemből. A Saskör mindkét tábor listájára felvettette jelöltjeit, de miután még fellegvárában a IV. kerületben is csak paktumos lista indítására volt képes, Polónyi addig elég tekintélyes gárdája törpe minoritássá enyészett.⁸⁹ Január 4-én a negyvenötös választmány kimondta feloszlását, mivel az adott forma az új helyzetben, amikor a közgyűlésen más formában megszervezett többség áll szemben a kisebbséggel, értelmét veszítette.⁹⁰

Az új párt nem volt hosszú életű: belső törésvonalai úgyszólván egy pillanatra sem halványultak el. Vázsonyi, miután meggyőződött arról, hogy az eredeti demokrata program lényegi elemeinek megvalósításában, kiváltképpen a vagyonos rétegek fokozottabb anyagi tehervállalásra kényszerítésében a párt nagypolgári többségére semmiképpen nem számíthat, 1908. márciusában bejelentette kilépését, ami a párt felbomlásával volt egyértelmű. A közgyűlés működését a következő években ismét a kerületi és kerületközi paktumok jól bevált rendszere határozta meg, és ha kényszerből is, Vázsonyi és híveinek köre tökéletesen betagoledott e szisztémába. Az egyesített párt átmeneti fennállása azonban olyan körülményeket teremtett, amelyek lehetővé tették, hogy a várospolitikai döntéshozatal tényleges súlypontja a törzsfőnökök megegyezéseiről időközben a Bárczy vezette adminisztrációra helyeződjön át. Bárczy reformpolitikájának közgyűlési bázisát a továbbiakban is a feloszlott egyesült demokrata pártot alkotó erők együttesen jelentették. A városi hatóság szociális szempontú beavatkozásának kiterjesztése és a községezésítés úgyszólván általános támogatást élvezett. A városigazgatás új eszköztára a kölcsönpénzekre építő nagyvonalú beruházási politikával anélkül járult hozzá a társadalmi feszültségek csillapításához és a város

működőképességének javításához, hogy ennek terheit akárcsak részben áthárította volna a vagyonos polgárságra. Bárczy annak fejében kapott viszonylag szabad kezet, hogy gondosan tartózkodott minden olyan kezdeményezéstől, ami a nagypolgári elit számára komoly érdeksérelmet eredményez. Noha Vázsonyit a politikai közvélemény változatlanul a közgyűlés szellemi vezérének tekintette, eredeti programjának számos alapvető célkitűzése – így az igazságosabb teherviselés, a társadalom részvételi lehetőségeinek kiterjesztése – teljes mértékben megvalósíthatlan maradt.

JEGYZETEK

1. V. V. [VÁZSONYI Vilmos]: Nagy-Budapest. Pesti Hírlap, 1902. ápr. 28.
2. Uő: A süketnémák. Új Század, 1900. febr. 4.
3. Új Század 1900. márc. 18.
4. Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. Sajtó alá rendezte CSERGŐ Hugó és BALASSA József. Bp. 1927. [Vázsonyi beszédei] I. k. 132–133. A politikai pálya egészét áttekinti ugyane kötetben PAKOTS József bevezetője (Vázsonyi élete és kora), valamint CSOHÁNY János: Vázsonyi Vilmos a zsidóságért a recepciós mozgalomtól az ellenforradalmi rendszerig. Debrecen, 1987; pubicisztikai jellegű írás SASS Irén: Vázsonyi. Bp. 1926.; valamint PETHÓ Sándor: „Viharos emberöltő”. Hét portait. Bp. é. n. 215–243.
5. Id. Maren SELIGER–Karl UCAKAR: Wien. Politische Geschichte 1740–1934. Wien, Jugend und Volk, 1985. Bd. 2. 816.
6. V. V. [Vázsonyi Vilmos]: Szocializmus és demokrácia. Új Század, 1901. aug. 11.
7. Vázsonyi beszédei I. 152.
8. Új Század 1901. aug. 11. id. cikk; A szociáldemokráciához való viszonyáról a századforduló éveiben ld. még SCHLETT István: A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848–1906. Bp. 1987. 276–281.
9. Fővárosi Közlöny [FK.], 1897. ápr. 9; A Polgár, 1905. okt. 13.
10. Pl. Fővárosi Hírlap 1912. szept. 25. Városházi vezérek nyilatkozatai a fővárosi törvényről.; FK. 1909. jún. 4. Mell.
11. Vö. SZABÓ Dániel: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. In.: Történelmi Szemle. 1992. 3–4. 200 skk.; Magyarország története 1890–1918 Bp. 1978. Főszerk.: HANÁK Péter, különösen 166 skk.
12. A kerületi csoportosulásokra és a törzsfőnöki rendszerre ld. Budapest története IV. [Bp. tört.] Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. Szerk. és az iv. fejezeteket írta: VÖRÖS Károly, 460–464; SZÓCS Sebestyén: Budapest Székesfőváros részvétele az 1905–1906 évi nemzeti ellenállásban. Bp. 1977. 16–30.; HARRER Ferenc: Egy magyar polgár élete I. Bp. 1968. 64–70.
13. EÖTVÖS Károly: Ehrlich G. Gusztáv. A Polgár, 1906. júl. 31.
14. Szócs im. 1977. 16. skk.
15. Vö. KUNZ Jenő: Fővárosunk háztartásáról. Közgazdasági Szemle 1902. 169–184.
16. FK. 1897. dec. 10.
17. Bp. tört. IV. 1978. 430., 456–457., 626.
18. Pesti Hírlap, 1894. nov. 19.
19. Uo. nov. 24–25.
20. FK. 1895. jún. 14.; jún. 28.
21. FK. 1897. jan. 29.
22. A programot ld. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Ballagi Gyűjt.; a meghirdetés alkalmából elmondott beszédét Vázsonyi beszédei I. 132–138.
23. Az adórendszerrel és a városgazdálkodásról részletesen ld.: SÍPOS András: Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914. Doktori értekezés. Kézirat Bp. 1995. (a továbbiakban: SÍPOS: Várospolitikai...)
24. Új Század 1900. nov. 4.
25. Pesti Hírlap, 1897. nov. 26; dec. 4.
26. Uo. dec. 4; dec. 5.
27. A pénzügyi válság kialakulására ld. RÁ CZ Gyula: A pénzügyek. In: A negyven éves Budapest. A Városi Szemle jubiláris száma. Budapest, 1912. 232–377.; részletesen SÍPOS: Várospolitikai... 91–131.
28. FARKAS József: „Földet és jogot a népnek!” (A függetlenségi baloldal útkeresése, Sima Ferenc útja a radikalizmusig). Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XVI. Szeged, 1990. 304 skk.
29. Országos Levéltár, K 149 – BM res. – 1901–6–830.

30. Uo. K 149 – BM. res. 1900–6–184. Vázsonyi programbeszéde: Új Század, 1900. márc. 18. Augusztus 20-án, Vázsonyi kolozsvári látogatásakor megalakult a párt ottani szervezete. Vázsonyi ez alkalommal elmondott beszédét – amely jelentéktelen eltérésektől eltekintve megegyezik a márciusival – külön brosúra formájában is közzétették, és ezt közölte újra Vázsonyi beszédei I. 146–158. Ennek nyomán a szakirodalom többnyire ekkorra teszi (tévesen) a párt megalakulását, ld. pl. MÉREI Gyula: A magyar polgári pártok programjai 1867–1918. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971., amely a párt ekkori elnevezését is tévesen közli.
31. Új Század, 1900. szept. 23; szept. 30. Radikális, 1900. szeptember 30.
32. Radikális, 1900. szept. 22.
33. Pesti Hírlap, 1900. nov. 13; Radikális, 1900. nov. 18.
34. Bp. tört. IV. 654.
35. Az Új Század 1901–1902 évi számai tájékoztatnak részletesen a szervezetek kiterjedéséről.
36. FK. 1900. jan. 23.
37. FK. 1900. febr. 2.
38. FK. 1900. márc. 2. Új Század, 1900. febr. 25, márc. 4.
39. HELTAI Ferenc: Emlékirat a Budapest Főváros alakításáról és rendezéséről szóló 1872. évi XXXVI. tc. reformjáról. Bp. 1899. 14.; FK. 1900. 91. sz. II. Mell. 64.
40. FK. 1900 91. sz. II. Mell. 46.
41. Pesti Hírlap, 1901. jan. 6.
42. FK. 1901. jan. 11.; Pesti Hírlap, 1901. jan. 13. Légrády ügyének lett további folytatása. A képviselőház nem függesztette fel a menetelmi jogát, így az eljárást nem lehetett lefolytatni. Az októberi választásokon azonban nem került a parlamentbe. A tanács ekkor az eljárás újbóli megindítását kezdeményezte, és ettől csak akkor tekintett el, amikor Légrády felkereste a polgármestert, és ismételtel kijelentette előtte, hogy a tisztikart „sérteni vagy gyanúsítani a legtávolabbról sem akarta”. BFL.IV. 1409. b 35/1901.
43. FK. 1898. dec. 6.; dec. 13.
44. FK. 1901. nov. 29.
45. FK. 1902. dec. 21.
46. Uo. 47.
47. FK. 1902. dec. 26.
48. FK. 1903. 83. sz. Melléklet
49. FK. 1904. febr. 26.
50. FK. 1901. ápr. 26. 597.
51. Uo; a betterment-elv egyébként csak távoli rokonságban áll Henry George nevezetes „single tax” eszméjével, mivel ott a telekérték általános megadóztatásáról van szó, a bettermentnél pedig csak a tulajdonos hozzájárulása nélkül előálló értékemelkedés („unearned increment”) egy részének megadóztatásáról.
52. A fővárosi törvény (1872:36. tc.) a törvényhatóság egymástól elkülönített alapfeladataként határozta meg az „önkormányzat gyakorlását” és az „állami közigazgatás” közvetítését. Utóbbi jogszabályi kötelezettségekből adódó hatósági feladatok teljesítését jelentette. Ilyen jellegű tevékenység volt pl. az állam adók beszedése körüli eljárás, a katonai igazgatással kapcsolatos tennivalók stb.
53. FK. 1902. febr. 7.
54. FK. 1902. febr. 28.
55. FK. 1902. márc. 21.
56. FK. 1902. okt. 24.
57. V. V. [VÁZSONYI Vilmos]: A griff és a strucc. Pesti Hírlap, 1903. okt. 24.
58. FK. 1903. nov. 20; nov. 24.
59. Pesti Hírlap, 1903. nov. 4.
60. Pesti Hírlap, 1903. nov. 12.
61. Pesti Hírlap, 1903. nov. 26–27. A közgyűlésnek az 1903. évi választás révén kialakult politikai és érdektagolódását alaposan ismerteti Szócs Sebestyén im 15–30. Becslése szerint az ellenzéki csoportok együttesen 12–15 %-át tették ki a törvényhatósági bizottságnak. Ez magában foglalja a Saskörhöz tartozó városatyákat is, akik országos politikai viszonylatban ellenzékiek voltak, de speciálisan városi programmal nem rendelkeztek, hanem a többi kerületi csoportosulással együttműködve alkalmi szövetezések és paktumok révén lavíroztak. Szervezett várospolitikai ellenzéknek csak a demokratákat és az I. kerületieket tekinthetjük, akik együttes létszáma – a ciklus közbeni változásokat is figyelembe véve – 30–35 fő között mozgott.

62. FK. 1904. dec. 16.
63. A válságra általában, szórványos utalásokkal Vázsonyi szerepére is: GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora II. kötet. Bp. 1934. (reprint kiadás 1992); Magyarország története VII. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. Főszerk.: HANÁK Péter, 557–608.; MUCSI Ferenc: A Kristóffy–Garami paktum. Kossuth Kiadó, Bp. 1970.; DOLMÁNYOS István: A koalíció az 1905–1906 évi kormányzati válság idején. Akadémiai. Kiadó. Bp. 1976. A válsággal összefüggő városközi eseményeket részletesen tárgyalja Szócs Sebestyén idézett munkája, amely egyben fel is ment bennünket Vázsonyi idevágó megnyilvánulásainak kronologikus nyomon követése alól.
64. A Polgár, 1905. júl. 24. V. V. [VÁZSONYI Vilmos]: Mikor a fű hangosan nő.
65. A Polgár, 1905. okt. 29.
66. Vázsonyinak a későbbiekre is nagymértékben kiható szembekerülése a szocialista és radikális táborral külön tanulmány tárgya, amit itt csak jelezni van módunk.
67. Minderre ld. Szócs Sebestyén im.
68. A Polgár, 1905. jún. 29.
69. FK. 1905. dec. 1
70. A Polgár, 1905. nov. 29.
71. FK. 1905 dec. 8.; Szócs Sebestyén im., 63.
72. A Polgár, 1905. dec. 24; dec. 31.
73. A Polgár, 1906. máj. 3; máj. 5.
74. Pesti Hírlap, 1906. máj. 10.
75. A Polgár, 1906. máj. 10.
76. FK. 1906. máj. 15.; vö. Szócs Sebestyén im. 156–157.
77. Korábbi ügyosztályvezetői működésére ERDEI Gyöngyi: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikája a századelőn. Bp. 1991. 22–27.; jellemzésére HARRER 1968. 103–106.; Bp. tört. IV. 658–659.
78. A páholy főmestere 1906 áprilisáig Glück Frigyes, a Pannonia Szálló tulajdonosa, majd Hüvös József, a Városi Villamosvasút vezérigazgatója, a VIII. kerület törzsfőnöke lett. Ő volt egyébként Bárczy egyik ajánlója is felvételekor. E páholynek volt a tagja Heltai Ferenc is. ld. Ol. P.1112 Pátia Páholy ir. 1–2. cs.
79. Pesti Hírlap, 1906. jún. 6.
80. Pesti Hírlap, 1906. jún. 2.
81. FK. 1906. jún. 8.
82. A Polgár, 1906. jún. 8.
83. FK. 1906. jún. 22.; a választás előzményeihez ld. még Szócs im. 158–159.
84. FK. 1896. jún. 22.; értékeléshez Bp. tört. IV. 658–659.
85. A Polgár, 1906. okt. 21.
86. Pesti Napló, 1906. nov. 29.
87. Pesti Hírlap, 1906. dec. 4.
88. A fővárosi községi pártalakulás és a gazdasági érdekek. Huszadik Század, 1908. IV. sz. 389–394; HARRER im. 96–97.; Szócs im. 156.
89. Pesti Hírlap, 1906. dec. 18–19.; A Polgár, dec. 19.
90. Pesti Hírlap, 1907. jan. 5.

VILMOS VÁZSONYI AND MUNICIPAL POLITICS OF BUDAPEST 1894-1906

SUMMARY

Vilmos Vázsonyi, a young Jewish lawyer, became one of the most prominent persons in Budapest municipal politics of the period. It was a time when the development of the city put on the agenda a great shift in the character of city administration: the transition from mainly responsive and regulatory administration to a service-oriented one committed to social intervention. Vázsonyi was one of the first Hungarian politicians whose attitude and thinking was shaped by the circumstances of a modern, dynamic large city, and the first to come into the limelight of national politics through the popularity and reputation he established in city politics. His priority was the ideal of creating a broad, conscious bourgeois middle-class that was economically well established and uniform in its value system. According to his concept the new type of municipal policy was also an important device for social integration but he considered it necessary to link it to the elimination of the narrowly elitist structure of municipal representation.

The City Assembly was dominated by an overwhelming preponderance of the great bourgeoisie, and reflective of this position was a partition into district clubs. In the late 1890s, Vázsonyi founded the first Municipal Party, which was not organized according to district boundaries but bound together by its political platform.

The essay deals with the symptoms of the crisis in municipal politics around the turn of the century, which was closely linked with the slow pace of transition to an interventionist and service oriented administration. Vázsonyi played a decisive role in these events and became leader of the Party. The Party dissolved quite soon, and the political structure remained rigidly unchanged. However, even under these circumstances Bárczy was able to implement the considerable extension of municipal social services for the benefit of public.

JÜDISCHE KUNSTMÄZENATENTUM IN BUDAPEST UND DIE ROLLE DER KÜNSTLER IM AUFBRUCH ZUR MODERNE*

In Budapest widmete sich das gebildete Großbürgertum den verschiedenen Formen der Kunstförderung (zum Beispiel wie dem Sammeln von Antiquitäten, der Vergabe von Privataufträgen und der Mäzenierung bestimmter Kunstereignisse) drei bis vier Jahrzehnte später als in Wien.¹

Das Kunstleben in der ungarischen Hauptstadt war im Vergleich zu Wien in der ersten Hälfte der neunzehnten Jahrhunderts armseelig; von einem bemerkenswerten Ausstellungsbetrieb und Kunsthandel kann man bis zur Jahrhundertwende kaum sprechen. Die wichtigste Kunstgattung in Ungarn war traditionell die Literatur. Das Geistesleben der Hauptstadt konzentrierte sich um das Nationaltheater und um die Akademie. Die ungarische Kultur war dadurch im Vergleich zur österreichischen, um mit C.E. Schorske zu sprechen, die Kultur des Wortes und nicht des Sinnes.

Die ungarische Sprache stand auch im Zusammenhang mit der Magyarisierungsbewegung im Mittelpunkt des Kulturbetriebes, und in den noch zum Großteil deutschsprachigen Buda, Pest und Óbuda (die erst 1873 vereinigt wurden unter dem Namen Budapest) war es eine Hauptaufgabe der Kulturförderung, den Gebrauch der ungarischen Sprache auf jedem Gebiet des Lebens zu fördern und einzubürgern. Das *sine qua non*, um als "echter" Ungar zu gelten, war die ungarische Sprache richtig zu beherrschen. So wurde diese Bedingung auch für die noch meistens deutsch oder jiddisch Sprechenden, in Ungarn lebenden Juden die wichtigste Aufgabe, wenn sie sich emanzipieren und akkulturieren wollten.²

Es ist allgemein bekannt, daß innerhalb Osteuropas es das Ungarische Königreich war, wo die Emanzipation und Assimilation der Juden in der Gastnation am meisten erleichtert wurde. Denn als politisch führendes Ethnikum bildeten die Ungarn kaum eine Mehrheit gegenüber der Gesamtzahl der Minderheiten, wie der Slowaken, Rumänen und Serben.

Um den besonderen Charakter der jüdischen Assimilation innerhalb der ungarischen Kultur verstehen zu können, soll auf einige spezielle sozialhistorische Bedingungen hingewiesen werden, wenn auch nur sehr schematisch.³

Laut der letzten Forschungen die jüdische Emanzipation und Akkulturierung war in Ungarn ein besonders schneller Prozess in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts. Die Grundlage für die Akkulturierung und Assimilation der Juden in der Zeit des Dualismus in Ungarn war eine kollektive Wahl der schon in Ungarn lebenden oder noch in diesen Jahrzehnten besonders aus Gallizien einwandernden Juden. Die politische und sprachliche Assimilation zum politisch herr-

*Dieser Aufsatz behandelt nur einen Teil, wenn auch einen äußerst wichtigen des Kunstmäzenatentums in Budapest. Er läßt neben das Mäzenatentum sowohl der ungarischen Aristokratie, als auch die staatliche und städtische Kunstförderung außer Sicht. Es soll nicht die Aufgabe dieser Arbeit sein, irgendetwelche ethnische Absonderung der sozialen Schicht, Menschen von jüdischer Abstammung, zu definieren. Die Aufgabe wurde auf sozial-psychologischen Basis durchgeführt. Ungarischer Staatsbürger auf verschiedenen Graden von Doppelidentität wurden hier besprochen, die in sehr verschiedener Weise sich sowohl zur jüdischen-mosaischen als auch zur ungarischen Kultur bekannten.

schenden Ethnikum des Landes war mit einer Statusmobilität in die gerade entstehende wirtschaftliche und politische Mittelschicht des Landes stark verflochten. Dadurch hat diese Entwicklung eine besonders individuelle Dynamik erhalten. Die sozialen Techniken und Strategien der Assimilation und der Mobilität sind mit einander bei nahe identisch (zum Beispiel die „Überschulung, Urbanisierung, Säkularisierung“). Die von Seiten des ungarischen Liberalismus angebotene, auch im juristischen Sinne vollkommene Emanzipation, die mit den religionspolitischen Reformen 1891 und 1895 vervollkommen wurde,⁴ galt für die Mehrheit der Juden in Ungarn. Die darauf durch die Juden erfolgte vollständige Assimilation bis in ihre religiöse und weltliche Institutionen hinein bezeichnet der Soziologe Viktor Karády, als „institutionalisierte Selbstassimilation der Judengemeinden in Ungarn“. Sie wurde – nach Karády – mit dem größten Elan und Enthusiasmus durchgeführt und war einzigartig in dieser Form in Europa.

Für die reformfreundige liberale politische Elite der Generation des Aufgleichts, besonders in der Partei von Deák, waren die sehr begabten assimilierten Juden wichtige und geschätzte Verbündete für das große Ziel, der Modernisierung des Landes (zum Beispiel Miksa Falk, Mór Gelléri). Diese Modernisierung sollte in jedem Gebiet des Lebens und der Gesellschaft gefördert und beschleunigt werden. Es bedurfte vieler hochgebildeter Fachspezialisten die – falls sie sich mit den Nationalinteressen des Landes identifizierten – sich sehr schnell in der modernisierenden Gesellschaft integrieren konnten und angesehene, hohe Positionen erreichten. Es ist ausreichend bekannt, welche große Rolle die jüdischen Bankiers (Mór Wahrmann, Adolf Ullmann, Zsigmond Kornfeld d.A., Leó Lánczy) und Unternehmer (Ödön Neuschloss, Manfred Weiss, die Familie Goldberger, die Familie Hatvany-Deutsch) für die Modernisierung der ungarischen Wirtschaft spielten. Im Folgenden soll auf die wichtigsten Gebiete der Kultur verwiesen werden, in denen Bürger jüdischer Abstammung eine wichtige Funktion hatten.

DIE PRESSE

Das moderne bürgerliche Pressewesen in Ungarn galt besonders seit den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts als eines der wichtigsten Schlachtfelder der politischen Auseinandersetzung. Die damals noch zweisprachige ungarische Intelligenz und die politische Elite hatten sogar in den deutschsprachigen Zeitungen junge Journalisten mosaikartigen Glaubens als wichtige Verbündete gewonnen. Besonders um den Pester Lloyd versammelten sich diese Kräfte. Im Jahr des Ausgleichs 1867 wurde Miksa Falk⁵ der Chefredakteur des Blattes und unter seiner Leitung wurde dieses Presseorgan die Wiege und das Übungsfeld glänzender schriftstellerischer Talente, die später mitkämpfer der ungarischen Presse wurden (zum Beispiel der Schriftsteller und Dramatiker Lajos Dóczi, der Journalist Jenő Rákosi, der Feuilletonist und Humorist Adolf Ágai⁶ oder in ihrem Spezialfach die ungarische Sprache einführen (zum Beispiel Bernáth Alexander in der Ästhetik und Philosophie).⁷

In den siebziger und achtziger Jahren war das Budapester Pressewesen von Journalisten jüdischer Abstammung dominiert. So viele bemerkenswerte Talente wurden in den Redaktionen einbezogen, daß Budapest sie auch nach Wien und die übrige Welt schicken konnte. Um einige Namen zu nennen: der Kunstkritiker und Feuilletonist Ludwig Hevesi,⁸ Max Nordeau,⁹ Theodor Herzl.¹⁰ Noch immer standen die Sprache, die Literatur und das Theater im Mittelpunkt und im wichtigsten literarischen Kaffeehaus der früheren siebziger Jahre, in der „Kávéforrás“ saß ein junger Freundeskreis von Literaten und Journalisten zusammen, die neue moderne Klassiker des ungarischen Dramas, der Komödie und der Belletristik werden wollten.¹¹

Zu dieser „Junges Pest“ – Generation (wie sie sich selbst nannten), gehörte der oben schon erwähnte Adolf Ágai, Jenő Rákosi, Lajos Hevesi, Árpád Újváry, János Asbóth, István Toldy. Zum

weiteren Kreis wurden auch Persönlichkeiten gezählt, die bereits Ansehen genossen, wie zum Beispiel Pál Gyulai, Ágost Greguss, László Arany, Imre Szigeti, Adolf Dux. Alle diese Namen sind in der ungarischen Kultur zu großer Bedeutung gelangt, und die Frage, wer von ihnen mosaischen Glaubens war, ist in Vergessenheit geraten. Sie waren Literaten, die sich für die Modernisierung der ungarischen Kultur engagierten. Wenn sich später auch die Wege mancher Mitglieder dieses Kreises schieden, so ist hier vielleicht die Wiege des Budapester Kulturjournalismus zu sehen, wo Juden und Nichtjuden im Allianz zusammenarbeiteten.

DIE FREIE BERUFE

Innerhalb der freien Berufe war traditionell die Medizin schon immer offen für aufstrebende jüdischer Talente; ab den sechziger Jahren kamen der Journalismus und schrittweise auch die Jurisprudenz dazu.

Die liberale Unterstützung der jüdischen Emanzipation in der gebildeten Schicht der ungarischen Gesellschaft wurde schließlich sogar durch die Tiszaeszlarer Ritualmord Prozesse 1883 bestätigt. Die ökonomische und politische Entwicklung Ungarns hat durch den kommerziellen Aufschwung den gebildeten Juden immer mehr Möglichkeiten geboten, sich in den oberen Mittelstand der ungarischen Gesellschaft hinaufzuarbeiten.

Besonders in der Hauptstadt wuchs die Zahl der Juden, bereits um 1910 erreichten sie 23% der Einwohnerzahl. Die ungewöhnlich günstigen Chancen zum sozialen Aufstieg und zur Emanzipation, die schnelle Übernahme der ungarischen Sprache und Kultur beschleunigten die Säkularisierung des Judentums in Ungarn und verstärkten den Trend zur Modernisierung der jüdischen Religion noch mehr. Die Reformen der Religion und die Modernisierung ihres sozialen Verhaltens hatten bei den Juden auch wegen des von ihnen schon immer hochgeschätzten Bildungsideals einen überzeugten Fortschrittsglauben erzeugt. In einer expandierenden Welt, in der man mit Bildung und Fleiß sich zur Spitzen der Gesellschaft hinaufarbeiten konnte (Mór Wodianer, Frigyes Korányi d. Ä., Zsigmond Kornfeld, Mór Gelléri), lag für die junge Generation der emanzipierten Juden eine realistische Lebensperspektive.

Das Ziel ein Teil des neuen bürgerlichen Mittelstandes Ungarns zu werden, zusammen mit dem Bürgertum deutscher Abstammung und der Gentry, dem Klein- und Mitteladel wurde bis zu der Jahrhundertwende erreicht.¹²

Grundlegend hierfür war für die Juden eine ausgezeichnete Bildung in ungarischer Sprache das einfachste und effizienteste Weg. Es gibt noch keine gründlichen Forschungen, die (ähnlich den Forschungen über Wien) den Prozentsatz jüdischer Schüler in Elitegymnasien Budapests genau beschreiben. Doch es ist eine anerkannte Tatsache, daß die Juden an der Budapester Universität im Vergleich zur ihrem Anteil an der Bevölkerung Ungarns weit überrepräsentiert waren.¹³ Die Hälfte der Medizinstudenten waren zum Beispiel jüdischer Abstammung 1890.¹⁴ Da das Sammeln von Kunst besonders unter Ärzten verbreitet war, durfte der Anteil jüdischer Kunstsammler in diesen Kreisen sehr hoch gewesen sein.

Die Geschichte des Mäzenatentums in Ungarn ist noch nicht bearbeitet worden. Es gibt keine Quellenforschungen und keine Aufsätze.

Der einzige Katalog über ungarische Privatsammlungen erschien im Jahr 1981 (Válogatás Magyar Magángyűjteményekből, Auswahl von Ungarischen Privatsammlungen).¹⁵ Er enthält kurze aber gut fundierte Studien von Géza Entz und Katalin Sinkó über die Geschichte des Sammelwesens in Ungarn, aber bis heute hat es keine Fortsetzung gefunden.

Arbeitet gegenwärtig László Mravik über dieses Thema. (Er publizierte unlangst einige Aufsätze über das unglückliche Schicksal ungarischer Privatsammlungen am Ende des Zweiten

Weltkrieges. Die wichtigsten wurden nach Moskau verschleppt, wo sie bis heute festgehalten werden. (Sammlung Herzog, Sammlung Hatvany)¹⁶

Auch in der Architekturgeschichte fehlen die Bearbeitungen über die Fragen des Mäzenatentums. Deshalb kann ich hier auch über die Geschichte und die Struktur des jüdischen Mäzenatentums kein Gesamtbild anbieten.

Diese skizzenhafte Presentation des Themas soll für die weitere Forschung eine Herausforderung sein; sie wird dadurch eher eine Reihe Fragen stellen als definitive Antworten zu geben.

Um die Orientierung in der Kultur der Jahrhundertwende in Ungarn Ihnen zu erleichtern, werde ich eine kleine Skizze- über die Entwicklung und die Periodisation der Schönen Künste zwischen 1890 und 1914 geben.¹⁷

Dieser kurzer Exkurs in die Stilgeschichte werde ich mit Bilder illustrieren aber ohne spezifische Erklärungen zu den einzelnen Bildern. Es soll eine kleine „Kunstgeschichte ohne Namen“ sein, um Ihnen die Stilentwicklung der Kunst in Ungarn um die Jahrhundertwende visuell vorstellen zu können.

Im Jahr 1896 eine neue Künstlergeneration kehrt von München nach Ungarn zurück und setzt sich für eine Autonomie der Schönen Künste ein. Ihre umfangreiche Zielsetzung beinhaltete vielfältige Aufgaben: die neuesten künstlerischen Strömungen sollten in Ungarn eingebürgert werden; parallel dazu sollte ein kunstverständiges Publikum erzogen werden, das Mäzenatentum sollte erweitert und neue Formen der Küstlerausbildung geschaffen werden.

In Wien hatte die Secession diese Aufgaben schnell und erfolgreich erfüllt, in Ungarn hingegen konnte die Avantgarde der Malerei (die Pleinair Schule von Simon Hollósy, die im Sommer 1896 von München nach Nagybánya übersiedelte, und einige experimentierende Einzelgänger wie János Vaszary oder József Rippl-Rónai) diese Aufgabe nur langsam und schrittweise verrichten. Es dauerte gut sechs Jahre bis der Stil der Schule von Nagybánya und ihr kühner Versuch, die Malerei von jehlichem literarischen oder historischen Themenzwang zu befreien, endlich das ungarische Publikum eroberte. Der Durchbruch der modernen Künstler in Budapest wurde auch dadurch erschwert, daß die um eine Reform ringenden Künstler – im Gegensatz zur Lage in Wien – voneinander isoliert kämpften.

Im politischen Leben Ungarns verschärfte sich die Krise ab 1903; das ambivalente Verhältnis zum Wiener Hof verstärkte das ungarische Nationalgefühl. Dies führte auch auf dem Gebiet der Kunst zu einer Abkapselung gegenüber dem „Wiener Stil“. Die Frage eines ungarischen Nationalstils trat wieder in das Rampenlicht. Die Kunsttheorie versuchte in allen bedeutenden Kusntwerken die Wirkung des Nationalcharakters herauszuarbeiten; besonders in der Kunstgewerbe und in der Architektur verstärkte sich das ethnographische Interesse.

Um 1905 kann man innerhalb des ungarischen Kunstlebens eine Umgruppierung beobachten. Das langsam sich vermehrende künstlerisch interessierte Publikum gewöhnte sich an die dekorativen Sezession und Jugendstilvarianten. Die jungen Maler orientierten sich allerdings an anderen Vorbildern. Viele junge Künstler reisten zum Studium in die französische Hauptstadt und brachten nach wenigen Jahren Impulse einer neuen Stilwelle nach Ungarn, deren Leitsterne Gauguin, Matisse und Cézanne waren. Ab diesem Zeitpunkt dominiert die Orientierung nach Paris in der ungarischen Malerei, eine Dominanz, die in der Literatur ihre Entsprechung findet. (Endre Ady)

Der große Aufbruch in die avantgardistische Moderne begann in Budapest um 1907/8, also zur selben Zeit wie in Paris, München und Wien. Als Folge des Desillusionierung durch die Politik der an die Macht gekommenen National-Opposition reagierte die kulturelle Sphäre mit verstärkter Politisierung.¹⁸

Die neue Welle von Stilexperimenten in Architektur, Malerei und Kunstgewerbe wurde von modernen soziologischen und gesellschaftstheoretischen Denkweisen befruchtet.

Die radikalsten Maler bildeten unter der Leitung Károly Kernstoks die Künstlergruppe „Acht“. In der Malerei repräsentierte die „Acht“ ein Auftreten gegenüber der impressionistisch-naturalistischen Stimmungsmalerei. Die Maler, die der Gruppe angehörten, zählten ihre Stilexperimente zur „forschenden Kunst“, welche für sie die „Kunst der Ratio“ bedeutete, die anstelle der überwundenen „Kunst der Gefühle“ (Kernstok) getreten war.¹⁹ Erstmals bezogen sie die moderne Großstadt als Thema in die Landschaftsmalerei mit ein.

Gleichzeitig mit dem Avantgarde-Aufschwung in der Malerei erlebte die Architektur in den letzten Jahren der Monarchie den Durchbruch in die Moderne. Obwohl bei allen führenden Architekten bis zum Ersten Weltkrieg der Wunsch nach Schaffung eines nationalen Stils vorherrschte, veränderte sich die Architekturtheorie ab ungefähr 1906 grundlegend. Neben Stilfragen wurden soziale Funktion, rationelle Planung und ökonomisch-organisatorische Belange in der Mittelpunkt gestellt.²⁰

ZUSAMMENFASSEND

Von zwei Wünschen war die ästhetische Kultur in Ungarn erfüllt: man wollte einerseits einen ausgeprägt ungarischen Charakter entwickeln, träumte von einem Nationalstil, andererseits wollte man modern sein, sich auf dem höchsten europäischen Niveau der Avantgarde bewegen. Meist lebten beide Ziele in Symbiose miteinander – besonders in der Werke den wichtigsten Künstler – doch einmal standen die national gefärbten Intentionen im Vordergrund, ein anderes Mal der Drang avantgardistisch zu sein.

Um 1907/08 trat eine Künstlergeneration in Erscheinung, die sich in größerem Maße auch sozio-kulturellen Fragen widmete. Sie war nicht nur künstlerisch, sondern auch politisch engagiert und ihre avantgardistischen Stilexperimente waren für sie von symbolischer Bedeutung: sie wollte damit eine neue Gesellschaft, eine neue Welt verkünden.²¹

Nach diesem Abriss der Stilentwicklung, kehren wir zu unserem Hauptthema zurück:

Erstens, wer waren die wichtigsten Sammler „mosaischer Konfession“?

Zweitens, wer waren die Privatbauherren der neuen Stilexperimente?

Drittens, was war das Spezifikum ihres Mäzenatentums? (Eventuell könnten wir bei der Diskussion diesen ungarischen Charakterzug der Kunstförderung mit dem der Wiener oder Prager Kunstwelt vergleichen.)

DIE SAMMLER

Innerhalb des rasch wachsenden Bildungsbürgertums und der Intelligenz bis Ende der achtziger Jahre prägten aus dem ungarischen Kleinadel-, dem Mitteladel und aus der Honoratiorenschicht stammender Persönlichkeiten maßgeblich das Wertsystem, den gesellschaftlichen Umgang und die Lebensstrategien.

Viele von ihnen, die zum großen Teil schon zu den Söhnen der Deák-Generation gehörten, arbeiteten in frisch gegründeten staatlichen Institutionen und hatten ihre Tätigkeit, ihr Lebenswerk für die kulturelle Weiterentwicklung (sie selbst nannten es schon „Modernisierung“) gewidmet. (Kamil Fitter, Ferenc Pulszky, György Ráth). Der Positivismus war unter diesen hohen Zivilbeamten weit verbreitet, und mit den Idealen des Liberalismus eng verknüpft. Ein enthusiastischer Fortschrittsglaube unterstützte ihre Tätigkeit, der in Harmonie mit ihrem Patriotismus stand.

Innerhalb dieser tonangebenden Gruppe führender Intellektueller gab es auch einige Kunst-

sammler (wie zum Beispiel Ferenc Pulszky²² oder etwas später György Ráth²³ und Pál Majovszky²⁴) die ihre Sammlungen von Anfang an systematisch mit dem Ziel anlegten, sie am Ende der ungarischen Nation zu schenken. Sie haben entweder Hungarica, historische Dokumente und Reliquien gesammelt, oder ein solcher Gebiet der Kunst (zum Beispiel das Kunstgewerbe) ausgesucht, das in den noch bescheiden bestückten Nationalsammlungen fehlten. Patriotische, didaktische und altruistische Motivationen vermischten sich hier mit Kunstenthusiasmus.²⁵ Diese sort von Sammeltätigkeit wurde später seltener, aber für einige assimilierte Bürger, wie zum Beispiel für Lajos Ernst, oder in gewissem Sinne auch für den genialen Kunsthändler und Sammler Marcell Nemes, haben diese oben erwähnten Zivilbeamten das ethische Ideal, ihre Tätigkeit auch dem Nutzen der Nation zu widmen, verwirklicht.

Im Vergleich zu Wien können wir uns in diesem frühen Stadium der Forschung noch keine endgültigen Aussagen erlauben, aber es scheint sicher zu sein, daß in Budapest in den siebziger und achtziger Jahren, also im Historismus, noch keine bemerkenswerten großbürgerlichen Kunstsammlungen entstanden. Die Elite des Besitzbürgertums erwarb eher Güter und Landbesitze als Kunstschatze. – Die bis dahin so entscheidende Rolle der ungarische Aristokratie im Kunstmäzenatentum (die Esterházy-Familie, die Batthyánys, die Széchenyis) verringerte sich, wenn auch mit manchen Ausnahmen (wie Graf Zichy, Graf Pálffy, Graf Andrássy). [Die institutionalisierte Kunstförderung durch den Staat hatte zum größten Teil die Kräfte der zeitgenössischen heimischen Künstler für sich gebunden.]²⁶

In der Budapester Gesellschaft gehörte es nicht, so wie in Wien zum guten Ton, über die neuesten Errungenschaften der Malerei oder der Bildhauerkunst zu diskutieren. Die obligaten Porträts der Gattin oder der Tochter bedeuteten noch keine Kunstförderung. Noch gab es kaum private Bauaufträge, deren künstlerische Lösungen besondere Aufmerksamkeit erregten.

Die erste jüdische Generation der Budapester Gründerzeit war, laut zeitgenössischen Memoiren, ziemlich puritanisch eingestellt, und pflegte einen bescheidenen Lebensstil, zum Beispiel Zsigmond Kornfeld d. Ä., Ferenc Chorin, die Brüder József, Bernáth und Sándor Deutsch-Hatvany. Falls ihnen etwas Zeit für das Privatleben übrig blieb, beschäftigten sich diese oft hochgebildeten Finanzleute und Bankiers mit Literatur.

Zum Beispiel schrieb Zsigmond Kornfeld Gedichte, und übersetzte einige Petöfi Gedichte ins Deutsche. (Er war aber eine Ausnahme.) Zu seinem engeren Freundeskreis gehörten Wissenschaftler wie der Statistiker József Körössi, der Historiker Henrik Marczali, der Orientalist Ignác Goldzieher, der Philosoph Bernáth Alexander und Schriftsteller wie Elek Gozdu.²⁷ Von bürgerlichen Salons, wie etwa der Todesco oder Gomperz in Wien, fehlte im Budapest des Historismus jede Spur.

Erst in den neunziger Jahren änderte sich die Mode und der Lebensstil der oberen Schicht des Besitz und des Bildungsbürgertums. Der Aufschwung des bürgerlichen Privatmäzenatentums in Budapest wurde von drei verschiedenen Tendenzen gesteuert: die Kunstliebhaber der jüngeren, der zweiten oder dritten Generation wurden Auftraggeber bzw. Bauherren, Sponsoren für gesellschaftliche Kunstförderung hauptsächlich in Vereinen und zuletzt als Kunstsammler.

DIE UNGARISCHE JÜDISCHE GELDADEL UND SEINE KUNSTSAMMLERTÄTIGKEIT

Im Vergleich zu Österreich und Deutschland zeigten in Ungarn weniger Familien der Geldadeln Interesse an den Schönen Künste. Erst die dritte bis vierte Generation dieser Familien entwickelte eine Interesse für die Kunst, besonders für die Kunst der Jahrhundertwende.

Unter den sechsundzwanzig geadelten Baronfamilien gab es nur fünf, die große Kunst-

sammlungen besaßen. Selbstverständlich hatten auch andere Familien einige wertvolle Bilder oder andere Kunstwerke in ihren oft luxuriös eingerichteten Stadtpalästen oder Villen (die Familie Harkányi, Mór Wodianer, die Familie Neuschloss), aber eine ausgeprägte Sammeltätigkeit mit eigenem Profil waren eine Ausnahme.

Diese Ausnahmen können wir mit den genauen Gründerpersönlichkeiten verbinden, weil auch diese Sammlungen ihren Gründer wegen der politischen Entwicklung Ungarns nicht überlebten.

Folgende waren die fünf Sammlungen:

– *Die Sammlung Baron Béla Dirsztay*. Sie bestand hauptsächlich in Portraitminiaturen, Wiener und Meissen Porzellan.

– *Die Sammlung von Baron Ferenc Hatvany* (1881–1958), der in der vierten Generation des berühmten Zuckerfabrikmagnaten sich erlauben durfte, Maler zu werden. Er studierte in Paris und sammelte hauptsächlich erstklassige französische Impressionisten aber auch holländische, italienische und spanische Meister.²⁸

– *Die Sammlung von Baron csetei Mór Herzog* (1869–1934). (Besitzer viele Tabakfabriken, war vielleicht die größte und wertvollste Privatsammlung in Ungarn vor und nach dem Ersten Weltkrieg. Sie entstand (laut einer stadtwweit verbreiteten, aber nie wirklich bestätigten Anekdote) mit Inspiration und unter Aufsicht von Marcell Nemes, der wichtigsten professionellen ungarischen Kunsthändler der damaligen Zeiten, aber später hat Mór Herzog mit eigenem Geschmack und eigenen Initiativen gesammelt. Der Stadtpalast von Herzog behauste sieben El Grecos, italienische Renaissancemeister, Holländer, aber auch die wichtigsten modernen französischen Maler wie Degas, Sisley, Cézanne, Gauguin und Manet (sogar die „Bar aux Folies-Bergère“ von Manet war einmal Bestandteil dieser Sammlung. Heute Cuortauld Gallery, London.)

– *Die Sammlung von Gyula Wolfner* (1868–1944) war schon viel kleiner und beheimatete fast ausschließlich ungarische Werke. Gerade deshalb hatte diese in den ersten Jahren des 20-ten Jahrhunderts entstandene Privatsammlung große Bedeutung, weil Wolfner, der ein sehr gebildeter Mensch und großer Kenner war, bewußt Werke, Skizzen, unvollendete Kompositionen usw. ungarischer Meister gesammelt hatte, die Nachweis früher moderner Stilexperimente in der ungarischen Kunstwaren. So besaß er eine große Kollektion der frühen Skizzen von Pál Szinyei-Merse. Nebenbei sammelte er auch Volkskunst, alte Stickereien und Keramik. So erhielt seine Sammlung mit seiner warmen Farbenpracht ungarisches „Flair“.

– Die letzte und von ungarischen kulturhistorischen Standpunkt aus gesehen sehr wichtige *Sammlung* eines Barons gehörte *Adolf Kohner* (1865–1929). Diese Sammlung war die älteste, weil schon der Vater Adolf Kohners einige Bilder gekauft hatte, aber der größte Teil der wichtigen Werke wurden von ihm selbst erworben. Kohner schwärmte am Anfang für den Szolnoker Malerschule (Petenkofen, Mészöly und für einige französische Maler des 19.-ten Jahrhunderts, für Delacroix, Courbet, Corot und Sisley. Er sammelte hauptsächlich Landschaften und unterstützte finanziell die Szolnoker Künstlerkolonie. Seine einzige Tochter Ida studierte bei Adolf Fényes, der eine der ersten wichtigen ungarischen Plein-air Maler war. Durch seine gezielte Sammeltätigkeit (er war auch in der Leitung der „Országos Képzőművészeti Társulat“=„Landesverein für Bildende Kunst“ tätig), hat Adolf Kohner die kühnsten Stilexperimente der Nagybánya-Schule und auch József Rippl-Rónai gefördert. In Sonderausstellungen stellte er seine Sammlung einem breiten Publikum zu Verfügung. Dadurch wurde er nicht nur ein aufgeschlossener Kunstkenner, sondern

auch ein wichtiger experimentorientierter Mäzen. Er besaß um 1910 neben Werken von Delacroix, Daubigny, Sisley, Renoir und Bonnard auch frühe Werke von Matisse.

Neben diesen großen und auch international wichtigen jüdischen Sammlungen gab es einige kleinere, die sich auf bestimmte Gebiete konzentrierten. Die Sammlung des Industriellen Sándor Lederer bestand aus Renaissance Bilder und Cassones; die Sammlung des Juraprofessors Ferdinand Baumgartner aus alten spanischen und italienischen Meister.

Vom kulturhistorischen Standpunkt war der reiche, gebildete Kunstliebhaber und Kaufmannssohn *Lajos Ernst* (1872–1939) eine der wichtigsten Sammler, aber auch Kunstmanager in Budapest. Er spezialisierte sich von Anfang an auf Hungarica von historischem Interesse. Der ästhetische Wert der Gegenstände war für ihn am Anfang nur zweitrangig. Schon 1895, ein Jahr vor den Millenniumsfeiern, hatte er eine Sammlung von neunundfünfzig historisch wichtigen Objekten gehabt, die er später der ungarischen Nation vermachte.

Bald danach begann er erneuert zu sammeln. Um die Jahrhundertwende wurde er der geschäftsführende Direktor des Nemzeti Szalon (Nationalsalons) und 1907 organisierte er die erste Ausstellung des MIENK (=Kreis der ungarischen Naturalisten und Impressionisten).

1911 ließ er für seine Sammlung, aber auch für moderne Kunstausstellungen eine eigene große Galerie, das sogenannte „Ernst-Museum“ bauen. Das Gebäude selbst war ein Manifest seiner Kunstansichten, weil er Aufträge an wichtige moderne ungarische Meister gab. (Der junge Architekt war Gyula Fodor, Ödön Lechner hat der Eingangshalle mit seinen Marmorbanken, József Rippl-Rónai das Glasfenster, die Innenarchitektur des Kinos Elek Falus geplant. Lajos Ernst hat in seinem Museum eine Reihe von wichtigen Ausstellungen organisiert und hielt später auch regelmäßig Auktionen ab. Eigentlich war er einer der ersten Kunstmanager in Budapest. Er könnte ab Mitte der neunziger Jahren mit der Unterstützung von mehreren Kunstkritikern und Feuilletonisten jüdischer Abstammung rechnen, die mit ihrer Publizistik die Kunstexperimente der Moderne bekannt machten und in der Öffentlichkeit durchsetzten. (z.B. Béla Lázár, Ödön Gerő, Simon Meller, Géza Lengyel Ignó, mit Kollegen anderen Konfessionen Károly Lyka, Dezső Malonyai, Lajos Fülep.) Wenn sie auch nicht selbst genug Geld besaßen, um eigene Kunstsammlungen aufzubauen, hatten sie doch die Rolle eines Katalysators im Privatmäzenatentum.

EIN SONDERFALL

Marcell Nemes (1866–1930) war einer der erfolgreichsten und kühnsten Kunstsammler, teilweise auch Kunsthändler in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. – Ursprünglich sollte Nemes den Kohlenhandel seines Vaters führen und dürfte nicht seiner Wunsch nach Maler werden. Er hatte keine besondere Bildung, aber er besaß ein ausserordentliches Qualitätsgefühl. Am Anfang hat er kein eigenes Geld zum Sammeln gehabt, und wandte sich an den reichen Tabakfabrikanten Mór Herzog für eine größere Summe, die er innerhalb weniger Jahre zurückzahlen sollte.

In kurzer Zeit baute Nemes eine große Sammlung erstklassiger Meister auf und wurde besonders wegen der Wiederentdeckung El Grecos berühmt (und auch berüchtigt).

Von begabten jungen Kritiker wie Julius Meier-Graefe ließ er seine Kunstentdeckungen beschreiben, wissenschaftlich bestätigen. Den Katalog seiner Sammlung schrieb Hugo Tschudi. Um Herzog die Anleihe zurückzahlen zu können, mußte Nemes 1913 seine Sammlung versteigern. Aber die Zeiten waren ungünstig, der größte Teil der Bilder blieb unverkauft. Mór Herzog akzeptierte statt des Geldes einen Teil der Sammlung, zum Beispiel sieben El Greco Gemälde, und wurde selbst ein ganz wichtiger, leidenschaftlicher Sammler. Auch Marcell Nemes nahm das Sammeln weiter auf, und baute seine neue Sammlung aus. Nach dem Ersten Weltkrieg lebte er als Kunsthändler in seinem Schößchen in der Nähe von München. Von Zeit zu Zeit machte er

ungarischen Museen Schenkungen (zum Beispiel das Porträt Ferenc Rákóczi von Ádám Mányoki) wofür er geadelt wurde. Nur an solchen zeitgenössischen Malern hatte er Interesse, die er neu herausbringen und populär machen konnte.²⁹

BEGINN DER MODERNE

Die in den späten sechziger und in der siebziger Jahren geborene Generation von Kulturjournalisten war seit Anfang der neunziger Jahre der Bahnbrecher, eine erste Welle einer gegenüber dem Späthistorismus aufgetretene neuen Kunstorientierung, die selbst sehr vielschichtig war, und die sich in der Literatur früher als in der Malerei oder in der Architektur meldete.

Zuerst trat der Naturalismus (in den Schönen Künste) mit seinen vielen Versionen auf. Bastien-Lepage, bestimmte moderne Holländer, aber auch zum Beispiel Uhde kennzeichnen diese Tendenzen, die auch in der ungarischen Kunst Wiederhall fanden. Darauf folgten einige Varianten der Stimmungsmalerei, des Symbolismus und der Plein-air Malerei.

In der wichtigsten, 1890 gegründeten „modernen“ kulturellen Wochenschrift „A Hét“ (=Die Woche) sammelten sich junge Kunstfeuilletonisten um den alten Chefredakteur József Kiss, dem ersten jüdischen Dichter ungarischer Sprache, der in der Thematik seiner Balladen auch das Leben der armen Ghettojuden besang. Doch war es nicht Kiss, der dieses Presseorgan bedeutend gemacht hat, sondern die junge Generation, der Schriftsteller Sándor Bródy, István Peterdi, Tamás Kóbor, der Dichter und Dramatiker Jenő Heltai, Ernő Szép und die Kritiker Béla Lázár und der spätere große Literaturredakteur Ignotus, alias Hugo Veigelsberg.

Auch unter den Künstlern vermehrten sich junge Talente mosaikhaften Glaubens. Wie manche Erinnerungen deutlich machen, gestattete es die wirtschaftliche Sicherheit des jüdischen Stadtbewohners, daß sein Söhne in der Lage waren, sich ihren kulturellen Interessen zu widmen.³⁰

Ein Fallbeispiel: Baron Sándor Hatvany- Deutsch, Zuckerfabrikant und Gutbesitzer in Hatvan, hatte zwei Söhne, Lajos und Ferenc. Als man ihm in seinem Club in der Leopoldstadt einmal gefragt hat, was seine Söhne machen, antwortete er: „Der eine malt, der andere 'st auch Narr!“ (sic.) Die beide „Narren“ spielten eine große Rolle in der Budapester Kultur. Der jüngere, Ferenc Hatvany wurde wirklich Maler und Sammler. Der ältere, Lajos Hatvany studierte in Berlin und wurde Schriftsteller und Kritiker. Er war der großzügigste finanzielle Förderer der Zeitschrift „Nyugat“ (=Der West), ab 1908 dem wichtigsten literarischen Organ der Moderne in Ungarn. Als Mäzen unterstützte er auch finanziell die größten Dichter seiner Zeit Endre Ady und später Attila József.

Es wäre zu langweilig die Namen jüdischer Künstler aufzulisten.³¹ Summarisch läßt sich sagen, daß im Gegensatz zum Historismus, als jüdische Künstler, Maler, Bildhauer, Musiker nur selten in Erscheinung traten, seit den späten achtziger und frühen neunziger Jahren immer häufiger werden. Adolf Fényes, Béla Iványi-Grünwald, Izsák Perlmutter sind bedeutende Künstler gewesen, deren Oeuvre hohe künstlerische Qualität hatte und die der experimentierenden Moderne auch wenn zum Kleinmeister angehörten.

Eigentlich war hier der Anfang zum „Aufbruch in die Moderne“, doch dauerte es noch ein Jahrzehnt, bis einige Mäzene, Auftragsgeber und Sammler ein Interesse an der experimenteller Kunst entwickelt hatten, und begannen Werke der wichtigste Maler von Nagybánya oder der Künstler Rippl-Rónai, Vaszary zu kaufen. Auch wenn Jugendstil und Art Nouveau in Budapest zur selben Zeit wie in Wien ihre erste Meisterwerke (die Bilder Rippl-Rónais oder Vaszarys, der

Häuser Frigyes Spiegels) vorstellten, so folgte der Publikumserfolg erst fast ein Jahrzehnt später. Während die Wiener Sezession sofort das Großbürgertum für seinen Stil wann, blieb in Ungarn das Großbürgertum lange Anhänger der Historismus, sammelte hauptsächlich Antiquitäten und unterstützte die neue Kunst lange Zeit nicht. Dies änderte sich erst um 1905/07 durch eine neue Künstlergeneration, die von Anfang an Förderer innerhalb der Bürgertums, und zwar besonders im jüdischen Besitz- und Bildungsbürgertum fand.

Einige wichtige Bauunternehmer wie, Miksa Schiffer oder Mór Grünwald waren zwischen die ersten, die große Villen im Art Nouveau oder in prämodernen Stilvarianten in Budapest bauen und im Sinne des Gesamtkunstwerkes mit modernen Gemälden und Möbeln einrichten ließen.³²

Diese junge Künstlergeneration, die in der jüdischen Budapester Intelligenz ihren wichtigsten Förderer fand, hatte den Jugendstil und die Tendenzen der Plein-air Malerei schon überwunden und konnte die Pariser Kunsterreignisse aus erster Hand durch eigene Anschauung. Sie war der radikale Vertreter der frühen Moderne. Matisse, Gauguin, Cézanne waren ihre Idole, junge Kunsttheoretiker wie Géza Lengyel, Aladár Bálint und György Lukács ihre Verbündete und die „Väter“ dieser Kunsttheoretiker ihre Sammler³³. (Auch die Lukács Familie besaß Bilder einiger moderner ungarischer Meister.)

1908/09 geschah dasselbe in Budapest wie 1897/98 in Wien. Die Repräsentanten der experimentellen Richtung in jeder Kunstgattung versammelten sich, und traten radikal gegenüber der offiziellen konservativen Kunstpolitik auf. Eine Gruppe junger Feuilletonisten unterstützte sie in der Presse³⁴, und ein zahlenmäßig kleines, aber kaufkräftiges kunstinteressiertes Großbürgertum zusammen mit einigen wohlhabenden Intellektuellen unterstützte sie finanziell. Nicht nur unter den Kunstförderern, sondern auch unter den Künstlern waren assimilierte Juden in großer Zahl vertreten. In der Avant-garde Malergruppe „Nyolcak“ (Die „Acht“) bildeten sie die Mehrheit.³⁵ Ein anderes Gebiet der Kultur auf dem die jüngste Generation des assimilierten jüdischen Bürgertums den Durchbruch in die Moderne geleistet hat, war das Theater. Ein junger Kreis von Schülern und Studenten wie László Bánóczy, György Lukács gründeten mit der finanziellen Unterstützung ihrer Eltern die „Thalia Társaság“ (=Thalia Gesellschaft) zur Modernisierung der Bühnen- und Schauspielkunst. Vier Jahre lang organisierten sie mit einem breiten Kreis von Freunden Amateur Theatervorstellungen auf hohem Niveau. (Sie spielten Ibsen, Hauptmann, Maeterlinck.) Diese Vorstellungen haben eine nicht zu überschätzende Rolle bei der Reform der Budapester Theaterpraxis und der Bühnenkunst gespielt. Architekten und Maler lieferten Bühnenbilder (Géza Márkus, Lajos Gulácsy, Ödön Márffy) und die jungen Regisseure machten schließlich Karriere in den führenden Theatern der Stadt.³⁶

Nebenbei sei bemerkt, daß in derselben Zeit zwischen 1908 und 1910 die großzügigsten Financiers der Literaturzeitschrift „Nyugat“ Großindustrielle jüdischer Abstammung waren (Lajos Hatvany, Miksa Fenyő). Auch in der zahlenmäßig bescheidenen Leserschaft bildete die assimilierte Intelligenz Budapests die Mehrzahl.³⁷

Die Avant-garde der verschiedenen Kunstgattungen traf sich genau wie in Wien auch in den Cafés, in einem Freundeskreis und mit einem lebendigen Gedankenaustausch. Sie konnten dadurch gegenüber der inzwischen sehr konservativ gewordenen offiziellen Kulturpolitik einander unterstützend auftreten. Eine neue Phase der Moderne wurde ins Leben gerufen, die in der Musik mit den Namen Bartók, Kodály, Leo Weiner, in der Malerei mit der Gruppe „Acht“, in der Literatur mit Endre Ady, Mihály Babits und der Zeitschrift „Nyugat“ verbunden ist.³⁸

Wie kann man erklären, daß gerade die radikalsten Avant-garde Tendenzen am intensivsten großteils von Juden geformt und auch gefördert wurden? Mehrere Gründe spielen hierfür eine wichtige Rolle:

– Die assimilierten Juden von außergewöhnlich hoher Bildung konzentrierten sich schon seit den 90er Jahren des 19-ten Jahrhundert beruflich auf Budapest, arbeiteten im Budapester Kultur-

betrieb (Journalismus, Hochschulen, Universitäten). Dadurch konnten sie leicht Gebrauch machen vom internationalen Informationsaustausch der Kunstwelt;

– sie waren schon früh für die Probleme der modernen urbanen Gesellschaft und damit auch der Avant-garde sensibilisiert;

– sie konnten als zweite, dritte Generation wohlhabender Budapester Bürger mit der Unterstützung solcher Gemeinschaften und Institutionen der Budapester Mittelklasse rechnen, wie zum Beispiel das „Casino“ der Leopoldstadt, die Freimaurerlogen, die Freundeskreise der Eltern oder ehemalige Schulkontakte.

Weil die Modernisierung des Landes stark mit Problemen der Urbanisierung und den Großstädten verknüpft war, bedeutete ein wohlhabender Stadtbewohner zu sein schon an und für sich ein potentieller Vorteil, um sich in diesen Prozess erfolgreich einschalten zu können. Diese Bedingungen konnten die jungen Leute von Anfang an für eine größere Offenheit gewinnen und hatten einen dynamisierenden Effekt.

– Diese Gedanken sind vorläufig Vermutungen. Wenn es auch eine statistisch beweisbare Tatsache ist, daß in Wien, in Berlin oder in Budapest es viele avantgardistische Künstler jüdischer Abstammung vor dem Ersten Weltkrieg gab, so steht eine sozialhistorische und sozialpsychologische Analyse nach wie vor aus.

DIE ARCHITEKTUR

Die Förderung des „ungarischen Stils“ durch das assimilierte Bürgertum.

Die Einwohnerzahl Budapests verfünffachte sich in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts auf 930 000, und hatte einen ungeheuren Bauboom zur Folge, der auch die Repräsentationsgebäude der Stadt betraf. Dies hatte zur Folge, daß nicht nur die einheimischen Arbeitskräfte gebunden waren, sondern eine Fülle faszinierender Bauaufgaben angeboten wurden, die viele Ausländer in das Land lockten, zum Beispiel den ersten Architekten jüdischer Abstammung, Ignác Wechseltmann der sich 1854 in Pest niederließ.³⁹

Wie schon oben erwehnt, in den 90-er Jahren erreichte das Budapester bürgerliche Judentum ein Niveau finanzieller Sicherheit und Wohlstands der seinen talentierten Söhnen schon gestattete Berufe ohne sicheres Einkommen zu wählen.

Dieser Wohlstand und die Akkulturation zum Ungarntum setzte große schöpferische Energien in der jungen Generation frei. Nicht nur Geld und eine leicht erreichbare Kulturelite waren vorhanden, sondern es herrschte im Ungarn der frühen neunziger Jahre auch Optimismus und Fortschrittsglaube. An der Schwelle zum Millennium hofften die führenden Gesellschaftsklassen, daß dem Land eine glänzende Zukunft bevorstehe, daß die politischen und wirtschaftlichen Errungenschaften der letzten Jahrzehnten noch gesteigert werden könnten und Ungarn bald ein blühender, moderner europäischer Staat sein werde. Der jüdische Mittelstand, der einen großen Anteil an dieser wirtschaftlichen Entwicklung gehabt und ihn teilweise eigentlich geschaffen hatte, teilte den Stolz und den Zukunftsoptimismus der Ungarn anderer Konfessionen. Gerade 1895 erreichten diese Ungarn mosaischen Glaubens die juristisch abgesicherte Emanzipation, als der jüdische Glaube dem Christlichen Glauben juristisch gleichgesetzt wurde. Diese politische Errungenschaft von 1895 hat selbstverständlich das Vertrauen der Juden in das christliche Ungarn emotional verstärkt und eine Reihe besonderer Gesten und Bekenntnisse zum Ungarntum auf gesellschaftlicher und kulturellen Ebene hervorgerufen.

Diese, eine nationale Loyalität unbedingt betonen wollende Kulturarbeit des jüdischen Mittelstandes bedeutete in der Kunst, aber auch in der Kunstförderung eine einmalige Sondererscheinung. Die enthusiastischsten Vertreter und Befürworter des sogenannten „ungarischen Stiles“

(magyaros stílus) in der Architektur wurden in der Mehrzahl Ungarn mosaischen Glaubens, assimilierte Bürger und sogar orthodoxe jüdische religiöse Gemeinden.

Der aus der Romantik stammende Wunsch, einen Nationalstil⁴⁰ in den bildenden Künsten mit einer eigenen Formensprache zu entwickeln, beschränkte sich im Zeit des Historismus auf einzelne Architekten (Frigyes Feszli) und hat wenig gesellschaftliches Echo gefunden. Sogar Anfang der neunziger Jahren war nur ein einziger bedeutender ungarischer Architekt, Ödön Lechner (1845–1914) davon besessen einen äuserst ungewöhnlichen – Nationalstil zu schaffen.⁴¹

Lechner, ein impulsiver, stark anti-habsburgisch eingestellter, rastloser Experimentierer, versuchte ab Mitte der achtziger Jahren in jedem seiner Pläne neue Formlösungen zu finden, die sich vom üblichen Späthistorismus seiner Zeit gänzlich unterschieden. Seine Inspirationen hatten eklektischen Ursprung. Einige seiner Architekturformen stammten aus der Gotik, einige aus der maurischen, einige sogar aus der indischen Architektur. Seine Ornamentwelt basierte auf in seiner Zeit (1885) publizierter Sammlung József Huszka, die von alten Bauernkunst aber auch von alten Strikereien und Goldschmiedewerken seine Motive schöpfte.

Lechners künstlerische Auffassung einen Nationalstil par excellence zu schaffen, der zugleich „national“ und modern sein sollte, war eine typische Manifestation der gespaltenen Kulturidentität der Ungarn an der Jahrhundertwende.

Als Gegengewicht zur österreichischen Hälfte der Monarchie versuchten die ungarischen Künstler beim Ausarbeiten einer eigenen Kulturidentität die vermutlich aus dem Osten mitgebrachten exotischen „asiatischen Ureigenschaften“, die mythischen, tiefsten Wurzeln des Ungarntums zur Geltung zu bringen.

Es wurde vermutet, daß die Bauern die treuen Bewahrer der „Kultur“ der Nation waren, und daher die Volkskunst die echte „reine Quelle“ für der Nationalkunst sein sollte. Innerhalb der kulturellen Elite des Landes wurden die Ideale der Moderne zwar nie verworfen, aber ein Spannungsfeld entstand zwischen der durch den wachsenden Nationalismus genährten Mythisierung der östlichen Herkunft und dem Wunsch, zu den modernen, entwickeltesten Nationen Europas zu gehören.⁴²

Die Ursachen dieser gespaltenen Kulturidentität sind vielfältig, wir können nur auf einige Gründe hinweisen:

1. Innerhalb des Königreichs Ungarn waren die seit tausend Jahren in kontinuierlicher staatlicher Legitimität lebenden Ungarn kaum in der Mehrheit. Der wachsende politische Druck seitens der für ihre Autonomie kämpfende Minderheiten wuchs ständig und bedrohte das Land mit einem politischen Auseinanderfallen.⁴³

2. Die negativen gesellschaftlichen Auswirkungen der Modernisierung des Landes, (die Industrialisierung die die Polarisierung zwischen arm und reich zur Folge hatte, die Auflösung alter Agrargemeinschaften, die Auswanderungswellen usw.) hatten gerade um die Jahrhundertwende die Kritik gegenüber der Modernisierung und Urbanisierung verstärkt. Ähnlich wie in anderen europäischen Ländern reagierten die radikalen Intellektuellen auf diese Spannung mit einer Abwendung vom Positivismus, mit Zweifel am Fortschritt. In den späten achtziger und frühen neunziger Jahren verbreiteten sich europaweit die irrationalen Ideologien und im Interesse ein neues, „wahres“ Weltbild schaffen zu wollen, wandten sich die Künstler an ältere, für ethisch reiner gehaltene archaische Kulturen. Die Neuentdeckung der Volkskunst in Osteuropa war ein Teil dieses Trends innerhalb der Moderne.⁴⁴

3. Gerade das Millenniumsfest und seine mehrjährigen Vorbereitungen hatten sehr viele Forschungen (in Ungarn) zur kulturellen Vergangenheit, aber auch zum ethnographischen Erbe der Nation angekurbelt, die für verschiedene Stilexperimente als neue Inspirationsquelle dienten.⁴⁵

Ödön Lechners erstes eigenwilliges, stark orientalisierendes Hauptwerk, das Kunstgewerbemuseum in Budapest, wurde anlässlich des Millenniums gebaut. Es brachte Aufregung für die

Architektenwelt und für das kunstfreundige Publikum und stellte die Frage des Nationalstils in die Mitte des Kunstinteresses und der Debatten.

Die ältere Generation der Architekten (zum Beispiel die Professoren der Technischen Universität, Alajos Hauszmann, Frigyes Schulek) waren skeptisch, aber die jungen, hauptsächlich in den frühen neunziger Jahren diplomierten Architekten ließen sich sehr schnell von einem Ideal eines „ungarischen Nationalstils“ begeistern. Ab 1898 entstand eine immer größere „Schule Ödön Lechners“; auch wurden in allen Wettbewerben Pläne im Lechnerschen Stil eingereicht.⁴⁶

1899 wurde Lechners Geologisches Institut fertiggebaut, das durch eine vereinfachte abgeklärte, leichter imitierbare Stiversion gekennzeichnet war. Sogar Architekten der Mittelgeneration (Lipót Baumhorn,⁴⁷ Ármin Hegedűs,⁴⁸ Henrich Böhm,⁴⁹ Sándor Baumgarten⁵⁰) hatten die äusserlichen Stilmerkmale von Lechners Geologischem Institut übernommen, und Bálint – Jámbor,⁵¹ das Architektenpaar des ungarischen Pavillons auf der Pariser Weltausstellung 1900 entlieh einige Motive aus Lechners Vokabular, um ihren historisierenden Plan ein nationales Flair zu geben.

Die Popularität der Lechnerschen Variante des „ungarischen Stils“ stand 1902 auf seinem Höhepunkt als Kunstkritiker und junge Architekten sogar für die Einrichtung einer von Lechner geleiteten Meisterschule plädierten.⁵²

Die Gegenattacke der konservativen Opposition unter der Leitung Ignác Alpárs⁵³ wartete nicht lange; auf allen Fachforen, aber auch in den staatlichen Institutionen, zum Beispiel im Kultusministerium unterdrückte die Alpár Lobby mit viel Erfolg Lechners Linie.⁵⁴ Alpár verfügte über die besten politischen Beziehungen; er war ein kluger, gnadenloser Taktiker, und er erhielt die meisten großen Bank- und ministerialen Aufträge in den ersten Jahren des 20-ten Jahrhunderts. Nach der Errichtung der Postsparkasse 1900–1901, erhielt Ödön Lechner keine staatlichen Aufträge mehr. (Er wurde langsam in „heiliger“, aber gebrochener alter Herr.)

Auch wenn Lechner ab 1902 unterdrückt wurde, so bauten seine Anhänger, eine Schar junger Architekten, sehr viel in dem von ihm initiierten „ungarischen Stil“. Villen, Mietshäuser, Schulgebäuden, Hotels, Rathhäuser und sogar einige Synagogen entstanden in diesen, reich dekorierten Stil. Schon die feindseeligen Zeitgenossen hatten bemerkt, daß besonders viele Architekten jüdischer Abstammung unter Lechners Anhänger waren.⁵⁵ Sie spielten diese Tatsache sogar in Verleumdungen aus, um den Charakter des Nationalstiles in Frage zu stellen.

[Das Mäzenatentum und die Kunstförderung dieser Stilbewegung wurde wissenschaftlich noch nicht bearbeitet; meine Vermutungen sind also nur Versuche, die Zusammenhänge zu erhellen.] Schon auf dem ersten Blick fällt auf, wie viele Intellektuellen jüdischer Abstammung (aber nicht nur sie) diesen Stil als Künstler, Kritiker oder als Auftragsgeber favorisierten.

Lechner selbst war keine Jude, aber die Mehrzahl seiner Nachfolger waren es. Unter anderem Henrik Böhm, Ármin Hegedűs, Zoltán Bálint, Lajos Jámbor, Géza Márkus, Marcell Komor⁵⁷ Dezső Jakab,⁵⁸ Albert Kőrössi,⁵⁹ die Brüder Vágó⁶⁰ und Béla Lajta um nur die Wichtigsten zu nennen.

Welche psychischen, geistigen oder anderen sozio-kulturellen Impulse waren es, die gerade diese jungen Talente so besonders für diesen Stil sensibilisierten? Die Motivationen waren selbstverständlich vielfältig und höchst individuell, einige von ihnen sind aber allgemeingültig. Es ist nachweisbar daß zur Popularisierung des „Magyarischen Stils“ die Architekten selbst versuchten die Auftraggeber zu überzeugen, in diesem Stil bauen zu lassen. – Um die Jahrhundertwende war die angesehenste Herausforderung für einen Architekten einen völlig neuen Stil zu schaffen. Kaum ein junges Talent konnte dieser verführerischen Aufgabe widerstehen. Der „ungarische“ oder auch „Lechner-Stil“ wurde für ein heimischen, flexiblen, modernen, aber nicht sezessionistischen (also nicht von Wien beeinflussten) Stil gehalten. Diese politisch gefärbte Einstellung forderte besonders auf dem Lande die Verbreitung des Stils.⁶²

Zwei Altersgruppen können wir innerhalb der jüdischen Anhänger Lechners finden; die älteren

Architekten wie Henrik Böhm, Ármin Hegedüs, Sándor Baumgartner, Zsigmond Herzegh, und in manchen seiner Werken (zum Beispiel bei der Synagoge in Újvidék) auch Lipót Baumhorn waren stark durch den Lechnerschen Stil geprägt. Besonders seine kalligraphisch wirkende Ziegelband-Ornamentik, die bunten Zsolnay-Keramik Blumen und Keramikgesimsen wurden zu typischen Stilmerkmalen. (Institut für die Blinden in Budapest – Baumgarten (Herczegh), Das Rathaus von Erzsébetfalva – Ármin Hegedüs). Diese älteren Architekten, die früher in historisierenden Stilvarianten bauten und schon manche Erfolge hinter sich hatten und Inhaber etablierte Ateliers oder Stellungen gewesen waren, wandten sich der einfachsten Stilvariante aus der Lechnerschen Formsprache zu, nicht so sehr einer tiefen theoretischen Überzeugung wegen, daß ein Nationalstil unbedingt nötig sei, sondern weil diese Variante dekorativ, leicht adaptierbar und vom Publikum wie von Auftragsgebern gerne gesehen war.

Die jüngere Architektengeneration, die ihre Studien in den frühen neunziger Jahren abgeschlossen hatte und ganz am Anfang ihrer Karriere stand, erlebte Mitte der neunziger Jahre eine befreiende Aufbruchstimmung, wandte sich mit vollem Herzen an den ungarischen Stil Lechners. Sie versuchte ihn weiter zu entwickeln und im Sinne des alten Meisters auszubreiten und dennoch die verschiedenen Motive individuell zu variieren. Géza Márkus, Marcell Komor, Dezső Jakab sollen als wichtigste Beispiele für diese vielseitigen und phantasievollen Nachfolger erwähnt werden. Dem Ziel, einen ungarischen Stil zu schaffen, blieben sie immer treu, auch wenn nach 1906/07 sie sich bereits von den ursprünglich Lechnerschen Formen und seinem Stil entfernten. Für sie bedeutete dieser Stilversuch auch ein künstlerisches Mittel, ihre Nationalidentität zu beweisen. Sie fühlten sich vollständig assimiliert und wurden auch von den Auftraggebern als Nationalkünstler anerkannt. Die erwähnten Architekten arbeiteten kürzere oder längere Zeit für manche Projekte und Bauten mit Ödön Lechner zusammen. Sehr oft erhielten sie Aufträge durch familiäre Kontakte, durch ihrer Empfehlungen ihrer alten jüdischen Gemeinden in ihren Geburtsorten (wie zum Beispiel die auffällig vielen Bauten von Marcell Komor, Dezső Jakab in Szabadka).

Dies waren selbstverständliche Erscheinungen, das „old boys network“ existierte schon immer in der Gesellschaft. Gerade weil diese Künstler jung, energisch und ehrgeizig waren, hatten sie an sehr vielen Wettbewerben teilgenommen und erreichten dadurch eine große Publizität.

Die wichtigsten Kunstkritiker und Journalisten der Zeit hatten – ohne Hinsicht auf konfessionelle Unterschiede – mit Vorliebe die Fragen des Nationalstils diskutiert. So wurden die Vertreter dieser Richtung schnell bekannt.

Zurückkehrend zu den Fragen des jüdischen Mäzenatentums in der Architektur: es ist auffällig, wie viele Aufträge im „ungarischen Stil“ zu bauen, vom jüdischen Großbürgertum stammten⁶³ und was vielleicht noch bemerkenswerter ist – von den religiösen Gemeinden.

Wahrscheinlich hatten sie sich bei den Wettbewerben für die Pläne von Söhnen, Verwandten oder Freunden eigener Mitglieder lieber entschieden als für die völlig fremder Bewerber. Nach den Wettbewerbs dokumenten gab es aber bereits so viele junge Architekten jüdischer Abstammung, daß sie zum Beispiel bei Schul-, Synagogenbauten usw. miteinander konkurrierten.

„De gustibus non est disputandum.“ Der Kunstgeschmack ist ein höchst individuelles Phänomen und es ist gefährlich allgemein gültige Aussagen darüber zu treffen. Doch sagt es sehr viel aus über die Intensität der Akkulturation jüdischer Gemeinden in Ungarn, daß sogar eine Reihe von Synagogen im ungarischen Nationalstil gebaut und mit ungarischer Volkskunstor-namentik verziert wurde.⁶⁴

Das schönste Beispiel dafür ist die 1901/02 gebaute Synagoge in Szabadka, deren Architekten, die etwas später auch das Rathaus bauten, Marcell Komor, Dezső Jakab waren.

Vielleicht kann man in dieser Synagoge die künstlerische Versinnbildlichung des historischen Tatsache sehen, daß – mit Rolf Fischer zu sprechen – „das magyarisch-jüdische Verhältnis enger

und ausgeprägter war als das deutsch-jüdische. ...die magyarisch-jüdische Symbiose wies in den letzten Jahrzehnten vor dem Ersten Weltkrieg eine Qualität auf, die in Mittel-, Ost und Südosteuropa nicht ihresgleichen fand."⁶⁵

Ein andere, künstlerisch sehr bedeutende Synthese des ungarischen Stils und der Moderne ist das Oeuvre von Béla Lajta (Leitersdorfer).⁶⁶

Béla Lajta (1873–1920) war einer der Lechner am nächsten stehenden jungen Architekten. Seine frühesten Werke sind mit Lechners geradezu verwechselbar. Er hat an den ersten ethnographischen Sammlungsprojekten 1903/04 intensiv Teil genommen. Er sammelte in den versteckten Dörfern Siebenbürgens Bauernhäuser, Bauernornamentik, Schnitzarbeiten. Er zeichnete sie und entdeckte dadurch eine geometrische Stilvariation der Bauernornamentik, die sich von der bekannten florealen unterschied.

Mit diesen Kenntnissen konnte er Lechners Stilexperimente weiterentwickeln. Lajta arbeitete nach seinem Studienabschluss in Budapest 1895 bei Alfred Messel in Berlin und Normann Shaw in London. Starken Einfluß übten auf ihm auch zeitgenössische finnische Architektur (zum Beispiel Saarinen) aus. Diese „prämoderne“ rationale, nördliche Rohbacksteinarchitektur war mit der florealen Ornamentik der Lechner-Schule unvereinbar, aber die geometrischen Bauernschnitzarbeiten waren gut verwendbar.

Lajta schaffte eine neue Synthese zwischen einem modernen internationalen Stiltrend und dem ungarischen Kunstvokabular. Sein Auftraggeber war der Pester Chevra Kadisa.⁶³ Für ihn baute Lajta eine Reihe von Gebäuden zum Beispiel das Institut für die Blinden (1905–1908), oder das jüdische Pflegeheim für unheilbare Kranke. Lajta hat auf seinen Gebäuden auch bewußt symbolische Zeichen (zum Beispiel Menorah, Davidstern) des jüdischen Glaubens mit Volkskunstornamentik kombiniert und dadurch die pluralistische Kulturidentität der Budapester jüdischen Gemeinde um die Jahrhundertwende versinnbildlicht.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kunstpraxis und die Kulturförderung der ungarischen Juden in Budapest um die Jahrhundertwende spiegelt den Sondercharakter ihrer Assimilation. Sie bedeutete eine besondere gegenseitige Bereicherung für zwei, aus verschiedenen Traditionen kommenden Gruppen. Sie anerkannten sich und arbeiteten für das gemeinsame Ziel einer Modernisierung der ungarischen Kunst und Kultur. Ihr Ergebnis ist unser Erbe. Grabmäler mit Majolikatulpen, Trauerweiden und Davidsterne dekoriert, Villen, Schulen, öffentliche Gebäude und Synagogen symbolisieren noch heute einen doppelten Traum, die Schaffung eines ungarischen Nationalstils und die Symbiose der jüdischen und der ungarischen Kultur.

ANMERKUNGEN

1. Die verbürgerlichung der Gesellschaft in Ungarn setzte viel später ein als in Wien. Nicht nur war hier der Mittelstand finanziell schwächer, sondern durch die Belastungen der Türkenzeit und durch die wirtschaftliche Unterentwicklung Ungarns war die Kunstpflege viel weniger ausgeprägt. Zu diesen Fragen allgemein vgl.: HANÁK, Peter: Ungarn in der Donau-Monarchie – Probleme der Bürgerlichen Umgestaltung eines Vielvölkerstaates. Wien-München, 1984. 281–442., Magyarország története 1848–1890. Bd 6/1, 6/2. (Die Geschichte Ungarns) Hrsg. KOVÁCS, Endre. Budapest, 1979.
2. Innerhalb der jüdischen Reformgemeinden wurde dies schnell erkannt, und schon in den vierziger und fünfziger Jahren des 19. Jahrhunderts hielten die Reformrabbiner ihre Predigten in ungarischer Sprache. Zu diesen Fragen

- genauer BÁRÁNY, Georg: Magyar Jew or Jewish Magyar. in: Canadian-American Studies VIII. 1974. 9., 18–20. Es ist bemerkenswert, mit welchem Elan die eben assimilierten intellektuellen Juden sich der ungarischen Sprache annahmen und einen sprachlich eleganten Stil pflegten. Die Sprache war das Mittel sozialer Integration und ein Symbol für das freie Zusammensein von Juden und Nicht-Juden. Für die Zusammenfassung der speziellen Merkmale des jüdischen Assimilationsprozesses wird im folgenden das Ergebnis des Ansatzes von KARÁDY übernommen: KARÁDY, Viktor: Asszimiláció és társadalmi válság (Assimilierung und Gesellschaftskrise) Világosság. Budapest, 1993. Nr. 3, 33–60.
3. Über diese Thema siehe: KATZBURG, Nathaniel: Hungarian Jewry in Modern Times. Political and Social Aspects. In: Hungarian – Jewish Studies ed. L. Braham. New York 1966. – FISCHER, Rolf: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939. München 1988. HAUSLER, Wolfgang: Assimilation und Emanzipation des ungarischen Judentums um die Mitte des 19. Jahrhunderts. in: Studia Judaica Austriaca. Bd. III. Studien zum ungarischen Judentum. Eisenstadt. 1976, 33–79. – BIHL, Wolfdieter: Das Judentum Ungarns. in: Studia Judaica Austriaca Bd. III. 1876., 17–31.
 4. Gesetz über die bürgerliche Ehe § XXXI. 1891. Der letzte Schritt zur vollkommenen rechtlichen Emanzipation der Staatsbürger mosaischen Glaubens wurde mit der Rezeption der jüdischen Religion getan. § XLII. 1895. Zu dieser Frage genauer vgl: CSÁKY, Móritz: Die Römisch-Katholische Kirche in Ungarn. in: Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Bd. IV. Hrg. A. Wandruszka. 1985, 289–303.
 5. Dr. Max Falk (1828–1908) Publizist, Politiker, Mitglied der ungarischen Akademie der Wissenschaft. In seinen politischen Schriften förderte er den Ausgleich. Er war eine Zeitlang der Ungarischlehrer von Kaiserin Elisabeth. Von 1867 bis 1905 war er der Chefredakteur des Pester Lloyd.
 6. Adolf Ágai (1836–1916) Journalist, Feuilletonist. Ab 1868 war er Redakteur des illustrierten Witzblattes „Borsszem Jankó“, Nebenbei redigierte er von 1870 bis 1879 das literarische Journal „Magyarország és a Nagyvilág“ und war ständiger Mitarbeiter mehrerer Tagesblätter, zum Beispiel des Pester Lloyd.
 7. Bernáth Alexander (1850–1927) Philosoph, Ästhetiker, ab 1878 ausserordentlicher Ordinarius für Philosophie. Zwischen 1869 und 1874 publizierte er Theaterkritiken und Aufsätze über Literatur und Ästhetik im Pester Lloyd. Er leistete sehr viel populärwissenschaftliche Arbeit um die Klassiker der Philosophie in ungarischer Sprache zu verbreiten. Er war einer der Professoren von György Lukács an der Universität in Budapest.
 8. Ludwig Hevesi (1843–1910) Kunstkritiker, Feuilletonist. Studierte Medizin an der Universität von Wien, ohne seine Studien abzuschliessen. Seit 1866 publizierte er kunstfeuilletonistische Beiträge im Pester Lloyd. 1875 siedelte er nach Wien über und wurde der Kunst und Theaterreferent des Fremdenblatts. Er war der wichtigster Kunstkritiker-Verbündeter der Wiener Secession.
 9. Max Nordau (1849–1923) Arzt und Feuilletonist. Studierte Medizin an der Universität von Budapest. Daneben publizierte er seit 1870 feuilletonistische Beiträge im Pester Lloyd. 1880 siedelte er nach Paris über. Seine ersten, großes Aufsehen erregenden Werke attackierten erst das Institutionssystem (z.B. „Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit“ Leipzig 1883.) Sein berühmtester Bestseller, die „Entartung“ (Berlin 1892–93. B. I–II.) ist eine Kampfschrift gegen die Moderne Kunst und ihre Dekadenz.
 10. Theodor Herzl (1860–1904) Schriftsteller, Feuilletonist Begründer des Zionismus. z. B. Siehe z.B. Ernst PAVEL: The Labitinth of Exile. London 1990.
 11. Dieser Kreis gründete auch der langlebige satirische Zeitschrift, „Borsszem Jankó“,
 12. Zu diesen Fragen genauer vgl.: VENETIANER, Lajos. A magyar zsidóság története. (Die Geschichte der ungarischen Judentum) Budapest, 1922. HANÁK, Péter: Magyarország társadalma a századforduló idején. (Die Gesellschaft Ungarns um die Jahrhundertwende) in: HANÁK ed. Magyarország története (Die Geschichte Ungarns 1890–1918), Budapest. 1978., 403-516. William O. MC. CRAGG: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. New York, 1972.
 13. Zwischen 1890 und 1900 wuchs die Zahl der Advokaten in Ungarn um 7,2%. Unter den Advokaten wuchs die Zahl der Juden 68,6%. (zit. SZEKFÜ, Gyula: Három nemzedék. (Drei Generationen) Budapest 1934. 2. Ausgabe, 333.)
 14. Zu diesen Fragen genauer: VENETIANER, Lajos: A magyar zsidóság története. (Die Geschichte der Ungarischen Judentum). Budapest, 1922 UJVÁRY, Pál (hrsg.): Magyar Zsidó Lexikon. (Ungarische Jüdische Lexikon) Budapest, 1929. MC. CRAGG, William O.: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary (Jüdische Adel und Genies in den Moderne Ungarn) New York 1972.
 15. Zu diesen Fragen genauer: Válogatás magyar magángyűjteményekből. (Auswahl von ungarischem Privatsammlungen) Katalog. Budapest, MNG. 1981.
 16. In Wien gab es nur wenige Beispiele für Kunstschenkungen durch private Sammler ab die „Österreichische Nation,,

- oder an den Staat, ganz im Gegensatz zu Budapest, wo dies zu einer patriotischen Geste im Sinne eines Bekenntnisses zur Heimat geworden war. Über den Wiener Mäzenatentum der Jahrhundertwende siehe Iлона SÁRMÁNY-PARSONS: Patronage in Vienna and Budapest, CEV- History department Yearbook, 1993. 145-154.
17. Siehe unter anderem: A Golden Age – Art and Society in Hungary 1896–1914 (Eine goldene Zeitalter) Budapest, 1989. und Iлона SÁRMÁNY-PARSONS: Die Kunst der Jahrhundertwende in Ungarn 1896–1914. in „Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs“ 2. Teil Grafenegg. 1987., 285–294.
 18. Siehe unter anderem: György LITVÁN: „Magyar gondolat – szabad gondolat., (Ungarische Gedanke – freie Gedanke) Budapest, 1978., Iлона SÁRMÁNY-PARSONS: Entfremdete Nachbarn. Ein Doppelporträt der Wiener und Budapester Kunst um die Jahrhundertwende. In: „Kakanien“ (Hrsg.) E. THURNER, W. WEISS, J. SZABÓ, A. Tamás, Budapest/Wien. 1990
 19. Siehe: PASSUTH, Krisztina: A Nyolcak (Die Acht) Budapest 1967. Nyolcak és Aktivisták. (Die Acht und die Aktivisten) Ausstellung Katalog, Budapest, 1981., The Hungarian avant garde. (Der ungarische Avant-Garde) Katalog. Hayward Gallery, London, 1980.
 20. Siehe weiter: MORAVÁNSZKY, Ákos: Die Architektur der Donaumonarchie. Budapest, Berlin, 1988., ERDEI, Gyöngyi: Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. (Kapitel von der Geschichte der Bárczy-Zeit.) Budapest 1991.
 21. Über den Ungarischen Avant-Garde siehe: SZABÓ, Júlia: The Hungarian avant garde. (Der ungarische Avant-Garde) Katalog. Hayward Gallery, Op. cit., SZABÓ, Júlia: A magyar aktivizmus művészete. 1915–1927. (Die Kunst des ungarischen Aktivismus 1915–1927). Budapest. 1981.
 22. Über sein Sammeltätigkeit siehe: SINKÓ, Katalin: A magyar műgyűjtés 1850 után. (Ungarische Kunstsammeln nach 1850) in: Válogatás magyar magángyűjteményekből. (Auswahl von ungarischen Privatsammlungen.) Op. cit., 11–229.
 23. HORVÁTH, Hilda: Ráth György és gyűjteménye. (György Ráth und seine Sammlung). in: Új művészet, 1992./nr., 6–11
 24. MRAVÍK, László: Ki volt Majovszky Pál? (Wer war Pál Majovszky? in: Új Művészet, 1990. Nr. 11., 4–11.
 25. SINKÓ, Katalin: Op. cit. und FARKAS, Zoltán: Ernst Lajos 1872–1937. (Nachruf) in: Magyar Művészet. 1932., 195.
 26. Über die wissenschaftlich noch nicht bearbeitete Mäzenatentum der Adels im Historismus bietet reiche Material der Katalog: Ybl, Miklós – Architekt. Budapest, 1991. Über die Innenausstattung der Paläste auf der Andrassy-Straße fehlen noch die Bearbeitungen.
 27. KONZ, Katalin: Párhuzamos életrajzok (parallele Lebenslaufen) Dissertation, (ungedruckt) Budapest, 1979., 118
 28. Frau HATVANY Lajosné. Interview zit in: KONZ, Op. cit., 158.
 29. PETROVICS, Elek: Nemes Marcell. in: Magyar Művészet. 1930., 560.
 30. Siehe in: Mario D. FENYŐ: Literature and Political Change. Budapest, 1908–1918. (Literatur und politische Änderung. Budapest, 1908–1918.) in: Transactions. Vol. 77. Part 6. Philadelphia 1987., 6.
 31. Siehe eine Liste darüber in Venetianer. Op. cit. Anm., 412–414.
 32. Der „Palais Lederer“ baute Bálint und Jámor 1907; es behauste eine reiche Sammlung italienischen Gemälde. Miksa Schiffer hatte auch eine wichtige Kunstsammlung, sein Villa hat József Vágó 1911 gebaut. Mór Grünwald besaß bemerkenswerte moderne ungarische Skulpturen, die seinen 1914–16 von József Vágó gebauten Villa dekorierten.
 33. Siehe: György LUKÁCS: Az utak elváltak. (Die Wege sind geschieden). in: Nyugat. 1910.
 34. Die wichtigste junge Kunstkritiker waren: Aladár Bálint (1881–1924), György Bölöni (1882–1959), Géza Lengyel (1881–1967), Artur Elek (1876–1944) und Lajos Fülep (1885–1970)
 35. Die Mitglieder der „Nyolcak,“ waren: Robert Berény, Dezső Czigány, Béla Czóbel, Dezső Orbán, Bertalan Pór, Lajos Tihanyi und zwei von nicht jüdischem Abstammung, der Leiter der Gruppe, Károly Kernstok und Ödön Márfy.
 36. Siehe: Reform der Bühnenkunst in Ungarn um die Jahrhundertwende. in: Musiktheater. Böhlau. Wien 1990., 41–51.
 37. Siehe: Mario D. FENYŐ Op. cit.
 38. A „Nyugat“ wurde im Jänner 1908 gegründet, unter der Redaktion von Miksa Fenyő und Ernő Osváth, Ignó wurde Chefredakteur. Die Zeitschrift existierte bis 1941. Siehe: „Nyugat“ und sein Kreis. 1908–1941. (Hrsg. Aranka UGRIN, Kálmán VARGHA, Leipzig, 1989.
 39. Dénes KOMÁRIK: A pesti Dohány utcai zsinagóga építése (Der Bau der pester Synagoge in der Dohány Strasse) in Művészettörténeti Értesítő. 1991/1–2., 10–11.
 40. Über ungarischen Nationalstil in der Architektur siehe: Ákos MORAVÁNSZKY: Die Architektur der Donaumonarchie. Budapest/Berlin 1988. Iлона SÁRMÁNY-PARSONS: Nationale und übernationale Kunstströmungen in der Habsburger-Monarchie. in: Vorträge zum Thema, Institut für Kunstgeschichte – Salzburg. 1989., 7–15. GERLE, János –

KOVÁCS, Attila – MAKOVECZ, Imre: A századforduló magyar építésze. (Die ungarische Architektur der Jahrhundertwende.) Budapest, 1990.

41. Ödön Lechner (1845–1914) Als „Vaterfigur“, der Stilexperimente in Ungarn um die Jahrhundertwende waren sein Traum und sein Ziel ein eigener Nationalstil in der Baukunst, eine „magyarische Formenstrache“. Er studierte in Berlin, arbeitete in enger Bürogemeinschaft mit seinem Schulfreund Gyula Pártos zusammen, wobei sie anfänglich einem Neorenaissancestil vertraten. Zwischen 1875–1878 lebte Lechner in Paris wo er bei Clément Parent hauptsächlich bei Restaurierungen von Schlössern mitwirkte. 1879 kehrte er nach Budapest zurück und zusammen mit Pártos baute er Mietshäuser und Tarhäuser (Szegedin, Kecskemét). Sein erstes wichtiges Werk mit Stilmerkmalen eines „ungarischen Nationalstils“ ist das Museum für Angewandte Kunst in Budapest, 1891–1896. Mit diesem Werk initiierte er eine Modewelle, eine bis den ersten Weltkrieg aktive künstlerische Bewegung, die von vielen Experimenten, einen Nationalstil zu schaffen geheimzeichnet war. Von Lechners planen gelangen nur wenige zur Ausführung. In seinen Entwürfen entwickelte er immer neue Stilversuche mit dem Ziel einer neuen kohesiven Formensprache. Die verschiedenen Stilvarianten beeinflussten auch immer wieder seine jungen Anhänger bei dem Versuch, einen „Magyarischen Stil“ zu etablieren doch meist ohne sein Niveau zu erreichen. Seine wichtigsten Nachfolger (z.B. Béla Lajta) entwickelten eine völlig eigene Formenwelt, doch pflegten sie das Ideal eines Nationalstils weiter. Lit.: Tibor Bakonyi–Mihály Kubinsky: Lechner Ödön. Budapest, 1981., Lechner Ödön – Katalog. Budapest, 1985. Gerle–Kovács–Makovecz : Böhm Henrik, 117–127.
42. Zit: GERLE, János: Gedanken zur Baukunst der Jahrhundertwende. in: GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ Op. cit. Anm. 40., 4. Siehe darüber: György LITVÁN: „Magyar gondolat – Szabad gondolat,, Op. cit. Anm. 18.
43. Siehe dazu: HANÁK, Peter: Ungarn in der Donaumonarchie Op. cit. Anm. 1
44. Lajos NÉMETH: Art, Nationalism and the Fin de Siecle. (Kunst, Nationalismus und die Jahrhundertwende) in: A Golden Age. Op cit. Anm., 19–29.
45. SINKÓ, Katalin: Die Millenniumsfeier Ungarns. in: Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs“ Teil 1880–1916. Kat. Schloss Grafenegg. 1987. Bd. 1., 295–301.
46. GERLE, János: A Lechner követőkről. (Über Lechners Nachfolger) im Katalog: Lechner, Ödön (1845–1914) Budapest, 1985., 74–82.
47. Lipót Baumhorn (1860–1932), Architekt, studierte an der Technischen Hochschule in Wien bei König, Ferstel und Weyr und erhielt sein Diplom 1883. Zwischen 1883–1894 arbeitete er im Baubüro von Pártos und Lechner. Erster Erfolg war ein Preis beim Wettbewerb für die Synagoge in Esztergom 1888. Darauf folgten 24 Synagogenbauten und umbauten. Ab 1894 eigenes Baubüro. Sein Hauptwerk ist die Szegediner Synagoge 1902–04. Außer in Szegedin arbeitet er viel in Temesvár (Timisoara – heute Roumänien)
48. Ármin Hegedűs (1869–1945) Nach seinem Diplom 1891 in Budapest und anfänglicher Tätigkeit im Büro von Alfréd Wellisch stand Hegedűs seit 1894 als Spezialist für Schulbauten im Dienst der Hauptstadt. über diesen Bautyp veröffentlichte er mehrere theoretische Schriften. Sein Partner für seine Planungen war Henrik Böhm, außer für das Gellért Bad und Hotel das er 1909–1918 zusammen mit Arthur Sebestyén und Izidor Stark baute.
49. Henrik Böhm (1867–1945) Nach dem Diplom an der Budapester Technischen Universität folgte eine vierjährige Studienreise nach Österreich, Holland, Schweden, Dänemark und Deutschland. 1894–1896 arbeitete er im Büro von Arthur Meining in Budapest bevor er 1896 mit Ármin Hegedűs in Partnerschaft ein eigenes Architekturbüro gründete. Böhm war in erster Linie der Planer von Grund rissen und leitete die Arbeit im Büro. Hegedűs hat die Fassaden geplant und war eher für die Ausführung im Praxis verantwortlich. (siehe GERLE–KOVÁCS–MAKOVECZ: Op. cit. 39.)
50. Sándor Baumgarten (1864–1928) Nach dem Diplom an der Budapester Technischen Universität 1888 arbeitete er in den Büros von Imre Steindl, Alajos Hauszmann und Antal Weber. Zwischen 1888–1908 baute er zusammen mit Zsigmond Herzeg (der Oberingeniere bei den Ungarischen Königlichen Ministerium für Religion und Unterricht war) eine Reihe von Schulen. Ab 1899, als der Arbeitsgemeinschaft von Gyula Pártos und Ödön Lechner aufgelöst wurde, hat Baumgarten sein Baubüro für Lechner zu Verfügung gestellt.
51. Zoltán Bálint (1871–1938) Nach seinem Diplom 1892 an der Budapester Technischen Universität folgten Studienreisen bevor er im Baubüro von Korb und Giergl anfang zu arbeiten. 1897 Gründung eines Architekturbüros in Partnerschaft mit Lajos Jámbor (1869–1955). Sie waren sehr erfolgreich und haben bei Wettbewerben viele erste Preise gewonnen. Ihr gemeinsamer Stil war wechselhaft, eklektisch aber fantasievoll und wurde immer auf einem hohen technischen Niveau ausgeführt.
52. Siehe: Gerő Ödön: Lechner Ödön mesteriskolája. (Meisterschule von Ödön Lechner) zitiert in: Lechner – Katalog. 1985. Op. cit. Anm. 41., 102.

53. Ignác Alpár (1855–1928) Nach dem Diplom an der Bauakademie Berlin–Charlottenburg 1877, er war Assistent von Alajos Hauszmann an der Technischen Universität in Budapest. Er leitete das größte Baubüro von der ungarischen Hauptstadt. Seine Werke (hauptsächlich Bankgebäuden) wurden im massiven historischen und eklektischen Stil gebaut.
54. Siehe: Sorspárhuzamok a századfordulón. (Schiksaalsparallelen um die Jahrhundertwende. in: Polgárosodás Közép–Európában. (Verbürgerlichung in Mitteleuropa) Budapest, 1991., 341–356.
55. zitiert bei Ferenc VAMOS: Lajta Béla. Budapest, 1970., 352.
56. Géza Márkus (1872–1912) Bereits siebzehnjährig begann Márkus als Zeichner. Er arbeitete bei Vilmos Freund und sein Zeichnerisches Talent verhalf ihm zu einer Mitarbeit im Büro von Alajos Hauszmann, wo er schon Teile der Curie-Gebäude ausarbeitete. Um die Jahrhundertwende eröffnete er ein eigenes Büro, war Mitarbeiter der Zeitschrift Művészet (Die Kunst) und publizierte theoretische Schriften, Bauskizzen und illustrierte Bücher. Nur wenig konnte er von seinen phantasievollen, ungewöhnlichen, von Ödön Lechners Stil inspirierten Plänen verwirklichen. Mit Marcell Komor und Dezső Jakab entwarf er die Budapester Volksoper.
57. Marcell Komor (1868–1944) Nach seinem Diplom 1891 an der Budapester Technischen Universität arbeitete er im Ateliers von Győző Czigler, danach bei Lajos Hauszmann. Im Baubüro von Ödön Lechner – Gyula Pártos hat er an den Arbeiten des Museums für Angewandte Kunst (in Budapest) und des Geologischen Institutes teilgenommen. 1987 gründete er zusammen mit Dezső Jakab ein Baubüro, die bis zum Ende des ersten Weltkrieges existierte, und sehr erfolgreich war. Er publizierte viel über aktuelle Probleme der Architektur in Fachzeitschriften und in der Tagespresse. Seine mit Dezső Jakab in engen zusammenarbeit entstandene Werke stehen unter starkem Einfluß von Ödön Lechner. Der schönste von Lechners „ungarischem Stil“ inspirierte Bau war die Synagoge für Szabadka in der Bácska.
58. Dezső Jakab (1864–1932) Nach seinem Diplom 1893 in Budapest arbeitet Jakab in den Baubüros von Samu Petz, Korb und Giergl und kurz bei Pártos und Lechner. Zwischen 1897–1918 plante und verwirklichte er sämtliche Werke mit seinem Partner Marcell Komor. Beide galten als Konsequente Vertreter des „magyarischen Stils,“, woher sie Formvarianten entwickelten. (z. B. der Kulturpalast von Marosvásárhely, Tirgu Mures, Rumänien, und das Rathaus von Szabadka, Subotica, Serbien)
59. Albert Körössy (1869–1955) Außer in Budapest studierte Körössy in der Ecole des Beaux Arts in Paris und erhielt sein Diplom 1891 von Friedrich von Thiersch in München. Nach mehrjähriger Büroarbeit bei Alajos Hauszmann Büro. Sein üppiger, von eklektischen Stilmerkmalen gekennzeichnete Frühstil wurde von Jugendstilformen abgelöst und schließlich von Ödön Lechners Stil beeinflusst.
60. József Vágó (1877–1947) Mit dem Diplom 1900 der Budapester Technischen Universität verbrachte Vágó einige Jahre in den Baubüros von Ödön Lechner, Ignác Alpár und Zsigmond Quittner. 1902–11 arbeitete er mit seinem Bruder László Vágó in einem gemeinsamen Büro. József Vágó stand ab 1902 unter dem Einfluß von Lechner, doch gewann er nach 1906 neue Impulse durch die Wiener Atchitektur. Er wurde einer der wichtigsten unter den wenigen Vertretern des von Josef Hoffmann und dem Wiener Werkstätte beeinflussten modernen Stils im ungarischen Villenbau.
61. Béla Lajta (1873–1920) Nach seinem Diplom 1895 an der Budapester Technischen Universität folgten Studienreisen nach Italien, Deutschland, Frankreich, Spanien und England. In Deutschland arbeitete er bei Alfred Messel, danach bei Eberhard Ihne. 1898–99 arbeitete er in London bei Richard Normann Shaw, und machte Bekanntschaft mit Baillie Scott. Nach seiner Rückkehr nach Budapest eröffnete er sein eigenes Baubüro. 1902 und 1903 verfertigte er in Zusammenarbeit mit Ödön Lechner einige Pläne und war Lebenslang Lechners Mitstreiter für einen ungarischen Nationalstil. Neben dem Einfluß durch Ödön Lechner erhielt sein Stil Impulse durch die ungarische Bauernkunst und Bauernornamentik, durch die Finnische Nationalromantische Architektur, aber auch von den Stilexperimenten der zeitgenössischen deutschen Architekten (z.B. Messel, Behrens) und entwickelte daraus eine eigene Formensprache. Sein Büro wurde zum übungsfeld für junge Talente, die das Nationalstilideal mit zeitgenössischen modernsten Formexperimenten zu kombinieren versuchten (Béla Málnai, István Sárkány, Gyula Tálos, Lajos Kozma).
62. siehe: Ilona SÁRMÁNY–PARSONS: Rathausbauten in Ungarn um die Jahrhundertwende. in: Geschichte der Bürgertum IV., Wien. 1995.
63. z.B. bei nahe alle frühe Aufträge für Béla Lajta stammten von diesen Schicht: das Musikgeschäft Bárd, 1900, der Großhandel Jónás und Hecht 1906/7, das Musikgeschäft und Wohnhaus Rózsavölgyi, 1911.

64. Synagogen in „magyarischem Stil“: Szabadka – 1901/2. von Komor und Jakob gebaut, Cegléd – 1904 von Lipót Baumhorn gebaut, Ujvidék (Neusaatz) 1906/9 ebenso von Baumhorn gebaut und Kunszentmárton – 1911/12 von József István Dobovszky gebaut.
65. Op. cit. Anm. 3. Rolf FISCHER: Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn. München 1988., 9. Über die Kompliziertheit dieser Symbiose siehe den Anthologie: „Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. (Judenfrage, Assimilation, Antisemitismus). mit der einführender Studie von Peter HANÁK: A lezáratlan per. (Der ungeschlossener Prozess). Budapest, 1984.
66. Wichtigste Schriften über Lajta: Ferenc VAMOS: Lajta, Béla. Budapest 1970., Ákos MORAVÁNSZKY: Die Architektur der Donaumonarchie. Budapest/Berlin 1988., 111–116.; GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ: Op.cit. Anm. 40., 109–116.

SÁRMÁNY PARSONS ILONA

ZSIDÓ SZÁRMAZÁSÚ POLGÁRSÁG MECENATURÁJA
BUDAPESTEN A SZÁZADELŐN

ÖSSZEFOGLALÓ

A budapesti zsidó származású nagypolgárság három évtizeddel későbbben kapcsolódott be a rendszeres műgyűjtésbe, mint bécsi kortársai, a bécsi bankárok. Jelentős mecénásként, a modern képzőművészeti törekvések támogatójaként először az 1890-es évek elejétől töltött be jelentős szerepet, ekkortól kapcsolódott be aktívan a budapesti művészeti életbe.

A tanulmány, miután utal a zsidó származású polgári értelmiség kulturális szerepére az 1860-as és az 1890-es évek között, röviden ismerteti azokat a legjelentősebb műgyűjtőket, akik a századvég és a századelő éveiben alapították meg gyűjteményeiket. (Nemes Marcell, báró Hatvany Ferenc, báró Csetey Herzog Mór, Kohner Adolf, Wolfner Gyula és Ernst Lajos).

Ezek a gyűjtők – szemben a kortárs bécsi zsidó származású nagypolgári gyűjtőkkel – jelentős remekműveket ajándékoztak az állami közgyűjteményeknek is, ezzel is illusztrálva magyar nemzeti identitásukat.

A tanulmány második része a 1890-es évtizedben megszülető modern művészeti törekvések és a zsidó származású polgárság viszonyát vizsgálja fel, hangsúlyozva a kritikusok meghatározó szerepét.

A harmadik rész a magyar építészeti stílus elterjesztésében és felvirágztatásában oly nagy szerepet játszó zsidó származású építészek és megrendelők tevékenységét mutatja be. E sajátos affinitás magyarázata feltehetően az az optimizmus, mely az 1894 végén érvénybe lépett egyházpolitikai törvény kivívásán alapult. Az, hogy a Monarchián belül egyedül Magyarországon érvényes törvény (mely az izraelita vallás recepcióját, tehát a keresztény vallásokkal való egyenjogúsítását jelentette) az udvar és a konzervatív katolikus körök ellenében is törvényerőre emelkedett, a magyar zsidóság számára egyértelműen az asszimilációs politika helyes voltát bizonyította.

A zsidó származású, a művészi pályán ekkor induló ifjú építészgeneráció tagjaiban ez a szellemi, érzelmi alapélmény megszilárdította a magyar nemzeti- és politikai identitást, és a magyar kultúra lelkes támogatóivá tette őket. Közülük került ki Lechner legtöbb követője, a jómódú zsidó vallási közösségekből pedig a legtöbb olyan mecénás vagy építészeti megrendelő, akit ezek az építészek a magyaros nemzeti stíluskiegészítések támogatására meg tudtak nyerni (pl. Bálint-Jámbor, Lajta Béla).

Tevékenységük a kettős kulturális identitás lehetőségének és valóságának művészi bizonyítéka.

NAGY-BUDAPEST KIALAKULÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

BEVEZETÉS

Nagy-Budapest létrehozását az 1949. évi XXVI. törvény rendelte el. 1950. január 1-jével 7 megyei várost (Budafok, Csepel – amely 1949-ben kapott városi rangot – Kispest, Pesterzsébet, Pest-szentlőrinc, Rákospalota és Újpest) és 16 nagyközséget (Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscsaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom és Soroksár) csatoltak – bekebelezés formájában – Budapesthez. A törvény kimondta, hogy a főváros egyesített területe igazgatási szempontból kerületekre tagolódik, melyek számát, határait és elnevezésüket minisztertanácsi rendelet állapítja meg.¹

Az 1949-ben elfogadott új alkotmány előírásainak megfelelő, tanácsi típusú igazgatási szervezet bevezetéséig a fővárosban a törvényhatósági bizottság, a csatolt városokban és nagyközségeken a képviselőtestületek megbízását meghosszabították.

1950. január 24-én alakult meg az időközben közzétett minisztertanácsi rendelet alapján kialakított 22 kerület képviselőiből az átmeneti önkormányzati szerv, a képviselői bizottság.² 1950. június 15-én a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsa javaslata alapján, a helyi tanácsokról szóló 1950. évi I. törvény előírásainak megfelelően ideiglenes fővárosi tanácsot és végrehajtó bizottságot hoztak létre. 1950. október 22-én a fővárosban „tanácsválasztásokat” tartottak, ezt követően alakult meg a Budapesti Városi Tanács és a kerületi tanácsok.³ Nagy-Budapest kialakításával egyidejűleg történt meg tehát a szovjet típusú tanácsi igazgatási rendszer fővárosi bevezetése is. Ennek nyomán Budapest 1873 óta külön fővárosi törvényben körülírt autonómiája megszűnt.

Az 1950. január 1-jével létrejött Nagy-Budapest, a Budapest elnevezés megtartásával a korábbi 14-el szemben 22 kerületre tagolódott. Területe 207 km²-ről 525,5 km²-re nőtt. Lakosainak száma az 1949. évi népszámlálás adatai szerint – Budapest 1058 ezer és a környék 532 ezer főnyi népességének egybeolvadásával – 1590 ezer főre emelkedett, ami az ország népességének 17,3%-át tette ki.⁴

Nagy-Budapest gazdasági, politikai és társadalmi jelentősége azonban lényegesen nagyobb volt, mint az ország népességarányán belül elfoglalt helyzete. Nagy-Budapest a XX. század közepének gyenge, közepes európai fejlettségi szintjén álló Magyarországon, ahol a lakosság zöme mezőgazdaságból élt és a falvakban lakott, képezte az egyetlen úgynevezett „városi tájat”, amely a nyugat-európai régiókkal és szinttel összehasonlítható volt. Ebben a világvárosban és a hozzá kapcsolódó peremövezetekben tömörült az első világháború után kisebbségre vált ország iparának mintegy háromötöde, kereskedelmének négyötöde, kultúrájának, igazgatásának túlnyomó része.⁵ Más megközelítésben: 1938-ban, az utolsó békeévben az országterület e fél százalékán élt a lakosság 17%-a, itt működött az összes gyárüzem 47%-a, itt dolgozott a magyar gyári munkásság 62%-a, és itt állították elő az egész hazai ipari termelés 57%-át.⁶

Ha Budapesthez nemcsak közvetlen környékét, hanem az egész egyesüléskori agglomerációs övezetet is hozzászámítjuk, akkor mintegy 2 milliós lakosságról beszélhetünk. S ha Budapestet agglomerációs övezetével együtt tekintjük, akkor azt is tudnunk kell, hogy e nagyváros például

1941-ben az ötödik fővárosa Európának, amelyet méreteiben csak London, Párizs, Berlin és Moszkva múlt felül.⁷

Az 1950. évi egyesítéskor Nagy-Budapest már egyetlen településföldrajzi egységet képezett, amely több, különböző közigazgatási egységben lévő településcsoport összeépüléséből alakult ki. Az egyesítés a szervezetenként osztott települést egy igazgatási egységbe foglalta. 1950-ben arról hoztak döntést, amit az élet akkor már mintegy félszázada létrehozott és a korábbi időszakok és hatalmi rendszerek kormányai vagy nem akartak, vagy nem tudtak megvalósítani.

A kortársak, a döntést előkészítők és végrehajtók tisztában voltak az 1872 óta végrehajtott második főváros-egyesítés jelentőségével. Az egyesítési törvény a korszak politikai frazeológiáját tükröző indoklása szerint:

„Budapest főváros környékén fekvő városoknak és községeknek a fővárossal történő egyesítése régi, több évtizedes múlttal bíró törekvés. E törekvés lényegében Pest, Buda és Óbuda városok egyesítésekor (1873) nyomban jelentkezett, nyilvánvalóan azért, mert a megállapított határ már akkor sem felelt meg a viszonyok követelményeinek. A főváros környékén fekvő városok és községek tervszerűen fejlődése, további új telepek rendszertelen keletkezése folytán a fővárossal történő egyesítésre irányuló törekvés évről-évre fokozott mértékben jelentkezett. Az egyesítést azonban a kapitalista rendszer osztályszempontjai megakadályozták. A törvényjavaslat a törekvés reális céljait és gyakorlati szükségességét mérlegelve Budapest főváros területét akként állapítja meg, hogy a környező 7 megyei várost és 16 nagyközséget a fővárossal egyesíti.”

Pongrácz Kálmán, Budapest első munkás polgármesterének véleményét 1949 nyarán tartott – jó részben demagóg hangvételű – polgármesteri székfoglalója a következőkben összegezte:

„Pártunk célul tűzte ki, hogy 1950. január 1-jére megvalósítja a Pest környéki dolgozók százezreinek régi vágyát, Nagy-Budapestet. A régi városvezetők fél évszázadon keresztül fecsegtek és vitakoztak azon, hogyan lehet elodázni az élet által felvetett kérdést, Nagy-Budapest megvalósítását. Fél évszázadon keresztül nem mertek és nem tudtak a problémához hozzányúlni, ...mert félték a magyar munkásosztály hatalmas seregének a nagybudapesti munkásságnak összeolvadásától... a magam részéről örülök, hogy ebbe a munkába bekapcsolódhatom, mert hiszen, mint elővárosban lakó ember, magam is napról-napra érzem a széttagoltság hatásait. Bizonyos, hogy Nagy-Budapest megteremtése könnyebbséget fog jelenteni... a dolgozók százezreinek. A főváros hatalmas ereje, képzett szakembereinek ezrei, kialakult közigazgatási gyakorlata feltétlenül éreztetni fogja hatását és fel fogja emelni a Pest környéki dolgozók mindennapi életét.”

Nagy-Budapest megszületését az ekkor már 76 éves Harrer Ferenc, aki még a nagy városfejlesztő, Bárczy István polgármester felkérése alapján 1906-ban tanulmányt készített az ügyről s azóta is fáradhatatlanul harcolt az újabb város egyesítésért, így méltatta és köszöntötte:

„Meghatottság fog el a sors kegyétől, amely megadta, hogy Nagy-Budapest megvalósításánál, melynek eszmei alapját közel félszázaddal ezelőtt készült hivatalos tanulmányban lefektettem és amelynek minden előrevívő mozzanatában közreműködtem – a törvényhozásban felszólalhattam, azt megszavazhattam, s most itt az első képviselőtestületi ülésen felszólalhatok.

Mi idézte elő Nagy-Budapest problémáját? Az, hogy bár mind a saját népesség-szaporulata, mind a bevándorlók számára bőven volt hely a letelepedésre, mégis Budapest peremén városias települések keletkeztek. E jelenség okai voltak a környéken az olcsóbb telek, a primitív építkezés lehetősége, a helyi érdekvárat telekspekulációs telepítési politikája, a fővárosban a telekspekuláció által irányított lakbérpolitika.”

Miben áll Nagy-Budapest problémája? „A főváros és környéke összefonódásából folyó nemleges és igenleges feladatoknak közigazgatási úton ésszerű megoldásában... igenleges feladat, az együttélés kedvező feltételeinek megteremtése. ...A nagyváros és környéke összefonódásának problémája akkor van megoldva, amikor a nagyvárossá fejlődött város egész vonzási területe minden vonatkozásban, egységes elgondolásban közigazgatási irányítás alá kerül. ...Ezt a Nagy-

Budapestet indítjuk ma el a továbbfejlődés útján. Budapest eddig természeti szépségeiről és hatalmas fejlődésének külsőségeivel volt híres. ...De ez a ragyogó és kulturált város a kiváltságosak és idegenek városa volt. Most a főváros a népe lett, minden gyönyörűségével és nyomorúságával. A gyönyörűséget mindenkinek nyújtani, a nyomorúságot eltüntetni: ez a főváros képviselőjének feladata. Ma nemcsak a nagy, hanem az új Budapest születésnapját is üljük.”¹⁰

Az idézett állásfoglalásokban és véleményekben egységes az utalás a főváros fejlődési folyamata során aktuálissá vált második város egyesítés szükségességére, s annak kihangsúlyozása, hogy az egyesítés már fél évszázaddal korábban vált időszerűvé. Hogy ez az újabb főváros egyesítés miért nem következett be korábban, s hogy melyek is voltak az egyesítés állomásai, s hogy miért éppen 1950-ben következett be, arról a tanulmány további fejezetei szolgálnak válasszal.

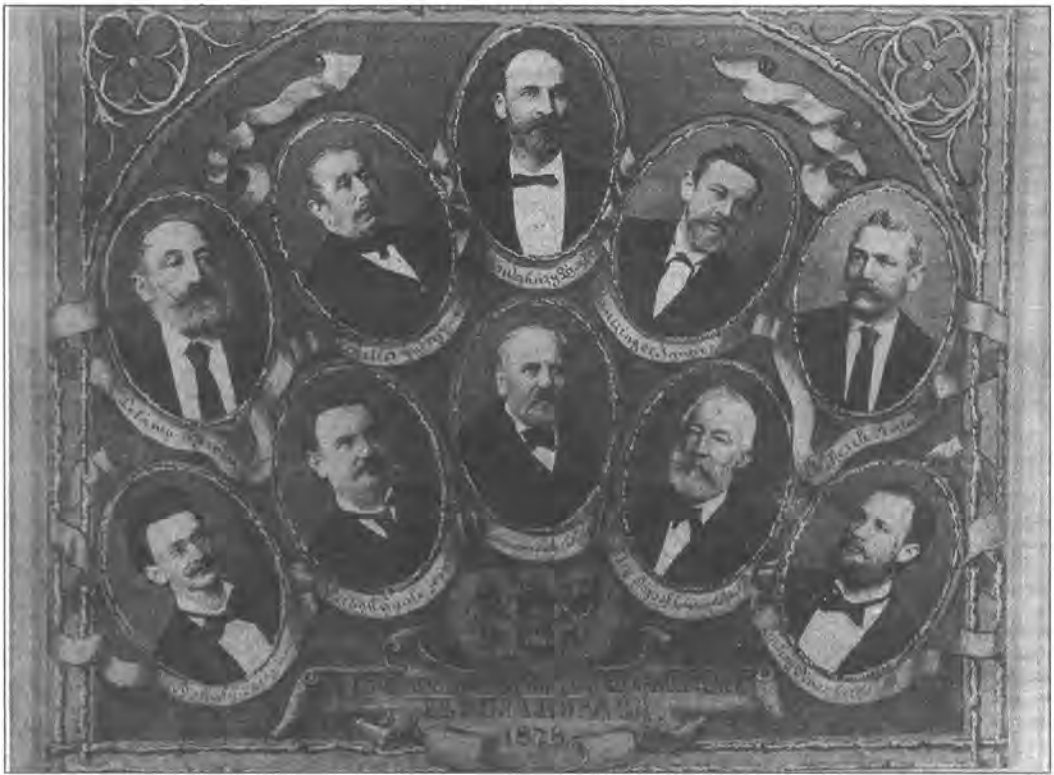
1906-BAN MINT VÁROSPOLITIKAI CÉLKITŰZÉS JELENIK MEG NAGY-BUDAPEST TERVE

Bárczy István, a fővárosi demokratikus pártok bizalmából megválasztott polgármester, majd Budapest világvárossá fejlesztésének úttörője, a főváros parlamentjének, a törvényhatósági bizottságnak 1906. június 19-én tartott közgyűlési székfoglaló beszédében említette első ízben Nagy-Budapest megvalósítását pártja politikai célkitűzéseként. Így fogalmazott:

„...ugyancsak a körülmények érlelik, siettetik a székesfőváros körül fekvő községek közigazgatási csatolásának kérdését, amivel okvetlenül foglalkoznunk kell... a szomszéd községek bekebelezésének kérdése, közgazdasági, városfejlesztési, közegészségügyi és szociális szempontból egyike lesz a jövő minden tekintetben nagyfontosságú kérdéseinek.”¹¹

Kétségtelen, hogy amikor Bárczy István a Nagy-Budapest tervet fontos célkitűzésként bejelentette, már mintegy tíz évvel korábban a sajtóban vetődött fel első ízben az újabb város egyesítés gondolata. Bárczy minden bizonnyal ismerte ezeket az újságírói tervezetéseket, amelyek alapját Bécs 1892. évi nagyobbdásáról szóló hírek képezték. Mégis, amikor a közgyűlésen elmondotta idevágó terveit, akkor már egy alapos előkészítő anyagra támaszkodhatott, mégpedig Harrer Ferenc memorandumára. 1908-ban Bárczy társszerzőségével a tanulmány, javított formában, a főváros kiadványaként közreadásra került.¹² S ha a gondolat felvetése nem is bizonyult eredetinek, a sajtóközlemények szintjéről, vagy egyes peremvárosi vagy megyei vezetőségi kezdeményezések irattárak mélyén eltemetett beadványok közül¹³ Bárczy és a mögötte álló mind határozottabban önállósuló és öntudatosuló városvezetést szorgalmazó csoportok emelték a gyakorlati politika szintjére e követelést.¹⁴ A Nagy-Budapest terv realizálódása azonban nagyban függött a mögötte felvonuló politikai tényezők súlyának alakulásától. Mert végül is kik akartak a meglévónél egy még nagyobb fővárost?

Nagy-Budapest létrehozásának hívei között elsősorban a fővárost szerető lelkes lokálpatrióták, újságírók s más értelmiségi körök álltak. Ők adtak először hangot a tervnek. De mindaddig, amíg a főváros polgári-demokratikus-liberális jellegű politikát folytató pártjai, amelyek a törvényhatósági bizottság közgyűlésén nem bizonyultak elég erősnek arra, hogy önálló politikát folytassanak, a terv csak az elképzelés szintjén maradt. A főváros rohamos fejlődése azonban a városi polgári pártok számára kedvező hátteret, az autonómia pedig megfelelő keretet biztosított arra, hogy kísérletet tegyenek önálló politikai vonalvezetés és program kidolgozására. Nagy-Budapest létrehozásának terve e helyzetben olyan célnak mutatkozott, amely megvalósítható, ha pedig megvalósul: az autonómia berkeiben meglévő polgári erők tevékenységi körének kiszélesedését eredményezheti. Nyilván az egymilliós lakosságszámhoz közeledő főváros és a kétszázötvenezer lélekszámú peremvidék egyesítése jelentékeny népességi, gazdasági és politikai bázis létrejöttét

A főváros II. közigazgatási kerületének előjárósága, 1878. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 9261

eredményezte volna. A Bárczy-féle községesítések is, ebből az aspektusból nézve, a polgári-liberális irányvonal gazdasági hátterének erőteljes kialakítását szolgáló törekvésként regisztrálhatók, nem érintve itt most a községesítés egyéb indokait és szükségességét Budapest világvárosi színvonalra emelésének folyamatában.¹⁵ S hogy mennyire az önállósodás, a saját politikai vezetés és a hazai konzervatív-arisztokrata politikától való elszakadás igénye vezérelte akkor a főváros liberális-polgári csoportjait, arra elegendő példának felhozni Budapest szerepét az 1905-1907. évi úgynevezett nemzeti ellenállásban, amely teljesen egyértelmű volt az elhatárolódás szándékának kinyilvánításában.¹⁶

A terv realizálása mégis elmaradt, holott a főváros újabb növelésének gazdasági előfeltételei már akkor is megvoltak. A kudarc oka az országot irányító dualista-konzervatív-arisztokrata erők túlsúlyában rejlett. Nyilván sem az osztrák császári-összbirodalmi politikának, sem a Tisza István köré tömörülő, konzervatív-arisztokrata és finánciókés érdekeket megtestesítő, a kormányzati hatalmat birtokló csoportnak nem volt érdeke nagyobbmértvű liberális-polgári erőcsoportosulás kibontakozásának és megerősödésének elősegítése. Ahogy az „ellenállás” is előnytelen kompromisszummal ért véget, ugyanúgy a Nagy-Budapest terv is csupán szónoklatok, tanulmányok és újságcikkek kereteiben maradt és élt tovább. Bárczyék is a fővárosi erőviszonyok számukra kedvező fordulatának kibontakoztatására irányították figyelmüket. Ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a községesítések folytatásával egyrészt pártjuk fővárosi hatalmi súlyát kívánták még fokozottabban növelni, másrészt az újonnan létrehozott közüzemi pozíciók elfoglalása révén saját helyzetük javítását, és a klasszikus uralkodó csoportok körébe történő felemelkedésük céljait is szolgálták.

A főváros tizedik közigazgatási kerületének előljáróisága, 1878. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 9260.

A Nagy-Budapest politikai célkitűzésnek azonban volt még egy másik politikai-gazdasági és presztízs emeltyűje is. A magyar uralkodó körök részéről éppen a századforduló körül nyilvánult meg mind erősebb formában az a politikai igény, hogy a kettős pólusú Osztrák-Magyar Monarchia osztrák fővárosa, az európai jelentőségű Bécs mellé mielőbb felfejlesszék a másik ország politikai központját, a magyar fővárost: Budapestet. Ezen törekvések jegyében születtek meg a magyar iparpártoló törvények és folyt a kiegyezés óta töretlenül az erőltetett ütemű Budapest-fejlesztés, amely a politikai eszközökkel is siettetett közművesítést is magában foglalta. Ez a törekvés ugyancsak hozzájárult ahhoz a monumentális méretű ipari-pénzügyi-gazdasági centralizáció létrejöttéhez az ország fővárosa és környéke keretében, amely az egész Magyarország arányos fejlődése szempontjából sem indokolt, sem célszerű nem volt. A főváros magasabb fejlettségi szintje az országnak mintegy részleges kettészakadásához, az elmérgesedő város-falu ellentét, vagy a Budapest-vidék ellenségeskedés kialakulásához vezetett.

Budapest az erőltetett ütemű fejlesztés következtében az első világháború kezdetére az európai nagyvárosok körében igen előkelő helyre került. Az induláskor fennálló hátrányokból sokat behozott, azonban a magyar liberális-polgári csoportok erőtlenség bizonyultak a saját politikai vonal érvényesítésére s közéleti szereplésüket a kényszerű kompromisszumok sorozata jellemezte. Így az oly sok indokkal alátámasztott Nagy-Budapest tervet sem sikerült megvalósítani a dualizmus fennállásának időszakában.

A PEREMÖVEZET GAZDASÁGI-TÁRSADALMI VISZONYAI A SZÁZADFORDULÓN

Az 1873. évi egyesítést követően – amerikai méretű rohamos fejlődés következtében – a fővárosnak nemcsak határai tágultak ki, hanem egyre erősebb hatást gyakorolt a peremvidéken, jórészt a XIX. század harmincas éveiben kialakult kisebb települések életére. Budapest gazdasági-kulturális hatósugara a centrumtól ekkor már 40-50 km-re terjedt ki. A fővárossal együtt fejlődő szűkebb övezet pedig 15-20 km-es kiterjedésű volt. Ebbe a körbe a századfordulón 25 település tartozott. Az 1950-es összevonáskor 7 megyei város és 16 község került egyesítésre a fővárossal, Budakeszi és Vecsés megmaradt Pest megye keretében. A korabeli statisztikai adatok e két községet is magukba foglalják, de miután összlakosságuk alig több mint tízezer főt tett ki, számottevő gazdasági erejük nem volt, a teljes képet lényegesen nem befolyásolhatták.¹⁸

Pest észak felőli határán, a Duna mentén az egyik legrégebbi és legnagyobb lélekszámú megyei város, Újpest terül el. A kezdetek 1831-re vezethetők vissza, amikor gróf Károlyi István szőlőműveléshez értő polgároknak 400 négyszögölenként évi 3 forint 15 krajcárért bérbe adta a Káposztásmegyer pusztán fekvő szőlőtermelésre alkalmas ingatlanait. Az új telepések még ez évben Újmegyer néven alakítottak hegyközséget. Sörfőzde is létesült, sőt zsidó kereskedők és iparosok is jöttek, akiknek Pesten való letelepedése elé ekkor még akadályok gördültek. Az 1838. évi pesti árvíz pusztításai nyomán a hajléktalanná váltak közül sokan települtek ide, miután a Károlyi-uradalom 300 négyszögöles parcellákat bocsátott rendelkezésre örökáron vagy évi bérleti díj fizetése ellenében. Az Újpest nevet elnyert település, 1840-től önálló községgé alakult, amely azáltal, hogy bőrs és asztalos kézművesek is nagy számban betelepültek, már a kezdetektől kisvárosias jellegűt öltött. A kis- és kézművesiparosok mellett segédek, napszámosok, kereskedők-vásárosok és szekerezők laktak. Újpest s vele kapcsolatban Rákospalota és Pestújhely, továbbá Káposztásmegyer fejlődésének nagy lendületet adott az 1846-ban kiépült Pest-Vác vasútvonal, az 1866-ban a Váci úton Újpest határáig közlekedő lóvasút, az 1871-ben létesített Újpest – Árpád út – Rákospalota lóvasút, amely 1894-ben Budapestvidéki Vasút Rt. néven folytatta működését. 1900-ban e lóvasutat villamosították és megépült a Külső Váci úti vonal is. A közlekedés nemcsak a személyforgalmat szolgálta, hanem a Pest városából kiszorult, vagy itt alapított újpesti, rákospalotai és Külső Váci úti gyárak részére az áruszállítás gondjait is megoldotta.¹⁹

A század végére már egy sor üzem szimbolizálta a gazdasági fejlődés eredményességét. Működött az 1889-es alapítású Mauthner-féle bőrgyár, a Keleti-Murányi vegyészeti gyár s az újpesti hajóépítés, mely az 1860-as években a Pest határán fekvő újpesti téli kikötő öblében vette kezdetét, korszerű vashajóival országos jelentőséget szerzett. A századfordulóra az itteni hajógyártó üzemek az óbudai Duna Gőzhajózási Társaság hajógyárával azonos nagyságrendű Danubius Hajó- és Vagongyár Rt.-ba integrálódtak. Munkáslétszáma meghaladta a 2000 főt és jelentős alduvai és oroszországi exporttevékenységet fejtett ki.²⁰ 1900-ban létrejött az Egyesült Izzólámpa Rt. elődje, 1905-ben saját villamos erőmű (Phóbus) és 1910-ben saját vízmű (Ister) létesült külföldi tőke bevonásával. Káposztásmegyeren a főváros vízművei 60 kutat, szivattyúházakat létesítettek. 1907-ben az 53 ezer lakosú nagyközség rendezett tanácsú várossá alakult. Újpest ipari fejlődése az első világháború végéig töretlen. 1912-ben a korabeli Európa egyik legnagyobb vegyipari vállalata a Chinoin, 1918-ban a bányagépgyár kezdte meg működését.

Rákospalota fejlődésének első okleveles emléke a XIII. századból ismert. A földművelésből élő községben az 1860-as években kezdődött a szőlőművelés és a kertészet, melyek termékeit a pesti piacokon értékesíthették. A század 70-es éveitől a lóvasúti közlekedés kiépítésével olajgyár, ponyvagyár, téglagyár, majd az istvántelki MÁV főműhely létesült. Mind jelentősebb a kisipar, majd feltűntek a textilgyárak is. 1910-ben a lakosság száma elérte a 25 ezret. Pestújhely önálló községi rangját és nevét 1909-ben nyerte el. Gyors fejlődését az Erzsébet királyné útja 1905-ben történő

meghosszabbításának és az 1890-ben meginduló parcellázásoknak köszönhetően. Lakosainak zöme munkás és kisember, számuk öt és félezer fő.

Pest keleti peremövezete – bár településtörténeti múltja a korai középkorig vezethető vissza – gazdasági-ipari szempontból lényegesen kisebb jelentőségű volt. Főként mezőgazdaságból élő települések voltak, csekély – helyi igényeket kielégítő – kézmű- és kisiparral. Az 1850-es évektől meginduló parcellázások, majd a helyiérdekű és a vasúti közlekedés révén, mintegy „alvóváros-részekként” jutottak szerephez a főváros életében.²¹ A 8 település összlakossága 1910-ben még nem érte el a 30 ezer főt. Önálló közigazgatási kereteiket a századforduló után kapták meg a vármegyétől. E területek letelepedési lehetőséget nyújtottak a vidékről a fővárosba özönlő nem teljesen vagyontalan rétegeknek, másrészt, Mátyásföld, Sashalom és Cinkota esetében a városi közép-rétegek ház- és nyaralóépítkezéseinek biztosították a budai területeknél olcsóbb lehetőségeket.

Kispest fejlődése az 1869-es parcellázással vette kezdetét. 1874-ben nagyközségi rangot nyert. 1910-ben lakossága 30 ezer fő körül volt. A gyors növekedést a közlekedési kapcsolatok kiépülésének, a főváros közelségének köszönhetően. 1885-ben megnyílt a vasútállomás, 1900-tól üzemelt a villamos helyiérdekű vasút, mely a Nagykörútig hozta be a kispestieket. Az 1880-as évektől egyre több gyár és üzem formálta-módosította a kis település arculatát. 1900-ban a Hoffher-Schrantz mezőgazdasági gépgyár, a korszak legnagyobb ágazati vállalata kezdte meg munkáját.

Pestszentlőrinc a Grassalkovich-Sina birtok külföldi bankok bekapcsolása útján induló parcellázásainak eredményeként alakult ki. 1873-ban kivált Vecsés községből és Kispesthez csatlakozott. A közlekedés és a város közelsége a fejlődés fő mozgatóereje. A gyáripar az 1880-as évektől települt. Kavicsbánya, kocsilámpagyár, téglagyárak, majd 1891-93 között kiépült a Cséry-féle szeméttelép és -feldolgozó, melynek saját vasútja is volt, textilgyárak és gépgyár jelezték a helység emelkedését. 1890-1910 között tízszeresére nőtt a lakosság száma és elérte a 8 ezer főt. A nagyközségi rangot 1909-ben nyerte el.

Pestszenterzsébet a gubacsi volt Sina-birtok 1865-ben induló parcellázása révén alakult ki. Igazgatásilag Soroksárhoz tartozott. 1881–1887 között vasút- és helyiérdekű összeköttetéshez jutott. Főleg a könnyűipari vállalkozások indultak be, mint papír- és tűzijátékgyár, szappan- és kátránygyár, gyufagyár. Nem hiányoztak a textil- és vasipari vállalatok sem. 1880-ban másfélezer lakosa sem volt, 1900-ban 16 ezren, 1910-ben már 31 ezren laktak itt. A keresők 75%-a az iparban dolgozott. 1897-ben nyerte el a nagyközségi rangot.

A középkori előzményekre visszatekintő Soroksár a törökök kiverését követően német telepekkel benépesülve Pestkörnyék legnagyobb községe volt az 1860-as évekig. Bár a Duna közlekedési lehetőségei mellé csakhamar vasúti és helyiérdekű vasúti kapcsolatok is járultak, fejlődése nem alakult hasonlóan az előbb említett két szomszédos településhez, amiben valószínűleg a magas telekárak és az üres területek elégtelen volta játszott szerepet. Malmok, élelmiszeripari üzemek mellett fa-, műtrágya- és textilipari vállalkozások indultak, de ezek egyike sem érte el a nagyvállalati szintet. 1910-re a lakosságszám 11 ezerre emelkedett.

Csepel a középkorban királyi birtok volt. A XIX. század derekán a ráckevei kincstári uradalomhoz tartozott. A főváros közelsége s a német lakosság szorgalma következtében lassú fejlődésnek indult. Az 1849-i alig ezerfőnyi lakosság 1890-re megkétszereződött. Tehát a másik németajkú településhez, Soroksárhoz hasonlóan alakult a helyzete. S minden bizonnyal nem is haladta volna meg annak fejlődését, ha 1892-ben a pesti Weiss testvérek a Lövölde téren lévő lőszergyárakban történt robbanást követően nem kényszerülnek az akkor még néptelen szigetre, a község mellé áttelepülni. A háborús előkészületek jegyében a hadianyaggyár egyre több megrendelést szerzett s egyre inkább kiterjesztve üzemét, növelte munkáslétszámát. A századfordulóra a község lakossága meg tízszeresedett, zömük a hadianyaggyárban talált munkát.

Dél-Buda két nagyközsége – Nagytétény és Budatétény – valamint egy megyei városa – Budafok – bár régi történelmi múlttal rendelkező települések, jelentőségében s fejlődésük mérték-

kében igen elmaradtak a pesti peremövezet települései mögött. Lakosságuk együttes létszáma 1910-ben is alig haladta meg a 15 ezret. A filoxérajárvány pusztító hatásáig a három helységben főleg szőlőtermesztéssel foglalkoztak, majd más gyümölcsök termesztésére tértek át. Itt maradtak a hatalmas borospincék, a különböző borfeldolgozó, konyak-, pezsgő-, pálinkagyártó kisüzemek. Kőfejtés és állathízlálás is folyt. Az ipar, elsősorban Budafokon, az 1910-es évektől vetette meg lábát, főként szesz- és sörgyárok, vegyészeti üzem és csiszológyművek említhetők az első alapítások között.

A főváros déli határai melletti parcellázások nyomán kialakult Albertfalva ugyancsak lassan fejlődött, aminek oka az volt, mint a három másik délbudai település esetében, hogy nem állt rendelkezésre elegendő szabad terület a nagybzmérvű ipari tevékenységhez. A Duna-partig terjeszkedő hegyvidék alig néhány száz méternyi sík területet biztosított, ahol a vasút, az országút és a HÉV-vonal is alig fért el. A bonyolult terepviszonyok miatt a víz- és csatornavezetékek létesítése leküzdhetetlen akadályokat jelentett. De még Buda déli része sem volt ezekben az években beépült. Elegendő itt Lágymányos később bekövetkező feltöltésére és a Fehérvári út és környéke 1930-as évekbeli beépítésére utalni. Tehát a terület földrajzi viszonyai nem tettek lehetővé oly mérvű terjeszkedést, mint a pesti oldalon. Az ehhez hasonló természeti feltételek s adottságok – a hegyes vidék – miatt maradt mérsékelt arányú a budai peremövezet nyugati és északi szektorainak fejlődése is. Budakeszi, Pesthidegkút, Békásmegyér egyrészt távolabb is esett a városközponttól, mint a leginkább fejlődő észak- majd délpesti körzetek, másrészt a kedvezőtlen közlekedési-, terep-, hely-, és infrastrukturális feltételek miatt csupán mezőgazdasági termelésre, kertészkedésre nyújtottak lehetőséget.

A 21 szomszédos település adatait Budapest növekedési tényezőivel összevetve a fejlődés robbanásszerű képe bontakozik ki. A népesség száma a fővárosban 1869-ben 280 349, az elővárosi övezetben 26 482 volt. 1910-ben 880 371, illetve 217 666. 1920-ban 928 996, illetve 288 329. Százalékban kifejezve 1869-1910 között a főváros népessége 320%-kal, a peremövezeté viszont csaknem 900%-kal nőtt. Az 1910-1920 közötti évtizedben a korábbi gyors ütemű fejlődés a világháború következtében némileg lelassult: a főváros népessége ezen idő alatt 5,5%-kal, az elővárosi övezeté 32,5%-kal nőtt. A gyarapodás oka a hadiipar háborús fejlesztésében keresendő, ami vonzotta az új munkaerőt.

A lakosság foglalkozási ágak szerinti megoszlása világossá teszi, hogy a peremövezet döntő mértékben az ipar telepítésének köszönheti gyors fellendülését. 1910-ben a nyolc legnagyobb Pest környéki helység – Újpest, Rákospalota, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Budafok, Csepel, és Soroksár – valamely foglalkozást űző lakosságának 60,3%-a tartozott az ipari népességhez, 17,3%-a a kereskedelmi-közlekedési ágazatokhoz. 1920-ban az iparban foglalkoztatottak aránya 57,2%, a kereskedelem-közlekedésé 21,2%. Az együttes arányszám a tíz év alatt 67,6%-ról 78,4%-ra emelkedett. Az ipari népesség mintegy kétharmada a nagyüzemekben talált alkalmazást. Az övezet ipari munkásainak száma 1920-ban csaknem 50%-kal haladta meg az 1910. évi szintet.²²

A FŐVÁROS ÉS A PEREMÖVEZET FEJLŐDÉSÉNEK TÉNYEZŐI

A századforduló idejére Budapest világvárosi színvonalra emelkedett és erős hatást gyakorolt gazdasági, kulturális valamint egy sor más vonatkozásban is a környezetében gombamódra fejlődő településekre. A fővárossal határos övezetben fekvő városok és községek a századfordulóra egyre inkább kapcsolódtak Budapesthez s annak népességi-gazdasági kiegészítőivé váltak. Főként a lakóterületek léptek túl a főváros határain, illetve kapcsolódtak a peremövezethez, de sokkal jelentősebb fejlődésmozzanat volt a gyáriparnak a főváros határán kívüli, de ahhoz mégis közeli

*A Székesfőváros tanácsának utolsó ülése a régi Városházán, 1900. febr. 8.-án.
Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 970*

letelepedése. Ez a folyamat egybeesett – ha nem a döntő lényegét jelentette – annak a hazánkban is kibontakozó gazdasági-társadalmi folyamatnak, melyet általában „első ipari forradalomnak” szoktak nevezni. A fejlődés ezen új szakaszában alapvetően megváltoztak a városok növekedését befolyásoló tényezők, a régi keretek szétrobbanása útján változtak a városi élet jellemzői, a városi lakosság társadalmi összetétele és helyzete. A műszaki-technikai tudományok fejlődése következtében átforgalmódott a korábbi városkép is. Felgyorsult a városfejlődés s a városi életmód olyan igényeket vetett fel, amelyek azonnali és gyors megoldásokat követeltek, például a helyi közlekedés és a kommunális ellátás terén. Nemcsak a városiasodási folyamat gyorsult fel, hanem maguknak a városoknak a belső élete is ritmusváltáson ment keresztül. A nagy ütemű változás másik jellemző vonása az, hogy nem korlátozódott a meglévő város szűkebb területére, hanem kihatott a környék alakulására, s felvetette a nagyváros és környéke közötti kapcsolatok szabályozásának követelményét is.

Budapest környékének néhány évtized alatt bekövetkezett robbanásszerű fejlődésében oly okok játszottak közre, amelyek egyrészt valamennyi modern nagyvárosi fejlődésfolyamatban felismerhetők, másrészt egy sor olyan speciális, a magyar főváros fejlődésében alapvető tényező kedvező hatása is megfigyelhető, amely hazai sajátosságnak tekinthető és értékelhető.²³

Az általános okok között említendő az a XIX. század utolsó harmadától Európa-szerte megfigyelhető városba özönlés, melyet a belterjesebbé és intenzívebbé váló mezőgazdasági termelés, a közlekedés, a kereskedelem, az iparosodás és a társadalmi munkamegosztás előrehaladása váltott ki. A falu lakosságának városba „menekülése” összefüggésben állt a mezőgazdasági munkások, zsellérek, szegényparasztok szociális helyzetével, a földbirtok- és földtulajdoni viszonyokkal, a

negatív mezőgazdasági hitelességgel, a vidéki kis- és kézműipar, a kereskedelem visszamaradottságával és az ipar hiányával. A város fejlettebb kulturális és egészségügyi körülményei, a függetlenedés jobb feltételei is közrejátszottak a felzárkózásban.

A legfontosabb tényező azonban – ami a falusi lakosságot szülőhelyének elhagyására készítette, beleértve a nagytömegű kivándorlást is – az volt, hogy a városban nemcsak jobb, hanem a megélhetését egyedül biztosító lehetőségeket talált. A nagyipar s az ipari gócpontok munkaerőszükséglete elszívó hatást gyakorolt a vidéki lakosságra.

A nagyvárosiasodás velejárójaként nemcsak a városok, hanem környékük is fejlődésnek indult. A városok mentén a nagyvárosokba igyekvő tömegek mellett, a városból anyagi okok miatt, vagy a vidéki életmódhoz közelebbi életvitelt előnyben részesítő városlakók és üdülők is otthonra lettek. A környék fejlődését elősegítette a lakáshiánnyal küzdő felvándorlók, és a magas lakbérek miatt elvándorlók olcsóbb fedélhez való jutásának lehetősége, az alacsonyabb lakbérek, a kielégítő közlekedési feltételek, az olcsóbb és nagyobb telkek, a kevesebb megkötést tartalmazó, vagy hiányzó építési szabályzatok.

Az általános okok mellett Budapest esetében még egy sor sajátos tényező hatása is megfigyelhető. Budapest nemcsak fővárosa volt a 20 milliós történelmi Magyarországnak, hanem országos jelentőségű gazdasági centruma is. Ez a sajátossága több gazdasági, társadalmi és történelmi tényező egyidejű összhatása révén alakult ki a századforduló körül. Budapest, mint az ország fővárosa, amelyben a legfontosabb közigazgatási, igazságszolgáltatási és kulturális központok tömörültek, egymagában is vonzerőt gyakorolt. De Budapest több volt egyszerű igazgatási és kulturális központnál, egyben az ország gazdasági életének is a centrumát képezte. Budapest fontosabb gazdasági központtá válása már a XIX. század elején megkezdődött. Ezekben az években – sorra legyőzve vetélytársait – a hazai gabona- és gyapjúkereskedelem központjává lett. A kiépülő útvonalak, a rendszeressé vált Duna-gőzhajózás, majd a vasúthálózat növelték Budapest gazdasági vonzerejét és meghatározó szerepkörét. 1867 után, amikor a gazdaság fejlődése elől az osztrák birodalmi-adminisztratív akadályok elhárultak, a fővárosban kezdték meg működésüket a központi gazdaságpolitikát irányító kormány- és más hatalmi-koordinációs szervezetek mellett az újonnan alakuló vagy fejlődésüket külföldi tőke bevonásával jelentősen bővítő bankok és takarékpénztárak. Itt működött az ország egyetlen áru- és értéktőzsdéje, továbbá a gazdasági élet érdekcsoportjainak országos képviselője. Budapest fejlődésére ily módon a gazdasági, társadalmi és politikai tényezők egész sora volt egymástól elválaszthatatlanul, egyidejűleg és egymásra is visszahatással.

A fejlődést meghatározó gazdasági tényezők jó része Budapest kedvező földrajzi fekvése révén fejthette ki hatását. A főváros nemcsak az ország, hanem a Duna hajózható vízi útjának mintegy a középpontján volt. Itt találkoztak az ország különböző tájegységei, a sík vidéket itt váltotta fel a hegyes, dombos Dunántúl, s a pozitív helyi energiát mégcsak fokozta a Duna hatalmas folyama. Budapest dunai átkelőhely szerepköre évezredekre tekinthet vissza. Előnyös helyzete volt Budapestnek abból a szempontból is, hogy olyan ország fővárosa volt, melynek gazdasági fejlettsége közbülső fokon állt a nyugati országok fejlett ipari kapitalizmusa és a kelet-európai országoknak a török hódoltság évszázadai alól éppen felszabadult, önálló gazdasági életének alacsonyabb színvonala között. Önmagától kínálkozott a közvetítő, és összekapcsoló szerepkör, amelyet jónéhány évtizeden át a főváros kereskedői gyakoroltak is. E kapocs fő erejét a Duna és a rendszeres gőzhajózási szállítás lehetősége képezte.

Budapest középponti fekvését mintegy aláhúzta a magyar uralkodó körök út- és vasúthálózatfejlesztő munkássága, amelynek a reformkorban Széchenyi, majd később a „vasminiszter” Baross Gábor voltak a kezdeményezői. A rómaiak pannóniai hódításának időszakában kialakult főbb közlekedési (hadí) utak, majd a századvégre kiépített főbb vasútvonalak mind kereszteztek Budapestet az országos hálózat sugárszerű telepítése miatt. Ennek révén a mezőgazdasági termékek, ipari nyersanyagok és más áruk bel- és külföldről egyaránt a fővárost érintve jutottak el

*Budapest világvásossá alakulásának két nagy alakja: br. Podmaniczky Frigyes, és Gerlőczy Károly.
(BTM Metszettár, litográfia részlete, ltsz.: 39.34 és BTM Kiscelli Múzeuma, fotó, ltsz.: 7868/6A)*

rendeltetési helyükre. E közlekedési rendszer révén, beleértve a Dunát is, a főváros közelebb volt a távolabb fekvő nyersanyagforrásokhoz, mint a földrajzilag közelebb fekvő más városok.

A budapesti ipari gócpont kialakulását elősegítette az is, hogy a korszak fő energiabázisát képező szén közvetlenül a főváros mellett is előfordult. Pilisvörösvár, Dorog, Tatabánya szénbányászata a század utolsó harmadára vált jelentősebbé, kedvező energiaellátást biztosítva a fővárosi gyáraknak. A Duna nemcsak mint víziút volt jelentős, hanem vízként egyes ipari tevékenységhez feltétlenül szükséges és bőséges segédanyagként is fontos szerepet játszott. Az élelmiszer-feldolgozó és szeszipar, a vegyészlet, de az elektromos telepek (1893) és a rendszeres ivóvízellátás – az első pesti vízmű 1866-ban létesült – szempontjából elsőrangú fontosságú volt az elegendő mennyiségű vízkészlet. A jól működő pesti vízellátás nem kis vonzerőt gyakorolt ezen iparágak szempontjából.

A fellendülő gazdaság szempontjából lényeges előnyként értékelhető, hogy a főváros állandó és képzett munkaerőkínálattal rendelkezett részben az oktatási rendszer, részben a vidékről felözönlő, de a külföldről érkező szakmunkások jóvoltából is. A munkaerő-kínálat nem a munkabérek alakulása szempontjából bírt jelentőséggel, hanem elegendő és megfelelő munkaerőt biztosított az új vállalkozásoknak. A vidéki ipartelepítésekhez csak úgy lehetett állandó és megbízható munkásokat szerezni, ha a vállalat állta a munkáskolóniák létesítésének költségeit. A fővárosban, ahol a lakásépítési vállalkozások virágoztak és mindig lehetett üres bérlakásokat találni, a gyárosok megtakaríthatták e költségeket.

A budapesti mikroklima vonzása nem csupán a felvándorló szegényebb rétegeket érintette, hanem a társadalom mozgékonyabb, meggazdagodni akaró egyedeit, a pénzüket jól kamatoztatni, meg többszörözni óhajtó, vállalkozásokon kockáztató személyiségeket is. Évszázadok óta főként

Pest-Budán telepedtek meg a külföldi kereskedők, pénzemberek, vándorló iparoslegények, akik magukkal hozták a szülőhazájukban szerzett ismereteiket, nézeteiket, életmódjukat, s új környezetükben igyekeztek megteremteni hazájuk gazdasági-társadalmi viszonyait. A bevándorlók saját tevékenységük révén formálták a testvérvárosok arculatát, és hatással lévén környezetükre is, mind szélesebb körökben ébresztették fel a jólét, a magasabb igények, a művelődés iránti vágyat. A budapesti „emberanyag”, az „emberi tényező” jobb feltételeket kínált az iparosításhoz. Az itteni munkások könnyebben sajátították el a külföldről behozott, majd fokozatosan itt is előállított gépek kezelését, az új termelési technológiákat, a feszebb ütemű, nagyobb figyelmet és fegyelmet megkövetelő, bonyolult gyártási folyamatokat.

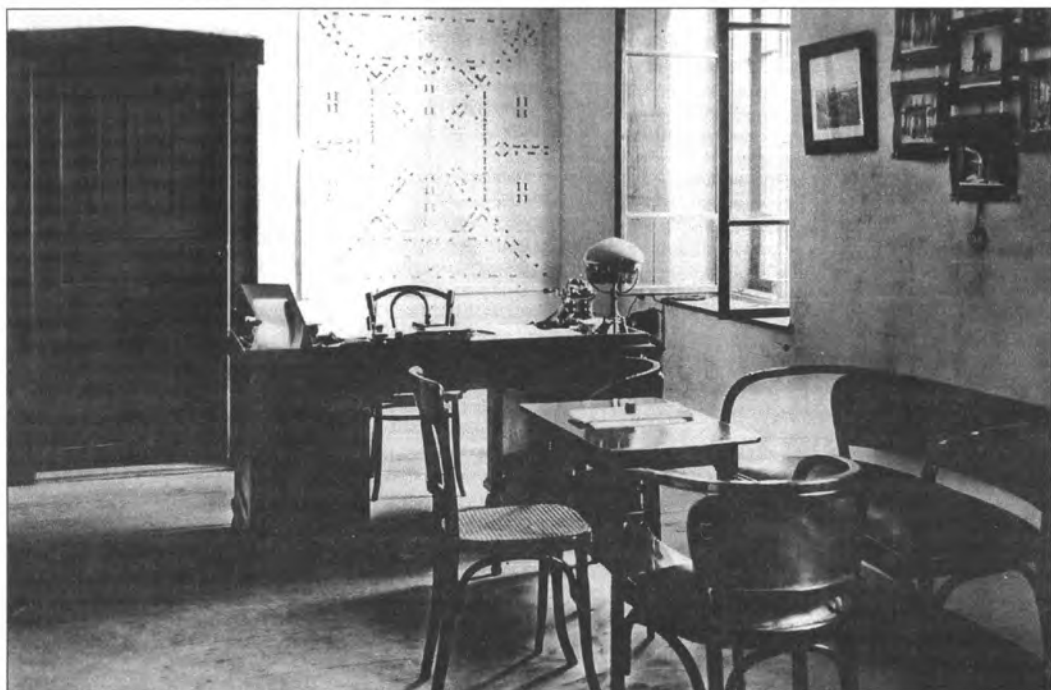
Kedvező lehetőségeket kínált a tőkeszegénységben szenvedő új gyáralapítóknak a budapesti fogyasztói piac nagy felvevőképessége termékeik gyors értékesítése szempontjából. A lakosság szükségleteinek kielégítése mellett az építkezések, a közmunkák, a közművek, a helyi közlekedés, a már meglévő más üzemek, gyárak, malmok állandó és növekvő keresletet jelentettek termékeik számára. A kereskedelem, a javítások, az alkatrész-utánpótlás igényelték az általuk termelt árucikkeket. Ha jól választották meg termékeiket, akkor gyors értékesítésük és hasznuk biztosítottak volt tekinthető.

A főváros gazdasági meghatározó szerepének kialakulásában közrejátszott az is, hogy Pest és Buda már a XIX. század első évtizedeitől helyet adott az osztrák birodalmi pénzügyintézeteknek, biztosítótársaságoknak. Itt alakultak meg az 1830-as évektől a hazai prekapitalista társadalmi-gazdasági fejlődés keretében az első pénzügyintézetek. Az 1840-es évektől Buda és Pest a magyarországi tőke- és hitelszervezet központjaként szerepelt s a kiegyezés után ez a pozíció még csak erősödött. Nemcsak a hazai tőke négyötödét kitevő vezető nagybankok tömörültek a fővárosban, hanem a külföldi kölcsönök, és tőkeberuházások is csak a budapesti pénzügyintézetek bekapcsolása útján voltak elérhetőek. A hiányzó pénz könnyebb megszerzhetőségének lehetősége komoly lökést adott a gazdasági orientálódásnak. Pszichológiai vonzerőként értékelhető az a gyakori jelenség, hogy a vidéken képződött tőkék is inkább a fővárosi befektetések irányába mozogtak. A vidéki pénzemberek többsége kereste a budapesti gazdasági életbe történő, nagyobb biztonságot jelentő bekapcsolódás, be- és egybeolvadás, valamint letelepedés lehetőségét.

Még néhány kevésbé hangsúlyozott fellendítő jellegű okozat is megemlíthető Budapest és peremvidéke századvégi fejlődésének elemzésekor. A magyar kormányok gazdaságpolitikájának Budapest életére gyakorolt kedvező hatása különösen az 1880-as évek végétől figyelhető meg. Miután az 1867-es kiegyezés az osztrák centralista törekvések visszaszorítását jelentette, a kettős pólusúvá átalakult monarchia lehetőséget nyújtott az önálló gazdaságpolitika kialakításához és a gazdasági élet fellendüléséhez. Az egyesített főváros gyors iramú növekedése teret adott annak a törekvésnek, hogy minél gyorsabban felfejlesszék a magyar hatalmi központot, Budapestet is. A magyar kormányok, de a budapesti autonómia révén önálló hangjukat és törekvéseiket kifejező tőkés csoportok is minden lehetőt megtettek a főváros fejlődésének előmozdítására. E politikai eszközökkel siettetett gazdasági fejlődés állomásainak bemutatását a történelmi feldolgozások mindez ideig nem kellő hangsúllyal tárgyalták, hanem csupán mellékesként említették és értékelték. Elegendő rámutatni az iparfejlesztő- és vámtörvények szakadatlan folyamatára, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (továbbiakban: FKT) útján a város fejlesztésébe és rendezésébe befektetett nagy összegű kormánytámogatásokra, a mindenkori városvezetőségek nagyméretű közüzem és infrastrukturális fejlesztő politikájára. A magántőkés csoportoknak sorozatban kiadott koncessziók, a város életében egy-egy területre szinte monopoljellegű egyeduralmat biztosító szerződések, amelyek az elengedhetetlen kommunális-közzolgáltatási ágazatok egy-egy területének kifejlesztésére irányultak; mindezek arra utaltak, hogy a város gazdaságpolitikája nem az események után kullogott. A kormány és a főváros vezetői helyesnek bizonyuló gazdasági és pénzügyi intézkedéseikkel a gyors fejlődés kereteit igyekeztek megteremteni. A közüzemi- és

*Klősz György fényképészeti műintézetének berendezése és személyzete, 1910.
Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma*

*Hivatali helyiségek: A Wekerle telep építésvezetőségének irodája Kispesten.
Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma ltsz.: 83.1727*

közműhálózat kiépítése, a közlekedés gyorsütemű fejlesztése a fejlődés alapvető feltételeinek biztosításán túl, közvetlenül is elősegítette a budapesti vállalkozói körök megerősödését azáltal, hogy hosszú évekre versenytársaktól mentes profitszerzési lehetőséget biztosított számukra. E kettős irányú tevékenység, a városfejlődés keretei megteremtésének és a fővárosi vállalkozói csoportok erősítésének a céljait szolgálta. A századforduló körül váltak jelentőssé az ipar fejlődése szempontjából a főváros közműveinek szolgáltatásai, a jó úthálózat, a korszerű helyi közlekedés, a hírszolgálat. Nem véletlen, hogy a fővárosi ipari üzemek és a peremövezeti nagyvállalatok zöme éppen a századforduló körül alakult, vagy fejlesztette jelentősebb méretűvé tevékenységét.

A főváros gyors növekedése kedvező feltételeket teremtett a közigazgatási határokon kívül és azok mellett is a gazdasági- ipari fejlődéshez. Az így kialakult országos jelentőségű koncentráció ugyanakkor magára az országos szintű gazdaságpolitikára is visszahatott. A kormány számolni kényszerült a budapesti igényekkel. A fővárosban és peremvidékein élő nagyszámú munkás és érdekképviselői valamint pártjai közvetlen befolyást gyakoroltak az irányító intézményekre. Iparfejlesztési intézkedések meghozatalakor, közmunkák kiadásakor az volt a döntő szempont, hogy minél több munkaalkalmat biztosítsanak, s ezáltal a budapesti tömegek életszínvonala emelhető legyen. Ezeknek az éveknek a kormánypolitikájára a budapesti érdekek, kívánságok és igények messzemenő figyelembe vétele a jellemző.

Nem elhanyagolható tényező a fejlődésfolyamatban a főváros országos jelentőségű sajtójának szerepe sem. A liberális- radikális- és munkásújságok befolyásoló hatása túlnőtt a főváros határain s az ország hangulatának, közvéleményének alakításában is döntő szerepe volt.

NÉHÁNY EURÓPAI NAGYVÁROS KIALAKULÁSÁNAK FOLYAMATA

A XIX. század utolsó harmadában nemcsak Budapesten és környékén gyorsult fel a fejlődés folyamata. Bécs, Berlin, Párizs és London nagyvárossá alakulása hasonló környékbeli fellendülés nyomán következett be: az említett városok esetében is széttörte a fejlődés a régi városi kereteket. A nagyvárosok és a peremövezetek közötti szoros kapcsolatok ott is felvetették a rendezés igényét.

A monarchia fővárosa, a példaképnek és egyben legyőzendő vetélytársnak tekintett Bécsnek 1874-ben – a Favoriten övezet bekebelezésével – 55 km² alapterülete volt. Az újabb rendezés 1890-ben következett be, amikor 30 környező községet teljesen, 23-at részben bekebeleztek be. 1905-ben újabb 9 községet teljes egészében, ötöt részben Bécshez kapcsoltak. Az első világháború előtt Bécs területe 278 km²-re nőtt, lakosságának létszáma meghaladta a 2 milliót. A rendezés az érintett vezető-testületek szívós ellenállása, viták és újságkampányok közepette, a kormány hatalmas helyzetből hozott rendeletei nyomán vált lehetővé.²⁴

Berlinben a XVIII. század folyamán lerombolták a városfalakat, s az azokon kívül kialakult négy elővárost beolvasztották. 1861-ben két város bekebelezésével a porosz főváros területe 592 km²-re, lakosainak száma félmillióra nőtt. A századfordulóra a Német Birodalom fővárosává fejlődött Berlinben a lakosok száma meghaladta a kétmilliót. 1911-ben a várost és környékét egységes testként kezelő, a városrendezést és a közlekedést fejlesztő testületet hoztak létre. Nagy-Berlin, amely 7 városból, 59 községből és 27 településből állt, 1920-ban a porosz államtanács rendelete alapján jött létre. Lakosságának száma ekkor megközelítette a négy milliót.

Párizs a régi erődvonal 1860-ban történt lebontása után fejlődhetett azáltal, hogy összevonták az újonnan létesített erődítési láncolaton belül fekvő 14 községet. Az első világháborúig Párizs és sűrűn lakott környékének lakossága négy millió körülire duzzadt. Itt is sürgető szükségként vetődött fel 20 környező település közigazgatási bekebelezése. 1911-ben jött létre a Párizs kiterjesztésére alakult bizottság, amely a bekebelezések helyett a környék gazdálkodásának, és rendezésének egységes szempontok szerinti szabályozását kívánta elérni. Két évtized után törvény

született, amely Párizs központjától 35 km-es sugarú kör területére írta elő a közös városrendezési tervkészítést.

London fejlődése során 1855-ben vetődött fel a városmag és a környező települések kapcsolatának rendezése. 1899-ben törvényt fogadtak el, melynek alapján a szűkebb város környezetében kialakult 127 önálló igazgatással rendelkező községet megszüntettek és 29 várossá vonták össze. Az új alakulatokat, kerületi városokként Londonhoz csatolták.

A négy vizsgált nagyváros tekintetében, némi időbeli eltéréssel, hasonló a fejlődés vonala, mint Budapest esetében. A fővárosok és környékük kapcsolatainak rendezése, a fővárosok fejlődésének útjában álló, helyi érdekek védelmében kibontakozó ellenállás leküzdése – Párizs kivételével – a központi érdeket képviselő kormány hatalmi helyzetből hozott törvényeinek alapján vált lehetővé. A felhozott példák azt bizonyítják, hogy az összes tényező megegyezése útján közigazgatásilag egységes nagyvárost nem lehetett kialakítani. Hosszú évtizedek huzavonái bizonyultak teljesen eredménytelennek. Igazgatáspolitikailag egységes nagyvárost csakis hatalmi úton lehetett létrehozni. Az így létrehozott nagyvárosok jelentősen hozzájárultak nemcsak a kereteik között élő tömegek életszínvonalának javulásához, hanem egyben jelentős tényezőivé váltak országuk fellendítésében, gazdagításában.

Bárczy István polgármester felkérése alapján Harrer Ferenc foglalkozott első ízben tudományos alapossággal és szakszerűséggel Budapest és a peremövezetek közötti kapcsolat szabályozásának témakörével. 1908-ban elsőként szögezte le: „A kérdés nem lehet az, történjék-e bekebelezés vagy sem, hanem csak az, miként történjék, csaknem bizonyos azonban, hogy minél később fog Nagy-Budapest kérdése megoldást nyerni, annál kedvezőlenebbek lesznek a körülmények, különösen a fővárosra nézve.”²⁵ Egy 37 évvel később publikált tanulmányában mintegy összefoglalta a kérdéskör félévszázados vajúadásának tapasztalatait: „A probléma megoldása igen nehéz, mert három érdekelttség van benn a játékban, az összefogás ellen ható valóságos és vélt tényezőkkel. A nagyváros túltengő szervezet és nagyobb feladatok terhétől fázik, a környéki közületek külön érdekeik elhanyagolásától, a magváros terheinek reájuk áthárulásától és keményebbre fogott s kevésbé kényelmes közigazgatástól félnek, a megyei közület pedig, amelyből a környéki községek kiszakíthatnak, ezektől eredő jövedelme elvesztését fájjalja, emellett mind a három érdekeltségnél tradíciós, presztízs és politikai szempontok is játszanak közre ... a két aktívan érdekelt, a magváros és a környék között a tapasztalat szerint a hajlam közigazgatásuk összefogására különböző időben szokott mutatkozni; a városiasulás első időszakában a környéki községek keresik a várossal való kapcsolatot, de ennek részéről a hajlandóság nincs meg, amikor azután a magvárosra válik fontos érdekűvé a bekapcsolás, akkor már a környéki közületek idegenkednek tőle. Ezért történt a nagyvárosoknak környékükkel való összeolvasztásának megoldása mindenütt az állam hatalmi szavával.”²⁶

Másutt így ír: „...az elsődleges kérdés mégis csak az, vajon hajlandó-e Nagy-Budapestet a kormány törvényhozás útján hatalmi szóval megteremteni, mert másként ez aligha lesz lehetséges.”²⁷ Az első világháború végéig hatalmon lévő magyar kormányok nem akarták ezt a már akkor is időszerű döntést meghozni.

A FŐVÁROS PEREMÖVEZETÉNEK FEJLŐDÉSE 1920–1930 KÖZÖTT

Budapest környékének fejlődése a háborúvesztés és az országterület kétharmadának elcsatolását követően az 1920-as években is folytatódott. Az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok egybevetéséből kitűnik a peremvidéknek a fővárosi fejlődést meghaladó lendülete és mértéke. A statisztikai adatsorok az elővárosi fejlődés gyorsabb ütemének bemutatásán túl még két további, jellemző tényezőt tükröznek. Elsősorban az tűnik ki, hogy a peremövezet könnyebben alkalmazkodott az új körülmények közé jutott és élni kezdő ország továbbhaladása előtt megnyílt lehetőségek felismeréséhez és kiaknázásához. A dualizmus megszűnése, az új országhatárok és a védővámrendszer következtében, lehetőség nyílt a korábbi évtizedekben az osztrák és cseh ipar versenye miatt kibontakozni nem tudó hazai könnyűipari ágazatok megteremtéséhez. A századforduló körül a nagyipar határozta meg a peremövezet ipari arculatát. Az 1920-as években a hiányzó, vagy addig kisüzemi vagy középipari gyár szintjén működő textil- és más könnyűipari ágazathoz tartozó vállalatok megjelenése tette változatosabbá a környékbeli városok iparát.

A fejlődés jelentős tényezője volt az is, hogy a peremövezetekben már meglévő nehéz- és gépipari üzemek – eltérően a megrendelésihiánnyal és kapacitás-kihasználatlansággal küszködő fővárosi társaiktól – nem indultak pangásnak, hanem sikeresen oldották meg a háborús termelésről a béketermelésre való átállást. A nehézipar a bekövetkezett könnyűipari fejlődés ellenére, továbbra is meghatározója maradt a Pest környéki ipari övezetnek.²⁸

A népszámlálási adatokból kivilágoló másik fontos vonása e korszak peremövezeti fejlődésének a dél-pesti területek gyorsabb ütemű növekedése a lassabban előrehaladó észak-pesti körzetekkel szemben. A peremövezetekben korábban megfigyelhető északi irányú fejlődés visszaesésének fő oka az ottani – lakhatási és ipartelepítési szempontból felhasználható – terület elfogyásában keresendő. Dél-Pesten elegendő szabad, olcsó és jó közlekedési kapcsolatokkal rendelkező sík vidék állt rendelkezésre. Kedvezően befolyásolta e régió fejlődését a vízi utak jobb kihasználását lehetővé tevő, 1926-ban a Duna soroksári ágának balpartján a főváros által építtetett ferencvárosi helyi kikötő, majd a Csepel sziget északi csúcsánál 1931-ben beinduló M. kir. Vámmentes Kikötő. E létesítmények kapcsán úgynevezett vámszabad raktározási bázis is kiépült, melynek jelentősége az 1934-ben induló Duna-tengerhajózási – közvetlen, átrakodás nélküli – exportszállítási lehetőség biztosításával hozzájárult a térség gyorsabb ütemű gazdasági fejlődéséhez.

Ebben az évtizedben a peremövezet lakosságának száma 135 ezer fővel haladta meg az 1920. évi szintet. A főváros lakosainak száma ugyanezen időszakban csak 78 ezer fővel nőtt. Erzsébetfalva majd 68%-os lakosságnövekedéssel 1923-ban városi rangot nyert el és felvette a Pestszenterzsébet nevet. Újpest és Rákospalota lakossága mintegy 20%-kal haladta csak meg az évtized végén az előző népszámláláskori adatot. Pestszentlőrinc lakosainak száma 40 ezerrel 68 ezerre nőtt, Csepel 13 ezerrel 24 ezerre. A dél-budai övezet növekedése mindössze néhány ezres nagyságrendű maradt. A két népszámlálás adatai Pest környék kétségtelen fejlődését tükrözik. 1920-ban a népesség száma a peremövezetekben 317 126 fő, 1930-ban pedig 455 294, a növekedés 43,6%-os. Budapest hasonló adatai 928 996, illetve 1 004 772, a növekedés 8,2%-os. A főváros és környéke együttes adatai: 1 246 122, illetve 1 460 066, a növekedés 17,2%-os.

A peremövezeti gyorsabb fejlődést kiváltó tényezők, a legfontosabbként említett könnyűipari gyárnyitásokon kívül, azonosak a korábban megfigyelttel. Az olcsóbb ingatlanárak alapján évente átlagban 5000 építési, telekkialakítási és ugyanannyi családi ház-átadás történt, a kisebb mérvű lakás- és telekbérleti díjak, a jó közlekedés, a kisebb közterhek, amelyek a fővárosi 300 pengő körüli fejenkénti adóterheknek alig egyharmadát tették ki, a falusi életformához közelebb álló konyhakertészkedési és állattartási lehetőség, amelynek révén a családi szükségletek jó része pénzkiadás nélkül volt fedezhető s végül a peremtelepülések e fejlődése eleve serkentő hatást gya-

Középen: Ripka Ferenc főpolgármester. Fotó, BTM Kiscelli Múzeuma

korolt az övezet egészének gazdasági-társadalmi viszonyaira.²⁹ A változatlanul fennálló előnyös feltételek nyomán a vidékről felvándorlók főként a peremövezeti településeken leltek első otthonra és megélhetésre, oly módon, hogy innen jártak be fővárosi munkahelyükre. Az elővárosi lakosság több, mint egyötödét a fővárosból kitelepülők tették ki. Itt talált otthonra a történelmi Magyarországhoz tartozó területekről az utódállamok által kiüldözöttek jelentős hányada is.

A foglalkoztatottság jellegét tekintve a lakosság döntő hányada az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben talált alkalmazást. 1920-ban a foglalkoztatottak közül az iparban 57,2%, a kereskedelemben és közlekedésben 21,2% dolgozott. 1930-ban az első csoportban lévők számaránya 58%-ra nőtt, míg a második csoportba tartozóké 18%-ra csökkent az abszolút számok tényleges növekedése mellett. A fővárosban a foglalkoztatottak 41%-a az iparban, 20,6%-a a kereskedelemben volt alkalmazva. A peremövezet tehát iparibb jellegű volt, mint maga a főváros. Az 1930. évi népszámlálás adataiból kitűnik, hogy a 91 000 főnyi peremvárosi munkásságnak fele dolgozott a helyi üzemekben, 10%-a a kisiparban és 30%-a járt be a fővárosi gyárakba. Létszámuk a budapesti gyáripari munkáslétszám 18–20%-át tette ki. Mintegy 5–10%-os munkanélküliségi

arányt is figyelembe kell venni. A peremövezeti munkások 60%-a dolgozott az 500 főnél nagyobb létszámot foglalkoztató 13 nagyvállalatnál. A 46 középüzemben az országos 131-es átlaglétsszámmal szemben itt 218 fő volt az átlaglétsszám.³⁰

Pestszenterzsébeten háromszorosára, Kispesten kétszeresére növekedett a gyárjellegű ipartelepek száma a századfordulóhoz képest. Ugyanakkor a segéd nélkül működőké négszerezése volt a korábbinak. Rákospalotán, Újpesten és Budafokon 2–5-szörösére nőtt a gyárak száma, de inkább kis- és középipari üzemekről volt szó. A peremövezet iparát tekintve az 1930. évi népszámlálás alapján Újpesten a századforduló körüli 15-tel szemben ekkor 80 nagyvállalat működött. Az öt országos jelentőségű nagyvállalat közül a legszámottevőbb az Egyesült Izzólámpa Rt. volt. 7 nagyobb textilipari vállalat alakult, a város iparán belül most már a textilipar foglalta el a máso-dik helyet. A gyógyszervegyészeti ágazaton belül országos viszonylatban is vezető helyet foglalt el a Chinoin gyár.

Rákospalotán a MÁV vasúti főműhelye 2000 munkásnál is nagyobb létszámot foglalkoztató gyárrá nőtte ki magát. Melleite kötszövőgyárak, olaj- és vegyipari vállalatok, mint korábbi alapítású gyárak bővítették termelésüket. Újonnan alakultak a textil-, bőr- és szalámigyárak, továbbá egy nagyobb építőipari vállalat.

Kispesten a 14 iparvállalat közül a Hoffher-Schranz-Clayton-Shuttleworth mezőgazdasági gépgyár 1924-ben megkezdte a traktorok gyártását. Az új alapítások zöme a textilipar körében zajlott le. A legjelentősebb közülük a három új selyemgyár volt. Működött még kefe-, kosár- és seprőgyár, és három festékelőállító üzem.

Pestlőrincen a Kispesti Textilgyár, a Filatorigáti Textilművek Rt. fonodája és a Continentál Szalagszövőgyár Rt. a nagyobb új vállalatok, valamint a Wagon Lits hálókocsi-vállalat magyarországi vasúti főműhelye.

Pestszenterzsébeten a textilipar vállalatai jutottak döntő szerephez az 1920-as évekbeni új alapítások révén. 1920-ban alakult az Unió Textilművek Rt., 1923-ban a Mechanikai Szövőgyár vignon szövődéje, a kötőtárnygyár és a vasfonalgyár. A Juta- és Kenderipari Rt. 800-nál több munkást foglalkoztatott.

Soroksár új textilipari alapításai a Soroksári Textilipar Rt. és az Iris-féle bársony- és szalárgyár.

Csepelen a Weiss Manfréd Művek sikerrel állt át a béketermelésre: mezőgazdasági kisgépek, zománcédények, tejeskannák, ekevasak, csőféleségek, kerékpárok, varrógépek, egyes textilipari gépek, autók, traktorok, repülőgépek és különféle motorok gyártását indították be. A helyi konfliktusok, s az újonnan létrejött országok hadfelszerelésébe történő bekapcsolódás révén folytatódott a hadi- és hadfelszerelési anyagok – most már exportra történő – gyártása. Új alapítások is történtek: megkezdte működését a Magyar Posztógyár Rt., a Neményi testvérek Papírgyára, két szűcsárnygyár, egy építőanyaggyár. A Szabadkikötőhöz kapcsolódva három nagyobb olajfinomító-üzem és olajtárolók létesültek.

A dél-budai peremövezetben Budafok gazdasági jelentősége az évtized végére visszaesett. 12 gyárban alig 1000 munkás dolgozott. A borfeldolgozó és -exportáló vállalatok országos szerepe viszont megmaradt. Albertfalván két textilgyár indult be. Nagytétényben a rohamosan fejlődő Metallochémia mellett megalakult a Magyar Gumiárnygyár Rt.

A Budapest környéki ipari övezet fejlődése az első világháborút követő évtizedben a könnyűipar térhódításának jegyében történt. Az 1920-as évtizedben alig egy-két már korábban is működő nagyvállalat kényszerült beszüntetni üzemét, míg a többiek, sikerrel megoldva a béketermelésre történő áttérés gondjait ugyancsak bővítették termelésüket. Az ipar, s főként a nagyipar dominanciája határozta meg továbbra is a peremövezet gazdaságának arculatát. Hazánkban az 1890-es évektől kezdődőleg, nem utolsósorban a millenniumi ünnepek és kiállítás eseményeitől serkentve, felgyorsult a kapitalista fejlődés. Budapest város- és iparfejlődése ezekben az években

jutott el arra a szintre, hogy mint főváros, mint meghatározó gazdasági potenciált alkotó központ, a környező településeket egyre erősebb kötelékekkel fonja össze saját gazdaságának struktúrájával. A peremterületek és a főváros gazdasági élete jóval az első világháborút megelőzően egymástól elválaszthatatlan egésszé alakult át. Nagy-Budapest ily módon lényegében már a 20. sz. első évtizedére gazdasági tekintetben többé-kevésbé kialakult. Indokolt tehát a főváros környéki településeket már a századfordulótól a fővároshoz szorosan kapcsolódó ipari övezetként gazdasági egységként tekinteni s fejlődéstörténetüket Budapestével összekapcsolva bemutatni. Megállapítható, hogy a területi széttagoltság nemcsak megbéklyózta, a lehetségesnél lassúbb üteműre alakította a peremövezet gazdasági fejlődését, hanem éppen a meglévő sokféle különbözőség miatt, adatszerűen is nehéz összefüggésében felvázolni e történéseket. Az elszórtan meglévő alkalmi felméréseken kívül jóformán csak a népszámlálásokkor készített adatgyűjtések jelentenek összehasonlításra alkalmas sorokat.

VÁLLALATOK ÉS MUNKÁSOK SZÁMA NAGY-BUDAPEST
ÉS MAGYARORSZÁG TERÜLETÉN 1900–1930 KÖZÖTT*

NAGY-BUDAPEST								
Év	vállalatok		%		munkások		%	
1900	660		60,0		73 163		53,8	
1910	1 379		61,4		143 700		56,2	
1920	909		55,3		114 023		53,7	
1930	1 213		59,2		158 729		59,4	

MAGYARORSZÁG								
Év	vidéki városok				községek			
	vállalatok	%	munkás	%	vállalatok	%	munkás	%
1900	268	24,3	29 440	21,7	175	15,7	33 257	24,5
1910	508	24,0	50 833	19,9	331	14,6	61 049	23,9
1920	435	26,5	42 624	20,0	299	18,2	55 803	26,3
1930	475	23,2	48 655	18,3	362	17,6	58 671	22,1

*Az 1910. és 1920. évi adatok a trianoni Magyarország területére vonatkoznak

A táblázatnak a Nagy-Budapest-i vállalatokra és munkáslétszámukra vonatkozó adatszlopáiból kitűnik, hogy a magyar nagyipar már 1900-ban és azt követően is fokozottabb mértékben a főváros körül tömörült. Nagy-Budapest ipari-gazdasági szerepe és meghatározó jellege a három évtized folyamán nem csökkent, hanem inkább növekedett. Az itt működő gyárak fokozatos megszilárdulására és tevékenységük kiterjedésére jellemző az a tény is, hogy átlagos munkáslétszámuk 1930-ra már meghaladta az országos átlagos munkáslétszám adatot.

Érdekes eredményre vezet annak a vizsgálata, hogy miképp alakult a vállalatoknak a főváros irányába történő koncentrálódásának folyamata az egyes ipari ágazatokon belül.

A NAGY-BUDAPESTI VÁLLALATOK SZÁMÁNAK ÉS MUNKÁSAINAK ARÁNYA
AZ ORSZÁGOS ADATOKÉHOZ VISZONYÍTVA* 1900-1930

Ipari főcsoportok	Vállalatok száma az iparág %-ában				Munkások száma az iparág %-ában			
	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
Bányászat és kohászat	5	-	-	1	5	-	-	1
Vas- és fémipar	80	82	71	76	36	51	60	66
Gépgyártás	73	67	63	61	78	78	76	78
Építőanyagipar	28	29	24	21	34	39	34	30
Faipar	54	64	48	64	63	72	51	63
Bőr-, szőr-, toll-, gumiipar	67	64	68	66	68	57	75	69
Textilipar	43	47	46	55	57	39	43	63
Ruházati ipar	94	75	89	82	92	78	92	83
Papírosipar	96	85	82	87	98	86	82	84
Élelmezési ipar	60	56	41	54	56	52	54	61
Vegyészeti ipar	66	67	76	70	82	77	72	77
Építőipar	38	61	52	63	49	74	70	78
Sokszorosító- és műipar	79	77	70	71	92	90	87	88
Vendéglátóipar	69	70	72	75	77	77	83	83

*Az 1910. és 1920. évi adatok a trianoni Magyarország területére vonatkoznak

Az adatsorokból kitűnik, hogy míg a vállalatok esetében a budapesti koncentrálódás mérsékeltebben, felemásan s csupán egyes ágazatokban egyértelmű, addig a fővárosi vállalatoknál a munkáslétszám egyértelműen növekedett. Öt iparág kivételével, melyeket jórészt speciális jellegük folytán főként vidéki vállalatok reprezentáltak, a többi 9 iparágban a munkások több, mint kétharmada a budapesti nagyüzemekben talált alkalmazásra.

Érdemes figyelmet fordítani az egyes iparágakon belüli koncentrálódásra is. A táblázatból kitűnőleg éppen a Budapesten tömörült iparágakban alakult ki a legnagyobb koncentrálódás, mivel itt voltak az ipari nagyüzemek. A textiliparban például a fővárosban nyilvántartott gyárak 4 százalékában dolgozott az ágazati munkáslétszám 88 százaléka. A gépgyártásban a vállalatok 2 százalékánál volt foglalkoztatva a munkások 82 százaléka. A vegyészeti iparban az üzemek 11 százalékában a munkáslétszám 86 százaléka talált alkalmazást. Nagyipari jellegű volt a fővárosi bőr- és a gumiipar, a papírosipar, a nyomdaipar, a vas- és fémipar, amelyekben is az üzemek mintegy 10 százalékában tömörült a munkások 60-80 százaléka. Az élelmezési iparág üzemei többnyire középipari formában működtek. Kimondottan kisvállalati jellegűek a szállodai-, faipari, az építőipari és a ruházati ágazatok, ahol az alkalmazottak 11-29 százaléka dolgozott a 20 főnél nagyobb létszámú vállalatoknál.

Budapest és a peremövezet összefonódása figyelhető meg az árufelhozatal és a – fogyasztás területén is. Az elővárosi övezetből látták el szinte kizárólagosan a főváros ipari kész- és félkészáru szükségletét. Az élelmiszer-felhozatal nem tekintve a vidék szerepe e vonatkozásban egy-két áruféleségtől eltekintve csupán másodlagos volt. Általában a vidéki ipar azokon a helyeken tudott fejlődni, illetőleg korábbi pozícióit megőrizni, ahol a budapesti igények kielégítésére irányuló termelés folyt. Talán ez bizonyult a peremövezeti gazdasági fejlődés egyik legfontosabb sajátosságának. Így alakult ki az a helyzet a trianoni Magyarországon, hogy Nagy-Budapest nemcsak az ország legnagyobb ipari termelő központjává fejlődött, hanem egyben az ország legnagyobb ipari felvevő-fogyasztópiaca is volt. Az iparcikkeket jóformán alig vásárló többmillió nagyságrendű falusi kisparaszti- és földmunkástömegek fogyasztási szempontból nem jelentettek komolyan számbavehető belföldi felvevőpiacot. Az ország elmaradott gazdasági-társadalmi struktúrája

akadályozta a nagy vásárlóerővel rendelkező belső piac kialakulását. A másfél milliós lélekszámú budapesti agglomeráció ugyanakkor felvevőképeségével és igényeivel az egész magyar gazdasági életnek – az export-lehetőségek alakulása mellett – meghatározó tényezőjévé vált. A már felsorolt okokon kívül ez a sajátosság is közrejátszott a magyar ipar Budapest központosságának létrejöttében, a főváros és a peremövezet e korszakban is folytatódó rohamos mérvű fejlődésében.³¹

A NAGY-BUDAPEST EGYESÍTÉSI TERV ALAKULÁSA AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Az elvesztett világháborút követő időszakban Nagy-Budapest kérdése lekerült a politikai küzdőtér-ről. A területének egyharmadára zsugorodott ország fővárosa aránytalanul látszott a népességhez képest. Egy sor más égető probléma – a szétzilált gazdaság helyreállítása, a menekültek beilleszkedése, a régi és újonnan felemelkedett hatalmi csoport osztozkodása az ország feletti uralomban – követelt sürgős megoldást. Az élet már létrehozta a főváros körül a milliósnál nagyobb lakosságú agglomerációt. Ezért a főváros és a környék összekapcsolása csupán a közigazgatás rendjének szabályozási problémakörében jelentkezett. Nem az agglomeráció gazdasági-népességi vonatkozásaiban volt szükség valamiféle elhatározásra, hiszen e téren az 1920-as években is töretlen volt a fejlődés, hanem éppen a jól szabályozott kapcsolatrendszer kialakítása volt a feladat. Nyilván a főváros és környéke igazgatási, közlekedési, stb. kapcsolatrendszerének ésszerű megvonása méginkább növelhette volna nemcsak e központi régió, hanem visszahatásában az egész ország felemelkedését. E szabályozásra, ekkor egy egész sor politikai és gazdasági ok miatt nem kerülhetett sor.

A gazdasági összefonódás erősödésén túl, az 1920-as években már néhány más pánt is összekötötte a fővárost a peremövezettel. A telefonhálózat eleve a környékbeli városoknak és községeknek a fővárossal egységes hálózatba való kapcsolásának alapelve szerint létesült. Az 1923-ban alakult fővárosi tulajdonú BSZKRT érdekeltségi vállalatai révén (a BHÉV csak 1933-tól a fővárosé), már ebben az évtizedben meghatározó tényezője a peremövezeti közlekedésnek. Ezekben az években indítja járatait a főváros új autóbuszüzeme is az elővárosi körzetekbe. Az Elektromos-, Víz- és Gázművek is kiterjesztik hálózatukat a közigazgatási határokon kívülre, bár a peremvárosok egy részének kiépült a saját kommunális ellátási hálózata.

Igazgatási, rendészeti szempontokból is mutatkozott előrelépés. Újpest már 1907-ben városi rangot kapott; Rákospalota és Pestszenterzsébet 1923-1924-ben, Budafok 1926-ban. 1889-1916 között – beleértve Csepel nagyközséget is – kiterjesztették területükre a fővárosi rendőrség illetékességét. Azonban büntetőrendészeti szempontból, éppúgy, mint a Pest-megyei igazgatás szempontjából is, külön területi egységként kezelték a Pest környéket: a pestvidéki ügyészség illetve bíróság, a budapestvidéki rendőr-főkapitányság és közigazgatásilag is a Pest megyei központi járás kötelékébe tartozott, tehát bizonyos különállása mindig is megvolt az igazgatáson belül. Választójogi szempontból is eltérő rendezés alakult ki.³²

A gazdasági kapcsok erősödése, az igazgatásrendészeti különállás ellenére, főként politikai és nem utolsósorban gazdasági megfontolások miatt nem haladt előre az egyesítés ügye. Az 1920. évi fővárosi községi választásokon a Keresztény Községi (Wolff) Párt jutott a törvényhatósági bizottságban többséghez. Wolffék, akik az ellenforradalmi rendszer jobboldalán helyezkedtek el, éppen a főváros feletti uralom megszerzésével jelentős hatalmi bázishoz jutottak. A budapesti autonómia berkeiből – támaszkodva egyebek mellett a közüzemi hálózat anyagi-társadalmi erejére – saját elképzelésük és érdekeik szerint próbálták az országos politikát befolyásolni. Éles keresztényszocialista-antiszemita-szélsőjobboldali demagógiájuk zavarta a rendszer konszolidációjára törekvő konzervatív-liberális beállítottságú kormányt. Érthető, ha a hatalmi harcban a

wolfisták nem vágytak különösebben a főleg munkáslakta peremövezet fővároshoz való csatolására, különösen azután, hogy az 1922. évi nemzetgyűlési választásokon a baloldali pártok a fővárosban majdnem 200 ezer szavazattal a 25 nemzetgyűlési mandátumból 16-ot szereztek meg.³³ Joggal tételezték fel, hogy a munkáslakta többségű peremövezet Budapesthez csatolását követően hatalmi bázisuk tovább szűkülne. Véleményüknek eléggé egyértelműen hangot is adtak. Az 1925. évi községi választásokat követően, amikor is Wolffék kompromisszumra kényszerültek a főváros feletti uralom gyakorlásában Bethlen István miniszterelnök városi pártjával, már együttesen utasították el az évtized fordulóján újra felerősödött egyesítési terveket.³⁴

A saját hatalmi bázis töretlen megőrzésének célján túl, gazdasági okai is voltak a városvezetőség elutasító magatartásának. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke egy előadásában így jellemezte ezt az időszakot:

„Budapest székesfőváros és környéke közös érdekeinek megoldása helyett jelentéktelenebb kérdések jutottak előtérbe; a székesfőváros és környéke közületei az ellentétekből származó harcokkal töltik az időt. Ezek a harcok különösen a városi vám, a közlekedési árproblémák, a fogyasztási adó és a piac körül összpontosulnak.”³⁵

A legélesebb ellentétek a városi vám ügyében alakultak ki.³⁶ A főváros vámszedése a területére beszállított áruk után középkori eredetű volt. A városi vám beszedése a főváros határán húzódó vámvonalon elhelyezett vámsorompóknál, illetve vámházaknál történt. 1923-ban az a változás következett be, hogy a beszállított áruk után egyben ki kellett fizetni az akkor bevezetett fogyasztási adótételt is. A főváros vezetősége a városi vámvonal szükségességét és a vámtételek nagyságát vitató észrevételekkel szemben elutasítólag válaszolt, hangoztatva, hogy az évi 6-9 millió pengős bevételi forrásról nem mondhat le. Azzal is érveltek, hogy a fővárosi vám révén lehetséges a kedvező budapesti nagyvárosi fogyasztópiac fenntartása. A vámtételek emelését a forgalom csökkenésével indokolták.

A fogyasztási adók fővárost illető része évente 12–13 millió pengővel gyarapította Budapest pénzbevételeit. A Pest környéki települések a fővárosban vásárló lakosaik után – bizonyos előre megállapított kulcs alapján – szerettek volna részesedést kapni. A városvezetés álláspontja e témakörben is elutasító volt.

A kereseti adószedés vonatkozásában is a fővárosra nézve kedvező helyzet alakult ki. A kereseti adót a munkáltató vonta le a dolgozók fizetéséből és utalta át az adóhivatalnak. Ha egy munkáltatónál 50 főnél több olyan munkavállaló dolgozott, akik nem fővárosiak voltak, akkor lehetőség állt fenn arra, hogy az illetékes lakóhely kérje az érintett munkavállalók kereseti adójának átutalását. Miután Pest környékéről több mint 30 ezer dolgozó járt be budapesti munkahelyekre, érthetően nem kis összegről volt szó. A probléma abban jelentkezett, hogy az egy helységről származó munkavállalók általában 50 főnél kisebb csoportban dolgoztak egy munkaadónál. Emiatt a peremövezeti települések elestek az őket illető adóbevételektől. Azt a kérést, hogy töröljék el a létszámhatárt és valamennyi peremövezeti dolgozó után levont kereseti adót utalják át lakhelyük igazgatásához, azzal vetették el, hogy annak végrehajtása óriási adminisztrációt igényelne. A főváros kereseti adóbevételei 14–20 millió pengő körül alakultak. A Pest környéket sújtó adótételek között említendő a liszt- és húsforgalmi adó is, amely évente 6–7 millió pengő körül váltakozott.

Számottevő bevételt biztosított a főváros számára a közlekedési adó, amelyet a jegyek árába beépítve a közlekedési eszközökön szedtek be az utazóktól és fizettek be a vállalat székhelye szerinti adóhivatalnak. 1923-tól a legnagyobb közlekedési vállalatok a főváros tulajdonában lévő BSZKRT érdekkörébe kerültek. A BSZKRT és érdekeltei hálózata a peremövezetre is kiterjedt, különösen 1932-től, amikor a főváros a BSZKRT részére átadta az elővárosi vasutat is. A peremövezeti városok a közlekedési vállalatok által fizetett ún. területhasználati díjon kívül még a közlekedési adó arányos részére is igényt tartottak.

Az említett adó- és vámtételek a gazdasági élet konjunktúrális alakulásától függően évente 45-60 millió pengő bevételt jelentettek a fővárosnak. A realitások figyelembevételével történő peremövezeti arányos részesítés bevezetésével a főváros minimálisan 30%-át veszítette volna el bevételeinek. Innen is levezethető tehát az 1920-as évek budapesti városvezetésének elzárkózása Nagy-Budapest létrehozásának kérdésétől. Politikai és gazdasági szempontokból az 1920-as, 1930-as évek Budapestjének uralkodó községi pártjai számára kellemesebb és gondtalanabb volt a korábbi évtizedek során kialakult nagyváros-peremövezet viszony konzerválása.³⁷ A főváros fenntartását és fejlesztését szolgáló bevételek nem jelentéktelen hányada tehát a közvetlen környék és a távolabbi országterületek még részben a feudális időkben eredő jogok kihasználásán alapuló kíméletlen megsarcolásából származott. Fényt vet ez egyben Budapest erőltetett ütemű fejlődésének egyik nem elhanyagolható forrására is.

PEST KÖRNYÉK FEJLŐDÉSE AZ 1930-AS ÉVEKBEN

Az 1920-as években kibontakozó fejlődési tendenciák, melyek eredményeként a budapesti agglomeráció az ország legnagyobb ipari-kereskedelmi központjává és legjelentékenyebb felvevő fogyasztói piacává alakult, az 1929-1933. évi világgazdasági válság következtében némileg lelassulva, de az 1930-as években továbbra is megnyilvánultak. A magyar ipar Nagy-Budapest centralizációja a kormányprogram szintjére emelt vidéki iparfejlesztés ellenére továbbra is fennmaradt, sőt a koncentráció az 1930-as években is folytatódott.³⁸

A Pest környéki övezet fejlődésére jellemző adatokat tekintve, a gyárak számának alakulása szembeötlő. 1921-1930 között a gyárak száma az övezetben több mint kétszeresére nőtt, míg a tárgyalt évtizedben mindössze 36 új gyár létesült, melyek csaknem kivétel nélkül a textil- és élelmiszer-feldolgozó ágazatokba tartoztak. 1920-1930 között a munkások száma 21 ezerről 37 ezerre nőtt. 1938-ban 60 ezer a munkások száma. A növekedés mértéke az előző évtized 73%-ával szemben csak 59%-os, mégis feltétlenül pozitívumként értékelhető, hiszen mögötte a korábban alapított mintegy másfélszáz új gyár megszilárdulásának ténye áll. A Pest környéki ipari-elővárosi övezet gyárainak nagyüzemi jellegére utal az is, hogy például 1938-ban az itteni gyárak átlagos munkáslétszáma 196, a fővárosiaké 81, míg az országban lévő valamennyi gyárüzemé mindössze 75 fő volt. A Pest környéki nagyvállalatok az ország iparának élvonalába tartoztak s külföldön is sikerrel reprezentálták a magyar gyáripar.³⁹

Az 1930-as években Budapest és Nagy-Budapest helye és jelentősége nagyobbá és fontosabbá vált, az előző évtizedbeli szintnél. Az ország központjának és a vele összefonódott közvetlen környékének növekedése az 1930-as években is folytatódott. A régió fejlődésüteme e periódusban is maga mögött hagyta az országos átlagot. A folytatódó gyáripari koncentráció – a kormányzat erőfeszítései ellenére – továbbra is meghatározó tényezője Nagy-Budapest rohamos gyorsaságú növekedésének. A nagy-budapesti gyártelepek száma az országos adat 46,6%-a, a munkások részaránya pedig 61,9%-os.

Budapest a pénzügyi- és hitelélet területén is az ország legnagyobb központjává alakult az 1920-as évekre. Itt volt a székhelye az ország pénzügyi életében döntő fontosságú jegybanknak, az 1924-ben alapított Magyar Nemzeti Banknak, amely az Osztrák-Magyar Bank és a M. Kir. Állami Jegyintézet jogutódjaként az első önálló magyar pénzjegykibocsátó intézet volt. Itt székelt az állam legnagyobb bankja a Magyar Kir. Postatakarékpénztár is. A magyar bankhálózat növekedése az 1867. évi kiegyezést követően a fővároshoz hasonlóan impozáns méretű. Az országnak ekkor mindössze 63 hitelintézete volt. 1880-ig a bankok és takarékpénztárak száma 432-re, 1900-ra 1011-re nőtt. A századfordulón a hitelszövetkezetekkel együtt 2696 pénzintézet működött az országban. Számuk 1913-ra 5000 fölé emelkedett. A bankügy koncentrációjára jellemző, hogy pél-

dául 1900-ban a budapesti székhelyű 102 bank, takarékpénztár és hitelszövetkezet, bár számukat tekintve nem egészen 4%-át tették ki az összes magyarországi pénzügyi intézményeknek, tőkeerejük részese-
sedése meghaladta a 60%-ot. 1913-ban nagyjából hasonlóak az arányok.⁴⁰

Az 1920. évi békekötést követő fél évtizeden át tartó inflációs-spekulációs időszakban, az új országterülethez képest túlméretezettnek bizonyuló bankhálózatban, csakúgy, mint a kereskedelem területén felerősödött a csődök, bukások és kényszer-racionalizálások folyamata. 1929-ben az országban már csak 1500 hitelintézet található. Budapesten 158 a pénzügyi intézmények száma, azaz 11%, de hatókörük az országos gazdasági élet negyötödére kiterjedő. A hús-, fiókhálózattal is rendelkező budapesti nagybank vidéken 288 fiókintézetet uralt, s az összes bank alaptőkeállományának 70%-át, a vidéki fiókjakkal együtt 90%-át tartották tárcájukban. Az első hét legnagyobb budapesti bank a magyar gyárilap több mint 60%-át tartotta kézben. Erejük növekedésére jellemző, hogy 1913-ban ez a mutató még csak 47%-on állt.⁴¹ A magyar gazdasági életben jelenlevő 20-30%-os külföldi tőkerészesedés is a budapesti nagybankokon keresztül fejeződött ki. A külföldi kölcsönök is ezeken a bankokon keresztül jutottak el a magyar gazdasági életbe. Budapesten élt az a mintegy 50 legnagyobb hatalmú hazai tőkés család és érdekeltségük, akik döntő befolyással rendelkeztek a gazdasági életben. A főváros peremövezetében is több pénzügyi intézmény működött, melyek formailag önállóknak tűntek. Közülük néhány már a kiegyezést követő években alakult, de többségük a századforduló körül kezdte meg tevékenységét. Számuk változott a gazdasági élet konjunktúrájának függvényében, de harmincnál soha nem volt több.⁴² A gazdasági világválság időszakában (1929–1933) a kisbankok száma a fővárosban 35%-kal csökkent. Néhány peremövezetbeli bank és fiókintézet is felszámolt. A pénzügyi csődök elhárításának szándékával a Magyar Nemzeti Bank megemelte a lejárt váltókölcsönök meghitelezésére szolgáló úgynevezett visszszámítolási keretét a korábbi évi 300 millió pengőről 700 millió pengőre. 1934-ben a keretből a budapesti nagybankok 685 millió pengővel részesedtek, tehát a nagybankok állami segítség révén elvesztett kihelyezéseiket pótolva, újra tőkéhez juthattak. A válság káros következményeinek kivédésére és a gazdasági élet fellendítésére az állam és a pénztőkés csoportok 6 különleges nagybankot alapítottak, melyek a fővárosban hozták létre központjaikat.⁴³ Ha a két legnagyobb állami pénzügyi intézményt, az MNB és a Postatakarékpénztár mellett a fővárosi érdekeltségű és tevékenységét mind jobban kiterjesztő Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztárat és az újonnan életrehozott különleges rendeltetésű pénzügyi intézményeket, valamint a fővárosban székelő szövetkezeti monopolszervezeteket (Futura, Hangya) és más félállami export- monopolszervezeteket is figyelembe vesszük, akkor még szembeötlőbbé válik Budapest elsősége a magyar gazdaság pénzellátásában.

A főváros peremövezetének fejlődése az 1930-as években természetesen a népesség-növekedésben is megnyilvánult. 1930-hoz képest 1938-ban mintegy 200 000 fővel többen éltek az elővárosi övezetben. Budapest lakossága – beleszámítva a közvetlen környékét is – ekkorra elérte a másfél milliót. Bár a főváros peremövezete közigazgatásilag Pest megyéhez tartozott – területe 3,5- lakossága 33- és adóbevétele 40%-át jelentette – a külön igazgatási szervezet ellenére a főváros és a peremövezet mindinkább szoros egységgé vált. Az 1930-as évek végére – az 1933. évi BHÉV közbeszélő és a Fővárosi Autóbuszüzem 1938. évi terjeszkedését is figyelembe véve – megvalósult a főváros és a környék egységes közlekedési rendszere.⁴⁴ Tovább épült a fővárosi távbeszélő központokhoz kapcsolódó telefonhálózat. A víz-, villany- és gázszolgáltatás bővülése a fővárosi érdekeltségű budapesti közüzemekre támaszkodott, bár egyes peremvárosoknak formailag önálló és magánérdekeltségű kommunális vállalatok is voltak. A peremvidék nagy része ekkor már a főváros nagy közüzemeitől szerezte be szolgáltatásait. A rendőrségi hatáskör és a választások körzetbeosztása szempontjából is elkülönült Pest környéke a megyétől. 1937-től építészeti és városrendezési tekintetben az elővárosok az FKT hatáskörébe kerültek. A Közműtanács által kialakított Nagy-Budapest-terv ismertté és elfogadottá vált nemcsak a szakemberek előtt, hanem a széles közvélemény számára is.

TERVEK ÉS TETTEK NAGY-BUDAPEST LÉTREHOZÁSÁRA AZ 1930-AS ÉVEKBEN

A főváros vezetősége a már említett politikai-gazdasági okok miatt az 1930-as években is elzárkózó magatartást tanúsított Nagy-Budapest tervével szemben. Ilyen tervek ebben az időszakban inkább az állami vezetés részéről merültek fel, látván Budapest és közvetlen környéke közigazgatási helyzetének különbözőségeiből adódó állapotok káros voltát és tarthatatlanságát. A témát a legkülönbözőbb irányzatú sajtóorgánumok is állandóan napirenden tartották, akár külön mellékletek, különszámok, vagy ismertebb város- és közéleti vezetők ezirányú meginterjúvolása formájában. Rakovszky Iván volt belügyminiszter, már – az FKT elnöki minőségében – 1929-ben elmondotta, hogy minisztersége időszakában látott egy törvénytervezetet, amely szerint külön Pest-környék vármegyét kívántak volna szervezni. Keresztes-Fischer Ferenc első belügyminiszteri időszakában, 1934-ben a gazdasági válság nyomán felvetődött, a drága közigazgatás olcsóbbítását célzó racionalizálási tervek keretében kidolgoztatott Harrer Ferencel egy tervezetet Nagy-Budapest problémájának megoldására. Lehet, hogy erre az indítékot Harrernek a Városi Szemlében közzétett Budapest városrendezési terveiről elmélkedő tanulmánya adta.⁴⁵

Közben nemcsak Budapest és környéke rendezésének kérdése maradt továbbra is a közvélemény és a várostudományi kutatások napirendjén, hanem az 1930-as években felerősödő vidéki magyar városfejlődés is hasonló gondokat vetett fel. Aktuálissá vált a három legnagyobb vidéki agglomerációval rendelkező város: Miskolc, Szeged, valamint Győr és környéke rendezésének tovább már nem halogatható szabályozása.

Kozma Miklós belügyminiszter 1936-ban napirendre tűzte a magyar városrendezési ügyek törvényi szabályozását. Miután ő személyesen nem érdeklődött Nagy-Budapest iránt, a törvényjavaslat úgy került a képviselőház elé, hogy abban e kérdés nem vetődött fel. Harrer Ferenc egy 1945 után megjelent tanulmányában írta meg, hogy az általa kidolgozott újabb Nagy-Budapest megoldást csak az FKT újonnan kinevezett elnöke, Bessenyei Zénó „diplomatikus ügyességgel vezetett akciójával” sikerült a törvényjavaslatba becsempészni, méghozzá oly módon, hogy az előkészítő bizottsági tárgyalás alá került szövegben ez a megoldás nem szerepelt. Amint a szociáldemokrata párt egyik képviselője, Propper Sándor a képviselőházban előadta, „...az előadó úr lepett meg bennünket a javaslat tárgyalásának első napján, bizonyára nem saját önszántából” a Közmunkák Tanácsa hatáskörének Budapest környékére történő kiterjesztésével.⁴⁶ A kormánypárti többség révén a javaslatot elfogadták s az 1937. évi VI. törvénycikk elnevezéssel kihirdetésre került.⁴⁷

A városrendezésről és építésügyről szóló törvénycikk nemcsak e két terület fejlődésének adott új, törvényben biztosított lehetőséget és feladatokat, hanem az FKT hatáskörét a főváros környékén fekvő városokra és községekre is kiterjesztette. Ettől számítva a városrendezés és építésügy problémái a fővárosban és a környéken a helyi viszonyokra tekintettel levő, de azonos elvek szerinti megoldás útjára jutottak. Nagy-Budapest hatalmas probléma komplexuma elindult a kibontakozás útján. Az 1937. évi VI.tc. egyben új kifejezést is meghonosított a magyar törvénykezés és a városfejlődés terén azzal, hogy megalkotta a „Budapest székesfőváros környéke” kifejezést. E fogalom lényegében azt a területet jelentette, amelyet városrendezési és építésügyi tekintetben ugyanazon hatóság, az FKT hatáskörébe illetve irányítása alá tartozónak deklarált a törvény. Ez a megoldás kevesebbet jelentett, mint amit közigazgatásilag egy egységbe vont Nagy-Budapest hozhatott volna. Az adott helyzetben a megoldásnak, illetve a megoldás felé történő előrehaladásnak mégis ez biztosította az egyetlen lehetséges módját.

A törvény annak a történelmi fejlődésvonalnak a figyelembe vételével készült, amely 1872 óta, a három Duna-menti testvérváros – Buda, Óbuda és Pest – fővárossá kialakulásának folyamatában érvényesült. Nevezetesen a három város esetében az FKT volt az a hatóság, amely a különböző

fejlődési szinten álló testvérvárosok rendezésével, átalakításával, nagyszabású közmunkák és középítkezések révén hatékonyan közreműködött Budapest európai mértékű világvárossá fejlesztésében. 1937 után belátható közelségbe került a peremövezetek fokozatosan a fővárosi szintre történő felemelésének reális lehetősége a városrendezési terv megalkotása és megvalósítása útján.

A VÁROSRENDEZÉSI TÖRVÉNY (1937:VI.TC.) BUDAPESTRE ÉS KÖRNYÉKÉRE VONATKOZÓ ELŐÍRÁSAI

Az 1937. május 11-én közzétett törvény meghatározta a városrendezés és városfejlesztési terv elkészítéséhez szükséges alapvető munkálatok fajtáit és sorrendiségét. A városrendezés első technikai műveleteként előírta a városias kialakításra szánt terület vízszintes és magassági felmérését. Pest környék térképei 1882-1928 között készültek, többféle méretarányban, és esetenként 50 évnél korábbi állapotokat tüntettek fel. Ezért az első feladat a Pest környékhez tartozó 6 megyei városról és 19 községről – az FKT illetékességének határait csak majd egy év múltán, 1938 tavaszán határozta meg a városrendezési törvényben előírt módon a 32/1938. BM. számú rendelet – fotolitográfiai úton ötezres léptékű, új térkép elkészítése volt. Ez a munka 1938 nyarára fejeződött be, nem kevés anyagi ráfordítással.⁴⁸

A korabeli egységes léptékű térkép elkészülte után következett a terület főközlekedési úthálózati tervének kimunkálása, majd a vízrendezési tervé, melybe a Duna-szabályozási terv is beletartozott. A tömegforgalmú közlekedés bővítési, vonalrendszeri módosításokat is magába foglaló tervei együtt készültek a fő közműhálózati rendszerek fejlesztési terveivel. Mindezen előzetes fejlesztési elképzelések összegzését követően kerülhetett sor az általános rendezési terv elkészítésére, melynek fő feladata volt a városias településű területek, ipari övezetek, pihenőterületek stb. meghatározása.

A városrendezési törvény előírásai szerint a városfejlesztési tervet hat éven belül kellett elkészíteni. A főváros és környéke rendezési tervei felelősenek az FKT-t tették meg, a határidőt 1944. január 1-jében határozták meg. A főváros törvényhatósági bizottsága által létesített különbizottság azonban már 1940-re elkészítette és nyomtatásban megjelentette Budapest városfejlesztési programját, amelynek külön fejezetét képezte a Nagy-Budapest kialakításának tervezete. E lépéssel a főváros megelőzte az FKT munkálatait és kijelölte mindazon főbb fejlesztési célokat, amelyek alapján az 1940-es évek elejétől a régió nagyobb építkezései folytak. A hivatalosnak tekinthető FKT terv csak 1945-ben készült el.

Az FKT-munkálatok tudományos megalapozottsággal, az addigi eredmények értékelő figyelembevételével készültek. Különösen a városias betelepülésre szánt területek meghatározását készítették elő igen alapos munkával. Abból indultak ki, hogy ha egy városias településen 200 ember jut egy hektárra, akkor 100 emberre kell jutnia egy hektár szabad területnek. E szempontból kedvező feltételek között dolgozhattak, mivel Budapesten egy hektár területre kereken 50 ember, a környéken 26, Nagy-Budapestre átszámítva 13 ember jutott. Tehát elegendő terület állt rendelkezésre egy korszerű, egészséges életfeltételeket nyújtó metropolis kifejlesztéséhez. A lakosság viszonylag alacsony volta viszont a közművesítés rentabilitását kérdőjelezte meg, mivel a hektáronkénti 70–100 lakos jelentette e szempontból a minimumot. A főváros belterületén ez az arány fennállt, innen is eredt Budapest belső kerületeinek kitűnőnek mondható közmű ellátottsága. Mindezek a munkálatok – együtt az 1940-ben közreadott budapesti városfejlesztési programmal – Nagy-Budapest létrehozásának gondolatát eredményesen propagálták, a városvezetés és a közigazgatás körében, mint elhatározott ténytet tudatosították – mégis jogi-igazgatási vonatkozásban az egyesítés ügyét nem vitték előre.⁴⁹

Nagy-Budapest terve egyelőre csak a fővárosi és környéki úthálózat egyöntetű megál-
 lapításában, és a motorizációs fejlődéssel összefüggő útépitésekben valósult meg. A telepítési poli-
 tika vonatkozásában, a terület felhasználását, és az építkezések szabályozását illetően egységes
 szempontok nem alakultak ki. Nem realizálódott a Nagy-Budapest elgondolásnak az a célkitűzése,
 mely a létesítendő nagyváros védőgyűrűvel történő körülfogására irányult, megakadályozandó
 újabb települések és nyomorregyedek városhatár melletti kialakulását.⁵⁰

A PEST KÖRNYÉKI ÖVEZET GAZDASÁGI FEJLŐDÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

A peremövezetben lezajlott fejlődés adataiból az tűnik ki, hogy a növekedési ütem ezekben az
 években már nem érte el sem az 1930-as évek, még kevésbé az 1920-as évek viharos gyorsaságú
 fellendülésének mértékét.⁵¹ Az alapított új vállalatok zöme kisüzem, ezek a meglévő nagyvállalat-
 tok mellett kiegészítő jellegű termelést és szolgáltatást végeztek. A repülőgépgyártás körében
 működő néhány gépipari nagyvállalaton kívül egyetlen jelentősebb gyárnyitás sem történt. A
 munkáslétszám növekedésének üteme ugyancsak elmaradt az országos szint mögött. Pest-
 környéken működtek továbbra is a legnagyobb létszámmal üzemelő gyárak. A fejlődés lelas-
 sulásában szerepet játszott egyrészt a már meglévő ipari kapacitások jobb kihasználására való
 törekvés az új alapítások helyett, másrészt a külföldi nyersanyagok és félkészárúk behozatalának
 visszaesése. A háborús viszonyok fokozottabb eluralkodásával összefüggésben mind érezhetőbbé
 vált a munkaerő hiánya. Pest-környék ipara az 1930-as évek végére elért rendkívül magas felfutási
 szint után újból csak 1942-ben jutott hasonló eredményekhez. 1943-ban az erőfeszítések ellenére
 alig mutatható ki valamelyest fejlődés.⁵²

A PEST-KÖRNYÉKI IPARI ÖVEZET FEJLŐDÉSE 1938–1943

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1938: 1943
<i>Ipartelepek száma</i>							
Pest-környék	306	307	299	312	339	355	116%
Budapest	1 553	1 555	1 551	1 570	1 631	1 683	108%
Nagy-Budapest	1 859	1 862	1 850	1 882	1 970	2 038	110%
Vidék	2 131	2 163	2 209	2 225	2 246	2 326	109%
Országos ¹	3 990	4 025	4 059	4 107	4 216	4 364	109%
<i>Munkások száma²</i>							
Pest-környék	60 066	71 750	67 560	65 750	72 052	72 903	121%
Budapest	125 486	144 168	146 686	156 527	158 846	160 846	128%
Nagy-Budapest	185 522	215 918	214 246	222 277	230 898	233 749	126%
Vidék	114 051	131 395	135 028	142 561	151 085	166 061	146%
Országos	299 603	347 313	349 274	364 838	381 983	399 810	133%

1. A trianoni országterület adatai

2. Munkáslétszám október 1-én

A PEST-KÖRNYÉKI IPARI ÖVEZET, BUDAPEST, NAGY-BUDAPEST ÉS VIDÉK IPARTELEPEINEK ÉS MUNKÁSAINAK HELYE
MAGYARORSZÁG IPARI ÉLETÉBEN (ADATOK SZÁZALÉKBAN)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943
<i>Ipartelepek száma</i>						
Pest-környék	7,7	7,6	7,4	7,6	8,0	8,1
Budapest	38,9	38,6	38,2	38,2	38,7	38,6
Nagy-Budapest	46,6	46,2	45,6	45,8	46,7	46,7
Vidék	53,4	53,8	54,4	54,2	53,3	53,3
<i>Munkások száma</i>						
Pest-környék	20,0	20,6	19,3	18,0	18,9	18,2
Budapest	41,9	41,5	42,0	42,9	41,6	40,2
Nagy-Budapest	61,9	62,1	61,3	60,9	60,5	58,4
Vidék	38,1	37,9	38,7	39,1	39,5	41,6

A Pest környéki ipar termelése mintegy 18-20%-át tette ki az országos gyáripari termelésnek. Nagy-Budapest részesedése 60-63% körül mozgott. Pest vármegye – az ország legnagyobb megyéje – szempontjából a Pest környéki övezet döntő gazdasági jelentőséggel bírt, mivel például a megye összipari termelésének mintegy 94-95%-át ez a régió adta. Így érthető, ha a Nagy-Budapest egyesítési törekvéseknek ez időkből legfőbb ellenlábasa Pest megye vezetősége, a sok esetben egyoldalú, helyi érdekeket képviselő peremövezeti városi és nagyközségi vezetőségekkel együtt. Érdekes következtetések levonására szolgál a munkáslétszám részesedési-arány vizsgálata is. A budapesti gyáripari munkásság aránya az országos gyáripari munkáslétszámokban hat év alatt 43,5%-ról 41%-ra esett vissza. A Pest környéki részesedési arány 21%-ról 1943-ra 18,6%-ra csökkent. A nagy-budapesti részarány 64,3%-ról 59,6%-ra esett vissza. Az együttes – gyáripari és kisipari – munkáslétszám vonatkozásában ellenkező irányú folyamat figyelhető meg: Nagy-Budapest részaránya országos viszonylatban 54,8%-ról 1942-re 57,6%-ra nőtt. E jelenség bizonyítja, hogy a régió háborús gyáripari fellendülésével egyidőben kis- és kézműipari fejlődés is bekövetkezett, s ez volumenében meghaladta az ipari konjunktúra mértékét.⁵³

A KÖZELLÁTÁSI ÉS KÖZLEKEDÉSI NAGY-BUDAPEST KIALAKULÁSA 1943-BAN

A háború kitörését követően szűkösebbé váló élelmiszerkészletek és a lakossági ipari fogyasztási cikkek csökkenő termelése szükségessé tette a jegyre történő adagolás életbeléptetését. Budapesten 1940-ben megalakult az Élelmiszer Jegyközpont. A főváros vezetősége nagy erőfeszítéseket tett megfelelő készletek felhalmozásával, saját közüzemi élelmiszer-ellátó és termelő vállalatok fokozottabb működtetésével a lakosság közellátásának biztosítására. A főváros közellátási szervezetének hároméves kielégítő működése s a fővárosi Élelmiszer-Jegyközpont ügyvitelének kedvező tapasztalatai nyomán a kormány 1943. január 1-jével 24 Pest környéki megyei város és község élelmiszer- és lakossági fogyasztási iparcikk ellátásának megszervezését Budapest polgármesterére bízta. A döntés valójában a korábban kialakult gazdasági helyzet és kapcsolatrendszer elismerését jelentette s újabb lépésként volt értékelhető Nagy-Budapestnek, mint igazgatási egységnek a létrehozására. A főváros közigazgatási határai mentén kialakult települések anyagi erőforrások híján, a békés viszonyok között is a budapesti élelmiszerkereskedelemben támaszkodtak. A több évtizedes múltira visszatekintő fővárosi érdekeltségű közellátási vállalatok és

intézmények ugyanis az élelmiszer-ellátás terén kiegyensúlyozó szerepet töltve be, mindig is jobb budapesti áruellátást nyújtottak.

A permővezet lakossága az 1920-as évektől számítva jelentősen gyarapodott. A 100-200%-os népességnövekedési átlagok mellett kiugró fejlődést elért települések is voltak. Csepel lakossága 400%-kal nőtt meg a két évtized alatt. Az élet minősége terén is megfigyelhető volt bizonyos fejlődés. Ennélfogva az övezet lakosságának nemcsak a száma nőtt meg, hanem igényei is.⁵⁴ A Pest-megyei és a permővezeti igazgatás szűkebb körű önkormányzatával és még kisebb anyagi eszközeivel nem tudott lépést tartani a rohamos fejlődéssel. Sem a gazdaságigazgatás, sem a kommunális ellátottság szintje, sem a közületi tulajdonban lévő vállalatok nem fejlődtek a szükségleteknek megfelelően. Ez a helyzet tükröződött az 1939. évi országgyűlési választások eredményeiben is.⁵⁵ A korlátozott helyi lehetőségek és a növekvő igények közötti ellentmondást a háborús nehézségek még jobban elmélyítették. A permővezet közellátása is akadozott, ami fokozódó nyugtalanságot váltott ki a lakosság széles rétegeiben s elkerülhetetlenné vált, hogy a jól működő fővárosi közellátási szervezet hatáskörét ne terjesszék ki e körzetek ellátására is.

A főváros vezetői elégedetten fogadták a kormány döntését, hiszen az ő érdemeiket ismerték el, az ő hatalmi régiójukat szélesítették. Nem nagyon titkolt ambícióik szerint babérokat kívántak szerezni Nagy-Budapest létrehozásában, s úgy vélték, a kormány e döntése fontos a város határainak kiszélesítését követelő mozgalomban. A politikai erőviszonyok, a háborús helyzet azonban csak a lépésről-lépésre való előrehaladást tették lehetővé a Nagy-Budapest megvalósítása felé vezető úton. De az nem lehet vitás, hogy a közellátási egyesítés ilyen lépésként volt értékelhető.

Néhány más, ez évben hozott rendelkezés is a Nagy-Budapest koncepció jegyében született. A legkisebb munkabérekre vonatkozó ipariügyi- és kereskedelemügyi minisztériumi rendelkezések – melyek meghozatalát a háborús infláció indokolta – kimondták, hogy a fővárosban és a permővezetben a bérek megállapítása tekintetében azonos szempontok alapján kell eljárni. A rendelkezések sorát folytatva kell megemlíteni a belügyminiszter azon rendeletét, amely a budapesti főkapitányság illetékességi körét 1943 második felében valamennyi Pest környéki megyei városra és 11 nagyközségre kiterjesztette. A közellátási, bérezési és rendőrségi vonatkozású kormányrendeletek hátterében az a törekvés figyelhető meg, hogy a gazdaságilag már teljesen összefonódott – bár külön igazgatás alatt álló – fővárost és közvetlen környékét különösen a háborús viszonyok közepette azonos szempontok szerint kezeljék. Azt kívánták elérni, hogy a permővezetben a fővárossal hasonló életfeltételek és színvonal legyen elérhető. Ennek egyik oka – a háborús teljesítménynövelő célzaton kívül – az volt, hogy Budapesten és a környékén tömörült a Horthy-rendszer hatalma szempontjából veszélyes tényezőt képező magyar munkásság kétharmada. Nem lehetett a kormány számára közömbös, hogy a permővezet lakosságának négyötödét kitevő gyár- és kézműipari munkások, kereskedelmi és közlekedési dolgozók milyen ellátásban, bérezésben részesülnek. Nem volt mindegy, hogy a különleges rendőri-hatósági megfigyelést, kezelést és fellépést kívánó baloldali eszmei beállítottságú munkásmozgalmat, mely az országon belül éppen a fővárosban és a környékén volt a legintenzívebb, tapasztalt és képzett rendőri apparátus tart kézben, avagy csupán a helyi érdekeket szem előtt tartó közigazgatás. Az 1943-tól felgyorsult úgynevezett Nagy-Budapest rendelkezések indoklásában a kormány különös nyomatékkal hangsúlyozta, hogy 1918–1919 negatív tapasztalatai alapján minden eszközzel meg kell akadályozni a nyomor, a nélkülözés, az elégtelen szociális gondoskodás nyomán kialakuló tömeges elégedetlenséget, annak minden káros következményével együtt. E rendelkezések alap gondolata ugyanaz, mint az 1935–1939 között meghozott szociálpolitikai rendelkezéssorozatnál volt: a szegényebb társadalmi rétegek elégedetlenségének leszerelése bizonyos engedmények útján.

A közellátási és bérezési Nagy-Budapest megalkotásával egyidejűleg – ezek az intézkedések mintegy 1,8 milliónyi lakosra terjedtek ki – egyre inkább szembetűnővé váltak a közlekedési szempontból kialakuló egységes Nagy-Budapest körvonalai is. Az 1889-ben alakított Budapesti Helyi-

érdekű Vasutak Rt. (BHÉV) négy fővonala, mintegy 300 km-es hálózatrendszere, az 1910-es években végrehajtott villamosítást követően jó összeköttetést biztosított a személy- és teherszállítások terén a főváros és a környező települések között. Az 1930-as években kiépült az elővárosi autóbusz-közlekedés is. A főváros legnagyobb közüzeme a BSZKRT 1932–1934 között átvette a BHÉV üzemeltetését. 1937-ben a Budapesti Autóbuszközlekedési Rt. legfontosabb elővárosi viszonyait is a BSZKRT szerezte meg autóbuszüzeme számára. A meglévő villamosvasúti hálózat és az 1932–1937 közötti új fejlemények révén lehetővé vált a fővárosi-elővárosi teher- és személyforgalom egységes közlekedéspolitikai szempontok szerinti irányítása és fejlesztése, egységes viteldíj- és bérletrendszer kialakítása. Olcsóbbá váltak a fővároson és környékén belüli napi utazások a speciális dolgozói bérletek bevezetése révén. Nagy-Budapest területén a válságos 1930-as években többszázeken kerékpárral jártak munkába. A tömegközlekedés javulásával ez a szokás változott. Ésszerű közlekedéspolitikai érvényesítése útján a főváros vezetősége a formailag önálló, de irányítás és viteldíjrendszer szempontjából közös községi közlekedési vállalatok révén 30 km-es sugarú körben közlekedési monopóliumhelyzethez jutva ezt a lehetőséget sem hagyta kihasználatlanul a főváros határainak kiterjesztése, befolyásának növelése és anyagi érdekeinek érvényesítése szempontjából.

Az egységes közlekedési rendszer létrehozásának bevallott célja Nagy-Budapest megteremtése volt. E cél érdekében igyekeztek a meglévő közlekedési kapcsolatokat intenzívebbé tenni. A háborús években e törekvések egyre inkább teret nyertek. A tömegközlekedési eszközöket igénybe vevők százmilliói számára, az utazások relatív olcsóbbodása, a kedvezményes utazási formák térhódítása, az utazási kedv növekedése az arra utaló tények, hogy Nagy-Budapest egységes közlekedési hálózatának keretei mindinkább tartalommal telítődtek. Az egyre olcsóbbá és intenzívebbé váló, egységes közlekedési koncepció szerint irányított tömegközlekedés újabb és elszakíthatatlan szálakkal fűzte egybe a fővárost a környékbeli településekkel, s hozta egymáshoz közelebb Budapest és a környék lakosságát.⁵⁶

FORDULAT NAGY-BUDAPEST LÉTREHOZÁSÁNAK ÜGYÉBEN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Az 1940-ben elfogadott és nyomtatásban is közzétett budapesti városrendezési terv, amelyet egy – Harrer Ferenc vezetett – törvényhatósági ad hoc bizottság állított össze, külön fejezetben foglalkozott Nagy-Budapest megvalósításának szükségességével.⁵⁷ Az 1941. évi költségvetési vitában felszólaló Harrer a téma aktualitását hangsúlyozta. Az 1942. évi költségvetés vitája során – 1941 decemberében – két törvényhatósági bizottsági tag újból visszatért a témára. Vályi Ferenc és Petrovác Gyula felszólalásai közül a utóbbi volt a megalapozottabb, személye is fontosabb. Wolff Károly egykori fővárosi pártvezető alvezére, s Wolff halála után a kereszténypárt egyik meghatározó egyénisége volt. Beszédének alap gondolata szerint, a háborús idők miatt Nagy-Budapest megalkotásának csak az előkészítése aktuális, de az egyesítést elősegítő intézkedéseket haladéktalanul meg kell tenni.

Felszólalásával nyitott kapukat döngtetett: Szendy Károly Nagy-Budapest kötete már a székesfővárosi házinyomdában kiadás előtt állt s alig fél év múltán – hivatalos használatra megjelöléssel – közre is adták. Petrovác felszólalásának az a része figyelemre méltó, melyben előadja, hogy Nagy-Budapest több vonatkozásban már létrejött, s csupán az egyesítés mintegy évtizedes időszakot igénylő gondos keresztülvitelére van szükség. Gondolatmenete szerint a főváros az utolsó félszázadban megkésztette népességét s 1941-ben 1160 ezer lakosa volt. A környék lakossága még gyorsabb ütemben nőtt s 456 ezer főre emelkedett, az 1941. évi 1,6 milliós népességet alapul véve 1945-re eléri a 2 milliós lakosságú Nagy-Budapestet. Erre a helyzetre kell gondosan fel-

készülni – mondotta – nehogy az események menete meglepetésszerűen érje a városvezetést. Előadta, hogy egy sor egyesítési előkészület már megtörtént, és bizonyos területeken már nem is szükségesek újabb szabályozások. A rendészeti és közlekedési területen a budapesti rendőrfőkapitányság hatásköre már 1906 óta fennáll. Politikai szempontból 1922 óta alakult ki Pest környék egysége, mivel a peremövezetnek ugyanolyan választójoga és választási eljárása van, mint a fővárosnak. Érdekes adalékként az 1920-as évek politikai történéseihez elmondotta, hogy már akkor felvetődött a külön Pest környéki törvényhatóság létesítésének gondolata, – „...azonban akkor az az aggodalom támadt – ennek annak idején Wolff Károly is kifejezést adott – hogy az akkor még meglehetősen nagy erősségű baloldal nagy tényezője volt Pest környékének és attól lehetett tartani, hogy ez a törvényhatóság nem fog helyes irányban működni. Révész Mihály: Ilyen szempontok is voltak? Petrovác Gyula: Igen, voltak! Révész Mihály: Jó most tudni!” Petrovác hozzáfűzte, hogy azóta a baloldal várai a Pest környéken összeomlottak, mert bár 72 nagy gyár van Budapest környékén, melyek meglehetősen nagy munkástömeget foglalkoztatnak, az ott letelepedett, házzal bíró lakosság nem tekinthető proletárnak, hanem keresztény és nemzeti alapon álló rétegnek. Persze ebben a vonatkozásban nem volt igaza, mint ahogy ő is némileg rezignáltan állapította meg: – „...a környékbeli községekben, ha nem is éppen keresztény nemzeti, de legalább jobboldali többség van...” Hangoztatta, hogy Pest környék és a főváros perifériáinak társadalmi rétegződése szempontjából nincs különbség, mert általában „kisházú” emberek laknak ott. Az FKT 1937 óta kifejtett munkásságát értékelve, megállapította, hogy 1941-ben már 6 megyei város és 40 község tartozik hatáskörébe. Folyamatban van a Nagy-Budapest egyesítés szempontjait figyelembe vevő építési szabályzatok és rendezési-fejlesztési tervek kidolgozása a mintegy 650 ezernyi lakosságú peremvidékre és agglomerációs övezetre. A közlekedés területén az egységes viteldíj-rendszert említette döntő érveként ahhoz a megállapításához, hogy a főváros tömegközlekedése már Nagy-Budapest ezirányú igényeit teljesíti. Megoldandó feladatként említette a közműhálózat bővítését, az útrendszer kiterjesztését, a csatornázás fővárosi területen történő fejlesztését a peremövezeti kiterjesztés előfeltételeként, a Duna-partok fővároson kívüli rendezését, az árvízvédelem és vízrendezés témáját. Kitért az oktatásügy, az egészségügyi ellátottság, az egyházi létesítmények, a peremövezeti közigazgatási alkalmazottak átvételével és a pénzügyek rendezésével kapcsolatos tennivalókra. Felszólalását így zárta:

„Azt hiszem, hogy sok víz lefolyik a Dunán, amíg ezek a gondolatok a realizálás útjára kerülnek. De amely pillanatban Budapest székesfőváros ilyen 2 milliós városnak a presztíziséhez jut hozzá, akkor ennek a megvalósításnak feltétlenül esedékessé kell válnia. A mai törvénytelen együttélést legalizálni kell. (Úgy van! Úgy van!) Legalizálni kell abban a formában, hogy ez törvényes alapokon, mint Nagy-Budapest tényleg egyesüljön.”⁵⁸

SZENDY KÁROLY POLGÁRMESTER MONOGRÁFIÁJA NAGY-BUDAPESTRŐL

1942 nyár elején került ki a nyomdából – a hivatalos célt szolgáló, ezért sajtó vagy más formában a nyilvánossággal nem közölhető megjelöléssel – Szendy Károly majdnem 300 oldalas terjedelmű munkája: Tanulmány Nagy-Budapestről címmel.⁵⁹ A kötet szerzői a legfrissebb statisztikák felvonultatásával és a századfordulóig visszamenően összeállított bibliográfiában szereplő legfontosabb művekből és az európai városfejlődés vizsgálatából adódó felismerések és javaslatok figyelembevételével minden vonatkozására kiterjedően vizsgálták a témakört. A történelem menete azonban teljesen másképpen alakult, mint ahogy a kötet szerzői feltételezték, s javaslataikból szinte semmi sem valósult meg. A mű forrásként értékelhető, jól használható adatbázist nyújt és helyzetképet ad a főváros és agglomerációs övezete 1942. évi állapotairól. Értékelhető a nemzetközi kitekintés is. Szendy polgármester az egyesítés időszerűségének témáját taglalva idézi

Harrer Ferenc klasszikussá vált megállapítását, amely szerint a nagyváros kialakulását követően a határai mentén lévő kisebb települések részéről csatlakozási törekvések nyilvánulnak meg. E szakaszban a nagyváros zárkózik el a bekapcsolástól. Amikor a nagyváros részéről fontos az egyesítés, akkor az önállóságukat féltő községek idegenkednek. Megítélése szerint Nagy-Budapest létrehozásának ügye az utóbbi stádiumban van. Hivatkozik Egyed István közigazgatástudományi professzor Nagy-Budapestre vonatkozó megállapítására: „...nem reménység, nem közigazgatási fogás, amely a főváros lakosságát mesterségesen másfél millióra szaporítja, hanem ellenkezőleg: az élet alkotása, amelyet a közigazgatás egyelőre nem ismer el.”⁶⁰ Az ő gondolatmenetét folytatva megállapítja, hogy az egy és háromnegyedmillió budapesti agglomeráció élő valóság és szerves egység, amelyhez a közigazgatás szervezete még nem alkalmazkodott. Budapest külön egységet képez, ezzel szemben a közvetlen környéken, ahol mintegy félmillió a lakosság, a közigazgatás különböző egységekre – községek, nagyközségek, járás, megyei városok – tagolódik s átfogó szerve Pest megye, holott az érdekelt települések már tagadhatatlanul Budapest vonzási körzetéhez tartoznak. Szendy szerint az egyesítés már nem halogatható, mivel az ország sorsdöntő órák előtt áll s nem halasztható el a 'arka közigazgatású budapesti agglomeráció helyzetének a bevált irányban történő rendezése, hiszen ez által a nemzeti erők hatalmas gyarapodása érhető el.

Szendy polgármester, amikor művében minden elképzelhető érvet és indokot felhoz az újabb városnövelés mellett, adós maradt annak megválaszolásával, hogy mikor változott meg a főváros-vezetés álláspontja az egyesítés kérdésében. A felhozott Harrer idézetből – a nagyváros részéről fontos az egyesítés – még nem tűnik ki, hogy miért és mikortól vált fontossá a főváros részéről a peremvidék csatlakoztatásának ügye. A fordulat lényegében 1935-ben következett be, éppen Szendy polgármestersége időpontjától. Kétségtelen szerepe volt a városvezetés egyesítés ellenes álláspontjának megváltoztatásában Keresztes Fischer belügyminiszternek, aki bizonyos értelemben Szendy patrónusának is tekinthető. Ő a közigazgatás javítása s a szélsőséges politikai mozgalmak visszaszorítása szempontjából támogatta a peremövezet Budapesthez csatolását s támogatta az 1930-as években a Nagy-Budapest témakörben mintegy szélmalomharcot vívó Harrer Ferencet is. Feltehetően Keresztes-Fischer buzdítására csatlakoztak az egyesítési terv táborához a közigazgatástudományi professzorok, mint Egyed István és Magyar Zoltán, majd Bessenyei Zénó közmunkatanácsi elnök is. Ez utóbbi esetében azonban már minden bizonnyal az FKT hatalmi-befolyási övezetének lehető kiterjesztése is számításba vehető. Szendy, aki – Harrer Ferenc meglepetésére – székfoglaló beszédében a városrendezési munkák tekintetében éppen Harrer szakértelmét emelte ki, elsődlegesen a politikai csoportérdek szempontjából nem lépett fel a korábban érvényesülő gazdasági-politikai indokok alapján elvetett Nagy-Budapest terv ellen. Az 1930-as évek végére azután az adóbevételek lehető növelése, az elővárosi közlekedés bevételi feleslege, a fővárosi közüzemek szolgáltatásai körének kiterjesztése, a hatalmi-befolyási kör kiszélesítése – az egyéb már ismertetett szempontok mellett – fordulatot hoztak a városvezetés Nagy-Budapesttel kapcsolatos álláspontjában.

Szendy Károly tanulmánya komoly szellemi és politikai harcoknak vált kiindulópontjává. Pest vármegye részéről Endre László szélsőjobboldali alispán indította meg ellene a harcot, felismerve, hogy az egyesítéssel a megye ugyan területének csak 3,5%-át vesztené el, de a lakosság egyharmada mellett a megyei pénzügyi bevételek 44%-ának is búcsút mondhatna. Még inkább irritálta a politikai bázisának összeszűkülésétől való félelem, mivel Pest környéken ezekben az években voltak erős szervezetei és befolyása a szélsőjobboldalnak, és a Szálasi-féle nyilaskeresztes pártnak. Szendy érzekelte a kérdés politikai vonatkozásait, de leszögezte, hogy ez egyesítéssel kapcsolatos politikai vonatkozásokkal nem kíván foglalkozni, „...mert a kérdésnek politikai síkra való terelése csak fokozná az elindulás nehézségeit.” Ez a megfogalmazás valójában csak arra volt jó, hogy még inkább ráterelje a figyelmet az egyesítés politikai oldalára. Az a megállapítása, hogy – Magyar Zoltán professzor javaslata alapján – a közigazgatási bekebelezést látja az egyetlen célravezető

Szendy Károly
polgármester, 1934 k.
Fotó, BTM Kiscelli
Múzeuma, ltsz.: 12.548

megoldásnak, mert ezáltal az egyesítés „...gyakorlati keresztülvitele nem jelentene mást, mint a székesfőváros új politikai határain belül új közigazgatási kerületek felállítását” – a leghevesebb ellenállást váltotta ki az Endre László vezette szélsőjobbaldalból. A Nagy-Budapest-terv adott helyzetben történő elővétele valójában elsőrendű politikai célkitűzéseket is szolgált. „A kérdést most azért vették elő, hogy kissé korlátok közé szorítsák Endre Lászlót” – állapította meg Szepessy Albert, a szociáldemokrata párt törvényhatósági frakciójának vezetője az 1943 novemberi pártértekezleten.⁶¹ Hasonlóan vélekedik e téma 1943-as felvetéséről Harrer Ferenc is kiadatlan emlékirataiban. 1945-ben pedig a Városi Szemlében megjelent tanulmányában Pest-megye ellenállását úgy állítja be, hogy Endre László gyakorlati ellenérveket hangoztatott a tervvel szemben.⁶²

Tény, hogy Szendy tanulmányát sem a főváros törvényhatósági bizottságában, sem a parlamentben nem vitatták meg. Kállay Miklós miniszterelnök kabinetje ebben a kérdésben is a kivárási álláspontjára helyezkedett. Ezúttal az történt, hogy a Nagy-Budapest-terv felvetésével és egy-két, a háborús viszonyokkal indokolható közellátási rendelkezés kiadásával jelezni óhajtották

Endrének, hogy ha akarják, könnyen kihúzhatják a lába alól a Pest környéki „talajt”. Ettől remélték, hogy Endre mérsékli kormányellenes tevékenységét. Leváltani német kapcsolatai miatt nem volt lehetséges.

Szendy Károlyt, s Keresztes-Fischer belügyminiszter pártfogoltját a kormány nem hagyhatta magára és nem tehetette meg, hogy ne tegyen valamit javaslatainak támogatására. Nagy-Budapest már létezett, s ezért csupán az egyesítés időpontjában és mikéntjében kellett dönten. Így készült el 1943-ban az a minisztertanácsi előterjesztés, amelyet 1944 februárjában tárgyaltak. A belügyminiszter felhatalmazást kért az „...egyes megyei városoknak és nagyközségeknek Budapest székesfővárossal egyesítéséről” szóló törvényjavaslatnak a kormányzóhoz és a képviselőházhoz történő előterjesztésére. A felhatalmazást a két paragrafusból álló törvénytervezet felterjesztésére a minisztertanács megadta. De miután 1944. március 19-ig, az ország német megszállásáig csak alig több, mint egy hónapja volt a Kállay-kabinetnek, a Nagy-Budapest törvényjavaslat érdemi tárgyalására már nem kerülhetett sor.⁶⁵

A törvényjavaslat indoklásában a székesfővárosnak a környékkel történő egyesítése meghatározást használtak. Az egyesítés legfontosabb érveként hangoztatták, hogy a székesfőváros és környékének közigazgatási egységbe foglalása „feltétlen szükségességként” jelentkezik, „...hozzá kell nyúlnunk magának a székesfővárosnak a szervezetéhez, állást kell foglaljunk..., hogy az egyesített közületek közigazgatása milyen módon szerveztesse meg... megtartsanak-e ezek valamelyes részt korábbi önkormányzati jogkörükből, a székesfőváros kerületi igazgatási rendszerét vezessük-e be a fővároshoz csatolt helységekből, vagy más rendszert alkalmazunk-e? Mindezek olyan problémák, amelyek tekintetében a mai helyzetben nehéz volna dönten. ”⁶⁴

Az egyesítés kinyilvánítását és a későbbi megvalósítást tekintette a belügyminiszter a törvény fő céljának. Ezáltal lehetőség nyílik a főváros, és a csatolandó települések részére, a később bekövetkező összevonás megfelelő előkészítésére. Az első §-ban a törvény kimondotta volna az egyesítést és felsorolta volna az összevonandó helységeket, a második §. az egyesítés hatályba lépésének időpontját és mikéntjét egy későbbi törvény intézkedési körébe helyezte volna.

A NAGY-BUDAPEST TERV ÉS AZ 1945. ÉVI KÖZIGAZGATÁSI REFORM

Budapest 1945 utáni első polgármestere, a kisgazdapárti Csorba János, majd az őt követő kommunista Vas Zoltán közgyűlési székfoglaló beszédeikben és más hivatalos megnyilatkozásaikban is Nagy-Budapest mielőbbi megvalósítása mellett foglaltak állást.⁶⁵ Sürgette a kérdés megoldását, az újjáépítés szempontjait is hangoztatva az FKT, élén a szociáldemokrata Fischer József elnökkel, aki az újjáépítési kormánybiztos tisztségét is ellátta. A munkáspártok várospolitikai programjában is szerepelt e téma.⁶⁶ A Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban: MKP) a párt szervezeti felépítését a már kialakult nagyváros kereteihez igazította. Fővárosi szervezetének elnevezése Nagy-Budapesti Pártbizottság volt. 1945. június 7-én érkezett a fővároshoz az a belügyminiszteri leirat, amely az ország igazgatási újjárendezésére hivatkozással Budapest és környékének újjáalakítása ügyében a közületek, szervek és pártok véleményét is magába foglaló hivatalos véleményalkotásra hívta fel a polgármestert.⁶⁷ A főváros 1945. július 11-i közgyűlése határozatilag foglalt állást a leiratban felvetett ügyben.⁶⁸ A törvényhatóság nem tartotta elfogadhatónak az igazgatási újjárendezés kapcsán a belügyminiszter által javasolt variánsokat és a rendezés tanulmányozására különbizottság felállítását határozta el. A belügyminisztérium július 22-én kelt válaszát, Bibó István miniszteri tanácsos írta alá: – „...Nagy-Budapest kérdését az érdekeltekkel, mindenekelőtt a székesfővárossal való teljes egyetértésben óhajtom megvalósulásra vinni.”⁶⁹

A munkabizottság Harrer Ferenc vezetésével 1945. szeptember 4-én készítette el jelentését a polgármesternek. A javaslat szerint Nagy-Budapest megvalósítása legcélszerűbben úgy történt-

hetne, hogy a főváros mellett kialakítanak egy városias jellegű közelebbi környéket „Budapest környéke” elnevezéssel és egy távolabbi agrárjellegű körzetet „Budapest vidék” néven. Az egész terület pedig „Budapest megye” elnevezéssel önálló igazgatás egységét alkotná. A történelmi hagyományokat és a kialakított helyzetet figyelmen kívül hagyó elképzelést Pest megye delegátusai egyöntetűen elvetették. Az ügy 1945. november 13-án mint „további intézkedést nem igénylő tárgy” irattárba került.⁷⁰

Az 1946. május 11-i közgyűlés foglalkozott ismét a témával, annak kapcsán, hogy 11 tagú különbizottságot hoztak létre az új fővárosi törvény előkészítésére. A bizottság elnöke ismét Harrer Ferenc lett, aki újból az 1945-ben általa javasolt hármas tagolású tervet fogadtatta el és terjesztette elő a jelentés szintjén elakadt előkészületi munka során.⁷¹ Az eredménytelennek bizonyuló közgyűlési előkészületek és kezdeményezések mellett az FKT is megpróbált előbbrejutni Nagy-Budapest egyesítésében. Fischer József elnök, megfelelően az MSZDP 1945-ben készült községpolitikai programjának, elsősorban hatalmi szempontból igyekezett a kérdést dűlőre vinni, nem tévesztve szem elől a tényleges szükségleteket és kialakult realitásokat. Az MSZDP budapesti községpolitikai programjának 9. pontja „Nagy-Budapest megteremtése” címet viselte.

Wolff Károlyék 1920 után politikai és gazdasági okok miatt hátrították el az újabb város-egyesítést, az MSZDP fővárosi frakciója viszont 1945 után éppen politikai szempontok alapján tűzte ki megvalósítandó célként a Nagy-Budapest létrehozását: „Ezen régen vajúdó kérdés szintén a programunkba tartozik. Minél nagyobb tömegeket érint az átalakulás, a szociális irányú fejlődés, minél nagyobb területen történik az építés és az újjáépítés, annál nagyobb eredményeket lehet elérni, úgy a városi politika szempontjából, mint az országos politika szempontjából. Ezért kell régi célkitűzéseinknek megfelelően továbbra is Nagy-Budapest megteremtése mellett állást foglalnunk, még akkor is, ha a környező városok és községek nem túlságosan lelkesednek ezért a gondolatért.”⁷²

Az MSZDP számára igen fontos pártpolitikai érdekeket képezett Nagy-Budapest létrehozása, mivel 1945 után a főváros környéki övezetben szinte egyeduralmi igazgatási pozíciókkal rendelkezett. A párt vezetői elsősorban azzal számoltak, hogy az összevonás esetén az MSZDP válik Budapest legerősebb pártjává s megszerezheti a főváros vezetését. A budapesti irányító szerepkör pedig jelentős tényezőjét képezhette volna az ország kormányzásának megszerzéséért folytatott hatalmi harcban. Fischer József tervezeteteihez – hasonlóan az MSZDP célkitűzéseivel – azonban hiányzott a reális megvalósítás lehetősége. Vas Zoltán, s vele az MKP vezetése felismerte az MSZDP terveit s – miután maguk törtek az egyeduralomra – támaszkodva az országot megszálló szovjet hadseregre és az irányításuk alatt álló politikai rendőrségre, meghíúsították a főváros-egyesítés MSZDP számára kedvező időpontban történő megvalósítását. A tervet nem vetették el, hanem úgy kívánták megvalósítani, hogy az az MKP érdekeit szolgálja.

1947-től számítható az MKP Nagy-Budapest létrehozására irányuló politikájának tényleges beindítása. 1947. május 18-án az MKP nagy-budapesti pártértekezletet hívott össze, melynek határozatai – egyebek mellett – kimondták Nagy-Budapest megvalósításának szükségességét, mivel az „...a környéki 0,5 millió lakosnak jobb ellátást, jobb közlekedést, olcsóbb villanyt s más előnyöket jelentene.”⁷³ Nem lehet vitás, hogy a helyes cél kijelölése szavazatszerzési és nép-szerűség-növelési szempontokból történt.

A döntő fordulatot Nagy-Budapest megteremtésének ügyében az 1947 őszi, az úgynevezett „kékcédulás” országgyűlési választások eredményeinek az MKP által történő kiértékelése hozta. Az MKP Nagy-Budapesti Pártbizottsága közigazgatási osztályának 1948. január 15-i keltezésű, a politikai bizottság részére készített jelentése szerint: – „Feltétlenül szükséges, hogy az MKP Nagybudapest kérdésében minél előbb végleges elvi álláspontot foglaljon el. Döntő szempont az, hogy melyek Nagybudapest megalkotásának politikai következményei.”⁷⁴

Az elemzés két fő szempontot emelt ki. Egyrészt az 1947 őszi országgyűlési választások ered-

*Bognár József polgármester.
Fotó, BTM, Kiscelli Múzeuma.*

ményeit, másrészt a Pest környéki „jobb-
oldali” szociáldemokrata pozíciók felszá-
molását.

A választási eredmények elemzése kap-
csán a javaslat arra a megállapításra jut,
hogy Budapesten sem a két munkáspárt
közösen, sem a Nemzeti Parasztpárt (to-
vábbiakban: NPP) szavazatainak hozzá-
számításával a Baloldali Blokk nem érte el
az abszolút többséget. Budapest I–XIV.
kerületében az MKP 27,2, az SZDP 21,0,
az NPP 1,4, a FKgP 7,1, a Pfeiffer Magyar
Függetlenségi Pártja 26,2, a Balogh Füg-
getlen Magyar Demokrata Pártja 5,1%-ot
kapott. Ezzel szemben Nagy-Budapesten a
két munkáspártnak abszolút többsége
lehetett volna. A pestkörnyéki választó-
kerületben az MKP 27,5, az MSZDP 24,0,
az NPP 1,3, az FKgP 7,4, Pfeiffer 23,1,
Balogh 5,3%-ot ért el. Pest megyében –
együtt Pest környékkel – sem a két mun-
káspárt, sem a Baloldali Blokk nem ért
volna el abszolút többséget. Viszont a csa-
tolandó Pest környék eredményeit a fővá-
rosi választási eredményekkel együttesen
tekintve: MKP 28,1, SZDP 32,0, NPP 1,0,
FKgP 7,9, Pfeiffer 17,0, Balogh 5,3%, az
tűnik ki, hogy Nagy-Budapest meglete-
esen a baloldal 52,8%-os abszolút több-
séget érhetett volna el. Az előterjesztést

aláíró Széll Jenő szerint a baloldali többség megszerzésén túl: „A csatlakozással a környék jobb-
oldali szoc. dem. elemei elvesztenék önállóságukat és a baloldali vezetés alatt álló fővárosi pártsz-
ervezet alá kerülnének. Azok az uralkodó jobboldali szociáldemokrata polgármesterek, akik
környéki pártszervezeteinket a mai napig a reménytelen ellenzéki pozíciójában tartják, jelen-
tőségüket elvesztenék és egy kerületi előjáró színvonalára csúsznának. Ugyanekkor a budapesti
Városháza erős kommunista pártszervezete és az erős budapesti törvényhatósági kommunista frak-
ció az immár hozzájuk tartozó környéki szervezetek súlyát nagymértékben emelni tudnák.”⁷⁵

Az előző bekezdésben foglaltakból világosan körvonalazódnak az MKP Nagy-Budapest poli-
tikájának mozzanatjai: az alapvetően fontos baloldali helyhatósági többség biztosítása oly
módon, hogy egyúttal csapást mérjenek a szociáldemokrata párt „jobbszárnyára”, a budapesti és
környékbéli kommunista pártszervek erősítése, a főváros irányításában a kommunista befolyás
növelése. Az MKP vezetése az elemzés adatai alapján Nagy-Budapest megvalósítása mellett
foglalt állást, de 1948 elején a párt politikai bizottságának a hatalom közvetlen megragadása
kötötte le figyelmét s ezért egyelőre csak a politikai agitáció beindítását határozta el. A kommu-
nista párt agitációjában nyíltan nem a hatalmpolitikai szempontok domináltak, hanem a Pest
környéki dolgozók érdekeit hangoztatták. A beinduló politikai kampányban az MKP érdekeit szol-
gáló olyan személyiségek is szóhoz jutottak, mint Harrer Ferenc. Igénybevétele azonban csak
addig tartott, amíg a kommunista pártpolitika célkitűzéseit valamilyen formában alátámaszthatta.

Emlékiratai szerint: „Még egyszer volt alkalmam Nagy-Budapestre vonatkozólag már többszörösen ismertetett álláspontomat kifejezni. Ez a Magyar Kommunista Párt részéről 1948. február 6-án Széll Jenő törvényhatósági bizottsági tag által tartott propaganda előadáson történt, amelyen felkért hozzászóló voltam. Ezután már nem voltak be semmiféle tárgyalásba, noha a területi rendezés fővárosi előkészítője a főváros hivatalos lapjában közölt ismertetőjében ritkított betűkkel szedette, hogy Nagy-Budapest kérdésével csak Harrer Ferenc tanulmánya foglalkozott 1908-ban”.⁷⁶

A városeejesítés azonban nem a Széll Jenő által javasolt legálisnak tekinthető úton haladt tovább. A világszerte kibontakozó hidegháborús viszonyok felgyorsították a Szovjetunió által katonailag megszállt Kelet-Európai országokban a kommunista hatalomátvétel folyamatát. Az államosítások, a két munkáspárt 1948-ban kieroszakolt egyesítése, a Magyar Dolgozók Pártja (a továbbiakban MDP) megalakítása, a köztársasági elnöki pozíció megszerzése, a koncepciós politikai perek, a hírhedt „szalámi taktika” egyes lépései jelképezték a „magyar népi demokrácia” elsorvasztásának állomásait.

1949. február 12-én alakult meg a Magyar Függetlenségi Népfront Nagybudapesti Ideiglenes Bizottsága, melynek fő feladata – a Népfront a politikai pártok elsorvasztásának céljait szolgálta – a közös listával induló pártok részvételével tartandó országgyűlési választások területi előkészítése volt. A népfront agitációban nyilván már az MDP Politikai Bizottságának inspirálására a fővárosbővítés, azaz Nagy-Budapest létrehozása is szerepelt. 1949. július 14-én az MDP PB határozatot hozott arról, hogy 1950. január 1-jére Nagy-Budapestet létre kell hozni. Az előkészítés kidolgozására öttagú bizottságot hoztak létre, melynek tagjai Házi Árpád, Köböl József, Philip Rudolf, Tímár Mátyás és Tömpe István voltak.⁷⁷

A bizottság három hónapig tartó munkája után 1949. október 19-én terjesztette elő jelentését a PB-nek. Három fő kérdéssel foglalkoztak: a terület meghatározásával és az elnevezéssel, a kerületi beosztással, a kerületek elnevezésével és számozásával, az egyesítést kimondó törvényjavaslat kidolgozásával és a végrehajtási utasítással. Az első kérdésben a bevezetőben felsorolt helységeknek a fővároshoz történő csatolását javasolták azzal, hogy valamennyi településen a népsűrűségi érték 120 fő/km² felett van. A javasolt határvonalon túl, amely a települések közigazgatási határával volt nagyjából egyenlő, már olyan községek helyezkedtek el, melyek falusias jellegűek voltak. De gondoltak arra is a határvonal megvonásánál, hogy elegendő üres tér álljon a megnövekedő főváros részére a későbbi terjeszkedés számára. Az új főváros elnevezéseként a régi név meghagyását javasolták.

A kerületek beosztásánál arra törekedtek, hogy a lehető legkisebb változtatásokkal oldják meg az új városterület felosztását. A korábbi 38 közigazgatási egységet 22-re vonták össze, oly módon, hogy a lakosság számszerű összetételében a „munkásosztály ne szenvedjen hátrányt.” 18 kerület esetében változatlanul hagyták a tradicionális elnevezéseket, a nevekből általában törölték az ott előforduló „szent” szót. A harmadik kérdéscsoport megoldandó feladatai közül a Belügyminisztériumra hárították az egyesítést elrendelő törvényjavaslat és indoklása tervezetének kidolgozását és az előterjesztési-elfogadtatási eljárás bonyolítását. A bizottság jelentésének benyújtásakor már az új alkotmány volt érvényben, mely a szovjet típusú tanácsi rendszer bevezetését deklarálta. A bizottság a főváros tanácsainak megalakítására a tanácsokról szóló törvény közreadását követő időszakot ajánlotta. A helyi tanácsok létrehozását elrendelő 1950. I. törvény, amelyet 1950. május 18-án tettek közzé, intézkedett a Budapesti Városi Tanács és a kerületi tanácsok „felállításáról.” Az 1950. október 22-én megtartott első „tanácsválasztásokon”, amelyeken csak egy párt, az állampárt, az MDP és pártonkívüliként a népfront közbejöttével ajánlott jelöltjei indultak, hasonlóan az úgynevezett szocialista rendszer négy évtizedes időszakának „választási” eredményeihez, a választók 98.9%-a szavazott a népfront jelöltjeire.

NAGY-BUDAPEST LÉTREHOZÁSÁNAK ÉRTÉKELÉSE

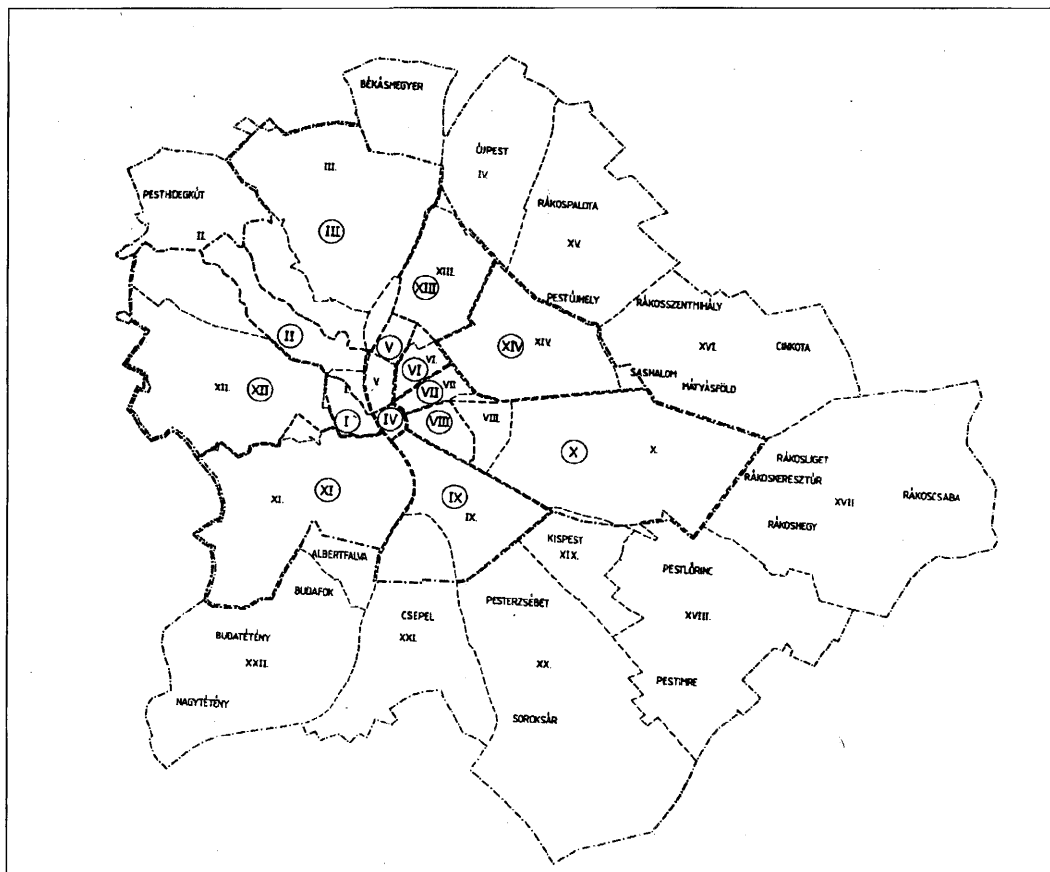
A Nagy-Budapestet megvalósító döntés politikai megfontolás, az úgynevezett szociáldemokrata „jobboldal” megtörése, a választási eredmények befolyásolása, a munkásosztály népességyválasztási számbeli túlsúlyának megteremtése jegyében következett be 1950-ben. Objektíven vizsgálva azonban az újabb főváros bővítést, le kell szögeznünk, hogy az valójában a már régóta esedékes jogi-igazgatási egyesítés realizálását jelentette, amit Rákosiék saját politikai céljaik szem előtt tartásával hajtottak végre. Nagy-Budapest létrehozása értékeléséhez, pozitív, vagy negatív voltának eldöntéséhez, három felvetődő probléma vizsgálata szükséges.

Az első kérdéscsoportba tartozik a gigantomania problémája, vagyis annak vizsgálata: szerves történeti képződmény-e Nagy-Budapest, avagy pedig, miként az többször is elhangzott, s újabb vádként merül fel Rákosiék esztelen országlásával kapcsolatban, csupán a realitásérzékét elvesztett voluntarista politikai akarat szülötte. Ide vág e kérdés másik vetülete is, nevezetesen az, hogy nem túl nagy-e a 2 milliós lakosságú főváros a kicsiny Magyarországhoz képest. A történelmi fejlődés előzőekben felsorolt tényeinek ismerete alapján a szerző megítélése szerint nem lehet vitás, hogy mindkét kérdésre csakis tagadó válasz adható.

Budapest 1873. évi egyesítését követően a főváros rohamos gyorsasággal, amerikai ívű fejlődési utat bejárva, egységes várossá, majd európai szinten is jelentékeny világvárosi jellegű, metropoliszá alakult. Még látványosabb volt a peremövezet fejlődése. Mindkét terület kifejlődésében egy sor olyan tényező hatott, amely valamennyi modern nagyváros kialakulási folyamatában megfigyelhető. De volt egy sor olyan speciális fejlődési ok is, amelyek csak a magyar főváros és környéke esetében regisztrálhatók. Mindezen tényezők érvényesülése következtében a főváros lakossága 1869-től 1944-ig 280 ezerről 1,235 ezerre nőtt, az elővárosi övezet pedig 26 ezerről félmillióra. A növekedés Nagy-Budapest létrehozását követően sem állt meg, s a lakosság szám az 1960-as évek végére meghaladta a 2 milliót. A Budapest-koncentráció történelmi fejlődés eredményeként jött létre. Budapest és környéke, mint a Duna medencéjének földrajzi tekintetben egyik legkedvezőbb helyén fekvő nagyvárosa – függetlenül az ország területének változásaitól – szakadatlanul haladt előre növekedésében. E tény egyúttal megkérdőjelezheti annak a kérdésnek a jogosságát is, hogy nem nagy-e Budapest az ország területéhez és lakosságához képest. Ha a főváros, Nagy-Budapest túlméretezett lenne, akkor az első és második – elvesztett – világháborúkat, megszállásokat és gazdasági válságokat követően már nem fejlődött volna, nem növekedés, hanem visszaesés következett volna be, mint az néhány európai nagyváros esetében megfigyelhető.

A másik kérdés; miért nem valósult meg korábban és miért éppen 1950-ben a második főváros-egyesítés? Az előzőekben felsorolt politikai-gazdasági és társadalmi okok alapján világítottak rá az egyesítés halogatásának indokaira, majd 1945 után az egyesítést kiváltó politikai okoknak az érvényesülésére. Nagy-Budapest 1950-ben hatalmi döntés útján valósult meg, de oly módon és olyan közigazgatási megoldást követve, amelyet 1942-ben a főváros akkori vezetői javasoltak.

A harmadik kérdés az, hogyan értékelhető Nagy-Budapest létrehozása az eseményt követő majdnem félszáz év múltán? Sokak szerint a Rákosi-érában született Nagy-Budapest hibás döntés eredménye, torz képződmény, az ország vízfeje. Egy másik állásfoglalás szerint Nagy-Budapest létrehozása aktuálpolitikai, választási célzatú húzás volt, egy nagyzási hőbortban szenvedő politika megnyilvánulása.⁷⁸ Egy fontos beosztásban volt budapesti városvezető szerint: „...ma sem állíthatom, hogy az elképzelés rossz volt. A világ összes fővárosa átélt valami hasonlót.” Felhozta, hogy Londonban, Párizsban és Prágában külön szabályokban rögzítették a főváros és a kerületek közötti kapcsolatot.⁷⁹ Ez utóbbi állítással szemben érvként említhető, hogy a tanácsi igazgatási rendszer keretén belül is szabályozták a főváros és a kerületek közötti kapcsolatot. A helyesnek tekinthető és Harrer Ferenc által, több ízben hangoztatott felfogás szerint a nagyváros és környéke

A főváros határa 1950. január 1. előtt és az egyesítés után.

összefonódottságának problémája akkor van megoldva, amikor a nagyvárossá fejlődött város egész vonzási területe minden vonatkozásban egységes közigazgatáspolitikai irányítás alá kerül. 1950 után, ha jól-rosszul, felemás módon is, de a fenti elv alapján törekedtek a főváros ügyeinek intézésére. Az egybevonási törekvések négy évtizedes története az összekapcsolás szükségességének felismerésén alapuló erőfeszítések összegezésének érvényre juttatásáért folytatott pozitív célzatú küzdelmek sorozata volt. Az egyesítés eszméje csak úgy alakulhatott ki, újulhatott meg és támadhatott fel hullámsírijából a különböző politikai-társadalmi változásokat követően, hogy megvolt a reális alapja.

Az 1950. évi egyesítést követően Budapest belső kerületei éppúgy nem fejlődtek, mint a permvárosok. Ennek oka azonban nem az egyesítésben, a közigazgatási politikában keresendő, hanem Rákosi és követői rendszerének általánosan hibás politikai-gazdasági irányvonalában, amely nem volt képes élni az egyesítés adta kedvező feltételekkel és lehetőségekkel. Negyven év múltán a főváros, ha az európai nagyvárosok nivójával vetjük össze helyzetét, ma körülbelül ott áll – a részeredmények ellenére –, mint ahol az összevonás küszöbén volt. Egyes mutatók esetében visszaesés, vagy stagnálás figyelhető meg. A felemás helyzet kialakulását nem az összevonás tényének, hanem a lehetőségeket fel nem ismerő, a fejlődési lehetőségek kibontakoztatását akadályozó általános politikai-gazdasági irányvonalnak lehet tulajdonítani.

A választási, aktuálpolitikai szempontok szerepének felhozása helytálló. 1948-ban választási

aduként került be Nagy-Budapest terve Rákosiék politikai programjába. 1950-ben azonban már egy teljesen megváltozott kül- és belpolitikai helyzetben került sor a főváros bővítés megvalósítására. Már nem a szavazatok többségének megszerzése, nem az erős kommunista budapesti Városháza megteremtése volt a célkitűzés, hanem az önálló politikai mozgást, akaratkinyilvánítást és érvényesítést lehetővé tevő budapesti autonómia felszámolása. Az egyéni kezdeményezést megszüntető centralista politikai-igazgatási modell, a szovjet példa nyomán életre hívott tanácsrendszer megteremtése vált fő célkitűzéssé. Egyedül a Pest környéki szociáldemokrata politikai bázis megtörése maradt aktuális az eredeti célkitűzések közül. A Szakasits–Marosán csoport eltávolítására néhány hónappal az egyesítést követően került sor.

A nagyvárosi hóbort szempontja is érvényesült az egyesítés elrendelésében. A korszerű vas- és acéltermelés megvalósításához szükséges nyersanyagbázis és elegendő energiatermelés nélküli országból a „vas és acél országát” létrehozni szándékozó torz vezetésnek nyilván szüksége volt a 2 milliós lakosságú főváros megteremtésére is. De amíg a „vas és acél országának” kifejlesztéséhez hiányoztak a gazdasági feltételek, addig Nagy-Budapest létrehozására a realitások már adottak voltak. Ez utóbbi esetben csupán egy – régóta esedékes – a fejlődést előrevivő közigazgatáspolitikai intézkedést kellett megtenni, melynek korábbi meghozatalát éppen a hatalmat birtokló, történelmi aspektusokból retrográdnak bizonyuló arisztokrata-konzervatív, majd jobboldali politikai csoportok érdekei nem tették lehetővé. Nagy-Budapest létrehozása az élet által már kiformált gazdasági-társadalmi-kultúrális településegységes közigazgatási szempontból történő olyan rendezésének értékelhető, amely gazdasági-történelmi szempontból erre érettnek volt tekinthető.

Nagy-Budapest kialakítása, jóllehet a voluntarista politika időszakában történt és indítékai között negatív politikai célkitűzések megvalósítása is szerepelt, mégis a XX. század modern nagyvárosainak fejlődésében mindenütt felülkerekedő egyesítési-növekedési törekvéseket váltotta valóra. Ennyiben alapvetően és objektíven pozitívként értékelhető. Más kérdés, hogy az országosan érvényesülő akkori hibás politikai-gazdasági vonalvezetés a nagyváros és beolvasztott peremövezetének fejlődése szempontjából nem volt képes kiaknázni az egyesítésből fakadó új lehetőségek által teremtett kedvező feltételeket a megnövekedett főváros egészének fellendítése érdekében.

JEGYZETEK

1. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, Bp., 1950. Közli: Források Budapest Múltjából IV. kötet 1945-1950., Szerk.: GÁSPÁR Ferenc. Bp., 1973. 507–508.. (Továbbiakban: Forr. IV.)
2. Fővárosi Napló, 1950. január 20., In: Forr. IV. im. 511–513.
3. Budapest Főváros Levéltára (Továbbiakban: BFL) XXIII.101., Budapesti Városi Tanács üléseinek jegyzőkönyvei, 1950. november 3., In: Forr. IV. 516–521.
4. Fővárosi Statisztikai évkönyvek adatai alapján
5. MAGYARY Zoltán: Magyar közigazgatás, Bp., 1942.
6. Budapest Története V. kötet. Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig. (Továbbiakban: Bp. Tört. V.) Szerk.: HORVÁTH Miklós. Bp., 1980. Források Budapest múltjából III. kötet 1919-1945., Szerk.: SZEKERES József, Bp., 1973. (Továbbiakban: Forr. III.)
7. Forr. III. im. 587–588.
8. Forr. IV. im. 507.
9. Fővárosi Közlöny 1949. július 20. 30. szám
10. HARRER Ferenc visszaemlékezéseinek kiadatlan kézírata alapján, BFL XIV. 31. Főváros 13. fejezet 514.
11. BENE Lajos: Nagy-Budapest tervének kialakulása, In: Városi Szemle (Továbbiakban: VSZ) 1945. 2. sz. 81-98. Bárczy István: A negyvenéves Budapest, In: VSZ 1913., Jubileumi szám.

12. HARRER Ferenc: Nagy-Budapest, In: VSZ 1908. 23. sz. BÁRCZY István – HARRER Ferenc: Tanulmány a szomszédos községek Budapesthez való kapcsolásáról, Bp., 1908.
13. SZENDY Károly: Tanulmány Nagy-Budapestről (Bp., 1942.) című mű bibliográfiai összefoglalójából kitűnik, hogy a fővárosi sajtóban 1891-től rendszeresen napvilágot láttak a témával kapcsolatos közlemények az egyesítés indokairól és szükségességéről. 1892-ben, s újból 1894-ben tárgyalta a főváros közgyűlése Pest megyének a belügyminiszter által pártolólág megküldött felhívását „...Új-Pest és Kis-Pest községeknek, valamint Erzsébetfalva és Kossuthfalva telepeknek a fő- és székvároshoz való csatolását ... A közgyűlés a jogügyi bizottmányának a tanács által pártolólág előterjesztett javaslatát mellőzi és kijelenti, hogy miután a fő- és székváros a minden irányban felmerülő és mindinkább fokozódó közszükségletek fedezésére már mai kiterjedése és területe mellett is alig rendelkezik a kellő anyagi eszközökkel, miután ... a fővároshoz való csatolás a közigazgatási, közegészségi, és köztisztasági szükségleteket csak mód felett szaporítaná és a közpénztárra elviselhetetlen terhet róna, a ... csatolást időszerűnek nem tartja s ezért annak tárgyalásába bocsátkozni nem hajlandó.” (BFL Közgyűlési jegyzőkönyvek 1892/995. sz.). 1895-ben a megismételt előterjesztést nem tárgyalták, mert 1892 óta „... a viszonyok nem változtak s ugyanazon indokok jelenleg is teljes mértékben fennforognak.” (U. o. 1895/266. sz.). Hasonlóan elutasították Pest megye 1902. évi kezdeményezését is. – A főváros pénzügyi helyzetére és gazdálkodására: Szekeres József, Budapest főváros önkormányzatának gazdasági alapjai. In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Bp. 1990. 91–114. – Pest megye felterjesztése a kormányhoz az egyesítésről, Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: OL) Miniszterelnöki iratok: 1314/1902. ME.
14. BÁRCZY István: A negyvenéves Budapest, In: VSZ 1913., Jubileumi szám.
15. SZEKERES József: A fővárosi közüemi hálózat működésének jogi szabályozása 1873–1938., In: Tanulmányok Budapest Múltjából (a továbbiakban: TBM) XXI., Bp. 1988. 287–309.; Uő.: A budapesti városatyák panamája. Bp., 1962.; SZEKERES József: Budapest főváros önkormányzatának gazdasági alapjai. In: Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából. Bp., 1990.; GYALAY MIHÁLY–SZEKERES József: A Szent Margit-sziget Gyógyfürdő Rt. története, In: TBM XXIV. Bp. 1991.
16. Szócs Sebestyén: Budapest székesfőváros részvétele az 1905–1906. évi nemzeti ellenállásban, Bp., 1977.
17. Az 1929-től megyei városi jogállást elnyert hat jelentékenyebb település ekkor még csupán községi-, nagyközségi jogi-igazgatási státussal rendelkezett. Újpest kapta meg elsőként 1907-ben a városi rangot. Rákospalota 1923-ban, Pestszenterzsébet 1924-ben, Budafok 1926-ban, Kispest 1932-ben, Pestszentlőrinc 1936-ban kapott városi jogállást. A 13 környékbeli nagy- illetve kisközség lakosainak száma egyenként átlagban 3000 fő körül alakult. – Bárczy Istvánnak a 14.számú jegyzetben idézett műve szerint 1910-ben a peremövezetben 240 000 ember élt. A főváros lakossága a környék népességével együtt ekkorra elérte az 1,2 milliót. „Budapest, London, Párizs, Berlin és Bécs után Európa 5. fővárosának helyét foglalhatná el, amennyiben a szomszéd településekkel közigazgatásilag egészet alkotna.” (u. o.) 1900-ban Budapest a 25 legnagyobb európai város között a 8., 1870-ben még a 17. helyet foglalta el. Lásd: Dr. THIRRING Gusztáv: Budapest félszázados fejlődése 1873– 1923. Bp., 1925.
18. A Pest környék fejlődésére lásd: HARRER Ferenc: Nagy-Budapest, in. FARKASFALVY Sándor: Budapest gyáripára 1921– 1926., Statisztikai Közlemények, 56/4. kötet Bp. 1928. BESSENYEY Zénó: Nagy-Budapest, A mai magyar város, In: A korszerű közszolgálat útja. 8. kötet, Szerk.: MÁRTONFFY Károly, Bp., 1938. 405– 418. IRSY László: Nagy-Budapest rendezése, In: Városfejlesztés, városrendezés, városépítés, A korszerű közszolgálat útja 11. kötet, Szerk.: MÁRTONFFY Károly., Bp., 1940. 106–114. Ruisz Rezső: A magyar városok iparosodása, Statisztikai Közlemények 95. kötet, Bp., 1943. BEREND T. Iván–RÁNKI György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez, In: TBM XIV. kötet, Bp., 1961.; Budapest Lexikon, Főszerk.: BERZA László, Bp. 1973., (II. kiadás: Bp. 1993. 1– 2. kötet).
19. A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada. I. kötet A reformkortól 1919-ig. (Szerk.: BENCZE Géza, KOROKNAI Ákos, SUDÁR Kornélia, SZEKERES József) Bp., 1988.
20. SZEKERES József: Az újpesti hajóépítés. I. (1863– 1911). In: TBM XIV. kötet; Bp., 1961. 483– 524. o., II. (1912– 1944) In.: TBM XV. kötet Bp., 1963. 637– 693.
21. Alvóvárosnak, városrészeknek azokat a településeket, városrészeket nevezi a területfejlesztés kérdéseivel foglalkozó szakirodalom, melyek lakossága munkáját és életének nagyobb részét a közeli nagyvárosban bonyolítja le, s lakásába csak az éjszakai alvás céljából tér hazá.
22. Bp. Tört. V. kötet in. 261– 264.
23. SURÁNYI-UNGER Tivadar: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925-1934. Statisztikai Közlemények. 83/3. kötet Bp., 1936. 364– 458.; RUISZ R. idézett művében kiemeli: „A nagyipar szorosan egy a várossal... A város munkapiaca, a város közvetítő kereskedelme, a város fogyasztópiaca, a város pénzpiaca, a város hitellete és nem

- végző soron a város kultúrája százsorosan indokolják a nagyiparnak és végeredményben az iparnak a városban való centralizációját.” (4–5.) Hozzá lehet még tenni a városi infrastruktúra, közművek és energiaellátás vonzó hatásának tényét is. Az újkori városfejlődésben mind jelentősebb szerep jutott a hírszolgálat és információs rendszerek központi ottani letelepedésének is.
24. SZENDY K.: im. 7– 12.; HEGEDŰS József– TOSICS Iván: Budapest általános rendezési tervének előzményei 1932–1955. In: BFL Közlemények '84. Bp. 1985.; ZIAK, Karl (gest.): Unvergängliches Wien. Wien, 1964. 305– 307. és 323– 326. – A Bécs utáni két legnagyobb osztrák város, Graz és Linz fejlődéstörténetét tekintve, a növekedés azonos jegyeinek hatása tűnik ki. Graz 1870-ben 21 km² területe a peremövezet beolvasztását követően 1951-re 127 km²-re lakosainak száma ugyanazon években 81 ezerről 226 ezerre nőtt. Linz 1870-ben 6 km²-en terült el 30 ezernyi lakossal. Az iparosítás eredményeképpen 14 peremövezeti település megállapodásos alapon történő bekebelezését követően 1951-re területét 96 km²-re, lakosságát 185 ezer főre növelte. (ALTMÜLLER, Rudolf: Die Linzer Eingemeindungen. Linz, 1965.) – Néhány német ipari jellegű nagyváros fejlődése is azonos jellegzetességeket mutat. Stuttgart 1901–1942 között összesen 35 peremövezetén kialakult települést bekebelezett be. (BORST, Otto: Stuttgart. Die Geschichte der Stadt. Stuttgart, 1974. Sajnos az 527. o. terjedelmű várostörténeti monográfiából a legfontosabb adatok, mint például a területnövekedés és a népességszám alakulása teljesen hiányoznak). – Köln 3 nagyobb beolvasztási akció nyomán 1871 és 1910 között területét 770 hektárról 19 674 hektárra, népességét 129 ezer-ről 593 ezer főre növelte. 1914–1970 között újabb három nagyobb beolvasztás zajlott le, melynek eredményeként a városterület megduplázódott, népessége 900 ezerre nőtt. (HERRMANN, Walther: Wirtschaftsgeschichte der Stadt Köln 1914 bis 1970. In: Zwei Jahrtausende Kölner Wirtschaft. Köln, 1975. 1. B.) – Zágráb történelmi városmaga a bekebelezések nyomán 1850–1978 között kilencszerezére, népessége tizenegyszerezére nőtt. (KAMPUS, Ivan– KARAMAN, Igor: Das tausendjährige Zagreb. Zagreb, 1978.)
 25. HARRER F. Nagy-Budapest, VSZ. 1945. 3. sz.
 26. HARRER Ferenc: im.
 27. Uo.
 28. THIRRING Lajos: Fővárosunknak és környékének újabb fejlődése. In: Magyar Statisztikai Szemle 1931. 240– 261. o. FARKASFALVY S.: im.
 29. BESSENYEY Z.: im. 412.
 30. A peremövezet és iparának fejlődésére: ILLYEFALVY I. Lajos: Csonka hazánk városai a statisztika tükrében II. kötet Bp., 1940.; Bp. Tört. V. kötet im. 390–393.; SIPOS Aladár: Budapest gyáripara. In: TBM XIII. kötet Bp., 1959. SZIGETI Gyula, Magyarország városi üzemei és vállalatai. Statisztikai Közlemények 71. kötet 1. sz. Bp., 1933.
 31. Ruisz Rezső számításai szerint (im. 60–72.), továbbá A Székesfőváros múltja és jelene számokban (Statisztikai Közlemények 87. kötet 1. sz. Bp. 1934) adatai alapján.
 32. A Magyarország Tiszti Cím- és Névtára kötetei: MAGYARY Z.: im. MEZNERICS Iván– TORDAY Lajos: A magyar közigazgatás szervei 1867–1937. Bp., 1937.; A székesfőváros múltja és jelene számokban. Statisztikai Közlemények. 87. kötet 1. sz. Bp., 1934.
 33. Petrovác Gyula egy későbbi felszólalásában elmondta, hogy 1922-ben Wolff Károly kifejezést adott aggodalmának az erős Pest környéki baloldal bármiféle – Pest vármegyén kívüli – igazgatási vagy önkormányzati fórumon történő megnyilvánulási lehetőségének megadásával kapcsolatban, mert „...attól lehetett tartani, hogy ez a törvényhatóság nem fog helyes irányban működni.” In: Az 1942. évi költségvetés közgyűlési tárgyalása. Melléklet a Fővárosi Közlöny 1941. december 9-i számához. 39.
 34. Ripka Ferenc főpolgármester, Sipőcz Jenő polgármester, Wolff Károly és Kozma Jenő pártvezérek az 1920-as években a sajtóban kifejtett állásfoglalásaik szerint nem lehetséges a főváros és a peremövezet összeolvadása. Idézi: BENE L.: im. 90..
 35. IRSY L.: im. 108.
 36. A fővárosi vámvonal gazdasági jelentőségére és árfelhajtó szerepére: Bródy Ernő 1927. július 14-i parlamenti felszólalása a fővárosi vámok és illetékek árfelhajtó szerepéről. Képviselőházi Napló 1927–1932. VI. kötet 79–81. Wolff Károly, 1929. június 5-i képviselőházi felszólalása a fővárosnak, mint az ipari és mezőgazdasági termelés legnagyobb belső felvevő piacának jelentőségéről. Uo. XXI. kötet 383–384. Jurcsek Béla felszólalása a fővárosi vámok és helypénzek árfelhajtó hatásáról. Uo. 1935–1940. II. kötet 265–267.
 37. A főváros vezetőinek elutasító állásfoglalásáról: Budapest Székesfőváros Közigazgatási és Statisztikai évkönyve 1933. Szerk.: ILLYEFALVY I. Lajos Bp. 1934. 127–132.
 38. Pest környék fejlődésére az 1930-as években: BENE Lajos: Adalékok Budapest és a vidék gazdasági kapcsolatainak kérdéséhez. VSZ 1942. 211–219., Propper Sándor felszólalása a városrendezési törvényjavaslat – a későbbi

1937:VI.tc. – országgyűlési tárgyalásán a peremvidék fejlődését gátló okokról. Képviselőházi Napló 1935– 1940. XI. kötet 185– 186.

39. A csepeli Weiss Manfréd konzern 62 millió pengős tőkeállománya a magyar gépipar egészének több, mint 30%-át és a budapesti gépgyártásnak csaknem 50%-át jelentette. Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. 61 millió pengős alaptőkéje az ország összes elektrotechnikai vállalatai tőkéinek (270 millió pengő) 22,1%-át tette ki. A peremövezet bőr- és cipőipari gyárainak tőkéje a fővárosiaknak mintegy 24%-át érte el. A papírosipari gyárak tőkéje a budapestieknek 43%-át, a textiliparé a fővárosi hasonló ágazat csaknem 11%-át jelentette. Megemlítendő azonban, hogy míg Budapesten egy-egy ágazat esetében több kisebb, néhány közepes és legfeljebb egy-két nagyvállalat összesített tőkeadatairól van szó, addig a peremövezetben legfeljebb 2-3 nagyvállalat tőkéje képezi a magas részesedési arányt. Az elővárosi övezet iparának termelési értékét vizsgálva az tűnik ki, hogy 1932-ben az övezet gyárainak termelése 220,4 millió pengős nagyságú. Ez az összeg az országos ipari termelés 12%-át, a fővárosi gyárak termelésének 35%-át tette ki. A gazdasági válság kihatásainak ellenére 1926-hoz képest a peremövezet részesedése nőtt. Az 1930-as évek későbbi fejlődési indexeit alapul véve az állapítható meg, hogy az elővárosi övezet gazdasági növekedése megelőzte a fővárosét, de elmaradt a vidék mögött. A főváros gazdasága nehezebben bontakozott ki a válságból, a vidéki alapanyagokat és energiát termelő nagyüzemek, meg az itteni új alapítások a háborús előkészületek jegyében inkább bővíthették termelésüket. Pest környék mérsékeltabb fejlődési ütemében a textilipar lassuló lendülete hatott ki kedvezőtlenül. Források: JENEY Károly–GÁSPÁR Ferenc, A Tungstram Rt. története 1896–1945. 1–2. kötet Bp. 1987. SZIGETI Gyula, A részvénytársaságok a Nagy-Budapest területén fekvő budapestkörnyéki városokban és községekben. In: VSZ. 1939. 321–341., továbbá gazdasági, pénzügyi és tőzsdei Kompassok kötetei alapján. SZIGETI Gyula, A gazdasági válság Budapest életében. Statisztikai Közlemények 72. kötet 2. sz. Bp. 1934.
40. SÁNDOR Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. Bp., 1954. SZIGETI Gyula: Budapest hitelintézetei. Statisztikai Közlemények. 63. kötet 2. sz. Bp. 1931. SZŐNYI Gyula: A magyar városok hitelintézetei. Statisztikai Közlemények. 68. kötet 3. sz. Bp., 1937.
41. István, VARGA: Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch. Bp. 1940.
42. 1929-ben összesen 28 pénzügyintézetnek volt a székhelye egy-egy peremvidéki helyiségben; ebből 10 más bank affiliációjaként működött. Vagyonuk 0,4–30 millió pengő körül alakult. Szerepük a meghatározó gazdasági folyamatok szempontjából súlytalannak értékelhető. A nagyobb budapesti bankoknak csak Újpesten volt fiókjuk. E helyzetképből nyilvánvaló, hogy a peremövezet gazdasága forgótőke-, hitel- és pénzforgalmi szempontokból közvetlenül a fővárosi nagybankokhoz tartozott. A kisbankok a helybéli vállalkozók, kisiparosok és kereskedők pénzügyeinek kezelésén kívül parcellázásokkal s más ingatlanügyletekkel foglalkoztak.
43. 1930-ban alakult meg az Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet, mely évente 30–40 millió pengőt folyósított a lakásépítkezések folytatására. Az 1931-ben tizenkét bank és a kincstár közbejöttével létrehozott Magyar Investment Rt. vásárlásokkal akadályozta meg az értékpapírok árfolyamesését. Az 1931-ben létesített Magyar Szavatossági Bank betétkifizésekre folyósított kölcsönökét évi 50 millió pengős keretben. Az 1933-ban – állami és nagybanki részesedéssel alapított Ipari Munkaszervező Intézet az ipari tevékenység előmozdítására folyósított kölcsönökét. 1938-ban már elérte a 250 millió pengőt az ipari kölcsönök kerete. 1933-ban 16 hitelintézet alapította a Hitelintézetek Szövetkezetét, melynek célja a mezőgazdasági hitelezés biztosítása volt. 1936-ban alakult az Országos Földhitelintézet a kormányzat földbirtok-politikai intézkedéseinek finanszírozására. E különleges pénzügyintézetek az állam és a pénztőkes csoportok együttműködése útján sikerrel hártották el – együtt a Magyar Nemzeti Bankkal, a Pénzügyintézetek Központtal, a Postatakarékpénztárral és a Székesfővárosi Községi Takarékpénztárral – a gazdasági válság okozta súlyos megrázkódtatások következményeit, majd komplex pénzügyi manőverek útján finanszírozták a válságból való kilábalás hitelszükségleteit.
44. A Székesfővárosi Autóbuszüzem 1937/1938-ban átvette a Budapesti Autóbusz Közlekedési Rt. (BART) fővárosi járatait oly módon, hogy a magáncég vonalengedélyeit – azok lejártát követően – a főváros közgyűlése nem hosszabította meg. A BART ezt követően 12 újonnan megnyitott peremövezeti viszonylatban új autóbuszokat beszerelve folytatta tevékenységét. BÁLINT Sándor: A BART története 1937-től 1947-ig. In: A Közlekedési Múzeum Évkönyve VII. kötet Bp., 1985 417–97.
45. HARRER Ferenc: Budapest városfejlesztési programja. In: VSZ 1933. 1. sz. 1–60.
46. PROPPER Sándor felszólalása 1937. február 5-én a városrendezési törvényjavaslat országgyűlési tárgyalásán. Képviselőházi Napló. 1935-1940. XI. kötet 178–186. In: Forr. III. im. 416–422.
47. Az 1937:VI.tc. a városrendezésről és az építésügyről. In: Corpus Juris Hungarici. 1937. évi törvények. Bp., 1938. 74–99.

48. Az 1937:VI.tc. alapján 1940-ig végrehajtott Budapest környéki városrendezési előmunkálatokról IRSY László számolt be Nagy-Budapest rendezése című előadásában. (Lásd. 18. számú jegyzet)
49. Polgármesteri közgyűlési előterjesztés Budapest városrendezési programja tárgyában. 310 278/1947-III. sz. Előadó: dr. Viola Rezső tanácsnok. Fővárosi Közlöny 10. sz. 1947. március 13. II. sz. melléklet 1–15.
50. A Harrer Ferenc elgondolásaként több évtizeden keresztül szorgalmazott tervet a politikai vezetés minduntalan elvette.
51. A hiányos adatközlések forrásai: Magyar Statisztikai Zsebkönyv (Szerk.: MIKE Gyula); SZÁNTÓ Emil: Füstölögő gyárkémények, In: Budapest 1946. január 15-i sz. 21–22.; A Magyar Gazdaságkutató Intézet Gazdasági Helyzetjelentései (51–53. sz.) alapján.
52. Uo.
53. A kis- és kézműipari fellendülést a munkanélküliség felszámolása következtében megnövekedett fogyasztói piac igényei, a jobban megmunkált használati cikkek iránti kereslet-növekedés váltották ki. A könnyűipar a nyersanyag- és munkaerőgondok, a katonai megrendelések elsődlegessége miatt a piacra irányuló fogyasztási cikk-termelése erősen visszahanyatlott. A nagy- és középipar versenye általában is mérséklődött a katonai- és exporttermelés miatt, ezáltal erősen megjavultak a kistőkés-vállalkozói tevékenység feltételei.
A háborús pénzkibocsátás révén a kisvállalkozók könnyebben juthattak úgynevezett induló (beruházási) tőkéhez s az áruhiányos piacon szinte minden eladható volt. (Magyar Gazdaságkutató Intézet Gazdasági Helyzetjelentései)
54. Bp. Tört. V. kötet im. 540–541.
55. Az 1939. május 28–30. között tartott országgyűlési választásokon a három budapesti és a Budapest környéki választókerületben 33 képviselői mandátumból a Magyar Élet Pártja – a Teleki Pál miniszterelnök vezette kormánypárt – 12, a Nyilaskeresztes Párt 12, a Polgári Szabadság Párt 5, és a Szociáldemokrata Párt 4 helyet szerzett meg. Az eredmények a polgári baloldali ellenzék és a szociáldemokrácia súlyos visszaesését tükrözték. A baloldal választási vereségének okai: a fasiszta hatalmak előretörése és sikerei, a nyilaspárt radikális reformokat követelő, ellenzéki köntösben történő demagóg fellépése, a zsidókérdésnek a szociális problémák megoldási lehetőségeként való felvetése, a kormánynak az átmenetnek bizonyuló területgyarapodások és az úgynevezett szociális törvényhozás következtében megszilárdult helyzete s a baloldal ellen két évtizede folytatott propaganda eredményessége.
56. A főváros tömegközlekedésének másfél évszázada im. II. kötet 170–171.
57. Budapest városfejlesztési programja. Az 1937.évi VI.tc. alapján készítenő városfejlesztési terv. A törvényhatósági közgyűlés által a városfejlesztési program készítésére alakított különbizottság jelentése. Bp., 1940. Nagy-Budapest 22–24.
58. Petrovác Gyula 1941. október 28-i felszólalása a törvényhatósági bizottság közgyűlésén a főváros 1942. évi költségvetés-előirányzata általános vitájában. In: Fővárosi Közlöny 1941. december 9-i. 55. sz. Melléklet 37-43.
59. Lásd a 13. számú jegyzetet.
60. SZENDY K.: im. 5–6 oldalon idézi EGYED István: Budapest önkormányzata (Statisztikai Közlemények 78. kötet 3. sz. Bp. 1935. 81–88.) c. tervének konklúzióját.
61. Közli: Forr. III. im. 519-522.
62. HARRER FERENC: Nagy-Budapest. In: VSZ 1945. 167–168..
63. A belügyminiszteri előterjesztést közli: Forr. im. III. 523–525. Az idézett forrás levéltári jelzete: Magyar Országos Levéltár Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1944. február 15.
64. Uo.
65. Csorba János a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. május 14-i ülésén is felvetette Nagy-Budapest megvalósításának szükségességét. A Budapesti Nemzeti Bizottság Jegyzőkönyvei 1945-1946., Szerk.: GÁSPÁR FERENC–HALASI LÁSZLÓ, Bp., 1975. 129–130. Csorba javasolta, hogy „... a Budapesti Nemzeti Bizottság küldjön ki a pártok megbízottaiból és a polgármesterekből álló bizottságot, amely dolgozza ki Budapest autonómiájának és a peremvárosok Budapesthez csatolásának problémáját, meghatározván, hogy melyek azok a peremvárosok, amelyek közigazgatásilag Budapesthez volnának csatolandók.”
66. ÚJLAKI PÉTER: Az SZDP községi frakciójának akcióprogramjai és tevékenysége 1945 március-július. In: Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84, Bp., 1985. 113–116.; Uő: Fischer József a Fővárosi Közmunkák Tanácsa élén. Bp. 1989. Kézirat.
67. A belügyminiszteri leirat: 20104/1945-I. B. M. 1945. június 7. Tárgy: Budapest környékének igazgatási újjárendezése. BFL Polgármesteri iratok 9530/1945-I.
68. A határozat: BFL Közgyűlési Bizottsági iratok 45/1945. Kgy. sz., 1945. július 11.
69. 20.104/5/BM–I. 1945. július 22.

70. Újlaki Péter szerint a bizottság munkájának sikertelensége pártpolitikai okokra vezethető vissza, mivel „...a munkáspártok mindenekelőtt – Budapest munkástöbbségének biztosítása érdekében – az ipari üzemekkel rendelkező városok és községek csatlakoztatását akarták elérni.” (ÚJLAKI Péter: Fischer József a Fővárosi Közmunkák Tanácsa élén. Bp. 1989. Kézirat.) A munkástöbbség megteremtésének expressis verbis kimondása és a megvalósítására irányuló gyakorlati politikai agitáció és tevékenység a kommunista párt részéről 1947-ben vetődött föl – nem utolsósorban a peremövezeti „jobboldali” szociáldemokrata hatalmi góccok felszámolása érdekében. – 1945. szeptember 28-án a Nagy-Budapest ügyében kiküldött fővárosi különbizottság ülésén Pest vármegye képviselőjében Házi Árpád alispán kijelentette, hogy „...Budapest és környékének közigazgatási újjárendezését nem tartja időszerűnek. Közölte továbbá, hogy a vármegye Nagy-Budapest kialakítását elvileg is helytelennek találja.” (BFL. Polgármesteri iratok 24710/I. 1945. október 1.) Házi Árpád, az MKP prominens tagja, későbbi belügyminiszter nyilván nem saját, hanem pártja véleményét képviselte.
71. Uo.
72. Idézi ÚJLAKI Péter: Fischer József az Fővárosi Közmunkák Tanácsa élén. Bp. 1989., Kézirat.
73. Az MKP 1947. május 18-i nagy-budapesti pártértekezletének határozati javaslata III. fejezet 1–6. pontok. A 3 éves tervről szóló röpirat befejező szakaszában olvasható: „A hároméves terv Nagy-Budapestet nemcsak felépíti, újból pezsgő életű világvárossá teszi, hanem egyben a dolgozó munkásság városává is alakítja, amelyben megszűnik a paloták és nyomortanyák kiáltó ellentéte.” Országos Széchényi Könyvtár Aprónyomtatványtár 1947., Forr. IV. im. 349–353.
74. Az MKP Nagy-Budapesti Pártbizottsága Közigazgatási Osztályának előterjesztése Nagy-Budapest létrehozására 1948. január 15-én. Forr. IV. im. 383–386. – Ha az MKP vezetősége a fenti elemzést már az 1945 novemberi nemzetgyűlési választások nagy-budapesti eredményei kapcsán elvégzi, akkor feltehetően előbb valósul meg Nagy-Budapest. A két – ekkor már önálló – listával induló munkáspárt az SZDP 26,1, az MKP 21, az NPP pedig 1,5%-ot ért el, ami a FKGP 47,5%-ához képest 1,3%-os többséget jelentett volna. Igaz, az előbb említett három párt szövetsége, a Baloldali Blokk csak később alakult meg. Forr. IV. kötet 181–182. – 1947-ben az év őszén a Szabad Nép október 7-i számában közreadta az MKP Nagy-Budapesti Pártbizottságának, a fővárossal kapcsolatban megvalósítandó intézkedések irányelveit. A III. Általános várospolitikai feladatok című fejezet szerint az új fővárosi törvény kimunkálása és a Nagy-Budapest létrehozásával kapcsolatos előkészületek megkezdése halaszthatatlan feladat. Uo. 368–370. – A Nagy-Budapest problémakör MKP általi kezeléséből is kiténik, hogy a párt vezetése az 1945. évi ketős választási vereség nyomán a hatalom megszerzésére irányuló törekvéseiben lemondott a demokratikus útról és nem a baloldali érzelmű társadalmi rétegek megnyerésére és mozgósítására törekedett – holott erre a lehetőségek adottak voltak – hanem ezt a vonalat csak másodlagosként kezelte. Ezért került sor csak 1950-ben, a hatalom megszerzését követően, a munkáspártok többségét biztosító Nagy-Budapest megteremtésére. 1946-tól kezdődően az MKP erőszakos eszközökkel, mint például a köztársaság elleni összeküvés hamis vádjával, a demokratikus pártok szovjet segítséggel és aktív közreműködéssel történő felszámolásával, a megfélemlítés eszközeivel törekedett egyeduralmának megszerzésére.
75. Forr. IV. im. 386.
76. HARRER Ferenc iratai. Visszaemlékezések 13. fejezet: Főváros BFL XIV: 31.
77. A Nagy-Budapest létrehozására kiküldött MDP-bizottság 1949. október 14-i jelentése a Politikai Bizottságnak. In: Forr. IV. 499–502.
78. Magyar Nemzet, 1989. szeptember 25. Ami a „vízfej” megjelölés várospolitikai és történeti művekben való használatát illeti, az – ismereteink szerint – főként a funkció nélkül maradt volt Habsburg birodalmi főváros, Bécs 1918 utáni helyzetének általános értékelésére szolgált az osztrák várostörténeti irodalomban. Bécs ezekben az években csupán egy óriásira nőtt, de működőképtelenné vált, vízfejet, terhet jelentett Ausztria számára. Az 1920-as évek végére sikerült a helyzetet megváltoztatni, Bécs már nem vízfej, hanem az osztrák köztársaság legéletképesebb szervezete, amely kulturális és civilizációs tekintetben is megfelelt az európai színvonalnak. (ZIAK, Karl: Unvergänglich Wien im. 403 és 421.) Budapest a fenti értelemben soha nem volt tekinthető vízfejnek, mert Budapestból – mint Enyedi György is kiemeli – „tényleg fej lett, de nem víz van benne, hanem ipar, kereskedelem, kultúra, hatalmas szellemi teljesítőképesség és sok más egyéb érték.” (Valóban vízfej-e Budapest? Interjú Enyedi György akadémikussal, a neves területfejlesztési kutatóval. Népszabadság, 1993. január 15. Budapest melléklet IV.) Felhossa, hogy „Budapest nagysága önmagában nem jelent hátrányt az ország számára, előnyt azonban igen: van egy olyan nagyvárosunk, amely képes bekapcsolódni az európai metropoliszhálózatba, nemzetközi szolgáltatásokat nyújtani, s ily módon olyanfajta tőkét idevonzzani, amely csak nagyvárosokba települ.” Egyáltalában nem kivételes eset, állapítja meg, hogy kis országnak nagy fővárosa van, mint Dániának, vagy Görögországnak. A történelmi

fejlődés nyomán, azon országokban, ahol erős volt a központi hatalom, általában egy nagyváros alakult ki, amely mellett más, igazi nagyvárosok nem jöttek létre. Ahol viszont erős volt a regionális hatalom, ott több középváros alakult ki, mint például Svájcban, vagy az 1870 előtti Németországban. Hollandiában például 12 középvárosból alakult ki az Amszterdam-Rotterdam agglomeráció. (Uo.)

79. Magyar Hírlap, 1989. június 16.

JÓZSEF SZEKERES

GREATER BUDAPEST

SUMMARY

Greater Budapest was created in 1949 through Decree XXVI. On January 1 of the following year seven towns and sixteen large villages from surrounding counties, practically the entire metropolitan area, were annexed to the capital. Previously divided into fourteen districts, Budapest expanded to twenty-two. Elections for city council on October 22, 1950 were followed by the organization of district councils and the Central Budapest City Council. The development of Greater Budapest was simultaneous with the establishment of a Soviet-style council system that ended the autonomy the capital had enjoyed since 1873.

As a consequence of annexation, Budapest's territory expanded from 207 to 525.5 square kilometres and based on the 1949 census, its population increased from 1,058,000 to 1,590,000. Thus, Budapest had come to be home for 17.3 per cent of Hungary's population.

Budapest's economic, social, cultural and political significance however, was far greater than the share of the country's population would suggest. In the middle of the twentieth century Hungary was still below the average development typical of European countries, and the majority of its population still worked in agriculture, living in villages. Budapest constituted the single metropolitan area that could be compared to the level of development characteristic of similar regions in Western Europe. Three-fifths of Hungary's post-war industry, four-fifths of its trade, as well as most of its cultural life and administration came to be concentrated in the new metropolis capital. In other words, one half of one percent of the country's territory was home for slightly more than seventeen percent of its population, contained forty-seven percent of its factories, employed sixty-two percent of its work force, and produced almost sixty percent of its industrial output. When we include the surrounding area, Greater Budapest had a population of two million at the time of annexation. This figure made the city Europe's fifth largest, surpassed only by London, Paris, Berlin and Moscow.

In 1950, the capital and its surroundings constituted a geographically unified settlement, which had come together as a result of the fusion of different administrative units and several centuries of socio-economic development. The agglomeration created a common administration for a region that in economic terms had virtually been united but which had been divided organizationally. The unification established administratively what had already existed in daily life since the beginning of the century. The preceding liberal and counter-revolutionary governments had been either unable or unwilling to accomplish this task. Consequently, the administrative actions of 1950, the preconditions for which had been in existence for decades, furthered the development of the capital.

Although it took place at the beginning of an era of dictatorial policy and embodied motivations and goals that later proved to have negative consequences, the establishment of Greater Budapest realised the efforts for unification and growth typical of twentieth century metropolitan development. In this regard, we can view the event as something positive. It must also be stated however, that the the misdirected political and economic policy dominant at the time was unable to make use of the new potential and advantage unification brought to the metropolitan area.

A NAGY-BUDAPESTI NÉPRAJZI MUNKAKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETE

A tudománytörténet, természetéből következően, mindig utólag rögzíti a tényeket. Ez a helyzet az 1954–1959 között működött Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség esetében is, amely a magyar néprajz legújabbkori történetének mindmáig feldolgozatlan része.¹ A négy évtizedes lemaradás talán még kedvezőnek is mondható, mivel biztosítja a témára való történelmi rálátást, ami viszont elősegíti a tárgyilagos(abb) megítélést, s lehetőséget teremt az összehasonlításra, az eredmények értékelésére. Másrészt viszont az időbeli távolság az emlékek megfakulását eredményezi, következésképpen a szóbeli információk gyakran bizonytalanok, vagy pontatlanok. Márpedig ez nem mellékes körülmény, hiszen a szóbanforgó munkacsoportról (elméleti megfontolások, szervezeti felépítés, mindennapi működés stb.) alig maradt fenn írásos dokumentáció.

Közismert tény, hogy 1948-tól kezdve az aktuális politika egyre erősebben hatott az élet minden területére, így a néprajzra is, ami már 1949-ben, a tudományág Ortutay Gyula (1910–1978) irányításával kidolgozott öt éves tervén megmutatkozott.² A „tervszerű” végrehajtás érdekében létrehozott 10 munkaközösségből egyet az „alapvető és legaktuálisabb” témák közé sorolt munkásfolklor kutatására szerveztek. Az ide jelentkező etnográfusok azt a feladatot kapták – mégpedig szovjet példák alapján –, hogy Dégh Linda vezetésével tanulmányozzák egyrészt a munkásság kialakulását és a paraszt ipari munkássá válását, másrészt a szocialista munkásság tudatosodásának folklorban való tükröződést. A terv arra is kitért, hogy „a kutatást egy nagy üzemben (Rákosi Mátyás Művek), az építőmunkásoknál és a bányászoknál fogják elkezdni”.³

Mindezek látszólag nincsenek közvetlen kapcsolatban dolgozatunk témájával, felidézésüket mégis fontosnak tartjuk, mert véleményünk szerint a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség történetét tulajdonképpen innen kell kezdeni. Ugyanis az igen tágan értelmezett munkásfolklor és kutatási lehetőségeinek áttekintésekor rövid időn belül nyilvánvalóvá vált, hogy ehhez Budapest a legalkalmasabb terep,⁴ mivel a munkásság a fővárosban található a legnagyobb számban, továbbá itt működnek a szakma elsőszámú intézményei (két egyetemi tanszék, Néprajzi Múzeum, MTA Állandó Néprajzi Bizottsága), melyek a legkedvezőbb személyi feltételeket (egyetemi oktatók, hallgatók, muzeológusok, stb.) kínálják.

E tények szerintünk logikus következményeként 1952-ben – érintetlenül hagyva a mindössze négytagú Munkásfolklor Munkaközösséget – Ortutay Gyula azt javasolta a Fővárosi Tanácsnak, hogy hozzanak létre egy munkacsoportot, mely Nagy-Budapest néprajzi feltárását végezné el. Javaslatának kialakításában szerepet játszott részéről a politikai helyzethez való alkalmazkodás, tudományos nézete és gyakorlati megfontolásai, bár nem tudjuk, hogy kizárólag ezek voltak-e indítékai, avagy valami más is. Az első okot illetően azt kell megemlítenünk, hogy a narodnyik (népies) irányzatok hivatalos elvetése, a helytelennek kikiáltott narodnyik nézetekkel való gyanúsítások idején a szakember és a tudományág helyzetén csak javíthatott a „városi dolgozók” felé fordulás. Akkortájt ez teljesen nyilvánvaló volt. A tudományos indítékkal kapcsolatban tudni kell, hogy Ortutay már 1937-ben – vagyis egy teljesen más történelmi helyzetben azt írta: „Városainknak s a fővárosnak a megismerése is (erre már rámutattak mások is) éppoly elengedhetetlenül fontos és sürgető feladat helyes nemzetismeretünk szempontjából, mint a különböző paraszti társadalmi csoportoknak a megismerése. Ennek a két kutatómunkának megszervezett, szakszerű elvégzése ha-

ladéktalanul és etikus komolysággal megvalósítandó nemzeti feladat”.⁵ Úgy tűnt, hogy e gondolat csaknem húsz évvel megfogalmazása után – megvalósulhat, kihasználva azt a körülményt is, hogy 1950-ben a főváros területéhez csatoltak több környékbeli falut (Tétény, Budafok, Pesthidegkút, Békásmegyér, Rákospalota, Cinkota, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba stb.) és ezek átalakulóban lévő, de még mindig erőteljes, hagyományos paraszti kultúrája egyértelműen a néprajz tárgyát képezte. Végül a gyakorlati szempont az volt, hogy e munkaközösség az egyetemi hallgatók foglalkoztatásával segítheti szakmai felkészítésüket és publikációs lehetőséget teremthet az egyetemen oktató etnográfusoknak. Magáról a hivatalos aktusról mindössze annyit tudunk, amennyi a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának 1952. dec. 4-i üléséről készült jegyzőkönyvben szerepel. Eszerint Koós József V. B. titkár terjesztette elő, hogy „a népművelési állandó bizottság néprajzi albizottság alakítására tesz javaslatot. Az albizottság feladata: Budapest népművészeti értékeinek felkutatása és fejlesztése. Az albizottság tagjaiul javasolják: Tálasi István egyetemi tanárt, Manga Jánost, a balassagyarmati múzeum igazgatóját, Dégh Linda egyetemi docenst, Katona Imre egyetemi tanársegédet, Barabás Jenő egyetemi adjunktust és Vajda Lászlóné muzeológust.”⁶ Néhány hét múlva elkészült az első, 1953. évre szóló munkaterv, azonban megvalósítására a szóbanforgó esztendőben nem került sor. Ennek oka egy félreértés volt. Ugyanis a Fővárosi Tanács Népművelési Osztálya valójában úgy gondolta, hogy az Albizottság társadalmi munkában – azaz ingyen – fogja és tudja végezni a gyűjtést, feldolgozást, publikálást. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy legalább szerény anyagi támogatásra szükség lesz, az okozott gondot, hogyan lehet a Tanács, vagyis egy igazgatási szerv költségvetéséből tudományos kutatást támogatni.

A várakozás évében egyetlen lényeges dolog történt. Dömötör Tekla (1914–1987), a munkáséletmód kutatás azidáig külső munkatársa,⁷ a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárból átkerült az ELTE Folklore Tanszékére s ott Ortutay – egyebek mellett – azzal bízta meg, hogy szaktitkárként a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösséget irányítsa, ügyeit intézze. E személyi ügyszökhöz kapcsolódóan – előzetekintve és összefoglalóan – itt ismertetjük a munkacsoport szervezeti felépítését, mely mindvégig állandó maradt. A szervezést, a tudományos irányítást az Albizottság végezte, mely legnagyobb létszáma idején (1955) a következő tagokból állt: Ortutay Gyula (elnök), Dömötör Tekla (szaktitkár), Barabás Jenő, Dégh Linda, Katona Imre, K. Kovács László, Tálasi István (mindnyájan ELTE Folklore ill. Tárgyi Tanszék), Belényesy Márta, Boross Marietta (mindkettő Néprajzi Múzeum), Gerevich László (Budapesti Történeti Múzeum), Szántó Károlyné (Fővárosi Tanács), Simon Józsefné (Népművelési Intézet), Lányi Ernőné (Magyar Munkásmozgalmi Intézet), Áfra Nagy János (tanár). A szaktitkár mellett működött egy ifjúsági titkár is (időrendben: Istvánovits Márton, Filep Antal, Pócs Éva) azzal a feladattal, hogy a beérkezett anyagokat nyilvántartásba vegye, adattárba helyezze és azt kezelje. A mindennapi munkából jelentős részt vállalt Katona Imre, azáltal, hogy segítette a tervek összállításában, szervezett, előadásokat tartott és helyettesítette Dömötör Teklát. Két-három havonta tartottak üléseket, de sohasem fordult elő, hogy mindenki ott lett volna. Legtöbbször Ortutay, Dégh, Dömötör, Katona, Belényesy, Boross, Szántóné, Áfra Nagy jelent meg., gyakorlatilag ők alkották az Albizottságot. E kicsiny, főleg egyetemi oktatókból álló csoporthoz önkéntes alapon csatlakoztak a néprajz szakos egyetemi hallgatók, a Néprajzi Múzeum néhány muzeológusa, külső szakemberek (pl. könyvtáros, építészmérnök, tanár) és amatőr gyűjtők (középiszolás diákok, munkások, stb.). Az összes résztvevő (kb. 70 fő) együttesen alkotta a Munkaközösséget.

1954-ben végre elkezdődött az érdemi munka, a már egy esztendeje kész terv alapján, melynek bevezetője az alábbiakban megállapítja: „a felszabadulás, különösen pedig a fordulat éve óta a magyar néprajzi kutatások munkatere jelentősen bővült: érdeklődési körébe vonta a városi dolgozók hagyományait is, kutatta a városba került paraszti tömegek fokozatos átalakulásának menetét s a munkásosztály hagyományait: sőt hozzákezdett a szocialista építés során születő új jelenségek kutatásához is, mind az ipari üzemekben, mind a földműves szövetkezetekben.

Fővárosunk népi hagyomány anyaga s e hagyományok szakadatlanul életképes, egyre új alkotásokat teremtő ereje jórészt még kikutatlan. Ennek az anyagnak tervszerű feltárása, egybegyűjtése, tudományos rendszerezése és feldolgozása, valamint a kultúrforradalom számára való értékesíthetővé tétele a jelen munkaterv megvalósítására alakult munkaközösség feladata.” Ezután következnek a részletek, sajátos csoportosításban. Az első téma a *Folklore* volt, értve ezalatt a főváros ipari munkásainak életmódját, hagyományait és folklóráját. A második téma a *Népművészet*, amihez a viselet, textil, kerámia általános vizsgálata tartozik. A munkaterv harmadik része a *Gazdasági néprajz*, mely Rákospalota gazdasági monográfiáját, a budai szőlőművelést, a gyűjtögetett termékek árusítását és a főváros gazdaságának történeti adattárát foglalja magában.

Bár az Albizottság minden esztendőre készített munkatervet, az elsőt azért idéztük bővebben, mert ez volt a kiindulási alap. A következő tervek tulajdonképpen mindig az előző év(ek)ben gyűjtött vagy feldolgozott témák felsorolásából, ismétléséből, esetleg bővítéséből álltak, vagyis lényegi újdonságot nem tartalmaztak. Érdekes az első munkaterv azért is, mert a benne megfogalmazottakhoz képest – feltehetőleg a kezdeti lendületnek köszönhetően – sokkal több valósult meg 1954 végére.⁸ Gyakorlatilag a Munkaközösség fennállása során (1954–1959), a tagok által végzett gyűjtés és kutatás 80 %-a már ekkor elkezdődött, majd a következő években teljesedett ki. Attól kezdve viszont folyamatos visszaesés, azaz a témák számának és a munka intenzitásának csökkenése következett be. A szervezeti széttzilálódás egyik jelének tekinthetjük, hogy 1956-tól az Albizottság nem tartott megbeszéléseket, vagy ha mégis, akkor azokról már nem vezettek jegyzőkönyvet. Továbbá 1958-ban és 1959-ben már nem készült sem munkaterv, sem jelentés.⁹

A mindennapi gyakorlat igen egyszerű volt. Bárki bármilyen, profilba illeszkedő témával jelentkezhetett, Dömötör Tekla mindenkit szívesen fogadott. Az egyetlen kíváncsi az volt, hogy a gyűjtött anyagot legalább két, gépírási példányban kellett leadni, amit azonnal nyilvántartásba vettek, majd kifizették a terjedelemtől függő gyűjtőpénzt. Egy-egy tétel általában 1–10 oldalt tett ki, s tartalmuk gyakran elég sovány vagy csonka volt, részben éppen rövidségük miatt. Tekintettel a tudományos szempontból rövid működési időre (6 év), a Munkaközösség tevékenységét összefoglalóan, a néprajz hagyományos felosztása szerint haladva ismertetjük.

Bibliográfiai adatok gyűjtésére csak szerény mértékben került sor. Zoltán József (1904–1963), a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár könyvtárosa foglalkozott ezzel, igaz oly módon, hogy a munkahelyén akkortájt készülő *Budapest történetének bibliográfiája* (megjelent 1967–1974 között hét kötetben) már rendelkezésére álló anyagából emelt ki és adott le bizonyos részeket a Munkaközösségnek. Elméleti-, módszertani problémákkal is kevesen – elsősorban az egyetem tanárai – foglalkoztak. A dolgozatok közül talán Dömötör Tekla „A városi néprajzkutatás célja és módszerei” (1957, 35 old., kézirat) című áttekintése a leghasználhatóbb. Az elméleti kérdések iránti érdektelenség mindenképpen hiányosságnak és indokolatlannak nevezhető, hiszen a már említett kényszerítő politikai körülmények ellenére is ki lehetett és kellett volna munkálni e kutatási irány (terület) elvi alapjait.¹⁰

A Munkaközösség 600 tételben nyilvántartott anyagából világosan kiténik, hogy a legtöbben (ami a résztvevők egyharmadát jelentette) elsősorban egyes néprajzi adatokat gyűjtöttek s ez mennyiségileg is a legnagyobb tematikai csoportot alkotja. Származási helyük a budai oldalon Óbuda, Békásmegyér, Pesthidegkút, a pesti oldalon Rákospalota, Cinkota, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, ahol a paraszti, parasztpolgári kultúra még erőteljesen jelen volt. A gazdálkodás témaköre csak néhány embert vonzott. Közülük egyedül Boross Marietta érdemel említést, kertészetre vonatkozó feldolgozásai miatt, melyek 1950-ben benyújtott, „Szemtermelés és kertgazdálkodás Rákospalotán” című szakdolgozatára támaszkodva, annak mintegy folytatásaként születtek. Az összes témák közül a halászat váltottak ki a legkisebb érdeklődést, s ezzel egyenes arányban az összegyűjtött anyag mennyisége is minimális.

Az építkezés – és csak elenyésző mértékben a település – megismerése közepes intenzitással

folyt, ebben az esetben is a peremkerületekben, azaz a fővároshoz csatolt egykori falvakban. Jónévű szakemberek, mint például Gönyei Sándor (1886–1963), Vargha László (1904–1984), valamint műegyetemi hallgatók végezték ezt a munkát, melynek során több mint 200 fényképet és 500 rajzot készítettek a telkekről, az utcai- és udvari homlokzatokról. Hasonló nagyságrendben, s leginkább szociográfiai jelleggel – gyakran az életmód egészét érintve – kerültek rögzítésre a lakáskörülmények, elsősorban Óbudán.

Mindenféle szempontból jelentéktelen a táplálkozás anyaga és tulajdonképpen ugyanezt mondhatjuk el a viseletről is. Ez utóbbival kapcsolatban az egyetlen kivétel Boross Marietta gazdagon illusztrált monográfiája a pesti oldal (azaz a peremkerületi falvak) népviseletéről, amely már 1954-ben elkészült, s minden munkatervben és jelentésben, mint az egyik publikálásra javasolt mű szerepelt, sajnos mindhiába.

A budapesti piacokkal és vásárokkal csak néhányan foglalkoztak, ami nem jelentett többet egy-két rövid leírásnál. Kedvezőbben alakult a helyzet a kézműipar esetében. Csalog Zsolt a háziiparként végzett gyékény-, szalma- és vesszőfonásról, Bodgál Ferenc (1932–1972) a kovácsmesterségről gyűjtött össze számos adatot. A Munkaközösség több tagja társadalmi csoportokat, illetve típusokat tanulmányozott, ami alatt leginkább fővárosba került falusi nőket és gyári munkásokat kell érteni. Ugyanakkor viszonylag nagy számban rögzítették munkások, munkásszállók, munkás lakótelepek életmódját is. Egyébként e két témakör elválasztása a tartalmi átfedések miatt elég nehéz. Tételszámát tekintve a második legnagyobb egység a munkáskultúra, amely összetételében meglehetősen egysíkú, lévén 90 %-a 1914–1949 közötti újságok kijegyzetelésével keletkezett cédulatömeg. S mindezt egyetlen ember (Tiborcz Zsigmond) készítette. Joggal panasolta Dömötör Tekla az Albizottság 1955. febr. 8-i ülésén, hogy „a munkásfolklor, a munkáséletmód kutatása káderhiány miatt nehézségekkel küzd. Új kutatók bevonására lenne szükség.”

A közepesnél valamivel nagyobb érdeklődés nyilvánult meg a gyermekjátékok iránt. Az egyetemi hallgatók – főleg Csalog Zsolt és Kiss Gabriella – nemcsak a már annyiszor emlegetett külső kerületekben írták, rajzolták le a játékokat, hanem például az I. kerületben, a Belvárosban vagy Zuglóban is, ami egyértelműen pozitívumként értékelhető. Mivel gyakorlatilag a Folklore Tanszék szervezte és irányította a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösséget, magától értetődő, hogy szorgalmazta szokások gyűjtését. Ennek során idevágó történeti adatokat, naptári ünnepekhez és az óbudai szürethez kapcsolódó szokásokat derítettek fel, többek között Kriza Ildikó részvételével. Az egyik legnagyobb adathalmazt hozták össze, amint ez utólag megállapítható.

A hiedelmek csupán egy-két ember kíváncsiságát keltették fel és az a kevés, amit lejegyeztek, jobbára Óbudáról származott. Minimális érdeklődés jellemezte a mese, vers témakört. E megállapítás annak ellenére igaz, hogy Istvánovits Márton egy Pestimrén élő munkástól több mint 100 mesét gyűjtött összes, amiből először egyetemi szakdolgozatát írta meg „Egy magyar munkásmesemondó” címmel (1955), majd könyvként való publikálásra készítette elő, de végül is nem lett belőle semmi. Közepes mennyiség és vegyes összetétel jellemzi a dalok körét, hiszen van itt óbudai-, illetve munkásmozgalmi műdal, szlovák népdal és egy pesti asztalos dalkészlete. Közülük a legtöbbet Tóth János jegyezte le. Az Albizottság, – ha kis számban is, – de elfogadott egyértelműen történeti (ipar-, munkásmozgalm- és várostörténeti) gyűjtéseket és pályázatokat is, ami azzal magyarázható, hogy elméletileg sohasem határozta meg saját kutatási területét és tudományos illetékességét meghaladó programot tűzött maga elé. Végül említést kell tennünk jelentésekről, cikk- és könyvismertetésekről, várostörténeti fényképekről, stb., melyeket összefoglalóan és jobb megnevezés híján *Egyéb* vagy *Vegyes* címszóval jelölünk.

Az előzőekben többször emlegettük a pályázatokat, de ismertetésükkel még adósak vagyunk. Az Albizottság 1954-1959 között minden év közepén, több napilapban (pl. Szabad Nép, majd Népszabadság, Esti Hírlap) felhívást tett közzé az alábbi szöveggel:

„Budapest Főváros Tanácsa népművelési állandó bizottságának néprajzi albizottsága pályázatot hirdet Budapest néprajzával kapcsolatos tanulmányokra. A pályázók az alábbi témákkal foglalkozhatnak:

1. Budapest munkáshagyományai: munkásdalok, mesék, gyermekjátékok, szokások (kerületek, városrészek vagy foglalkozási ágak szerint feldolgozva).

2. A budapesti munkásság vagy kisiparosság néprajza (egy-egy üzem vagy szakma munkásainak élete, szakmai jellegzetességei, stb.).

3. Egy kerület vagy városrész összefoglaló néprajzi leírása.

4. Budapest gazdasági néprajzáának önálló részei, például a budapesti parasztság néprajza (gazdálkodás, kertészkedés, állattartás, stb.).

5. Egy-egy önálló tanulmány Budapest népművészetéről, viseletéről, táncairól.

A pályázaton – eddig meg nem jelent néprajzi tanulmánnyal – bárki részt vehet. A pályázat nyílt, a pályamű terjedelme nincs megszabva.

A pályázat beküldésének határideje: (itt mindig a megfelelő évszám következett), december 1.

A pályázatokat Budapest Főváros Tanácsa végrehajtó bizottságának népművelési osztályára (Budapest, V., Városház u. 9–11.) kell beküldeni.” Átlagosan 15–16 pályamű érkezett be minden évben. A dilettáns vagy gyenge dolgozatok mellett mindig akadt egy-két kiemelkedő írás. A hat év alatt kb. 95 pályázatot (a nyilvántartás sajnálatosan pontatlan) nyújtott be 48 szerző, illetve szerzőpáros. Volt, aki minden évben, volt, aki csak egyetlen alkalommal próbálkozott.

Végeredményben tehát a Munkaközösség által kifejtett tevékenység, valamint az ennek révén felhalmozódott anyag (581 tétel), módszertanilag 80 % gyűjtésre és 20 % tanulmányra oszlik. Az Albizottság rendkívül fontosnak tartotta, írásban és szóban állandóan szorgalmazta, hogy a támogatásával készült vagy pályázatára érkezett színvonalas leírások, tanulmányok, nyomtatásban megjelenjenek. Ennek megvalósítására sokféle elképzelés fogalmazódott meg, kezdve az önálló publikációktól, a *Tanulmányok Budapest néprajzából* című kiadvány sorozaton vagy az újra indulni látszó *Budapest* folyóirat néprajzi rovatán át, a könyvkiadókkal való együttműködésig. Sajnos az Albizottság minden erőfeszítése kudarcba fulladt eredményeinek publikálását illetően. Ezen a negatív összképen az sem javít, hogy egy társadalmi gyűjtő 1954-ben benyújtott és díjat nyert pályázatát négy évi küszködés után, a Fővárosi Tanács anyagi támogatásával, sikerült 1000 példányban kinyomtatni.¹¹ Néhány értékes dolgozat a Munkaközösségtől teljesen függetlenül vált hozzáférhetővé azáltal, hogy más kiadók önálló köteteként vagy tudományos folyóiratokban jelent meg a következő évek során.¹²

A Munkaközösségben résztvevő szakemberek többféle módon dolgozták fel témájukat. Sokan az adatok lejegyzése mellett rajzokat vagy fényképeket készítettek. A rajzok zöme jól sikerült. Úgy tűnik azonban, hogy a fotózásban nem voltak kellően gyakorlottak, mert az általunk ismert képek bizony gyenge minőségűek. 1955-ben rendkívül szerény tervekkel elkezdődött a filmezés, ám az eredmény még ennél is szerényebb lett, mindössze a cinkotai lakodalomról szóló film készült el. Jelenlegi leőhelyét eddig még nem sikerült kideríteni. Az első munkatervben még csak egyes témákra vonatkozóan, a későbbiekben már általános érvénnyel fogalmazódott meg az igény tárgyak vásárlására, a szóbeli adatgyűjtés mellett, illetve annak kiegészítésére. Ez a felszólítás – vélhetően gyakorlati okok miatt – lényegében hatástalan maradt, bár Gönyei Sándor két ládát, Boross Marietta pedig 17 ruhadarabot gyűjtött. Ezeket a tárgyakat az Albizottság átadta a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályának (= Kiscelli Múzeum), ahol műtárgy leltárba kerültek.¹³ Ezen egyszeri alkalomtól függetlenül, huzamos és szükségszerű kapcsolatban álltak a Budapesti Történeti Múzeummal, mivel 1955-től a Fővárosi Tanácstól kapott pénz havonként történő felvétele és elszámolása a múzeum gazdasági osztályán keresztül bonyolódott le.

A teljesség kedvéért fel kell még idéznünk három megvalósulatlan elképzelést is. Már az első munkatervben szó van arról, hogy a legépelt gyűjtések másodpéldányát a múzeumban helyezik el.

Ez a szándék nem valósult meg feltehetőleg azért, mert akkor még a Budapesti Történeti Múzeumnak nem volt sem központi, sem újkori adattára.¹⁴ Így válik érthetővé az, hogy ma, a Munkaközösség adattárában miért található a gyűjtésekből legalább egy, de néha több másolat.

A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1953-ban elhatározta Budapest történetének megírását. Ennek irányítására szerkesztő bizottságot hoztak létre, melynek egyik tagja Ortutay Gyula volt.¹⁵ Ő jó érzékkel meglátta a lehetőségeket e várostörténeti összefoglalásban, ezért 1955-től a főváros történeti néprajzának erőteljesebb vizsgálatát kérte a Munkaközösség tagjaitól. Sajnos ebből nem lett semmi, sem akkor, sem később.

1954–1955 folyamán többször is elhangzott az a javaslat, hogy a Budapesti Történeti Múzeumban létesüljön Néprajzi Osztály, élén szakképzett muzeológussal. Ez ugyan nem valósult meg, de közrejátszott abban, hogy 1961-től etnográfust alkalmaztak az Újkori Osztályon. A soha ki nem mondott 1959. évi csendes feloszlás után a Munkaközösség szép lassan feledésbe merült, anyaga pedig a Folklore Tanszéken porosodott Dömötör Tekla őrzetében. E sorok szerzője 1970-től kezdődően többször is kérte, hogy betekinthesen ebbe az adattárba, de a szerzői jogokra való hivatkozással mindig elutasításban volt része. Már akkor is úgy tűnt, hogy ennek valódi oka sokkal inkább az a nagyfokú rendetlenség volt, mely a szórványos, de máig rendezetlen kölcsönzésekkel együtt azt eredményezte, hogy ma a gyűjtések 11, a pályázatok 21 %-a hiányzik. 1972-ben Dömötör Tekla 99 db épület alaprajzot (felmérést) átadott a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályának,¹⁶ de nem tudjuk, hogy milyen megfontolásból. Mert bár a jegyzőkönyvben az szerepel, hogy „az építészeti felmérések tárolására az ELTE Folklore Tanszékén megfelelő hely nincs és ezért került sor az átadásra”, ezt nem lehet komolyan venni, hiszen a rajzok 16 évvel korábban készültek és az eltelt idő alatt ilyen probléma nem merült fel.

1978-ban – a tanszék festése elől menekítve – további 52 db épületekről, ruhadarabokról, hímezésekről készült rajz került át.¹⁷ 1987-ben végre lehetőség nyílt a rendezésre, szerzői-, tárgyi- és földrajzi katalógusok, valamint hiányjegyzék készítésére. Mindezek ma (1989) az ELTE Folklore Tanszékén találhatóak, és az érdeklődők rendelkezésére állnak. Ezen a ponton tulajdonképpen be lehetne fejezni írásunkat, ám az „életrajzi” adatok után valamiről még szólnunk kell. Megszűnése óta hallgatás övezi a Munkaközösséget, sem előadás, sem publikáció nem foglalkozott vele, következképpen ez az első kísérlet történetének megírására. Az a néhány vélemény, ami az elmúlt három évtized során elhangzott „erőtletett”, „felesleges”, „tudományosan kétes értékű”, vagyis egyértelműen negatív jelzőket tartalmazott. Ami az „erőtletett” minősítést illeti, az véleményünk szerint nem helytálló. Inkább arról van szó, hogy a városi néprajzkutatás ötlete akkor még korai volt, tulajdonképpen megelőzte a magyar etnográfiai gondolkodást. Hogy felesleges volt-e, azt kizárólag a Folklore Tanszék szempontjából lehet felvetni, hiszen legfontosabb feladata az oktatás és nem kutatások szervezése, amelyhez nem is rendelkezett megfelelő személyi állománnyal. Azon állítás pedig, hogy az anyag tudományosan kétes értékű, legfeljebb csak egy kisebb hányadra igaz. Kétségtelen tény, hogy voltak olyan egyetemi hallgatók, akik kitalált vagy szakirodalomból kimásolt adatokat adtak le, hogy gyűjtőpénzhez jussanak. De ez sokkal inkább őket minősíti, mintsem az Albizottság célkitűzéseit.

Mindazonáltal valóban bírálunk kell a városi néprajzkutatásba elméletileg felkészületlenül, alapvető tudományos problémák tisztázása nélkül vágtak bele. Továbbá helytelen volt, hogy csak az Albizottság tartott üléseket, a Munkaközösség tagjainak nem szerveztek előadásokat, megbeszéléseket, továbbképzéseket, ezért nem is alakulhatott ki közöttük munkakapcsolat, jórészt egymást sem ismerték. Ezzel is magyarázható, hogy nem alakult ki igazi tudományos műhely. Az egyetemi hallgatók részvétele mindig bizonytalan és rövid távú volt, mivel néhány dolgot, közöttük elsőként azt, hogy önkéntes alapon történt, illetve a tanulmányok befejezésével megszakadt. Ezért nem volt mód a szükséges létszámban való foglalkoztatásra, nem lehetett hosszabb időszakra tervezni vagy nagyobb programokat kitűzni.

JEGYZETEK

1. A Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösségről ezidáig az egyetlen leírás a *Budapest Lexikon* (Bp. 1973) 33 soros címszava (819–820. old.). Önálló címszóként a *Magyar Néprajzi Lexikon*ban nem szerepel, csupán a városi folklór kapcsán említik 5 sorban (V. köt., Bp. 1982. 491.).
2. ORTUTAY, Ethn. 1949, 22–23.
3. MORVAY, Ethn. 1951, 227–228.
4. Vö. DÖMÖTÖR, Acta Ethn. 1956, 339.
5. ORTUTAY Gyula: Magyar népismeret. Bp. 1937, 76.
6. A Budapesti Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága ülésének jegyzőkönyve. 1952. dec. 4., 107., Budapest Főváros Levéltára, 94. köt.
7. DÖMÖTÖR Tekla: Táltosok Pest-Budán és környékén. Bp. 1987, 241.
8. Itt röviden vissza kell térnünk a Munkásfolklór Munkaközösségre, mely 1954-ben még fennállt az akkor már létező Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség mellett, majd 1955-ben csendben beleolvadt ez utóbbiba vagy megszűnt (?), gyakorlatilag a tudományos célkitűzések átfedése és a tagok (Dégh, Dömötör, Katona) azonossága miatt. Erre mutat az is, hogy a magyar néprajz 1954. évi munkájáról készített jelentés (ld. Ethn. 1955, 600–605.) még mindkét Munkaközösségről szól (ld. 602., 603.), az 1955. évi (ld. Ethn. 1956, 354–358.) viszont már csak a Nagy-Budapestiről (ld. 356.).
9. Feltételezhetően ez összefüggött azzal, hogy 1957-ben „kicserélték a Fővárosi Tanács kulturális osztályának munkatársait, és megszűnt az anyagi támogatás is”. (DÖMÖTÖR T.: Táltosok ... 343.)
10. DÖMÖTÖR, Ethn. 1959, 450., Kósa, 1989, 252–253.
11. SINKOVICSNÉ, KALINA J.
12. Tudomásunk szerint ezek a következők (a teljesség igénye nélkül): BOROSS Marietta: A nagybudapesti és pestkörnyéki paradicsomkultúra gazdasági és néprajzi vizsgálata. (1954. évi pályázat). Megjelent ugyanezen a címen: Néprajzi Értesítő 1956, 129–162. BOROSS Marietta: Rákospalota parasztsága népviselete. (1955). Megjelent: Női népviseletek Rákospalotán. Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1964, 77–106., és Rákospalota férfi népviselete. Rákospalotai Múzeum Évkönyve 1966, 53–72. SERGŐ Erzsébet: Rákospalota népi táplálkozása. (1956). Megjelent ugyanezen a címen: Néprajzi Közlemények 1964, 1. sz., 190–256. NYÉKES István: Budapest mezőgazdasága. (1957). Megjelent ugyanezen a címen: Bp. 1959, 34.; ZOLTÁN József: A XVIII. századi Pest-Buda ünnepei, szórakozásai, szokásai. (1957). Megjelent: A barokk Pest-Buda élete. Bp. 1963, 367.; ZOLTÁN József: Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán. (1958). Megjelent ugyanezen a címen. Bp. 1975, 108.; BÜKY Béla: Társadalmi szempontok érvényesülése Nagy Budapest keresztnévadásában. (1959). Megjelent: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Bp. 1961, 75.
13. 2 db menyasszony láda, Rákoskeresztúr, XIX. sz. közepe. 55.104.1 és 55.109.1 ltsz. Az 1962. évi revízió idején még megvoltak, azóta nyomuk veszett. Ruhadarabok, Rákoskeresztúr és Rákospalota, 55.60.1–55.77.1 ltsz.
14. A Központi Adattár 1977-ben, az Újkori Osztály adattára 1984-ben létesült.
15. ld. Budapest Története I. köt., Bp. 1973, 12., 14.
16. Óbudán, Pesthidegkúton és Rákoskeresztúron készültek és a 72.1.12.–72.25 ltsz.-ot kapták.
17. Ép. 78.1–78.10 ltsz. alatt pesthidegkúti épületek, 78.88.1–78.88.9 ltsz. alatt rákospalotai és rákoskeresztúri pruszlikok. 89.2.1.–89.2.23 és 89.3.1.–89.3.10 ltsz. alatt rákoskeresztúri ruhadarabok és hímzések.
18. Az eredeti nyilvántartásban szereplő, de 1989-ben hiányzó anyagok.

IRODALOM

- BUDAPEST néprajzi feltárása. In: Idegenforgalmi Tájékoztató 1954, 11–12. sz., 20–22.
- DÉGH Linda: A munkásság néprajzi kutatása. In: MTA Társadalmi- Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1952, II. köt., 3–4. sz., 283–323.
- DÖMÖTÖR Tekla: Beszámoló a Nagy-Budapesti Néprajzi Munkaközösség 1954. évi munkájáról. In: Ethnographia 1955, 4. sz., 605–607.
- DÖMÖTÖR Tekla: Principal Problems of the Investigation into Ethnography of the Industrial Working Class in Hungary. In: Acta Ethnographica V., 1956, 3–4. sz., 331–351.
- DÖMÖTÖR Tekla: A Nagybudapesti Néprajzi Munkaközösség 1956–1957. évi munkája. In: Ethnographia 1958, 1. sz., 157–158.

- DÖMÖTÖR Tekla: A városi néprajzkutatás új eredményeiről. In: *Ethnographia* 1959, 3. sz., 450–453.
- FARKAS Klára, R.: Új tudományág: a munkásnéprajz. In: *Magyar Nemzet* 1959. jan. 4., 9.
- GÁRDONYI Jenő: Budapest lakosságának múltját és jelenét kutatja a főváros néprajzi albizottsága. In: *Magyar Nemzet* 1954. nov. 24., 5.
- G. J.: A fuvarosok életétől a budai szőlőkig feldolgozták Budapest történetét. In: *Magyar Nemzet* 1954, dec. 23., 5.
- KATONA Imre: A Nagy-Budapesti Néprajzi Albizottság működése. Bp. 1954, 5 old. (kézirat)
- KÓSA László: Néprajztudományunk harminc esztendeje. In: *Valóság* 1975, 5. sz., 27–37.
- KÓSA László: A magyar néprajz tudománytörténete. Bp. 1989, 333
- MORVAY Judit, Sz.: Munkaközösségek és munkacsoportok. In: *Ethnographia* 1951, 1–2. sz., 226–229.
- NAGY-BUDAPESTI Néprajzi Munkaközösség Archívuma (kéziratok munkatervek, gyűjtések, pályázatok, előadások, jegyzőkönyvek, beszámolók, stb.) 1952–1959, ELTE Folklore Tanszék.
- ORTUTAY Gyula: A magyar néprajztudomány elvi kérdései. In: *Ethnographia* 1949, 1–4. sz., 1–24.
- PESOLD Ferenc: Érdekes adatok Budapest néprajzi gyűjtésében. In: *Esti Hírlap* 1958. márc. 22., 2.
- SINKOVICS Istvánné, KALINA Julianna: Rákoskeresztúr. Bp. 1958, 122. (Tanulmányok Budapest néprajzából I.)
- VOIGT Vilmos: Napjaink néprajza. In: *Magyar Filozófiai Szemle* 1972, 2. sz., 282–292.
- VOIGT Vilmos: A jelenkutatás a magyar néprajzban. Bp. 1984, 15. (Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről No. 123. – kézirat).

**A NAGY-BUDAPESTI NÉPRAJZI MUNKAKÖZÖSSÉG ANYAGÁNAK
SZERZŐI NÉVSORA, TÉMÁK SZERINTI MEGOSZLÁSA; FÖLDRAJZI MEGOSZLÁSA
ÉS HIÁNYJEGYZÉKE**

SZERZŐK

(gyűjtések, dolgozatok, kérdőívek)

Barabás Jenő; Bárdosi János; Belényesy Márta; Bene Zsuzsanna; Bitskey Ferenc; Bodgál Ferenc; Bodó Aurél; Boross Marietta; Bródy Dániel
Csalog Zsolt; Cseh István; Csukás Irén;
Deák Béni; Dégh Linda; Dér Mária; Dömötör Ákos;
Erdélyi Zoltán; Éri Istvánné
Fehér Julianna; Földes László;
Gazda Anikó; Gémes Balázs; Gilyén Nándor; Gregor Ferenc; Gönyei Sándor
Hajdu András; Hamvai Vilmos; Hoffmann Tamás
Igaz Mária; Istvánovits Márton
Jáky Jánosné; Jankovits Ilona; Jordán Katalin
Katona Imre; Kiss Gabriella; Kriza Ildikó
László Bencsik Sándor; Licker Judit; Lóránt Mihály;
Luby Margit
Mándoki László; Mendele Ferenc
Nógrádi Géza
Papp Emília; Pócs Éva; Pogány Mária
Rádics József; Rosdy Pál
Salyámossy Judit; Schram Ferenc; Simon Ferenc; Sinkovics Istvánné; Sluch Zsófia; Solymos Ede; Szalóky István; Székely Piroska; Szilvás Gyula; Szomjas Zsófia
Tiboldi József; Tiborcz Zsigmond; Tóth János
Vámos Mária; Vargha László; Veres Pál; Veress Éva;
Voigt Vilmos; Vukovich [– –]
Zoltán József

A PÁLYÁZATOK SZERZŐI

Áfra Nagy János; Andrásfalvy Bertalan
Bodgál Ferenc; Bokros László; Boross Marietta; Borsi Darázs József; Büky Béla
Csalog Zsolt; Cseh István; Csézly József
Fábián Ferenc; Földes László
Gaál Lajos; Gedényi Mihály; Gönyei Sándor
Hamvai Vilmos; Herczeg Miklós; Hetényi István; Holl Béla; Hoppál Dezső
Jáky Jánosné; Jankovits Ilona
Kiss Gabriella; Kóczian Béla; Korbuly Judit; Koroknay Éva; B. Kriza Ildikó
Mező Lajos
Nyékes István; Nyese István
Papp Emília; Pillis Lóránt; Pulay György
Rétháty Ágnes; Rév Sándor
Segesdi Lajos; Sergő Erzsébet; Simon Ferenc; Sinkovics Istvánné; Szabó Mátyás

Tauszig Béla; Tiborcz Zsigmond; Tilesh Nándor; Tokár György; Tóth János
Ungvászky Pál
Vincze András; Vincze György; Weiner Mihályné; Werner Gyula
Zoltán József; Zolnay Vilmos

TÁGYMUTATÓ

Bibliográfiák 13; Elméleti munkák, kérdőívek 13 tétel; Vegyes adatok, monográfiák 63; Gazdálkodás 12; Halászat 5; Település, építkezés 22; Lakás, lakótelep 28; Táplálkozás 5; Viselet 8; Piac, vásár 14; Kézműipar 35; Társadalmi csoportok, típusok 30; Munkásmódszer 42; Munkáskultúra-, sport 51; Gyermekek 35; Szokások 44; Szüret 15; Hiedelem 14; Mese, vers 6; Népdal, dal, zene 22; Történelem 16; Egyéb 29

FÖLDRAJZI MUTATÓ

(a címek alapján)

I. ker 4 tétel; II. ker. (Pesthidegkút) 14; III. ker. (Óbuda) 83; (Békásmegyér) 26; IV. ker. (Újpest) 4; V. ker. (Belváros) 1; VII. ker. (Erzsébetváros) 2; VIII. ker. (Józsefváros) 4; IX. ker. (Ferencváros) 11; XI. ker. 9; XIII. ker. (Angyalföld) 5; XIV. (Zugló) 10; XV. ker. (Rákospalota) 17; XVI. ker. (Cinkota) 16; XVII. ker. (Rákospalota, Rákoskeresztúr) 16; XVIII. ker. (Pestimre, Pestlőrinc) 21; XIX. ker. (Kispest) 2; XX. ker. (Pesterzsébet, Soroksár) 9.

HIÁNYJEGYZÉK¹⁸

1956

Zoltán József: Könyvtári munka; Zoltán József: Bibliográfia; Pulay György: Kelenvölgy; Gazda Anikó: Rajzok (BTM-nek átadva); Licker Judit: Rajzok (BTM-nek átadva); Tóth János: Szokások, dalok. Óbuda; Kiss Gabriella: Szokások, dalok. Óbuda; Licker Judit: Rajzok (BTM-nek átadva); Munkásfolklór iratanyag; Zoltán József: Levéltár; Vargha László: Cinkota; Gönyey Sándor: Rákospalota népi építkezése. 27 fotó; Cseh István: Rákospalota; Kiss Gabriella: Óbudai hiedelmek; Kiss Gabriella: Óbudai hiedelmek; Zoltán József: Levéltár; Gönyei Sándor: Viselet; Boross Marietta: Viselet. Rákospalota; Zoltán József: Szokás anyag; Zoltán József: Könyvészet

1957

Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Bibliográfia; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár; Kiss Gabriella – Tóth János: Óbudai gyermekjátékok; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár

1958

Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Levéltár; Kiss Gabriella: Hiedelem. Óbuda; Dömötör Tekla: Budai uriszek 1501–1505; Kriza Ildikó: Junális Rákospalotán; Kriza Ildikó: Szent Iván; Zoltán József: Levéltár; Zoltán József: Történeti [– –]; Jordán Katalin: Budai ünnepek; Csalog Zsolt: Kosárfonók

1959

Dégh Linda: Óbudai krumpliünnep; Zoltán József: Könyvtári munka; Zoltán József: Könyvtári munka; Jordán Katalin: Budai ünnepek; Szilvás Gyula: Elméleti terv; Zoltán József: Levéltári munka; Jelentés a Fővárosi Tanácsnak; Voigt Vilmos: Lektorai jelentés; Gémes Balázs: Betlehemesek; Mendele Ferenc. [– –]; Dégh Linda: Ünnepek; Gémes Balázs: Betlehemesek; Kriza Ildikó: Táplálkozás. Pestlőrinc

PÁLYÁZATOK

1954

Szabó Mátyás: XI. kerületi fuvarosok. 52 old.; Andrásfalvy Bertalan: Budai szőlőművelés. 36 old.; [– –] Katalin: Külföldi utazók Magyarországon;

Pestimrei munkaközösség: A városi kultúra vizsgálatának néhány kérdése. 105 old.; Tilesch Nándor: Koldusok és cigányok titkos írásjelei. 24 old.; Földes László: A város peremén (guberálók). 37 old.

1955

Boross Marietta: Rákospalota parsztsága népviselete.; Gönyey Sándor: Rákoskeresztúr és Rákoscsaba népi építkezése. 82 old.; Ungvárszki Pál: 1903–1945 közötti dalok. 19 old.; Papp Emília, Grynaeusné: Pesthidegkút viseletének története. 16 old.

1956

Koroknay Éva, B.: A Goldmayer könyvkötő üzem;

1957

Csalog Zsolt: Budapesti kosárfonóipar; Zoltán József: A XVIII. sz.-i Pest-Buda ünnepei, szórakozásai, szokásai.

1958

Zoltán József: Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán.; Hamvai Vilmos: Gyermekjátékok.

1959

Holl Béla: Műveltségünk hagyományhordozó elemei.; Schram Ferenc: Jeles napok Pest-Budán és Budapesten.; Büky Béla: Társadalmi szempontok érvényesülése Nagy-Budapest keresztnév adásában.; Hoppál Dezső–Mező Lajos: Budaörsi borospincék.; Jáky Jánosné–Kriza Ildikó: Szervezeti és társadalmi viszonyok

MIKLÓS LÉTAY

HISTORY OF THE GREATER BUDAPEST ETHNOGRAPHIC RESEARCH GROUP

SUMMARY

This study attempts for the first time to summarize the history of the Greater Budapest Ethnographic Association. The group was organized in 1953 at the Folklore Department of Eötvös Loránd University in Budapest. Following the Soviet model, its purpose was to examine the working class, which in Hungary was the most numerous in the capital. Members of the Department organized and directed the effort, assisted by students, museum specialists, librarians, teachers, and amateur collectors. Despite the project statement of the group, given officially, participants became involved with virtually every aspect of ethnography. The most commonly studied themes included the workers' life styles, their customs and handicrafts. The geographic regions receiving closest attention were Óbuda and the outlying districts of Budapest. A public competition attracted an average of fifteen contributions each year, some of which were subsequently published as part of an anthology, or as monographs. The Association functioned for six years, then dissolved in 1959.

In 1987 the entire material was organized and it was discovered that roughly eighty percent was comprised of documentations, descriptions and drawings, studies made up the remaining twenty percent. We catalogued almost six hundred items, classifying them by author and geographic region, and developed a subject directory. These are now housed at the Folklore Department of Eötvös Loránd University.

SZEMELVÉNYEK A BUDAI KIRÁLYI KERTEK TÖRTÉNETÉBŐL

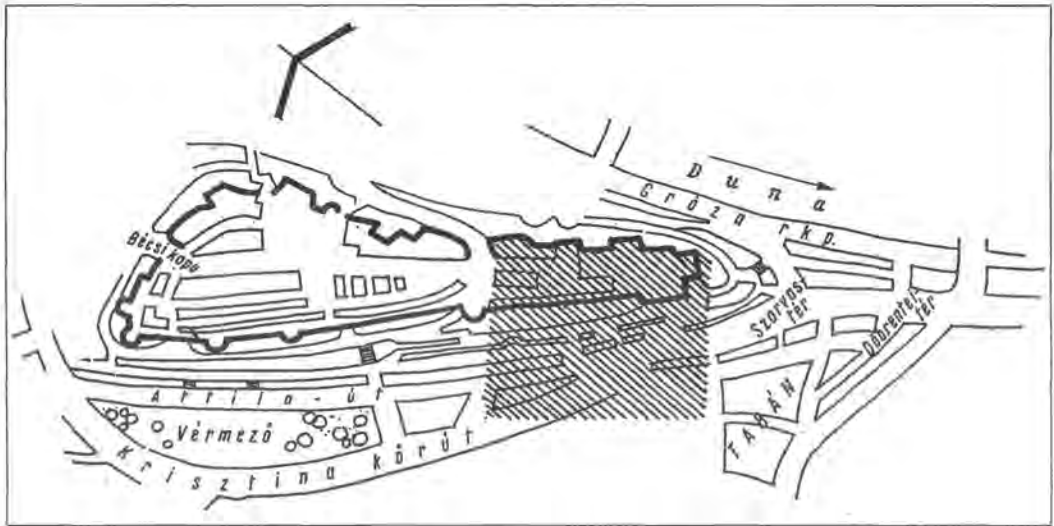
A budai körpanoráma látóhatárát egyik oldalon a meredek sziklafalú Gellérthegy, a másik oldalt a Csillaghegy lankái zárják. Közéjük ékelődik a Naphegy, hogy kisebb-nagyobb megszakításokkal folytatódjon a fehér dolomit sziklás Sashegyben és még távolabb, a budai hegykoszorúban. Az egykori budai királyi várkertek ezeken a magaslatokon helyezkedtek el, a Várhegyen épített királyi rezidenciák közül szerte gyűrűzve. Mint ismeretes, IV. Béla volt az első, aki a tatárjárás után idetelepítette várát, ám ő maga még kevés időt töltött itt. A magyar középkor korai szakaszára jellemző módon irányító tevékenységét udvarával az ország városait, várait birtokközpontjait látogatva végezte. A XIII. század elején Budáról királyi kertek nem ismeretesek, és talán a fenti okok miatt nem is voltak. Az igaz, hogy már a legkorábbi időkben maradt fenn nyoma a köznép mezőgazdasági tevékenységének, szőlőtermesztésének, ám ezek nem voltak valódi kertek.

KERT szavunk, elkerekített, elkerekített, elkertelt helyet jelent. E fogalom lényege a növények gondos ápolása és fenntartása. 1055-ben olvasható először magyarul a tihanyi, bencés apátság alapítólevelében. Ugyanebben az okmányban megtaláljuk a „monyoró”, (mogyoró), a „körtvély” (körte), a „berkenye” magyar elnevezéseit is. Egy 1095-ben kelt oklevelünk tovább bővíti a felsorolást „bor”, „gyümölcsbokor”, „komló” szavainkkal, majd egy másik 1181-ből említi a „szőlő” és a „bab” nevét.

Temesvári Pelbárt budai ferences szerzetes összegyűjtött beszédeinek címlapján régi magyar gyümölcsöskert képét metszette fába az ismeretlen művész. A XIII. század közepétől tapasztalható, hogy a Várhegyen már igazi kertek különültek el. Ekkori okleveleink már számos magyar nevű fát,

Kertet övező fonott kerítés ábrázolása a pesti Belvárosi templomban levő középkori falfestményén.

A királyi kertek földrajzi határai

cserjét, zöltséget és gyógynövényt említenek. Pl. az esztergomi érsek 1243-ban panaszt tett, hogy almáskertjét és szénáját a dunai hajósok megdézsmálták. A királyi megtorlás nem késett: halálbüntetést rótt ki a tett elkövetőire.

Kezdetben a köz- és főemberek kövel, árokkal körülvett kertjeiben – már tudatos termesztés eredményeképpen – elsősorban haszonnövényekkel foglalkoztak. Ezt a legősibb kerttípust, – a haszon vagy ellátókertet – alakítja, formálja előbb a célszerűség, a gazdaságosság, később az esztétikai igény. A kertkultúra legfőbb meghonosítói már igen korán a szerzetesek voltak. A ferencesek az elsők, akik felfigyeltek a természetre, és ezáltal egyre jobban megismerték azt.

A kolostorkertek (hortus claustralis) a középkori Európában jótékonyan segítettek a növényismeretek bővülését. A kolostorok peristyles udvarát a keresztút négy részre osztotta, és ezekben a részekben nevelték az első dísznövényeket (Juniperus Sabina-t, a Boldogasszony ágát, vagy nehézszagú borókát). Az utak találkozási pontján általában kút, vízmedence vagy egy kiemelkedő szépségű növény állt. A kolostorkertek részei voltak a szerzetesi lakásokat övező kertek (hortus religiosorum), a vendégházhoz tartozó kertek (hortus hospitae), a kórház és orvosi lakás több, azonos nagyságú mezőre osztott gyógynövényes kertjei (hortus infirmariorum vagy Herbarium), a paradicsomi kert (hortus deliciarum), valamint a szőlős-, zöltséges- és gyümölcsöskertek, mely utóbbiak gyakran közösek voltak a temetőkerttel. Az idők során egy-egy kiemelkedő rendtag sírját gondosabban díszítették, került rá virág is. A középkori kolostorkerteknek ez a feltehetően római hagyományokat őrző rendszere hosszú időn keresztül mit sem változott, s hatással volt a budai királyi kertek kialakulására is.

A magyarországi kolostorkertek nagyságát, felosztását is a kialakult szokások határozták meg. A domonkosok, a ciszterek kertjeiket zárdáik, kolostoraik mellé, azok közelébe, jól védhető helyre telepítették, tipikusan sík vidékre. Megjelent Magyarországon néhány olyan rend is – a karthauziak, a karmeliták, és a kamalduliak, – amelyek életében különösen jelentős volt a kert. E rendek tagjai visszavonultan éltek, egyedül a kert jelenetett számukra valamiféle kapcsolatot a világgal. Azoknál a rendeknél, ahol fogadalom tiltja a húsevést, az élet fenntartására a növényi táplálék szolgált, melyet meg is termeltek saját kertjeikben. A karmeliták zöltség- és gyümölcsöskertjei különösen híresek voltak. Hosszú századokon át a kolostorok a gyógyítás központjai is voltak, így kertjeikben gyógyfüvek, „herbák” termesztésével is foglalkoztak.

A kolostorkertek mellett a kertek más típusa is kialakult. A főúri családokból számos rendtag és rendfőnök származott, ezek látogatták egymást, s ily módon a kertkultúrát is terjesztették. Mind a kolostorkertekben, mind a világi kertekben az idők során egyre növekedett a növénytisztelet, a növényismeret. A virágágyások fokozatosan elkülönültek a haszonnövényektől, ami megvetette a díszkertek alapjait.

A XV. század első feléig sem Óbudáról, sem Budáról nem ismerünk kertábrázolást, sem leírást, de ekkorra már megvannak a kifinomult udvari – királyi és főúri – élet anyagi feltételei, amiből arra következtethetünk, hogy már léteztek díszkertek is. Ekkor változik meg alapvetően a korai haszonkertek helye és funkciója Budán. Amikor a nemesség és a főpapság a királyi vár, illetve a király udvara mellett telepszik meg, kisebb-nagyobb birtokokat vásárol. De kerti terményekkel távolabbi birtokaikról látják el háztartásukat – így egyre több díszkert alakulhatott ki. A király és a főurak példáját az alacsonyabb rangú nemesség és a polgárok is követték. A kialakuló új várbeli kertek elrendezését más kívánságok szabták meg mint a kolostorokét. Rapaics Raymund szerint: „...a belső szemlélődés, a béke, az öröklét mozdulatlanságába vetett hit megelégedhet azzal a kertrendszerrel, amelyeket a kolostorkertekben megismertünk...” A várak népe más volt. A kert építészeti és növényzeti, illetve állati elemei más rendszerben kellett, hogy összeillesszjenek. A várak és a várszerűleg megerősített városok világi népének kerti szükségleteit kellett kielégíteniük. Ezek

Szeder és szőlő ábrázolása kályhacsempén, a Budai Palota feltárásából. 14. és 15. sz., BTM Középkori Gyűjt.

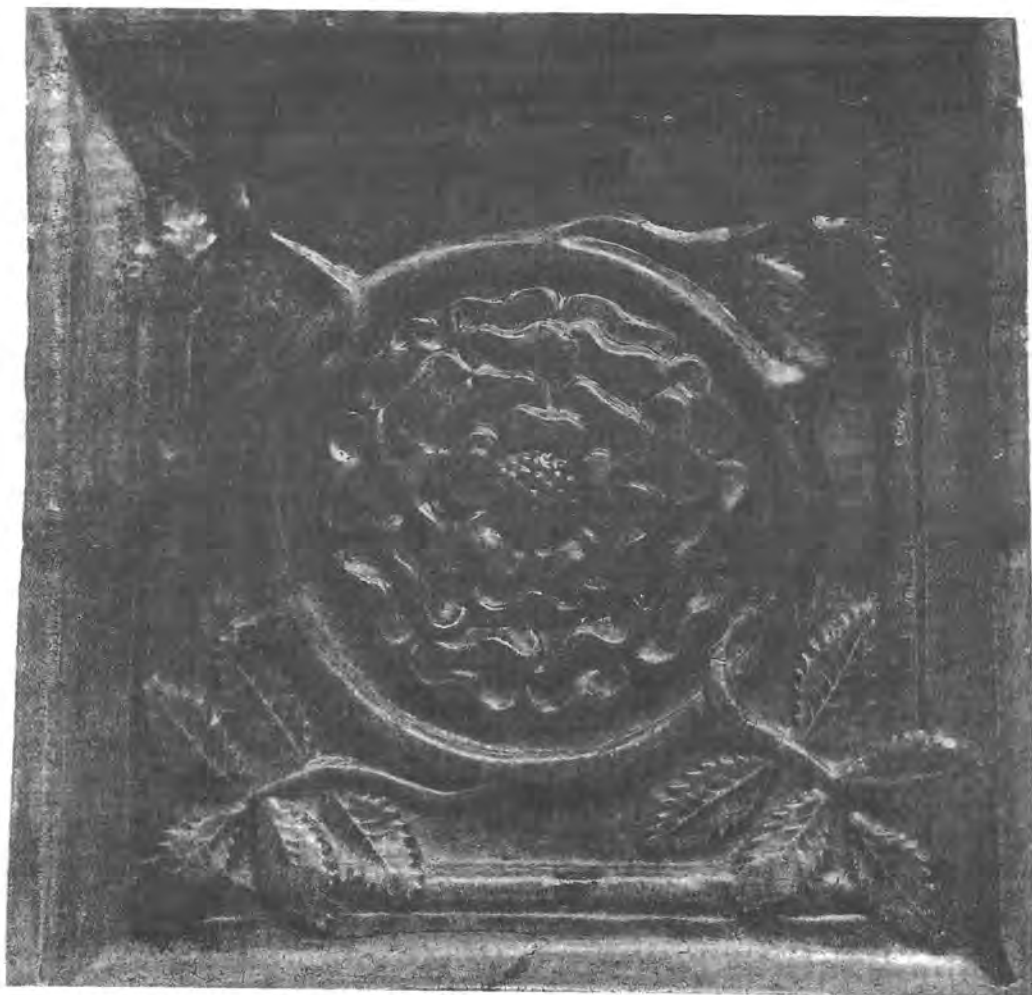

Nyúl és sün ábrázolása kályhacsempén, 15. sz. A Budai palota feltárásából, BTM Középkori Gyűjt.

a kertek a földi szépségekben gyönyörködni vágyó emberek alkotásai voltak. Vadászni járt, de kedves vadjait látni akarta a kertben is, ahol gyönyörködött azok mozgásában, színében, életében. Mindez együtt volt a középkori várkert.

A virágos fák bevonultak ezekbe a kertekbe, sőt a keresztes hadjáratok vitézei a sok pompás keleti növényt plántáltak át. A lakásokban is helyet szorítottak a virágoknak, növényeknek. Számos képzőművészeti alkotás tanúsítja, hogy megjelentek a vázákba állított virágok, majd a természetöedények (cserép, faveder, ládikó stb.) és bennük a kor legjellegzetesebb virágai: a világi szerelem jelképeként a szegfű, a szerénység jelképeként az ibolya, és az életörömet jelentő örökzöld buxus (puszpáng).

Nagy Lajos halála után a luxemburgi házból való Zsigmond trónra kerülésekor olyan palotát akart emelni Budán, amelynek nemcsak arányai, hanem rendeltetése is más mint az előző királyi épületeké. Budára összpontosította udvartartását, és az általa építtetett nagyszabású gótikus Frisspalota mellől már nem hiányoztak az épületnek méltó környezetet adó királyi kertek sem. Aeneas Sylvius Piccolomini meg is emlékezik erről 1441-ben írt tudósításában. Írása arra enged követ-

Rózsa ábrázolása kályhacsempén, 15. sz. A Budai Palota feltárásából. BTM Középkori Gyűjt.

keztetni, hogy Zsigmondnak tulajdoníthatjuk a budai királyi kertek telepítésének megkezdését, mivel a Friss palota építése után rendeletet adott ki a környék kertészeti rendezésére is. Valószínűleg a Szarvas tér – Attila utca – Dózsa szobor és a Várhegy fennsíkja által határolt terület lehetett e kertek helye, amelyeket minden oldalról kőfal határolt. Nyomait egy 1959. évi leletmentés során meg is találták és azonosították. Voltak itt halastavak is, amelyek vízeről gondoskodni kellett. Ez komoly feladatot jelentett azon a Várhegyen, amelynek déli végén természetes vizek nincsenek. Zolnay László szerint az első dunai vízemelő gép 1416-ból ismert, mely a Dunából emelte ki a királyi vár szükséges vizét. A vízvezeték a Dunából a Várhegyre, majd onnan le a tabáni völgybe vezetett.

A reneszánsz idején a világgép megváltozott, a természet szeretete megjelenik a tudományokban és a művészetekben is. A Madonna ábrázolásokon gyakran találkozni kertjének padján, lugasa hűvösén üldögélő, gyermekében, virágaiban gyönyörködő úrnővel. A magyar nagyszonyok, egy-egy vár úrnői, az akkori szokások szerint maguk is szívesen gondozták növényeiket. E hölgyek gyermekkoruktól a természet szeretetére lettek nevelve, szenvedélyesen tudtak gyönyörködni a

Naspolyaábrázolás Mátyás kori vörösmárvány töredéken, a Budavári palotából. BTM Középkori Gyűjt.

virágokban, madarakban. Ízlésük formálta, irányította a mezei, kerti ünnepélyeket, játékokat, részt vettek a solymászatokon és a vadászatokon. De az asszonyok feladatai közé tartozott a betegek, az elesettek, a rászorulóknak gyógyítása is, ehhez szükség volt a gyógyfüvekre, a zöldségekre, gyümölcsökre.

Mátyás, trónralépése után nem elégedett meg az elődje által építtetett királyi rezidenciával. A Friss-palotát a reneszánsz eszményekhez híven átépíttette, kényelmi berendezéseit korszerűsítette. A királyi lakhely pompájához hozzájárult a budai Várhegy csodálatos fekvése, éghajlata és természeti adottsága is. Ezeket felismerték a kor kertépítői és ki is használták. Ebből az időből már ismert néhány név is, akik Mátyás kertjeinek alkotói voltak. Általános gyakorlat szerint az építész, a kertépítő, a berendező és a díszítő ugyanaz a személy. Giorgio Vasari munkájából tudjuk, hogy a Firenzéből jött Camicia Chimenti palotákat, pompás kerteket, templomokat alkotott Mátyás udvarában, és említi az építkezések vezetőjét, Baccio Cellinit is. Ezek szerint a két derék olaszt tekinthetjük az első, a kor színvonalán álló, budai, és talán a visegrádi királyi díszkertek alkotóiként. Nem lehetetlen az sem, hogy Benedetto da Maiano is részt vett a munkákban, annak ellenére, hogy ő mint építész és szobrász dolgozott.

A reneszánsz díszkert sok új elemmel bővült. Lényegesen megváltozik a szerepe, amit a budai kert is tükröz. A Jannus Pannonius által

1461-ben hazánkban hívott Antonio Bonfini 1490–96 között keletkezett leírásai pontosan megmutatják e változásokat. A reneszánsz kert egyik különleges díszje a felelevenített antik labirintus, az útvesztő volt. A nagyon kedvelt látványosságot élősvényszerűen ültetett fákból, cserjékből készítették. A Bonfini által említett tévelyítő Budán külön kertrészt foglalt el.

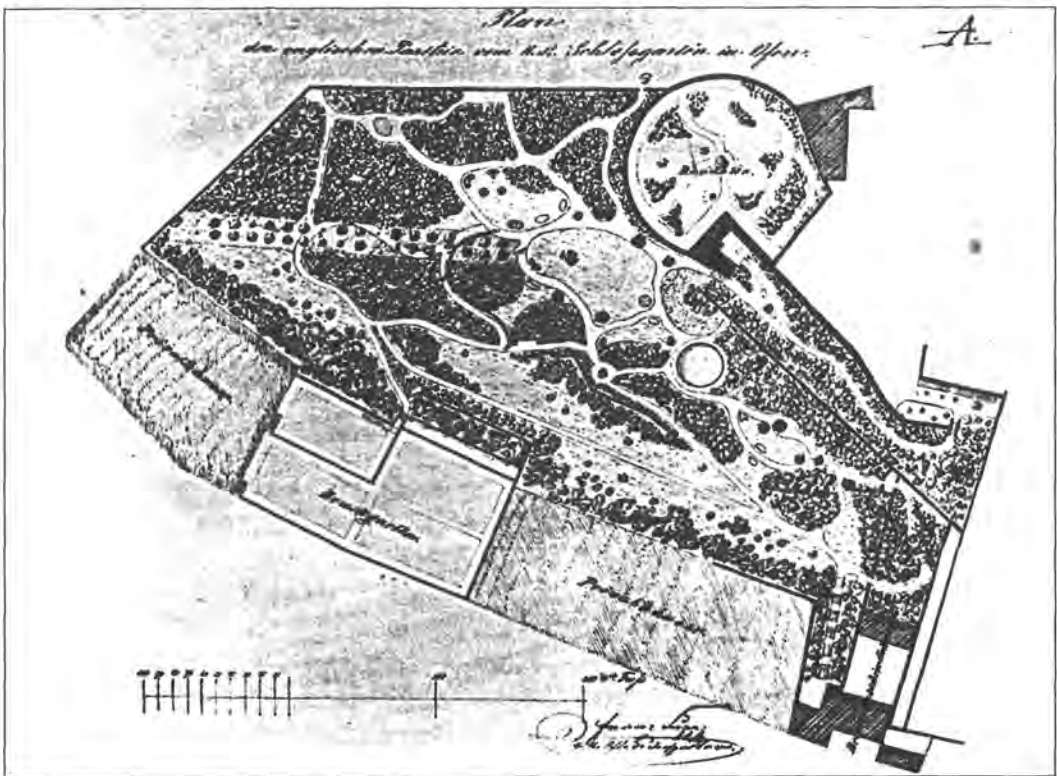
Ennek többféle változatát – leggyakrabban négyzet vagy kerek csigavonal mentén haladó formációt – alakították ki. Mivel e labirintusok azonos fajtájú növényekből álltak, ismertető jel nélkül, csak hosszas kísérletezés során lehetett kijutni belőle. A benne bolyongás sok mulatsággal járt, sok tréfás helyzetet teremtett, ami csak fokozta népszerűségét. Az útvesztőn átjutva a „madaras” (aviaria) tárult a szemlélődő elé. Ezek megformálása még ma is csodálatot kelt. A madaras valójában egy állatkert, amelyben gyümölcsfák sorakoztak, s a fák által határolt ligetben vashálóknak mögött éltek a hazai és külföldi madarak. Itt tartották a kedvenc hollókat, a vadászathoz használt idomított sólymokat, a vár daruját. De voltak itt drága ritkaságok, papagájok, indiai tyúkok és pulykák, sőt néhány tüzök is. A madarakon kívül sok nagyvad és ragadozó is élt Mátyás várkertjében. 1469. június 25-én a király firenzei követe a velencei köztársaságtól egy nőtény oroszlánt kért. A Signoria nem késlekedett soká, sőt kettőt is küldött. Volt egy „hungaricum”, azaz ma-

gyar állatokból létrehozott specialitás is a király kedvtelésére, akinek ifjú korában tizenkét időmított dámszarvas vontatta hintáját.

Az állatos kertek után nagy füves térségek, tarka virágos rétek mellett rózsaligetek és ibolyaágyások között vezetett az út. A halastavak előtt fasorok, mesterséges barlangok, díszes medencék, szökőkutak voltak. Majd a királyi kertek elkülönített fontos része jött, a veteményes. Ez Budán különös tiszteletben állt, mivel nemegyszer maga a király is dogozgatott benne. Mátyás kedvence a vöröshagyma volt, amelyet olyan nagy becsben tartottak, hogy a királyi kincstárban őrizték! A Várhegy nyugati, napsugaras oldalán és a hozzá csatlakozó síkságon elterülő csodálatosan szép kerteket a Várpalotával kölépcső kötötte össze, egy másik fedett, boltzott kerti lejáró a királyi fürdőkhöz vezetett. Ezek a kert falain belül, a kert délnyugati részében lehettek. Közel a fürdőhöz – azokkal kapcsolatosan – pompás, kettős díszkút állt.

A legszebb, legnagyobb és legkedveltebb és minden bizonnyal ezért a legjobban karbantartott létesítmény a Buda határában az országot mentén, a városfalról három stádiumnyira épült bekerített vadspark volt, tele vadállattal. A budai hegyvidék évszázados fái alatt féltő gonddal nevelték a vadakat azok a királyi vadászok – venatores bubalinorum – akik külön rendet alkottak saját ispánjuk irányítása és joghatósága alatt. Mátyásnak – de már elődeinek is – Nyéken, és más Budavidéki helyiségben volt királyi nyaralója, illetve vadászkastélya, vadaskerttel. Közülük ismeretes a Csepel-sziget csúcsán levő, a solymári, a pomázi, a pilisszentkereszti, és a dömösi vadaskert.

Ám Mátyás halála után mindez a szépség semmivé foszlott. A gyenge kezű II. Ulászló uralkodásának második évében, 1503 farsangján, a ránk maradt feljegyzések szerint, a királyné nyolc tyúkot számlált meg mindössze baromfiudvarában. Bizony ebből aligha telt ki ünnepi lakoma. II.

Helyszínrajz a Budavári Palota angol (tájképi) kertjeiről a XIX. sz. közepén.

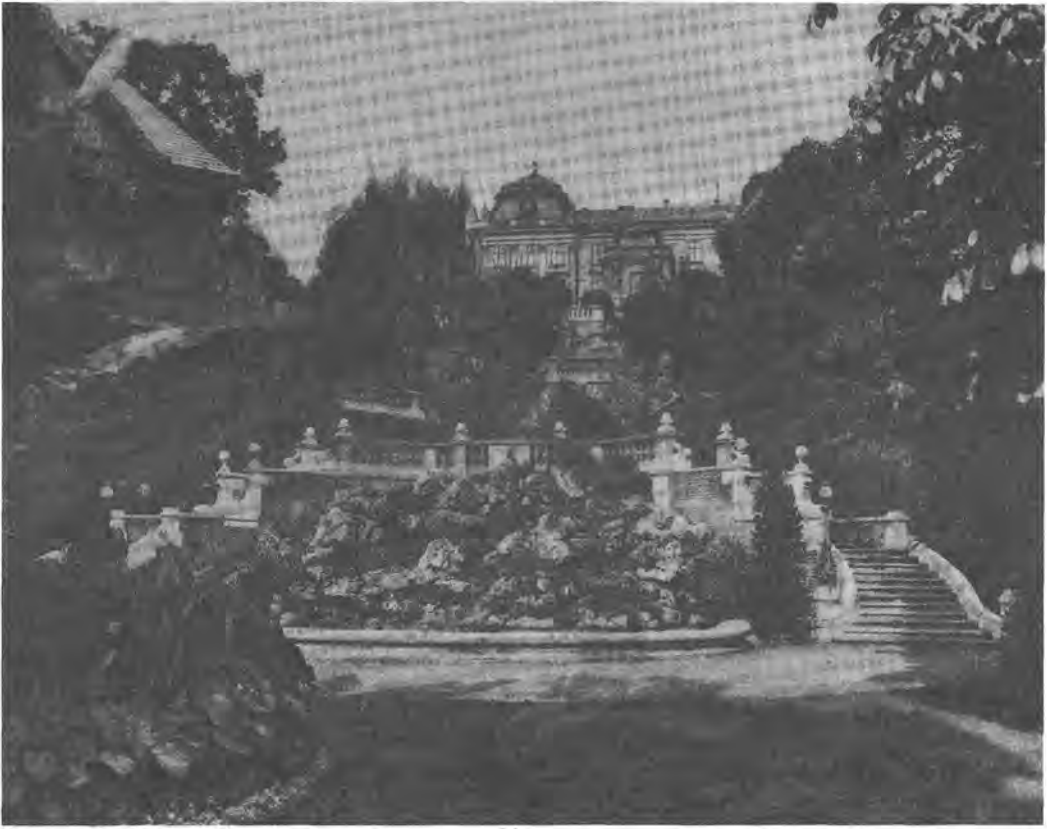
Ulászlóval kapcsolatban kerttörténeti adatunk kevés van. Nem úgy legfiatalabb öccsének, Zsigmond hercegnek, a lengyelek későbbi Öreg Zsigmond királyának budai tevékenységéről, minek kapcsán témánk egy új szempontja vetődik fel: a kereskedelmi célú kertészetek. Zsigmond hercegnek az 1500–1505-ös években Budán vezetett számadáskönyve sokat elárul a kor kertészeti kultúrájáról. A herceg gyakran vásárolt virágokat, gyümölcsöt és zöldséget a nyéki vadaskertből, amelyet ennek alapján az első kereskedelmi virágkertészetnek tekinthetünk Budán. Számos budai főúri, főpapi kert számára is innen vásároltak. Már 1388-ban Kanizsai János a Szt. György tér keleti oldalán – a mai Dísz tér 1–5. sz. házak helyén – 1500 forintért két egymással szomszédos házat szerzett. Ezekben a telkeken Pálóczi György érsek 1435-ben építtette fel az esztergomi érsek-ség nagy, középkori palotáját, kertekkel. 1454-ben Bodó Gergely jutott kerthez a Várhegy nyugati oldalán a Szt. Zsigmond utcában. (Bodó Gergely 1454-ben Buda várnagya, majd 1458-tól királyi tárnokmester volt. Ezekben a kertekben a régi hagyományok szerint elsősorban szőlőművelés volt. A kevés szántóterület, valamint a jelentős erdőterület miatt a szőlőművelés volt az egyedüli, viszonylag nagyobb jövedelmet nyújtó mezőgazdasági művelési ág. Ennek következtében a szegényebb rétegek a nagy munkák idején előzőlötték a budai szőlőket. Nagy részük a róluk elnevezett, máig fennmaradt Kapás utca környékét lakta.

A Budavári Palota kertjének részlete a XX. sz. elején. Fotó, BTM.

Mikor 1541-ben Szulejmán és nagyvezére Ibrahim megszállta a budai várat és a körülötte elterülő városokat: Óbudát, Budát és Pestet, a palotát romlani hagyták, de nem a kertet. Kertésztörténetünk, természetstörténetünk számára páratlanul gazdag és hasznos időszak ez a XVI. sz. második felétől a XVII. sz. utolsó harmadáig tartó török korszak. A híres török utazó Evlija Cselebi, ittjártakor 7000 szőlőskertet számlált meg. A törökök sokféle új, eddig ismeretlen dísznövényt hoztak meg nálunk (perzsaliliom, tubarózsa, orgona, tulipán stb.). A török nemcsak a Balkánon, hanem Nyugat-Ázsián keresztül is nyomult előre. Szébbnél szébb virágok jelennek meg táblákba ültetve a kertekben. Ekkor született meg a parterre, a kert virágtáblás központi tere.

A szőlő- és gyümölcsnevelés

A Budavári Palota kertjének részlete a XX. sz. elején. Fotó, BTM.

is új fajtákkal gazdagodott (kadar, csiri-csuri) és új tartósítási eljárásokat ismertünk meg, mint az aszalás, az aszúbor készítést. A nagy növénykultusz, kert-szeretet ellenére sem ismerünk egyetlenegy, a XVI. vagy XVII. sz.-ból származó hazai török kertábrázolást, ami összefügghet azzal, hogy az igazhitű nem ábrázolhat embert, még kertjében sem. Buda visszafoglalása, 1686. után a virágos, gyümölcsös, és szőlőskertek is letarolva érték meg az ostrom végét, és sokáig nem is gondoskodtak róluk.

Eddigi ismereteink szerint a nagyszabású és elsőként berendezett Déli Várkert megépítésének gondolata Sándor Lipót főherceg nádor nevéhez fűződik. A nádor minden bizonnyal e nagy munkába vonta be Bernhard Petrit (1767 Ptalz–1800-as é. eleje), akit 1793-ban hívott meg Zweibrückenből. Petri a szentimentális tájképi kertépítészeti stílus jeles képviselője és ennek jegyében alakítja át a Sándor grófok bárói, gr. Zichy Ferenc vedrői, gr. Viczay Mihály hédervári és br. Orczy László pesti kertjeit. Irodalmi munkássága is jelentős, és nemcsak leírja az általa átalakított kerteket, hanem megfigyeléseit és megjegyzéseit is rögzíti. A Várhegy déli oldalának rendezését és a kertépítést végezte el. Közvetlenül a palota körül – a hegy fennsíkján – nagy virágos parterre-t alakított ki, melybe térhatárolóul, illetve díszítőelemként nemcsak a régi bástya – és várfalakat, hanem a királyi vízemelő telepet – régi nevén Öntőházat – is bevonta. A kert fásításához, növényekkel való díszítéséhez itt is, csakúgy mint másutt, a kor divatos növényeit választotta, melyeket külföldről szereztek be. A leírásokból tudjuk, hogy a nádor kedvelt rózsáiból több száz tövet ültettek, és készítettek sziklakertet is.

Az 1755 körüli években a bécsi udvar vezető kertészének fiai kerültek alkalmazásra Budán 1808-ban: Anton, Karl és Waclaw Tost. A leírásokból úgy tűnik, hogy jól ismerték a korabeli kertépítészeti stílusokat. A kiválasztott és telepített növények által alkotott tervek arányaival, mértékeivel, alaprajzi elrendezésével olyan tartós művészi értékű park keletkezett a Várhegyen, amely méltán váltott ki elismerést. A Tost 1849-ben a harci események után a Várban elterjedt kolerajárványnak esett áldozatul. E híres kertész 40 évi budai működésével kiérdemelete nemcsak a nádor, hanem a város lakóinak elismerését is.

A szabadságharc után hamar elkezdődtek a helyreállító munkák, hogy az új királyi helytartó – Albrecht királyi főherceg – mielőbb beköltözhessen. 1854 nyarán elkészültek a Várhegy déli végén az első üvegházak, az ún. Parasztház és a J. Weiss és C. Neuwierth által áttervezett, a kerten át a Ferdinánd kapuhoz vezető feljáró is. 1857-ben készült el és vették használatba a mai Várkert-bazár helyén állt vízvezetéki épületet.

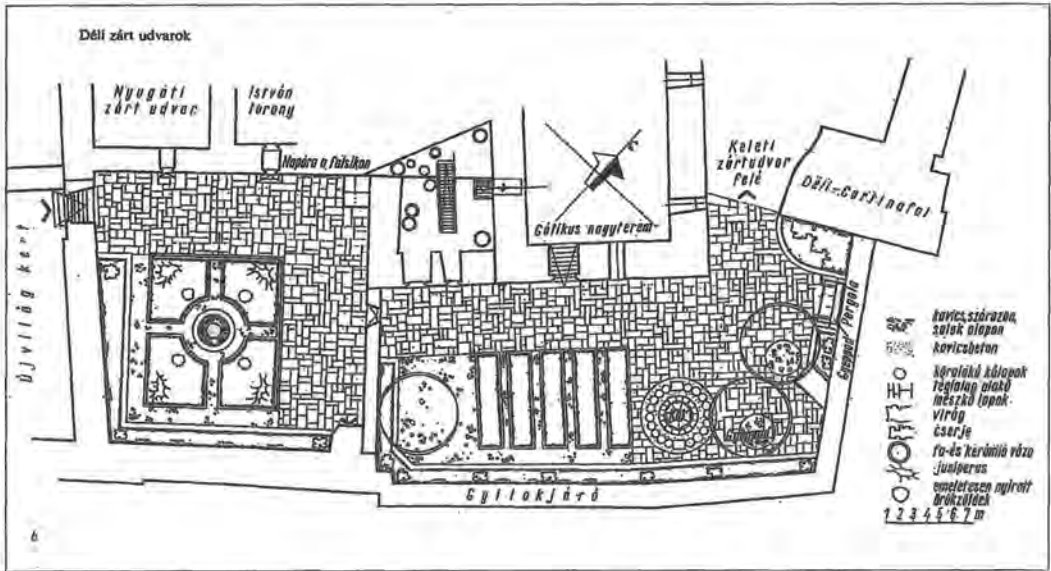
A Várkertészet – mely intézmény még a II. világháború után is működött – az 1800-as évek első felében keletkezett. Alapítójának az 1847-ben elhunyt József nádort tartják, aki már korábban is gondoskodott a szükséges növények neveléséről Alcsúton és a Margitszigeten. A Tost halála után a munkát a cseh származású Karl Mráz vette át és végezte 1903-ig.

Őt Witzel Nándor udvari kertgondnok követte, aki Siklóson született 1863-ban. A Bécsben és Schönbrunnban tanult kertész kinevezését 1896. október 31-én vette át. Első állomáshelye nem Buda, hanem a szervezetileg és gazdaságilag idetartozó Gödöllő volt. 1903-tól 1927-ig a Budai Királyi Kertek vezetője, s nevéhez fűződik az akkor nagyon híres Azalea- és Orchidea Gyűjtemény is, valamint a „Parasztház” előtti sziklakert tervezése és megépítése. Főkertésze Wlsak Pál volt, akiről – sajnos működését is beleértve – semmit sem tudunk, alkertésze Parg Alajos, a nagyhírű orchidea-termesztő, a Pálamaházat pedig egy Peitschik nevű kertész vezette. Witzel Nándor 1927-ben vonult nyugalomba, de 1933-ig szolgálati lakásában, az I. ker. Váralja u. 20-ban lakott. 1945. március 5-én, 82 éves korában hunyt el. Már életében ott van környezetében későbbi utóda, a Várkertészet utolsó vezetője: Szörényi (Strnad) Mihály. Szörényi 1881-ben született Kistapolcsányban, kertészeti tanulmányait 1903-ban végezte Budapesten, és 1910-ben került a Várba. 1927-ben nevezték ki kertészeti felügyelőnek, majd 1931-ben igazgatónak, mely tisztelet 1944-ig töltötte be. 1945-ben nyugdíjazták. 1944-ben hagyta el szolgálati lakását, amely a mai Csillag-erőd előtti területen állt. 1963-ban aranydiplomával tüntették ki, és még ez évben Budapesten halt meg.

A Királyi Kertek Igazgatósága Budapesten az I. ker. Váralja u. 20-ban székelt, egészen 1945-ig. Az Igazgatóság hatásköre a budai – megközelítőleg 22 kh (12,5 ha) nagyságú – parkokra, a kb. 1 kh-on (0,6 ha) elterülő üvegházi telepre, a Kelenföldön (Budaörsi út 71.) létesített 2,5 kh-as (1,5 ha) ún. tartalékkertre és a gödöllői, majdnem 120 kh-as (70 ha) királyi kastélykertre terjedt ki. Az Igazgatóság élén a kertészeti igazgató állt. Állandó, ugyancsak kinevezett alkalmazott volt még: egy kertészeti főintéző (Budapesten), egy kertészeti intéző (Gödöllőn), egy irodatiszt és a két főkertész, mind a ketten Budapesten. A létszám további része (49 fő), szezonális, alkalmi munkás volt. A Kertészeti Tanintézet (a mai Kertészeti Egyetem) megalakulásáig – 1939-ig – minden évben változó létszámban gyakornokok is voltak. 1940-től a gyakornoki kötelezettséget eltörölték, s ettől kezdve már nem voltak a Várkertészetben „praxik”.

A háború pusztítása után az új –áttervezett – kert 1966-ban készült el. Május 1-én ünnepélyes megnyitóval indult új útjára a Várkert. A munkák Kiss E. Gusztáv tervei alapján, a Fővárosi Kertészeti Vállalat szervezésében zajlottak. A Déli-kert 1967-ben készült el, s került átadásra.

Végül emlékezzünk meg egy kuriózumról. A Várbeli növények között volt egy igazi unicum is, az Antirrhinum asarina nevű tátikafaj, mely a nagy rondella nyugati falának repedéseiben élt. Nem tudjuk honnan került ide, és hogy hogyan tartotta fenn magát. Elbeszélésekből tudjuk, hogy e növény 1930-ban került meghatározásra Mágocsy-Dietz Sándor botanikus révén. Ezt a spanyol-

Helyszínrajz a Budavári Palota angol (tájképi) kertjeiről a XIX. sz. közepén.

országi Pireneusokban honos virágot a szokásos módon magról eddig nem sikerült szaporítani, sem egyetlen példányát felnevelni. Pedig érdemes lenne visszatelepíteni, a régi hagyományok, a régi hangulatok felújítása érdekében. A kertek, a hangulatot aláfestő, megfelelő növényzet kiemeli a Vár patinás épületeinek varázsát, segíti a mai látogatót, hogy megértse, átérezze a letűnt korok, a régi magyarság értékeit.

ÉVA JESZENSZKY BUCSI

GARDENS OF BUDA CASTLE THROUGH THE EYES OF A GARDENER

SUMMARY

This study briefly reviews the historical development of Hungarian horticulture at Buda castle. By referring to existing sources, we may gain insight into the chronicle of the development of both the decorative and productive gardens at Buda Castle. The history of the gardens is outlined from their beginnings in 1095 to 1966. Through the introduction of various plants, the author evokes by-gone traditions, the atmosphere of the medieval gardens, and provokes the thought of restoring them to their former glory.

BÁNFFY MIKLÓS GRÓF, A SZÍNHÁZI LÁTVÁNYTERVEZŐ

1996 március 19-én kiállítás nyílt a Budapesti Történeti Múzeum Metszettárában „Az utolsó magyar királykoronázás képei” címmel, abból az alkalomból, hogy IV. Károlyt 80 éve koronázták meg Budapesten, a Mátyás templomban. A kiállítás azonban nem elsősorban magának a történelmi eseménynek kívánt emléket állítani, hanem annak a négy művésznek – Kós Károlynak, Györgyi Dénesnek, Kismarty-Lechner Jenőnek és Pogány Móricnak – akik a szertartás díszítését tervezték,¹ és akik a koronázás egyes jeleneteiről készült temperafestményeket készítették.

A Koronázási Ünnepélyt Rendező Bizottság művészeti és műszaki albizottságának elnöke gróf Bánffy Miklós országgyűlési képviselő volt, aki a koronázási dekorációval kapcsolatban szinte korlátlan hatalommal és döntési joggal rendelkezett. Ő bízta meg a négy fiatal, újító szellemű művészt a munkálatokkal és Schulek Frigyes² a Mátyás templom egykori restaurátor átépítője, – aki szintén a bizottság tagja volt – hiába tett meg mindent, nem tudta a templom átdekorálását megakadályozni.

Bánffy Miklós 1873 dec. 29-én született Kolozsvárott, s Budapesten hunyt el 1950 június 6-án. Politikus, író, *Kisbán Miklós* néven sikeres drámaíró. Egyetemi tanulmányait szülővárosában és Budapesten folytatta, ahol államtudományi doktorátust szerzett. 1901–1918 között országgyűlési képviselő, 1906-tól 1910-ig Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja. 1912³–1918 között a Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa, majd 1921–1922-ben a Bethlen kormány külügyminisztere, végül 1923–27 között a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács elnöke. 1926-ban Erdélybe költözött, ahol a Magyar Népközösség elnöke lett. Észak-Erdély visszacsatolása után 1940-től öt éven át felsőházi tag. Időközben 1916-tól a „Kisfaludy Farsaság” tagja, az „Erdélyi Helikon” társaság szellemi irányítója és azonos című lapjának főszerkesztője.

Ha azonban azt hinnénk, hogy Bánffy egy, a színház-, és művészetkedvelő arisztokraták sorában, (mint intendáns elődei Keglevich István gróf, vagy Nopcsa Elek báró), nagyon tévednénk. Bánffy, Illés Endre megfogalmazásával „nagymeretű dilettáns”⁴ volt. Illés valószínűleg a drámákat és regénytrilógiát író művészt tartja – pozitív értelemben – dilettánsnak, mert Prousttal és Lampedusával hasonlítja össze.

Bánffy irodalmi munkássága, amely valamivel jobban feldolgozott⁵ mint képzőművészeti tevékenysége – rendkívül érdekes. Regényeiből megismerheti az olvasó a magyar arisztokrácia életét, szokásait. Ilyen értelemben a főnemesség Mikszáth Kálmánja, vagy Móricz Zsigmondja, mert a saját világát éppolyan kegyetlen pontossággal, könyörtelenséggel elevenítette meg, mint Mikszáth és Móricz a dzsentriét. Valószínűleg jól tett volna, ha egy szigorú szerkesztő, piros ceruzával a kezében lektorálja műveit, félretéve azt a tényt, hogy az egyik legrégebbi erdélyi grófi családból származó befolyásos politikus kéziratát tartja kezében.

Színházi vezetőként azonban még pozitív előjellel sem „dilettáns”. Az a néhány év, amit a Nemzeti Színház és az Operaház élén töltött, mindkét intézmény fénykora volt, a merész újítások, s egyidejűleg a közönségsikerek korszaka! Első dolga volt, hogy áthozta a Nemzetiből az Operába Hevesi Sándor⁶, századunk egyik legnagyobb magyar rendezőjét, s minden lehetőséget megadott neki, hogy megteremtse a XX. századi modern színházat Budapesten. Bánffy díszlettervező-

ként aktívan közreműködött Hevesi reformjában. Szcenikusi tevékenysége – bár csak néhány év terméséről van szó – korszakalkotó volt a magyar színház történetében.

A színpad a XIX. század végén és a XX. század elején Európa-szerte forradalmi változáson ment keresztül. A díszlet és jelmeztervezés ekkor vált önálló, rangos művészi műfajjává, ekkor alakult ki a számunkra már megszokott, diorámaszerű háromdimenziós térszínpad, olyan variánsokkal, mint a doboz-, kör-, felolvasó-, vagy stilizált színpad.

A XIX. századi díszlet ugyanis kétdimenziós, a barokk kulissza megmerevedett utóda volt. A színjáték terét hátul festett vászonfal, oldalt egymással párhuzamos vászonfalszeletek (oldalkulisszák) határolták, az utóbbiak a hátsó fallal párhuzamosan voltak felállítva, s nem merőlegesen, mint a mai dobozszínpad falai. A darab miliőjét a vászonfalakra festették, nem csak a háttér, tehát egy lugast, vagy egy teremfalat, de az egyes plasztikus berendezési tárgyakat is: kutat, oszlopot, fogast, tükröt, az előtér bokrait, sőt a játékban konkrétan résztvevő asztalon, széken stb. kívül a bútorokat is! Elvárták a díszletfestőktől, hogy mindent nagyon élethűen fessenek meg, de az már nem zavart senkit, hogy a csodálatosan kipingált asztal, szék, falomb a legkisebb mozgásnál is úgy lebegett, ahogyan egy vászondarabnál természetes. A világítást egyrészt a zsinórpaddlásnál elhelyezett szuffita, illetve a nézőtér és a színpad közötti rivalda szolgáltatotta, számtalan gyertya egymás mellé helyezését. Ez az alulról- felülről jövő egyenletes fény megvilágította a színpadot, de a játék menetének kiemelését nem tudta szolgálni.

Díszlettervezőre nem volt szükség. A rendező felvázolta a játékhoz szükséges teret, majd kiválasztotta az írói utasításnak megfelelő típusú- rokkó szalont, lugast, stb. Ha valami a játékhoz hiányzott, a díszletfestő megfestette.

Az 1870-es évektől kezdve indult meg az idejétmúlt kulisszaszínpad átalakítása, annál is inkább, mert a színházi építészek új mechanikai, technikai megoldásokat – hidraulikus és mechanikus süllyesztőrendszereket, toló és forgószínpadokat – találtak ki a lebegő kulisszák kiküszöbölésére. Forradalmi változás következett be a világítás terén is, először a gáz, majd a villany segítségével. Ezek az ördögös szerkezetek lehetővé tették a hogy a színpadot „valóság-hűen” rendezzék be, és gyorsan meg is változtassák. Rövid idő alatt kiderült azonban, hogy a mindennapi élet, illetve a történelem aprólékos rekonstrukciója zsákutca, mert nem képes az előadott mű hangulatát érzékeltetni.

A színpadkép jelentős megújítása a svájci Adolph Appia⁷ és az angol Gordon Craig⁸ díszlettervezőkhöz, illetve a német Max Reinhardt⁹-hoz, a rendezőhöz kapcsolódik. Mindhárman nagy, plasztikusan megépített, többfunkciós elemeket használtak, amelyek hangulata a korszerű, reflektoros, pontszerű világítás hatására változott. Reinhardt elképzeléseit egy magas színvonalú képzőművész gárda (Alfred Roller, Ernst Stern, stb.) valósította meg, sőt alkalmanként ismert festőkhöz is fordult, pl. Edward Munch-höz!¹⁰ A festőktől nem konkrét díszlettervet kért, hanem a darab hangulatának megfestését, amit aztán a „profik” díszletképpé formáltak. Reinhardt hatása az egész világ színházi életére óriási volt, hazánkban is többször vendégszerepelt, Hevesi Sándor sokat tanult tőle.

Franciaországban az Orosz Balett hozta meg az áttörést, amelynek díszlet-, és jelmeztervezői a Fauve-ok¹¹ színeit vitték a színpadra, valami keleti varázssal, amelyben benne égtek az orosz ikonok tiszta színei és aranyai is. Ők is sok képzőművészt kértek fel, pl. Picasso-t, Cocteau-t, Matisset, Braque-ot. Egyik állandó tervezőjük az orosz Leon Bakst¹². 1912-ben Gyagilev¹³ társulata – párizsi diadalaik idején – kétszer is nagy sikerrel vendégszerepelt hazánkban.

A század elején Magyarországon is átalakulóban volt a színpadi díszlet és jelmez. A kulisszaszínpad eltűnt, s mind a történeti, mind a naturalisztikus, mind a plasztikus díszlettípus megtalálható volt. Az 1900-as évek közepétől megjelentek a művészi, festői alkotások is

A Vígszínház elsősorban gazdag látványos „valódi” színpadképeiről volt nevezetes. 1909-től kezdve Falus Elek grafikus néhány díszlete – pl. Lengyel Menyhért *Tájfún* (1909), vagy Molnár

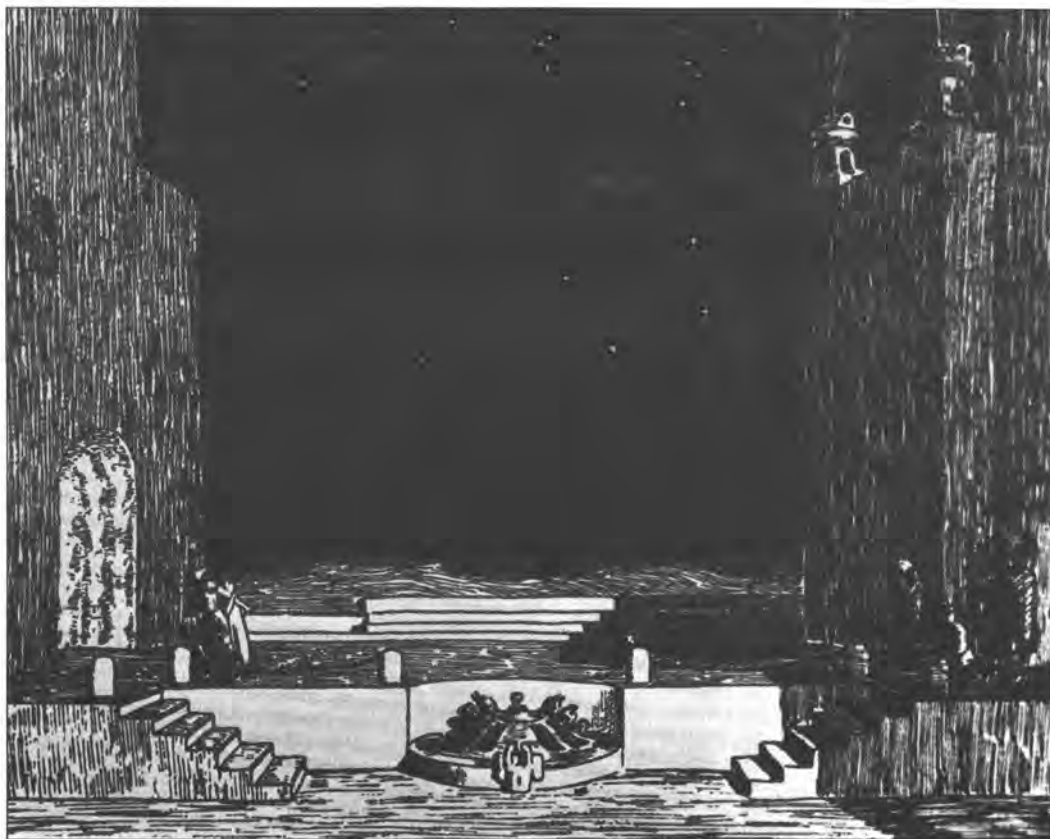
Ferenc *Testőr* (1910) című darabjához – nagy elismerést aratott. Az utóbbinál a közönséget különösen a színpadra épített operai páholy bűvölte el, „Ez a szín azért is érdekes, mert megmutatja végre, hogy a megszokott díszletfestők mesterembereknek is rosszak”¹⁴ írta a „Nyugat”-ban Lengyel Géza „Új művészet a színpadon” című cikkében.

A Magyar Színházban Márkus László¹⁵ próbálkozott a modern elvek átvitelével, elsősorban a plasztikus, háromdimenziós színpadkép megteremtésével. 1912-ben ő tervezte Bánffy-nak a Honfoglalás idején játszódó színdarabjának, a *Nagyúr*-nak (bemutató 1912. december 28) díszleteit és jelmezeit. Semmiféle adat nincs arról, hogy a darab színreállításában Bánffy tervező ötletadóként közreműködött volna, viszont Schöpflin Aladár¹⁶ a „Nyugat”-ban¹⁷ nagyon megdicsérte a darab kiállítását.

A Nemzeti Színházra és az Operaházra a gondos, történeti hűséggel készült díszletek és jelmezek voltak jellemzőek. Saját festőműtermük volt, amit 1904-től 1912-ig Ujváry Ignác¹⁸ vezetett. 1912 után Bánffy nem akart állandó festőt a műhely élére, mert úgy gondolta, hogy darabonként más művészt alkalmaz. Az Operaház a kor legfejlettebb technikájával épült, jól kihasználható nagy színpaddal és hátsó színpaddal, hidraulikus süllyesztőrendszerrel, és jó világítással (előbb gáz, majd villany). A Nemzeti Színház viszont korszerűtlen, színpada kicsiny, világítása rossz, a színpadi gépezetek pedig hiányoztak.

Hevesi Sándor már 1901-től a Nemzeti Színház munkatársa, de új rendezői ötleteit az 1904-től 1908-ig működő Thalia Társaságnál próbálta ki, ahol többek között Márfy Ödönt és Gulácsy Lajos foglalkoztatta. Első feltűnést keltő Nemzeti Színház-beli sikere a *Hamlet* 1911-es bemutatója volt, amelyet Ujváry Ignác segítségével stilizált díszlettel, sötétzöld bársony körfüggönnyel és egy ácsolt faemlévénnyel oldott meg.

A korszak legismertebb magyar díszlettervezője az állami színházak scenikai főfelügyelője, Kémény Jenő¹⁹ volt. A festőként bájos rokokó életképeket alkotó Kémény nagyon lelkesen, nagy

Bánffy Miklós: Dísletterv, 1912. Richard Strauss: Salome.

tudással igyekezett újítani a modern elveknek megfelelően, de az átütő ötlet, a képzőművészeti nagyvonalúság hiányzott belőle. Főleg ördögös színpadi gépezetek, – tüzet okádó sárkány, úszó sellők stb. – technikai problémáit oldotta meg bravúrosan. Mindenben igyekezett a rendező elképzeléseinek megfelelni, ideális együttműködő volt, nem véletlen, hogy Bánffy festői ötleteit is ő valósította meg az Operaház és a Nemzeti Színház színpadán.

A „Magyar Színpad” c. lap 1912 február 10-én²⁰ jelenti, hogy február 12-től Bánffy Miklós az Opera és a Nemzeti Színház kormánybiztosa. S ettől kezdve egészen kimagasló művek születtek a két állami színházban. Bánffy teljesen szabad kezett adott Hevesi Sándornak, hogy Reinhardt hatása alatt kialakuló koncepcióját megvalósítsa, amihez a képzőművészeti keretet maga Bánffy nyújtotta. A nívós, valóban a tervek szellemét sugárzó kivitel Kéméndy Jenő érdeme volt. Ez a tény meg is nehezíti a kutató helyzetét, mert nehezen választható szét a három alkotó tevékenysége. A kritikák, a színházi előzetesek mindig foglalkoztak azzal, hogy ki készítette a színpadképet, de a színlapon nem írták ki a tervezők nevét. Először az Új Színpad 1912 március 13-i premierjén volt feltüntetve a színlapon a tervező neve, majd ugyancsak márciusban az Orosz Balett vendég szereplésekor írták Leon Bakszt nevét a néppoperai színlapokra. Az Operában először a *Borisz Godunov* (1913. dec. 10.) bemutatója alkalmával nyomtatták ki Kéméndy Jenő nevét, de később is csak nagyon ritkán került szereposztás mellé a színpadképek alkotójának neve. Bánffy egyszer sem iratta ki a nevét, de az előfordult, hogy az ő művei is Kéméndy nevére szerepeltek. Ez minden bizonnyal Bánffy akarata szerint történt. A különböző színházi előzetes cikkekben, kritikákban viszont szó

esik Bánffyról is, a „Magyar Iparművészet”-ben 1913-ban²¹ és az 1914-es²² színházi számban névvel szerepelnek tervei, melyek magas színvonalú rajztudásról és művészi invencióról tanúskodnak. Bánffy egyébként saját bevallása²³ szerint nagyon jól tudott rajzolni, középiskolás korában Székely Bertalantól tanult.

Bánffy képzőművészeti tevékenységéről szóló híradással először a „Magyar Színpad”²⁴-ban Herczeg Ferenc *Éva boszorkány* c. (bemutató 1912. március 22.) darabjával kapcsolatban találkozhatunk. „...Méltányolták az újdonság nagyszerű kiállítását, amelynek sikeréből – így újságolták a főpróbán – gróf Bánffy Miklós kormánybiztos is részt kérhet magának Ujváry és Kéméndy meseterek mellett, akiknek nemcsak érdekes képzőművészeti tanácsokkal, de terv-vázlatokkal is segítségükre volt a kosztümök és különösen a díszletek tervezésénél.”

A következő mű, amelynél tudjuk, hogy közreműködött, (mert több tervét ismerjük²⁵), a *Trubadúr* felújítása. Ezek látványosan nagy, plasztikus formákkal megoldott, ugyanakkor festői díszlettervek. Különösen a várjelenet környezete monumentális, de különösebb feltűnést nem keltettek, nem izgalmasabbak vagy modernebbek, mint amit a magyar színházi világ ekkor már produkálni tudott.

Richard Strauss *Salome* című darabjának díszleteinél viszont, (bemutató 1912. december 19.) már a színházi előzetes és a kritika is az újdonságot dicsérte: „...kiállítás és díszletek dolgában is egészen újat produkál s a híres teraszt, ahol az események lejátszódnak egészen más beállításban hozza, mint az eddig ismert szcenáriumok”²⁶, majd érzékletesen le is írják: „A díszletek rendkívül érdekesek, újak, eredetiek és a vértől és bujaságtól, szerelemvagytól és borzalmakból alakított júdeai éjszaka hangulatát nagyszerűen adják vissza. A nézőktől jobbra a színpadon hatalmas bástyafalak emelkednek, 2 magas oszlop tetején kővederben tűz ég és világos foltokat vet az éjszaka sötétjébe. A színpadon kút, baloldalon nyitott terasz”²⁷. Az újság a Gordon Craig hatását mutató színpadképet Kéméndy-nek ajándékozta, de szerencsére megjelent az eredeti terv Bánffy rajzával a „Magyar Iparművészet”-ben,²⁸ ami egyértelművé teszi, kinek az alkotása az „újat produkáló” színpadkép. S ettől kezdve egyik szenzációs díszlet- és jelmezmegoldás követte a másikat.

1913. január 19-én mutatták be az Operaházban Offenbach *Hoffman meséit*. Hevesi rendezte, de hogy ki csinálta a díszleteket, azt sehol sem közölték. Se Kéméndy, se Bánffy neve nem hangzott el, de az eddigiek ismeretében biztosak lehetünk benne, hogy Hevesi, Bánffy és Kéméndy közös műve. A „Magyar Színpad” szerint „Az egész darab olyan lesz, mint egy lázálom, fantazmagória.”²⁹ Később Hevesi tárcáját is közlik,³⁰ amelyben leírja koncepcióját. Az első jelenet egy sötét pincében játszódott, amelyet csak a belopózó fénysugár világított meg. A babajelenet nem a szokásos rokokó szalon, hanem egy laboratórium, ahol a groteszk menüett hangjaira német kisvárosi ódivatú figurák vonultak be. A legfantasztikusabb az Antónia-jelenet lehetett, amely a szöveg utasítása szerint egy „bizarr szobában”-ban játszódik. S valóban, az a hely, amelynek falán Miracel doktor ki-be járkal, ahol egy kép (Antonia édesanyja) énekelni kezd, elég bizarr hely lehet. Ezt a feladatot briliánsan oldották meg. A falakat, bútorokat de még Miracel hegedűjét is fekete bársonnyal vonatták be, csak a kontúrok világítottak fehérén. A doktort is fehér kontúrok jelezték, így akkor tudott láthatatlanná válni, amikor akart, csak úgy kellett fordulnia, hogy a fehér körvonalak ne látszódjának. Antónia ebben a kísérteties szobában fehér ruhát viselt. A vázában égő vörös rózsák, néhány lámpa vörös fénye „...hoznak valami különös, fantasztikus életet”³¹, a német romantika irracionális világát. Az ötletet, a fekete alapon változó színű kontúrokat, először Sztanyiszlavszkij³² alkalmazta 1907-ben *Az ember élete* c. darabban, de ő nem volt megelégedve vele, formalitásnak érezte. A romantikus darabban viszont telitalálat volt: Bálint Aladár,³³ a Nyugat kritikusa szerint „...A IV. felvonás fehér függönyös, fekete szobája, fekete bútoraival...fojtogató rémületbe ejtő keretei a bekövetkező döbbenetes eseményeknek. Közvetlenül, majdnem nyersen adja Hoffmann miszticizmusát.”³⁴

1913. február 21-én mutatták be a Nemzeti Színházban G. B. Shaw *Caesar és Kleopatra*-ját.

Ehhez Kéméndy „ragyogó és korhű kiállítást”³⁵ tervezett. Ez mégsem a szokásos „pazar pompa” lehetett, mert Bárdos Artúr³⁶ e darabbal kapcsolatban azt írta a „Nyugat” 1913. március 1-jei számában: „Meg kell állapítani, hogy egy idő óta az Operaházban és Nemzeti Színházban látjuk végre nemcsak a legrágább, hanem a legmaibb és legművészebb díszleteket is. A két öreg, nehézlépes állami színház ebben most elől jár. Bizonyára nem tévedünk, hogyha ezt a lényeges és pontosan ennek a szezonnak a kezdete óta megállapítható változást... gróf Bánffy Miklós legszemélyesebb közreműködésének tulajdoníthatjuk. Ő maga ugyan szereti ezért is, mint a legbehatolóbb tárgyiasággal elvégzett színházvezető munkájának egyéb részortjaiért is, másra hárítani a felelősséget. De nyilván ez az egyetlen bürokratikus visszaélése, egyébként sokkal inkább látszik művésznek, hogysem bürokrata lehetne. Ennek az arisztokratának úgy látszik, szabad művésznek lennie.”³⁷

Pedig az igazán nagy előadások, amelyekről a kritikusok évtizedekkel később is lelkesedtek, csak most következtek. 1913. március 12.-én mutatták be az Operaházban a *Varázsfuvolát*³⁸, amely szakított a harminc éve divatos „korhúséggel”. A rokokó fantáziadús Egyiptomát idézte fel azt a fajta mesevilágot, amit Mozart elképzelt. Bánffy újraalkotta az eredeti szöveggönyv utasítása szerinti arany és ezüst, fantasztikus rajzolatú pálmaligetet, és felidézte a rokokó színpadi jelmezeket. „A 18. századbeli rézmetszetekről lerajzolt tollbokrétás sisakban andalgó hős, az ütemre lépő nimfák, hajporos udvarhölgyek közelebb hozták Mozart szellemét.”³⁹ dicsérte Bálint Aladár. A március 15.-én bemutatott *Szöktetés a szerájból* pedig szintén olyanak mutatta be a keleti háremek világát, amilyenek a XVIII. században vélték. „Ebben éppen úgy, mint a *Varázsfuvolában* határozottan észrevehető volt a tervszerű; minden részletre kiterjedő kidolgozottság jele.”⁴⁰

A harmadik Mozart bemutató egy egyfelvonásos, *Ámor játéka* (1913. május 3.). Itt azzal lépték meg a közönséget, hogy egy porcelánbolt kirakatában ismert meissenai figurák, Colombina, Arlecchino, Pantalone, kínai fiú és kínai lány elevenedtek meg. „Meissenai porcelánfigurák állnak egymás mellett nagy békeességben, míg egy pávatollal Ámor fel nem ébreszti őket. A porcelánfigurák gyönyörűek. A formájuk, színük, az a póz, ahogyan állnak, a ruhán végigömlő tompa fény tökéletes porcelán és annyira eleven, hogy merőben más, mint amit hasonló témában megszoktunk.”⁴¹ – írta Bálint Aladár a „Nyugat”-ban.

A következő kiemelkedő siker az *Aida* bemutatója volt, (1913. november 13.). Bánffy egyszerre törekedett történeti hűségre, monumentalitásra és festőiségre. A legtöbb kritika a monumentalitást emelte ki: „Az új *Aida* díszletei nagyok, hatalmasak, a teljesen nyitott színpad arányainak megfelelőek. Valamennyi díszlet színes, formailag is művészi alkotás.”⁴² A fennmaradt díszletkép számunkra kissé megszokottnak tűnik. Hatását, különösen a fényeffektusokat megkapóan idézte fel Bálint Aladár kritikája.⁴³ „Ahogy egy-egy kép széjjelfoszlott és függöny borult az elcsendesedett deszkák fölé, majdnem fájdalmas izgalom végsőkig felcsigázott várakozás lázában lestük a következő képeket, szorongva eszméltünk, hogy a színeknek, formáknak, mozgásnak micsoda szenzációja sodor még mélyebbre bennünket egy elsüllyedt távoli múlt káprázatába.

Trombiták harsogtak, a színpadot előtötte a színes ruhában felvonuló emberek sokasága, feltűnik bálványok nehéz teste úszott. Majd hatalmas oszlopok sötétedtek az árnyékba. Borult (sic!) terem mélyében hárfá pengett, meztelen asszonyi karok kígyóztak a zöldes tompa fény hevében. Egy-egy szobor meredt másából, vászonra festett párkánydarabból. Mintha az örök idő hangja zengett volna ki... A tudat józanságát elmosta a színek, hangok részegsége.” E kritika végén jelent meg az a megállapítás is, ami ugyan komoly dicséret a képzőművészeti alkotóknak, de azt is megmutatja, milyen korlátokba ütköztek: „Nagy kár, hogy sem Hevesi, sem Bánffy nem tud a torkokba hangot önteni, különben a budapesti Operaház lenne a világ legjobb operája”.

Szintén átütő siker Weber *Oberon* c. operája. (1914. január 29.) Ez az a mű, amelyen a leginkább érződik Leon Bakszt hatása. „Az egyik díszlet pl. egy keleti hárem belsejét ábrázolja. Ennél színesebbet, villogóbb képet, igazabb egyszeregy éjszakai hangulatot nem lehet színpadra képzel-

Bánffy Miklós: Dísletterv, 1914. Weber: Oberon.

ni.¹⁴⁴ olvashatjuk a „Magyar Színpad” előzetes ismertetésében. A kritikusok ismét el vannak ragadtatva: „Csak egy gyermek, vagy egy nagy mesemondó fantáziája van ilyen színekkel bélelve, mint aminőt Bánffy Miklós gróf varázsol elénk, s szinte látszik, hogy álomlátó szemünket egy folyton forduló kaleidoszkóp tobzódó színei kápráztatják.”¹⁴⁵ olvashatjuk a „Színház és Élet”-ben.

A fantasztikus sikersorozatot az I. világháború szakította meg. Bánffy a háború kitörésekor bevonult az erdélyi hadtesthez. Csak 1916 elején tért vissza, de 1916–17-ben is többször járt Törökországban diplomáciai kiküldetésben. Közben 1916-ban első díjat nyert Györgyi Géza építészrel és Telcs Ede szobrászművésszel az *Erzsébet királyné emlékszobor* pályázaton, 1916 decemberében pedig a koronázás dekorációs munkálatait irányította. Intendánsként nem a díslettervezés, hanem más, szervezési feladatok kötötték le, annál is inkább, mert 1917 elején átvette az operaigazgatói feladatokat is. Tevékenységéhez azonban még két óriási eredmény fűződik, amelyeket a hátlatlan utókor Bánffy szinte egyedüli érdemévé őrzött meg. „Dacolva a hivatalos véleménnyel”¹⁴⁶ színre vitte a magyar balett és operairodalom két, azóta klasszikussá lett darabját, a *Fából faragott királyfit* (bemutató 1917. május 12.) és a *Kékszakállú herceg várát* (bemutató 1918. május 24.). Mindkét darabnak ő tervezte a színpadképét és a jelmezeit. „Magyarosságra, meseszerűségre és lehetőleg annak a kidomborítására törekedtem ennél a munkánál, hogy minél kevésbé valóságúnak hassanak a táncjáték alakjai. Ha szabad szándékról beszélni, akkor az az volt, hogy ne valóságutánzás legyen. ...Színes illusztrációra gondoltam, örülnék, ha az egész így hatna a nézőre. Szürke, szinte csak rajzolt háttér előtt mozognak és táncolnak a nagyon élénk- kék, zöld és sárga- színekbe öltöztetett alakok, hogy jobban kiemelkedjenek és az erős színellentét révén valóságútlannak legyenek.”¹⁴⁷ nyilatkozta a bemutató napján a „Magyar Színpad”-nak. Balázs Béla szöveggönyvért meg is jelentette, és saját maga illusztrálta a balett szereplőit ábrázoló fekete-fehér metszetekkel.

A figurinok színeit viszont egy másik nagy művész, Márk Tivadar⁴⁸ festette meg,⁴⁹ aki a harmincas években ifjú tervezőként megtalálta az Opera jelmeztárában a rongyos, tönkrement jelmezeket. Értéküket azonnal felismerve, így kívánta – szerencsénkre – megőrizni őket. Bánffy és Márk rajzai együtt, tökéletesen dokumentálják a tervező elképzelését, annál is inkább, mert a díszletterv is megmaradt.⁵⁰ A színpad két sarkában egy-egy hosszú keskeny vártorony ágaskodik, középen kis domb, baloldalt patak, előtte fák.

„Mikor széttáru a függöny, már telítve vagyunk a muzsika bódító fűszerével” írta Bálint Aladár⁵¹ a „Nyugat”-ban, felismerve, hogy ezúttal a zene az, ami elsősorban a kritikus értő magasztalására szorul. Általában azonban úgy tűnik, a korabeli színikritikák elsősorban a látványra figyelnek, ez aratta le az első sikert, ami valószínűleg rosszul esett Bartóknak, s Balázs Béla meg is orrolt miatta. Farkas Ferenc⁵² emlékei szerint, jóval később, a Szovjetunióból hazatérve „...egy kicsit gúnyosan úgy nyilatkozott, hogy (Bánffy) raccsolt, és azért tűzte ki a *Fából faragott királyfi* előadását, mert szép díszleteket lehetett hozzá készíteni”. Mindenesetre Bánffy taktikája bevált, a balett a szép színpadképpel együtt siker lett, és így teljesíteni lehetett a következő évben Bartók régi vágyát, bemutatni az 1912-ben írt *Kékszakállút*, amelynek díszletét⁵³ természetesen a gróf tervezte. „A mérhetetlen magasságba meredő csupasz, sűrű kőfal, amely az ablaktalan, komor csarnokot határolja, nemcsak már az első pillanatban megadja a darabhoz és a zenéhez a kellő hangulatot, hanem szinte irányítóan hat a két szereplő egész játékára, minden gesztusára is. A titokzatosan sötétlő két ajtó, melyeknek csúcsíves sötét lapjáról rejtelmesen csillognak az ajtók mögötti dolgok szimbólumai, szabályos távolságban, de különböző szintben helyezkednek el és az, hogy lépcsőzetes teraszok vezetnek mindegyikhez, szinte parancsoló törvényszerűséggel szabja meg a szereplők mozgását”⁵⁴ – olvashatjuk a „Magyar Színpad” ismertetésében. De sokkal több, a díszlettel foglalkozó írást nem találunk, elsősorban a zeneművet ismertették a kritikák.⁵⁵

Bánffy 1918-ban még Radnai Miklós *Az infánső halála* c. művéhez (bemutató 1918. ápr. 14.) tervezett díszleteket és jelmezeket, majd a politikai tevékenység elsodorta a színház közeléből. „...s őt is elnyelte az a moloch, mely nálunk minden tehetséget elnyel: a politika.”⁵⁶ Ezeket a sorokat *A szépség és cselekvés* című novellájában olvashatjuk, de mintha sajátmagáról írta volna.

1935-ben a Szegedi Szabadtéri Játékokon megrendezte *Az ember tragédiáját*. 1942-ben Kolozsvárott a *Nagyúr* bemutatójának (1942. június 2.) a díszleteit és jelmezeit⁵⁷ tervezte, amelyeket az OSZK Színháztörténeti Tárában őriznek, s ugyancsak ott található *Az ostoba Li* c. kínai mesejátékának 5 díszletterve⁵⁸ is. Ezek azonban már nem színháztörténeti jelentőségűek.

Bánffy nem volt avantgarde újtó, de a megmerevedett színház nagy reformereinek, a svájci Adolph Appiának, az angol Gordon Craig-nek, az orosz Leon Bakst-nak korszakalkotó újításait megragadó művészi tehetséggel és invencióval szinte egyidejűleg közvetítette a magyar színpadra. Rövid, rendkívül sikeres díszlet-, és jelmeztervezői tevékenysége megtermékenyítette a magyar színházi életet, s új vágányra állította a szcenika művészetét.

A tanulmány célja csupán a figyelemkeltés volt, gróf Bánffy Miklós színházművészeti eredményeinek felvillantása. Remélhetőleg a jövőben, alapos kutató, feltáró munka, a még lappangó művek esetleges megtalálása után, e reneszánsz műveltségű és sokoldalú tehetségű főúr intendánsi és színpadkép-tervezői munkásságát teljes mélységében be lehet majd mutatni.

1. A koronázás díszítéséről és a képek történetéről v. ő. Az utolsó magyar királykoronázás képei. Kiállítási vezető. Budapesti Történeti Múzeum Budapest, 1996.
2. BÁNFFY Miklós: Emlékeimből. Kolozsvár, 1924., 20.
3. Az intendánsi tevékenységének időpontja több helyen, így a Magyar Nagylexikonban is tévesen, 1913-tól kezdődően szerepel. Szintén téves a Magyar Színház történet 1912–1917 adata. (Szerk: HONT Ferenc) Budapest, 1962., 195.
4. ILLÉS Endre: Bánffy Miklós. In: BÁNFFY Miklós: Megszámláltattál. Budapest, 1982. 5. Először a Kortársban 1965-ben *A dilettáns* címmel jelent meg Illés Endre Bánffyról rajzolt írói arcképe. (65. o.)
5. TÓTH Ágnes: Bánffy Miklós drámái. In: Színház tudományi Szemle, 1985., 18. sz. 231., ill. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Baltázár lakomája c. művében ismerteti irodalmi munkásságát. Protestáns Szemle, 1993., júl.–szept. 198.
6. Hevesi Sándor, (Nagykanizsa, 1873–Budapest, 1939) 1901-től a Nemzeti Színház tagja, közben 1904–1908 között a Thalia Társaság rendezője. 1907–08-ban a Népszínház- Vígopera rendezője, utána ismét a Nemzeti Színház tagja. 1913–1915 között dolgozott az Operaházban, majd visszatért a Nemzetibe, amelynek 1922-től igazgatója. 1932-ben áment a Magyar Színházhoz főrendezőnek, s haláláig ott dolgozott.
7. Appia, Adolphe François (Genf, 1862–Nyon, 1928) szcenikai reformgondolatait 1895-től több tanulmányban megjelentette, de kevés lehetőséget kapott a gyakorlati megvalósításra. Elsőnek ismerte fel a villanyvilágítás lehetőségét a színpadon. Nagy hatással volt Reinhardtra.
8. Craig, Edward Gordon, angol színész, rendező (London, 1872–Vence, 1966). Ő is elsősorban tanulmányokban tudta elképzeléseit terjeszteni (1905-től) első színházi sikerét Berlinben a Lessingtheaterben 1908-ban Hofmannsthal: A megmenekült Velence c. művének színpadra állításával aratta. A nagyvonalú, építészeti stilizált díszletek voltak rá jellemzőnek, amit a kortársak „craigizmus”-nak hívtak.
9. Reinhardt, Max (Baden bei Wien, 1873–New York, 1943). A Kleines Theater, majd a berlini Deutsches Theater igazgató-főrendezője. Ő teremtette meg a Salzburgi Ünnepi Játékokat. 1933-ban az USA-ba emigrált.
10. Munch pl. 1906-ban Ibsen: Kísértetek c. drámájának előadásában működött közre.
11. Fauve-ok, Vadak, 1905-ben alakult francia művészcsoporthoz, tagjai között volt Matisse, Vlaminck, Derain stb.
12. Bakszt, Léon (Lev Szamojlovics Rozenberg, Grodno, 1866–Párizs, 1924). A Gyagilev vezette Orosz Balettnek leghíresebb előadásaihoz – pl. Tűzmadár (1910), Egy faun délutánja (1912) – tervezett nagyon festői, későszeccsiós- kora art-decos díszleteket és jelmezeket.
13. Gyagilev, Serge, Szergej Pavlovics, (Szeliscsev, 1872–Velence, 1929) orosz mecénás és előadás-szervező. A pétervári Cári Balettegyüttes tagjai az ő hatására és anyagi támogatásával indultak el először 1909-ben Párizsba vendégszerepelni. 1910-ben a társulat nem tért vissza Pétervárra, hanem Monte Carlo-i központtal járták Európai nagyvárosait. A XX. századi modern balett, színpadi látvány korszakalkotó megújítói, a modern zene terjesztői voltak. Gyagilev haláláig előadásait szervezője volt.
14. Nyugat, 1909., I. 574.
15. Márkus László, (1882–Budapest, 1948) 1907-től a Magyar Színház rendezője, 1913-ban a Magyar Színház szcenikai felügyelője. 1919-ben az Apollo kabaré művészeti vezetője. 1923-tól az Operaház szcenikusa és rendezője, 1935–1944 között igazgatója.
16. Schöpflin Aladár, (Maniga, 1872–Budapest, 1950) a Nyugat vezető kritikusa, 1941-től a Magyar Csillag társ-szerkesztője.
17. Nyugat, 1913., I. 72.
18. Ujváry Ignác (Pest, 1860–Kisoroszi, 1927) festő, díszletfestő, az Iparművészeti Iskola tanára.
19. Kémény Jenő (Déva, 1860–Budapest, 1925) festő, díszlet és jelmeztervező. Budapesten és Münchenben tanult, 1898-tól az Operaház szcenikai főfelügyelője.
20. Magyar Színpad, 1912., 41. sz. Intendánsi kinevezésének háttéréről v. ő. KISBÁN (BÁNFFY) Miklós: Színfalak előtt, színfalak mögött. Közli: ENYEDI Sándor. In: Színház tudományi Szemle, 1979., 4. sz. 120.
21. Magyar Iparművészet, 1913., 149. Hevesi, Mozart és Beethoven a Magyar Operaházban. Díszlet a Szóktetés a szerájából (149., 157.), és a Varázsfuvolához (158., 160.), Prometheus-hoz jelmezvázlatok (162.).
22. Magyar Iparművészet, 1914., I. sz.
23. BÁNFFY Miklós: Emlékeimből. Kolozsvár, 1932., 134.
24. Magyar Színpad, 1912., 82. sz.
25. KERESZTURY Dezső, STAUD Géza, FÜLÖP Zoltán: A magyar opera és balettszcenika. Budapest, 1975. 120. Az Új Idők is közölte egy tervet, 1912., 49. 568.

26. Magyar Színpad, 1912., 347. sz.
27. Magyar Színpad, 1912., 353. sz.
28. Magyar Iparművészet, 1914., 7.
29. Magyar Színpad, 1913., 6. sz.
30. Magyar Színpad, 1913., 19. sz.
31. Magyar Színpad, 1913., 19. sz.
32. Sztanyiszlavszkij, Konsztantin Szergejevics Alekszejev, (Moszkva, 1863–uo. 1938) orosz színész, rendező, a moszkvai Művész Színház vezetője. A XX. századi színjátszás egyik vezéralakja.
33. Bálint Aladár, (Nagypeszek, 1881–Budapest, 1924) újságíró, kritikus, 1909-től a Népszava belső munkatársa, a Nyugat állandó kritikusa.
34. Nyugat, 1913., I. 218.
35. Magyar Színpad, 1913., 40. sz.
36. Bárdos Artúr (Budapest, 1882–Buffalo, 1974). Kiemelkedő színházi szakember. 1912-től az Új Színpad, Modern Színpad, Renaissance Színház, majd 1916–1948-ig a Belvárosi Színház igazgatója.
37. Nyugat, 1913., I. 390.
38. A Ráday Gyűjtemény Bánffy hagyatékában van terv, a Szöktetésről is, és Beethoven Prometheusáról is. (IX 362.)
39. Nyugat, 1913., I. 566.
40. Bálint Aladár, Nyugat, 1913., I. 566.
41. Nyugat, 1913., I. 785.
42. Magyar Színpad, 1913., 313 sz.
43. Nyugat, 1913., II. 803.
44. Magyar Színpad, 1914., 23. sz.
45. Színház és Élet, 1914., 5. 1.
46. Bartók Bélát idézi: TALLIÁN Tibor: A gróf szolgálatában c. tanulmányában, amelyet Bánffy intendantsi tevékenységéről, s benne a két Bartók-mű színrevitelének problémáiról írt. In: Protestáns Szemle, 1983. júl.-szept. 195.
47. Magyar Színpad, 1917., 104. sz. Gróf Bánffy Miklós a munkájáról.
48. Márk Tivadar (Budapest, 1908–) Kossuth díjas jelmeztervező, 1934-től dolgozott az Operaházban, 1958-tól főtervező.
49. OSZK, Színháztörténeti Tár, ltsz.: KD 4577. 4578.
50. Közli: KERESZTURY, STAUD, FÜLÖP, 1975., 164.
51. Nyugat, 1917., I. 1046.
52. FARKAS Ferenc: Emlékeim gróf Bánffy Miklósról. In: Protestáns Szemle, 1993. júl.–szept. 3. 186.
53. A terv a Ráday Gyűjteményben megtalálható, Bánffy Miklós anyagában. (IX. 362.) A képet közli: KERESZTURY, STAUD, FÜLÖP, 1975., 159.
54. Magyar Színpad, 1918., 145. sz.
55. Nem teljesen elképzelhetetlen, hogy Bánffy van a hallgatás mögött, esetleg így akarta Bartók érzékenységét kiengesztelni?
56. KISBÁN Miklós: A haldokló oroszlán. Budapest, 1914., 131. Közli: MAJOR Zoltán: Bánffy Miklós útja és műve. in: BÁNFFY Miklós: Huszonöt év. Budapest. 1993. 11.
57. Öt színpadkép és 3 figurin az OSZK Színháztörténeti Tárában található ltsz.: KD 10147, 10.148, 10.149, KE 12685, 12.686, 12.687, 12.688, 12.689.
58. OSZK Színháztörténeti Tára. Lelt. szám: KE 12.690, 12.691, 12.692. 16.693, 12.694., valamint a Ráday Gyűjtemény Bánffy hagyatékában (IX. 362).

COUNT MIKLÓS BÁNFFY, STAGE AND COSTUME DESIGNER

SUMMARY

Miklós Bánffy was born on December 29, 1873 at Kolozsvár, (today Cluj-Napoca, Romania) and died on June 6, 1950 in Budapest. He was a politician, writer and a successful dramatist by the name of Miklós Kisbán. Bánffy was a Parliamentary Representative between 1901–1918, Lord-Lieutenant of Kolozs County and Kolozsvár between 1906–1910, the intendant at the Hungarian Royal Opera and the National Theatre between 1912–1918, and Foreign Minister in the Bethlen government in 1921–1922. In 1926 he moved to Transylvania where he became the general editor of a literary journal, *Erdélyi Helikon*.

The years he spent the head of the National Theater and the Opera were the golden age of those institutions. He gave every means possible to Sándor Hevesi, one of the greatest Hungarian directors, to create the modern twentieth century theater of Budapest. Bánffy actively took part in the work as a stage designer. "It is a great pity that neither Hevesi, nor Bánffy are able to give voice to the ages, otherwise the Budapest Opera would be the best opera of the world," wrote the critic of *Nyugat*, the most significant Hungarian literary journal.

The picturesque scene of Richard Strauss' "Salome" (premiered December 19, 1912), Offenbach's "The Tales of Hoffmann" (premiered January 19, 1913), and particularly the Mozart performances of "The Magic Flute" (premiered March 21, 1913), "Abduction from the Seraglio" (premiered March 15, 1913) and "The Games of Amor" (premiered May 3, 1913) were regarded for decades by critics as models of modern theatrical production, staged in late Secessionist early Art-Deco styles, employing magnificent architectural elements enhanced by special lighting effects.

Though Bánffy was not an avant-garde innovator, through his sheer artistic talent he was able to bring to the Hungarian stage the epoch-marking inventions of the great theatrical reformers of the nineteenth century, namely the Swiss Adolph Appia, the English Gordon Craig, and the Russian Leon Bakst. A short but very productive period of his life as a stage and costume designer enriched Hungarian theatrical life and gave new direction to the art of set design.

KÖZLEMÉNY

PETŐ MÁRIA

A FIRENZEI DOMENICO SESTINI PEST-BUDAI UTAZÁSA
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

1780-ban keresztül utazott hazánk területén korának egyik neves tudósa, Domenico Sestini, a szokásos követjárási útvonalat választva Bukarest és Bécs között. Szerzőnk, aki tudományos megbízatással igyekezett a császárvárosba, naplót készített, melyből a XVIII. század végi Erdély, Magyarország és ezen belül Pest-Buda leírása a közvetlen élmény frissességével bontakozik ki. Utinaplója 1815-ben Firenzében jelent meg „Viaggio curiso scientifico antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna” címmel, néhány más jellegű írásával egy kötetben. Sestini élete, munkássága kevésbé ismert a magyar történeti kutatásban, kivéve az olasz-magyar kapcsolatokkal foglalkozó munkákat¹, melyekben az általunk idézett útleírást, ha szűkszavúan is, de felhasználják.

Ennek a munkának magyar fordítása még nem jelent meg, csupán szövegének rövidített, olasz nyelvű kivonatát közölte Veress Endre.² Ezekben a feldolgozásokban mellőzték Sestini régészeti tárgyú megfigyeléseit, melyek azonban a tudomány története szempontjából nagyobb megbecsülést érdemelnének. Sestini neve a latin feliratok gyűjteményében (CIL III. kötet) több pannóniai kőemlék, köztük azóta elveszett darabok, leírójaként szerepel. Sajnálatos az a körülmény, hogy kora tudományának több ágában járatos, de a mindennapi élet iránt is érdeklődő szerző műve ennyire kiaknázatlanul elfelejtődött az idők folyamán.

A · X · Ω ·

DOMINICO · SESTINIO ·
IN · VETERVM · NVMISMATVM · SCIENTIA ·
OMNIVM · AETATIS · SVAE · FACILE · PRINCIPI ·
VNIVERSAEQVE · ANTIQVITATIS · PERITISSIMO ·
ELISABETHA · BACHMANN ·
CONIVGI · OPTIMO · BENEMERENTI ·
M · P · C ·
VIX · A · LXXXI · M · X · D · I ·
OB · VI · ID · IVN · A · MDCCCXXXII ·

1. Domenico Sestini sírfelirata Tullio Monaldi munkájából. (Weinacht Ildikó rajza)

A maga korában elismert tudós életéről Tullio Monaldi 1834. június 12-én Rómában tartott előadása méltóképpen emlékezett meg.³ Monaldi a szentszéki Archaeológiai Akadémia rendes tagja volt, ugyanott Sestini levelező tagsággal rendelkezett. Monaldi lovag előadásából a következőket tudjuk meg szerzőnk életéről és munkásságáról:

Sestininek a szép és művelt Firenze volt a hazája, ahol 1750. augusztus 10-én született. Egyházi nevelésben részesült, s már tizenhárom évesen szépirodalmat, filozófiát, dogmatikus teológiát és erkölcsantant tanult. Foglalkozott azokkal a görög és latin feliratos emlékekkel, melyek akkor a Rinuccini könyvtár előcsarnokában voltak összegyűjtve. Unokatestvére, Giovanni Mariti levantei utazása arra ösztönözte, hogy maga is utazzék, ezért 1774-ben, 24 éves korában elhagyta Firenzét, Livornóba érve hajóra szállt Nápoly irányába, de útközben úgy határozott, hogy kiszáll Civitavecchiában, hogy saját szemével láthassa a csodálatos Rómát. Innen Szicíliába utazott, meglátogatta Messinát, majd átment Cataniába, ahol Ignazio di Bischeri herceg könyvtárosaává és antiquariusává tette meg, ami arra mutat, hogy már ekkor az antikvitás tanulmányozására adta magát. A herceg nagyszerű múzeumának rendezése közben itt újabb tudományos tapasztalatokkal gazdagodott. Élete során több latin nyelvű értekezést írt az antikvitás különböző témáiról, de ezek kéziratban maradtak. Emellett foglalkozott botanikával és a természettudományok más ágaival is. Toszániai barátaihoz írt leveleit, melyek Szicília terményeiről, kereskedelméről, régiségeiről és a lakosság viseletéről egyaránt szóltak, később 5 kötetben adta ki. Továbbra is utazni akart, s mivel az itteni tartózkodás már untatta, ezért előbb Máltára, majd Szmirnába, s később Konstantinápolyba utazott. Ez utóbbi városba később még sokszor visszatért, miközben Perában és Nápolyban is megfordult. Thrákiánál útja során botanikával foglalkozott és 531 általa megfigyelt növény leírását készítette el, melyet *Flora del Bosforo Tració* címmel jelentetett meg.

Életének további alakulására nagy hatást gyakorolt, hogy Konstantinápolyban megismerkedett Angliának az Ottomán Portához küldött követével, Sir Robert Ainslie-vel, aki már ismervén Sestini érdemeit a régészet tudományában, meghívta magához és a saját palotájában szállásolta el. Megbízta őt egy görög-római éremgyűjtemény kialakításával, s Sestini nagy örömmel fogott ehhez a munkához. A követségi titkárság megbízásával Bukarestbe utazott, de minthogy nem volt elégedett a görög éremművészetben elért tapasztalataival, Bythiniaiba ment, ahol hat hónapig tartózkodott. Utána Bécsbe indult, s ezt az utazását könyvben is kiadta. (Monaldi konkrétan nem írja, de kétségtelenül ez útja során szerzett tapasztalatait jelentette meg 1815-ben Firenzében *Viaggio curioso etc.* címmel. E könyvének 284. oldalán Sestini megemlíti, hogy a visszatérés útján szerzett ismereteit *Viaggio da Vienna a Constantinopoli. Stampato in Berlino l'anno 1807.* címmel szintén kiadta.) Bécsben barátságot kötött korának ismert numizmitikusával és tanulmányozta a császári múzeum éremgyűjteményét. (Sajnos, erről Sestini nem ír bővebben könyvében.) Visszatértében végig hajózott a Dunán, kisebb kitérőket téve, majd Várnában tartózkodott egy ideig, ahonnan továbbutazott a brit követhoz Konstantinápolyba. Többször megfordult a görög szigetvilágban, ahol értékes görög pénzeket gyűjtött. Megismerkedett egy bizonyos Sulivannal, akit elkísért Bassorába (Bythinia), itt szerzett élményeit is megjelentette. Bassorában megbetegedett, harmadnapos láz (hideglelés) kínozza őt, aki Monaldi szerint egészséges és robusztus termetű ember volt. Állapota azonban nem akadályozta meg abban, hogy figyelmét újabb utazások kössék le.

Megismerkedett egy aleppói emberrel, bizonyos Echmannal, aki ekkor érkezett Bengáliából és tovább indult az Eufrátesz vidékére, ahová Sestini is elkísérte. Keresztülutazott Mezopotámián, elérte Bagdadot, majd Aleppóban fejezte be utazását. Monaldi megjegyzi, hogy Sestini ekkor már Levante több nyelvét kitűnően ismerte. Aleppóban egy hónapig marad, innen Ciprusra, majd Alexandriába utazott, itt hajóra szállt Konstantinápoly irányába. Útközben sikerült sok és ritka érmét szereznie, s kis-ázsiai útjának eredményeként az Aenslieana gyűjteményt gazdagította. A gyűjtemény leírását és illusztrálását szintén Sestini készítette el. A munka négy kötetben

2. Sestini mellszobra és síremléke a firenzei Santa Croce bazilikában

Livornóban jelent meg törökországi leveleivel együtt, melyeket toszkániai barátainak írt a szicíliai levelek folytatásaképpen.

Monaldi igen nagyra értékelte Sestini numizmatikai tevékenységét, s ennek kapcsán a következőkben több oldalon át az érmészet jelentőségét tárgyalja a történettudományban. Sestini, úgy tűnik továbbra is a követ gyűjteményének gyarapításán fáradozott, mert újabb utazásokat tett Sziciliába és Marseille-be, s az itt szerzett érméket is a követ gyűjteményében helyezte el. 16 évi hűséges barátság után kapcsolata az angol úrral megromlott – ez Sestinit nagyon bánthatta, *Viaggio* című munkája 7. oldalán maga is említi – pedig ahogy Monaldi írja, a gyűjteményt 40 000 fontsterlingre gyarapította. Ezek után elhagyta az ottomán birodalom fővárosát, s igen kalandos

hajóút és néhány hónapos saloniki kitérő után visszatért Livornóba. Szülővárosába érkezve sajnálattal tapasztalta, hogy Pietro Leopoldo nagyherceget, akivel már ifjúsága idején kapcsolatba került, nem találta Firenzében, mert időközben a német császári trónra került. (II. Lipót német-római császár, 1790–1792). Ezután Rómába utazott, ahol levelei gyűjteményének ötödik kötetét adta ki. Majd egy évet ismét Konstantinápolyban töltött, onnan visszatérve úgy találta, hogy hazájában nincs szerencséje, ezért néhány évre német földre utazott. Itt megismerkedett a Halle-i egyetem profesz-szoraival, majd Berlinben időzött. Több arisztokrata barátságát elnyerte és Poroszország királyával is megismerkedett. Egy kis időt Lengyelországban is eltöltött egy apátság 400 talléros adománya révén. Megfordult Jenában és Lipcsében is, ez utóbi helyen és Berlinben is több munkáját publikálta. A porosz király anyagi támogatásával 1810-ben Párizsba utazott, ahol kora több tudásával került kapcsolatba, sőt Napoleon nővérével, Elisa nagyhercegnővel is megismerkedett, aki azonnal megbízta könyvtára és régiséggyűjteménye rendezésével. Újra visszatért Firenzébe, majd három alkalommal Monacoba ment, ahonnan visszatérve az arany sztatéterekről (ógörög aranypénzek) szóló munkáját adta közre.

Megfordult időközben Pisában, Milánóban, Triesztben, majd publikálta az általa 1816-ban újarendezett Hederweri Múzeum érmeit. Hazájában és külföldön is több elismerésben volt része uralkodók, világi és egyházi személyek körében, több akadémia tagjává választotta, a pisai egyetem professzora lett, de már nem sokáig élvezhette az elismeréseket, 1832. június 8-án, 82 éves korában elhunyt a kiváló toszkán tudós. Holttestét a firenzei Santa Croce bazilikában helyezték örök nyugalomra.⁴ (2. kép)

E nagytudású, s nyughatatlan természetű polihisztor számtalan írása közül a Bukarestből Bécsig vezető útinaplójának fővárosunkat érintő részével kívánunk most részletesebben foglalkozni, a napló teljes szövegének feldolgozása egy későbbi munka témája lehet. Nyolc hónapos bukaresti tartózkodás után 1780. V. 27-én hagyta el a várost, társaságában volt egy francia lovag, a francia követ fivére, Saint-Priest is, s talán nem tévedünk, ha az útleírás 49. oldalán szereplő, csúfolódó és kissé pikáns hangulatú francia nyelvű vers szerzőjének ezt az urat tartjuk, Sestini csak annyit mond róla, hogy az egyik utitársa rögtönözte, Búcsú a török uraktól címmel.

Egy hónapos utazás következett Nagyszzebenből Temesvár, majd Szeged érintésével, ez utóbbi helyről a kecskeméti országotat választva szerzónk 1780. július 6-án eléri a Pest környéki településeket. Az utolsó postaállomáson, Örkényben, úgy tűnik, letér az útról és egy száraz, poros utat választva egy Pusztának nevezett falucska mellett halad el, ezt a helységet megbízhatóan azonosítani nem lehet, mert a török elleni harcok során sok, korábban virágzó falu érdemelte ki ezt a nevet. Hamarosan eléri Ócsát, ahol kis pihenőt tartva továbbindulnak, érintve Némedi falut. Mellesleg közben leírja az itteni növényzetet, megemlíti, hogy Ócsa lakói kálvinisták, templomuk is van, majd folytatva az utat a mai Pestlőrinc felé közelednek. Itt egy bizonyos helyen megpillantja a Dunát és a budai hegyeket, valamint a nagy szigetet, azaz Csepelt. Délután négykor érkezik meg Pestre, mielőtt megállt a Szarvas csárdánál, ahol elbocsájtotta a kocsist a csézával (col calesse) és a lovakkal a Hermannstadtban (Nagyszzeben) történt megállapodás szerint. Az egykori Szarvas csárda az Üllői út bal oldalán, a mai strandfürdővel (XVIII. Üllői út 452.) csaknem szemben állott, vályogfalú fogatváltó állomás volt még e század elején is.⁵ (3, 4. kép) De már a II. katonai felmérés alapján készült térképen megjelölték. Itt Sestini újabb bérkocsit fogadhatott útja folytatásához. Erről a helyről tiszta időben még ma is láthatók a budai hegyek, a terület tengerszint feletti magassága alig marad el a Gellérthegytől. Utazónk, alighogy Pestre ért, már arra gondolt, hogy átmegy Budára és megnézi a fürdőket. A Dunán való átkelés akkor a hajóhídon történt, s természetesen Sestini nem mulasztja el annak leírását sem. Július 8-án jókor reggel felkel és elmegy fürödni az egyik budai fürdőbe, melyekből szerinte öt volt, ebből ő kettőt látott, s ezek egyikét Rácnak hívták, valószínűleg ebben fürdött meg, a víz kénes volta és a fürdőzési szokások erre illenek rá. Sestini, aki már ismerte a híres konstantinápolyi és kis-ázsiai fürdőket (pl. Brusa) alapos kri-

3. A pestszentlőrinci
Szarvas csárda udvara, az
1900-as évek elején.
(Reprodukció,
Pestszentlőrinci Pedagógiai
Gyűjtemény)

4. A pestszentlőrinci
Szarvas csárda épülete az
1900-as évek elején.
(Reprodukció, uo.)

tikával szemléli a budai létesítményeket, melyek elmaradnak a török fürdők mögött. Talán az itt szerzett tapasztalatai késztették arra, hogy könyve 316–319. oldalán a „Description d'un bain de Constantinople” c. fejezetet helyezze el.

Sestini hallotta, hogy Buda, azaz Ofen neve a kemence szóból származik, ezt igazolja, hogy sok kemence, téglaimbrex került elő már a római korból is. Egy bélyegzős darabot (LG II AD PF) Schoenwisner (helyesen Schönvisner) professzor is leír *De ruderibus Laconici Caldarique Romani etc., Budae 1778.* c. munkájában, ezt a darabot Sestini az egyetemi könyvtárban látta. Ezután a budai Egyetem leírása következik, mely Corvin Mátyás egykori palotájában kapott helyet Mária Terézia pazar bőkezűsége folytán, nem sokkal ez előtt, írja. A nagyszombati egyetem Budára való áthelyezése 1777-ben valósult meg, az oktatás már ez év novemberében megkezdődött, de az építkezéseket csak 1779-re fejezték be. Az ünnepélyes megnyitó 1780. június 25-én, Sestini érkezése előtt alig két héttel zajlott le. Szerzőnk arról is tudósít bennünket, hogy amikor Temesvárott járt (1780. június 29.), sokan beszéltek neki az épület nagyszerűségéről, a természettudományos és az antik gyűjteményekről, melyek az Egyetem új kabinetjében és múzeumában találhatóak. Ez utóbbi helyen ő is látott egy vörös márvány oszlopfőt és egy nagy vasláncot, mellyel korábban a Dunát zárták el. A Várban látta a ferencesek templomát, mely egy török mecset fölé épült, harangtornyá

pedig egykor minaret volt. Bevallja, hogy csak felületesen tudott itt körülnézni, mert vissza kellett térnie Pestre a piarista atyák akadémijára. (Eredetileg a mai Petőfi tér 2/b alatt állott, később lebontották az épületet.⁶) Itt megszemlélte az akadémia saját költségén készített gépeket – az oktatás szemléltető eszközeit – és azokat igen dícséretesnek találta. A kegyesrendi atyáknál egy mérföldkövet is látott, melyet Septimius Severus és fiai tiszteletére emeltek Tiberius Claudius Claudianus helytartósága idején (i. sz. 197–199.). Ezzel a római kömlellyel később még foglalkozik a szerző a „Spiegazione di varie iscrizioni lapidarie antiche” című fejezetben. Ebéd után visszatért Budára, hogy megtekintse a természettudományos kabinetet, ahol az igazgató Piller (Celesztin) atya megmutatta neki a gyűjteményt. Ugyanitt, a könyvtárban különböző, nagyon érdekes legionarius bronzokat látott, valamint téglákat a Leg. II. Ad. bélyegzőivel, egy görög-római éremgyűjteményt, magyar királyok különböző pénzeit, e gyűjteményeket Schönvisner professzor kezeli, írja.

Július 8-án, szombaton kora reggel Benyák (Bernát) atya, az egyetem filozófia professzora jött át hozzá Budáról és meghívta őt, látogasson el Óbudára, de elfoglaltsága miatt a sétát Sestini ebéd utánra halasztotta. Szerzőnk konkrétan sehol sem írja, de naplójából úgy tűnik, hogy itteni tartózkodása alatt a kegyesrendi atyáknál szállt meg és többnyire itt étkezett. Sestini ezen a napon az akadémia rektorához, Jacopo Valerohoz látogatott el, aki megkóstoltatta vele egy csésze kitűnő csokoládét, majd beültette egy fogatba, hogy megtekinthesse a pesti városon kívüli részeket, egy eperfa ültetvényt, 3 éves telepítésűt, melyre a selyemgyártáshoz volt szükség. Néhány, elismerő megjegyzést tesz a rektor unokaöccsei, Valero István és Tamás alapította selyemmanufaktúráról⁷, ahol több mint 30 szövőszéken folyt a munka. A séta után visszatért Pestre, majd Budára, hogy tiszteletét tegye Piller atyánál, az egyetem igazgatójánál, aki több tudományos munka szerzője, az ő társaságukban akarta megtekinteni az egyetemi botanikus kertet,⁸ de annak professzora beteg volt, így a látogatás elmaradt.

A piarista atyák meghívták ebédre, ezért nem késlekedett dél körül visszatérni. Az ebéd jól elkészített teknősbéka fogásból és fogolypecsenyéből állt. Ebéd után Óbudára látogatott, útközben egy mecsetet látott a minaretjével és egy li Torcolari-nak nevezett helyen⁹ különböző latin feliratokat másolt le, melyek itt, illetve a közelben kerültek elő. A borsajtókhoz közel tártta fel néhány éve Schönvisner professzor a római fürdő maradványait. A közelben szerzőnk megpillantja az óbudai szőlőskerteket, melyekben – leírása alapján – alacsony tökeművelést folytattak. Az itteni szőlőből erős vörösbort készítenek, írja.

Miután ezekkel a megfigyelésekkel elfoglalta az egész napját, este visszatért Pest városába. Pesth vagy Pest – Pesthinum latinul – a Duna keleti partján fekszik, szemben Budával, egy szép síkságon. A két várost 1769 óta egy hajóhíd köti össze, mely 500 Klafter (öl) hosszú. A város nevének eredetéről Bonfini azt mondta, hogy a rómaiaktól származik, Transaquincumnak nevezték Budára való tekintettel, melynek neve Aquincum, vagy Acincum volt. Sestini arról is tud, hogy már Zsigmond király állandó kőhíddal akarta a két várost egyesíteni, de halála megakadályozta e szép elképzelés megvalósításában. Pest egyike Magyarország legszebb városainak – állítja Sestini – kb. 14 000 lakosa van, magyarok, németek, rácok, kereskedelemmel és iparral foglalkoznak. Évente egy nagy vásárt rendeznek (itt szerzőnk téved: évi négy országos vásár volt), mely 8 napig tart, ahová lovat, marhát, gyapjút, bőrt, baromfit és dohányt hoznak nagy mennyiségben, Pécsről, Szegedről, Debrecenről és a Kiskunságról, ahol szarvasmarhát és juhokat nevelnek és legeltetnek. Ezután Rákos mezejének leírása, a magyar történelemben játszott szerepének ismertetése következik, majd Pest leírása. A várost négyszög alakban falakkal és árkokkal vették körül, különböző palotái és nagyon szép házai vannak, közülük is méltó a megtekintésre az Invalidusok háza, melyet III. Károly (1683–1740) alapított. Szép templomok, katedrálisok és különböző rendházak vannak itt, mint a ferenceseké, a dominikánusoké és más vallásúaké, s ezen kívül a kegyesrendiek kollégiuma, s itt kiemeli Horányi Elek professzort (1736–1809), mint Pest történetének kiváló

ismerőjét, majd felsorolja a professzor megjelent és kéziratban lévő munkáit.¹⁰ Pestnek kényelmes házakkal és tágas kertekkel ellátott külvárosai vannak, dicséri az épületeket, melyek többnyire budai mészkőből épültek.

Sestini sokat hallott az itteni tudósoktól Bécs érsekéről, Vác püspökéről, Migazzai bíborosról, ezért elhatározta, hogy meglátogatja őt Vácot, nyári rezidenciájában. A piarista atyáktól ajánló levelet kapott a püspökhöz. Július 9-én, vasárnap Sestini kocsit bérelt, hogy Vácra utazzék és tiszteletét tegye Migazzi kardinálisnál. Hajnali négy órakor indult, s meglehetősen unalmas utazása során megpillantja a Szentendrei szigetet, rajta egy falut (valószínűleg Tótfalut). Vác három órányira van Pesttől, a Duna homokjára települt, dombokkal és hegyekkel van körülvéve, írja. Amint megérkezett, elment a Teresianumba, hogy bemutassa Pestről hozott ajánlólevelét, de itt azt a felvilágosítást kapta, hogy menjen el a székesegyházba, ahol az eminenciás úr az énekes misén vesz részt. Migazzi igen szívélyesen fogadja szerzőnket, meghívja a palotájába, megmutatja neki a várost, s vendégül látja ebédre. Sestini elragadtatással beszél Migazzi építető tevékenységéről, műveltségéről, s egyházmegyéje jó pásztorának nevezi. Megtekintik együtt a Collegium Teresianumot, ahol éppen egy összejövetel volt nemes urak, hölgyek és ifjak részvételével. Majd az ebéd következett, ahol magyar borokat, vermuthot és tokajit is ittak. Talán ez utóbbi hatására illesztette könyvének fejezetei közé Silv. Douglats Scud. (azaz Sylvester Douglas Esq.) munkájának olasz nyelvű változatát.¹¹ Sestini csak mértékletesen ivott, mint írja, ellentétben a magyar urakkal, akik ehhez már hozzá voltak szokva. A nemes társaságban püspök urak és Caroly (Eszterházy Károly) gróf is jelen volt. Mint érdekességet, megemlíti, hogy az ebédhez felszolgáltak egy kitűnő minőségű világos sört, melyet Vácot gyártottak.

Az ebéd utáni szieszta idejét Sestini arra használta fel, hogy lemásolja a Migazzi-féle római köemlék-gyűjtemény feliratait. 19 követ tanulmányozott, s ezek mind budai lelőhelyűek voltak.¹² A pihenő után a társaság az esti misén vett részt, majd a püspök palotájában koncertet tartottak. Ezután Sestini elköszönt az eminenciás úrtól és egy fogadóba tért, ahol eltöltötte az éjszakát. Másnap már hajnalban elindult Pestre, a visszaút hosszabb volt és hideg szél kínozta szerzőnket.

Július 10-én, hétfőn újra Budán találjuk utazónkat, az egyetem professzorainak társaságában. Megismerkedett a Mitterpacher testvérekkel, akik közül az egyiket Lajosnak hívták, s aki a *De rustica* etc. szerzője. Találkozott Elek atyával is, valamint Pray (György) úrral, aki akkor éppen Pesten tartózkodott. Majd Piller atyával elment lemásolni néhány római köemlék feliratát, ezek a kövek Magyarországon különböző helyeiről kerültek elő, az egyetem udvarán található és Schönvisner publikálta ezeket is.

Másnap, július 12-én, kedden – Sestini ugyan szerdát ír, s ettől kezdve ez a tévedés következetesen végigvonul naplójában – már az elutazását készíti elő, visszaveszi Hagi Mussá örmény barátjától az útiládáit, melyeket még Nagyszébenben bízott rá, majd a vízivárosi Elefánt fogadóhoz megy, hogy kocsija kész legyen a másnapi induláshoz. Rendes postával, vagy ún. Landkutschen-nel akart utazni, végül is ez utóbbi mellett döntött. (Ez fedett utazókocsi 10 személy részére.) Elbúcsúzott a piarista atyáktól, akik itt tartózkodása alatt sok kedvességgel halmozták el. Ugyancsak elköszönt az egyetem professzoraitól, a Mitterpacher testvérektől, Makó, Schönvisner és Piller professzoroktól. Nagyon dicséri a magyarok előzékenységét és vendégszeretetét, mellyel a külföldit fogadják, de megjegyzi, ez sohasem nyilvánul meg alázatosságban. Még ezen a napon megismerkedett Horváth atyával – Horváth János a természettudományi tanszék professzora – aki megmutatta neki az egyetemi csillagvizsgálót, mely akkor a Vár tornyában működött, valamint az asztronómiai eszközöket. Másnap reggel 9-kor elfoglalta helyét a kocsiban és Budát elhagyva, Bécs felé vette az irányt. Társaságában volt Hagi Mussá is, aki üzleti ügyekben utazott Bécsbe. A kocsi Vörösvár felé haladva hagyta el a várost, majd a szokásos útvonalat megtéve július 16-án érkezett meg Bécsbe.

Sestini Bukarestből való elutazása során végig figyelemmel kísérte azokat a régiségeket, első-

sorban feliratos kőemlékeket, melyeket volt szerencséje megismerni, de a legnagyobb figyelmet mégis a budapesti és a váci epigráphiai emlékeknek szentelte, talán Schönvisnerrel való ismeret-sége, két évvel korábban megjelent munkájának tanulmányozása készítette erre. Útleírása 119. oldalától kezdve részletes és kritikai megjegyzésekkel ellátott leírást adott az itteni latin felirato-król, de igen szerényen megjegyzi a fejezethez írott bevezetőjében: „Talán megfigyelhetünk némely különbséget ezeknek olvasatában, de nem dönthető most el, hogy kitől származik a tévedés, bevallom, hogy mindig visszatértem annak hitelességére, aki közelebb van ezekhez a dol-gokhoz. „Persze azért ez a kitétel nem tántoríthatja el szerzőnket saját véleménye közlésétől, mely több esetben különbözik Schönvisnerétől. Sestini 3 tematikai sorrendben dolgozza fel a kőem-lékeket, összesen 60 db-ot. Az első csoportba az imperatorok és caesarok nevével jelzett feliratokat közli, időrendben, Hadrianus-szal kezdve, több fogadalmi oltárt és mérföldkövet mutatva be, köztük a piaristáknál látott, kalandos sorsú mérföldkövet¹³ (CIL III. 3745), ez esetben 9 pontban sorolja fel Schönvisner olvasatával szembeni ellenérveit. A második csoportban a helynevekkel ellátott köveket mutatja be, míg a harmadik részben a votív és szakrális kőemlékeket tárgyalja. Epigráphiai és tudománytörténeti szempontból sem lehet közömbös Sestini leírásának megis-merése, az 1780-ban megfigyelt kövekről készült leírások és mai ismereteink egybevetése, az egyes kőemlékek lelőhelye, korábbi őrzési helyeinek nyomon követése, míg a mai végleges múzeumi helyüket elnyerték. Egyes kövek még évtizedekig, a Magyar Nemzeti Múzeum megalapításáig kallódtak, valóban szétszórva a városban, ahogy Robert Townson jegyezte meg 1793-ban,¹⁴ míg mások az Aquincumi Múzeum megalapításáig közel száz évet is várakoztak méltó elhe-lyezésükre. A váci Migazzi-gyűjtemény egyes darabjai 1813-ban már a Nemzeti Múzeumba kerül-tek, József nádor felszólítására Kámánházi László váci püspök révén, de az itteni teljes anyagot csak 1857-ben szállították be a Múzeumba.¹⁵

Sestini könyve 295. oldalától egy gyakorlati itineráriumot közöl a Pozsonyból Nagyszébenbe tartó utasok számára, a Bécsből Konstantinápolyba való visszatérés tapasztalatai alapján írhatta, ebben közli az egyes városok közti mérföld adatokat, a postaállomásokat, a fogadókat, a városok rövid leírását, de önmagához híven nem felejtkezik meg a táj bemutatása mellett néprajzi, nyelvés-zeti megjegyzései közléséről sem. Ezután a konstantinápolyi fürdők leírása, ezt követően a toka-ji borrhól szóló rendkívül érdekes agrártörténeti, néprajzi megfigyelésekkel rendelkező rész következik a már említett Douglats nevű szerző tollából. Sestini könyve végén bibliográfiát közöl azokról a művekről, melyeket az útja során különböző könyvtárakban tekintett meg, különösen a budai egyetem könyvtárában és több, az 1780-as utazás és a könyv megjelenése közt eltelt időszak-ban általa megismert munkáról, pl. Townson magyarországi utazásáról szóló könyvének olasz fordítását. Ez az összeállítás a korabeli könyvtártörténet szempontjából sem lehet közömbös.

A természettudományok iránt is igen fogékony tudós végezetül egy rövid leírással zárja művét Erdély kövületeiről, melyeket szintén az 1780-as utazása során figyelt meg.

Befejezve Domenico Sestini életének és minket közelebből is érintő munkájának sommás ismertetését, remélhetjük, hogy e sokoldalú ember munkásságára sikerült ráirányítani a kutatók figyelmét, s talán egykor majd méltóbb helyet foglal el személye is a Magyarországra utazó külföldiek sorában.

JEGYZETEK

1. JÁSZAY Magda: Ungheria e gli ungheresi visti da osservatori italiani del Settecento. In: KÖPECZI Béla–SÁRKÖZY Péter: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo. Bp. 1982. 377, 97–109. JÁSZAY Magda: Párhuzamok és keresztzódések a magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Bp. Gondolat 1982. 426, 339. Carla Corradi: Alcuni prestiti italiani nella lingua ungherese del secolo XVII al secolo XVIII. In: KÖPECZI–SÁRKÖZY: i. m. 355., 3. jegyzet
2. Andrea VERESS: Estratti da relazioni di ambasciatori e viaggiatori Italiani su L'Ungheria. Bp. 1920. 27.
3. Tullio MONALDI: Elogio di Domenico Sestini Fiorentino gia socio corrispondente della Pontiffica Accademia Romana d'Archeologia. koma 1835. 23. Ezúton szeretném megköszönni a Biblioteca Apostolica Vaticana könyvtárnak, hogy erre a munkára felhívták a figyelmemet és részemre a publikációról másolatát megküldték.
4. Köszönetemet fejezem ki a firenzei Basilica di Santa Croce Frati Minori Conventuali tisztelendő atyáinak, hogy részemre Sestini síremlékének fotóját megküldték és publikációs felhasználását engedélyezték.
5. A hely azonosításában nyújtott segítségért és a rendelkezésemre bocsájtott fotókért itt mondok köszönetet Téglás Tivadarnénak, a pestszentlőrinci Pedagógiai Gyűjtemény vezetőjének.
6. RUPP Jakab: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868. 371.
7. 1776-ban alapították a mai terézvárosi Kürt utcában. Budapest Enciklopédia. Bp. 1970. 165. N. L. (NAGY Lajos)
8. A legrégebb egyetemi fűvészkert a budai Krisztinavárosban volt. Budapest Nagylexikon 1993.
9. A li Torcolari az uradalmi borsajtó Óbudán, a mai Polgár u. 3. sz. ház helyén állott. A helynév azonosításában dr. GÁL Éva volt segítségemre, melyért ezúton is köszönetet mondok. Egyúttal szeretném korrigálni azt a tévedésem, melyet a Budapest Régiségei XXVII. 1991. 140. oldalán a 22. jegyzetben elkövettem, amikor még nem voltam tisztában az elmitett név azonosításával.
10. HORÁNYI Elek személyére és munkásságára ld. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 201–210.
11. PETŐ Mária: XVIII. századi leírás a tokaji borról. Agrártörténeti Szemle, XXXIV. 1992. 1–4. 329–335.
12. A Migazzi-gyűjteményről: TRAGOR Ignác: A váci múzeum gyűjteményeinek leíró lajtorma. Vác 1912. 61–62.
13. KUZSINSZKY Bálint: Magyarországon talált római emlékek a vidéki múzeumokban és egyéb helyeken. Múzeumi és Könyvtári Értesítő II. 1908. 93–94., 27. ábr.
14. Robert TOWNSON: Travels in Hungary. London 1797. 84.
15. A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. Bp. 1902.

MARIA PETÓ

VIAGGIO BUDA-PESTINO DEL FIORENTINO DOMENICO SESTINI
COMPIUTO ALLA FINE DEL XVIII SECOLO

Il presente saggio si occupa della carriera e della vita di un erudito fiorentino, Domenico Sestini (1750–1832), numismatico ed epigrafo, al quale non è stata dedicata nessuna opera in Ungheria che narrasse della sua persona eccetto una laconica recensione sui rapporti italo-ungheresi e che non ha trovato larga considerazione nella storiografia, considerando anche che egli si recò in visita a Buda e Pest nell'anno 1780. Nel 1815 è stato pubblicato il suo diario il cui titolo è „Viaggio curioso-scientifico antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna” il quale racchiude, in una recensione, le sue molteplici esperienze in Transilvania ed Ungheria. Durante il suo soggiorno in questi luoghi dedicò un'attenzione particolare alle antichità locali, tra cui sono di fondamentale importanza le collezioni dei resti in pietra di Migazzi a Vác e a Óbuda. L'erudito è un personaggio significativo nell'ambito della storia della ricerca epigrafica nazionale, che pubblicò diverse iscrizioni nel terzo volume del *Corpus Inscriptionum Latinarum*, nel quale si trovano molte documentazioni relative alla vita scientifica della nostra capitale, infatti non mancano nella sua opera nozioni sulla formazione dell'industria manifatturiera, la composizione linguistica ed etnica degli abitanti e la descrizione di luoghi famosi della „duplice” città.

Desideravamo presentare la sua poliedricità descrivendo la sua personalità che mostrò un profondo interesse verso il passato, il presente e a tutte le manifestazioni dell'ambiente naturale, in tal modo abbiamo posto particolare attenzione ai meriti ancora sconosciuti della sua carriera e alla necessità del succiatato libro nella completa edizione in ungherese.

FORRÁS

EGY 18. SZÁZADI BUDAI ÜZLETI KÖNYV A BTM KISCELLI MÚZEUMA KÉZIRATTÁRÁBAN

Magánygyűjtőtől került 1954-ben a múzeum birtokába egy bőrkötésű, 280 lapot magában foglaló, fóliás alakú könyv, amelybe az 1774-1781-es években egy budai kereskedő a vevői által eszközölt vásárlásokat jegyezte be időrendben. A bejegyzések német nyelvűek. A kereskedő a vevőknek általában egy-egy oldalt (néha fél oldalt) nyitott, s amikor az betelt, a legközelebbi üres oldalon folytatta, feltüntetve, milyen oldalszámon keresendő a folytatás.¹

A könyv elején a vevők betűrendes névmutatója található, 364 névvel. Mivel azonban egyes nevek többször is szerepelnek a mutatóban, a könyvben nyilvántartott összes vevők száma ennél kisebb: 353. A betűrend alkalmazásában bizonyos következetlenség tapasztalható, az egyházi személyek és testületek nagy részét ugyanis az R betűnél mutatózták, minthogy megnevezésük elé az R.P. rövidítés (= reverendus pater vagy reverendi patres) került. Az első lapon L. C. bejegyzés látható, Mivel helyenként utalás van arra, hogy az előzmények a Liber B-ben találhatóak, a könyv végfelé pedig több vevő lapjánál alján az olvasható, hogy a folytatás az L. D.-ben következik, nyilvánvaló, hogy a birtokunkban lévő könyv ennek a kereskedőnek a harmadik vevőnyilvántartó könyve (Liber C) volt, a Liber A és Liber B után, és hogy mindenestre volt még egy negyedik is, a Liber D.

Ezek után hátra volt még annak kiderítése, melyik kereskedő vezette ezt az üzleti könyvet. Azt, hogy az illető budai volt, kétségtelenné tette, hogy a legtöbb budai vevőnél ott szerepelt a „hiesig”, vagyis a „helybeli” jelző. Magának a kereskedőnek a neve azonban a dolog természeténél fogva sehol sem fordul elő a könyvben, hiszen ez a könyvet vezető kereskedő számára teljesen fölösleges lett volna. Kiléteinek felfedése az egyik vevő, nevezetesen özvegy gróf Zichy Miklósné révén vált lehetségessé. A Zichy-család levéltárában² (Országos Levéltár) ugyanis ezekből az évekből is fennmaradtak az udvarmesteri elszámolások és számos ehhez kapcsolódó nyugta. Ezekből kétséget kizáróan megállapítható, hogy a gyűjteményünkben őrzött kötet eredeti tulajdonosa Peter Anton Locatelli budai kereskedő volt.

Peter Anton Locatelli, mint neve is mutatja, olasz származású volt. 1754-ben vette feleségül Maria Magdolna Bernuccát, Peter Bernucca, a 18. század első felében Budán jelentős szerepet játszó, dúsgazdag olasz kereskedő rokonát. Feltehető, hogy akkor vette át Bernucca üzletét vagy létesített újat. Hamarosan a város vagyonos, ismert emberei között tartották számon. 1758-ban vették fel a budai polgárok közé. Városi tisztségeiről annyit tudunk, hogy 1765-ben vízvívárosi templomgondnok, 1772-ben a budai külső tanács tagja lett. Miután első felesége meghalt, 1776-ban Balássy Barbarát, egy polgármestert is adó budai patrícius család tagját vette feleségül. Számos gyermeke közül a legidősebb fiú, Peter Carl Locatelli folytatta az üzletet, a többi életben maradt fiú katonatiszt vagy hadmérnök lett, a leányok pedig jómódú budai családok sarjaihoz mentek feleségül. Locatelli családi és vagyoni viszonyairól az 1803. október 2-án bekövetkezett halála utáni örökösödési iratok, illetve hagyatéki leltárak adnak felvilágosítást.³ A leltárak szerint ingatlan és ingó vagyonának értéke összesen több mint 78.000 forint volt, ami az akkori viszonyok között tekintélyes vagyonnak számított. A hagyatéki leltárba felvett ingatlanok közt szerepel mindenekelőtt egy várbeli ház, az akkori telekkönyv szerint a 36. számon, amely a mai Úri utca 26.

számnak felel meg. Ez a 210 négyszögölön álló ház határozottan értékes volt, az örökség pénzze tételekor 12.200 forintért kelt el. Volt ezenkívül a Vízivárosban egy 647 négyszögölön fekvő majorsága, rajta egy, a várbelihez hasonló nagyságú épülettel, továbbá még egy vízivárosi háza, a volt glacis területén, azaz a Várhegy keleti vagy északkeleti lejtőjén, a várfalak alatti sávban. Itt eperfa ültetvényt is említenek, amely a selyemhernyó-tenyésztést szolgálta, de hogy valóban foglalkozott-e ezzel, nem tudjuk. Locatelli vagyonságát mutatja a birtokában lévő szőlőterület nagysága. Különböző budai szőlőhegyekben 8 darab, összesen 18.500 négyszögöl, vagyis (magyar holdakban számítva) több mint 15 hold szőlője volt.

A hagyatéki leltárban azonban sajnos nem szerepel üzleti árukészlet és semmilyen, kereskedelmi tevékenységgel összefüggő tárgy, ami arra mutat, hogy halála idején Locatelli már nem vezette az üzletet; nyilván már életében átadta legidősebb fiának.

A múzeum kéziratárában őrzött üzleti könyvből megállapítható, milyen árucikkkel kereskedett Locatelli, legalábbis az 1774 és 1781 közötti években. Minden árucikke távolsági kereskedelem tárgya volt, köztük olyan áruk is, amelyeket később gyarmatarunak neveztek, tehát délszaki vidékekről származó fűszerek és gyümölcsök. Mindamellet – mint az árucikk felsorolásából rögtön látni fogjuk – ennél szélesebb volt a kereskedésbe bevont áruk köre, ugyanis Locatelli különféle kézművesipari és művészi tevékenységekhez szükséges számos nyersanyag és félkészárú forgalmazásával is foglalkozott.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül felsoroljuk a könyv bejegyzéseiben leggyakrabban előforduló árucikkeket: kávé, mandula, pisztácia, füge, narancs, citrom, mazsola, capribogyó, rizs, fahéj, safrány, bors, babérlevél, szegfűszeg, tömjén, olivaolaj, lenolaj, finomított cukor, melisz, biszkvit, tokaji bor, szardella, selyem, moaré, teveszór, kanavász, fémgomb, selyemszalag, selyemzsinór, selyemkendő, selyemharisnya, selyemkesztyű, flór, cickarton, barchet, kreton, taft, krepp, csipke, szennalevél, chinafa-kéreg, sokfajta papír, pecsétviasz, szalmiák, terpentinolaj, indigó, kék vitriol, bolognai kréta, hamburgi fehér és a legkülönbözőbb egyéb festékek, stb.

Mivel az eladott árucikk természetsszerűleg minden esetben a mennyiség és ár megjelölésével szerepelnek, a könyv értékes adatokat szolgáltatathat az ártörténet, valamint a fogyasztási szokások kutatóinak. A vevőkörnek, illetve az egyes vevők által vásárolt áruk fajtájának és mennyiségének vizsgálata a korabeli életviszonyok tanulmányozásához nyújthat információkat.

Locatelli vevői között a kézművesek voltak túlsúlyban: a könyvben szereplő 171 kézműves, illetve manufaktúra-tulajdonos a vevők csaknem 50 %-át alkotta. A kézművesek többsége a bőr-, a ruházati és az építőiparban működött. Locatelli kézműves vásárlói közt tímárok, vargák, nyereggyártók, szíjjártók, csizmadia, szücsök, kelmefestők, szabók, kalaposok, kötők, kesztyűkészítők, gombkötők, paszományosok, kárpitosok, asztalosok, mázolók, fazekasok, stukkókészítők, üvegesek, kovácsok, ötvösök és még jó néhány más mesterség képviselői szerepelnek. Locatelli vevői közé tartoztak az 1777-ben, Budán létesült rövidéletű (1781-ben megszűnt) selyemszövő manufaktúra tulajdonosai, Josef Beywinkler és Jacob Höpfinger. A kézművesek túlnyomórészt a mesterségük űzéséhez szükséges árucikkeket szerezték be Locatellinél: festékeket és egyéb vegyianyagokat, helyben nem gyártott textil-, fa-, építő- és fémipari félkész árukat. Akadtak persze a kézművesek között olyanok, akik emellett luxus fogyasztási cikket (déli gyümölcsök, kávé, csokoládé stb.) is vásároltak Locatellitól (1. kép). Külön érdekes csoportot alkottak a vevők közt a festők és szobrászok, akik többnyire ugyancsak a munkájukhoz szükséges anyagokat szerezték be kereskedőknél. Szerepel a könyvben többek közt Carl Bebo és Leonhard Weber szobrász, Johann Gröner és Gregor Vogl festő (2. kép). Jó néhány patikus is vásárolt Locatellinél, főként szennalevet, chinafa-kérgét, meliszt (szincukrot), mandulát, gyömbért, szegfűszeget, fahéjat és más fűszereket (3. kép.). Egy orvos (Doctor Medicinae) és több seborvos (chirurgus) is a vásárlók közé tartozott. Állandó vevője volt Locatellinek jó néhány budai és környékbeli templom, így a várbeli Szent Zsigmond templom és a főplébániatemplom, a budai városházi kápolna, a vízivárosi Szent

Laufs des Anno 1775 den Monat July in Offen

Ignatz Weber Buchh. M. S. in all Jies

29 ^{te}	1 1/2 fad gübler		15
	1/2 Mauch		40 1/2
	1 Loff sin Kinnort		15
	1 Nagel		15
31 ^{te}	1 Maris Nüssen		10
	25 th blau fette		3 15
	1/2 sin d. f. Spieß	908	1 21
	3/4 fad Lemung		12
1 Aug	1/2 th blau Nidrioll		24
5 ^{te}	1 nigel brinall		12
	1 Loff Leder		1 1/2
7 ^{te}	1 Loff Bfawitz Digid. Dfarolle		32
	1/4 th sin gübler		12
14 ^{te}	1 Loff Bfawitz Digid. Bfawoll		32
17 ^{te}	1/2 th sin Ditzgen	1 Aug	24
18 ^{te}	5 th blau fette		45
22 ^{te}	1 Loff Bfawitz Leder		26
24 ^{te}	1 Loff Woff Dfaw		1 12
1 Thom	1/2 th Dfawitz Ditzgen		22 1/2
7 ^{te}	1/8 Loff sin Dfawitz Dfaw		10
14 ^{te}	2 fad Dfaw		36
15 ^{te}	1/2 fad Lemung		3
19 ^{te}	1/2 th einf. Dfaw		9
21 ^{te}	25 th blau fette		3 15
22 ^{te}	1/4 th sin gübler		12
	2 fad fad Dfaw		36
28 ^{te}	1 Loff Bfawitz Digid. Leder		26
	1 Loff Dfaw Woff Dfaw		1 18
	25 th blau fette		3 15
	5 ^{te} sin Dfaw		45
6 ^{te}	25 th blau fette		3 15
7 ^{te}	1/4 fad Dfaw		18
			24 52 1/2

Transport folio 149

aus Deo Anno 774 Manath. febr. in Gen.
 Frantz Böschel Apotheker in der Dreyenstadt
 All yahren Lantz brief

19	3 t Folia Senna	3.18
21	2 - Mandel	2.54
30	3 - Folia Senna	3.18
18	6 - Mandel	2.42
20	50 - ord. Mellis gutta	32.30
5	3 - Folia Senna	3.18
20	6 - Mandel	2.42
6	3 - Folia Senna	3.18
23	50 - O. M. gutta	32.30
3	3 - Folia Senna	3.18
11	6 - Mandel	2.42
12	3 - Folia Senna	3.18
19	1/2 - Nagel	1.30
20	6 - Mandel	2.42
30	50 t. ord. Mellis	32.30
12	2 t. Salt Germanica	3. -
19	3 t. Cortez Aurantij	.15
	3 - " Citrij	.15
22	3 t. Folia Senna	3.18
	1 t. Sinae	.24
3 t. gla.	6 t. Mandel	2.24
15	3 t. yber. ynell	.54
	1 - bo. lymbus	.20
	1 - fester	.54
	1 - ord. gutta	.25
21	50 t. ord. Mellis	32.30
19 t. gla.	3 t. Folia Senna	3.54
6	6 t. Mandel	2.24
14	8 Loff. zimmit	1.36
24	25 t. ord. Mellis	16.15
	3 - Folia Senna	3.54
28	1 - Pflaster	.12
775 20 21 Genor Lantz brief		205.30

775

Disordungsbuch

21	19 Janus	0 t. Mandel	2.24
24	febr	3 t. Folia Senna	3.54
4	Martij	25 - Ord. Mellis g. P.	16.15
30	15	25 - do do	16.15
12	April	3 - Folia Senna	3.54
15	-	3 - Pflaster	.24
19	-	25 - Ord. Mellis	16.15
		Summa	59.21

Aprte. 117

Quatuordecimo Anno 1774. Martii mensis. in Genoa

R. P. Trinitarius in M^{ra} Cell. Debeat

Date	Description	Amount
19 ^{te}	35 ^{te} Caffee	9. 0
	7 ^{te} Saffran zunder	5. 10
	2 ^{te} Saffran	15
20 ^{te}	10 - Muskat	4. 30
	20 - Zingiber	4.
	10 - Safran	2.
2 ^{te} Martij	2 - Caffee	1. 13
	1 ^{te} Saffran	12
	4 ^{te} Saffran zunder	56
	1 ^{te} Capri	42
	1 ^{te} Saffran	30
3 ^{te} Martij	25 - Saffran	6. 30
12 ^{te}	10 - Safran	2.
13 ^{te}	10 - Muskat	4. 30
	8 - Capri	1. 30
	10 - Safran	2.
	50 - Saffran	13.
21 ^{te}	08 ^{te} Saffran zunder	23. 10
	6 ^{te} Capri	13
24 ^{te}	7 ^{te} Saffran	13
26 ^{te}	2 ^{te} Safran	24
	6 ^{te} Zingiber	1. 12
	0 ^{te} Muskat	2. 42
28 ^{te}	0 ^{te} Safran	5.
	2 ^{te} Saffran & Zingiber	1. 12
	1 ^{te} Saffran	1. 24
	6 ^{te} Capri	30
	12 ^{te} Safran	13
	8 ^{te} Saffran zunder	42
	2 ^{te} Caffee	5. 48
	5 ^{te} Saffran zunder	1. 13
	4 ^{te} Muskat	1. 10
	4 ^{te} Safran	56
	formabel 1 ^{te} Saffran zunder	2. 48
	1 ^{te} Muskat	8
30 ^{te}	12 ^{te} Muskat	54
	2 ^{te} Zingiber	24
1 ^{te} April	2 ^{te} Safran	24
	6 ^{te} Capri	13
	1 ^{te} Saffran zunder	15
9 ^{te}	2 ^{te} Saffran zunder	4
	1 ^{te} Capri	12
	1 ^{te} Capri	14
12 ^{te}	2 ^{te} Saffran zunder	30
	1 ^{te} Saffran zunder	18
	1 ^{te} Capri	35
	6 ^{te} Capri	13
14 ^{te}	8 ^{te} Saffran zunder	3
	14 ^{te} Saffran zunder	48
	1 ^{te} Saffran zunder	10
	1 ^{te} Saffran zunder	14

Trasporti 28

115. 23

4. A máriacelli (óbuda kiscelli) trinitárius szerzetesek 1774. február-áprilisi vásárlásai Locatelli tüzelti könyvének 9. oldalán.

Flórián templom, az újlaki templom, az óbudai templom, a budakeszi, promontori, tétényi, török-bálinti templom. Ezek leginkább tömjént és faolajat (olivaolajat) vásároltak. A szerzetesrendek közül a vári ferencesek, angolkisasszonyok, a vízvárosi ferencesek és kapucinusok, az országúti ágostonrendiek, az óbudai trinitáriusok szerepelnek Locatelli vevőnyilvántartásában, elsősorban élelmiszerek vásárlásával. A trinitáriusok például 1774 februárjától áprilisáig cukrot, kávé, mandulát, citromot, fügét, mazsolát, capribogyót, szardellát, heringet, babérlevelet, rizst, fahéjat, safrányt, szegfűszeget stb. vettek (4. kép).

A várbeli volt jezsuita szeminárium főként papírt és egyéb írószereket szerzett be Locatellinél, csakúgy, mint a többi itt szereplő hivatal és intézmény: Buda város és Budakeszi falu község-tanácsa, a budai erődítési építési igazgatóság (Fortifications Bauamt), a tüzérségi parancsnokság és a katonai szertár (Zeughaus). Változatos papírfajták (augsburgi, francia, finom posta, fogalmazvány, flusz, regiszter, irodai, iglói posta stb.), pecsétviasz, gumi arabicum, finom pecsétlakk, toll, író-ón (Bleystift), tinta, olaj és más árucikkek szerepelnek az említett intézmények beszerzései közt. A vásárlások nyilvántartó könyvében szereplő többi – mintegy 150 vevő – közt sokféle foglalkozás képviselői előfordulnak. Nagy csoportot alkotnak az egyházi személyek (szerzetesrendek tagjai, a várbeli volt jezsuita szeminárium előljárói, plebánosok stb.), értelmiségiek és hivatalnokok (egyebek közt az 1777-től 1784-ig Budán működő egyetem tanárai, a budai normáliskola tanárai, könyvelők, számvevők, postairnokok, gazdatisztek), katonatisztek, továbbá kereskedők, fogadósok. Meglehetősen nagy (több mint 40) azoknak a vevőknek száma, akiknek foglalkozását vagy társadalmi állását a könyvben nem tüntették fel.

Mindenesetre, Locatellinek a Kiscelli Múzeum gyűjteményébe került üzleti könyve, ha nyilván csak töredékét alkotja is az egykori budai távolsági kereskedő üzleti iratainak, bepillantást enged a 18. századi Buda mindennapi életének egy jóllehet keskeny, de nem érdektelen szegmensébe.

JEGYZETEK

1. Leltári száma: 54.220.1. Az egykorú, erősen rongált bőrkötést préselt növényi ornamentika díszíti. A borítón vignetta maradványai láthatók, amelyen tussal írva AU betűk vehetők ki. A vignettán eredetileg minden valószínűség szerint a HAUBT BUCH C felirat volt olvasható, a könyvben úgyszintén több vevő lapjának végén az olvasható, hogy a folytatás a Hautb Buch D-ben található (másutt a Liber D megjelölés szerepel). A német nyelvű szöveg természetesen gót betűkkel van írva, kivéve néhány nem német köz- és tulajdonnevet, ahol latin betűket használtak. Az írás olvashatóságát megnehezíti a helyesírás teljes következetlensége, amely abban a korban általános és magától értetődő volt.
2. Magyar Országos Levéltár, a Zichy család levéltára, a Zichy család zsélyi iratai (P 707).
3. Budapest Főváros Levéltára, Buda szabad királyi főváros levéltára, Buda város tanácsának iratai, Inventaria nova (IV. 1002. z), No. 102.

FÜGGELÉK

LOCATELLI 1774–1781 KÖZTI VEVŐINEK NÉVSORA

A személyek vezetéknevét a könyvben olvasható helyesírással reprodukáltuk: korrekciót csak kivételesen eszközöltünk, amikor a név a felismerhetetlenségig eltorzított formában szerepelt, viszont a helyes alak megállapítható volt, (pl. Atlsberg Auf Halder von Gschlos helyett: Affolter Peter von Adlsberg). A keresztnév írása tekintetében a könyvben végképp nem volt fellelhető semmilyen következetesség, ezért a leggyakrabban előforduló német alakot választottuk, kivéve természetesen azokat az eseteket, amikor a könyvben a magyar névalak fordul elő. A lakóhelyet csak ott tüntetjük fel, ahol a vevő nem budai volt. Az egyház személyeket és intézményeket, továbbá a civil és katonai hivatalokat a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem a betűrendes részben, hanem a vevőlista végén, külön soroltuk fel. A betűrendben az üzleti könyv mutatójához képest a következő eltérések vannak: a könyvtől eltérően a vevők szoros betűrendben szerepelnek: az R. P. rövidítés elmaradt, a következetlen helyesírás miatt kétszer szereplő neveket (pl. Fogelsperger – Vogelsperger) összevontuk

Abel Balthasar pék	Böcker Hieronimus szabó
Abraham Israel kereskedő Óbuda	Bohl lószerező (a Zeughausban)
Abtank Alois, stukkókészítő Óbuda	Böhm városi tanító
Affolter Peter von Adlsberg palota-felügyelő	Bollinger orvos
Albersdorf tábornok	Bontzer tisztartó
Altenburger Johann kereskedő	Borovits Jacob szabó a szemináriumban
Artz Carl kávéfőző	Böschel Franz patikus
Auerhammer szabó	Brossi Caspar kocsmáros, Tétény
August revizor	Brunner Johann harangöntő
Ausen ezredes	Buchmair Johann Michael ötvös
	Budakeszi község <i>Budakeszi</i>
Bach kereskedő	Burghart Mathias mázoló
Balczar Antal szabó	Buxbaumer hadmérnök
Baldaufin Elisabeth kesztyűs	
Ballits Jacob magyar szabó	Carloni Sebastian stukkókészítő Pest
Barth tűzérőrnagy	Cohr orvos
Batsics Constantin <i>Szentendre</i>	Cramner pék
Bauamt, Fortification	Cremer alezredes
Bauer Franz vaskereskedő	Cseperkaloics Johann
Baumschlager (a Zeughausban)	
Bebo Carl szobrász	Dallner nyerges
Beer Josef Cajetan tábori patikus	Deladamin Wilhelm kéményseprő
Berger Georg pálinkafőző	Deschl Paul kapás
Berghoffer Johann patkolókovács	Dewagner Anton üveges
Berie David mázoló	Diestinger Franz suszter
Bernwaller Mathias halász	Domoschitz Johann küldönc <i>Esztergom</i>
Beywinkler Josef selyemgyáros	Donth Cajetan kereskedőszolga
Biber Ferenc <i>Földvár</i>	
Binder Franz suszter	Eberhard ötvös
Bischoffer Johann kereskedő Vác	Echterlin Johann könyvkötő
Blasovics kereskedő	Ecker Mathias takács
Bleiart Mathias <i>Trasmarik</i> (?)	Ecker Xaver Franz kerülő (Uebergeher)
Bloberger Johann, a város fuvarosa	Edlin Anna Mária német gombkötő
Blöchel Caspar ötvös	

Elebauer lőszertáros (a Zeughausban)

Erhart Johann asztalos

Fackler Lorenz szabó

Fekete Ignác *Esztergom*

Ferberthin tisztviselő neje

Fette Franz felcser *Etyek*

Fidlerin kalapos

Finsterböckin szakácsnő Albersdorf tábornoknál

Fiola kőműves

Fischer Johann stukkókészítő

Fitz fésűkészítő

Frey Thadeus kereskedő Vác

Fridt August

Frith pék Klingelmayernél

Fritz („bey 3 Staffel”, azaz „a 3 grádicsnál”)

Frumb Anton

Funck Konrad kötőmester

Gammel Stefan kalapos

Geibel Carl kesztyűs

Geiger kovács

Geitner Franz főkötőkészítő

Geller Cajetan szabó

Gnathlinger Johann Georg paszományos

Golovics kádár

Grasel Georg kereskedő *Nagyvárad*

Gratz Paul halász

Greffl Thomas kereskedő

Greslbauer kovács

Gröner Johann festő

Gros Adam szabó

Grundner

Gruslin Rosina

Guby kordoványos

Guntzi Josef szűcs

Guttman Mathias

Hacker Franz Xaver ács

Hadergasen Xaver szabó *Budakeszi*

Harmet et Grassel kereskedők *Nagyvárad*

Harthmann Michael Professor (Normalschule)

Hausleithner Mathias *Arad*

Hausenblass szabó

Heigroth Mathias nyerges

Heinrich Anton halász

Hellenesinnen kisasszony

Hidenbacher kereskedő

Hinck Anton postaírnok

Hinteraer Johann fazekas

Hirschmann Franz

Hofbauer Josef kötélverő

Hoffer háziszolga (Zichy grófnőnél)

Hoffmann városi jegyző *Fehérvár*

Hoffmann Andreas cserzővarga

Hoffmann Nicolaus kovács (a Zeughausban)

Holnthoner Lorenz *Zsámbék*

Höpauer Michael Sandfirer ?

Höpfinger Jacob gyáros Óbuda

Horváth Josef magyar szabó

Jung táncmester

Jungmaster Johann Michael kötőmester

Kaller cukrász (Zichy grófnőnél)

Karpfenstein Anton kocsmáros

Kauschki Wurm pék

Kays Johann Michael szabó

Kellner Georg esztergályos

Kernin Anna Mária órnagy felesége

Kihling Franz könyvkötő

Kirnbauer Mathias fuvaros

Kiss Georg Josef Professor (Normalschule)

Kiss Albert chirurgus Vác

Köck Balthasar könyvelő *Pest*

Kolb Michael pék *Tétény*

Köller (a szemináriumban)

Kosznitz Nicolaus szabó

Kosztolányi Antal ezredes *Becsehely*

Kraillich Johann Georg tapétázó

Kraus Bernhard *Pest*

Kucsera Martin tisztartó *Hamzsabég*

Kunhard Franz szabó

Lachner Obristwachtmeister

Lambitsch kelmefestő

Lampertin Elisabeth

Landinger suszter

Lassar Josef *Eger*

Lechner sörfőző

Lehser patikus Óbuda

Leib fuvaros

Leikom Johann lakkozó

Lencker Josef halász

Lesner Johann cukrász

Liebel Michael pék

Likinics Josef *Ercsi*
Lindermayer Johann *chirurgus*
Loibl óöntő
Löibl Isak *Óbuda*
Loimer őrnagy (a Zeughausban)
Lottes Johann Michael asztalnok (Tafeldecker)
Zichy grófnőnél
Luboschitz Martin ötvös

Madl Gregor tímár
Magats szabó
Manl Johann Michael háziszolga
Manneckin Barbara
Maringer rézműves
Martonobitschin gombkötő
Mathaj Andreas
Mattyasowszky Josef kasznár *Óbuda*
Maybörgerin
Mayer Franz kertész (Zichy grófnőnél)
Mayer Johann szíjjártó
Mayr Franz Professor (csillagvizsgáló)
Menschek fazekas
Michl Michael pék
Mikschitz Peter csizmadia
Mosony Martin urasági hajdú *Óbuda*
Moyses Liferand *Óbuda*
Müller Johann Michael halász
Müntzberger asztalos
Muoltere Bernhard fésűkészítő
Muszonics Gábor gombkötő
Mütter Josef kereskedő *Nagyvárad*

Nagy jószágigazgató *Promontor*
Neymar Anton szabó (a szemináriumban)
Niedermayer Franz Xaver ács
Novák Johann csizmadia

Odova Jacob szabó
Oefner lakatos
Oesterreicher kereskedő *Óbuda*
Ohsolli Emericus szabó
Ollitor David

Pantóczy szabó
Pappler Caspar kádár
Pemberger Johann Michael főfegyvermester
Pfeiffenberger szabó
Pfeifferin

Pirer postatiszt
Pirosits Johann Michael
Pogner Carl
Privilli csizmadia
Prukner Josef

Rath cserzővarga
Rauch mászáros
Rauschenberger Johann Georg von Nádas
Rauth szíjjártó
Redl Stefan festő *Pest*
Reischl Caspar ács
Reisinger kardkovács
Reissinger szabó
Remolt rézműves
Richter Anton szabó
Ringbauer nyerges
Roinatzky a *tétényi* uradalomból
Rosetti Anton *Trieszt*
Rübl Leopold kereskedő
Rühberger Mathias kocsmáros
Rühl Balthasar *Nagyományok*
Rupp uradalmi pénzbeszedő *Óbuda*

Sachs számvevő (Bauamt)
Sándor báróné
Scharitzky Michael gombkötő
Schauer Thadeus kádár *Promontor*
Scherovitz festő
Schiller halász
Schininger
Schletzer Anton *chirurgus*
Schmeltzerin főkötőkészítő
Schmid Jacob puskaagykészítő
Schneiter Dominicus napszámos (handlanger a Zeughausban)
Schnirch szabó
Schödl Leopold kelmefestő *Zsámbék*
Schreder Leopold suszter
Schreffel harmincados
Schreger Mathias városi alkamarás
Schrob suszter
Schrödter suszter
Schuller suszter
Schultz Stefan szabó *Hamzsabég*
Schuny szűcs
Schuvert Johann Georg *chirurgus Óbuda*
Schuwert pék a Proviauthausban, (a katonai élelem-

tárban)

Schvartz Franz k. k. lottóárus
Schwegerl gombkötő
Scobel Sebastian lakatos
Scossa Ratz szolga
Seegen Johann *Pincehely*
Seiff vadász (a Szép Juhásznénál)
Seitz ötvös
Seth Johann bábsütő
Sötét (a vármegyeházban)
Stabinger Franz pék *Promontor*
Stahl Leopold mészáros
Stefanovics nadrágszabó *Vác*
Steffner Oberwachtmeister
Steinwalth Johann festő
Stephani Emericus
Stirzer krepinverő
Strauss Johann Georg kelmefestő *Óbuda*
Szabó Miklósné
Szatanovitsin
Szavincsek lakáj
Szenin Simon kasznár *Zsámbék*
Szladini Franz városi tanácsnok
Szölt Martin szabó

Tallmüller orvos
Terstner Josef festő
Thaller Anton órás
Thomas Georg szabó
Toth Josef prokurátor
Traian hadbiztos
Traskovich vaskereskedő
Traub Mathias *Budakeszi*
Treiber Mathias mészáros
Trexler Johann szolga
Trittinwein Anton pék
Tschik Mathias bábsütő
Tummler kútmester

Ulrich Mathias szappanfőző
Ungar Johann Georg ác
Uttilinger Peter pék

Vogl Hieronimus kútmester
Vogl Gregor festő
Voglsperger tisztartó
Volckmanin

Volkmann főhadbiztos
Vossmayer Josef vaskereskedő

Waltz molnár
Wasserk Stefan postairnok
Weber Leonhard szobrász
Weber Ignaz kalapos
Weithmann Josef kádár
Weitl Adam szitakészítő
Weltzlin szakácsnő (Zichy grófnénél)
Werner Franz paszományos
Werner Josef paszományos
Wimmer üveges
Wiskowitz Josef
With Johann halász
Witting Johann esztergályos
Wittinger Emericus szitakészítő
Wolf Abelesz kereskedő *Óbuda*
Wurm drótkészítő
Wustinger Josef kádár (a Provianthausban)

Zagler chirurgus
Zank Josef márványozó
Zeitlinger Xaver pék
Zichy grófnő
Ziegenbauer szabó *Óbuda*
Zillichin
Zinkin
Zutrunck Johann Georg *Fehérvár*

Egyházi személyek:

Arnold trinitárius *Kiscell*
Eberle Sebastian budai prépost
Engl plebános *Perbál*
Fux filozófiaprofesszor
Heso egyetemi igazgató
Hollósi Georg praefectus a szemináriumban
Joseph kapucinus *Promontor*
Korbelli vicepraefectus a szemináriumban
Kőszegi Emericus plebános *Bogdán*
Kummer plebános *Zsámbék*
Leithnecker plebános a vári főplebánián
Ludvig kapucinus
N.N. plebános *Budakeszi*
Nedeczky vicepraefectus a szemináriumban
Oswald bencész *Szandol*
Pleyer plebános *Etyek*

Pulofski plebános *Sóskút*
Stipchich plebános *Óbuda*
Szerdahelyi püspök, táblai ülnök
Zillich Ludovicus plebános *Földvár*

Egyházak, szerzetesrendek, egyházi intézmények:

Ágostonrendiek (Országút)
Angolkisasszonyok (Vár)
Budai városházi kápolna
Budakeszi templom
Ferencsek (Vár)
Ferencsek (Viziváros)
Kapucinusok (Viziváros)
Óbudai templom
Prépostság (Vár)

Promontori templom
Szt. Flórián templom (Viziváros)
Szt. Zsigmond templom
Szeminárium (Vár)
Törökbálinti templom
Trinitáriusok (Kiscell)
Újlaki templom

Hivatalok:

Buda városa
Budakeszi község
Feldartillerie, (tábori tüzérség)
Fortifications
Bauamt
Zeughaus

ÉVA GAAL

*EIN ALTES GESCHÄFTSBUCH IN DER HANDSCHRIFTENSAMMLUNG
DES HISTORISCHEN MUSEUMS DER STADT BUDAPEST*

RESÜMEE

Im Jahr 1954 wurde von einem Privatsammler ein in Leder gebundener Foliant durch das Museum gekauft. Das Buch gehörte einst einem Ofner Kaufmann, der auf die Blätter des Folianten die Namen seiner Kunden (Schuldner) und die von ihnen gekauften Waren aufgeschrieben hat. Natürlich wurden bei jeder Warengattung die Quantität und das Preis aufgezeichnet.

Dieses Kundenbuch wurde von 1774 bis 1781 geführt. An der erste Seite sind die Wörter „Liber C“ zu lesen, und im zweiten Teil des Buches an manchen Seiten gibt es Hinweise auf die Fortsetzung in einem gewissen „Liber D“. Unseres Buch war also wahrscheinlich das dritte Kundenbuch dieses Kaufmannes, und es hatte mindestens eine Fortsetzung.

Die gekauften Waren waren meistens Gegenstände des Fernhandels, unter ihnen hauptsächlich solche, die man Kolonialwaren nannte. Zu dieser Zeit waren sie fast alle Luxuskonsumgüter, wie zum Beispiel die Limonen, die Orangen, die Mandeln, die Feigen, der Kaffee, der Zimt, das Nagerl, die Sardellen, der Reis, der Pfeffer, die Pistazien, der Feinzucker, das Baumöl (Olivenöl), usw.

Eine andere Gruppe der durch unseren Kaufmann verschleißten Gegenstände des Fernhandels waren verschiedene Materialien - Farben, Papiere, Chemikalien, Metalle, Stoffe, usw. - für den Gebrauch von Handwerker, Bildhauer, Maler, Kanzleien, Kirchen.

Das Kundenbuch enthält 280 Folio, mit insgesamt 353 Kundennamen. Unter ihnen gibt es viele Aristokraten, hochgestellte Beamten, Offiziere, Geistlichen, mit Wohnsitz meistens in der Stadt Ofen, aber auch in den umliegenden Ortschaften. Der Name des Kaufmannes ist aber - selbstverständlich - im Kundenbuch nirgendwo aufgeschrieben. Man konnte seine Identität von anderen schriftlichen Quellen bestimmen, nämlich von den im Archiv der gräflichen Familie Zichy befindlichen Kontos. Es handelt sich um Peter Anton Locatelli, einen angesehenen, reichen Ofner Kaufmann italienischer Herkunft.

Das Kundenbuch von Locatelli ist als historische Quelle des alltäglichen Lebens in der Stadt Ofen im 18. Jh. von nicht unbedeutendem Wert.

KRÓNKA

TÁRGYSZEMLE

VÁLOGATÁS AZ ELMÚLT ÉVTIZED GYŰJTÉSÉBŐL

KIÁLLÍTÁSI MEGNYITÓ

Egy múzeum új szerzeményeinek kisebb-nagyobb csoportját a közönség elé tární, vitatható hatást kelt. Tűnhet olyasminak, mint valami jelentés: elszámolás az évi egy-kétszázezer forint elköltéséről, látszhat kiállítási ötlet hiány elleplezőjének, de szolgálhat egy gyűjteménygyarapítási koncepció nyilvános megvitatására is. Mindenesetre olyan hatást tesz nézőjére, mint valamiféle zsidvásár, bolhapiac, ahol különböző korokból származó, különböző értékű, eltérő szépségű, egyes anyagú, színű és formavilágú, más és más célt szolgáló tárgyak és alkotások esetlegesen kerültek egymás mellé.

Mi idézi elő a bolhapiac-benyomást? Lényegileg az, hogy ilyenkor a tárgy még semmi más, mint csupán önmaga. Érdekessé, beszédessé majd akkor válik, amikor összefüggések közé kerül, környezete értelmezi őt és ő is a többi tárgyat, amikor térben és időben megkapja a maga helyét. Mert egy kiállítási tárgy annyit ér, amennyire meg tudjuk szólaltatni. Most azonban, ezen az új szerzeményi kiállításon még csak megnevezzük őket, de nem értelmezzük.

De van itt más sajátosság is. Egy várostörténeti múzeum újkori tárgyai ritkán nevezhetőek műalkotásoknak, ritkán van esztétikai értékük. Sőt egy művészeti alkotásnak is az esztétikumon kívüli jelentősége van: előtérbe kerülhet a háttére, megszületésének körülményei, egy adott korban vagy társadalomban betöltött szerepe.

Hogy egy példát mondjak: ha sikerülne megszerezni egy jelentős műgyűjteményt, darabjainak művészeti értékével azonos fontosságú lenne a várostörténeti múzeum számára, hogy milyen kor és milyen társadalmi feltételek tették lehetővé létrejöttét, milyen egyéniség gyűjthette össze, milyen szerepet játszhat egy város életében egy ilyen gyűjtemény, mit árul el kora kulturális klímájáról.

A várostörténeti múzeumok érdeklődési köre alapjaiban átalakult. Száz évvel ezelőtt, alapítása idején azt tűzték ki célul a Székesfővárosi Múzeum elé, hogy a főváros alkotásainak nagyságát, maradandóságát legyen képes bemutatni és kifejezni: "... felölelvén a városi közigazgatásnak minden ágát és ezekben mindazon kiválóbb alkotásokat, melyek az alkotmányos aera fejlesztő hatása alatt a fővárosban, ennek saját erejéből keletkeztek: a főváros állásánál és fejlettségi fokánál fogva, úgy a bel- mint a külföld irányában egyrészt representative, másrészt instructive lépjen fel" – fogalmazta meg Gerlóczy Károly 1885-ben.

A büszkeség, sőt hivalkodás helyett az idők során egyre érdekesebb lett maga az élet, az életforma, az életmód, s egyre nagyobb feladat ennek megragadása, bemutatása. Az emlékműből organizmus és működő szerkezet lett.

A mai múzeumi gyarapodás tárgyai fényképek, ruhadarabok, játékszerek, lakberendezési cikkek, háztartási gépek és felszerelési tárgyak, számos papírmű vagy különböző tárgyú dokumentumfilmek. Belőlük – ha jól válogattuk ki őket, nevezhetjük a városi élet üledékeinek – kell majd felidézniük az ünnepet és hétköznapot az újkori Budán és Pesten, hogy a Budapesti Történeti Múzeum egykori jeles régésze, Zolnay László művének címét parafrazeáljam.

Addig azonban kérem, hogy nézzenek körül – úgy, mintha a bolhapiac standjainál vagy lepelre kirakott áruik között csemegézni, élvezzék a tárgyaknál a ráismerés örömét - ha pedig már vizuálisan kifáradtak, jusson eszükbe a kérdés, hogy vajon e tárgyak együttesen is elégségesek-e annak a fogalomnak meglevenítéséhez, amit a modern Budapest jelent. S ha esetleg az jutna eszükbe, hogy valamely jellemző elemmel gazdagítani tudnák ezt a képet, örömmel vesszük, ha megkeresnek bennünket, akár már itt a kiállítás idején is.

Budapest, 1993. február 26.

B. G.

CLARISSA UPCHURCH

KIÁLLÍTÁSA ELÉ

Minden képzőművészt szeretnek besorolni valami stílusirányzatba. Ez általában nem sikerül ma már, de mindig mindeki próbálkozik. Én is eljátszogatam a gondolattal, hogy kimondjam, a művészno alkotásai figuratívak, de nem naturalisták, eljátszottam azzal, hogy impresszió, amit látok, vagy expresszionizmushoz sorolandó inkább. De így nekiindulni valóban csacsiság.

Clarissa Uphurch képeit az ember nem azért élvezi, szereti, mert el tudja helyezni a művészetek történetének valamelyik skatulyájába, hanem azért például, amiért szuggesztíven ragadta meg őt a mi Fővárosunk, amely olyan, amilyen, és amiért ezt olyan módon közvetíti felénk, hogy az valóban megragadó.

Hangulatai annyira Mándysak, gondolom. Mándy Iván egész életében szinte ki se mozdult ezek közül az „Árnypaloták” közül, míg Clarissa Upchurch számára ez maga a felfedezés. Lásd Határ Győző katalógus előszavában: „egzotikus” a mi világunk az angol kisvárosból érkező számára. Számomra magyon izgalmas, ahogy az angol művész rácsodálkozik bérházaink udvarán felnézve a szürke ég föltjára, s közben elmozdul, elferdül maga a ház is. Hatnak rá a nekünk oly sokszor nyomasztó körfolyosók, gangok. Megérzi, hány budapestit zárnak kalitkába az aladúcolások, miközben ezek a kalitkák – végül is – mennyire festőiek! Szereti és szuggesztíven jeleníti meg műkö atlaszainkat, kariatídáinkat. Hat rá a pesti bérházak kapualja, azok intimitása, és nyomasztó sötétsége ugyanúgy, mint a – sokszor törött – üvegen beszűrődő halvány napsugár. Árnypalotáink udvarán kopár ecetfák biztosítják az életet, és sokszor úgy érzem, Clarissa Upchurch képein szebbek a fények, mint amit megvilágítanak, amire rávilágítanak. Vagyis századfordulós bérházaink nagyszerűek és kisszerűek egyidejűleg. Mint ahogy az ablakok üvegében visszatükröződik ugyan a világ, de ez a visszatükröződés elmosódott sokszor, és gyakran torz is.

Borzasztó magányos az az ember ott, a Metró állomásán, de magányosak azok az emberek is, akik a szerelvényben összezsúfolódva állnak. Az embernek az az érzése a képeket nézve: magukra maradtak az emberek, a házak, a fák. Az egyik képen, a szépen faragott kapu alatt belépő figura mindjárt eltűnik az árnyékban, a díszes ház belsejében elnyeli őt a sötétség. Általában, mintha az árnyék legalább olyan fontos szereplő, főszereplő lenne századfordulós házainkban, mint az elegáns, oszlopos, loggiás, gipszstukkós körfolyosó. Az árnyék, amely egy eltűnt világ lenyomata, az árnyék, amely rátelepszik életünkre a minket körülvevő világban, környezetünk díszletei között.

A Mozgó Világban 1992. decemberében megismerhettük Clarissa Upchurch néhány alkotását, s ezekhez George Szirtes írt bevezetőt. A jelenlevők legtöbbje tudja, hogy Szirtes nemcsak e képeket vezette be, hanem tulajdonképpen Clarissa Upchurchöt is bevezette abba a világba, amely ezeket a képeket inspirálta. Ahogy George Szirtes, az angol költő újra felfedezte a magyar nyelvet, és a kézzelfogható magyar valóságot, úgy ismerkedett meg ezzel a környezettel felesége, e képek alkotója.

Minden turista a Halászbástyát, a Citadellát, illetve az onnan látható panorámát örökíti meg Budapesten, hat rájuk városunk szépsége. George Szirtes és Clarissa Uphurch együtt fedezték fel Budapestet, sétálva a felületes turisták elől elzárt szépséges, az árnyékokban is gazdag szűk utcák, öreg házak világában.

Számomra természetes, hogy itt látom a kiállításon az Unger-ház udvarát. Nagy szerelmeim egyike. Két utcára nyíló, fakockákkal burkolt átjárója, kapualjai, Ybl Miklós-tervezte nagyszerű formái, és a rátelepedett kosz, az elhanyagoltság állandó visszatérő élményeim egyike. Mindenütt, ahol tanítom az épített környezet ismeretét, e ház élménye, illetve az élmény megszerzése irodalmi szóval „kötelező olvasmány”. Kérem, Önök is látogassanak el a Múzeum körút 7-be, hogy meggyőződhessenek arról, milyen kiválóan tárja eléink Clarissa Upchurch képe azt az élményt, amely e remek „Árnypalota” udvarán hat reánk.

George Szirtes tollából remek bevezető jelent meg Clarissa Upchurch képeihez a Mozgó Világ decemberi számában. A férj értő, a költő szép sorai. Befejezésül hadd idézzek ebből néhány mondatot: „Ha azt érezzük, hogy a történelem befurakszik a kapukon és a folyosók mentén, nem azért van így, mert a művész történelmi utalásokra törekedett, hanem mert felzeng benne az épületek története, amit nyilvánvalóan hordoznak a felületek: a karcolások, a golyónyomok, a csupasz téglák és az omladozó stukkók... Ha van is valami karkai ezekben a végtelen folyosókban és árkádokban, a város egzotikuma mégiscsak átragyog rajtuk. Lehet, hogy ezek a buzsoá habcsók-paloták csillognak és pislognak, mint vendég egy fogadáson, de a szívük mélyén súlyos titkokat őriznek. Ahogy az egész város.”

Kérem, tekintsek meg és szeressék meg Clarissa Upchurch képeit, hogyan fejtette meg, hogyan tárja eléink Budapest, városunk szíve mélyén őrzött súlyos titkait ...

RÁDAY MIHÁLY

1993. július 30.

AZ ÚJKORI BUDAPESTET BEMUTATÓ KIÁLLÍTÁS SZÜLETÉSE

— SZENTÉLY ÉS SZÍNHÁZ KÖZÖTT —

A Budapesti Történeti Múzeumnak már nevével is jelzett elsődrendű feladata, hogy a főváros múltjának tárgyi emlékeit a nagyközönség számára bemutassa. Kézenfekvő tehát, hogy amikor éveken át nincs a múzeumban várostörténeti kiállítás, annak pótlása a legsürgetőbb feladatok közé tartozik. Mégis, az 1989-ben lebontott, akkor már mintegy tíz éve álló Budapest 2000 éve című állandó kiállítás helyett egy új elkészítése sokáig megoldhatatlan feladatnak látszott. Nem volt átfogó koncepció, kitarító energia, és anyagiak sem. Ám mindezek ellenére 1992-től megindult egy mintegy kétezer négyzetmétert betöltő állandó kiállítás létrehozása, amely lépésről lépésre haladva a népvándorlás korától – magába foglalva a királyi palota gótikus szobrai is – eljut a közelmúltig.

A kiállítássorozat előkészületei és felállása távolról sem úgy történt, ahogy az elméletileg elképzelhető vagy tanítható lenne, de az eredmény – mind tartalmilag, mind kivitelezését tekintve – nyugodtan vállalható. A középkori rész az 1991-ben Braunschweigban megrendezett kiállítás hazai adaptációja, a hozzá csatlakozó gótikus szoborkiállítás pedig lényegileg művészeti tárlat, színvonalasan sikerült megjelenítésben.

A legfőbb gondot az újkori kiállítás koncepciójának kidolgozása jelentette, aminek semmiféle korszerű, vagy korszerűsíthető előzménye nem volt a Múzeumban. Súlyosbította a gondokat, hogy a szoba hozható műtárgyak nagy része olyan fizikai állapotban volt, hogy kiállíthatóvá tételük hosszú időt és előteremthetetlenül sok pénzt igényelt. Mindehhez járultak még „a körülmények”: a múzeumi raktárak túltelítettsége miatt a kiállítási tér mintegy egynegyedét az évek során mennyezetig töltötték a korábbi kiállítások maradványaival, installációs anyaggal, sőt, műtárgyakkal is. A kiállítóteremben csak elavult, mennyezeti neonvilágítás volt, ablakairól hiányzott a fényvédő fólia és a nyáron 26–28 C° hőmérsékletű, ráadásul gyakran a 30% páratartalmat sem elérő helyiségben a kiállított tárgyak nagy része biztos károsodásnak vagy pusztulásnak nézett volna elébe. Mindennek akár csak részleges korrigálása is megtöbbszörözte a kiállítás anyagi igényeit. Röviden: semmilyen feltétel sem volt meg az újkori állandó kiállítás létrehozásához.

Az Újkori Várostörténeti Osztály megkezdte a kiállítás koncepcióvázlatának kidolgozását, melynek írásos formába öntése egy évet vett igénybe. Berta Istvánnak a Kiscelli Múzeum akkori igazgatójának irányításával és szerkesztésében 1993 elejére készült el a vázlat, amely lényegileg a korábbi kiállítás nyomdokain haladt. A lektorok (Bácskai Vera, Buzinkay Géza, Gyáni Gábor, Hanák Péter, Vörös Károly) egyrészt lényeges változtatásokat javasoltak az anyagban, sőt, más koncepciót igényeltek.

A történeti és történelemszemléleti kérdéseken túl azonban a történeti kiállítás műfajának és jellegének kérdései is felmerültek. Ez a koncepcióvázlat olyan kiállítást képzel el, amely a múzeum tulajdonában lévő tárgyakból, dokumentumokból indul ki, vagyis lényegileg úgy tekintette: ami nincs képviselve a gyűjteményünkben, az a város történetéből kimarad. Ezzel logikai ellentétben, illusztrációnak vagy többé-kevésbé jelentékeny minőséget képviselő egyedi műtárgyak elrendezett kirakatának tekintette a kiállítást. Nem jelent meg benne kérdésként, mennyiben különbözik a város története az ország történetétől, ezért leginkább egy redukált Nemzeti Múzeum-beli kiállításra emlékeztetett.

A sikeres és vonzó várostörténeti kiállítást másként képzeltem el. A történeti kiállításnak műfajilag különböznie kell a művészeti vagy a régészeti-néprajzi kiállításoktól. Lényegéhez tartozik, hogy kontextusba ágyazva mutassa be a tárgyakat, és ezek a tárgyak számára nem műtárgyakként jelennek meg, hanem egy adott kor társadalmának, kultúrájának dokumentumaiként és bizonyosságaiként. Vagyis egy történeti kiállítás bizonyít, értelmez és magyaráz. Röviden: a történeti kiállítás elsősorban ismeretanyagot nyújt a nagyközönségnek. Feladatát azonban nem láthatja el közvetlen oktatással, mert akkor ellenszenvessé és unalmassá válik (mint a még nem is olyan távoli, alkalmazott ideológiai kiállítások). A hatás, a közönség odacsábítása, visszatérésre buzdítása érdekében a nyitott barátságosság, az atmoszféra-teremtés vonzó eszközeivel kell élnie. Másképp megfogalmazva: enteriőr-típusú bemutatásoknak, jelenetek rekonstrukcióinak a hangsúlyok kitétele érdekében szimbólikus értékű tárgyak és helyszínek minél közvetlenebb megközelítési lehetőségeinek, az interaktív technika használatának, akár színpadiasnak is nevezhető látványelemeknek, világitási és hangeffektusoknak, s végül összetett tartalmú, többszintű, több rétegű feliratoknak az alkalmazását igényli. Sőt módot kell találni arra, hogy múzeumi „tárgyként”, a kiállítás szerves részeként jelenjen meg a rögzített, dokumentumértékű hang és mozgókép.

Ami a kísérőszöveget illeti, itt is szándék volt eltérni a hagyományoktól. Történetiszemléletileg is indokolt, hogy szakítsunk azzal a tévhittel, amely szerint a mi történelmünk a saját belügyünk. A magyaroktól és budapestiektől származó véleményeknél nem kevésbé fontos az, amit az ide csak látogatóba érkező, vagy itt valamilyen vállalkozásba kezdő külföldiek, illetve nem magyarok fogalmaztak meg. Emellett a közönség felé forduló múzeum attitűdjének egyik fontos jelzése is lehet, ha a látogató érzékeli, hogy nem csak egy mindentudó szakember homogén oktatószövege vezeti őt végig a kiállításon, hanem a városban különböző korokban megfordult vendégek, utasok, látogatók által rögzített írásokat is olvashat a tárgyak körül, hisz egy külső szem megfigyelései már önmagában érdekes. Ezért formáltuk a a fővárosban járt vendégektől származó idézeteket a kiállítás szerves részévé.

A kiállítás megrendezésének stílusa, a korszerű technika használata azonban bármilyen fontos is, csak akkor jelenhet meg, ha van min megnyilvánulnia, ha egy határozott koncepciót valósít meg. Ha el akarjuk kerülni a zagyvaság, a heterogén jellegű és értékű tárgyak ömlesztésének látványát, óhatatlanul szükséges egy világos és feszes koncepció kibontása. Tehát meggyőződésem, hogy a koncepció az elsődleges, és ennek nem mond ellent, sőt használhatóságának kritériuma, hogy a lehetséges vonatkozó tárgyi anyag és a térben való kifejezés lehetőségeinek szem előtt tartásával kell elkészülnie, természetesen team-munkában.

Mindezeket a szempontokat megfontolva, „a mellény újragombolása” érdekében el kellett térni a Budapesti Történeti Múzeumban hagyományos munkamódszertől. Az Újkori Várostörténeti Osztály egyik munkatársa, Vigh Annamária kapott megbízást a kiállítást létrehozó munkálatok vezetésére, s egyúttal egy várostörténész szakembert, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársát, Gyáni Gábort kértük fel egy fél éves „továbbképző” szeminárium sorozat megtartására. Ennek az volt a célja, hogy egy programvezető összefogásával végigvitt várostörténeti tréning során alakuljon ki az új koncepció. Vagyis a kiállítás szakértőjeként megnevezett szakember más szerepet játszott, mint amit ez a fogalom hagyományosan fed. Nagyobb szerepe volt a gondolkodás- és szemléletmód alakításában, mint a részletek szaktörténeti ellenőrzésében. Tevékenységét még akkor is gyümölcsözőnek tekinthetjük, ha mára már világos, hogy néhány részterület kidolgozója túltette magát a közös gondolkodás és munka nehézségein.

A kurátori munkastílus hangsúlyozott szellemi önállóságának hagyománya a közös munkában, az összehangolásban a kívánatos eredmény eléréséhez szükséges kompromisszumok meghozatalában gyakorlatlan munkatársak együttműködése nem volt könnyű feladat. Ezeket a nehézségeket kezdetben még az a körülmény is felerősítette, hogy nem az intézményi hierarchia szerinti vezető irányította, hanem annak egyik beosztottjára hárult. Ezért az előkészítő munkálatok

sikere szempontjából döntő jelentőségű volt az a tény, hogy 1994. január 1-től pályázat útján új vezető lépett hivatalba Vigh Annamária személyében, akinek kezében összefonódhatott a szervezeti egység irányítása és a feladat végrehajtására létrejött team vezetése.

1994 folyamán a várostörténeti tréning, a lektorok által megfogalmazott történelmi alapelvek szellemében formálódó koncepciórészletek, a tárgyi anyag számbavétele, állapotuk felmérése és a szükséges kiegészítő elemek iránti igények megfogalmazása mellett elkészült a kiállítás részletes költségvetése, majd ennek ismeretében megindult a pénzügyi fedezet előteremtése. Ekkor még volt remény arra, hogy a Főváros a költségek többségét biztosítja, hiszen a Kulturális Bizottság még 1993. szeptemberében döntést hozott arról, hogy támogatást nyújt, a költségvetésben két évre elosztva 20 millió forintot biztosít e célra. Fokozatosan derült ki, hogy ez csupán elvi döntés volt, s a költségek többségét külső forrásból kell előteremteni. A részletes kalkuláció 1995-ben már több mint 39 millió forint költséggel számolt. (Mivel ebben az összegben csupán egy rövidebb kiállítási vezető publikálása szerepelt, a tudományos katalógushoz még további 11 millió forint szükséglete állt fenn, későbbi időpontra halasztva.) A 39 millió forintból a fővárosi költségvetés végül is csak 10 milliót állt, maga a múzeum pedig 5 milliót volt képes saját költségvetéséből fedezni.

A katalóguson felül is mintegy huszonnégymillió forintnyi előteremtendő összeg nyomasztó súlyként, de egyúttal serkentő erőként jelent meg. A pályázatok elkészítésének és a célbavett szponzoroknak szóló felhívások azt igényelték, hogy a múzeumi szakmai körökön kívülállók számára érthetően, tömören, köznyelvi szinten megfogalmazzuk a kiállítás célját és vezérfonalát. Így született meg a következő összefoglalás:

A kiállítás tárgya az a metropolis-Budapest, amely az 1896. évi Millennium idejére született meg, és amely akkorra vált képessé, hogy világvárosként mutassa meg magát. A Millennium idejére urbanisztikailag is megfogalmazódott nemzeti és polgári öntudat tárgyakban megtestesült, időben az előzményektől felvezető és a jövőbe továbbvivő speciális analízise az, amit újkori kiállításnak nevezünk. Budapest újjászületési képessége szorosan összefügg a város független szellemével és kifejtett aktivitásával, ami annak a helyzetnek volt eredménye, hogy nem uralkodói székhelyként fejlődött fővárossá és nagyvárossá, hanem a nagyváros jelentősége kényszerítette ki, hogy székvárosnak ismerje el a Habsburg-uralkodó. A kiállítás a városra, mint sok etnikum és sok vallásfelekezet közös teremtményére tekint, ezek együttélését tekinti kultúrája legfőbb jellemzőjének.

A kiállítás végigkíséri látogatóját a provinciális kisvárosok, majd az egyesült nagyváros helyrajzi történetén, urbanisztikai fejlődésén, városigazgatásán, társadalmának és gazdaságának alakulásán, lakosai életkereteinek változásain, s bemutatja a városokért, arculatukért legtöbbet tevő polgárokat, tisztségviselőket is

A tárgyi anyag, a rekonstrukciók és a modern kiállítási technika hét szimbólum köré fonódnak:

1. Lotaringiai Károly *diadalíve*, mely a török várvédők feletti győzelmet, mint európai összefogás eredményét tünteti fel. Ez a kiállítás – és az újkori várostörténet – nyitánya.

2. A *Duna folyam*, amely elválaszt és összeköt, esztétikai tényező és szervező erő, fő közlekedési útvonal, a kereskedelem meghatározója és a mobilitás jelképe. 1838-ban romboló árvízével teremtette meg az európai színvonalú modern várostervezés lehetőségét.

3. A *Lánchíd* (oroszlán), az összeköttetést, a kapcsolatot jelképezi, az egyesített Budapestet és a modern polgári társadalom megszületését. E híd a kisvárosokból a nagyvárosba vezet át.

4. A *Millennium* korának kettős értelmű városformálása: a *nemzeti identitástudat* (Hősök tere, Millenniumi emlékmű), valamint a *polgári öntudat és gazdasági erő* kifejezése (a Szabadság tér a Nemzeti Bank és a Tőzsdepalota épületei).

5. 1919. május 1-jei dekoráció: vörös drapériával bevonva, konstruktivista alkotássá *átöltöztetett millenniumi oszlop* a Hősök teréről. A múltat is átfogalmazó, ideológiai alapú korszakváltás érzékeltetésén kívül, a terem végfaláig (az 1950-es évek és 1956) előrevetülő árnyéka a folytatást is idézi.

6. A *lerombolt Lánchíd* (széttört oroszlán), mely a város és a legtágabban érthető múlt pusztulását, ugyanakkor a helyreállítás, az újjáépítés, az újrakezdés lehetőségét jelenti.

7. A mai Budapest *urbanisztikai* képének összetevői: a lakótelepek, a tradíciókat őrző-felelevenítő városvédő mozgalom, Finta József szállodái és középületei, Makovecz Imre neoszeccsiós-organikus villái zárják a kiállítást.

A szimbólumok a vezérfonalat szolgáltatják a városi élet egyes korszakai és a kronologikus történet bemutatásához, ami lehetővé teszi a várostörténet áttekintését, s ez nem csak a turistáknak érdekes, hanem a diákok, az oktatás számára is jól hasznosítható.

A szórakoztatva oktató interaktív megoldások legszembetűnőbb példájának készült a kiállítást záró fal. Itt több száz fénykép, időrendileg csoportosítva látható 1873 (Budapest egyesítése) és napjaink közti időből: elsősorban portrék, de számos esemény megörökítése is. Csupa olyan ábrázolás, amelyen Budapesten élő vagy oda érkező, a város története szempontjából meghatározó fontosságú személyek, illetve fontos események láthatók. Van 1870-es évekbeli árvíz, első világháború utáni segélyosztás, utcatábia csere, vagy Podmaniczky Frigyes, Malinovszkij marsal és ismert művészek arcképei. Képaláírások nincsenek, csak számok, amelyek alapján a feloldási jegyzék megadja a pontos útbaigazítást. Különböző vetélkedők megfelelő helyszíne lehet ez a fal, annál is inkább, mivel előtte a kiállítás részévé tett, a hatvanas évek stílusában berendezett büfé helyezkedik el, amelynek asztalai mellé ülve jól és kényelmesen láthatók a képek.

Ezt a rendhagyóan elképzelt kiállítást szokatlan kivitelezésben lehet felépíteni, amire a kiállítás rendezői munka közben döbrentek rá. A múzeum belsőépítész művészeti vezetője, Novák Miklós, több évtizedes hagyományos kiállítási technika alkalmazása után nem kívánt szemléletet váltani, s a figyelemfelkeltő és emóciókeltést szolgáló színházias elemeket is a hagyományos kiállításrendezés tompítottabb eszköztára közé igyekezett beilleszteni. Világossá vált, hogy számára a hagyományos részletek (vitrinek, tablóelosztások, néhány enteriőr stb.) megtervezése a megfelelő feladat, és mellette kellene olyan másik tervezőt találni, aki merészebben nyúl a feladathoz, ugyanakkor érzi a színház és a múzeum közötti stílusbeli különbséget. Úgy tűnt, ilyen tervező nem létezik az országban, mégis a véletlen szerencse révén sikerült Vayer Tamás személyében megtalálni azt a művészt, aki alkotó vitákban továbbfejlesztve, képes volt megvalósítani az elképzeléseket. A két tervezőhöz társultak a grafikusok, így még külön feladatot igényelt még az összehangolás, hogy vizuális egységgé olvadjanak össze a különbözőképpen megtervezett és eltérő időben készített elemek.

Összegzésül tekintsük át az előzményeket:

– 1989-ben lebontották a mintegy tíz éve álló, Budapest 2000 éve című állandó várostörténeti kiállítást.

– 1992 folyamán több értekezlettel és közös megbeszéléssel készült a kiállítási koncepció. (Októberben megnyílt a középkori rész első szakaszaként a *Gótikus szobrok a budai királyi palotából* c. állandó kiállítás.)

– 1993. január 15. elkészült a kiállítás koncepciója Berta István, az Újkori Várostörténeti Osztály (Kiscelli Múzeum) igazgatójának vezetésével.

– 1993. augusztusig beérkeztek a lektori vélemények. Miután a lektorok alapvető problémákat láttak a koncepcióban, nem csak történetileg, hanem kiállítási célra való megfelelését illetően is, ezért ősztl fogva Vigh Annamária, az osztály főmúzeológusa kapott megbízást az előkészületek átforgalmazására. (Az Őszi Fesztivál idején megnyílt a *Budapest a középkorban* c. állandó kiállítás.)

– 1994. február–június: Gyáni Gábor (MTA Történettudományi Intézet) megbízás alapján havi rendszerességgel várostörténeti „szemináriumot” tartott a rendezők számára.

– 1994. május 24. Elkészült az 1994. évi előkészületekhez szükséges költségvetés.

– 1994. július 26. Elkészült az új koncepció szövege, a forgatókönyvi részek megírásának ütemezése.

- 1994. december 12. Összeállt a kiállítás részletes költségvetése, amelynek segítségével megindult a támogatások keresése és a pályázati anyagok összeállítása
- 1995. február 10. Befejeződtek a forgatókönyv I. változatának munkálatai. (A következő fél-év során még újabb öt módosított változat született.)
- 1995. május 18. Összesítettük a kiállítás installációs igényeit.
- 1995. július. A Szerencsés CBC elvállalta a plakát, a szórólap és a kiállítási vezető megtervezését és a kiállítás megnyitására történő előállítását.
- 1995. augusztus. Hanák Péter és Gyáni Gábor újabb lektori véleményeinek beérkezése.
- 1995. nyara. Megszületett a vezető és a feliratok végleges szövege, elkezdődhetett a szerkesztés és fordítás.
- 1995. augusztus 21. Megindult a kiállítás építése.
- 1995. augusztus 25. Vayer Tamás (Scenográf BT) bemutatta látványterveit.

A világos koncepció a megvalósítás során gazdagodott, de homályosodott is. Az ígéretesen újszerű megoldások kibontakozása, a belsőépítészetileg kiemelt szimbólumok érvényesülése, a kiállításához kapcsolódó kamara-mozi két órás, száz évet felölelő dokumentumprogramja, s a megvalósulás reményével biztató előmunkálatok regisztrálása együttesen azt eredményezték, hogy 1995 első félévére sikerült megszerezni azokat a támogatási összegeket, amelyek ha nem is a maximális kiállítási program, de a fő célok elérését biztosíthaták. A Fővároson kívül a Művelődési Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap, az 1100. Évforduló Emlékbizottság pályázata, az Országos Idegenforgalmi Hivatal és az Országos Takarékpénztár és Kereskedelmi Bank Rt. pénzügyi támogatása mellett több intézmény és vállalkozás természetbeni, szolgáltatás és kedvezmény jellegű támogatással is segítette a kiállítást. Egy tucat múzeum és gyűjtemény vállalkozott műtárgykölcsönzésre, s még egy amerikai alapítvány (The Fund for Arts and Culture in Central and Eastern Europe, Washington) is bekapcsolódott a munkába tanácsadóként.

Így hát végül is széles összefogásból alakult, igen sokrétű tevékenységgel készült az a kiállítás, amelynek 1995. december 15-i megnyitása után legalább 5–10 évre ismét lesz Budapestnek teljes várostörténeti kiállítása. Reméljük, a tárlat a hazai és külföldi (angol nyelvű feliratok) látogatók, felnőttek és gyerekek számára, szórakozásnak és tananyagként egyaránt beválik.

SZEMLE

A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM KRÓNIKÁJA

*1988–1995**

**A beszámolók csak a múzeum kiadványait tartalmazzák, az egyéni publikációk nélkül*

1988

Ebben az évben elsősorban az a cél vezetett bennünket, hogy a vezetõváltás ne okozzon törést az intézmény munkájában, de ugyanakkor a múzeumi tevékenység összefogottabb, intenzívebb, szakszerűbb legyen, s emellett az öntevékeny kezdeményezés is a korábnál nagyobb teret kapjon. A fõigazgató intézkedéseinek meghozatalakor igénybe vette vezetõtársai, ha kellett az osztályvezetõi kar véleményét.

Az intézmény vezetésére szinte megoldhatatlan terheket ró a mûtárgyraktárak zsúfoltsága (nagyobb részük bérlet), és a mûtárgyvédelem legelemibb követelményeinek sem megfelelõ paraméterek.

Megkezdõdött a múzeum új- és legújabbkori, valamint mûvészeti gyûjteményeinek leíró-katalógusainak kiadásra való elkészítése. Megindítottuk a BTM egész országra kiterjedõ tudományos mûhely voltát kifejezõ, a BTM mûhelyeibõl és az intézményrõl magáról tudósító *Pest-Budai Hírmondó* c. sorozatot.

KIÁLLÍTÁSOK

I. BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások

– A középkori Buda királyi várpalotája.

Idõszaki kiállítások

- A város peremén... 1987-rõl áthúzódóan január 31-ig.
- Jégszakadás és Duna kiáradása. Kiállítás a Pest-Budai árvíz 150. évfordulója alkalmából, közösen a Magyar Vízügyi Múzeummal. 1988 március 11–szeptember 31.
- A 200 éves Lipótváros. Közös kiállítás a Budapesti Városvédõ Egyesülettel és a Magyar Munkásmozgalmi Múzeummal. 1988. dec. 9–1989 jan. 29.
- Erdélyi Attila festõmûvész kiállítása. 1987-rõl áthúzódóan 1988 február 22-ig.
- Budapest távlati fejlesztési terve. 1988 március 22–április 24.
- Budapesti hidak. 1988 május 6–június 5.
- Százéves a gramofon. 1988 június 17–október 16.
- Szinán a nagy török építõmester. 1988 november 11–november 27.
- Szent István a magyar bélyegkiadásban. 1988 december 9. – 1989-re áthúzódóan.

BTM KISCELLI MÚZEUM

Idõszaki kiállítások

- Ecc, pecc újra bejöhetsz. Játéktörténeti kiállítás. 1987-rõl áthúzódóan 1988 május 1-ig.
- In memoriam BV. A kiscelli képzõmûvészeti gyûjtemény kezdeti évtizedei. 1988 április 22-tõl 1989-re áthúzódóan.
- Kondor Béla és Vilt Tibor mûvei a Kiscelli Múzeum gyûjteményében. 1988 október 5–október 28.
- Képek Óbuda múltjából. 1988 október 7-tõl 1989-re áthúzódóan.
- El Kazovszkij festõmûvész kiállítása. 1988 okt.–1988 nov. 30.
- TEMP-ROM-TÉR kiállítóhelyiség megnyitása 1988 szept. 30.
- Magyar bábtörténet. A Magyar Színházi Intézet Színháztörténeti Múzeumának kiállítása 1988 december 6-tól 1989-re áthúzódóan.

INTÉZMÉNYEN KÍVÜL RENDEZETT KIÁLLÍTÁSOK

- A város peremén. Kamarakiállítás a XIII. ker. Helytörténeti Gyûjteményben.
- Újabb régészeti leletek a XI. kerületbõl. Kiállítás a Pesterzsébeti Múzeumban – Kincsleletek az Ozorai Várkastélyból. Kiállítás a simontornyai várban.

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia:

- A több mint 200 tanulócsoporthoz rendezett foglalkoztatás keretében múzeumi órák az általános iskola V–VIII. és a középiskolák II. osztályai számára. Külön foglalkozások a Vakok Általános Iskolájának.
- Októberben múzeumpedagógiai nap.
- A Budapesti Városszépítő Egyesület közreműködésével középiskolai nyári tábor megrendezése.

Közművelődési rendezvények:

- Várzene
- Koncertek a Kiscelli Múzeumban.
- TKM klub 1988 októberétől a BTM baráti körként működik.
- Az aquincumi szökőkút-rekonstrukcióhoz kapcsolódó rendezvény.
- Florália ünnepség (Aquincum).

A tömegkommunikációs eszközök több mint 150 alkalommal foglalkoztak a múzeummal.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

1. GYARAPODÁS

ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORI OSZTÁLY

Óbuda-Újlak revitalizációjának dokumentálása, a hagyományos muzeológiai módszerek mellett video alkalmazásával. A főváros életmód szemléletű néprajzi kutatásának programja, kidolgozta Létay Miklós.

KÉPZŐMŰVÉSZETI OSZTÁLY

Ez évtől nyílt mód arra, hogy részesüljünk a Művelődési Minisztérium vásárlásaiból. Kiemelkedő jelentőségű szerzemény: Lakner László grafikái, Paizs László: Angyali üdvözet c. festménye.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

Az adattár munkatársai befejezték az intézménytörténeti mutató kartonrendszerének felállítását. Eljártak a Várnegyed régészeti emlékeinek védetté nyilvánításában.

KÖNYVTÁR

A munkavégzéshez szükséges anyagi keretet ez évben 100 000 Ft-tal megemeltük. A könyvvásárlás mellett folyamatosan zajlott a bel- és külföldi könyvcseré, 147 külföldi és 77 hazai partnerrel. Befejeződött az archív könyvek revíziója. 1988-ban a könyvtár állománya 1097 művel gyarapodott. A teljes állomány 1988 december 31-én 42363 tétel.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

Az év folyamán 4033 műtárgy került leltározásra. A régészeti és a középkori osztályon megtörtént a leltározatlan anyagok felmérése. A teljes beletárolt gyűjtemény 1988 december 31.-én: 401163 db.

A Petőfi Irodalmi Múzeum rekonstrukciójával összefüggésben a Károlyi Palotában történt raktárrendezés. Teljes átrendezésre került a paleolitikus gyűjtemény. A szigetszentmiklósi őskori temető leletanyagát átadtuk a Ráckevei Múzeumnak. A középkori kőtár felmérése során megállapítottuk, hogy itt 15 500 kötőredék található, felerészben leltározatlanul. A tárgyak 13 tárolóhelyen találhatók, melyek közül 6 raktárban a minimális védelem sem biztosított. Nem rendezett az aquincumi és az újkori kőtárak helyzete. A Múzeum vezetése számára megoldhatatlan feladat volt a műtárgyvédelem elemi követelményeinek megteremtése. Jelen körülmények közepette az egyetlen eredmény az üzemeltetés biztosítása volt.

RAJZ- ÉS FOTÓMŰHELY

A rendszeres szolgáltatások mellett 3260 db. negatív került beletárolásra

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

A restauráló műhelyek megtisztítottak 9029 tárgyat; konzerváltak 8855 tárgyat; restauráltak 8951 tárgyat. Kiemelendő Bencsik László munkája, az aquincumi orgona 298 db. bronz sípjának teljes restaurálása, amelyekről 506 db másolat készült.

RÉGÉSZET, ÁSATÁSOK

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK

Építési beruházásokkal kapcsolatos ásatások:

- II. ker., Mocsáros dűlő: Újkőkori, kora bronzkori, korai vaskori, és La Tene kori leletek, római kori villa és gazdaság.
- Az M0-ás autópálya csepeli és soroksári szakaszának feltárása: A korai bronzkori Harangedény–Csepel csoport jelentős telepének számos objektuma és egy IV. századi szarmata település.
- A gellérthegyi oppidum: a déli erődfal eddig ismeretlen vonulata.
- II. ker., Kórház u. 6–12: Ásatás a II.–III. számú légió tábor kaszárnyaépületei között.
- III. ker., Timár u.: Ásatás a csillaghegyi késő római villában, a polgárváros és az ala táborban.
- Óbuda-Újlak: Az aquincumi territórium újabb épületmaradványai és késő római temető sírjainak feltárása.

A munkálatokat vezették, ill. a résztvevők: Kaliczné Schreiber Rózsa, Endrődi Anna, Pető Mária, Szirmai Krisztina, Vadász Éva, Virág Zsuzsa, Máriy Erzsébet, Madarassy Orsolya, Németh Margit, Kocsis László, Debitzky Katalin.

Leletmentések:

Budafok; Rózsahegy; Pesthidegkút; III. ker., Bécsi út 100; XXII. ker., Park u. 21.; XVI. ker., Sashalom, Zalavári u. A leletmentéseket végezték: Virág Zsuzsa, Vadász Éva, Topál Judit, Szirmai Krisztina, Nagy Margit.

Ásatások a főváros területén kívül:

Topál Judit részt vett a szentendrei skanzen területén fekvő római villa feltárásában és helyreállításában.

KÖZÉPKORI OSZTÁLY

Építési beruházásokkal kapcsolatos ásatások:

- XXI. ker., Csepel-Vízművek; III. ker., Árpád fejedelem útja; III. ker., Lajos u., Timár u. és Újlak. E területeken nem került elő középkori szempontból jelentős lelet.
- A Budai Várnegyed: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán egy középkori telek hozzáférhető részének teljes feltárása a hozzá kapcsolódó XIII. századi városfallal együtt; a Szent György tér déli részén és a volt Hadügyminisztérium udvarán előzetes régészeti kutatás zajlott le. Folytatódott az egykori Pálos főkolostor és a kánai bencés kolostor feltárása, és az ún. Csikós udvar ásatása.

A munkálatokat vezették, ill. a résztvevők: Melis katalin, Altmann Júlia, Bencze Zoltán, Magyar Károly, Feld István, Gyürky Katalin, Gyuritz Anna, Hanny Erzsébet, Végh András, Pölös Andrea.

Leletmentések: XVI. Árpádföld; Timár u. árpádkori lelőhelyen 72 sír; A pesti városfal különböző szakaszain, a XIII. ker. Dráva u.-ban, a Margitszigeten, és a XVI. ker. Batsányi u.-ban. A munkálatokat Melis Katalin végezte.

Ásatások a főváros területén kívül:

- Négyszállás, jász lelőhely. A munkálatokat végezte Selmeczi László.
- Az ozorai várkastély feltárása. A munkálatokat Feld István végezte.
- Benevár és az onódi vár feltárásánál Feld István konzulensként működött közre.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

A Pest-Budai Hírmondó sorozat megindítása.

OTKA PROGRAMOK

- Oszmán–török régészeti emlékek corpora. Gerő Győző vezetésével az anyaggyűjtés kezdete.
- Lapidarium Hungaricum. Résztvevők: Nagy Emese, Tóth Attila, Feld István.

KONFERENCIÁKON VALÓ RÉSZVÉTEL

külföldön: Szirmai Krisztina, Topál Judit, G. Csánk Vera, H. Gyürky Katalin, Magyar Károly, Feld István, Szabó Klára. hazain: Pető Mária, Altmann Júlia, Bertalan Vilmosné, Nagy Emese, Fenyvesi László, Selmeczi László.

PUBLIKÁCIÓK

Tanulmányok Budapest Múltjából, XXIII. köt.

KÓSZEGI Frigyes: A Dunántúl története a késő bronzkorban. A BTM műhelyéből, I.

K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történelmi Múzeum első fél évszázada, 1887–1938, In: Pest-Budai Hírmondó I.

KUMOROVITZ L. Bernát: Budapest történetének okleveles emlékei. III. köt. 1382–439. Mutató.

ÖRDÖG Ferenc: Útmutató Budapest földrajzi neveinek gyűjtéséhez. I. A szóbeli és írásbeli (hivatalos, kataszter) nevek.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

- Tudományos ülésszak rendezése a Római magyar Akadémián az Aquincummal összefüggő régészeti kutatásokról, kamarakiállítással összekötve. Előadók: Kőszegi Frigyes, Pető Mária, Póczy Klára.
- Das römische Budapest. Kiállítás a Graz melletti Plankenwarthban, 1988 május–október.

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, GAZDASÁGI MUNKA

1988-ban a múzeum új főigazgató, dr. Selmeczi László irányításával folytatta működését. Székely György az ekkor megalakított Tudományos Tanács elnökeként segítette tovább az intézmény munkáját. Nyugállományba vonult Bánkúti Imre, általános főigazgatóhelyettes, az ő helyét Kőszegi Frigyes vette át. Súlyos veszteség volt Gerelyes Ede tudományos szaktanácsadó váratlan halála, aki 1987-ben vonult nyugállományba mint tudományos titkár. Utóda Havassy Péter lett, aki korábban a Heves megyei Múzeumok Igazgatóságán töltötte be ezt a posztot. Felügyeleti hatóságunkhoz távozott Lengyel János a Biztonsági Osztály vezetője, Herke György került a posztjára. A Középkori Osztály mb. vezetője Melis Katalin lemondott, ugyanebben a minőségben Feld István követte, mb. helyettese Bencze Zoltán lett. Az Adattárban kinevezést kapott Szabó Klára, Litváné Gál Éva nyugdíjba vonult. A főigazgatói szaktanácsadók közül Kubinyi András professzor segítsége volt rendkívül hasznos.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

1988. évi módosított előirányzat	6 6636 eFt
költségvetésen kívüli forrásból	7394 eFt
költségvetésből	5 9242 eFt

1989

A múzeum strukturális átépítésének munkája – melyet az előző évben kezdtünk el, – tovább folyt, teljes mértékben önerőből. Megszerveztük az intézmény 6 fős kiállításrendező osztályát. Május 15-re elkészültek az Aquincumi Múzeum új munkaszobái és az önálló Ókortörténeti Osztály ott kezdhette meg újbóli működését.

A Tudományos Tanács rendben megtartotta évi két ülését. Ugyancsak két alkalommal szerveztünk ún. intézeti napot (MT munkaértekezletet).

KIÁLLÍTÁSOK

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások

– A középkori Buda királyi várpalotája.

Időszaki kiállítások

– A késői neolitikum a Tisza vidéken, február 24–június 18.

– Clave, katalán festőművész kiállítása, március 9–április 23.

– Díjazott művészek, 1989. május 12–június 18.

– Aquincum–Budapest a római korban. Aquincumi jubileumi kiállítás, július 12.–1990 február 1.

– A worpswedei művésztelep (NSZK) kiállítása, november 17–től 1990-re áthúzódóan.

– Rudolf Kedl (Ausztria) szobrászművész szabadtéri kiállítása a belső zártudvaron, április 18–szeptember 24.

METSZETTÁR

– A horvát írásbeliség évszázadai, február 3–március 19.

– A Szent György tér évezredei (régészeti leletek, dokumentumok), április 28–június 11.

- Péter László grafikus kiállítása, június 23–július 13.
- Kunkovác László SZOT-díjas fotóművész kiállítása, augusztus 4–szeptember 17.
- Pécsi gótikus szoborlelet, október 13–november 5.
- Iskolai textilmunkák, rajzok és azok munkaeszközei, 1795–1950. november 24-től 1990-re áthúzódóan.

BTM KISCELLI MÚZEUM

Időszaki kiállítások

- Orosz képző- és iparművészeti kiállítás a Moszkvai Kulturális Hét keretében, április 3– május 1.
- Magyar bábtörténet (1988-ról áthúzódóan), február 2-ig.
- Katalán mesekönyvillusztrációk, március 9.–április 23.
- Forgách Lorányi Judit: Hivatalos magántörténelem .
- Szociofotó tegnap és ma, szeptember 29.–1990-re áthúzódóan.
- Jovánovics György berlini színes reliefjei, (november 15–1990.-re áthúzódóan.)
- Tót Endre kiállítása, május 26–szeptember 24.
- Barlangok a festészetben, augusztus 13–szeptember 3.

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia

E munka során 223 tanulócsoporthoz szerveztünk foglalkozásokat.

– A múzeumi órák az általános iskola V–VIII. és a középiskolák II. osztályai számára kerültek meghirdetésre. A Vakok Általános Iskolája számára külön foglalkozásokat rendeztünk. A pedagógusok történelmi munkaközössége számára múzeumpedagógiai nap szervezésére került sor. A Múzeum munkatársai részt vettek a Fővárosi Pedagógiai Intézet által meghirdetett vetélkedők, játékok szervezésében. A Kiscelli Múzeum magyar bábtörténet kiállítása köré számos gyermekfoglalkozást, családi hétvége programot kapcsolunk. Sikeres volt az aquincumi gyermeknap.

– A szünidőben 5x5 napos váltással nyári táborokat szerveztünk, általános iskolások részére.

Közművelődési rendezvények

- A KÓTA szervezésében fellépő kórusok mellett az IFA támogatás felhasználásában nem történt változás.
- A Várgene koncerteket immár hagyományosan a Mandel Quartett szervezte. A Kiscelli Múzeumban rendszeresen rendeztünk színvonalas zenei programokat.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

1. GYARAPODÁS

ÚJ- ÉS LEGÚJABBKORI OSZTÁLY

A Művelődési Minisztérium 250 000 Ft értékben gyarapította a képzőművészeti gyűjteményt.

ADATTÁR

Folytatta az intézménytörténeti kartonrendszer kialakítását, beleltározta az intézmény történetére vonatkozó (1989. évi közművelődési és egyéb események, sajtófigyelő stb.) dokumentumokat.

Biztosította az adatszolgáltatást. Ellátta a főváros területén folyó földmunkákkal, építkezésekkel, területfelhasználási engedélyekkel, továbbá a régészeti védelemmel kapcsolatos adattári feladatokat.

KÖNYVTÁR. Könyv- és folyóirat-beszerezésre 509 000 Ft-ot fordítottunk.

A belföldi és nemzetközi könyvcserre során 156 külföldi, 78 hazai partnerrel kerültünk kapcsolatba. 1989-ben 1275 művel gyarapodott az állomány, ebből 661 kiadvány devizamentes cserével érkezett. A könyvtár összes állománya az év végén 44 798 tétel.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

A BTM évekre visszanyúlóan legnagyobb gondot jelentő problémája, – belső aránytalanságai mellett –, hogy nem rendelkezik kellő mennyiségű, a műtárgyvédelem alapvető követelményeit kielégíteni képes raktárakkal. A raktárhelyzet javítására tett erőfeszítéseink részeként a könyvanyag elhelyezési gondjainak enyhítésére újabb raktárat béreltünk. A Károlyi palotában az ideiglenesen átköltöztetett régészeti raktárakat újra felépítettük.

RAJZ- ÉS FOTÓMŰHELY

Az év folyamán valamennyi feltárásnál készültek geodéziai felmérések és rajzi munkák, ásatási, publikációs dokumentumok, valamint a különböző kiállítások részeül szolgáló grafikák és fotók.

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

A BTM régészeti és újkori tárgyakat restauráló műhelyei előre elkészített ütemterv szerint végezték feladataikat. Megtisztítottak 8445, konzerváltak 8950, restauráltak 8698 tárgyat.

RÉGÉSZET, ÁSATÁSOK

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK:

Az építési beruházásokhoz kapcsolódó és egyéb őskori ásatások az M0-ás autópálya nyomvonalán: Budafok, Budatétény, Dunaharaszti, Soroksár-Várhegyen és Szigetszentmiklós-Vízműtelepen történtek. A római kori feltárást a III. kerületben (Fő tér, Mocsáros dűlő, Bécsi út, Csillaghegy), Soroksáron, Budaújlakon és Aquincumban végeztük. A gellérthegyi oppidum feltárást megtekintették a francia kollégák.

KÖZÉPKORI OSZTÁLY

Középkori ásatásokat a Budai Várban, az I. ker. Corvin téren, a III. ker. Fő téren, Budaújlakon és az M0-ás autópálya nyomvonalán végeztünk. Folytattuk a budaszentlőrinci pálos kolostor és befejeztük a kánai bencés kolostor régészeti kutatását.

A régészeti és középkori osztály dolgozói ásató régészként, munkatársként, illetve konzulensként részt vettek országos témák kutatásaiban is, így pl. Tatán, Süttön, Szentendrén, Jászdózsán, Ozorán, Ónodon stb.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

A középkori régészek számára rendezett várostörténeti szemináriumok során két ülészakra került sor:

- Beszámoló a BTM középkori osztálya 1988. évi legfontosabb ásatásairól.
- A Friss-palota és a XV. századi nagytermek.

Megrendeztük az országos várostörténeti muzeológiai továbbképzést, a „Régészet és várostörténet” tudományos ülészakot Pécsen. A BTM mellett társrendezők voltak az MTA Várostörténeti Bizottsága Középkori Albizottsága, Pécsi Akadémiai Bizottsága, valamint a Janus Pannonius Múzeum. Az MTA Középkori Munkabizottságával együtt tudományos tanácskozást rendeztünk a nemzeti monostorokról. Bekapcsolódtunk a gyöngyösi várkonferenciák rendezésébe is.

A BTM a „Kulturális és Történelmi Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása” központi kutatási téma keretében folytatta Budapest Okleveles Emlékei IV. (1440-1470) kötetének anyaggyűjtését, szerkesztését és befejeződött az Országos Középkori Üvegcorpus elkészítése. Bekapcsolódtunk a Lapidarium Hungaricum (Magyarország építészeti kőtöredékeinek gyűjteménye) kutatási programjába.

Az OTKA pályázat keretében folytatódott az Oszmán-török régészeti emlékek corpusának anyaggyűjtése.

PUBLIKÁCIÓK

SCHWARCZ Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum kiadványai és munkatársainak irodalmi tevékenysége 1976–1987. In: Pest-budai Hírnemű 2.

GÁL Éva: A Budapesti Történeti Múzeum várostörténeti osztályának kéziratok térképei. In: Monumenta Historica Budapestinensia VI.

Aquincum–Budapest a római korban. Kiállításvezető tudományos tanulmányokkal és tárgyleírásokkal.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

A Gellérthegyi oppidumon közös francia-magyar ásatást szerveztünk, csatlakozva az ELTE (francia-magyar) együttműködéshez. Ez lehetővé tette, hogy munkatársaink Franciaországban vaskori, kelta lelőhelyek feltárásában vehessenek részt (Pető Mária). A *késői neolitikum a Tisza vidékén* c. kiállítás NSZK-ban történő forgalmazását előkészítettük. A kiállítás költségeit a Művelődési Minisztérium finanszírozza. A Fővárosi Képtár XX. századi anyagát augusztustól októberig Plankenwarthban mutattuk be, színes katalógussal. A külföldi partnerek saját költségükön a Clave, a Kedl és a Worpsswede kiállításához magasszintonalú, színes nyomású katalógust biztosítottak. Fogadtuk H. és Fr. Weizocher (Graz), Gerd Biegel (Braunschweig), Walter Maier-Arendt, Nedelka Valovic (Frankfurt), Ante Soric (Zágráb) kutatókat, ezenkívül a kiállítások rendezőit és a megnyitókra érkező delegációkat.

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, GAZDASÁGI MUNKA

1989. április 16-tól az új főigazgatóhelyettesi beosztást nyilvános pályázat alapján S. Mohos Márta nyerte el. Kubinyi András egyetemi tanár, főigazgatói tanácsadó munkájának köszönhetően a Budapesti Történeti Múzeum a középkorral foglalkozó történészek számára fontos kutatóhellyé vált. A második főigazgatói tanácsadói hely 1988. december 31-én megürelt, melyet 1989 első félévében betöltöttünk. Július 1-től a múzeum munkatársa lett Kormos Sándor kandidátus, volt Művelődési Minisztériumi főosztályvezető, mint igazgatási titkár. Az év végével nyugállományba vonultak dr. Gábori Miklós és dr. Gáboriné Csánk Vera, mindketten a történettudományok doktora cím birtokosai, azonban szerződéses munkatársként továbbra is a múzeum rendelkezésére állnak. 1989-ben két alkalommal is súlyos veszteség ért bennünket. Fiatalon elhunyt Németh Mária muzeológus és Debitzky Katalin muzeológus végzettségű rajzoló.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

1989. évi módosított előirányzat	103 537 eFt
költségvetésen kívüli forrásból	19 285 eFt
költségvetésből	84 252 eFt

1990

KIÁLLÍTÁSOK

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások

– A középkori Buda királyi várpalotája.

Időszaki kiállítások:

- Honfoglaló vezérek népe Karoson, január 19–április 2. (Metszettár).
- Cremer holland festőművész kiállítása, február 9–március 8.
- Szalay Lajos grafikái, március 16–május 27.
- Ilona és Sándor Bodó kiállítása, május 18–szeptember 2.
- Matthias Rex Hunyadi Mátyás és kora, május 17–december 31.
- Fővárosunk őse a gellérthegy kelta oppidum, június. 15–szeptember 2.
- Az utca népe, június 22–augusztus 20. (Metszettár).
- Régészeti kutatások az „M0”-ás autópályán, szeptember 7–október 15.
- Katyni áldozatok, április 20–június 11. (Metszettár).
- Fischer kerámia, július 6–szeptember 2.
- A Szent Gallen-i kolostorterv, szeptember 21–október 21.

- Vignelli – amerikai design, szeptember 28–október 28.
- Vinko Percic gyűjteményéből, november 16.–1991. január 6.
- Romániai magyar képzőművészet, december. 14–1991. január 6.

BTM KISCELLI MÚZEUM

Időszaki kiállítások:

- Bíró Gábor és Horváth Csaba kiállítása, március 30– május 28.
- Melocco Miklós Mátyás emlékműterv, április 6–június 24.
- Párhuzamos dokumentumok, – fénykép és történelem, június 8–augusztus 5.

Látogatók száma:

Palota:	1987 (Zsigmond-év)	1989	1990
	174 422	166 706	179 957
Kiscelli Múzeum		16 834	22 237
Zsidó Imaház		7 090	6 198
Gül Baba Türbe		5 513	5 406
Aquincum		52 486	51 368
Hercules Villa		1 870	2 378
Fürdő Múzeum		5 800	10 480

Tárlatvezetések száma a Palotában 307 volt. A legnagyobb igény az angol nyelvű vezetések iránt nyilvánult meg.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

PUBLIKÁCIÓ

H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. A Budapesti Történeti Múzeum gyűjteménye. Bp. 1989. 132.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

kiadási főösszeg	155 488 eFt
bevételi főösszeg	164 013 eFt
önkormányzati támogatás	110 872 eFt

1991

Múzeumunk egyre nehezedő gazdasági körülmények közepette végzi munkáját, ám mégis mutathatunk fel eredményeket. Az elmúlt év legjelentősebb eseménye volt a *Budapest im Mittelalter* c. grandiózus tárlat, melyet német partnerrel rendeztünk Braunschweigben (Alsó-Szászország). A tárlathoz 584 oldalas, tudományos igénnyel megírt katalógus kapcsolódott, benne több munkatársunk tanulmányával. Egyháztörténeti vonatkozású, szakrális emlékeket bemutató kiállításunk, – mely a nyári pápalátogatás tiszteletére nyílt meg – nagytömegű látogatóközönséget vonzott.

A fővárosi érdekltségű beruházásokhoz kapcsolódó régészeti tevékenység intenzitása nem csökkent, s ez akadályozta az érdekelt osztályokon folyó muzeológiai-, tudományos- és közművelődési munka gyorsabb ütemét. Kiemeljük az M0-ás körgyűrűnél, a 6-os útnál, valamint a Külügyminisztériumnál végzett ásatásainkat, melyek számos ős-, 6- és középkori leletet eredményeztek.

A Múzeumban folyó gazdag tudományos tevékenység eredménye több publikáció. Megjelent a Budapest Régiségei XXVII. és XXVIII. kötete, valamint néhány önálló mű is, a Múzeum kiadásában, vagy külső támogatás segítségével. Az esztendő sajnálatos eseménye volt a Kiscelli Múzeumban elkövetett, különféle műtárgyakra kiterjedő, több milliós értékű lopássorozat. Ez arra sarkallt bennünket, hogy kidolgozzunk egy új, reméljük eredményes vagyonvédelmi szabályzatot, ugyanakkor felülvizsgáltattuk biztonsági rendszerünket is.

Megkezdtük a számítógépek honosítását intézményünkben, a nyilvántartás területén, 6 géppel.
Nemzetközi kapcsolataink elevenek, folytatódott a magyar-francia ásatási együttműködés, több kiállítást szerveztünk külföldön, – Speyerben, Dijonban stb., ugyanakkor a Budavári Palotában megnyílt a müncheni Régészeti Múzeum anyagából rendezett tárlat.
Intézményünk két tudományos konferencia társrendezője volt.

KIÁLLÍTÁSOK

1. BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások

– A középkori Buda királyi várpalotája.

Időszaki kiállítások

- Petar Dobrovic festőművész emlékkiállítása, január 25–február 17.
- Védjük, hogy unokáink is lássák (Víziváros). Ráday Mihály városvédő dokumentum-kiállítása katalógussal, március 8–április 14.
- Ernst Degasperi Ausztriában élő képzőművész gyűjteményes kiállítása, leporellóval, március 8–április 14.
- Istenek és kultuszok. Régészeti jellegű vendégkiállítás Münchenből, katalógussal, április 26–június 16.
- A Magyar Szent Korona zománcképei. Nyáry Éva munkái, május 17–augusztus 4.
- Olasz művészet a XX. század első felében. Tudományos katalógussal, május 20–június 16.
- Librarte. Művészi könyvek bemutatója, május 20–június 16.
- Moon-Shin koreai szobrászművész kiállítása. Tudományos katalógussal, június 28–szept. 2.
- XIX. századi mexikói metszetek. Leporellóval, július 5–augusztus 20.
- „Fejedelmeddé a békeességet tesztem...”. Egyházművészeti kiállítás, július 26–1992. június 26.
- Korok és üvegek. Régészeti-történeti tárlat, tudományos katalógussal, augusztus 30–1992. március 22.
- Lengyelek és magyarok a II. világháború idején. – Menekültügy. Dokumentum-kiállítás, szeptember 17–november 10.
- Kortárs képzőművészet Izraelben. Katalógussal, október 4–november 10.
- Ybl Miklós emlékkiállítás. Tudományos katalógussal, december 18–1992. június 12.

Külföldi kiállítások

- Budapest im Mittelalter. Németország, Braunschweig, tudományos katalógussal.
- Römische Ausgrabungen in Aquincum. Hollandia, Haarlem; Németország, Speyer, tudományos katalógusokkal.
- A késő neolitikum a Tisza vidéken. Franciaország, Dijon.

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia

- *Trianontól Versaillesig* címmel előadásorozat indítottunk középiskolások körében.
- Ismeretterjesztő előadásaink mellett nyári tábort rendeztünk, és az egyezményes csereakció keretében bonni diákokat fogadtunk táborunkban.
- A Vakok Általános Iskolájával felvett kapcsolat az elmúlt évben sem szakadt meg. A tanulóknak múzeumi órákat tartottunk, melynek keretében megszerveztük a *Múzeumok a fogyatékos gyermekekért* c. programunkat.
- Egyes kiállításokhoz kapcsolódnak különféle népszerű rendezvényeink, így a *Világvallások liturgikus zenéje* c. sorozatunk, valamint a *Liturgiák eredete és művészete* c. „Szakrális Művészeti Szabadegyetemünk”.
- Általános iskolások számára rendeztük a *Hit világa* c. előadásainkat.

Közművelődési tevékenység

A BTM igyekszik megfelelő részt vállalni a főváros kulturális életéből, s ennek egyik eszköze a BTM Múzeumbáratok Köre. Ez alkalmat ad számunkra színvonalas rendezvények, múzeumi, műemléki séták, túrák lebonyolítására. Szakmailag támogatjuk a főváros idegenforgalmát, s ennek keretében hoztuk létre a Idegenvezetők Klubját. Tárlatvezetéseink színvonalának növelésére szerveztük meg a diákok körében az Idegennyelvű Információs Szolgálatot. Aquincumi rendezvényeink sikeresek és igen jól működik az Aquincumi Múzeumbáratí Kör is. Történt bizonyos előrelépés a múzeumi propaganda, a reklám terén is. Ennek keretében szerveztük két másik vári

múzeummal közösen sajtókávéházunkat újságírók számára, annak érdekében, hogy rendezvényeinket és főként kiállításainkat széles körben ismertetni tudjuk. E célt szolgálták rendszeresen megjelenő műsorfüzeteink, kisebb kiadványaink, leporellóink is.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

1. GYARAPODÁS

ÚJ- ÉS LEGÚJABB KORI OSZTÁLY

- Ónfedeles üvegkupa, az 1870–1880-as évekből
- Az 1920-as évekből származó művirágkészítő műhely több mint 300 db. kéziszerszámból álló készlete.
- Langer Klára fotóművész 1950-es években készített, mintegy 100 db. negatívja és pozitívja.
- Az elmúlt két esztendő politikai változásaihoz kapcsolódó zászlók, pólók és egyéb reklámanyagok.
- 212 db. a főváros aktuális politikai és kulturális eseményeit ábrázoló plakát.
- 11 társasjáték.

FŐVÁROSI KÉPTÁR

A mai magyar középgenerációhoz tartozó művészekről több alkotást vásároltunk. Gyűjteményünkbe került Birkás Ákos, Bukta Imre, Konkoly Gyula, Körössényi Tibor, Nádler István, Swierkiewicz Róbert stb. egy-egy műve. Megvásároltunk továbbá egy emlékmű-pályázathoz tartozó kismintát, valamint a pápalátogatás éremsorozatát. Mindezekhez komoly anyagi támogatást kaptunk a Művelődési és Közoktatási Minisztériumtól, valamint a Budapest Fővárosi Önkormányzattól.

KÖNYVTÁR

Állománygyarapításra ez évben 753 610 Ft-ot fordítottunk. A belföldi és a külföldi kiadványcsere eredményeképpen 618 db. kiadvány 411 000 Ft. értékben érkezett három könyvtárunkba. Leltári állományunk az év során 871 egységgel gyarapodott. Az utolsó negyedévben 1120 kiadványt küldtünk ki 220 000 Ft. értékben.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

A nyilvántartás akadályai raktáraink állapota, melyek a műtárgyvédelem elemi követelményeinek sem felelnek meg, amit csak súlyosbít a katasztrófális helyhiány (elsősorban az Aquincumi Múzeumban). A raktárhiány nagyban hátráltatja a Középkori Osztály szakmai tevékenységét, s ezzel együtt az egész szakmáét. A kőtárak minden kritikát alulmúló, sanyarú helyzete pusztulással fenyegeti az igen komoly történeti fontossággal bíró kőemlékeket.

A kiscelli műtárgylopás előzetes számításaink alapján mintegy négymilliós veszteséget tesz ki.

Jelentős előrelépést könyvelhetünk el a számítógépes nyilvántartás területén.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

A régészeti jelentős területek hathatósabb védelme érdekében Adattárunk megküldte e védett területek jegyzékét a kerületi önkormányzatoknak és más, földmunkát is végző hivatalos szervezeteknek és vállalatoknak. Az előző esztendőben megtörtént a védett területek adatainak beépítése a Fővárosi Önkormányzat számítógépes nyilvántartásába, ennek része a mi adatszolgáltatásunk is.

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

A központi régészeti műhelyek 5616 tárgy restaurálásáról, ill. konzerválásáról számoltak be. A papírrestaurátorok több litográfiát, tervet, plakátot, vízfestményt, térképet kezeltek, számos paszpartut készítettek és tablót kasíroztak.

RÉGÉSZET, ÁSATÁSOK

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK

- Az M0 autópálya I/A szakaszán Törökbálint és Biatorbágy területén végzett munkák során újkőkori és korai bronzkori, valamint vaskori telepmaradványok és sírok kerültek napvilágra.
- Folytatódott a magyar-francia együttműködés keretében a Gellérthegy-i kelta oppidum ásátása.
- Újlaki és vízvárosi beruházásokhoz kapcsolódóan történtek feltárások.
- A Gyorskocsi u.-ban, a Külügyminisztérium új épületének déli oldalán középkori házak alatt több periodusú római kőépítmény, agyag és fa konstrukciójú épületmaradványok kerültek elő.

- Budaújlak területén befejeződött a munka a Pacsirtamező u. 3. sz. telken. Különböző periodusú római épületeket, útrészeket, későrómai sírokat tártunk fel.
- A Bécsi u. 69-71. sz. telken későrómai gazdasági épületek kerültek elő. A polgárvárosi amphitheátrum D-i oldalán folytatódott a polgárváros É-i városfalának kutatása, valamint a bazilika alaprajzának tisztázása.
- Albertfalván, a 6-os út beruházásához kapcsolódóan későrómai épület részletét tártuk fel.

KÖZÉPKORI OSZTÁLY

- A Fortuna u. 18. sz. alatt több lakóház maradványa.
- A Vár területén a középkori palota periodizációjának további tisztázására került sor.
- A Gyorskocsi u.-ban lakóház és útrészletek.
- A Bécsi u. 69-71. sz. alatt kemencék és tüzelőberendezések.
- A 6-os útnál, a Hunyadi J. u.-ban Árpád-kori lakóház és kemence részletei.
- Az M0-ás autópálya törökbálinti szakaszán ugyancsak Árpád-kori lakóház és kemence részletei.
- Pesten, a Magyar u.-ban a városfal maradványai.
- Folytatódott a soroksári középkori település feltárása.
- A Pálos kolostorban megkezdtük az ásátást.

Ásátások a főváros területén kívül:

- Jászágón jász település és temető részleteinek feltárása. (Selmeczi L.).
- Ozorán városfeltárás. (Feld I. részvételével.)

Külföldi ásátások:

- A magyar-francia együttműködés keretei között Burgundiában, Mont-Beuvray-n folyó munkálatokban Pető Mária, Szabó Klára, Bencze Zoltán és Kocsis Edit vett részt.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

KONFERENCIÁKON VALÓ RÉSZVÉTEL

- A 2. Nemzetközi Pálos konferencián BENCZE Zoltán, előadása.
Western Michigan University, USA. MAGYAR Károly és VÉGH András előadása.
Magyar Nemzeti Múzeum konferenciája. PÖLÖS Andrea előadása.
Egyházak a változó világban, Esztergom. SELMECZI László és SCHWARCZ Katalin előadása.
Bárczy Emlékkülés.

PUBLIKÁCIÓK

- Budapest Régiségei XXVII. Szerk.: SELMECZI László, KABA Melinda.
Budapest Régiségei XXVIII. Szerk.: SELMECZI László, KABA Melinda.
Tanulmányok Budapest Múltjából XXIII. Szerk.: KABA Melinda, NAGY Emese.
Tanulmányok Budapest Múltjából XXIV. Szerk.: KABA Melinda, NAGY Emese.
Budapest várostörténeti mongráfiái 32.
Budapest várostörténeti mongráfiái 33.
BÁNKUTI Imre: Dokumentumok a szatmári béke történetéhez., In: BTM Műhely 2.
A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és régészeti adattárának ismertetése (Szerk.: HAVASSY Péter). Pest-Budai Hírmondó 3.
KABA Melinda: Thermae maiores legionis II. Adiutricis, Monumenta Historica Budapestinensia 7.
TOPÁL Judit, H. GYÜRKY Katalin, VÍGH Annamária: Korok és üvegek. Kutatások és eredmények (Ages and Glasses. Researches and Results) Kiállítási katalógus.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

A már korábban kialakított magyar-francia együttműködés keretében került ismét sor a gellérthegyi kelta oppidum feltárására, ahol különböző nemzetiségű tanárok és diákok vettek részt. Viszonzásképpen öt magyar tudományos dolgozó tevékenykedhetett a Mont Beuvray-n folyó feltáráson. *A városalaprajz fejlődése a Kárpát-medencében* c. konferencia, amelynek a BTM társrendezője volt, s egyes üléseire nálunk került sor. A Bárczy István volt főpolgármester születésének 125. évfordulójára rendezett emlékkülésen múzeumunk munkatársai is tartottak előadásokat.

Ez évben számos külföldi kiállításon vettünk részt, amelyek közül kiemelkedő volt a *Budapest im Mittelalter* c. tárlatunk az Alsó-szászországi Braunschweigben, mely a népvándorlás korától a törökkor végéig tekinti át a főváros történetét. A német fél katalógust is megjelentetett erre az alkalomra. A hollandiai Haarlemben, valamint a németországi Speyerben került bemutatásra a *Römische Ausgrabungen in Aquincum* c. kiállításunk (katalógussal mindkét városban!). *Késői neolitikum a Tisza-vidéken* c. régészeti kiállítást ez évben a franciaországi Dijonban mutattuk be.

A Budavári palotában pedig *Moon-Shin* koreai szobrászművész alkotásai, a *Peter Dobrovic* gyűjtemény a zágrábi és a pécsi múzeumokkal együtt, az *Olasz képzőművészeti tárlat*, a *Mexikói metszetkiállítás*, valamint az *izraeli kortárs művészek* tárlata volt látható.

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, GAZDASÁGI MUNKA

Az év folyamán eredményes munkát végzett a már korábban kinevezett gazdasági igazgató, Székelyhidi Lajosné. Jelentős segítséget biztosított számára az új pénzügyi osztályvezető Tóth Györgyné. A Középkori Osztályra kinevezést kapott Bencze Zoltán mint osztályvezető, helyettese Magyar Károly lett.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

kiadási főösszeg	180 662 eFt
bevételi főösszeg	190 978 eFt
önkormányzati támogatás	132 659 eFt

1992

A Budapesti Történeti Múzeum 1992. évi tevékenységét meghatározta Budapest főpolgármesterének 1991. augusztusában közreadott programjavaslata. Az ebben foglalt célok megvalósítása, valamint a Budapesti Történeti Múzeum új arculatának kialakításához, igazi várostörténeti múzeummá válásához szükséges első lépések megtétele volt a feladatunk az elmúlt évben, az egyre nehezedő gazdasági körülmények között.

Az 1992. évi ásatások során gyűjteményeink mintegy 30 000 db-bal gyarapodtak. Gazdagodott az Újkori Osztály gyűjteménye, ezen belül a Főváros Képtár anyaga is, kb. 200 szerzeménnyel. A kerámia gyűjtemény egy Zsolnay írókészlettel, a bútorgyűjtemény pedig egy Lingel ebédlőgarnitúrával (1930. k.) gyarapodott. Jelentősek az Óbuda-Újlakról, a budai hegyvidék új építkezéseiről, a lebontásra kerülő szobrokról készült felvételek.

Az intézményben folyó tudományos tevékenység eredménye a *Budapest Régiségei XXIX.* kötet valamint a *BTM Műhely* sorozat 4., 5. és 6. kötetének megjelenése, valamint több más kiadvány létrejötte.

A BTM az elmúlt évben 24 kiállítás (ebből 5 állandó és 19 időszakos) megnyitásával vonzotta a közönséget. Ezek közül kiemelkedik a *Gótikus szobrok a budai Királyi Palotából* c. rendezvényünk, amelyet 4 nyelvű katalógus kísért. Márciusban újra megnyílt a Kiscelli Múzeum és a Fővárosi Képtár épülete, valamint állandó kiállításai. Újdonság, hogy minden kiállításra készültek ismertető füzetek, leporellók, katalógusok, egyes tárgyakról levelezőlapok. A kiállítási program megvalósításához jelentős támogatói kört sikerült mozgósítani: külön kiemelkedő támogatást – 6 millió Ft-ot – biztosított a Fővárosi Önkormányzat a *Gótikus szobrok* kiállításunkhoz. Reklám-propagandára a Magyar Olajipari Rt. 2,18 millió Ft-ot nyújtott. A *Százéves a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára* c. kiállítás megnyitása az intézmény egészének fontos eseménye volt.

Megindult az Aquincumi Múzeum épületének korszerűsítése, a romterület rendezése. A Fővárosi Önkormányzat a Kiscelli Múzeumhoz és a hozzá kapcsolódó romtemplom helyreállításához 10 millió Ft-ot, az Aquincumi Múzeumban megkezdődött munkálatokhoz szintén 10 mFt-ot biztosított. Az Aquincumi Múzeumban az ókortörténeti gyűjteményt tartalmazó Kuzsinszky Bálintról elnevezett fiókkönyvtár nyílt meg.

Tudományos munkánk nagy problémája, hogy a fővárosi polgárosodás története és az újkori várostörténet kutatása körül gondok vannak. Még az első lépéseket sem sikerült megtenni, bár a Múzeum csak abban az esetben válhatik Budapest történetének igazi fórumává, ha ez a terület is bekerül – méltó helyen és szinten – kutatási programjába.

KIÁLLÍTÁSOK

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások:

- A középkori Buda királyi várpalotája.
- Gótikus szobrok a budai Királyi palotából, 1992. szeptember 30. Megnyitotta: dr. Marschall Miklós főpolgármester-helyettes.

Időszaki kiállítások:

- Aquincum varázsa, április 10–augusztus 9. Megnyitotta: Kardos Kázmér, az OIH elnöke.
- Architectonicum, május 27. Megnyitotta: Gianfranco Sigismondi, a Római Építészszövetség elnöke
- Plakátok a főváros utcáin, július 7–szeptember 6. Megnyitotta: Siklós Csaba, közlekedési, hírközlési és vízügyi miniszter.
- Krisztinaváros és Hegyvidék, július 10–október 6. Megnyitotta: Mészöly Miklós író.
- Római kerámiaművészet – Aquincum, augusztus 11–1993. május 24. Megnyitotta: dr. Fitz Jenő, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat elnöke.
- Eugenio Carmi festőművész kiállítása, szeptember 24.–december 30. Megnyitotta: az Olasz Nagykövetség kulturátusa.
- Marcos Duprat festőművész kiállítása, augusztus 14.–szeptember 13. Megnyitotta: Csorba Géza, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatóhelyettese.
- Medium: Paper, október 1.–november 1. Megnyitotta: dr. Marschall Miklós főpolgármester helyettes.
- A piaristák 350 éve Magyarországon, augusztus 27.–október 31. Megnyitotta: dr. Zlinszky János alkotmánybíró.
- Az emigráció a hazáért (1945-től napjainkig), október 21.–1993 május 24. Megnyitotta: Antall József miniszterelnök.
- 100 éves a BTM Könyvtára, november 16.–1993. március 9. Megnyitotta: dr. Csapodi Csaba c. egyetemi tanár.

BTM KISCELLI MÚZEUM – FŐVÁROSI KÉPTÁR

Állandó kiállítások:

- Az „Arany Oroszlán” patika, március 24.
- Pest-budai nyomdák a XVIII–XIX. sz.-ban, március 24.
- Emlékek Pest-Budáról XVIII–XIX. sz., március 24.
- Válogatás a Fővárosi Képtár XX. századi gyűjteményéből, március 24. A kiállításokat megnyitotta: dr. Demszky Gábor főpolgármester

Időszaki kiállítások:

- Tapintható tárlatok I., március 20–júl. 19. Megnyitotta: Juhász Judit kormányzóvivő.
- Terepszemle, Hotzel Hans-Dirk–Landrock-Schumann Hannelore–Sass Valéria, június 7.–július 26. Megnyitotta: Beke László művészettörténész.
- Kamaszkorom utolsó nyara, Lois Viktor hangszerei, július 5.–augusztus 23. Megnyitotta: Wolfgang Kos művészeti kritikus.
- Haláltánc, Helge Leiberg kiállítása, szeptember 3.–október 11. Megnyitotta: Maác László művészettörténész.
- Tájhangok, Körössényi Tamás kiállítása, október 6.–december 6. Megnyitotta: Beke László művészettörténész.
- Détente, Rudolf Fila, Arnulf Rainer, Milan Knizak, Tony Cragg, Stanislav Kolibal, David Rabinowitch, Adriana Simotová, Nancy Spero, Jiri Valoch, Joseph Kosuth, december 13. Megnyitotta: Hegyi Lóránt művészettörténész.

AQUINCUMI MÚZEUM

Időszaki kiállítás:

- Trigone – antik és modern mozaikok, júl. 16.–aug. 30.

A Budapesti Történeti Múzeumban 1992-ben 24 kiállítás volt látható, ezen belül 5 állandó, 19 időszaki tárlat. A kiállításokat 1992-ben 172.574 fő látogatta, ami 20%-kal kevesebb, mint az előző évben volt. A látogatás szám mindenütt csökkent, Aquincumban 10 ezerrel, Kiscellben összesen nem volt 7000 látogató, a Palotában a csökkenés 40 ezer fő. A látogatói létszám csökkenése összefügg a szervezett turizmus visszaesésével.

Kiállításaink mennyisége és magas színvonala nem feleltetheti, hogy a kiállítási forgatókönyvek és kiviteli tervek, költségvetések nem kaptak megfelelő szakmai kontrollt, pl. hiányoztak vagy nem voltak megfelelőek a forgatókönyvek vitái. Növeli gondjainkat, hogy már meglévő állandó kiállításaink zöme felújításra szorul.

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia

– *Múzeumi órák:* A Vármúzeum 35.000 diáklátogatójából több mint 5000 gyerekkel foglalkoztunk múzeumi órán, az alábbi megoszlásban: 87 alsótagozatos, 42 felsőtagozatos, 14 középiskolai, 15 sérült osztállyal, 5 szakköri 9 speciális kollégiumos és 8 óvodás csoporttal.

– *Sérült gyermekek foglalkozásai:* Hosszú ideje tartunk foglalkozásokat a Vakok- és Csökkentőlátók és a Mozgássérültek Általános Iskolája tanulói, valamint értelmileg fogyatékos gyerekek számára. Ez utóbbiak foglalkozásaihoz 50 000 Ft támogatást kaptunk a Művelődési- és Közoktatási Minisztérium pályázatán.

– *Pedagógusok felkészítése:* Annak érdekében, hogy a történelemtanárok, tanítók, óvónők élni akarjanak és tudjanak a múzeum adta lehetőségekkel, meg kell ismertetni velük magunkat. Ez évben végzős tanító, és tanárképzős hallgatókat fogadtunk. Hétfégyi kiegészítő foglalkozásvezetőink is közülük kerültek ki.

– *Egyetemi felvételire felkészítő öt napos tanfolyam.*

– *A múzeum hétfégyi programjai:* A *hit világa* c. foglalkozáson az egyházművészeti kiállításon szereplő vallások templomaiban ismerkedtek meg a gyerekek a vallás lényegével, szertartásával, kegyeleti tárgyaival.

– *Történelmi játszótér:* A gótikus szobrok... kiállításhoz kapcsolódva *Lovagok, udvarhölgyek, apródok...* címen.

– *Jelmezes tárlatvezetés:* Magyarországon egyedül nálunk létezik, és meghozta a várt sikert.

– *Diákhangversenyek: Rebec, koboz, fidula...* c. foglalkozáson a középkor muzsikáját, hangszereit mutatjuk be.

– *Nyári régészttábor.*

Közművelődési rendezvények

– Az egyházművészeti kiállításhoz: *Liturgiák eredete és művészete* c. előadássorozat, a *Világvallások liturgikus zenéje* c. hangversenysorozat.

– Az Ybl emlékkiállításához: a Hild-Ybl Alapítvány munkatársaival tárlatvezetések, előadások, városnéző séták és kirándulás.

– *1956 mai szemmel* c. 5 előadásból álló sorozat. A résztvevők száma előadásonként 30–100 fő volt.

– *Várzene.* Az Országos Idegenforgalmi Hivatal támogatásával hatodik alkalommal rendeztük meg a hangversenysorozatot. Ide soroljuk a 6 előadásból álló diákhangverseny-sorozatot és a *Várzene* c. felnőtteknek szóló 4 hangversenyt.

– *Múzeumbaráti Kör.* 1987 óta működik intézményünkben.

– *Florália* ünnepély.

– Eredményesen működik az Aquincumi Múzeumbarát kör.

– *Múzeumi propaganda és reklám.* Havonta 45 újságírónak postáztuk kiállítási és egyéb programjaink ismertetőjét. A Múzeumi Sajtókávéházban, – melynek alapítótágjai vagyunk –, ismertetjük újdonságainkat. 5 kiállításnak rendeztünk sajtótájékoztatót. Három kiállításhoz készült plakát. (Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Gótikus szobrok...), és sikerült megnyerni a Fény-poszter Kft.-t amely cég a megállóhelyek vitrinjeit adja bérbe. Plakát készült a Várzenéhez és a Rebec, koboz, fidula... hangversenyekhez pályázati pénzből, a *Carmi* kiállításhoz kész plakátokat kaptunk. A televízió 13 alkalommal mutatott be riportot vagy tudósítást egy-egy kiállításról, rendezvényről, a rádióban 16 alkalommal szerepeltünk.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

I. GYARAPODÁS

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK (ŐS- ÉS NÉPVÁNDORLÁSKORI, ÓKORI, KÖZÉPKORI)

A régészeti osztályok 40 helyszínen végeztek ásatást. Ebből 6 lelőhelyen végzett feltárást az Ős- és népvándorlaskori osztály. Az ókortörténeti osztály (Aquincumi Múzeum) ezévbén is feltárások útján gyarapította gyűjteményeit. 18 régészeti feltárást végzett, 11 kutatási témához kapcsolódva. Ebből a BTM saját költségvetéséből mindössze hármat tudott finanszírozni.

A Középkori Osztály 1992-ben 16 ásatást végzett. Ebből 2 tervásatás volt. Az átvett pénzesz-közökön folytatott ásatások jó eredményt hoztak. A palota Csíkos udvarán a IV. Béla korában épített városfal valamelyik kapujára vezető útszintek további folytatását sikerült feltárni. A Fortuna u. 18.–Kard u. által határolt területen a XIII. századi és későközépkori beépítettségről nyertünk új adatokat. A Vízivárosban középkori házmaradványokat eddig nemigen ismertünk, így a Gyorskocsi u. 26. alatti telek középkori háza fontos maradvány, az ugyanitt talált, összerakható török kályha pedig unikális darabnak számít. A Medve u. 22.–30. sz. telken megtaláltuk a korabeli ábrázoláson is jelzett Csemerdzsi aga

dzsámi minaretjének alapozását. Budaújlakon kovácsműhely került elő, a Bécsi u. 65–67. alatt. A Bécsi u. 69–71. és Bokor u. 1–5. alatt kora Árpád-kori kerámiaanyag került elő. A régészeti osztályok ásatásain közreműködtek az Adattárban dolgozó tudományos munkatársak is.

ÚJKORI OSZTÁLY

1511 új leltári egységet vettek nyilvántartásba. A Plakáttár 45 db plakáttal, a tervtár a Váci utcai portálok felmérési rajzaival (35 db) a játékgyűjtemény 76 db új tárggyal gyarapodott. A zászló, ill. textilgyűjtemény egy értékes cserkész-zászlóval és két vendéglői fali textiliával gazdagodott. A fotótárba ajándékozás révén 161 db, vétellel 137 db új felvétel került, és saját fotósaink is gyarapították gyűjteményünket, (Óbuda-Újlak, Budapest hegyvidék új építkezései, lebontásra került szobrok, új építkezések stb.) összesen 992 db új tétellel. Jelentős oktatástörténeti szemléltető-eszközt (szikraindutor, galvanométer, Seegner-kerék, gőzgép regulátor stb.) sikerült megszerezni. Műszaki gyűjteményünket gyarapítja egy 1890-es írógép, egy 1863-ból származó lat-sorozat, valamint egy 1805-ből való – rendkívül ritka – akoló-pálca. A KÖZTI-től sikerült megszerezni a tervezett Nemzeti Színház nagyméretű makettjét.

FŐVÁROSI KÉPTÁR

500 eFt-ot a Fővárosi Közgyűlés adott egyszeri támogatásként, egy műtárgy (Konkoly: Ketrec) megvételére. Az osztály gyűjteménygyarapításra 500 eFt-ot költött.

ADATTÁR

A dokumentációs gyűjtemény 38 tétellel, azaz 2695 oldal szöveggel, 1037 db fényképpel és 282 db rajzzal gyarapodott. Az intézménytörténeti gyűjtemény növekedése 41 tétel, a plakátgyűjteményé 3 tétel, a hagyatéki gyűjteményé 3 tétel, a sajtóanyag 204 db-bal lett gazdagabb.

KÖNYVTÁR

A könyvtár állománygyarapítására összesen 667 eFt-ot fordítottunk. Vásárlás útján 450 könyv és periodika került a gyűjteménybe. Jelentősen gazdagodott az állomány külföldi és hazai cserekapcsolataink révén. Ennek összforgalma 1762 db kiadvány, közel 1 millió Ft értékben.

FOTÓMŰHELYEK

A 7 főfoglalkozású és 1 részmunkaidős fotósunk közül a régészeti jellegű osztályok fotósai az ásatások dokumentációját készítették el. Az Újkortörténeti Osztály fotósai nyilvántartási fotókat készítettek, rögzítették a városképi változásokat, eseményeket és kielégítették a külső fotószolgáltatás igényeit is. A BTM fotóműhelyei által 13.254 felvétel és 20.358 nagytás készült el, a fényképnegatív-gyűjtemény 304 db-bal gyarapodott.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

A gyűjteményi nyilvántartást jelentős mértékben segítette főleg az ós- és népvándorlaskori, az ókortörténeti (Aquincumi Múzeum) osztályokon és a Fővárosi Képtárban a számítógépes nyilvántartás kiterjesztése. A nyilvántartás javításának, a belső muzeológiai munka fejlődésének továbbra is akadálya volt a műtárgyvédelem elemi követelményeit sem biztosító raktárak hiánya.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

Az Adattár folyamatosan végezte a BTM régészeti gyűjteményeihez, valamint az intézmény történetéhez kapcsolódó adat- és dokumentáció-gyűjtő és nyilvántartó munkáját. A III. ker. kivételével elkészültek a lelőhely alaptérképek. Ellátta a főváros területén folyó földmunkákkal, építkezésekkel, területfelhasználási engedélyekkel, továbbá a régészeti védelemmel kapcsolatos adattári feladatokat. Folytatódott a hagyatéki gyűjteményben őrzött, kiadatlan kéziratok sajtó alá rendezése. Két munkatárs – felkérésre – elkészítette az 1989–1991 közötti magyar régészeti irodalom bibliográfiáját.

KÖNYVTÁR

1992-ben több új feladatot kapott a Könyvtár: köteleispéldány-jelentés készítése évente két alkalommal, köteleispéldány válogatás, állományvédelmi fotóztatás.

Az állományvédelemre (restaurálás, könyvkötés) szolgáló összegek a szükséglethez képest nem kielégítőek. Ugyanakkor gond, hogy szakember hiányában még ezek sem kerültek teljes mértékben felhasználásra. Nem oldódott meg az évek óta működő könyvtári polcok építése, valamint a számítógépes programra való felkészülés.

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

Az elmúlt évben 16 fő- és 4 rész munkaidős restaurátorunk dolgozott. Ebből 15 fő képzőművész restaurátor. 5808 tárgy restaurálását, illetve konzerválását végezték el a nagytömegű tisztítási, válogatási munkák mellett. Elmondható, hogy a műtárgyvédelmet – az elmúlt évek rendkívül lassú fejlődését, esetenként visszaesését figyelembe véve – 1992-ben pályázati támogatások segítségével sikerült a holtpontról elmozdítani, mivel lehetőség nyílt olyan restaurátási munkák elvégzésére, amelyeket eddig fedezet hiányában nem tudtunk megcsináltatni.

Törekvésünk, hogy az új ásatásokból előkerült leletanyagot lehetőleg még abban az évben, vagy rövid időn belül állagmegóvásban részesítsük, műzeológiai feldolgozásra előkészítsük (mosás, válogatás, mechanikus tisztítás, ragasztás stb.). Ennek feltételei az aquincumi kerámia műhely működésével váltak adottá.

A várostörténeti osztály restaurátorainak kiemelt feladata volt a kiscelli állandó, a plakát, a Krisztinaváros-Hegyvidék, valamint a piarista kiállítással kapcsolatos munkálatok elvégzése. Ezenkívül a papír- és fémrestaurátorok a Fővárosi Képtár legfontosabb műtárgyvédelmi feladatait is ellátták.

RÉGÉSZET, ÁSATÁSOK

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK – ŐS- ÉS NÉPVÁNDORLÁSKORI OSZTÁLY

- Törökbálint–Dulácska neolitikus telepeltér (M0 csomópont területén 1992. április 1 – augusztus 5. Sasad RT–UTIBER). Endrődi Anna, M. Virág Zsuzsa, V. Vadász Éva, M. Horváth Attila.
- Gellérthegyi kelta oppidum tervásatása, francia–magyar ásatás. Pető Mária.
- Békásmegyér, Királyok u. Építkezést megelőző leletmentés, 1992. aug. 17–29. Pető Mária, V. Vadász Éva.
- III. ker. Ladik u., III. Budaújlak Bécsi u. 68., és a II. Fő u. 2. alatt folytatott ásatásokon előkerült őskori leletanyag mentése. Pető Mária, Vadász Éva.
- Gyorskocsi u. Korabronzkori jelenségek megfigyelése, római kori ásatáson. Vadász Éva.
- Hajógyári sziget. Későbronzkori jelenségek megfigyelése, római kori ásatáson. Vadász Éva.

ÓKORTÖRTÉNETI OSZTÁLY – AQUINCUMI MÚZEUM

Kutatások az aquincumi polgárváros területén:

- A polgárváros korai (I/II. sz.-i) településszerkezetének kutatása. Ásató: Máriy Erzsébet.
- A polgárváros déli szakaszának építési periódusai. Ásató: Zsidi Paula.

Kutatások az Óbudai legióstáborban és körzetében:

- Az I/II. századi tábor beépítettségének ill. a II–III. századi tábor kaszárnyarendszerének kutatása. (Bp. III. Kórház u. 6.–12.) Ásató: Szirmai Krisztina.
- A II–III. századi legióstábor keleti előterének kutatása (a megelőző katonai építkezések és a későrómai erőd.) (Bp. III. Szentlélek tér) Ásató: Németh Margit.
- Az aquincumi helytartói palota védelmi rendszerének kutatása, ill. az óbudai sziget déli részének beépítettsége a római korban. Ásató: Németh Margit.

Az aquincumi temetők kutatása:

- Kutatások a város nyugati temetőjében. (Bp. III. Kecse u. 29.) Ásató: Topál Judit
- Kutatások a katonaváros északi temetőjében. (Bp. III. Ladik u. 5.–7.) Ásató: Zsidi Paula.

Az Aquincumi katonaváros és a vízivárosi római kori katonai tábor közötti limes-szakasz:

Gazdasági (kereskedelmi) jellegű korai római kori beépítettség kutatása. A kutatás a többéves budaújlaki revitalizációs program keretében történt az alábbi helyszíneken:

- Bp. III. Bécsi u. 69.–71., Bécsi u. 69.–71., tanufal, Bécsi u. 34.–36., Bécsi u. 65.–67., Bécsi u. 83., 85., Bokor u. 1.–3.–5. Ásató: Máriy Erzsébet.

Római kori beépítettség kutatása a limes út mentén a kereskedelmi kikötő (?) és a vízivárosi tábor közti szakaszon:

- Bp. II. Frankel Leó u. 35. – Császárfürdő, mészégető kemencék. Ásató: Facsády Annamária.
- Bp. II. Frankel Leó u. –Mecset u. sarok. Szórványos római kori beépítettség nyomai. Ásató: Facsády Annamária.
- Bp. II. Tölgyfa u. 24. Római kori óthálózat részlete és épületmaradvány. Ásató: Kérdő Katalin ill. Madarassy Orsolya.

Kutatások a vízivárosi római kori tábor körzetében:

- Bp. II. Gyorskocsi u. 26.

– Bp. II. Medve u. 22.–30. Előkerült egy széles úttal ellátott, csatornázott, összefüggő római kori települési egység.

KÖZÉPKORI OSZTÁLY – VÁRMÚZEUM

- Budaszentlőrinc, pálos kolostor (június–július): a kolostor nagy K–Ny-i irányú csatornájának több részlete. – Bencze Zoltán.
- II. Gyorskocsi u. 26., március–május. Az 1991-ben megkezdett munkákat múzeumi költségvetésből folytattuk, a telek középkori–török kori beépítettségéről nyertünk adatokat. – Végh András.
- Királyi palota–Csikós udvar, (augusztus–október és november közepétől december közepéig); korai útszintek és erődítésmaradványok. – Magyar Károly.
- I. Fortuna u. 18. (megfigyelés, leletmentés az éppítkezéssel párhuzamosan, folyamatosan egész évben); a telek korai és későközépkori beépítettségéről nyertünk újabb adatokat, ugyanitt a Fortuna utca alatt húzódó mélypincékről és kutakról is új információkat szereztünk. – Altmann Júlia–R. Zádor Judit.
- I. Országház u. 20. (június–augusztus); a középkori eredetű pincét dokumentáltuk, az udvari kutatószonda török és újkori leleteket adott. – R. Zádor Judit.
- I. Fő u. 2. (november közepe–december eleje), törökkori beépítésről nyertünk adatokat, majd kelta rétegekig jutottunk le. – Magyar Károly.
- II. Medve u. 22.–30. (március–május), előkerült a telek északi végében a Csemberdcsi aga dzsámi minaret alapozása, melyet sajnos az építő elpusztított. Ugyanitt középkori temetőrészlet. – Végh András.
- II. Tölgyfa u. 24. (április–július), Árpád-kori házmaradvány és többször megújított útszintek. – Kocsis Edit.
- II. Császárfürdő és II. Frankel Leó u., a gyakorlati munkát Aquincum végezte. Fizikai vizsgálatok arra mutatnak, hogy a Császárfürdő mészegető kemencéi XVI–XVII. századiak.
- III. Bécsi u. 69.–71. (március–május), Árpád-kori lakóházat, kemencék. – Nyékhegyi Dóra.
- III. Kecse u. 29. (március–április), középkori rétegek. – Pölös Andrea.
- III. Bokor u. 1.–5. (május–július), koraközépkori ipari tevékenység nyomai és pénzzel keltezhető koraközépkori rétegek. – Nyékhegyi Dóra.
- III. Bécsi u. 65.–67. (július–szeptember), egy Árpád-kori kovácsműhely mellett több ipari kemence. – Pölös Andrea.
- III. Bécsi u. 83.–85.–Bokor u. 10. (augusztus–október), a három telek részleges feltárása során Árpád-kori rétegeket sikerült megfigyelni. – Gyuricza Anna.
- III. Szentlélek tér (április–július), a gimnázium átalakítása során középkori rétegek megfigyelését végeztük el. – Altmann Júlia.
- III. Kórház u. 12.–24. (április–július), középkori szintek, rétegek, falmaradványok. – Altmann Júlia.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

A BTM-ben 1992-ben 54 fő tudományos szakalkalmazott dolgozott, 29 régész, 8 történész, 1 néprajzos, 7 művészettörténész, 3 egyéb tudományos szakalkalmazott, 6 könyvtáros. Tudományos szakalkalmazottaink között 4 kandidátus, 20 egyetemi doktor dolgozik.

KONFERENCIÁKON VALÓ RÉSZVÉTEL

- A Rei Cretariae Romanae Fautores XVIII. Kongresszusa Székesfehérvárott (szeptember). Előadást tartott: PÓCZY Klára, TOPÁL Judit.
- A 12. Bronzkongresszus, Nijmegen (május/június). Részt vett: Németh Margit, előadást tartott SZIRMAI Krisztina.
- A 12. Nemzetközi Antik Bronz Colloquincum Hollandiában, Nijmegen. Előadást tartott: SZABÓ Klára, „Attaches des seaux – Prototypes italiques et leurs transformations aux ateliers provinciaux.” címen.
- 26. Chateau Gaillard konferencia. 1992. augusztus – Luxemburg. Előadást tartott: FELD István: „Zum Beginn der Adelsburg im Karpatenbecken” címen.
- Várkonferencia, Krems, 1992 november 4. Előadást tartott: FELD István: „Ausgrabung und Bauforschung. Die archaologische Erforschung der Burgen des Mittelalters in Ungarn” címen.
- Chateau Gaillard c. előadás a Középkortudományi Társaság tagjainak december 9-én. Előadást tartott. MAGYAR Károly és Végh András.
- A Magyar Várkutatók egyesülete rendezvénye. Előadást tartott: FELD István: „Királyi rezidenciák a középkori Magyarországon” címen.

A Régészeti Társulat 1992 február 27-én kihelyezett ülése a BTM Királypincéjében. Előadást tartott: MAGYAR Károly: Kutatások a királyi palota területén, (1981–1991); ALTMANN Júlia–R. ZÁDOR Judit: Kutatások a Fortuna u. 18. alatt, (1990–1991); BENCZE Zoltán: Ásatások a Hadtörténeti Múzeum udvarán, (1987–1990); VÉGH András: Kutatások a Víziváros területén, (1989–1991); I. MELIS Katalin: Kutatások a 6-os út keretében Csót falu határában.; H. GYÜRKY Katalin: Kutatások a kánai kolostor területén.; BENCZE Zoltán: Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén, (1984–1991).

A 3. Castrum Bene konferencia, június. Előadást tartott: DÉNES J.–FELD I.: „Nichtresidentiale Bischofsburgen im heutigen Ungarn” címen.

A budavári szobortorzók titkai c. előadássorozat keretében november 11-én, előadást tartott „A budai királyi palota Zsigmond király korában, az elmúlt évtized ásatásainak tanulságai.” c. MAGYAR Károly és VÉGH András.

Az önkormányzatok művelődési igazgatásbani feladatai. Győr, 1992 augusztus. Előadást tartott: KORMOS Sándor.

PUBLIKÁCIÓK

Budapest Régiségei XXIX. (Szerk.: HAVASSY PÉTER–SELMECZI László)

SELMECZI László: A négyzállási I. sz. jász temető. (BTM Műhely 4.)

Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I–II. (BTM Műhely 5–6.)

ZSIDI Paula (Póczy Klárával közösen): Römische Keramik in Aquincum (kiállítási vezető és katalógus). Bp. 1992.

VÉGH András–MAGYAR Károly (szerk.): Gótikus szobrok (katalógus)

GÁL Éva: Krisztinaváros–Hegyvidék a múlt században. (Kiállítási vezető.) Bp. 1992. BTM

FÖLDES Emilia: A Fővárosi Képtár. Válogatás a XX. századi gyűjteményből (kiállítási vezető)

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

A múzeum nemzetközi kapcsolatai három szinten valósultak meg: államközi, fővárosi találkozók, intézmények közötti szakmai együttműködés (pl. szakmai konferenciák, kiállítások rendezése); harmadrészt személyes kapcsolatok. Több tárgyalást folytatott az amerikai Fund for Arts and Culture in Central and Eastern Europe vezető képviselőivel, innen komoly segítségre számíthatunk az intézmény szervezeti és működési korszerűsítésénél.

Mont Beuvray (Burgundia, Franciaország) a magyar-francia együttműködés keretében részt vettünk az ottani ferences kolostor feltárásán, (Altman Júlia, Kocsis Edit). A Nemzetközi Kerámia-kongresszus keretében csaknem 80 szakembert fogadtunk Aquincumban és a Vármúzeumban. A Museum of the City of New York és a Historisches Museum der Stadt Wien-nel eleven összeköttetést alakítottunk ki. Az Aquincumi Múzeum kiállítással szerepelt Németországban (Speyer) és Ausztriában (Wels), itthon pedig német és olasz művészek kiállításait fogadtuk. Résztvettünk a főváros nemzetközi kapcsolatainak alakításában, többek között a párizsi UNESCO székház Világörökség kiállítását, ennek budapesti részét készítettük el. Szakmai vendégeink voltak Grazból, Bécsből, Stuttgartból, Welsből, Kievből, Ljubljanából, Rómából, Moszkvából. Számottevő a könyvtár nemzetközi cserekapcsolata.

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, GAZDASÁGI MUNKA

1992 január 1-jével – pályázati úton – új főigazgató került kinevezésre a Múzeum élére dr. Buzinkay Géza személyében. Az új főigazgató célja intézményen belül a vezetés demokratizmusának szélesítése, egyúttal az egyszemélyi felelősség megerősítése. A gazdálkodásban alapvető cél volt a fizetőképesség megtartása, az elavult szervezet korszerűsítésének megkezdése, valamint a személyi állomány felkészültségének javítása. Az intézmény nyilvántartásának és gazdálkodásának korszerűsítése során folytatódott a számítógépes nyilvántartásra való áttérés, amit kiegészítenek az intézmény egyéb gépesítési törekvései (pl. új másológépek, telefax, új telefon alközpontok, stb.).

A működőképesség javítása érdekében számos intézkedés történt: a hatásköri szabályzat újrafogalmazása és kiadása, a leltározási szabályzat megjelentetése, a házi pénztár működési rendje, egyes takarékosági, gazdaságossági intézkedések. A BTM biztonsági helyzete 1992-ben javult, pl. az aranyékszer műtárgyak a központi pánccélteremben nyertek elhelyezést.

A GAZDÁLKODÁS FŐBB MUTATÓI

Tárgyévi bevétel	245 509 eFt
Tárgyévi kiadás	241 269 eFt
önkormányzati támogatás	133 803 eFt

1993

A Budapesti Történeti Múzeum törekvései között mindinkább előtérbe kerül az a cél, hogy a főváros mintegy kétezer éves történetének méltó bemutatóhelye legyen. Ezt csak az intézmény szerkezetének, működésének modernizálásával, racionalizálásával érhetjük el. Az igen nehéz gazdasági körülmények, úgy tűnik, állandósulnak, de törekvéseink irányát ez nem változtathatja meg.

Az 1993. évi ásatások során gyűjteményeink több, mint 32 000 darabbal növekedtek. Gazdagodott az Újkori Osztály is közel 2700 darabbal. A Fővárosi Képtár vásárlásai közül kiemelkedik Jovánovics György: *Részlet a nagy Gillesből* és Fehér László: *Balkon* c. műve.

Az intézményben folyó tudományos munka jelentős rendezvénye volt *A királyi rezidenciák kutatásának új eredményei* c., több szervezettel közösen tartott hazai tanácskozás.

15 új kiállítás (ebből 1 állandó, 14 időszakos) megnyitásával, valamint 8 korábban átadott állandó kiállítással álltunk a közönség rendelkezésére. Az állandó kiállítások sorozata a *Budapest a középkorban* c. résszel folytatódott. Az időszakos kiállítások között előtérbe kerültek a Budapesthez és történetéhez kapcsolódó témák. Minden kiállításra készültek meghívók, ismertető, leprellők vagy katalógusok, és többnek a tárgyairól újfent készítettünk levelezőlapokat. Kiállításainkra 13 féle meghívó készült 11 000 példányban, 3 féle leprellő közel 10 000 példányban.

Új szint jelent az akadémiai székfoglaló kiállítások sorozatának elindítása a Vármúzeumban.

A kiállítási programokhoz jelentős támogatói kört sikerült mozgósítani: külön kiemelkedő támogatást – 8 millió Ft-ot – biztosított a Fővárosi Önkormányzat a *Budapest a középkorban* c. állandó kiállítás feltételeire. De gondot jelent a gyűjtemények gyarapításban a műtárgyak vásárlási árának állandó emelkedése és a rendelkezésre álló keret – egy-egy rendkívüli támogatást leszámítva – változatlansága.

KIÁLLÍTÁSOK

A különböző telephelyeken működő állandó kiállítások mellett az időszakos kiállítások egy részét külső szervek rendezésében és költségén sikerült bemutatni. Megszaporodtak a fővároshoz és történetéhez kapcsolódó témakörök, ilyen volt pl. a Vármúzeumban Clarissa Upchurch: *Árnypaloták* c. tárlata, pesti bérházakat ábrázoló képeiből, a *Védjük, hogy unokáink is lássák, VIII. Belváros* c. tárlat, a Kiscelli múzeumban pedig a *Schmidt bútorok a századfordulón*, és a *Pest-budai órák és órásk XVIII–XIX. század* c. rendezvények.

Nagy közönséget vonzó kiállítás volt az *Emigráció a hazáért*, mint gyors reakció a rendszerváltozás adta lehetőségekre. A kiállításához kapcsolódó középiskolai pályázatra 25 városból, 45 iskolából 140 dolgozat érkezett. A közép európai barokk év legnagyobb szabású, szakmailag jól kidolgozott hazai kiállítása volt az *Utak és találkozások*. Ám a gyenge reklámozás következtében közönségsikere nem volt ezzel arányos, négy hónap alatt mindössze 7 682 fizető vendég látta. Sikeres volt a Kiscelli Múzeumban a vakok számára készült újszerű *Tapintható tárlat*, a Fővárosi Képtár *Detente* nemzetközi képzőművészeti kiállítása, *El Kazovszkij* tárlata vagy az Amerikai Egyesült Államok után itthon is bemutatott *Magyarország akkor és most* c. áttekintő festészeti kiállítás az elmúlt négy évtized anyagából.

A kiállításokat 1993-ban 164 365 fő látogatta. Ez a szám 5 %-kal kevesebb, mint az 1992. évi volt. Emelkedett a látogatottság Aquincumban, a Kiscelli Múzeumban és a Fővárosi Képtárban. A Vármúzeumban viszont közel 40 000 fő a csökkenés, aminek oka az idegenforgalmi szezon júliusra és augusztusra szűkülése. Meg kell vizsgálni, hogyan lehet a sikeres tárlatokat időben meghosszabbítani és a publicitást javítani.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások:

- A középkori Buda királyi várpalotája.
- Gótikus szobrok a budai Királyi palotából
- Budapest a középkorban, 1993. október 1-től. Megnyitotta: Székely Gábor főpolgármester-helyettes.

Időszaki kiállítások:

- Tárgyszemle – új szerzemények a Kiscelli Múzeumban. Február 26–június 10. Megnyitotta: dr. Buzinkay Géza, főig.
- Gyerekek az épített környezet védelméért. Március 20-tól június 21-ig. Megnyitotta: dr. Gyurkó János miniszter.
- Utak és találkozások. (A nemzetközi barokk év alkalmából). Június 11-től október 10-ig. Megnyitotta: dr. Andrásfalvy Bertalan ny. miniszter.
- Kortárs képzőművészeti gyűjtemény a Kecskeméti Cifra Palotából. Június 22-től augusztus 1-ig. Megnyitotta: dr. Demszky Gábor főpolgármester.
- Veress Pál festőművész kiállítása. Július 5-től július 26-ig. Megnyitotta: Görgéy Gábor író.
- Árnypaloták – Clarissa Upchurch rajzai. Július 30-tól október 18-ig. Megnyitotta: Ráday Mihály egy. képv.
- Védjük, hogy unokáink is lássák VIII. – Belváros. November 15-től 1994 március 16-ig. Megnyitotta: Mihályi Gábor polgármester, Gerő András történész.

KISCELLI MÚZEUM

Időszaki kiállítások:

- Schmidt bútorok a századfordulón. Március 26-től július 4-ig. Megnyitotta: Cserny József tervezőművész.
- Pest-Budai órák és órák XVIII–XIX. század. Július 23-tól október 1-ig.
- Tapintható tárlatok 2. Október 8-tól december 12-ig. Megnyitotta: Juhász Judit kormányzóvivő.
- Régi idők karácsonya. December 17-től 1994 január 23-ig. Megnyitotta: Sternegg Mária művészettörténész.

FŐVÁROSI KÉPTÁR

Időszaki kiállítások:

- Fehér László festőművész kiállítása. Február 18-tól április 4-ig. Megnyitotta: Néray Katalin művészettörténész.
- El Kazovszkij: Kis purgatórium. Május 7-től június 27-ig. Megnyitotta: Kolozsváry Ernő, Győr város polgármestere.
- Magyarország: Akkor és Most. November 17-től december 26-ig. Megnyitotta: Dr. Marschall Miklós főpolgármester-helyettes.

Az 1993. ÉVI KIÁLLÍTÁSOK LÁTOGATÓINAK SZÁMA

<i>Vármúzeum</i>	Összes látogató	90 007
	Ebből fizető	55 744
	Összesenből diák	32 179
<i>Aquincumi Múzeum</i>	Összes látogató	40 900
	Ebből fizető	31 607
	Összesenből diák	28 816
<i>Kiscelli Múzeum</i>	Összes látogató	22 994
	Ebből fizető	9735
	Összesenből diák	2541
<i>Középkori Zsidó Imaház</i>	Összes látogató	5460
	Ebből fizető	3643
	Összesenből diák	1670
<i>Gül Baba Türbe</i>	Összes látogató	5004

	Ebből fizető	5004
	Összesenből diák	2109
összesen:		164 365
	Ebből fizető	105 733
	Összesenből diák	67 315

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia

– A Vármúzeumban 224 iskolai csoport 6700 fő tagja számára volt *múzeumi foglalkozás. Jelmezes történelmi játéka* hétvégeken 13 alkalommal került sor, 630 fő részvételével. A *Tarisznyás túrákon* 10 esetben 700 fő vett részt. A Vakok Általános Iskolájának tanulói 20 alkalommal vettek részt múzeumi órán, 220 fő jelenlétével. A mozgássérültek és értelmi fogyatékosok számára 35 foglalkozást tartottunk, 630 fő számára. A múzeumi gyermeknapon 250, a történelmi táborban 25 általános iskolai tanuló vett részt. Múzeumpedagógiai napjaink a magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozatával közös szervezésben zajlottak.

Közművelődési rendezvények

55 alkalommal szerveztünk különböző előadásokat és összejöveteleket, amelyeken 5 200 fő vett részt.

– Az 1987 óta működő *Múzeumbarát kör* keretében fővárosi és vidéki műemléki sétákat, kiállítás látogatásokat, kirándulásokat, előadásokat, vetélkedőket tartottunk, összesen 34 alkalommal.

– A *Régi Zene Fóruma* koncertek a királypincében folytatódtak, a *Várzene* sorozat keretében 2 hangverseny zajlott le. Ide sorolható a *Kiscelli Zenei Esték* megrendezése is.

– Megkezdtük a *Hónap műtárgya* c. előadássorozatot.

– Fogadott, vagy más szervekkel közösen rendezett események: *A barokk éve, Óbuda Fesztivál 93.*

Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola hangversenye, az Óbudai Társaskör és a Kiscelli Múzeum közös rendezvényei.

– Az Aquincumi múzeum rendezvényei: *Floralia*, és a *Flórián nap*.

A Múzeum és a közönség kapcsolata intézményünk alapproblémája, melyet folyamatosan karban kell tartani. Az elmúlt évben pl. nem volt kielégítő a palotai információs szolgálat, a Ferdinánd kapu tájékoztató tábláinak naprakész gondozása. Rontja a múzeum és a közönség kapcsolatát a megfelelő, kulturált fogadóterek hiánya.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

1. GYARAPODÁS

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK

31 helyszínen 18 fő régész közreműködésével 671 ásatási nap felhasználásával végeztek ásatást.

ŐS- ÉS NÉPVÁNDORLÁSKORI OSZTÁLY

A Gellért hegyi kelta oppidum déli oldalán folytatott ásatást 37 ásatási nap keretében. E helyről mintegy 2000 darab lelet került elő.

ÓKORTÖRTÉNETI OSZTÁLY – AQUINCUMI MÚZEUM

6 fő régész, 334 ásatási napon, 17 helyszínen dolgozott. Az ásatások az aquincumi polgárváros területén, a Canabae területén, a katonai táborok helyszínén folytak és a Limes út menti római kori településszerkezet kutatására az aquincumi légióstábortól D-re terjedt ki. Körülbelül 24000 lelettel gazdagították a gyűjteményeket.

KÖZÉPKORI OSZTÁLY – VÁRMÚZEUM

13 ásatást végzett 3000 ásatási napon. Körülbelül 6000 db. lelet került elő. Ásatások folytak a Palota Csikós udvarában, a budaszentlőrinci pálos kolostor területén, a II. kerület Lajos-Sajka u. szakaszán és a III. kerületben, 8 helyszínen.

A FŐVÁROSON KÍVÜL

Jászágón, jász település és temető feltárása, a Művelődési és Közoktatási Minisztérium anyagi támogatásával. Vezető: Selmeczi László főmuzeológus.

ÚJKORI OSZTÁLY – KISCELLI MÚZEUM

Az osztály gyűjteménye összesen 2671 darabban gazdagodott. A gyarapodás: 920 db. fotó, 1123 db. térkép, kézirat és nyomtatvány, és 210 db. plakát. Kiemelkedő műtárgyak: szecessziós szőnyeg, jelzett szecessziós szekrény, Joanovich Pál hagyatéka, Lieber Ede hagyatéka és egy német forgó-zenélő karácsonyfalal.

FŐVÁROSI KÉPTÁR

A Fővárosi Önkormányzat egyszeri 2 millió forintos támogatást adott, amiből Jovánovics György munkáját vásároltuk meg. Jelentősebb vásárlás volt még Szirtes János: 1992/93 a–b és Bukta Imre: A tusoló disznó c. műve. A XXII. kerületi Emlékparkban elhelyezett közel 50 db. műtárgy is e részlegünk felügyelete alá került.

KÖNYVTÁR

A könyvtár állománya csere, ajándék vétel és kötelese példányok útján 1 107 387 Ft. értékben gyarapodott. Vásárlás útján 250 könyv és periodika került a gyűjteménybe. Jelentősen gyarapodott az állomány külföldi és hazai cserekapcsolataink révén. Ez 706 könyvet és periodikát jelent. A cserekapcsolatokból származó művek értéke 627 747 Ft.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

Gyarapodás: dokumentációs gyűjtemény 38 tétel, a BTM történeti anyaga 42 db., az intézmény-történeti fotónegatív gyűjtemény 588 db., a plakátgyűjtemény 19 db., a sajtófigyelő 333 db. Kiemelkedő szerzemény a Wellner hagyaték.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

Mintegy 11 000 db. új leltározás történt. Öröndetes a számítógépes adatfeldolgozás növekvő aránya különösen az Ókortörténeti Osztály (Aquincumi Múzeum) esetében. A nyilvántartás javításának, a belső muzeológiai munka fejlődésének állandósuló akadályá a műtárgyvédelem elemi követelményeit sem biztosító raktárak hiánya. Némi javulást jelent az Aquincumi Múzeumban az új tanulmányi kőtár kialakítása.

Az újkortörténeti osztályon a tervekkel összhangban 2270 db újleltározása, a Fővárosi Képtárban 320 db leltár elkészítése történt meg.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

Elkészült:

- A III. kerület régészeti lelőhelyeinek pontos földrajzi meghatározása, azonosítása és polaroid fólián való ábrázolása.
- A hagyatéki gyűjteményben Wellner István hagyatékának rendezése és előkészítése a leltározáshoz.
- A teljes dokumentációs gyűjtemény – 2476 tétel – revíziója.
- Buda-Újlak ásátási leletanyag rendezése és leltározása
- Különböző kályhacsempékből 50 típus meghatározása, leírása, 2 kályharekonstrukció elméleti kidolgozása.

Szakhatósági feladatok:

- 191 területfelhasználási ügyben intézkedtünk.
- Az adattár fontos régészeti lelőhelyek régészeti védelem alá helyezését készítette elő: Víziváros I. ütem, Óbuda-Újlak területére a Művelődési és Közoktatási minisztérium már kimondta a védési határozatot. A Budai Vár és környéke területére megtörtént az előterjesztés, a védettségi tárgyalások befejeződtek.
- A topográfiai rendszer számítógépes feldolgozása részeként a IV–XXII. kerület topográfiai kartonja és a védett területek listája összesen mintegy 7 500 tétel került feldolgozásra.

KÖNYVTÁR

Az olvasók száma 969 fő volt, a beiratkozott olvasók száma 197. A kölcsönzött művek száma 1328.

13 új külföldi cserekapcsolat létesült (pl. Brno Moravské Zemské Múzeum, Torinó Umberto Alemandi e. C., Bamberg Historisches Museum, Róma Magyar Akadémia).

Az állományvédelemre (restaurálás, könyvkötés) szolgáló összegeket 1993-ban sem biztosította a költségvetés. Nem oldódtak meg az évek óta húzódó átalakítási gondok sem.

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

1993-ban új keretek között, önálló osztály tagjaiként végezték munkájukat a restaurátorok. Az elmúlt évben 16 fő- és 4 rész munkaidős restaurátor dolgozott. 8472 tárgy restaurálását, illetve konzerválását végezték el a nagytömegű tisztítási, cserépmosási, válogatási munkákkal együtt. Kiemelt külső restaurálás keretében elkészült 1 db. szabó céhászló. A restaurálás mennyiségileg különösen az ős- és népvándorláskori osztály és az ókortörténeti osztály (Aquincumi Múzeum) gyűjteményei esetében növekedett. Az az évek óta fennálló igény, hogy az új ásátásokból előkerült leletanyagot lehetőleg még abban az évben állagmegóvásban részesítsük, muzeológiai feldolgozásra előkészítsük (mosás, válogatás, mechanikus tisztítás, ragasztás stb.) továbbra sem elégülhet ki.

A fotóműhelyek 7 főfoglalkozású és 1 rész munkaidős fotósa közreműködött az ásátások dokumentációjának elkészítésében, a kiállítások, valamint a Corvina Kiadó gondozásában a BTM-ről megjelenő kötet képanyagának biztosításában, kiválogatásában.

RÉGÉSZET, ÁSATÁSOK

- Gellérthegy kelta oppidum déli oldala (őskor – Pető Mária).
- Aquincum Polgár város ÉK-i régió (római kor – Máriy Erzsébet).
- Aquincum Polgár város DK-i régió (római kor – Zsidi Paula).
- Aquincum Polgár város D-i városfal (római kor – Zsidi Paula).
- Aquincumi villaövezet, Aranyptak u. (római kor – Máriy Erzsébet).
- Meggyfa u-i villa, hitelesítő ásatás (római kor – Madarassy Orsolya).
- III. Lajos u. 122. (római kor, középkor – Madarassy Orsolya, Altmann Júlia).
- Óbuda sziget, D-i rész (római kor – Németh Margit, Kérdő Katalin).
- Árpád fejedelem útja, MOL benzinkút (római kor, középkor – Németh Margit, Altmann Júlia).
- III. Kolosy tér 6. (római kor, középkor, őskor – Máriy Erzsébet, Gyuricza Anna, Pető Mária).
- III. Csetete u. 8. (római kor, középkor, – Máriy Erzsébet, Gádor Judit).
- III. Csetete u. 10–12. Bécsi út 53–55. (római kor, középkor, – Máriy Erzsébet, Gádor Judit).
- III. Bécsi út 38–42. (római kor, középkor, – MÁRIY Erzsébet, Pölös Andrea).
- III. Bécsi út 65. (római kor, középkor, – Máriy Erzsébet, Pölös Andrea).
- III. Bécsi út 67. (római kor, középkor, – Máriy Erzsébet, Pölös Andrea).
- III. Bécsi út 81. (római kor, középkor, – Máriy Erzsébet, Gyuricza Anna).
- III. Lajos u. 46. (római kor, középkor, – Máriy Erzsébet, Gádor Judit).
- II. Bécsi út – Lajos u. – Sajka u. (római kor, középkor, – Facsády Annamária, Gádor Judit).
- I. Budavári Palota Csikós udvar (középkor – Magyar Károly).
- I. Vám u. (középkor – Végh András).
- II. Budakeszi út 91–95.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

Az intézményben folyó tudományos munkát egyrészt a gyűjteményekhez kapcsolódó kutató, feldolgozó tevékenység (Pl. 22 000 db leíró karton az Ókortörténeti osztályon, 116 tárgymeghatározás az Ős- és Népvándorláskori Osztályon, 975 leírókarton a Középkori- és 1899 leírókarton az Újkori Osztályon készült el), másrészt az erre épülő tudományos publikációk, tanácskozások szervezése stb. képezte.

OTKA PROGRAMOK:

- ERDEI Gyöngyi: Polgári műgyűjtés és mecenatúra a XX. sz. első évtizedeiben. Budapest a művészetben.
- SCHWARCZ Katalin: Klarissza rendtörténet, stb.

A tudományos munka szempontjából számottevő volt a Fővárosi Tudományos Alap, a Budapest Bank támogatása is.

KONFERENCIÁKON VALÓ RÉSZVÉTEL

A *Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának új ásatási eredményei* c. rendezvény, a BTM Középkori Osztálya és a Középkortudományi Társaság szervezésében, 1993. március 30. Előadást tartott: MAGYAR Károly: Ásatások a Budavári Palota Csikós udvarán (1992); Előzetes kutatások a Bp. I. Fő u. 2. sz. telken (1992); R. ZÁDOR Judit: Kutatások az Országház u. 20. alatt (1992); VÉGH András: Újabb kutatások a Víziváros területén (Csemebérdsi aga dzsámi, közép- és török kori lakóház 1991–92); Kutatások Budaújlak területén: GÁDOR Judit: Az újlaki kutatások kezdete, (1989–91); NYÉKHELYI Dorottya: Ásatások a Bp. III. Bécsi u. 69–71. és a III. Bokor u. 1–5 sz. alatt (1992); PÖLÖS Andrea: Ásatás a III. Bécsi u. 65–67. sz. alatt (1992). ALTMANN Júlia: Újabb kutatások Óbudán (1992); FELD István: Ásatások a nyéki nyaralópalota területén (1992); BENCZE Zoltán: Kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén (1992).

A *királyi rezidenciák kutatásának új eredményei* c. konferencia. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, a Visegrádi Mátyás Király Múzeum és a BTM Középkori Osztálya szervezésében. Előadást tartott: FELD István: A középkori királyi központok kutatástörténetéhez; ALTMANN Júlia: Az óbudai királynői vár.; I. MELIS Katalin: A pesti vár.; MAGYAR Károly: A budai királyi palota fő építési periódusai és az ezekhez kapcsolódó rekonstrukciók.; VÉGH András: A budai királyi palota idomtégla építkezései.; B. NYÉKHELYI Dorottya: A budai és visegrádi királyi palota kerámiaanyag feldolgozásának újabb eredményei.; H. GYÜRKY Katalin: A budai királyi palota üvegei
FELD István: Castles and Mansions in Hungary in the late Middle Ages (Europa Nostra – IBI, Sárospatak

HOLLÓ Szilvia: Fatelepektől a Vígyszínházig – Az Új-Lipótváros településszerkezetének kialakulása. X. Településtörténeti Konferencia.

BUZINKAY Géza: City, History, Museum – A View from Budapest. (Előadás a várostörténeti múzeumok „Reflecting Cities” c. nemzetközi konferenciáján), London, 1993. április 19–21.

MÓDY Péter: A budavári gótikus szobrok konzerválásának problémái. XVIII. Országos Restaurátor Konferencia, Budapest, január 28.

PUBLIKÁCIÓK

Budapest a középkorban, V–XVI. század. (Szerk.: FELD István)

BENCZE Zoltán–SEKÉR György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. In: Monumenta Historica Budapestinensia 8., Szerk.: HAVASSY Péter.

– Régészeti emlékek Budapest XI. kerületében. (Szerk.: HAVASSY Péter) BTM – Etele Kör. 44.

BERTA István: Kiscelli Múzeum I. (Tájak, Korok, Múzeumok kiskönyvtár 450.), ugyanaz angolul is.

– Pest-budai órák és óráskók XVIII–XIX. sz. Bp. 1993. 1–24.

KISS Éva: Schmidt bútorok a századfordulón. Kiállítási katalógus.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

A múzeum nemzetközi kapcsolatai a szokásos rendszerben valósultak meg: államközi, fővárosi, intézmények közötti, valamint egyes kutatók közös szakmai érdeklődésén alapuló programok keretében.

Felkereste múzeumunkat a davosi Világgazdasági Fórum elnöke, Észtország külügyminisztere, az Európa Nostra küldöttség, Szentpétervár alpolgárpere, továbbá múzeumigazgatók Zágrábról, Varsóból, valamint az Európai Demokrata Unió képviselői stb. Az elmúlt évben szakmai vendégeink voltak Rómából, Bécsből, Genfből stb.

Főigazgatónk részt vett és előadást tartott a nagyvárosi múzeumok nemzetközi szövetségének alakuló ülésén Londonban. Résztvevünk a főváros nemzetközi kapcsolatainak lebonyolításában, pl. az Európa Kulturális Fővárosa 1994. évi program előkészítésében. 1993 őszén a főigazgató amerikai tanulmányútja során 13 múzeummal vette fel a kapcsolatot, a főigazgatóhelyettes pedig a Szentpétervári Történeti Múzeummal. Látogatást tettünk a Pozsonyi Városi Múzeumban. A Varsói Történeti múzeummal fennálló több éves munkakapcsolatunk keretében előkészítettük a *Plakátok a főváros utcáin 1910–1914. c.* kiállítás 1994. évi lengyelországi bemutatóját.

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, GAZDASÁGI MUNKA

A BTM-ben 1993-ban 53 főfoglalkozású és 3 részmunkaidős tudományos szakalkalmazott dolgozott. Ebből 28 régész, főfoglalkozású, 3 részmunkaidős, 8 történész, 1 néprajzos, 7 művészettörténész, 3 egyéb szakalkalmazott, 6 könyvtáros volt. A tudományos szakalkalmazottak közül 2 fő a tudományok doktora, 4 fő kandidátus, 20 fő egyetemi doktori címmel rendelkezik.

Megkezdte működését a könyvtár mellett működő bizottság és a Budapest Régiségei Szerkesztőbizottsága.

Kialakítottuk a Műszaki, Üzemeltetési és Kiállításrendezői Osztályt. Megbízást kapott az Ős- és Népvándorlaskori Osztály új vezetője, megkapta kinevezését az új gazdasági igazgatóhelyettes, a művészeti vezető, a szakmai titkár és a belső ellenőr.

Alapvető célunk volt a fizetőképesség megtartása, és az 1992. év végén megindult szervezeti korszerűsítés folytatása és megszilárdítása. A Múzeum biztonsági helyzetét az elmúlt évben több alkalommal különböző szervezetek megvizsgálták, és az a problémák ellenére tapasztalhatóan javult. De nem készült el a vagyonvédelmi szabályzat, amit pótolni szükséges.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

kiadási főösszeg	248 533 eFt
bevételi főösszeg	270 872 eFt
önkormányzati támogatás	187 553 eFt

A Budapesti Történeti Múzeum 1994. évi tevékenysége az előző években megfogalmazott elveket követte: Budapest történetének méltó, a közönséget vonzó bemutatóhelye kívánt lenni, továbbá folytatni kívánja a korszerűsödés, a racionális megoldások irányába tett lépéseket. E törekvéseket nehezítette, hogy a gazdasági körülmények tovább romlottak.

Megkezdte működését a Fővárosi Önkormányzat Kulturális Bizottsága által felkért, jeles szakemberekből (történészek, régészek, művészettörténészek, stb.) álló BTM Szakmai Tanácsadó Testület, melynek tagjai:

ANDRÁSI Gábor művészettörténész

dr. BUZINKAY Géza, művelődéstörténész, főigazgató, a Szakmai Testület ügyvezetője

Prof. dr. CSÁKY Móric történész, akadémikus (Bécs)

dr. FITZ Jenő régész, ny. múzeumigazgató

Prof. dr. HANÁK Péter történész, akadémikus

HEGYI Lóránd művészetkritikus, művészettörténész, múzeumigazgató, Bécs

dr. HORVÁTH István régész, múzeumigazgató

VÁRADI László marketing szakértő, történész

dr. VÖRÖS Károly történész

Az elmúlt évben végzett munkánk legfontosabb jellemzői:

– Az Aquincumi Múzeum 1994-ben ünnepelte megalapításának 100. évfordulóját, amit az *Istenek, katonák, polgárok Aquincumban* c. osztatlan sikert aratott kiállítással tett emlékeztetéssel. A kapcsolódó nemzetközi konferencia jelentős tudományos esemény volt.

– 1 állandó és 26 időszaki kiállítást mutattunk be, az évek óta fennálló 8 állandó kiállításunk mellett. Az időszaki kiállítások közül kiemelkedett az év első felében a *Hundertwasser: Kreatív építészet – a teremtés története* c., a második félévben a *Holocaust Magyarországon* c. kiállítás. 1994-ben 207 894 látogatónk volt. A kiállítások egy része külső szervek rendezésében és költségén került bemutatásra, összesen: 3 871 722 millió Ft támogatással. A látogatók száma az 1993. évhez viszonyítva 26 %-kal növekedett.

– Ásatásaink során több mint 40 000 db–bal növekedtek gyűjteményeink. Nagyságát és jelentőségét tekintve kiemelkedett az 1053/1993./VII.8./sz. kormányhatározat alapján folytatott Szent György téri ásatás.

– 1994-ben 18 db számítógépet szereztünk be, jelenleg 44 db. van birtokunkban. A számítógépes programok felújítására is sor került.

– Folytatódott 17,4 millió Ft összeggel a Kiscelli Múzeum, 7,3 millió Ft felhasználásával az Aquincumi Múzeum épületeinek korszerűsítése. A Budavári Palota „E” épületében a közönség számára új fogadóter (pénztár, információ, elárúsító) került kialakításra, ami a kiállítások rendelkezésére álló területet is növeli. A Fővárosi Önkormányzat 3,6 millió Ft. támogatással lehetővé tette energiatakarékosági programunk első lépcsőjének megvalósítását.

KIÁLLÍTÁSOK

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások:

- A középkori Buda királyi várpalotája.
- Gótikus szobrok a budai Királyi palotából.
- Budapest a középkorban.

Időszaki kiállítások:

- „Égi–földi ég alatt” Péreli Zsuzsa textilművész kiállítása, március 11.–április 17. Megnyitotta: Müller Péter író. Támogatta: a Nemzeti Kulturális Alap.
- Vieira da Silva és Szenes Árpád kiállítása, március 29.–április 30. Megnyitotta: Marschall Miklós főpolgármesterhelyettes. Támogatta: a Tavaszki Fesztivál Iroda.

- Hundertwasser: Kreatív építészet, március 31.–június 21. Megnyitotta: Dornbach Alajos az Országgyűlés alelnöke.
- Gyermek az épített környezet védelméért, április 23.–október 5. Megnyitotta: Ráday Mihály országgyűlési képviselő, a Budapesti Városcsépítő Egyesület Elnöke.
- Holocaust Magyarországon, július 19 –1995. január 15. Megnyitotta: Fodor Gábor művelődési és közoktatási miniszter.
- Emlékezz! Sós László és Kemény Éva plakátkiállítása, október 14.–december 4. Megnyitotta: Kovács László külügyminiszter. Támogatta: a Nemzeti Kulturális Alap.
- Árn – Fény – Kép. Peter Sellers ír fotóművész kiállítása, december 8.–január 30. Megnyitotta: Kraft Péter az American Express magyarországi vezérigazgatója. Támogatta: Destination Budapest Marketing Committee (DBMC)
- Emlékezés Kossuth Lajos halálának 100. évfordulóján, április 15–május 1.

BTM KISCELLI MÚZEUM

Időszaki kiállítások:

- Turányi Gábor építész munkái, április 29–július 30. Megnyitotta: Schneller István főpolgármesterhelyettes. Támogatta: a BUVATI.
- Régi idők húsvétja, március 25 – április 17.
- Budapest régi térképeken 1686–1896. 1994. december 3–1995. február 12. Megnyitotta: Bácskai Vera történész professzor. Támogatta: Bert Média Kft.
- Régi idők karácsonya. 1994. december 16–1995. január 29.

BTM FŐVÁROSI KÉPTÁR

Időszaki kiállítások:

- Kelet kezd – Nyugat befejez, Swierkiewicz Róbert kiállítása, január 14–február 28. Megnyitotta: Hajdú István művészettörténész. Támogatta: a Nemzeti Kulturális Alap.
- Kortárs latin-amerikai grafika, január 20–március 31. Megnyitotta: Sümei György a Művelődési és Közoktatási Minisztérium főosztályvezetője. Támogatta: Művelődési és Közoktatási Minisztérium.
- Filep Sándor festő kiállítása, április 22–május 22. Megnyitotta: Melocco Miklós szobrászművész. Támogatta: a Nemzeti Kulturális Alap.
- Bak Imre: Új képek, május 27–július 3. Megnyitotta: Hegyi Lóránd művészettörténész.
- Kurt Benning és Károlyi Zsigmond kiállítása. július 13–augusztus 14. Megnyitotta: Hajdú István művészettörténész. Támogatta: a Soros Alapítvány.
- Lisztes István szobrászművész kiállítása, augusztus 19–szeptember 19. Megnyitotta: Komoróczy Géza történész.
- Kovács Attila grafikuspályázat kiállítása, október 28–december 11. Megnyitotta: Körner Éva művészettörténész.
- Birkás Ákos festőművész kiállítása, november 10–december 11. Megnyitotta: Nemes Csaba művészettörténész. Támogatta: a Nemzeti Kulturális Alap.
- Pas D'Accord Zeffirelli (Anasztasia Alapítvány, Bukarest, akciója), szeptember 11.–október 8. Megnyitotta: Beke László művészettörténész. Támogatta: Anastasia Alapítvány, Bukarest.

AQUINCUMI MÚZEUM

Állandó kiállítás:

„Istenek, katonák, polgárok Aquincumban.” április 5–től. Megnyitotta: Demszky Gábor főpolgármester. Támogatta: III. ker. Önkormányzat, Fer Alarm.

Időszaki kiállítások:

- „Alberfalva 175 éve” – Római kor. Alberfalvai Helytörténeti Gyűjtemény, május 15–től.
- Képek a XI. kerület régészeti emlékeiről, Budapest, XI. Petzvál u. 42., Március 16. Megnyitotta: Buzinkay Géza, a BTM főigazgatója.

Az időszaki kiállítások között továbbra is jelen voltak a fővároshoz és történetéhez kapcsolódó témakörök. Ezek közé tartozott a Vármúzeumban a *Gyermek az épített környezet védelméért* c. kiállítás, *Árn–Fény–Kép* c. Peter Sellers ír fotóművész tárlata, a Kiscelli Múzeumban pedig a *Budapest régi térképeken 1686–1896* kiállítás. Bemutatóval emlékeztünk meg Kossuth Lajos halálának 100. évfordulójáról, valamint a Múzeumi Világnapról.

A BTM Fővárosi Képtára a kortárs magyar képzőművészetet bemutató sorozatában ez évben Swierkiewicz Róbert, Bak

Imre, Károlyi Zsigmond, Birkás Ákos és Kovács Attila szerepelt. Ez a kiállítási program azonban nem vonzotta a közönséget, a Kiscelli Múzeum, ezen belül a Fővárosi Képtár látogatottsága az intézmény egészétől eltérően csökkent.

A LÁTOGATÓK LÉTSZÁMA:

Vármúzeum	
Összes látogató	133.638
Ebből fizető	118.162
Összesenből diák	52.400
Aquincumi Múzeum	
Összes látogató	46 000
Ebből fizető	44 351
Összesenből diák	25 645
Kiscelli Múzeum – Fővárosi Képtár	
Összes látogató	18 539
Ebből fizető	9053
Összesenből diák	6017
Középkori Zsidó Imaház	
Összes látogató	5803
Ebből fizető	4752
Összesenből diák	2174
Gül Baba Türbe	
Összes látogató	3914
Ebből fizető	2788
Összesenből diák	1200
összesen	207 894
Ebből fizető	179 106
Összesenből diák	87 436

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia

Az 1993-ban átalakult Közönségkapcsolati Osztályt új vezető irányítja, fő feladata az ismeretátadás azon formáinak fejlesztése, amelyek megszeretik a lakossággal a múzeumot.

– *Múzeumpedagógia*: 222 foglalkozás zajlott le általános iskolások számára. (A Vármúzeumban 204, a Kiscelli Múzeumban 6, az Aquincumi Múzeumban 12) közel 9000 fővel. Nagy sikerrel folytatódott a *Jelmezes történelmi játék* a Vármúzeumban. A Kiscelli Múzeum *Régi idők Húsvéti* és a *Régi idők Karácsonyai* kamarakiállításokhoz kapcsolódó manuális foglalkozásokon közel 2000 fő vett részt.

– A múzeumi gyermeknapon túl 5 diáktábort (a Vármúzeumban hármat, az Aquincumi Múzeumban kettőt) rendeztünk, ez utóbbiakat több mint 100 résztvevővel.

Közművelődési tevékenység

– 73 alkalommal szerveztünk különböző előadásokat és összejöveteleket, amelyeken kb. 3000 fő vett részt.

– *Múzeumbarát kör* 1987 óta működik az intézményben. A Tájak Korok Múzeumok csoporttal együtt 68 összejövetelt tartottak.

– A *Várzene sorozat* keretében, valamint különböző kórusok fellépésével 10 bemutatóra került sor. A *Kiscelli Zenei Estek* – amelyet a Budapest Bank Budapestért Alapítványa is támogatott – nagy sikert ért el. Jó kezdeményezésnek ígérkezik a *Muzsikáló ünnepek* című sorozat, amely a Samsung Elektronics támogatásával indult meg.

– *Kiscelli rendezvények*: Reneszánsz napok Kiscellben.

– *Aquincumi Múzeum*: évfordulós rendezvények, *Florália*, *Flórián nap*. Új nemzetközi rendezvény: *Dionyszia, Legionarius találkozó*.

A múzeum és a közönség kapcsolatának fejlődését szolgálták a kiállításokra készült ismertető, leporellók közel 10 000

példányban. Szeptember óta minden kiállítás mellett magyar és angol nyelvű dokumentáció jelent meg. Rendezvényeink rendszeresen szerepeltek (Holocaust, Sellers) a budapesti angol nyelvű sajtóban (Budapest Week, Budapest Sun, Where Magazine, MALÉV inflight, Wall St. Journal) valamint a Radio Bridge, Central Europe Today, BBC TV adásaiban. Bekapcsolódtunk a MEK – N60 munkacsoport és a Kulturális Örökség és Turizmus Bizottság munkájába.

Az országos jelentőségű médiumokban, így a televízióban, a rádióban és a sajtóban több jelentős ismertetést kapott az Aquincumi Múzeum alapításának 100. évfordulójához kapcsolódó rendezvénysorozat, a *Hundertwasser* és a *Holocaust Magyarországon* kiállítás. Rendkívül fontos szerepük van népszerűsítő munkánkban a Magyar Televízió egyes műsorainak (Múzsák, Hol-mi stb.) és a rendezvényeinket (pl. Jelmezes történelmi játékok) ismertető adásoknak.

A tárlatvezetések száma 475-re nőtt. Magyar nyelvű kísérőszöveg volt igénybevehető (walkman segítségével) a *Holocaust Magyarországon* c. kiállításon, és jó kezdeményezés volt ugyanitt az angol nyelvű vezetés, önkéntesek bevonásával.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

1. GYARAPODÁS

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK

Az ásatásokból több mint 40 000 darabbal növekedtek a gyűjtemények (ős- és népvándorlaskor kb. 5000, ókortörténeti osztály 29 550, középkor 6000).

ÚJKORI VÁROSTÖRTÉNETI OSZTÁLY (KISCELLI MÚZEUM)

Az osztály gyűjteménye 1004 darabbal gazdagodott. A legjelentősebb növekedés – hagyományosan a fotótáré – az elmúlt évben 845 db. 4 db bútor, 11 db textil, 139 db ipari műtárgy, 3 db oktatás, 2 db kézirat. Több kiemelkedő tárgy is került az újkori várostörténeti gyűjteménybe. Ezek közé tartozik: a Kozma által tervezett karosszék, teáscsésze + alj (a New York Kávéházból, 1910.), 2 db Fischer falitál (1885.).

FŐVÁROSI KÉPTÁR

A vásárlási keretből, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásából és ajándékozás útján a törzssanyag és a Kortárs gyűjtemény 47 db műtárggyal (15 db festmény, 16 db grafika stb.) gyarapodott. Több jelentős vásárlás történt. Ezek: Mattis Teutsch János: Szoborkompozíció 1916–1919 (500 eFt), Bak Imre: Húsvét (700 eFt), Swierkiewicz Róbert: Zen zászló (400 eFt), Nagybányai Berger cukrászda asztala 16 rajzzal (550 eFt).

RÉGÉSZETI ADATTÁR

A dokumentációs gyűjtemény 13 tétellel, a BTM történeti anyaga 43 darabbal, az intézmény-történeti fotonegatív gyűjtemény 77 darabbal, a plakátgyűjtemény 3 darabbal gazdagodott. Kiemelkedő hagyatéki gyűjteménnyel gazdagodott a Régészeti Adattár. Ezek: Zolnay László hagyatékából 2508 fotó, 17 dia, 55 rajz, 9 térképmásolat stb. és Bónis Éva ajándékaképp a Nagy Lajos hagyaték. A régészeti topográfiai adatbázist az Országos Műemlékvédelmi Hivatalban, valamint a múzeum régészeti osztályain történt adatgyűjtés során 5400 adattal gyarapították. Az archív igazgatási iratanyag feldolgozásával (1953–1960) az intézménytörténeti anyag 900 adattal gazdagodott.

KÖNYVTÁR

A könyvtár állománya 1 085 024 Ft értékben gyarapodott, ezen belül a külföldi és hazai cserekapcsolatok révén szerzett könyvek, periodikák értéke 686 589 Ft. Vétel viszont mindössze 282 125 Ft értékben történt, ami jelentős lemaradás, a növekvő könyvárakat is tekintetbe véve. A könyvtár állománygyarapítási, leltározási (923 leltári egység), katalógusszerkesztő, (6610 cédula) és tájékoztató munkáját jó színvonalon végezte. A helyben olvasók száma 870 fő volt, a kölcsönzések száma 309, 1863 kölcsönzött kötetel, ami közel 40 %-os emelkedés, tavalyhoz képest.

1994-ben 15 új cserekapcsolat létesült, ebből 6 külföldi partnerrel. A közel 50 000 kötetes könyvtár ritkaságainak állományvédelmére, restaurálására, 1994-ben sem került sor.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

Örvedetes a számítógépes adatfeldolgozás számottevő aránya mind a három régészeti osztályon. Az elvégzett munkák ellenére nem csökkent, sőt, az elmúlt évben is növekedett a nyilvánntartásban nem szereplő leletek mennyisége. A régészeti osztályok mellett az Újkori Várostörténeti Osztályon és a Fővárosi Képtárban is elkészült a műtárgyak törvényben előírt, kötelező revíziójának ütemterve. A nyilvánntartás javításának, a belső muzeológiai munka továbbfejlesztésének továbbra is akadálya a műtárgyvédelem elemi követelményeit sem biztosító raktárhelyzet. Az elmúlt évben bekövetkezett jelentős mértékű műtárgy gyarapodás az évtizedek óta megoldatlan raktározási problémát tovább növelte.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

232 területfelhasználási ügyet intézett, ami több mint 20 %-kal nőtt 1993-hoz viszonyítva. Az ügyintézkést nehezítette a privatizáció során jelentkező igény, a földhivatalokban meglévő nyilvántartások hiányossága. A szakhatósági feladatok ellátása során – az 1993. évi szabályozás ellenére – nem mindig kielégítő a régészeti osztályok és az Adattár együttműködése. 1994-ben újabb 144 ingatlan került régészeti védelem alá. Folytatódott a már megkezdett számítógépes adatfeldolgozás. 1994-ben 10 000 karton feldolgozása történt meg.

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

Az előző évben megalakult önálló Restaurátor Osztály élére pályázat útján kinevezett új vezető került. Az elmúlt évben 3022 tárgy restaurálását, 2226 tárgy konzerválását végezték el és 21 141 volt a tisztított tárgyak száma.

– elkészült az őskori állandó kiállításba tervezett kerámiák restaurálása,
– befejeződött a középkori ásatási anyagok közül a budaiújlaki és a Gyorskocsi u. 26. sz. alatt feltártak restaurálása,
– az 1995. év végén történő megnyitásra tervezett újkortörténeti várostörténeti kiállításához jelentős mennyiségű tárgy készült el.

– a római kori ásatási anyagok közül elkészült a Gyorskocsi u.–Kórház u.-i leletek és az évfordulós kiállításához válogatott anyagok konzerválása és restaurálása,

– folyamatban van az óbudai, Kapisztrán tér 2–4., a Fortuna u. 18. és a Palota–Csikós udvari lelőhelyek anyagainak restaurálása,

– az Újkori Várostörténeti Osztály tervéhez kapcsolódva – a Kozma kiállításra – elkészült 10 db Kozma Lajos tervei alapján készült bútor restaurálása,

Nem sikerült megoldani a műtárgyvédelem szempontjából fontos hő- és páramérők, valamint az ioncserélt vízberendezés beszerzését.

Az intézmény tudományos osztályaihoz tartozó 6 főoglalkozású fotós közül a régészeti osztályokhoz tartozók fotósai az ásatások dokumentációját készítették el, különösen nagy munka hárult a Középkori Osztály fotósaira a Szent György tér és környéki ásatások dokumentációjánál. A fotósok közreműködtek a kiállítások képanyagának kiválogatásában, biztosításában.

RÉGÉSZET, ÁSATÁSOK

A régészeti osztályok az alábbi 19 helyszínen 20 régész közreműködésével 1450 ásatási nap felhasználásával végeztek ásatást és leletmentést.

BTM finanszírozás:

– Budapest, II. ker., Budakeszi u. 91–95. Budaszentlőrinci pálos kolostor (középkor – Bencze Zoltán.)
– Gellérthegy, Déli oldal kutatása (őskor – Pető Mária.)

Leletmentés:

– Budapest, XI. ker., Budafoki u. 209–211. (őskor – Endrődi Anna, Virág Zsuzsa, Horváth András)

– Budapest, III. ker., Ladik u. (őskor – V– Vadász Éva)

– Budapest, II. ker., Medve u. 4–14. (római kor– középkor – Kérdő Katalin, Végh András)

– Budapest, XI. ker., Hunyadi J. u. (római kor – Szirmai Krisztina)

– Budapest, V. ker., Molnár u. 36–40 (középkori bőrányag – Melis Katalin)

Külső szerv megrendelése:

– Budapest, III. ker., Szépvölgyi u. 15. (római kor – középkor – D. Máriy Erzsébet, Kovács T., Pölös Andrea)

– Budapest, III. ker., Szentendrei u.–Ladik u. sarok (római kor – Zsidi Paula)

– Budapest, III. ker., Szentendrei u.–Ladik u. római védmű (római kor – Zsidi Paula)

– Budapest, III. ker., Szentendrei u. 133. (római kor – Zsidi Paula)

– Budapest, II. ker., Medve u. 3–13. (római kor – Kérdő Katalin)

– Budapest, XI. ker., Hunyadi J. u.–Szerémi u. (római kor – Szirmai Krisztina)

– Budapest, III. ker., Budaiújlak, Bokor–Bécsi–Kecské–Seregély u. (római kor–középkor – Hable Tibor, Gábor Judit, Pölös Andrea)

– Budapest, III. ker. Dugovits t. (római kor–középkor – Facsády Annamária, Gyuricza Anna)

– Budapest, III. ker., Hévízi u.–Kunigunda u. (római kor – középkor Madarassy Orsolya, Altmann Júlia)

- Budapest, II. ker., Horváth u. (római kor – középkor – Kérdő Katalin, Végh András)
 - Budapest, III. ker., Bécsi u. 63. (középkor – Gádor Judit, Pölös Andrea)
 - Budapest, I. ker., Szent György tér és környéke (középkor – Altmann Júlia, Magyar Károly, Feld István, R. Zádor Judit)
- Az Ős- és Népvándorlaskori Osztály egy helyen végzett ásátást, két helyen leletmentést folytatott 65 ásátási nap keretében, 5 régész részvételével.
- Az Ókortörténeti Osztály (Aquincumi Múzeum) 6 régésze 657 ásátási napon 12 helyszínen dolgozott. Az ásátások javarészt az Aquincumi polgárváros, a római ipari övezet területén folytak.
- A Középkori Osztály (Vármúzeum) 12 helyen végzett ásátást 728 ásátási nap felhasználásával, 9 régész közreműködésével. Ásátások folytak a Szent György tér és környékén több helyszínen, a főváros II. és III. kerületének több területén.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

Az intézményben folyó tudományos munkát egyrészt a gyűjteményekhez kapcsolódó kutató, feldolgozó tevékenység (az Ős- és Népvándorlaskori Osztályon 500 leíró karton, az Ókortörténeti Osztályon 200 leíró karton és 830 katalógustétel, a Középkori Osztályon 15 leírókarton és 110 katalógustétel, a Fővárosi Képtárban 32 leíró karton és 32 katalógus tétel készült el), másrészt az erre épülő tudományos írások, hazai és nemzetközi tanácskozások szervezése stb. képezte. Tudományos tevékenységünket jól szolgálta a Fővárosi Tudományos Alap támogatása, amelyből több munkatárs részesült. Hasonlóan fontos volt az OTKA és az OKTK pályázataink elnyert támogatás is.

KONFERENCIÁKON VALÓ RÉSZVÉTEL

- BUZINKAY Géza: Művelődés a dualizmus kori Magyarországon. ELTE Új- és legújabbkori történeti muzeológia szak, III. évf., 1993/94. II. félév.
- Médiatörténet. ELTE Média szak, V. szemeszter, 1994/95. I. félév.
 - Sajtótörténet. MUOSZ Bálint György Újságíróiskola, 1994/95. I. félév.
 - Antisemitizmus a múlt században. (Előadás a *Ne menj tovább barátom...* sorozat, Százhalombatta, 1994. június 10.)
 - Der österreicher in der ungarischen Massenkunst. (Előadás a „K.u.K. Kontakt und Konflikt. Die Sicht des Anderen in der österreichischen und ungarischen Literatur” c. konferencián. Wien, 1992. szeptember 20.)
- F. DÓZSA Katalin: Keleti elemek a magyar történelmi viseletben. 1994. április 15-én a „Kelet-Nyugat találkozója” c. konferencián, amelyet az ICOM Kosztüm Bizottság rendezett Japánban, Kyotóban, 1994. április 11–17. között.
- „Hagyományok és a modern dizájn”. ETN (European Textile Network) Nemzetközi textilkonferencia, Iparművészeti Főiskola, 1994. jun. 15.
 - A nemzettudat látványos szimbóluma – a díszmagyar. „Kelet és nyugat a magyar nemzettudatban” c. konferencián, a Néprajzi Múzeumban, 1994. november 21-én.
- V. VADÁSZ Éva: „Das Hügelgrab von Kismező bei Sághegy.” Előadás a keszthelyi nemzetközi koravaskori konferencián, Keszthely 1994. október.
- NÉMETH Margit: Roman military Camps in Aquincum. „Pannonia provincia” c. nemzetközi konferencia, Róma.
- ZSIDI Paula: Aquincum – the capital of Pannonia Inferior The topography of the Civil town. „Pannonia provincia” c. nemzetközi konferencia, Róma.
- Die römische Villa Kaszás dűlő–Csikós utca... International Tanung über die römischen Villen, Veszprém.
 - Novel Archeological Excavation at the Schola Collegii Centenarium. „International Symposium Organ of Classical Antiquity” c. konferencia, Budapest.
 - Hogyan élünk kulturális örökségünkkel? – egy példa: Budapest római kori öröksége – Aquincum. „Kulturális örökség és a turisztika” c. nemzetközi kollokviumon.
 - 100 Jahre – Aquincum Museum. Ausgrabungen und Denkmalpflege (Carnuntum Vereins).
- TOPÁL Judit: Die römische Villa von Szentendre. „International Tagung über die römischen Villen” c. konferencia, Veszprém.
- Field Musicians in the Pannonian Army. „International Symposium Organ of Classical Antiquity” c. konferencia, Budapest.
- KURUCZ Katalin: Az Aquincumi Múzeum és a turisztika. „Kulturális örökség és a turisztika” c. kollokviumon, Bp.
- HOLLÓ Szilvia: „Mondák és hősök az utcanévadásban” A magyarok Kelet és Nyugat között 1994. november.

BERTA István: „Keleti és nyugati témák a Vasárnapi Újság 1894-es évfolyamában” A magyarok Kelet és Nyugat között 1994. november.

VÍGH Annamária: „Pest-budai céhpecsénymók köriratainak epigráfiai és heraldikai vizsgálata.” IX. Nemzetközi kézművesipartörténeti szimpózium, Veszprém, 1994. november.

– „Nemzeti jelképeink a magyar plakátokon 1990–1919.” A magyarok Kelet és Nyugat között, 1994. október.

B. PERJÉS Judit: Az aquincumi orgona restaurálásának története. XII. Fa- fém Országos Restaurátor Konferencia, Szekszárd, MNM–Wosinsky M. Megyei Múzeum, 1994. augusztus 24.

– Geschichte der Restaurierung der römischen Orgel von Aquincum. Organ of classical antiquity. Bp. szept.

– Archäologische Lederrestaurierung in Ungarn. Arbeitsgemeinschaft der Restauratoren 24. Tagung, Ulm, okt. 12.

– A restaurátor munkája a terepen. Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága, Móra F. Múzeum, Szeged, nov. 30.

FRITZ Péter: Textil, textil. ETN (European Textile Network) konferencia, Iparművészeti Főiskola, Zsenyei textilművészeti alkotóműhely, Zsenny.

SZABÓ Klára: Örtliche Werkstatt um römische Villen. 1994. V. 16–20., Veszprém.

PUBLIKÁCIÓ

ZSIDI Paula: 100 éves az Aquincumi Múzeum. (Leporello német és angol nyelven is.)

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Az elmúlt évben számos külföldi vendég kereste fel intézményünket, így több nyugateurópai ország polgármestere, intézményvezetője, különböző szervezetek képviselői. Nemzetközi kapcsolataink sorából kiemelkedik a *Római város a modern városban* címmel megtartott nemzetközi tanács-kozás, ahol 14 ország 109 kutatója volt jelen. Sikeres volt az 1994 január 25–március 30 között a Varsói Történeti Múzeumban rendezett *Plakaty Budapesztenskich ulic 1900–1914.* című kiállítás, ami a lengyel múzeummal több éve fennálló jó munkakapcsolatunknak köszönhető.

Megnyitottuk Einsenstadban, a *12 művész Ausztriából és Magyarországról* c. kiállítást, részt vettünk a Hungart és a Borghi cég által Milánóban és Firenzében rendezett *Műtárgyszállítás és őrzés* c. nemzetközi tanácskozáson, felvettük a kapcsolatot a Denver Art Museum-mal. A főigazgatóhelyettes tagja az ICOM Magyar Bizottsága és a Nemzetközi Kosztüm-bizottság Elnökségének, valamint a Gesellschaft für Historische Waffen- und Kostümkunde-nak. Széles körű nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően tárgyalt Bécsben a Kunsthistorisches Museum, a Museum für Angewandte Kunst, az Österreichisches Nationalbibliothek, a Bildarchiv és Handschriftensammlung, az Österreichisches Theatermuseum, a Historisches Museum der Stadt Wien muzeológusaival, illetve felvette a kapcsolatot a Historisches Museum der Stadt Wien főigazgatójával, továbbá Párizsban a Versailles-i Múzeum, a Louvre Festmény- és Iparművészeti Osztálya, a Musée de la Mode et Costume de la ville Paris és a Musée Carnevalet munkatársaival.

A főigazgató részt vett a főváros nemzetközi kapcsolatainak ápolásában, így pl. a Lisszabonban tartott nemzetközi tanács-kozáson. Több munkatársunk volt jelen külföldön tartott nemzetközi rendezvényeken, szemináriumon. Új színfoltot jelent a restaurátorok nemzetközi tanácskozásain előadás tartásával történő jelenlétünk (pl. az ulmi tanácskozáson). Fontos volt a Coronelli térképtörténeti konferencián (Prága), az ICOM 7. konferencián (Madrid), a NIOK – Civicus European Consultation c. konferencián való jelenlétünk, valamint a Rómában megrendezett *Pannonia provincia* konferencián tartott előadás.

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, BIZTONSÁG, GAZDASÁGI MUNKA

1994-ben 208 főfoglalkozású és 53 részmunkaidős közalkalmazott volt intézményünk alkalmazottja. Ezek között 49 főfoglalkozású és 3 részmunkaidős tudományos szakalkalmazott dolgozott. Ebből 26 részeg főfoglalkozású és 3 részmunkaidős, 8 történész, 1 néprajzos, 7 művészettörténész, 4 könyvtáros és 3 egyéb, tudományos szakalkalmazott. Munkatársaink között 2 fő a tudományok doktora, 3 fő kandidátus, 19 fő egyetemi doktori címmel rendelkezik.

Az intézmény vezetésében több jelentős személyi változás történt. Új főigazgatóhelyettes, új gazdasági igazgató, új közönségkapcsolati osztályvezető kezdte meg működését. Megváltozott a Pénzügyi és számviteli csoport összetétele, a főigazgatói titkárság, eltávozott a szakmai titkár, változott a rendész személye, és módosult a Restaurátor Osztály összetétele. Továbbra is számottevőek voltak a fegyveres őrségen belüli személyi változások.

A MÚZEUM VEZETŐSÉGE :

dr. BUZINKAY Géza, kandidátus főigazgató

F. dr. DÓZSA Katalin, főigazgatóhelyettes

FERENCZI Gáborné, gazdasági igazgató

dr. KORMOS Sándor, kandidátus, igazgatási titkár

dr. ENDRÓDI Anna, az Ős- és Népvándorláskori Osztály mb. vezetője

dr. ZSIDI Paula, az Aquincum Múzeum igazgatója

BENCZE Zoltán, a Középkori Osztály mb. vezetője

dr. VÍGH Annamária, a Kiscelli Múzeum igazgatója

FITZ Péter, a Fővárosi Képtár igazgatója

MÓDLY Amy, a Közönségkapcsolati Osztály vezetője

dr. BAKAYNÉ PERJÉS Judit, a Restaurátor Osztály vezetője

dr. SCHWARCZ Katalin, a Könyvtár vezetője

dr. GYURICZA Anna, a Régészeti Adattár mb. vezetője

CSORBA Mihály, a Biztonsági Osztály mb. vezetője

GÁLFFYNÉ EGYED Mária, a Pénzügyi Osztály vezetője

NÁDOR Kálmán, a Műszaki-, Üzemeltetési és Kiállításrendező Osztály vezetője

NOVÁK Miklós, művészeti vezető

Az intézmény működésének tapasztalatai alapján szükségessé vált a régészeti munka irányításának korszerűsítése. A munka jobb szervezethez érdekében meg történt egyes munkáltatói jogok decentralizálása a főigazgatói jogkörből az osztályvezetők hatáskörébe. Meg történt a Szent György téren és környékén folyó ásatás egyes szervezési és pénzügyi kérdéseinek szabályozása, az egységes kiállítási ügyeleti naplók bevezetése, és a műtárgyrevízió ütemtervének elkészítése.

A BTM biztonsági helyzete – jórészt anyagi okok következtében – számottevően nem változott. 1994. július 1-től egy őrző-védő Kft. alkalmazottai látják el a teremőri szolgálatot a Vármúzeumban. Ez a megoldás – egyéb előnyei mellett – megtakarítást is jelent, viszont gondos figyelmet igényel az őrk kiképzése és helyismeretének biztosítása.

A BTM gazdálkodásában alapvető cél volt – a rendkívül nehéz költségvetési körülmények közepette – egyrészt a fizetőképesség megtartása, ami döntően az intézmény működési bevételének (jegybevétel, terem bérleti díj) és az átvett pénzeszközöknek (ásatás) köszönhetően sikerült is.

1994-ben a Fővárosi Önkormányzat megtartotta a két évenként szokásos pénzügyi revíziót.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

kiadási főösszeg	376 053 eFt
bevételi főösszeg	401 071 eFt
önkormányzati támogatás	215 592 eFt

1995

Az elmúlt év leglátványosabb feladata a Budapest az újkorban című állandó kiállítás megnyitása volt. Emellett az ásatások és leletmentések és egyéb múzeumi feladatok elvégzése – a nehéz gazdasági környezet közepette is – meg történt.

KIÁLLÍTÁSOK

A Múzeumunk különböző telephelyein már működő kilenc állandó kiállítás mellé csatlakozott a tizedik, „Budapest az újkorban” címen. Ezek mellett 20 időszaki kiállítás megnyitására került sor. Továbbá több külföldi és hazai kiállítás megrendezésében vállaltunk szerepet, biztosítottunk műtárgyakat.

A kiállításokat az elmúlt évben 151.859 fő látogatta. Ez 25 %-kal kevesebb, mint az 1994. évi látogatottság volt. A látogatói szám csökkenésének alapvető oka, hogy a nagy számú időszaki kiállítás között nem akadt olyan, amely nagy közönséget vonzott volna. A fizető látogatók aránya 50 %-kal csökkent, ami annak a minisztériumi rendeletnek a következménye, amely előírta, hogy a diákok és nyugdíjasok ingyen tekinthetik meg az állami múzeumok kiállításait. Diák látogatóink aránya pedig valamivel több mint 50 %.

A BTM szervezésében F. Dózsa Katalin főigazgatóhelyettes a Habsburgok asszonyai címmel rendezett kiállítást a Marchfeldi Kastélyszövetség felkérésére Ausztriában (Schlosshofban és Niederweidenben), melyet több mint 100 ezren tekintettek meg.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM – VÁRMÚZEUM

Állandó kiállítások:

- Régészeti leletek Budapesten
- A középkori Buda királyi várpalotája.
- Gótikus szobrok a budai Királyi palotából
- Budapest a középkorban
- Budapest az újkorban, 1995. december 15-től. Megnyitotta: Dr. Domszky Gábor főpolgármester

Időszaki kiállítások

- Az új világrend rajzokban és szobrokban, 1995. február 10–március 26. Megnyitotta: Peter Becskehazy, az Egyesült Államok budapesti Nagykövetségének kulturattaséja.
- Gyarmathy Tihamér életmű-kiállítás, 1995. március 8–július 2. Megnyitotta: Mészöly Miklós író.
- Tapintható tárlatok 3., 1995. április 7–június 5. Megnyitotta: Juhász Judit újságíró és Szepes Lászlóné művészettörténész.
- Utak Európába – Aquilea, 1995. június 21–szeptember 4. Megnyitotta: Dr. Maria Santa de Carvalho de Moraes művészettörténész.
- Mérföldkövek a cseh állam történetében, 1995. július 7–augusztus 7. Megnyitotta: Richard Prazák a Cseh Köztársaság budapesti rendkívüli és meghatalmazott nagykövete.
- Kecskés Ágnes gobelinművész kiállítása, 1995. szeptember–november 26. Megnyitotta: Karátson Gábor író.
- Takarékpénztárak régi levelezőlapokon (az OTP vendégkiállítása), 1995. november 20–1996. január 3.
- Varsó kertjei és parkjai 1596–1996, 1995. december 5. Megnyitotta: Dr. Schiffer János főpolgármester-helyettes, Dr. Maciej Kozminski a Lengyel Köztársaság budapesti rendkívüli és meghatalmazott nagykövete és Lányi András író.

KISCELLI MÚZEUM

Állandó kiállítások

- Az Arany Oroszlán Patika
- Fővárosi nyomdák a XVIII–XIX. században
- Emlékek Pest-Budáról XVIII–XIX. sz.

Időszaki kiállítások

- Életképek az Erzsébet Nőiskola Történetéből, 1995. február 17–május 14. Megnyitotta: Róna Artúrné, a Teleki Blanka Gimnázium igazgatója.
- Mértékem az égbolt, 1995. szeptember 8–november 12. Megnyitotta: Dr. Bíró Gábor egyetemi tanár
- Régi Idők Húsvétja, 1995. április 7–30.
- Babaház, gyermeknap kiállítás, 1995. május 15–június 19.

FŐVÁROSI KÉPTÁR

Állandó kiállítás

Válogatás a Fővárosi Képtár XX. századi gyűjteményéből.

Időszaki kiállítások

- Konkoly Gyula kiállítása, 1995. január 3–február 26. Megnyitotta: Kovács Péter művészettörténész.
- Lugossy Mária szobrászművész akadémiai székfoglaló kiállítása, 1995. április 4–május 14. Megnyitotta: Újfalussy József akadémikus.
- Forgács Péter Inventárium (installáció), 1995. június 1–július 2. Megnyitotta: a Vákuum TV.

- Új szerzemények a BTM Fővárosi Képtárban 1985–1995., 1995. július 13–szeptember 3. Megnyitotta: Passuth Krisztina művészettörténész.
- 12 művész Ausztriából és Magyarországról, 1995. október 26–november 26. Megnyitotta: Zwickl András művészettörténész.
- Thury Levente és Charles Ramsburg: Anyag–szellem, 1995. november 16–január 14. Megnyitotta: Henry Chalfant művészettörténész.
- Nádler István kiállítása, 1995. december 7–. Megnyitotta: Néray Katalin művészettörténész.

AQUINCUMI MÚZEUM

Állandó kiállítás

Istenek, katonák, polgárok Aquincumban

KÜLFÖLDI KIÁLLÍTÁS

„Habsburgok asszonyai”, Schlosshof, Niederweiden, 1995. április 8–november 1.

KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Múzeumpedagógia

– 17 óvodai, 227 általános iskolai, 20 középiskolai és 18 főiskolai csoport számára tartottunk múzeumi foglalkozást. A jelmezes történelmi játékokra – amelyek egyedülállóak a múzeumi gyakorlatban – hétvégeken 16 alkalommal került sor, összesen mintegy 2500-3000 résztvevővel. Egyéb szabadidős gyermek- és ifjúsági programjaink 76 alkalommal 2500–3000 közreműködőt vonzottak.

Közművelődési tevékenység

– 52 alkalommal rendeztünk népszerű előadásokat, amelyeken közel 2000 érdeklődő jelent meg. A tárlatvezetések száma 423 volt, kb. 7000–8000 fő részvételével.

– Zenei rendezvényeink: az Egyházzenei fesztivál múzeumi hangversenye; a Musica Historica együttes fellépései; Kodály Zoltán Kórusiskola növendékhangversenye; Karl Benziger amerikai gitárművész fellépése; a Nyári Zenei Esték a Kiscelli Múzeumban; orgona koncert az Aquincumi Múzeumban; történelmi hangszerek bemutatója a Vármúzeumban. Sikeres volt a már hagyományos virágünnep, a „Floralia” és a Flórián napi megemlékezés a tűzoltók védszentje emlékére az Aquincumi Múzeumban.

– A Múzeumi Világnap alkalmából „Közönségünk, kapcsolataink” címmel az intézményben tartott rendezvények, azok látogatói stb. kerültek kiállítás keretében bemutatásra. Ez a kiállítás a múzeumpedagógiai foglalkozásokon résztvevőknek oktató anyagként szolgált.

A televízió 11, a rádió 27 alkalommal tudósított a múzeumról. A sajtó közel 200 írása foglalkozott a kiállításokkal és rendezvényeinkkel. Valamennyi kiállításához készült meghívó, a kiállítások jelentős részéhez katalógus is közreadásra került.

GYARAPODÁS ÉS NYILVÁNTARTÁS

1. GYŰJTEMÉNYFEJLESZTÉS

RÉGÉSZETI OSZTÁLYOK

A régészeti osztályok az alábbi 28 helyszínen végeztek ásátást, leletmentést. Az ásatások során gyűjteményeink mintegy 52.000 db lelettel növekedtek.

– Az Ős- és Népvándorlaskori osztály a Gellérthegy déli oldalán végzett ásátást és az M0-s autópálya északi szektor nyomvonalán a Középkori osztállyal közösen.

– Az Őkortörténeti osztály (Aquincumi Múzeum) 1995-ben 16 helyszínen végzett régészeti beavatkozást (megfigyelés, feltárás, felületi leletmentés) a főváros római kori örökségének védelmében. Az ásatások alapvetően az aquincumi katonai- és polgárváros területén folytak.

– A Középkori osztály többek között az M0-s autópályán végzett ásátást, ahol egy Árpád-kori falu több háza került elő. Továbbá a Szent György téri Sándor palotában és a királyi palota Csikós udvarában folytak munkálatok.

KISCELLI MÚZEUM – ÚJKORI VÁROSTÖRTÉNETI OSZTÁLY

A gyűjtemény vásárlás útján 28 tételszám alatt növekedett. A legnagyobb vásárlást a „Budapest az újkorban” című kiál-

lítással kapcsolatban a textilgyűjtemény bonyolította le. A bútorgyűjtemény 1 db múlt században készült ágyat, valamint egy a századelőről származó fogorvosi berendezést vásárolt. A – A Fotótár 255 db fényképpel gyarapodott, amelyek döntő hányada az 1960-as évek Budapestjéről készített dokumentum, a nyomtatványtár pedig 96 db-bal.

FŐVÁROSI KÉPTÁR

A Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával Gyarmathy Tihamér 8 alkotását és Bachmann Gábor egy alkotását vásároltuk meg. Saját keretből Kovács Attila, Nádler István, Lugossy Mária egy-egy műve került a gyűjteménybe. A történeti gyűjtemény 14 db vásárlással gyarapodott, 34 műalkotást kaptunk ajándékként. Mint letét, a Grósz Győzőné-féle kollekció 39 db-ja került a Képtár anyagába.

KÖNYVTÁR

Az állomány 278 könyvvel és 282 periodikával nőtt. Ezen belül vásárlás útján 114 könyv és 69 periodika került az állományba. A cserekapcsolatok keretében kapott kiadványok értéke 983.252 Ft (külföldről), a hazai partnerek által küldött kötetek értéke 77.760 Ft.

RÉGÉSZETI ADATTÁR

A dokumentációs gyűjtemény 19 tétellel (568 oldal, 1360 fotó, 441 db rajz), a BTM történeti gyűjtemény 23 darabbal, a plakátgyűjtemény 3-mal, a sajtófigyelő több száz tétellel gazdagodott.

ÁSATÁSOK, LELETMENTÉSEK (RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉGVÉDELEM)

ŐS- ÉS NÉPVÁNDORLÁSKORI OSZTÁLY

- IV. és XV. ker. M0 északi szektor, a Duna és az új 2-es út közötti szakasz, 2 db lelőhely, mintegy 9000 m²-es felületen történt kutatás, 1995. augusztus 28–november 30. Finanszírozó: Autópálya Igazgatóság (Endrődi Anna, Horváth András, Vadász Éva, Virág Zsuzsa).
- Gellérthegy déli oldal: 1995. július 5–26. Finanszírozó BTM és a Művelődési és Közoktatási Minisztérium. (Pető Mária).
- M3-as autópálya régészeti objektumainak feltárása. (Virág Zsuzsa).
- III. Bécsi út. (Vadász Éva).
- III. Kecse u. 25. és Vályog u. 7. későrómai temető feltárása. (Nagy Mária).

ÓKORTÖRTÉNETI OSZTÁLY (AQUINCUMI MÚZEUM)

- Az albertfalvai tábor és vicus körzete – XI. ker. Mezőkövesdi út-Hunyadi J. út (Szirmai Krisztina)
- A vizivárosi katonai tábor és körzete – II. Fazekas u. 22. (Kérdő Katalin)
- Az aquincumi canabae déli pereme (temetkezések). II. ker. Lajos u.–Cserfa u.–Bécsi u. (Facsády Annamária).
- Az aquincumi canabae beépítettsége a katonai amfiteátrumtól délre (Budaújlak revitalizáció) – III. Lajos u.–Nagyszombat u. (Hable Tibor), III. Bokor u. 23–25. (Hable Tibor), III. Bécsi u. 60. (Hable Tibor).
- A katonaváros északnyugati részének beépítettsége és 2–4. századi insularendszerének kutatása. III. Vályog u. 8. (Madarassy Orsolya, Topál Judit), III. Vályog u. 1. (Madarassy Orsolya), III. Vályog u. 13./I. ütem (Madarassy Orsolya), III. Zápor u. 28. (Madarassy Orsolya), III. Hunor u. 39. (Madarassy Orsolya).
- A katonaváros nyugati temetője – III. Bécsi út 100. (Topál Judit), III. Kecse u. 25. (Topál Judit).
- A katonaváros és a polgárváros közötti terület római kori településrendszerének kutatása – III. Leányfalu u. 10. (Zsidi Paula), III. Szőlőkert u. 1. (Zsidi Paula)
- A polgárvárostól északnyugatra lévő terület római kori beépítettsége (villagazdaságok övezete) – III. Zsófia u. 1. (Zsidi Paula)

KÖZÉPKORI OSZTÁLY (VÁRMÚZEUM)

- IV. és XV. ker. M0 északi szektor, a Duna és az új 2-es út közötti szakasz, 2 db lelőhely, mintegy 9000 m²-es felületen történt kutatás, 1995. augusztus 28–november 30. (Melis Katalin, Bencze Zoltán)
- I. Szent György tér, Sándor palota, ferences kolostor, 1995. április–augusztus. (Altmann Júlia)
- I. királyi palota, Csikós udvar, 1995. április–október. (Magyar Károly)
- I. Donáti u. 9–11., 1995. június második fele. (Pölös Andrea)
- II. Horváth u. 22., 1995. április–május. (Pölös Andrea)
- III. Cserfa u.–Lajos u., 1995. június közepe óta. (Pölös A.)
- III. Lajos u.–Nagyszombat u., 1995. július végétől folyamatosan. (Pölös Andrea)
- III. Bokor u. 23–25., 1995. október végétől folyamatosan. (Pölös Andrea)
- III. Bécsi út 60., 1995. novembertől. (Pölös Andrea)
- III. Kecse u. 25., 1995. május. (Pölös Andrea)
- III. Vályog u. 1., 1995. szeptember–október, (Gyuricza Anna).

- III. Vályog u. 13., 1995. szeptember-október. (Altmann Júlia)
 - XIII. Margitsziget, domonkos apácaolostor, 1995. május-június. (I. Melis Katalin)
 - I. Szalag u. 17., a Hunfalvy János Szakközépiskola tornaterem bővítésénél leletmentés. (Végh András)
 - I. Donáti u. 23. lakóház bontásánál leletmentés. (Végh András). Középkori és újkori kőfaragványok kerültek elő.
 - II. Bem tér 4., a Külügyminisztérium épületében. (Végh András)
- Néhány ásatás, leletmentés több osztály közreműködésével valósul meg, s ebből adódóan több osztálynál is szerepel.

2. NYILVÁNTARTÁS, RAKTÁROZÁS

A szakmai osztályokon közel 23 000 tétellel gyarapodott a nyilvántartás. A gyűjtemények egy részében folytatódott illetve megkezdődött a revízió.

- Az Ős- és Népvándorláskori osztályon a Gellérthegyi kelta anyagból 1222 tétel (1250 db), a Harrer Pál utcai sírleletekből 130 tétel, Rákoscsuba, Péceli úti leletből 80 tétel stb. leltározása történet meg.
- Az Őkortörténeti osztályon (Aquincumi Múzeum) 1539 db kislelet, 10 db kőemlék, 2467 db fotónegatív, 749 db rajz került beletárolásra. Folytatódott a Római raktár revíziója (4586 db tárgy, 895 db kartonozás), a Kötár (590 db katalógus tétel), valamint a Fotótár (2467 db) és a Rajztár (749 db) gépi nyilvántartása.
- A Középkori osztályon 1500 tétel került beletárolásra, a számítógépes nyilvántartásban 10 000 tétel került feldolgozásra.
- Az Újkori várostörténeti osztályon (Kiscelli Múzeum) elkészült az építészeti tervgyűjtemény Budai Vár tervdokumentációjának számítógépre vitele.
- A Fővárosi Képtár gyűjteményéből 1140 tétel került számítógépre, elkészült a Gráber Margit hagyatéki tárgylistája (2321 tétel). Befejeződött az arany és ezüst érmék, valamint ékszerek revíziója, a Grafikai gyűjtemény revíziója (eddig 1450 db) és a Metszettár revíziója, amely 270 db-nál tart (számítógépes nyilvántartás 210 tétel).
- A könyvtárakban megkezdődött a teljes állományrevízió, melynek keretében befejeződött a Muzeális Értékű Dokumentumok gyűjteményének revíziója (1526 leltári egység 2276 kötet).
- A régészeti adattár a hagyatéki gyűjtemény kivételével a gyarapodást teljes mértékben beletárolta. Folytatódott a régészeti topográfiai adatbázis számítógépre vitele 9000 új adattal (jelenleg 24 749 tételből áll az adatbázis). A Művelődési és Közoktatási Minisztérium anyagi támogatásával számítógépre került a teljes védettségi nyilvántartás (2463 adatlap).

A nyilvántartás javításának, a belső muzeológiai munka fejlődésének a beszámolási időszakban is akadálya volt a műtárgyvédelem gyakran elemi követelményeit sem biztosító raktározás (a Károlyi Palota pincéjében 871 ládában, a középkori kötár anyaga különböző raktárakban 12 helyen). Az 1995-ben végbement számottevő gyűjteménygyarapodás az évtizedek óta megoldatlan raktározási gondokat tovább növelte.

MŰTÁRGYVÉDELEM, RESTAURÁLÁS

A „Budapest az újkorban” című kiállítás műtárgyvédelmi szempontból több vonatkozásban nem megoldott, ez a jövő feladata.

Az intézményben 20 100 db régészeti, 110 db történeti, 8 db képzőművészeti 46 db iparművészeti, 18 db ipar- és technikatörténeti tárgy került tisztításra. 7401 db régészeti, 65 db történeti, 241 db numizmatikai, 3 db néprajzi, 4 db iparművészeti és 5 db ipar- és technikatörténeti tárgy konzerválására került sor. A restaurált tárgyak száma: 700 db (ebből 422 régészeti, 236 történeti, 14 db képzőművészeti, 3 néprajzi, 7 ipar-technikátörténeti). Ezek a munkálatok jelentős mértékben kapcsolódtak a kiállításokhoz, mindenekelőtt a „Budapest az újkorban” c. kiállításához.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG

Az 1995-ben megjelent 71 tanulmányból 33 régészeti, 17 várostörténeti, 10 művészettörténeti stb. témát dolgoz fel. A tudományos tevékenység végzését segítette az OTKA, a Fővárosi Önkormányzat Tudományos Alapjának támogatása. Kiadványaink közül szeretnénk kiemelni: a Budapest Régiségei XXX. kötetét, a Budapesti Történeti Múzeum c. reprezentatív kiadványt, (a Corvina Kiadó gondozásában), és a Budapest az újkorban c. kiállítási vezető megjelenését. A tudományos munka folyamatosságát jelzi a 40-nél több elkészült, de meg nem jelent tanulmány.

KONFERENCIÁKON VALÓ RÉSZVÉTEL

Magyar Adatbázis-forgalmazók Kamarájának Konferenciája, Budapest, Szentirmai Katalin: Aquidata – az Aquincumi Múzeum nyilvántartási rendszere c. előadás.

IV. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffen, 1995. május 8–12. – Celje, Szlovénia, Póczy Klára, Németh Margit, Facsády Annamária, Szirmai Krisztina, Zsidi Paula, előadások

Roman Frontier Studies, XVI. 1995. aug. 24–szept. 3., Rodluc, (Hollandia), Póczy Klára, Facsády Annamária, Kérdő Katalin, Szirmai Krisztina, Topál Judit, előadások, ill. poszter.

VI. Nemzetközi Limeskongresszus, Hollandia (Rolduc), Topál J.: Ethnic Components in the Cemeteries along the Limes of Pannonia Inferior c. előadás.

European Association of Archaeologists, First Annual Meeting in Santiago de Compostela – Spanyolország, 1995. szept. 20–24., Zsidi Paula, előadás.

Ókori műemlékek védelme és használata az Európa Tanács Régészeti Örökség Osztálya konferenciája – Olaszország, Segesta, 1995. szept., Póczy Klára előadás.

Középkori régészetünk újabb eredményei c. konferencia, 1995. április 3–6. Altmann Júlia: Újabb kutatások Óbuda területén, Bencze Zoltán: Régészeti kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén, 1984–1994, Melis Katalin: Egy XV. sz. pesti tímárműhely és a helyére épített XVI–XVII. sz. lakóházak régészeti kutatása, (Bp. V. Molnár u. 36–38.), Magyar Károly: A középkori buda királyi palota, Pölös Andrea: A budaújlaki (Szentjakabfalva) régészeti kutatások legfrissebb eredményei, Végh András: Újabb régészeti kutatások Buda Szentpétermártír külvárosában, Várak a középkor végén, 1490–1600 c. konferencia, Simontornya: Magyar Károly: A budai királyi palota erődítései a XVI. sz.-ban, Végh András: A budai vár erődítésének változásai alapításától a Tizenöt éves háborúig.

Az óbudai egyetem alapításának 600 éves évfordulaja c. konferencia, Altmann Júlia: Das Universitas im Altöfen c. előadás.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat szeptemberi visegrádi vándorgyűlése, Pölös Andrea: A visegrádi déli palota Anjou-kori kerámiaja c. előadás.

Nemzetközi térképtörténeti konferencia, 1995. szept. 10–17., Bécs, Holló Szilvia: Budapest régi térképeken .

PUBLIKÁCIÓK

„Aquila-Aquincum”. Kiállítási katalógus, szerk. Szabó Katalin. (Pro Aquincum 118.),

„Istenek, katonák, polgárok Aquincumban”. Az aquincumi állandó kiállítás katalógusa. (Pro Aquincum 82.)

„Gods, soldiers, citizens in Aquincum”. Kiállítási vezető angol nyelven (Pro Aquincum).

A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 1994-ben.

Budapesti Történeti Múzeum, (Corvina Kiadó), főszerk.: Buzinkay Géza, szerk.: Havassy Péter.

Budapest az újkorban, Bp. 1995. Kiállítási vezető Szerk.: Dománszky Szvoboda Gabriella.

Budapest Régiségei XXX. köt., Bp. 1995.

Új szerzemények a BTM Fővárosi Képtárában 1985–1995. Kiállítási katalógus.

HOLLÓ Szilvia: A budapesti helytörténeti gyűjtemények és kiállítóhelyek.

NEMZETKÖZI TEVÉKENYSÉG

Nemzetközi kapcsolataink döntő része az intézményközi szakmai együttműködés (pl. szakmai konferenciák, kiadványok cseréje, kiállítások rendezése, stb.) területén valósul meg.

Számos külföldi vendég kereste fel múzeumunkat: svájci szakemberek, akik az „Augusta Raurica–Aquincum” svájci–magyar kiállítást készítették elő, a londoni Városi Múzeum régészeti igazgatója, a varsói Városi Múzeum munkatársai, Norton Batkin a Bard College igazgatója, Holger Reenberg a koppenhágai Modern Múzeum vezető kurátora, Hugh Grant a denveri Museum of Art kurátora, a Vance Kirkland Foundation igazgatója és Párizs városának kulturális küldöttsége Jean Luc Soulé a magyarországi Francia Intézetének igazgatója kíséretében.

Kapcsolatot tartottunk a Fund for Arts and Culture in Central and Eastern Europe Washington D.C. Alapítvány képviselőjével Jane Saferrel.

A főigazgató résztvett a nagyvárosi múzeumok nemzetközi szövetségének ülésén Barcelonában, ahol “The Management of City Museums” címmel előadást tartott. A főigazgatóhelyettes több külföldi múzeum (Bécs, Párizs, Zágráb stb. vezetőivel) tartott szakmai kapcsolatot és az egyes szervezeti egységek is gondozták sajátos külföldi kapcsolataikat.

Közös olasz-magyar kiállítást rendeztünk “Aquila-Aquincum” címmel és lengyel-magyar kiállítást “Varsó kertjei és

parkjai 1596-1996” címmel. Bemutatásra került a “Mér földkövek a cseh állam történetében” kiállítás. Közreműködtünk a “L’Europe des Celtes en temps de Bibracte” c. franciaországi kiállítás megszervezésében, műtárgyakat kölcsönöztünk a Japánban rendezett Panoráma: Építészet és iparművészet Magyarországon 1896-1196, valamint a Dijon-ban rendezett szecessziós kiállításokra.

Fejlődtek az intézmény kapcsolatai a hazánkban működő külképviseletekkel és kulturális intézetekkel (pl. olasz, francia, lengyel).

IGAZGATÁS, SZEMÉLYZET, BIZTONSÁG, GAZDASÁGI MUNKA

A budapesti helytörténeti gyűjtemények szakfelügyeletét az Újkori Városhelytörténeti osztály látja el, ebben a munkában szükség szerint a Restaurátor osztály, illetve a múzeum régészei nyújtanak szakmai segítséget. Az elmúlt évben pályázati támogatással megjelent a „Budapesti Helytörténeti Gyűjtemények és Kiállítótermek” című prospektus, elkészült a Kőbányai, a Kispesti Helytörténeti Gyűjtemény távlati elhelyezési terve, valamint az 1996. októberében Pesterzsébeten tervezett közös kiállítás tématerve.

A Műszaki-, üzemeltetési- és kiállításrendező osztály 1995. február 15-i hatállyal megszűnt és létrejött az Üzemeltetési osztály új vezetővel, ahol a gondnok személye is megváltozott. A műszaki ügyek közvetlenül a gazdasági igazgatóhoz kerültek, a kiállítási csoport a művészeti vezetőhöz kapcsolódott.

Az intézmény gazdálkodásának korszerűsítésében fontos volt a számítógépes program folytatása, a nettó finanszírozásra való áttérésre történő felkészülés, a Közbeszerzési törvényből és egyéb új jogszabályokból adódó feladatok, valamint az 1994-ben végzett revizori vizsgálat intézkedési tervében foglaltak realizálása.

A múzeum működésének szervezettebbé tétele érdekében számos intézkedés történt, pl. szabályoztuk a belépődíjak rendszerét, és a más szervek által a BTM-ben rendezett kiállítások egyes kérdéseit rendezésre kerültek. Az intézmény biztonsági helyzetét a fegyveres őréség 20–25 %-os állandó létszámhiánya befolyásolta.

A GAZDÁLKODÁS FŐ MUTATÓI

kiadási főösszeg	355 415 eFt
bevételi főösszeg	384 127 eFt
önkormányzati támogatás	212 081 eFt

BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI:

1. SCHOEN Arnold: A budapesti központi városháza, 1930.
2. SCHOEN Arnold: A budai Szent Anna templom, 1930.
 3. Tanulmányok Budapest múltjából, I. 1932.
 4. Tanulmányok Budapest múltjából, II. 1933.
 5. Tanulmányok Budapest múltjából, III. 1934.
6. HORVÁTH Henrik: Budai kőfaragók és kőfaragójelek, 1935.
 7. Tanulmányok Budapest múltjából, IV. 1936.
 8. Tanulmányok Budapest múltjából, V. 1936.
9. HORVÁTH Henrik: Zsigmond király és kora, 1937.
 10. Tanulmányok Budapest múltjából, VI. 1938.
 11. Tanulmányok Budapest múltjából, VII. 1939.
 12. Tanulmányok Budapest múltjából VIII. 1940.
 13. Tanulmányok Budapest múltjából, XI. 1941.
 14. Tanulmányok Budapest múltjából, X. 1943.
15. HORVÁTH Henrik: Árpádházi Dzent Margit síremléke és egyéb tanulmányok, 1944.
16. LESTYÁN Sándor: Az ismeretlen Táncsics, 1945.
17. NAGY Lajos: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse, 1946.

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI

- XVIII. Tanulmányok Budapest múltjából, XI. 1956.
- XIX. Tanulmányok Budapest múltjából, XII. 1957.
- XX. HUSZÁR Lajos: A budai pénzverés története, Bp. 1958.
- XXI. Tanulmányok Budapest múltjából, XIII. 1959.
- XXII. Tanulmányok Budapest múltjából, XIV. 1961.
- XXIII. BÓNIS György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után, Bp. 1962.
 - XXIV. Tanulmányok Budapest múltjából, XV. 1963.
 - XXV. Tanulmányok Budapest múltjából, XVI. 1964.
 - XXVI. Tanulmányok Budapest múltjából, XVII. 1966.
 - XXVII. Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. 1971.
 - XXVIII. Tanulmányok Budapest múltjából, XIX. 1972.
 - XXIX. Tanulmányok Budapest múltjából, XX. 1974.
 - XXX. Tanulmányok Budapest múltjából, XXI. 1979.
 - XXXI. Tanulmányok Budapest múltjából, XXII. 1988.
 - XXXII. Tanulmányok Budapest múltjából, XXIII. 1991.
 - XXXIII. Tanulmányok Budapest múltjából, XXIV. 1991.

A TBM XXI–XXV. kötetei megrendelhetők: Budapesti Történeti Múzeum, H–1250. Budapest, Pf. 4.

Die Bände von XXI–XXV. (TBM)

sind im Historischen Museum der Stadt Budapest erhältlich. H–1250. Budapest, Pf. 4.

